ISSN 2181-7138

МУҒАЛЛИМ ҲӘМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ

Илимий-методикалық журнал

2026

3/4-сан

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети жанындағы Жоқарғы Аттестация Комиссиясы Президиумының 25.10.2007 жыл (№138) қарары менен дизимге алынды

Қарақалпақстан Баспа сөз ҳәм хабар агентлиги тәрепинен 2007-жылы 14-февральдан дизимге алынды. №01-044-санлы гуўалық берилген.

Нөкис

3/4-сан *2026*
май-июнь

Қарақалпақстан Республикасы мектепке шекемги ҳәм мектеп билимлендириўи министрлиги, Қары Ниязий атындағы Тәрбия педагогикасы миллий институты Қарақалпақстан филиалы

Редактор:
А. Тилегенов

Редколлегия ағзалары:

Нағмет АЙЫМБЕТОВ
Айтмурат АЛЬНИЯЗОВ
Сапардурды АБАЕВ
Парахат АБДИМУРАТОВ
Адхамжон АБДУРАШИТОВ
Хайрулла АЛЯМИНОВ
Мавлюда АЧИЛОВА
Азизжан АБДАЗИМОВ
Шухрат АБДУЛЛАЕВ
Сурайё АРЗИЕВА
Шерзод АКРАМОВ
Мусаллам АБДУЖАББАРОВА
Алишер АЛЛАМУРАТОВ
Дилшодхўжа АЙТБАЕВ
Тўлқин АЛЛАЁРОВ
Марифжон АХМЕДОВ
Гулчехра АЙТБАЕВА
Жумабай АБАТОВ
Гулжахан АЛЬДЖАНОВА
Юнус АРИПОВ
Муратбай АЛЛАЯРОВ
Гулзабира БАБАШЕВА
Умида БАҲАДИРОВА
Фархад БАБАШЕВ
Гулзода БОЙМУРОДОВА
Гулбахар БЕКИМБЕТОВА
Азамат БЕКИМБЕТОВ
Шохиста БЎРАНОВА
Акмал БОЛТАЕВ
Раўаж БАУЕТДИНОВ
Комил ГУЛЯМОВ
Рахматилла ГАИПНАЗАРОВ
Маманазар ДЖУМАЕВ
Асқар ДЖУМАШЕВ
Дилдора ДАВРОНОВА
Матлуба ДАВУРБАЕВА
Борибай ДАВЛЕТМУРАТОВ
Абдимурат ЕСЕМУРАТОВ
Мухтар ЕРМЕКБАЕВ
(Шимкент, Қазақстан)
Абдиманап ЖОЛДАСБЕКОВ
(Қазақстан)
Алишер ЖУМАНОВ
Гүлнара ЖУМАШЕВА
Айсулу ЖАНАБЕРГЕНОВА
Ринат ЖУМАМУРАТОВ
Холбой ИБРАГИМОВ
Шохида ИСТАМОВА
Рустам ЙЎЛДОШЕВ
Вохид КАРАЕВ
Алима КЕНЖЕБАЕВА
(Тараз,Қазақстан)
Сарсенбай КАЗАХБАЕВ
Комилжон КАРИМОВ
Мамбеткерим ҚУДАЙБЕРГЕНОВ

Амангелди КАМАЛОВ
Азамат КАМАЛОВ
Козим МАЛИКОВ
Ойниса МУСУРМОНОВА
Уролбой МИРСАНОВ
Сафо МАТЧОН
Шукурилло МАРДОНОВ
Абдулхамид МИРЗАЕВ
Шахло МИРЗАЕВА
Дармонжон МАХМУДОВА
Камаладин МАТЯКУБОВ
Айжамал МАТЖАНОВА
Ярмухаммат МАДАЛИЕВ
(Шимкент, Қазақстан)
Байнияз МАМБЕТКАРИМОВ
Баходир МАДАМИНОВ
Аман МАТЖАНОВ
Пердебай НАЖИМОВ
Пердебай НУРЖАНОВ
Искендер НАЖИМОВ
Асқарбай НИЯЗОВ
Сабит НУРЖАНОВ
Захия НАРИМБЕТОВА
Хушбоқ НОРБЎТАЕВ
Байрамбай ОТЕМУРАТОВ
Злийха ОРАЗЫМБЕТОВА
Мансурбек ОНГАРОВ
Раъно ОРИПОВА
Джавдод ПЎЛАТОВ
Искендер ПИРНИЯЗОВ
Меруерт ПАЗЫЛОВА
Барлыкбай ПРЕНОВ
Қалыбай ПРИМБЕТОВ
Бахтиёр РАХИМОВ
Норим РАХМАНОВ
Муқаддас РАХМАНОВА
Фархад РЎЗИЕВ
Даулетназар СЕЙТКАСЫМОВ
Мадияр СУЛТАНИЯЗОВ
Сансызбай САПАРНИЯЗОВ
Светлана СМИРНОВА
(Москва, Россия)
Турдыбай САПАРОВ
Тажибай САПАРБАЕВ
Мухаббат САЛАЕВА
Гўзал СОДИҚОВА
Улбосын СЕЙТЖАНОВА
Айдын СУЛТАНОВА
Қалбай СЕЙТМУРАТОВ
Амина ТЕМИРБЕКОВА
Нурзода ТОШЕВА
Куанишбек ТУРЕКЕЕВ
Ўктамжон ТУМАНОВ
Шохида ТАЙЛАНОВА
Муҳиддин ТИРКАШОВ
Гулназ ТЛЕУМУРАТОВА
Еркин ТЛЕУОВ
Тажибай УТЕБАЕВ
Амангелди УТЕПБЕРГЕНОВ
Дмитрий УМНОВ
Уктамжон ФАРМОНОВ
Рустам ФАЙЗУЛЛАЕВ
Дўстназар ХИММАТАЛИЕВ
Жавлонбек ХУДОЙБЕРГЕНОВ
Аъзам ХОЛМУРАДОВ
Марат ХОДЖАНОВ
Мухлиса ХАФИЗОВА
Ғиёсиддин ХУДОЙБЕРДИЕВ
Мухаббат ХУДАЯРОВА
Зафар ЧОРШАНБИЕВ
Дилором ШАМСИЕВА
Ойбахор ШАМИЕВА
Ризамат ШОДИЕВ
Гулрухсор ЭРГАШЕВА
Гавхар ЭШЧАНОВА
Қонысбай ЮСУПОВ
Гулара ЮСУПОВА
Содиқ ЮЛДАШЕВ
Шахло ЮЛДАШЕВА
Севара ЯРОВА

МАЗМУНЫ

ТИЛ ҲӘМ ӘДЕБИЯТ

Kazaxbayeva A.T., Orazbayeva N.D. Sh. Seytovtíń "Xalqabad" romanínda qollanílǵan disfemizmlerdiń pragmatikalıq xizmeti 7
Karamatdinova G.T. Sózlerdiń tuwra hám awıspalı mánileri» temasın oqıtıwda sózlik baylıǵın arttırıw ushın paydalanılatuǵın interaktiv oyınlar hám shınıǵıwlardıń nátiyjeliligi 12
Оразымбетова Ш.А. Шахстың социаллық-мәдений идентификациясында рең символизми: турмыс тәжирийбесинен социаллық статусқа шекем 19
Abdireymova D.K. Kórkem tekst tiykarínda studentlerdiń sóylew kompetenciyasín jetilistiriwdiń didaktikalíq tiykarları 25
Abdireymova D.K. Studentlerdiń sóylew kompetenciyasín qáliplestiriwdiń psixolingvistikalíq hám didaktikalíq tiykarları 34
Aytbayev D.T. Semiotik yondashuvda kommunikatsiya va asimmetrik dualizm munosabati 42
Nuradilova A.D. Ta'limda maqol-matallardan foydalanishning pedagogik ahamiyati 51
Mamatova M.U. Argumentatsiya va argumentatsiyon nutq tushunchasining lingvistik talqini 58
Abatova M.K. Filologik ta'limda nutqiy kompetensiyani baholashning zamonaviy yondashuvlari 68
Aminova M.O. Ikki tillilikda proaktiv til nazorati: nazariy yondashuvlar va asosiy ko'rsatkichlar tahlili 73
Arifdjanov Z.T. Fors tilining lingvodidaktik xususiyatlari va raqamli ta'lim muhitiga qo'yiladigan metodik talablar 80
Rahimova M.O. Mantiqiy strukturalar va uning tilda voqelanishi 87
Bekmirzayev X.S. Kognitiv kompetentlikning lingvodidaktik asoslari (bo'lajak ona tili o'qituvchilari misolida) 93
Бегжанова М.Ж. Система педагогических приемов по развитию научно-исследовательского потенциала школьников на уроках литературы 104
Алланазаров А.А. Развитие творческих компетенций будущих педагогов посредством каракалпакских фольклорно-исполнительских традиций 108
Khodzhaniyazova A.A. Creativity-oriented language teaching in karakalpak folk pedagogy 113
Khudayberganov G.R. A comparative analysis of contemporary methods in english language teaching 129
Abatova M.K. Development of communicative competence in philological education through competency-based assessment 133

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

Nauruzbaeva A.S. Bilimlendiriw ortalıǵın sanlastiriw zamanagoy tálimniń jańa dáwiri 138
Tengelbaeva D.M. Oliy ta'lim muassasalarida raqamli platformalar va dasturlardan foydalanish orqali mashg'ulotlar samaradorligini oshirish 143
Abdusalomova S.Z. Xorijiy davlatlarda oliy ta'lim muassasalari boshqaruvi tizimi: tadqiqotlar sharhi 150
Abduraxmanova Sh.A. O'yinli texnologiyalar asosida integratsiyalashgan ta'lim muhitida talabalarning innovatsion va amaliy kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish metodikasi 157
Saparova A.A. Talabalar o'quv-biluv faoliyatini rivojlantirish modeli: nazariy va amaliy jihatlar 166
Shomirzayev M.X., Safarova S. S. O'quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini raqamli texnologiyalar yordamida rivojlantirish bosqichlari 172
Shomirzayev M.X., Fayziyeva Z.S. Kasbiy kompetentlik tushunchasi va uning tarkibiy komponentlari 184
Fattoyeva H.R. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentligini mustaqil ta'lim jarayonida rivojlantirishning pedagogik imkoniятlapi 191
Utegenov I. Zamonaviy dunyoda media va mediata'limning o'rni va roli 199
Рахимов З.Т. Инновацион педагогик фаолиятга тайёргарликнинг акмеологик ёндашувлари 204
Алиев И.Т. Таълимни самарали ташкил этишда мажмуавий ёндашувнинг роли 212

Musayev A.Sh. Raqamli ta'lim muhitida talabalarning mustaqil ta'limini tashkil etish uchun dasturiy ta'minot yaratish texnologiyalari 222
Musayev A.Sh. Oliy ta'lim muassasalarida mustaqil ta'limni raqamli boshqarish tizimini takomillashtirish 231
Fayzullayev F.M. Tarbiya jarayonida o'quvchilarda o'zlikni anglash va o'z-o'zini tarbiyalash ko'nikmalarini shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari 241
Уразова М.Б. Международная нормативно-правовая база инклюзивного образования 246

МИЛЛИЙ ИДЕЯ ҲӘМ РУЎХЫЙЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ, ТАРИЙХ, ФИЛОСОФИЯ

Abriyev R.A. Jadidchilik qarashlari: zamonaviy talqin va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi 253
Shomirzayev M.X., G'aniyeva D.A. O'zbek milliy hunarmandchiligida kashtado'zlik san'atining kelib chiqishi tarixi va rivojlanishi 261
Мусурманкулов Ф.У. Исламская цивилизация как платформа для межцивилизационного сотрудничества: концепция Третьего ренессанса 267

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

Sadaddinov U.U. Texnologiyalıq proceste miynet iskerligi qáwipsizligi pánin sanlı bilimlendiriw ortalıǵında oqıtıw sistemasın jetilistiriwdiń áhmiyetli baǵdarları 279
Urazmetova Sh.A. Differensial tenglamalarning iqtisodiy masalalarni o'qitishdagi pedagogik ahamiyati 285
Abdullayeva D.A. Matematik analiz va dasturlashda parabolik hamda kardioida shakllar yuzasini hisoblash usullari 290
Abdullayeva D.A. Aniq integral yordamida zanjir chizig'i asosida hosil bo'lgan aylanma sirt yuzini C++ da hisoblash 295
Abdullayeva D.A. STOKS teoremasi asosida vektor maydon sirkulyatsiyasini dasturiy tatbiq etish 300
Ibragimova G.N., Mannonov A.A. Metrologiya va standartlashtirish tamoyillarining yer kadastri tizimiga integratsiyasi 305
Esnazarov A.J. Uglerodning fizik va kimyoviy xossalarini o'rgatishda o'quvchida 4K ko'nikmasini rivojlantirish 311
Palvanova G.S., Bozorov E.X. "Yadro kuchlarining mezon nazariyasi" mavzusini "Aqliy hujum" metodi asosida o'qitish 315
Hayitov U.H. Adaptiv raqamli ta'lim tizimida sun'iy intellekt yordamida bo'lajak o'qituvchilarning o'quv jarayonini samarali boshqarish: nazariy asoslar va metodik yechimlar 322

БАСЛАЎЫШ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТӘРБИЯ

Abdieva G. Erkin pikirlewde bayan jazıwdıń áhmiyeti 331
Abdalieva P.I. Baslawísh klaslarda ana tilin oqítíwda sóylew uqíplílíǵín rawajlandíríwdíń tiykarǵí baǵdarlarí 335
Saburova S. Ana tilinen klastan tis jumislar arqali oqiwshilardiń pikirlew hám sóylew kónlikpelerin rawajlandiriw 340
Jumasheva G.X., Uspanova G.B., Paraxatova J.B. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilarining nutqini o'stirish jarayonini innovatsion yondashuvlar asosida takomillashtirishning nazariy-amaliy asoslari 345
Reyembayeva A.P. Boshlang'ich sinf ona tili ta'limida bog'lanishli nutqni rivojlantirishning psixologik asoslari 350
Narbayeva G. Raqamli ta'lim platformalarining boshlang'ich sinf o'quvchilari bilimiga ta'siri 354
Turdimuratova R.X. Interaktiv ta'lim metodlaridan foydalanish orqali umumta'lim maktab o'quvchilarining kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirish 362
Yusupov Q.D. Maktabdan tashqari ta'lim muassasalari(kelajak markazlari)da ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil etish 370
Ilauatdinova D. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativ yondashuv asosida tizimli fikrlashni takomillashtirish mexanizmlari 376

Фазилов Дж.К. Қадриятларнинг бола тарбиясидаги ўрни ва дунё тажрибаси 383
Pirnazarova K.B. Boshlang'ich ta'lim jarayonida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik istiqbollari 388
Kuvandiqova M.A. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishning ahamiyati 394
Фаязова Д.Т. Технологии искусственного интеллекта в формировании профессиональных компетенций будущих учителей начальных классов 398
Сулейманова И.И., Каримова Ш.Ш., Фаязова Д. Т. Методика обучения решению простых текстовых задач в 3 классе начальной школы в контексте национальной учебной программы 408
Xolmatova D.Sh. Developing divergent thinking in preschool children 414
Xolmatova D.Sh. Nurturing emotional sensitivity in preschool children through play activities 421

СҮЎРЕТЛЕЎ ӨНЕРИ ҲӘМ МУЗЫКА

Nazarov X.A. Surxondaryo viloyatida cholg'u ijrochiligi san'atining rivojlanishi 429

СОЦИАЛЛЫҚ ПЕДАГОГИКА

Tilewov E. Er jetpegenlerge baylanıslı jınayıy juwapkershiliktiń ózine tán qásiyetleri 433
Sirojiddinova S.M. Talabalarda sog'lom turmush tarzini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik yondashuvlari 439
Kabulov A.I. Talabalarda kasbiy refleksiya va deontologik madaniyatni shakllantirish texnologiyasi 444
Alimova G.F. Madaniy-gumanistik ta'lim konsepsiyasining ilmiy manbalari 448
Baybulov A.R. Raqamli muhit va sun'iy intellektning insonning kognitiv jarayonlariga ta'siri 455
Ibragimova G.N., Mannonov A.A. Metrologiya va standartlashtirish tamoyillarining yer kadastri tizimiga integratsiyasi 462
Quziyev R.B. O'smir yoshdagi o'quvchilarni ijtimoiylashtirish jarayonida axborotlar bilan ishlash madaniyatini shakllantirish 468
Boyxurozov X.A. Zamonaviy ommaviy boshqaruv paridagmasida samaradorlik determinantlari: ma'muriy-huquqiy va ijtimoiy-siyosiy tahlil 474
Aytbayeva G.Ye. Shaxsning ma'naviy-axloqiy kamolotida tolerantlikning o'rni va ahamiyati 486
Pirniyazova M. Mahalla - ijtimoiy institut sifatida 492
Abdunazarov A.O. Aqliy rivojlanishida muammolari bo'lgan bolalarda konfliktli vaziyatlarni boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish 497
Kalmuratov I.P. Bo'lajak o'qituvchilarda ijtimoiy javobgarlikni shakllantirishda virtual o'quv muhitining tarbiyaviy salohiyati 506
Жамолдинова О.Р. Особенности вовлечения студентов в волонтерскую деятельность: социально-педагогический аспект 510

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ҲӘМ СПОРТ

Qodirova N. Jismoniy tarbiya darslarida talaba qizlarning jismoniy tayyorgarligini aniqlash metodikasi 518
Allanazarova A.B. Bo'lajak o'qituvchi-murabbiylarning kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonini modernizatsiyalash 524
Eshpo'latov F.R. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining harakat malakalarini sport gimnastikasi vositalari orqali shakllantirish 529
Xaitmetov F.R. Maktabda jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilar faoliyatini tashkillashtirish uslubiyati 534
Axmedov E.M. Jismoniy tarbiya o'qitish metodikasida boks sportining ahamiyati va uni o'qitish texnologiyalari 539
Qayumov Sh.B., Bobomurodov F.I. Malakali kurashchilarni tezkor-kuch qobiliyatlari darajasini rivojlantirish 545
Davrambekov B.Dj. Futbolchilarda kuch qobiliyatini rivojlantirishning nazariy va amaliy ahamiyati 551
Xidirov D.Q. Voleybol o`yini texnikasini o'rganishda o`yinchilarga qo`yilgan talabalar 554

ТИЛ ҲӘМ ӘДЕБИЯТ

SH. SEYTOVTÍŃ “XALQABAD” ROMANÍNDA QOLLANÍLǴAN DISFEMIZMLERDIŃ PRAGMATIKALIQ XIZMETI

Kazaxbayeva A.T.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti docenti
Orazbayeva N.D.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti doktorantı

Tayanch so'zlar: disfemizm, pragmatika, badiiy adabiyot, personaj, so'kinish, la'nat.
Ключевые слова: дисфемизм, прагматика, художественное произведение, характер персонажа, брань, проклятие.
Key words: dysphemism, pragmatics, literary work, character trait, abuse, curse.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada taniqli qoraqalpoq yozuvchisi Sh.Seytovning "Xalqobad" romanida qo'llanilgan disfemizmlarning pragmatik vazifasi tahlil qilinadi. Asardagi disfem birliklari uch toifaga bo'linadi: so'kinish so'zlari, haqoratli-ironik iboralar va qarg'ishlar. Mualliflar aniq misollar yordamida badiiy matndagi ushbu birliklar qahramonlarning psixologik holatini va tilning ifodaliligini qanday ochib berishini ko'rsatib berishadi.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируется прагматическая функция дисфемизмов, использованных в романе «Халкабад» известного каракалпакского писателя Ш. Сейтова. Дисфемические единицы в произведении классифицированы по трем направлениям: бранные слова, уничижительно-иронические выражения и проклятия. Авторы на конкретных примерах доказывают, как с помощью этих единиц в художественном тексте раскрываются психологическое состояние персонажей и экспрессивность языка.
SUMMARY:
The article analyzes the pragmatic function of dysphemisms used in the novel "Khalkabad" by the famous Karakalpak writer Sh. Seytov. Dysphemic units in the work are classified into three groups: abusive-scolding, derogatory-ironic, and curses. Through specific examples, the authors demonstrate how these stylistic devices in the literary text help to reveal the psychological state of characters and enhance linguistic expressiveness.

Kirisiw. Til – insan oy-pikirin, sezimin hám dúnyaǵa bolǵan qatnasın bildiretuǵın eń tiykarǵı qural. Til birlikleri arasında ekspressivlik hám emocional boyawǵa iye bolǵan birlikler ózgeshe orın tutadı. Solardıń biri – disfemizmler. Disfemizm – qanday da bir predmetti, adamdı yaki hádiyseni

qopal yaki kemsitiw mánisinde ataw usılı. Ol kóbinese unamsız baha beriwdı, ashıw-ıza, yáki mısqıllawdı bildiriw ushın qollanıladı.

"Disfemizm" termini grek tilindegi dys – "jaman", "qıyın" hám pheme – "sóylew" degen mánilerden kelip shıqqan. Til biliminde disfemizm evfemizmge qarama-qarsı qubılıs retinde qaraladı. Eger evfemizm jaǵımsız yaki qopal túsinikti jumsartıp berse, disfemizm kerisinshe neytral yaki ápiwayı sózdi qopal, kemsitiwshi formada jetkizedi.

Disfemizmler awızeki sóylew tilinde, publicistikalıq usılda, kórkem ádebiyatta hám kundelikli kommunikaciyada keń tarqalǵan. Ásirese, kórkem shıǵarmalarda personaj xarakterin ashıwda, avtor poziciyasın bildiriwde hám konflikt tuwdırıwda olardıń stilistikalıq xızmeti úlken. Disfimistlik birlikler, tiykarınan, sóylew barısında jiyi qollanılǵanlıqtan, sóylewshiniń tıńlawshıǵa bolǵan hár qıylı qatnasın bildirgenlikten pragmatikalıq boyawlardıń bar ekenligin túsiniwge boladı.

Nátiyjeler hám talqılaw. Disfimizm – denotatqa subyektiv qatnastıń keri tárepke ketiwi menen baylanıslı pragmatikalıq hádiyse. Disfemikalıq mánidegi birliklerden tıńlawshıda haqıyqatlıq yamasa shaxs haqqında kúshli unamsız tásirler qaldırıw ushın paydalanıladı. Biraq bul jaǵday onı sol tárepten úyreniwge, analizlewge qala berse, klassifikaciya etiwge tiykar joq ekenligin, maqset belgisiz ekenligin, mútajlik sezilmeytuǵınlıǵın kórsetpeydi. Disfemizmlerdi klassifikaciyalaw filologiya tarawında ayırım jumıslarda ǵana ámelge asırılǵan. Mısalı, anglichan tilinde disfemizm leksika-semantika tárepten tómendegishe klassifikaciya etiledi:

-ólim, kesellik, fizikalıq hám ruwxıy kemshiliklerdi bildirip keliwshi disfemizmlar;

-keń sheńberdegi jınayatlı toparlar menen baylanıslı disfemizmlar;

-insan kemshilikleri menen baylanıslı disfemizmlar;

-milletke tiyisli disfemik atlar;

-quday, shaytan, shirkew máresimleri menen baylanıslı disfemizmlar [1;20].

Sonı da aytıw kerek, onıń da evfemizm sıyaqlı tematikalıq toparları, leksikalıq-semantika baǵdarları, sociallıq-tariyxıy kelip shıǵıwına baylanıslı túrleri bar. Disfemizmler evfemizmler menen qatnaslı bolǵanlıǵı sebepli, olardı klassifikaciyalawda evfemizmler klassifikaciyadaǵı sıyaqlı ayırım faktorlar tayanısh bolıp xızmet etedi [2;42]. Qaraqalpaq ádebiyatında óziniń tili, súwretlew sheberligi boyınsha jazıwshı Sh.Seytovtıń shıǵarmaları ayrıqsha ekenligi kózge taslanadı. Biz sóz etpekshi bolǵan "Xalqabad" romanında personajlar tilinen tómendegishe disfemizmlerdiń qollanılǵanlıǵın kóremiz.

Olardıń qollanılıw, ańlatılıw, aytılıw maqsetine qarap tómendegishe toparlarǵa bóliwdi maqul kórdik.

1. Sógis yamasa aqıretlew mazmunındaǵı disfemizmler. Hayal-qızlarǵa qarata qollanılatuǵın "shashı uzın, aqılı kelte" sóz dizbegi negizindegi "aqılı kelte" sózi disfemikalıq mániske iye bolıp, zárúrli áhmiyetke iye. Tırnaqsha ishinde keltirilgen bul sóz dizbegi, ádette, aqmaq, parasatsız, bilimsiz hayallardı aqıret etiw ushın qollanıladı. Bul ǵana **shashı uzın, aqılı kelte** nashar zulıptı suwırıp-aq kirse boy ma! ("Shar buzıw" 91-bet).

Insannıń dúnyadan kóz jumıwı jaqınları ushın eń ayanıshlı jaǵdayı, qayǵısı esaplanadı. Usı hádiyseniń turpayı hám awızeki forması "óliw" sózi menen baylanıslı hár qıylı leksikalıq birlikler ushıraydı. Olardıń biri adamlarǵa qarata aqıretlew mazmunında aytılıwı. Tómendegi mısalda romandaǵı Nazarbay ismi personaj tárepinen óz hayalına ashıw ústinde "ólim" sózi menen qatar "aqımaq", "iyt", "sallaqı" sıyaqlı birneshe sózlerdiń qatarlasıp qollanıw arqalı sóylew waqtındaǵı hayalına bolǵan jek kóoriwshilik qásiyetiniń sáwlelengenligin kóremiz. – ***Ólimm!*** *Kolxoz ne teńiń, ógiz bermekti kim qoydı,* ***ólimm!****... Há, sen qalasań-ǵo, kámuwnazimde qudaydıń márgúmishin jeymiseń,* ***aqımaq, iyt, qanshıq, sallaqı!****... ("Shar buzıw" 99-bet)*

Romandaǵı qaharmanlardıń biri Tolıbay tárepinen óz ulına qarata "júwermek" sózi kóp qollanılǵan. Bunda balasınıń aqılsızlıǵı ushın emes, Tolıbaydıń óz oylarınıń ámelge aspawında perzentin ayıplı bilip ashıwlanǵanlıqtan bul sózdi qollanadı. – *Únińdi óshir,* ***júwermek!****-dep sıbırlandı Tolıbay. ("Shar buzıw" 46-bet)*

Romanda sóz etilip atırǵan dáwir hám eldegi siyasiy jaǵdaylardan kelip shıǵıp Izbasxan degen personajdıń tilinen Tolıbayǵa qarata gijiniwi, jek kóriwshiligi aqıbetinde "Keńestiń iyti" degen sógis sózi qollanılǵan. Negizinde iyt adamǵa sadıq dos dep kópshilik ádebiyatlarda aytılǵanı menen bul mısalda keri unamsız mániste qollanılǵan. *Pa-ay, yaman adam-áá!* ***"Keńestiń iyti!"*** *dep sókseń de, "Há, Keńesti onnan hám jaqsı qorıyman..." dep mardıyadı-aw! ("Shar buzıw" 3-bet)*

2. Kemsitiw yaki mısqıllaw máni beriwshi desfemizmler. Jazıwshı shıǵarmalarında kemsitiw hám mısqıllaw mánilerin beriwshi desfimizmlerde ushırasadı. Nákás-sózi qolınan is kelmeytuǵın olaq, jarım-jan is pitirmeytuǵın adamǵa baylanıslı qollanıladı. Láttepám sózi de oysız, pámsiz adamgershiliksiz pás adamlarǵa aytıladı [3;228]. Romanda Qunnazar aqsaqal tárepinen Nazarbaydıń usınday ádetleri uyine miyman kelgen waqıttaǵı is-háreketlerine baylanıslı qollanılǵan. – Attan túsir, **nákás**, mına adamlardıń kózinshe

abırayımdı tóktin-ǵo, sen usınday qılsań erteń meniń gápimdi kim tınlaydı, **láttepám!** (27-bet)

“Loqetek” sózi de jaramas, olaq, qolınan is kelmeytuǵın adamlarǵa baylanıslı aytılatuǵın sóz [3;111]. Tómendegi mısalda roman qaharmanı Qurbannıń tilinen Orazımbetke qarata aytılǵan. Bul jerde Qurbannıń Orazımbetke degen ashıw ızası sebebinen aytılmaqta. Mısalı: – *Aydap bopsań,* ***loqetek****, – dedi áste ǵana sıbırlap Qurban, bayaǵı qolın baylap alǵan ızası bar. (“Mashaqatlı asırımlar” 384-bet)*

Bizge málim, “Xalqabad” romanındaǵı waqıyalar XX ásirdiń basındaǵı xalqımızdıń turmısın, qala berdi, kópshiliktiń arab álipbesinen awıl mollalarınan úyrenip jańa sawat ashıp atırǵan waqıyaların sóz etedi. Degen menen, mollaǵa qatnaǵanlardıń bári de sawatlı bola bermegen. Usınday qaharmanlardıń biri Qayrulla degen axun kisiniń balası bola tura bilimsiz bolǵan Izbasxandı awıl adamları sırtınan “álip qonbaǵan” dep ataydı. Sebebi, Izbasxan sonday ullı insanlardıń áwladı hám meshit-medreselerde tálim alǵanlıǵına qaramastan el dep birikken awıl insanlarına qarsı pikirde boladı. Mısalı: *– Ózi, jalǵız bala ǵoy, – dedi Aqtóre, – Ilimniń hikmetine ushıraǵan..*

*-****Álip qonbaǵan*** *dese, – dep kúldi Qunnazar. (“Shar buzıw” 64-bet)*

Qaraqalpaq xalqınıń dástúrinde er adam shańaraq basshısı, qorǵawshı hám juwapker retinde qaraladı. Er adam shańaraq aǵzalarına tirek bola alıwı kerek. Biraq romandaǵı Nazarbay hám Bazardıń shańaraǵında kóbinese er adam ústinlik kórsete almaydı. Sebebi, onıń shańaraǵında er hám hayaldıń ornı, wazıypası ádettegiden kerisinshe orınlanadı. Mártlik kórsetip er adam wazıypasına kiretuǵın jumıslardı da atqara almaǵanlıqtan awıllasları onı “qatınek” dep ataydı. Mısalı: – *Bassıńa bále seniń,* ***qatınek!*** *– Stoldı sart ettirdi Qunnazar. (“Mashaqatlı asırımlar” 482-bet)*

3. Ǵarǵıs mánisindegi disfemizmler. Gárgis – adamnıń ashıw, ókiniw yamasa jek kóriw sezimi menen aytılatuǵın jaman tilek, ǵarǵaw sózleri. Ǵárǵıs mánisindegi disfemizmler adamǵa jaman tilek bildiriw, onı ǵarǵaw yamasa ashıw-ıza sıyaqlı kúshli túrde jetkiziw ushın qollanıladı. Bunday disfemizmler kóbinese awızeki sóylewde, konflikt waqtında yamasa kórkem ádebiyatta personajdıń emocional awhalın ashıp beriw ushın qollanıladı. Olar sóylewge ekspressivlik berip, tildiń emocional tásir kúshin arttıradı. Roman qaharmanları tilinen tómendegishe ǵarǵıs sólerdiń qollanǵanlıǵın kóremiz. Mısalı: – ***Ilaya, ayaǵıń górge tıǵılǵı-ır****, – dep azarlandı. – Baǵana bel tewip, uh shınıqqan sıyraǵıń menen, ah julınımdı úzip, qastıń barmedi-i!... (“Shar buzıw” 81-bet). Men usı* ***zaqqımdı jegirlerdi*** *saqlayman dep...* ***Qarra qandı jegirlerr!*** *Má, saǵan! – Pitiwge qaraǵan shańaraǵın baltalap-baltalap, tas-talqanın*

shıǵardı da, baltanı qattı qısıp, meshitke juwırdı. (“Shar buzıw” 86-bet). – Bul ǵana traktor aydamay, ***báleni aydaǵır!*** *– dep Isimetti anası Gúziyra ǵarǵap otır. (“Mashaqatlı asırımlar” 263-bet). –* ***Qara bassıńızǵa bolǵırlar****, ne bolıp qaldı-ı aytósiń!... (48-bet).*

Joqarıdaǵı mısallarda qollanılǵan ǵarǵıslardıń adresantları kóbinese hayal adamlar ekenligin bayqaladı. Sebebi, olar sóylew waqtında emociyalarǵa berilgenlikten bunday birliklerdi er adamlarǵa salıstırǵanda kóbirek qollanadı. Sonıń menen birge, bul ǵarǵıs mánili disfemizmler tek maǵlıwmat berip qoymay, al sóylewshiniń ashıwı, narazılıǵı yamasa jek kóriwin de bildirip turadı. Sol sebepli, olar pragmatikalıq jaqtan kúshli tásirge iye.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, Sh.Seytovtıń “Xalqabad” romanında disfimikalıq birlikler júdá kóplep qollanılǵan. Olar arqalı jazıwshı personajdıń psixologiyalıq halatın, sociallıq ortalıǵın hám sóylew mádeniyatın ashıp beredi. Sóylew waqtında qollanılıwı arqalı sociallıq qatnaslardı, dáwir awhalın hám konfliktli jaǵdaylardı kúshli túrde sáwlelendiriwde tilimizdiń múmkinshiliklerin sheber paydalanǵanın kóriwimizge boladı. Biraq, disfemizmleri orınsız qollanıw sóylew mádeniyatınıń tómenlewine alıp keledi. Sonlıqtan kommunikaciyada, jámiyetlik orınlarda olardan abaylap paydalanıw kerek. Disfemizmlerdi úyreniw tildiń pragmatikalıq tásirsheńligin tereńirek túsiniwde járdem beredi.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Резанова А.Н. Дисфемия в английском языке: семантические механизмы и прагматические функции: Автореф… канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 2008.

2. Qodirova X. O‘zbek tilida evfemizm va disfemizm. Toshkent, 2022.

3. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Жети томлық. Бесинши том. Нөкис, «Qaraqalpaqstan», 2023.

4. Сейтов Ш. Халқабад. 1-2-китаплар. Нөкис, «Jeti ıqlım», 2023.

«SÓZLERDIŃ TUWRA HÁM AWISPALI MÁNILERI» TEMASIN OQITIWDA SÓZLIK BAYLIĠIN ARTTIRIW USHIN PAYDALANILATUĠIN INTERAKTIV OYINLAR HÁM SHINIĠIWLARDIŃ NÁTIYJELILIGI

Karamatdinova G.T.
Ajiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogika institutı
Tálim tárbiya teoriyası hám metodikası (qaraqalpaq tili)
3-basqısh tayanısh doktorantı

Tayanch so‘zlar: leksikologiya, o‘z ma’no, ko‘chma ma’no, lug‘at boyligi, interfaol o‘yinlar, leksik mashqlar, lug‘at tarkibi.
Ключевые слова: лексикология, буквальное значение, переносное значение, словарный запас, интерактивные игры, лексические упражнения, словарный состав.
Key words: lexicology, literal meaning, figurative meaning, vocabulary, interactive games, lexical exercises, vocabulary.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada "So‘zlarning to‘g‘ri va ko‘chma ma’nolari" mavzusini o‘qitishda o‘quvchilarning so‘z boyligini kengaytirish, so‘z ma’nolarini chuqur anglash va ular o‘rtasidagi semantik farqlarni sezish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan. Bunda interfaol yondashuv asosida tashkil etiladigan o‘yinlar, jamoaviy topshiriqlar, rolli o‘yinlar, mashqlar orqali o‘quvchilarning darsga faol ishtiroki ta’minlanadi. Tavsiya etilgan metod va usullar o‘quvchilarning fikrlash doirasini kengaytiradi, ularning lug‘at boyligini oshirish, kontekstda so‘zlarni to‘g‘ri tanlash ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.
РЕЗЮМЕ:
Данная статья направлена на расширение словарного запаса учащихся при преподавании темы "Прямые и переносные значения слов," развитие их способности глубоко понимать значения слов и различать семантические различия между ними. Это обеспечивает активное участие учащихся в уроке посредством игр, командных заданий, ролевых игр и упражнений, организованных на основе интерактивного подхода. Предлагаемые методы и приемы расширяют кругозор учащихся, способствуют повышению их словарного запаса и формированию навыков правильного выбора слов в контексте.
SUMMARY:
The article aims to expand students' vocabulary by teaching the topic of "Real and figurative meanings of words," fostering a deeper understanding of word meanings, and developing their ability to perceive semantic differences between them. Through games, teamwork assignments, role-playing games, and exercises based on an interactive approach, students' active participation in the lesson is ensured. The recommended methods and techniques expand students' thinking, enrich their vocabulary, and develop their skills in correctly choosing words in context.

Til - pikirdi bildiriw, baylanısıw hám dúnyanı ańlaw quralı sıpatında insan turmısında áhmietli orın ieleydi. Ásirese, qaraqalpaq tili sabaqlarında oqıwshılardıń sózlik baylıǵın arttırıw, olardı sózdiń mazmunlıq názikliklerin ańlawǵa baǵdarlaw úlken áhmiyetke iye. "Sózlerdiń tuwra hám awıspalı mánileri" teması mine usı baǵdarda tiykarǵı bilim deregi bolıp xızmet etedi. Bul temanı nátiyjeli ózlestiriw arqalı oqıwshılar sózler arasındaǵı semantikalıq ayırmashılıqlardı túsinedi, olardı sóylewde durıs hám maqsetke muwapıq qollay aladı. Zamanagóy bilim beriw procesinde interaktiv metodlarga tiykarlangan sabaqlar joqarı nátiyjelilikke iye bolmaqta. Oyınlar, shınıǵıwlar, toparlarda islew, mashqalalı jaǵdaylar arqalı bilim beriw oqıwshılardıń temaǵa qızıǵıwshılıǵın arttıradı, olardı jedel pikirlewge iytermeleydi. Usı metodikalıq usınıs "Sózlerdiń tuwra hám awıspalı mánileri" temasın interaktiv usıllar tiykarında oqıtıw arqalı oqıwshılardıń sózlik baylıǵın arttırıwǵa xızmet etetuǵın nátiyjeli forma hám usıllardı usınıs etedi. Búgingi kúnde bilimlendiriw procesinde oqıwshılardıń belsene qatnasıwın támiyinlew, olardıń erkin pikirlew, tallaw hám durıs qarım-qatnasqa kirisiw kónlikpelerin qáliplestiriw áhmietli wazıypa bolıp qalmaqta. Ásirese, ana tili páninde sóz baylıǵın arttırıw, sózlerdiń túrli mániste qollanılıwın ańlaw, olardı kontekstte durıs talqılaw - tildi tereń ielewdiń tiykarı esaplanadı. "Sózlerdiń tuwra hám awıspalı mánileri" teması til biliminde áhmiyetli teoriyalıq tiykarǵa iye bolıwı menen birge, oqıwshılardıń sóylew kompetenciyasın rawajlandırıwda da tiykarǵı rol atqaradı. Biraq bul temanı dástúriy usıllarda oqıtıw kóbinese oqıwshılarda qızıǵıwshılıq oyata almaydı hám bilim nátiyjeliligin tómenletedi. Sonlıqtan, interaktiv oyınlar hám shınıǵıwlar arqalı sabaqtı shólkemlestiriw, oqıwshılardı jedel pikirlewge hám temanı turmıslıq mısallar arqalı túsiniwge baǵdarlaydı.

Bul metodikalıq qatnas oqıw procesin qızıqlı, mazmunlı hám nátiyjeli shólkemlestiriwge járdem berip, oqıwshılardıń til baylıǵın keńeytiw, olardı durıs sóz tańlaw mádeniyatına úyretiwde ayrıqsha áhmiyetke iye.

Oqıwshılarda sózlerdiń tuwra hám awıspalı mánilerin anıqlaw boyınsha lingvistikalıq bilim hám ámeliy kónlikpelerdi qáliplestiriw jáne bul processte interaktiv oyınlar hám shınıǵıwlardan nátiyjeli paydalanıw arqalı olardıń sózlik baylıǵın keńeytiwden ibarat.

Interaktiv tálimniń tiykarǵı kreteryaları –oqıw materiyalın erkin bayanlaw hám ańlatıw múmkinshiligi, oqıwshılar ǵayrat kórsetiwlerine múmkinshilikler jaratılıwı, kishi toparlarda islew ushın tapsırmalar beriw, jazba jumıslardı orınlaw esaplanadı

Interaktiv oyınlar- tálim procesinde oqıwshılar hámde oqıtıwshı ortasındaǵı aktivlikti asırıw arqalı oqıwshılardıń bilimlerdi ózlestiriwin jedellestiredi, jeke

sapaların rawajlandırıwǵa xizmet etedi. Interaktiv shınıǵıwlardı paydalanıw sabaq nátiyjeliligin asıradı.

Interaktiv oyınlardı sabaq procesinde paydalanıwdıń áhmiyeti júdá úlken, sebebi olar oqıwshılardıń belsendiligin arttırıw, bilimlerdi jáne de bekkemlew hám sabaq procesin qızıqlı etiwge járdem beredi.

«Sózlerdiń tuwra hám awıspalı mánileri» temasın oqıtıw boyınsha bir saatlıq sabaq islenbesi

Sáne:

Klass: 5-klass

Pán: Qaraqalpaq (mámleketlik) tili

Tema: Sózlerdiń tuwra hám awıspalı mánileri

Sabaqtıń maqseti:

a) bilim beriw: sózlerdiń tuwra (negizgi) hám awıspalı mánileri, olardıń qollanılıw ózgeshelikleri, kórkem súwretlew quralı sıpatında qollanılıwın túsindiriw;

b) tárbiyalılıǵı: ádep-ikramlı, shaqqan, zeyinli, sózlerdiń mánisin tez ańlawǵa úyretiw;

s) rawajlandırıw: oqıwshılardıń oy-órisin, erkin pikirlewin, ádebiy tilde sóylew hám jazba sawatlılıǵın jetilistirip barıw.

Sabaq túri: Jańa bilim beriw.

Oqıtıw usılı: dástúriy emes.

Metodlar: túsindiriw, salıstırıw, súwretli tapsırmalar, túsinikler analizi.

Kórgizbe quralları: slaydlar, súwretler, elektron doska

Sarıplanatuǵın waqıt: 45 minut

Sabaq barısı:

I. Shólkemlestiriw Sálemlesiw, oqıwshılardıń sabaqqa qatnasın anıqlaw, tazalıqqa itibar qaratıw, oqıwshılardı 6 toparǵa ajıratıw.

Úy tapsırmasın soraw; Toparlarda islesiw. Hárbir topar óz sebetshesine sorawlar jazılǵan jemislerge juwap berip jıynaydı. Jemislerge reń bildiriwshi sózler jazılǵan boladı hám jemislerdiń de qaysı tilde awdarmasın bilse sebetshege saladı. Qaysı topardıń sebetshelerinde kóbirek jemis jıynalsa, sol topar jeńimpaz boladı. Úy tapsırması “Meniń minnetlerim, “Balam” qosıǵı.

Sorawlar:

1.Ata-ananı húrmetlew degende neni túsinesiz?

2.Balam qosıǵınan bir shuwmaq aytıp beriń?

3. Perzenttińata-ana aldında wazıypası qanday?

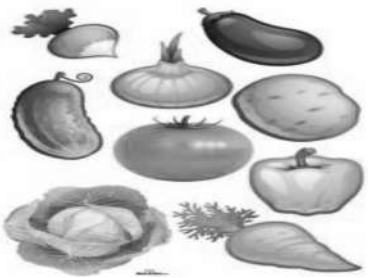

II. Taza tema.

Sózlerdiń tuwra hám awıspalı mánileri.

Sózlerdiń tiykarǵı mánisine tuwra máni delinedi. Mısalı: Altın qádirli metall. Bul gápte altın sózi tuwra mánide kelgen. Altın alma, alǵıs al. Bul gápte de altın sózi tuwra mánide qollanılǵan.Sózlerdiń dáslepki mánisinen awısqan mánisi awıspalı máni delinedi. Mısalı: Oqıwshılıq altın dáwirdiń qızıǵı óz aldına. Bul gápte altın sózi awıspalı mánide kelgen.Awıspalı mánili sózler, kóbinese kórkem shıǵarmalarda bir nárseni obrazlılıq, ótkirlik penen súwretlew ushın qollanıladı. Sonlıqtan olar kórkem shıǵarmalarda kórkem súwretlew quralı sıpatında úyreniledi.Demek, sózdiń awıspalı mánisi zatlar, qubılıslar arasındaǵı uqsaslıq yaki baylanısqa qaray dáslepki zattıń atı menen ekinshi bir zattı yaki qubılıstı qayta ataw arqalı payda boladı eken.

ÓZ ARA SALÍSTÍRÍŃ.

Tuwra máni	**Awıspalı máni**
1. Kóylektiń jaǵası tap-taza.	Bizler dáryanıń **jaǵasında** dem aldıq.
2. Búrkit jırtqısh qus	Onıń kózi naǵız **búrkittiń** kózi.
3. Ol júregi saw adam edi.	Ol hámme nárseni **júregine** jaqın aladı.
4. Arıslan jırtqısh haywan.	**Arıslan** “5” bahasına oqıydı.
5. Atam quwraǵan terekti shaptı.	Ázizbektiń jumısı alǵa **shaptı**.
6. Awır taslar suwǵa tez shúmdi.	Quyash batısqa qaray **shúmdi**.
7. Qarlıǵashtıń palapanları shúykildep atır.	Sen ele awzınan ana súti ketpegen **palapan-sań** ǵoy.

IV. Bekkemlew : Tapsırmanı learningapps. programmasında tayarlanǵan “mozayka” metodında tayarlanǵan shınıǵıwdı orılataman. Sózlerdiń tuwra hám awıspalı mánilerin tabıw kerek.

https://learningapps.org/watch?v=pa5gpbnh525 usı berilgen

QR kodın skaner etiw arqalı yamasa silteme menen kiredi. Nátiyjede tómendegi- she tapsırma úlgisi payda boladı.

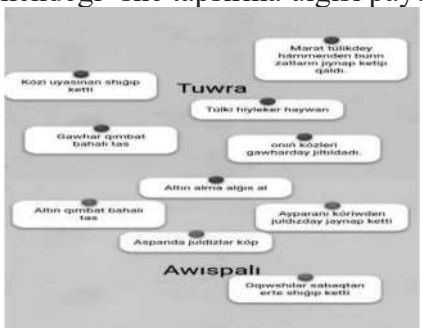

Qaysı topar birinshi hám durıs islegenine qarap bahalaw kartıshkaların berip ótemen.

Hárbir topar oqıwshıları berilgen súwretlerge (búrkit, túlki, gúl, kóz) qarap, tuwra hám awıspalı mánisine gáp dúziwi kerek:

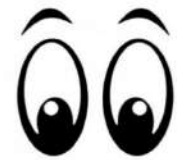

“Túsinikler analizi” metodı

Hárbir topar oqıwshıları gáplerdegi astı sızılǵan sózlerdiń qanday mánide kelgenligin anıqlawı kerek

Berilgen gápler	**Awıspalı yamasa tuwra ma?**
1. Bul máháli bir qansha úyler jatsa da, ele Ulman menen Nazlı kempir jatpaǵan.	awıspalı
2. Sarı murttıń qamshısı bul saparı da qáte ketpedi.	awıspalı
3. Keńge keń dúnya, tarǵa tar dúnya	awıspalı
4. Biyday nanıń bolmasa, biyday sóziń bolsın	tuwra, awıspalı
5. Mańlay teri – nur, adam qolı – gúl.)	awıspalı
6. Onıń beti suwıqtan qızarıp ketti.	tuwra
7. Aspanda jańa ay tuwdı.	awıspalı
8. Ol arıslan jigit	awıspalı
9. Sen naǵız túlkiseń!	awıspalı
10. Tartınba betke ayt.	awıspalı

11. Ibrayım Yusupov – poeziya juldızı.	awıspalı
12. Gáwhar qızıqlı kitap satıp aldı.	awıspalı
13. Kitap – bilim bulaǵı.	awıspalı
14. Men Berdaqtıń shıǵarmasın oqıdım.	tuwra

V. Bahalaw (5 m.): Hárbir topardıń toplaǵan balları qosıp esaplanıp, joqarı ball toplaǵanlar “5”, onnan azlaw toplaǵanları besten keyingi bahalar menen bahalanadı.

VI. Úy tapsırması (2 minut):

1) ótilgen temanı oqıw;

2) 98,99-shınıǵıwlardı islew. 98-shınıǵıwda berilgen sózlerdi awıspalı mánide qollanıp, gáp dúzip keliw;

Mısalı: Arıslan – eń kúshli haywan. Batır arıslan qaytpaydı.

99-shınıǵıwda bolsa, gáplerdi kóshirip jazıp, qaysısı tuwra hám awıspalı mánide qollanılǵanlıǵın jazıp keliw;

3) qosımsha kórkem shıǵarmalardan (naqıl-maqallardan awıspalı mánide qollanılǵan sózlerge) 3 gáp jazıp keliw.

Interaktiv oyın hám metodlardan hár sabaq waqıtında tez-tezden paydalanıw oqıwshı sabaqqa bolǵan qızıǵıwshılıǵın asıradı. Onıń kúndelikli temalarǵa tayarlanıp keliwine bul bolsa oqıwshınıń aldına maqset qoyıwına oǵan erisiwge degen umtılıslarǵa iytermeleydi.

Joqarıda keltirilgen metodlar qaraqalpaq tili sabaqlarında qollanıw ushın eń áhmiyetli, sapalı, oqıwshılardıń sabaqqa degen qızıǵıwshılıǵın arttıradı.

"Sózlerdiń tuwra hám awıspalı mánileri" temasın oqıtıwda interaktiv oyınlar hám shınıǵıwlardan paydalanıw zamanagóy pedagogikalıq qatnaslar tiykarında oqıwshılardıń oy-pikirin jedellestiriw, olardıń til baylıǵın keńeytiw hám sózlerdiń kontekstke tán mánilerin ańlawǵa baylanıslı kónlikpelerin qáliplestiriwde áhmietli qural sıpatında kórinedi. Bul metodikalıq qatnas arqalı oqıwshılar temanı tereńirek ózlestiredi, analitikalıq hám dóretiwshilik pikirlewge baǵdarlanadı hám sóylew iskerliginde sózlerden maqsetke muwapıq paydalanıw kónlikpesin iyeleydi.

Interaktiv oyınlar, toparlarda islew, rolli shınıǵıwlar sıyaqlı metodlar oqıwshılardıń óz ara baylanısın kúsheytip, olardıń bilim alıw procesine aktv qatnasıwına xızmet etedi. Nátiyjede, oqıwshılar til qubılısların tek biliw emes, al ámeliyatta qollanıwǵa úyrenedi. Usı sabaq islenbede bayan etilgen metodikalıq qatnaslar ulıwma orta bilim beriw mekteplerinıń qaraqalpaq tili sabaqların nátiyjeli shólkemlestiriw hám oqıwshılarda tilge bolǵan sapalı qatnastı qáliplestiriw ushın ámeliy áhmiyetke iye.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. A.Dáwletov, Z.Ayjanova, G.Dáwletova, X.Atabaev. 5-klass Qaraqalpaq tili. Oqıw basqa tillerde alıp barılatuǵın klaslar ushın sabaqlıq.Nókis «Bilim» 2009.

2. Berdimuratov E., Pirniyazov Q. Orta mekteplerde qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikası. Nókis, 1988

3. E.Berdimuratov. Házirgi qaraqalpaq tili.Leksikalogiya. Nókis. «Bilim» 1994.

4. Piriniyazova A., Shınnazarova S. Házirgi ádebiy til(leksikologiya)di oqıtıwda innovaciyalıq usıllar. Toshkent: «Tafakkur avlodi» 2020.

5. Sh.Allaniyazova, J.Táńirbergenov. Qaraqalpaq tilin oqıtıwda innovaciyalıq texnologiyalar (oqıw qollanba) Nókis. «Bilim» 2015

6. LearningsApps.-Режим доступа:http://LearningApps.org/831202

ШАХСТЫҢ СОЦИАЛЛЫҚ-МӘДЕНИЙ ИДЕНТИФИКАЦИЯСЫНДА РЕҢ СИМВОЛИЗМИ: ТУРМЫС ТӘЖИРИЙБЕСИНЕН СОЦИАЛЛЫҚ СТАТУСҚА ШЕКЕМ

Оразымбетова Ш.А.
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты докторанты

Таянч сўзлар: ранг билдирувчи лексемалар, қиёсий тилшунослик, лингвокултурология, антропоцентрик парадигма, фразеологик бирликлар
Ключевые слова: цветообозначения, сопоставительная лингвистика, лингвокультурология, антропоцентическая парадигма, фразеологизмы
Key words: color terms, comparative linguistics, linguoculturology, anthropocentric paradigm, idioms

РЕЗЮМЕ:
Мазкур мақола қорақалпоқ ва рус тилларидаги фразеологик бирликлар таркибида қўлланувчи ранг-тус номлари (колоративлар)нинг қиёсий тадқиқига бағишланади. Унда инсоннинг ижтимоий статуси, жамиятдаги мавқейи ва ҳаётий тажрибасини ифодалашда иштирок этадиган ранг семантикаси диққат марказига олинган. Қиёсий таҳлил асосида ранг идрокининг умуминсоний омиллари билан боғлиқ универсал хусусиятлар ҳамда ҳар бир халқнинг ўзига хос маданий коди ва менталитетини акс эттирувчи миллий-маданий жиҳатлар аниқлаб берилган. Олинган натижалар қиёсий фразеология ва этнолингвистика ривожига муносиб ҳисса қўшади.
РЕЗЮМЕ:
Статья посвящена сопоставительному исследованию лексем-цветообозначений (колоративов) в составе фразеологических единиц каракалпакского и русского языков. В центре внимания находится семантика цвета, участвующая в характеристике социального статуса, общественного положения и жизненного опыта человека. На основе сравнительного анализа выявлены универсальные черты, обусловленные общечеловеческими факторами восприятия, а также национально-специфические особенности, отражающие уникальные культурные коды и менталитет каждого народа. Полученные результаты вносят вклад в развитие сравнительной фразеологии и этнолингвистики.
SUMMARY:
This article presents a comparative study of color-denoting lexemes (coloratives) within the phraseological units of the Karakalpak and Russian languages. The focus is on the semantics of color as it pertains to a person's social status, societal position, and life experience. Through comparative analysis, the study identifies universal features stemming from common human factors of perception, as well as nationally specific characteristics that reflect the unique cultural codes

and mentality of each nation. The findings contribute to the fields of comparative phraseology and ethnolinguistics.

Инсанды тәрийиплейтуғын рең белгилеринде жүдә көп коннотациялар жәмленген болып, олар инсанның минез-қулқын, жәмийетлик орнын, руўхый дүньясын ҳәм ақыл-ойын баҳалаўға хызмет етеди. Рең атамаларының өзгешелиги, әсиресе, фразеологиялық дизбеклер арқалы айқын ашылып көринеди. Бул рең лексемаларының ментал категориялар ҳәм реаллықтың кең тараўларын түсиниўде қатнасыўы, сондай-ақ, миллий дүньяға көзқарастың өзгешеликлерин көргизбели ҳәм образлы жеткериў қәбилетине байланыслы. Олардың дөренди мәнилери мәдений-мифологиялық, социаллық-тарийхый ҳәм басқа да факторлар тәсиринде қәлиплеседи.

Инсанның социаллық мәртебесин баҳалаў. Бул категорияға шахстың билим дәрежеси, қәнигелиги, кәсипке тийислилигин анықлаў да киреди. Бул жерде реңли фразеологизмлердиң бир қатар дизбеклерде қурылысы ҳәм мәниси жақтан уқсаслығын көремиз. Рус тилиндеги **"белая кость"** бирикпесиниң қарақалпақ тилинде де **"ақ сүйек"** эквиваленти бар ҳәм еки халықта да аристократ мәнисинде қолланылады.

*Олардың ең үлкени Маңғыт өзлерин әмир әўладлары деп есаплап, мақтанып жүретуғын еди. Көпшилиги **ақ сүйек** султанлар болып, ел басқарыў иси менен шуғылланды* (К.Мәмбетов)

*Раньше одна была **белая кость**, – дворянин, теперь другая стала – рабочий* (В.Вересаев)

*Бурын биреўи **ақ сүйек** еди, – төре, енди басқа болып қалды – жумысшы* (В.Вересаев)

Инсанның аристократиялық келип шығыўы ҳаққында рус тилиндеги **"голубая кровь" ("көк қан")** сөзи де айқын дәлил береди.

Рус тилиндеги **"қара сүйек"** сөзи төрелерден болмаған инсанларға қарата қолланылады:

Так! – отвечали странники. –
Кость белая, кость черная,
И поглядеть, так разные, –
Им разный и почет! (Н.Некрасов)

Солай! - деп жуўап берди саяхатшылар. -
Сүйеги ақ, сүйеги қара.
Қарап турсаң, түрлише.
Оларға ҳүрмет те басқаша! (Н. Некрасов)

Мәдений жақтан төмен ҳәм билимсиз инсан ҳаққында русларда **"серый человек (серый валенок)" ("сур инсан (сур байпақ))"** дизбеги де қолланылады: *Придёт **серый человек** в эту самую Тараканиху, где ныне растёт белоус, и прольёт там свой пот* (Салтыков-Щедрин М.Е.)

***Сур инсан** ҳәзирги ўақытта ақ шашлы өсимлик өсетуғын Тараканикаға келеди ҳәм сол жерде өзиниң терин төгеди* (М.Е.Салтыков-Щедрин)

"Белый воротничок (Ақ жаға)" сөз дизбеги мәкемелердиң хызметкерлери, ақылый мийнет хызметкерлери, басқарыў тараўында ислеп, физикалық жумыс орынламайтуғынлар ҳаққындағы тәрийп болып есапланады.

*Мы можем и обязаны стать **белыми воротничками** в мировом разделении труда, занять важное место в глобальной иерархии.* (В.Сурков)

*Биз жәҳән мийнет бөлистирилиўинде **ақ жағалы** болыўымыз мүмкин ҳәм керек, дүньня жүзлик ийерархияда әҳмийетли орынды ийелеўимиз лазым.* (В.Сурков)

Сондай-ақ, рус фразеологизмлери арасында инсанның билим дәрежеси ҳәм кәсиплик тийислилигин анықлаў ушын жаңа фразеологиялық неологизм **"малиновый пиджак» (қызғылт гүрең пенжек)"** қолланылады – бул бай, бирақ билими төмен инсан дегенди аңлатады.

"Қара" сөзи қарақалпақ тилинде **"қарапайым", "қара пуқара", "қара табан"** сыяқлы сөз дизбеглеринде қолланылып, "әпиўайы", "мийнеткеш" мәнисин билдиреди ҳәм "жүдә әпиўайы инсан" деген түсиникти береди: *Бойы-сыны дүзиў, пәкизе, есикке жарасқандай нашар екен. Нағыз **қара пуқара**, өзиңниң теңиң.* (К.Алламбергенов)

Негедур усы ўақытлары, Рәмиўзадай сулыў болмаса да, қара торыдан келген, дәрья тасса, тобығына келмей күлимсиреп жүретуғын қарақалпақтың қара табан мийнеткеш қызы, қәлеп қосылған қостары - өз Бийбигүли көз алдына келди. (К.Алламбергенов)

Инсанның жасы ҳәм тәжирийбесин баҳалаў.

Жас категориясын баҳалаў ушын рус ҳәм қарақалпақ тиллери қурамында ҳәр қыйлы рең компонентлери бар бир қатар дизбеклер қолланылады. Мысалы, жаңа туўылған баланы сүўретлеў ушын қарақалпақлар **"қызылшақа"** ҳәм **"қызыл қарын"** сөзлерин көп қолланады.

*"Балаңды емиз" деп **кызылшақа** нәрестесин алдына усынса келин сол баяғы муйеште бир нәрсени көргендей бежирейеди де отырады.* (Ғ.Сейтназаров)

Рус тилиндеги **«желторотый птенец», «зелёный юнец» ("сары аўызлы палапан", "жасыл өспирим")** деген сөзлер жас, тәжирийбеси

жоқ инсанға қарата қолланылады ҳәм олар ирониялық характерге ийе болып, азғана унамсыз мәниде келеди: ***Желторотый***... *— насмешливо процедил ординарец, когда бесчувственного парнишку уложили на койку в избе у Рябца.* (А.Фадеев)

Сары аўыз... *- деп мысқыллап сөйледи ординарец, ес-түссиз жигитти Рябецтиң үйиндеги койкаға жатқызғанда.* (А.Фадеев)

Қарақалпақ тилинде "сары аўызлы палапан" сөзине уқсас ***"аўзынан сарысы кетпеген"*** *деген турақлы сөз бар: Оны аўзынан сарысы кетпеген палапан деп жүрмиз-аў!.. Бирақ растан да бала екен.* (К.Аллambергенов)

Қарақалпақ тилинде бул категорияда **"қара домалақ"** дизбеги де қолланылады. *Бәлким, бизиң Алпысбайжанды көрип те жүрген шығарсаң-аў! Кишкене ғана тапалтас, қой көзли,* ***қара домалақ*** *бала ғой.* (К.Аллambергенов)

Рус тилинде жас, тәжирийбесиз инсанларды аңлатыў ушын "жасыл" реңиниң метафоралық қолланылыўы, жәмийетте табыслы жасаўдың зәрүрли шәрти сыпатында жетилискенликтиң жоқлығын аңлатады (мысалы, көк (жетилмеген) алманы азық-аўқатқа жарамсыз деп баҳалаўға уқсас): **"зелёная молодежь (жасыл жаслар)"** –тәжирийбесиз инсанлар, **"зелёный юнец (жасыл өспирим)"** – жүдә жас, ержетпеген, **"зелёная голова (жасыл гелле)"** – ақылсыз, тәжирийбесиз инсан, **"молодо-зелено (жас-жасыл)"**. *Вью-ю! – свистнул сквозь зубы хозяин и саркастически засмеялся. –* ***Зелёная*** *ты, Павлуха, голова!.. Чувствую я, что уж быть бычку на верёвочке. Э-хе-хе!* (М. Горький)

Вю-ю! - деп тисленип ысқырды хожайын ҳәм мысқыллап күлди. – ***Жасыл*** *сен, Павлуха, гелле! Енди бул бузаўдың арқанда байланғанын көретуғындай болып турман. Эҳ-ҳе-ҳе!* (М. Горкий)

Кексе инсанларды сүўретлеўде күлреў ямаса ақ реңниң қолланылыўы шаштың ағарғанлығын көрсетеди. Рус тилиндеги **"белый (седой) как лунь (қуладиндей аппақ) "** деген сөз дизбеги пүткиллей ақ, толық ағарған шашқа байланыслы.

Старики и старухи жили в Выселках очень подолгу, – первый признак богатой деревни, – и были все высокие, большие и ***белые, как лунь***. (И.А.Бунин)

Ғаррылар менен кемпирлер Выселкиде жүдә узақ жасады – бул бай аўылдың биринши белгиси, - олардың барлығы узын бойлы, геўдели ҳәм ***қуладиндей аппақ*** *еди* (И.А.Бунин).

Лунь (қуладин) - жыртқыш қус Falco rusticolus, тышқан аўлайтугын қус. Оның қоразы қоңыр, мәкийени үлкенирек ҳәм ақшыл-күл реңли болады.

Қарақалпақларда жас үлкенлигин билдириў ушын **"сары қарын"** бирикпеси қолланылады. Бул сөз дизбеги өзине онша итибар бермейтуғын, жасы елиўден асқан ҳаял-қызларға қарата мысқыллы түрде айтылады: *"Бақыраўық" шешем деп турғаны жасы алпысты алқымлаған **сары қарын**, саллыбалақ ҳаял.* (О.Сапарова "Саҳипжамал")

"Ақсақал" (Ақ сақал) қарақалпақ әлеминиң тиллик көринисинде кең қолланылатуғын бул сөз тек ғана жас категориясын (сақалы ақ) емес, ал тәжирийбе (дана, үлгили) ҳәм жәмийетте тутқан орны (абырайлы) семемаларын да өз ишине алған.

Бизиң улан пайтақ елимиздеги
*Шайыр әўладының **ақсақалысыз**.*
Қосық тартқан кәрўан жолымыздағы
Көш басында барар қызыл нарысыз. (И.Юсупов)

Рус әлеминиң тиллик көринисинде тәжирийбени аңлатыў ушын **"золотой (алтын)"** лексемасы жүдә жийе қолланылады. **"золотые руки", "золотая уста", "золотая голова" ("алтын қоллар", "алтын аўыз", "алтын бас"**) сыяқлы соматизмлер менен биргеликте бул сөзлер "шебер, дана, тәжирийбели" деген мәнилерди билдиреди: *И принять, и подать, и приготовить – на все у них **золотые руки** были*. (М.Е.Салтыков-Щедрин)

*Қабыл етиўге де, бериўге де, таярлаўға да – ҳәммесине **алтын қоллары** бар еди* (М.Е.Салтыков-Щедрин).

Алып барылған изертлеў рус ҳәм қарақалпақ тиллериндеги рең билдириўши фразеологизмлердиң тек ғана шахсты сүўретлеў қуралы сыпатында емес, ал халықлардың қәдириятлық көзқараслары ҳәм тарийхый тәжирийбесин сәўлелендириўши мәдений маркерлер сыпатында да хызмет ететуғынын көрсетеди. Салыстырмалы анализ реңли метафоралардан пайдаланыўда ҳәм универсал, ҳәм этникалық өзине тән өзгешеликлерди анықлаў имканиятын берди. Еки тилде де унамсыз коннотациялар басым, бирақ олардың рең кодлары ҳәр қыйлы: егер рус тилинде қара рең басым болса, қарақалпақ тилинде унамсызлық көбинесе көк ҳәм сур реңлери арқалы кодланады, бул аймақтың экологиялық ҳәм жәмийетлик жағдайына байланыслы. Ақ реңниң ақсүйеклик пенен байланысы ямаса қара реңниң мийнет сүйгишлик пенен байланысы сыяқлы универсал үлгилер, мәдений өзгешеликке қарамастан, инсан тәжирийбесиниң уқсаслығын да көрсетеди.

Унамлы белгилердиң лакунарлығы айрықша қызығыўшылық оятады, бул тилдиң идеалларға емес, ал нормадан шетке шығыўларға итибар қаратыў тенденциясынан дәрек береди. "Золотая душа" ямаса "ақ көкирек" сыяқлы мысаллар жақсы пазыйлетлерди тәриплеўде реңлердиң шеклегенлигин көрсетеди. Бул қубылыс кейинги изертлеўлер ушын, соның ишинде, мәдений табу ямаса тарийхый факторлардың фразеологияның қәлиплесиўине тәсирин таллаў ушын имканият жаратады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Большой толковый словарь русского языка = БТС: А-Я / РАН. Ин-т лингв. исслед.; Сост., гл. ред. канд. филол. наук С. А. Кузнецов. – Санкт-Петербург: Норинт, 1998. – 1534 с.

2. Ларионова Ю.А. Фразеологический словарь современного русского языка. – М.: «Аделант», 2014. – 512 с.

3. Михельсон А.Д. Большой толково-фразеологический словарь русского языка Михельсона [Электронный ресурс]: – Москва: Си ЭТС: Бука, 2008. – URL: https://gufo.me/dict/mikhelson?ysclid= mpcsf1ji1s429801086#google_vignette (дата обращения 19.05.2026).

4. Тихонов А.Н. Фразеологический словарь современного русского литературного языка. Т.2, – М., 2004. – 833 с.

5. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. Т. 2: И-О. – М.: Рус. яз., 1989. – 714 с.

6. Фёдоров А.И. Фразеологический словарь русского литературного языка. – М.: Астрель, 2008. – 878 с.

7. https://dic.academic.ru

KÓRKEM TEKST TIYKARÍNDA STUDENTLERDIŃ SÓYLEW KOMPETENCIYASÍN JETILISTIRIWDIŃ DIDAKTIKALÍQ TIYKARLARÍ

Abdireymova D.K.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Shet tilleri fakulteti Rus tili hám ádebiyatı kafedrası úlken oqıtıwshısı

Tayanch so'zlar: badiiy matn, nutq kompetensiyasi, milliy auditoriya, rus tilini o'qitish, kommunikativ yondashuv, qabul qilish qobiliyatlari, samarali ko'nikmalar, matn tahlili, ijtimoiy-madaniy kompetensiya, ijodiy faoliyat.
Ключевые слова: художественный текст, речевая компетенция, национальная аудитория, обучение русскому языку, коммуникативный подход, рецептивные умения, продуктивные умения, анализ текста, социокультурная компетенция, творческая деятельность.
Key words: literary text, speech competence, national-language classroom, Russian language teaching, communicative approach, receptive skills, productive skills, text analysis, sociocultural competence, creative activity.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada rus tilini o'qitishda milliy auditoriyaga badiiy adabiyotdan foydalangan holda talabalarning og'zaki malakasini oshirishning didaktik asoslari tahlil qilinadi. Unda badiiy adabiyotning lingvistik, kommunikativ, kognitiv, sotsiomadaniy va estetik salohiyati o'rganiladi. Matnni idrok etish, tushunish, tahlil qilish, talqin qilish va baholash, shuningdek, mustaqil ravishda nutq yaratish ko'nikmalari o'rtasidagi bog'liqlik asoslanadi. Shuningdek, u badiiy adabiyot bilan ishlashning matndan oldingi, matndan keyingi, matndan keyingi va ijodiy bosqichlarini aniqlaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, badiiy adabiyotdan maqsadli va tizimli foydalanish talabalarning so'z boyligini boyitishga, grammatik savodxonligini oshirishga va mantiqiy fikrlash, og'zaki faoliyat va sotsiomadaniy bilimlarni rivojlantirishga yordam beradi. Badiiy adabiyot talabalarni rus tilida o'zlarini aniq, izchil, mazmunli va kontekstga mos tarzda ifoda etishga tayyorlash uchun samarali didaktik vosita sifatida qaraladi.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируются дидактические основы совершенствования речевой компетенции студентов на материале художественного текста в процессе обучения русскому языку в национальной аудитории. Раскрываются лингвистические, коммуникативные, когнитивные, социокультурные и эстетические возможности художественного текста. Обосновывается взаимосвязь умений воспринимать, понимать, анализировать, интерпретировать, оценивать текст и самостоятельно создавать речевое произведение. Также определяются предтекстовый, текстовый, послетекстовый и творческий этапы работы с художественным текстом. Результаты исследования показывают, что целенаправленное и систематическое использование художественного текста способствует обогащению словарного запаса студентов,

повышению их грамматической грамотности, развитию логического мышления, речевой активности и социокультурных знаний. Художественный текст рассматривается как эффективное дидактическое средство подготовки студентов к точному, последовательному, содержательному и соответствующему коммуникативной ситуации высказыванию на русском языке.

SUMMARY:

The article analyzes the didactic foundations of improving students' speech competence through literary texts in the process of teaching Russian in a national-language classroom. It reveals the linguistic, communicative, cognitive, sociocultural, and aesthetic potential of literary texts. The study substantiates the interrelationship between the abilities to perceive, understand, analyze, interpret, and evaluate a text and to create an independent speech product. It also identifies the pre-text, while-text, post-text, and creative stages of working with literary texts. The findings demonstrate that the purposeful and systematic use of literary texts contributes to the enrichment of students' vocabulary, the improvement of grammatical accuracy, and the development of logical thinking, speech activity, and sociocultural knowledge. Literary texts are regarded as an effective didactic tool that prepares students to express their ideas in Russian accurately, coherently, meaningfully, and appropriately in various communicative situations.

Kirisiw. Zamanagóy bilimlendiriw sistemasında til úyretiwdiń tiykarǵı maqseti studentlerge belgili bir til sistemasına tiyisli teoriyalıq maǵlıwmatlardı úyretiw menen sheklenbeydi. Búgingi kúnde studenttiń túrli sociallıq, akademiyalıq, kásiplik hám mádeniy jaǵdaylarda tilden maqsetke muwapıq paydalana alıw qábiletin qáliplestiriw birinshi orınǵa shıǵadı. Ásirese, rus tilin milliy auditoriyada oqıtıwda studentlerdiń grammatikalıq qaǵıydalardı biliwi yaki belgili sóz baylıǵına iye bolıwı olardıń real kommunikaciya procesinde nátiyjeli qatnasıwına hár dayım kepillik bere almaydı. Student teoriyalıq bilimge iye bola turıp, sóylew jaǵdayında kerekli til birligin tańlawda, pikirdi izbe-iz bayanlawda, sóylesiwshi menen baylanıs ornatıwda hám óz múnásibetin anıq bildiriwde qıyınshılıqqa dus keliwi múmkin.

Bul jaǵday rus tilin oqıtıw metodikasında til bilimlerin ámeliy sóylew iskerligi menen birlestiriw zárúrligin kórsetedi. Sol sebepli kommunikativ-kompetentlilik zamanagóy til bilimlendiriwiniń tiykarǵı metodologiyalıq baǵdarlarınıń birine aylanbaqta. Bul qatnas studentti oqıw procesiniń tek ǵana bilim qabıllawshı obyekti emes, al óz pikirin qáliplestiretuǵın, tekstti talqılaytuǵın, basqalar menen baylanısqa kirisetuǵın hám óz betinshe sóylew ónimin jaratatuǵın belsendi subyekt sıpatında qaraydı.

Usı maqsetti ámelge asırıwda kórkem tekst ayrıqsha didaktikalıq áhmiyetke iye. Kórkem tekst til birliklerиniń jasalma túrde ajıratılǵan úlgisi emes, al olardıń belgili bir mazmun, kommunikativlik maqset, emocionallıq qatnas hám stillik wazıypa tiykarında qollanılıwın kórsetetuǵın pútin sóylew shıǵarması bolıp tabıladı. Onda leksikalıq birlikler, grammatikalıq formalar, sintaksislik konstrukciyalar hám stillik qurallar óz aldına emes, al bir-biri menen mazmunlıq

hám funkcional baylanısta qollanıladı. Sonlıqtan kórkem tekst penen islew studentlerge til materialın kontekst ishinde túsiniw, onıń kommunikativlik wazıypasın anıqlaw hám úyrenilgen qurallardan óz sóylewinde paydalanıw imkaniyatın beredi.

Kórkem teksttiń didaktikalıq qunı tek til birliklerin kórsetiw menen sheklenbeydi. Ol studenttiń logikalıq, obrazlı, kritikalıq hám dóretiwshilik pikirlewin rawajlandıradı, onı avtor menen ishki dialogqa kirisiwge, qaharmanlardıń is-háreketlerin bahalawǵa, waqıyalar arasındaǵı sebep-nátiyje qatnasların anıqlawǵa hám shıǵarmaǵa bolǵan jeke múnásibetin bildiriwge baǵdarlaydı. Kórkem teksttegi milliy-mádeniy informaciya studentlerdi rus xalqınıń tariyxı, dástúrleri, qádiriyatları, turmıs tárizi hám sóylesiw normaları menen tanıstıradı. Nátiyjede til úyreniw lingvistikalıq bilimlerdi ózlestiriw menen birge mádeniyatlar aralıq qatnasqa tayarlanıw procesine aylanadı.

I.R. Galperin tekstti juwmaqlanǵanlıq qásiyetine iye, belgili bir kommunikativlik maqsetke baǵdarlanǵan hám sóylew dóretiwshiligi procesiniń ónimi bolǵan shıǵarma sıpatında táriypleydi. Bul táriyp teksttiń tek gápler jıynaǵı emes, al pútin mazmunlıq-kommunikativlik birlik ekenin kórsetedi [2, 40]. N.D. Zarubina tekstti bir qatnasıwshı tárepinen jaratılǵan, tamamlanǵan hám normativlik jaqtan qáliplesken sóylew shıǵarması sıpatında qaraydı [3, 11]. G.A. Zolotovanıń pikirinshe, til sisteması real sóylesiw procesinde ayırım gápler arqalı emes, al túrli kommunikativlik wazıypalardı atqaratuǵın tutas tekstler arqalı ámelge asadı. Bul kózqaraslar tekstti sóylew kompetenciyasın qáliplestiriwdiń tiykarǵı birligi sıpatında qarawǵa ilimiy tiykar beredi [5].

Sóylew kompetenciyası studenttiń til birliklerin biliwi menen birge olardı kommunikativ maqsetke, adresatqa, temaǵa, jaǵdayǵa hám sóylew túrine sáykes tańlay alıw qábiletin bildiredi. Bul kompetenciya tekstti túsiniw, tiykarǵı informaciyanı ajıratıw, pikirler arasındaǵı logikalıq baylanıstı anıqlaw, avtor poziciyasın talqılaw, óz múnásibetin bildiriw, dialog hám monolog jaratıw, sonday-aq, awızeki hám jazba tekstlerdi redaktorlaw kónlikpelerin óz ishine aladı. Demek, kórkem tekst tiykarında sóylew kompetenciyasın jetilistiriw studenttiń receptiv hám produktiv iskerliklerin bir pútin sistema sıpatında rawajlandırıwdı názerde tutadı.

Izertlewdiń maqseti rus tilin milliy auditoriyada oqıtıw procesinde kórkem tekst tiykarında studentlerdiń sóylew kompetenciyasın jetilistiriwdiń didaktikalıq tiykarların anıqlaw, tekst penen islew basqıshların sistemalastırıw hám olardıń receptiv, produktiv, lingvistikalıq hám sociomádeniy kónlikpelerdi rawajlandırıwdaǵı ornın tiykarlandırıwdan ibarat.

Metodologiya. Izertlewde teoriyalıq analiz, salıstırmalı tallaw, mazmunlıq analiz, sistemalastırıw, ulıwmalastırıw hám pedagogikalıq modellestiriw metodlarınan paydalanıldı. Kórkem tekst, sóylew kompetenciyası, til shaxsı, kommunikativlik iskerlik hám tekstti túsiniw procesine baylanıslı lingvistikalıq, psixolingvistikalıq hám didaktikalıq miynetler analizlendi.

Teoriyalıq analiz procesinde I.R. Galperin, N.D. Zarubina, G.A. Zolotova, Y.N. Karaulov, I.A. Zimnyayanıń tekst, sóylew iskerligi, til shaxsı hám kórkem shıǵarmanı tallaw haqqındaǵı kózqarasları úyrenildi. Sonday-aq, M.F. Fozilova, F.R. Xosilovanıń til hám ádebiyat oqıtıw procesinde sóylew kompetenciyasın rawajlandırıwǵa tiyisli pikirleri sistemalastırıldı.

Mazmunlıq analiz járdeminde kórkem teksttiń lingvistikalıq, kommunikativlik, kognitivlik, sociomádeniy, estetikalıq, refleksivlik hám dóretiwshilik funkciyaları ajıratıldı. Izertlewde kórkem tekst penen islew procesi tekstti qabıl etiwge tayarlıq, tekstti qabıl etiw hám túsiniw, tekstti lingvistikalıq hám mazmunlıq tallaw, produktiv hám dóretiwshilik sóylew iskerligi basqıshlarınan ibarat tórt basqıshlı didaktikalıq model tiykarında qaraldı.

Kórkem tekstti analizlewde lingvistikalıq, ádebiy hám ideyalıq-estetikalıq dárejelerdi birlestirgen kompleksli qatnas qollanıldı. Lingvistikalıq dárejede sózlerdiń kontekstuallıq mánisi, grammatikalıq formalar, sintaksislik qurılıs hám stillik qurallar tallandı. Ádebiy dárejede syujet, kompoziciya, obrazlar sisteması, qaharmanlar sóylewi hám avtor poziciyası úyrenildi. Ideyalıq-estetikalıq dárejede shıǵarmanıń bas ideyası, ruwxıy-mádeniy mazmunı, emocionallıq tásiri hám studenttiń jeke bahası esapqa alındı.

Nátiyjeler. Izertlew nátiyjeleri kórkem teksttiń studentlerdiń sóylew kompetenciyasın jetilistiriwde birneshe óz ara baylanıslı didaktikalıq imkaniyatlarǵa iye ekenin kórsetti.

Birinshiden, kórkem tekst til birliklerініń funkcional qollanılıwın kórsetetuǵın tábiyiy kontekstti támiyinleydi. Ayırım alınǵan sóz, grammatika qaǵıydası yaki sintaksislik konstrukciya studentke onıń real sóylewdegi wazıypasın tolıq kórsete almaydı. Al kórkem tekstte hár bir til birligi belgili bir mazmunlıq, obrazlı hám kommunikativlik wazıypanı atqaradı. Student sózdiń tek sózlik mánisin emes, al onıń kontekstuallıq mánisin, emocional-bahalawshı júgin, stillik xizmetin hám basqa birlikler menen baylanısın ańlaydı. Bul leksikalıq birliklerdi yadlap alıwdan olardı sanalı hám maqsetli qollanıwǵa ótiwdi támiyinleydi.

Ekinshiden, kórkem tekst studentlerdiń receptiv sóylew kónlikpelerin kompleksli rawajlandıradı. Tekstti oqıw yaki tıńlaw procesinde student

informaciyanı qabıllaydı, belgili til belgilerin tanıydı, olar arasındaǵı mazmunlıq baylanıslardı ornatadı hám ulıwma mánini qáliplestiredi. I.A. Zimnyayanıń pikirine muwapıq, tekstti túsiniw seziw hám mánini ańlaw proceslerініń birliginen ibarat. Bul proces studenttiń tek til bilimlerine emes, al aldınǵı tájiriybesine, fonlıq bilimlerine, pikirlew belsendiligine hám teksttiń mazmunın aldınnan boljaw qábiletine de baylanıslı [4, 25].

Kórkem tekstti qabıl etiw hám túsiniw basqıshında studentlerde tekst ataması, súwret, annotaciya yaki birinshi gápler tiykarında mazmundı aldınnan boljaw; teksttiń janrın hám funkcional-mánilik túrin anıqlaw; waqıyalar izbe-izligin belgilew; sebep-nátiyje qatnasların ashıp beriw; tiykarǵı hám qosımsha informaciyanı ajıratıw; tekst temasın hám bas ideyasın belgilew; tekstti logikalıq bólimlerge ajıratıw; avtor hám qaharman poziciyaların parıqlaw; kontekst tiykarında tanıs emes sózlerdiń mánisin boljaw; qaharmanlardıń minez-qulqın hám is-háreketlerin bahalaw; kórkem súwretlew qurallarınıń wazıypasın túsindiriw kónlikpeleri qáliplesedi.

Úshinshiden, kórkem tekst produktiv sóylew iskerliginiń mazmunlıq hám til tiykarın jaratadı. Student úlgili teksttegi sóylew modelleri, leksikalıq birlikler, grammatikalıq konstrukciyalar, kompoziciyalıq usıllar hám pikirlerdi baylanıstırıw quralları tiykarında óz bayanlawın dúzedi. Sol sebepli kórkem tekst studenttiń óz betinshe tekst jaratıw iskerligi ushın úlgi, tayansh hám motivaciya deregi bolıp xizmet etedi.

Produktiv iskerlik procesinde studentler tekst temasına baylanıslı sorawlar dúzedi, berilgen sorawlarǵa tolıq hám dálillengen juwap beredi, tekst mazmunın qısqa yaki keńeytilgen túrde qayta gúrriń etedi, dialogtı monologqa yaki monologtı dialogqa ózgertedi, qaharman atınan waqıyanı bayanlaydı, waqıyalardı basqa kózqarastan qayta súwretleydi, shıǵarmanıń baslanıwın yaki juwmaǵın ózgertedi, jańa dialog jaratadı, avtor poziciyasına óz múnásibetin bildiredi, tartısıw hám pikir almasıwda qatnasadı, esse, bayan, recenziya yaki dóretiwshilik jumıs jazadı hám jaratılǵan tekstti redaktorlaydı.

Tórtinshiden, kórkem tekst sóylewdiń mazmunlıq, logikalıq hám stillik sapaların rawajlandıradı. Teksttiń mazmunlıq pútinligi studentke bas hám qosımsha pikirlerdi parıqlawdı, olardı izbe-iz jaylastırıwdı hám bir pútin juwmaqqa keliwdi úyretedi. Teksttiń strukturalıq shólkemlesiwi kirisiw, tiykarǵı bólim hám juwmaqtıń óz ara baylanısın ańlawǵa járdem beredi. Stillik qurallardı tallaw studentke kommunikativlik maqsetke sáykes til birliklerin tańlaw, sóylewdiń emocional-bahalawshı tásirin kúsheytiw hám stillik birdeylikti saqlaw imkaniyatın beredi.

Besinshiden, kórkem tekst sociomádeniy kompetenciyanı qáliplestiredi. Rus tilindegi kórkem shıǵarmalarda rus xalqınıń tariyxıy tájiriybesi, turmıs tárizi, adamlar arasındaǵı qatnaslar, milliy minez, dástúr, qádiriyat hám ádep normaları sáwlelenedi. Bunday material studentke tildi mádeniy kontekstten ajıratpay úyreniw imkaniyatın beredi. Ol tek sóz hám grammatikalıq formalar mánisin emes, al olardıń qaysı jaǵdayda, kimge, qanday maqsette hám qanday emocionallıq reńkte qollanılatuǵının ańlaydı.

Altınshıdan, kórkem tekst studenttiń til shaxsı sıpatında qáliplesiwine tásir etedi. Y.N. Karaulovtıń til shaxsı haqqındaǵı koncepciyasına muwapıq, til úyreniw studenttiń verbal-semantikalıq, kognitivlik hám motivaciyalıq-pragmatikalıq dárejeleriniń rawajlanıwın názerde tutadı. Kórkem tekst bul úsh dárejeni bir waqıtta qamtıydı. Student verbal-semantikalıq dárejede sózler hám konstrukciyalardı úyrenedi, kognitivlik dárejede teksttegi ideyalar hám dúnya modelin ańlaydı, pragmatikalıq dárejede avtor maqsetin, qaharmanlar motivlerin hám óz kommunikativ poziciyasın belgileydi [6, 3-8].

F.R. Xosilovanıń pikirlerine súyengen halda, kórkem tekst arqalı til úyretiw studenttiń ekinshi lingvistikalıq shaxs sıpatında qáliplesiwine járdem beredi. Student rus tilinde tek tayar gáplerdi qaytalamaydı, al sol tilde pikirlew, bahalaw, talqılaw hám dóretiw kónlikpelerine iye boladı. Informaciya-kommunikaciya texnologiyaları bul processti elektron tekstler, audiokitaplar, videofragmentler, interaktiv tapsırmalar hám cifrlı talqılaw ortalıqları arqalı keńeytiwi múmkin [1, 13-14].

Jetinshiden, interaktiv metodlardı kórkem tekst penen birlestiriw studentlerdiń sóylew belsendiligin arttıradı. M.F. Fozilova usınǵan «Eki bólimli kúndelik», «Sinektika», «Blum taksonomiyası», «VARK», «Insert» hám «Evristikalıq sáwbet» sıyaqlı metodlar teksttı túsiniw, analizlew hám óz betinshe pikir bildiriw iskerliklerin jedellestiredi. Bul metodlar studentti tayar juwaptı qaytalawǵa emes, al sorawlar arqalı óz juwmaǵına keliwge baǵdarlaydı [7, 11-12].

1-keste. Kórkem teksttiń sóylew kompetenciyasın rawajlandırıwdaǵı ornı.

Kórkem teksttiń ózgesheligi	Sóylew kompetenciyasın rawajlandırıwdaǵı áhmiyeti
Mazmunlıq pútinlik	Tiykarǵı ideyanı anıqlaw, pikirlerdi izbe-iz bayanlaw hám mazmunlı juwmaq shıǵarıw kónlikpesin qáliplestiredi.
Strukturalıq baylanıslılıq	Tekst bólimleri arasındaǵı logikalıq qatnaslardı túsiniw hám óz sóylewin durıs shólkemlestiriwge járdem beredi.
Til birlikleriniń funkcional qollanılıwı	Leksikalıq hám grammatikalıq birliklerdi real kommunikativlik kontekstte ózlestiriwdi támiyinleydi.

Stillik hám obrazlılıq	Til sezimin, emocional-bahalawshı sóylewdi hám kórkem bayanlaw qábiletin rawajlandıradı.
Mádeniy mazmun	Rus tilindegi milliy-mádeniy ózgesheliklerdi ańlaw hám sociomádeniy kompetenciyanı qáliplestiredi.
Kommunikativlik baǵdarlanǵanlıq	Dialog, monolog, tartısıw hám óz betinshe pikir bildiriw kónlikpelerin jetilistiredi.
Mashqalalı mazmun	Kritikalıq pikirlew, bahalaw hám dálillengen poziciya bildiriw qábiletin rawajlandıradı.
Dóretiwshilik imkaniyat	Jańa syujet, dialog, esse hám basqa awızeki yaki jazba tekstlerdi jaratıwǵa baǵdarlaydı.

Talqılaw. Alınǵan nátiyjeler kórkem tekstti rus tilin milliy auditoriyada oqıtıwdıń qosımsha materialı sıpatında emes, al sóylew kompetenciyasın qáliplestiriwdiń tiykarǵı didaktikalıq qurallarınıń biri sıpatında qaraw zárúrligin kórsetedi. Kópshilik jaǵdaylarda rus tili sabaqlarında kórkem tekst oqıp shıǵıw, jańa sózlerdi awdarıw hám mazmunın qayta aytıp beriw menen sheklenedi. Bunday qatnas teksttiń keń kommunikativlik hám rawajlandırıwshı imkaniyatların tolıq ámelge asırmaydı.

Tekstti tek awdarmalaw studenttiń leksikalıq mánini túsiniwine járdem bergen menen, onıń avtor poziciyasın, obrazlı mazmunın, stillik qurallarınıń wazıypasın hám shıǵarmanıń kommunikativlik maqsetin tereń ańlawına kepillik bermeydi. Sol sebepli kórkem tekst penen islewde reproduktiv tapsırmalardan produktiv hám dóretiwshilik tapsırmalarǵa izbe-iz ótiw zárúr. Student tekst mazmunın tek qayta aytıp bermey, oǵan soraw qoyıwı, qaharmanlardıń is-háreketlerin bahalawı, avtor menen kelisiwi yaki kelispewin dálillewi hám óz alternativ syujetin usınıwı kerek.

Kórkem teksttiń receptiv hám produktiv iskerliklerdi birlestiriwi onıń tiykarǵı didaktikalıq artıqmashılıǵı bolıp tabıladı. Receptiv iskerlik procesinde student basqa adam jaratqan sóylew ónimin qabıllaydı hám túsinedi. Produktiv iskerlikte bolsa óz kommunikativlik maqsetine muwapıq jańa sóylew ónimin jaratadı. Bul eki proces bir-birinen bólek emes. Tekstti tereń túsinbegen student onıń tiykarında mazmunlı pikir bildire almaydı. Sonday-aq, tekstti qayta islew, soraw qoyıw hám óz poziciyasın bildiriw túsiniw procesin de tereńlestiredi.

Kommunikativ-kompetentlilik qatnasında muǵallimniń wazıypası tekst mazmunın tayar túrde túsindiriw emes, al studentti izleniwge, soraw qoyıwǵa, juwap izlewge hám jeke juwmaq shıǵarıwǵa baǵdarlawdan ibarat. Muǵallim tekstti durıs tańlawı, studentlerdiń til biliw dárejesin, jas ózgesheliklerin, kásiplik qızıǵıwshılıqların hám mádeniy tájiriybesin esapqa alıwı kerek.

Kórkem tekstti tańlawda teksttiń studentlerdiń til biliw dárejesine sáykesligi, mazmunınıń aktual hám tárbiyalıq áhmiyetke iye bolıwı, leksikalıq hám

grammatikalıq materialdıń oqıw maqsetine muwapıqlıǵı, kommunikativlik jaǵdaylar hám dialog elementleriniń bolıwı, sociomádeniy informaciyanıń bar bolıwı, teksttiń problema qoyıw hám tartısıwǵa imkaniyat beriwi, dóretiwshilik tapsırmalar dúziwge qolaylılıǵı hám kóleminiń sabaq waqıtına sáykesligi qadaǵalawǵa alınǵanı maqul.

Kórkem tekst penen islewdiń nátiyjeliligi tapsırmalar sistemasına da baylanıslı. Tapsırmalar tek mánisti tekseriwge emes, al studenttiń pikirlew ámellerin rawajlandırıwǵa qaratılıwı kerek. Faktologiyalıq sorawlar tekst mazmunın yadta saqlawdı tekserse, sebep, motiv, bahalaw hám alternativ sheshimge qaratılǵan sorawlar analiz, bahalaw hám dóretiw kónlikpelerin rawajlandıradı.

Solay etip, kórkem tekst tiykarında sóylew kompetenciyasın jetilistiriw óz ara baylanıslı birneshe didaktikalıq shártlerdi talap etedi. Tekst oqıw maqsetine hám studentlerdiń tayarlıq dárejesine sáykes tańlanıwı, tekst penen islew receptiv tapsırmalardan produktiv hám dóretiwshilik iskerlikke qaray izbe-iz shólkemlestiriliwi, lingvistikalıq, ádebiy hám ideyalıq-estetikalıq tallaw óz ara birlestiriliwi, interaktiv metodlar studentlerdiń pikir almasıwın támiyinlewi hám bahalaw sóylewdiń mazmunlıq, logikalıq, kommunikativlik hám stillik sapaların qamtıwı zárúr.

Juwmaq. Izertlew nátiyjeleri kórkem teksttiń rus tilin milliy auditoriyada oqıtıw procesinde studentlerdiń sóylew kompetenciyasın qáliplestiriw hám jetilistiriwdiń nátiyjeli didaktikalıq quralı ekenin kórsetti. Kórkem tekst til birliklerиniń real kommunikativlik kontekstte qollanılıwın kórsetedi, studenttiń leksikalıq hám grammatikalıq bilimlerin ámeliy sóylew iskerligi menen baylanıstıradı, tekstti túsiniw, analizlew, bahalaw hám óz betinshe sóylew ónimin jaratıw kónlikpelerin kompleksli rawajlandıradı.

Kórkem teksttiń didaktikalıq áhmiyeti onıń lingvistikalıq, kommunikativlik, kognitivlik, sociomádeniy, estetikalıq, refleksivlik hám dóretiwshilik funkciyalarınıń birliginde kórinedi. Tekst penen islew procesinde student bir tárepten tayar sóylew shıǵarmasın qabıllaydı, onıń mazmunlıq hám strukturalıq ózgesheliklerin túsinedi, avtor poziciyasın hám obrazlar sistemasın talqılaydı. Ekinshi tárepten úyrenilgen til hám sóylew modelleri tiykarında dialog, monolog, bayan, esse, recenziya hám basqa túrdegi awızeki yaki jazba tekstlerdi óz betinshe jaratadı.

Kórkem tekstti úyreniwde lingvistikalıq, ádebiy hám ideyalıq-estetikalıq dárejelerdi birlestiriw studenttiń til birliklerиniń tek formalıq ózgesheliklerin emes, al olardıń kommunikativlik, obrazlı hám stillik wazıypaların sanalı túrde ózlestiriwine múmkinshilik beredi. Bul qatnas studenttiń til sezimin, kritikalıq

pikirlewin, mádeniy dúnyaqarasın hám jeke kommunikativlik poziciyasın rawajlandıradı.

Kórkem tekst penen islewdi tekstke tayarlıq, tekstti qabıl etiw hám túsiniw, kompleksli tallaw, produktiv hám dóretiwshilik qollanıw basqıshlarında shólkemlestiriw maqsetke muwapıq. Bunday izbe-izlilik studenttiń receptiv iskerliginen produktiv sóylewge tabiyıy ótiwin támiyinleydi. Interaktiv metodlar, mashqalalı sorawlar, tartısıw, rolli oyın, qayta gúrriń etiw, dóretiwshilik jazba jumıslar hám cifrlı resurslar bul processtiń nátiyjeliligin arttıradı.

Demek, milliy auditoriyada rus tilin oqıtıw metodikasında kórkem tekstten maqsetli, sistemalı hám kommunikativlik baǵdarda paydalanıw studentlerdiń tek til biliw dárejesin emes, al olardıń erkin sóylew, pikirin izbe-iz hám dálillengen halda bayanlaw, basqalardıń pikirin túsiniw, mádeniyatlar aralıq qatnasqa kirisiw hám óz betinshe tekst jaratıw qábiletin rawajlandıratuǵın áhmiyetli pedagogikalıq shárt bolıp tabıladı.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Xosilova F.R. Filolog-talabalarning kasbiy nutqini rivojlantirish jarayonida AKT dan foydalanishning lingvometodik asoslari: Ped. fan. fals. dokt. (PhD) diss... avtoref. – Chirchiq: ChDPU, 2024. – B. 13-14.

2. Гальперин И.Р. Методы обучения и умственное развитие ребенка. – М., 1985. – 40 с.

3. Зарубина Н.Д. Текст: лингвистический и методический аспекты. – М., 1981. – 11 с.

4. Зимняя И. А. Лингвопсихология речевой деятельности. М.: МПСИ, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. 25- с.

5. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982. – 368 с.

6. Караулов Ю.Н. Русская языковая личность и задачи еѐ изучения: сборник «Язык и личность». – М., 1989. – С. 3-8.

7. Фозилова М.Ф. Адабиёт дарсларида адабий-нутқий компетенцияларни шакллантириш методикаси (насрий асарлар мисолида): Пед. фан. фалс. докт. (PhD) дисс… автореф. – Чирчиқ: ЧДПУ, 2022. – Б. 11-12.

STUDENTLERDIŃ SÓYLEW KOMPETENCIYASÍN QÁLIPLESTIRIWDIŃ PSIXOLINGVISTIKALÍQ HÁM DIDAKTIKALÍQ TIYKARLARÍ

Abdireymova D.K.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Shet tilleri fakulteti Rus tili hám ádebiyatı kafedrası úlken oqıtıwshısı

Tayanch so'zlar: nutq kompetensiyasi, psixolingvistika, didaktika, kommunikativ kompetensiya, rus tilini o'qitish, oliy ta'lim.
Ключевые слова: речевая компетенция, психолингвистика, дидактика, коммуникативная компетенция, обучение русскому языку, высшее образование.
Key words: speech competence, psycholinguistics, didactics, communicative competence, teaching Russian, higher education.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada rus tilini milliy auditoriyaga o'qitishda talabalarning nutqiy kompetentsiyasini rivojlantirishning psixolingvistik va didaktik asoslari o'rganiladi. Unda nutqiy kompetentsiyaning tarkibiy qismlari, nutq va fikrlash o'rtasidagi bog'liqlik va kommunikativ faoliyatni rivojlantirishning psixolingvistik mexanizmlari tahlil qilinadi. Badiiy matnlarning didaktik salohiyatiga, kommunikatsiyaga yo'naltirilgan usullardan foydalanishga va interaktiv vazifalarga alohida e'tibor qaratiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, nutqiy kompetentsiyani samarali rivojlantirish til bilimlari, nutqiy faoliyat va talabalarning madaniy tajribalarini integratsiyalash orqali amalga oshiriladi.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются психолингвистические и дидактические основы формирования речевой компетенции студентов в процессе обучения русскому языку в национальной аудитории. Анализируются структурные компоненты речевой компетенции, взаимосвязь речи и мышления, а также психолингвистические механизмы развития коммуникативной деятельности. Особое внимание уделяется дидактическому потенциалу художественного текста, применению коммуникативно ориентированных методов и интерактивных заданий. Результаты исследования показывают, что эффективное формирование речевой компетенции достигается на основе интеграции языковых знаний, речевой деятельности и культурного опыта обучающихся.
SUMMARY:
This article examines the psycholinguistic and didactic foundations of developing students' speech competence in teaching Russian in a national-language classroom. It analyzes the structural components of speech competence, the relationship between speech and thinking, and the psycholinguistic mechanisms underlying communicative activity. Particular attention is paid to the didactic potential of literary texts, communicative teaching methods, and interactive learning tasks.

The findings indicate that speech competence develops most effectively through the integration of language knowledge, speech activity, and learners' cultural experience within a communicative learning environment.

Kirisiw. Zamanagóy joqarı bilimlendiriw sistemasında studenttiń tek teoriyalıq bilimlerdi iyelewi jeterli nátiyje sıpatında qaralmaydı. Bilimlendiriwdiń tiykarǵı maqseti studentti óz bilimlerin real turmıslıq, akademiyalıq hám kásiplik jaǵdaylarda qollana alatuǵın, óz pikirin anıq, logikalıq hám mádeniy normalarǵa muwapıq bayanlaytuǵın shaxs sıpatında qáliplestiriwden ibarat. Usı maqsetti ámelge asırıwda sóylew kompetenciyası studenttiń ulıwma kommunikativ rawajlanıwın belgileytuǵın tiykarǵı kompetenciyalardan biri bolıp esaplanadı.

Milliy auditoriyada rus tilin oqıtıw procesinde sóylew kompetenciyasın qáliplestiriw ayrıqsha quramalılıqqa iye. Sebebi studentler rus tilin ana tili bolmaǵan til sıpatında úyrenedi. Bul jaǵdayda olar tek jańa leksikalıq birlikler hám grammatikalıq konstrukciyalardı ózlestirip qoymay, al basqa tildiń sóylew normaları, kommunikativlik usılları, mádeniy kodları hám sóylew etiketi menen de tanısadı. Ana tili hám rus tili arasındaǵı fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq hám sintaksislik ayırmashılıqlar studentlerdiń sóylewinde interferenciya, pikir bildiriwde isenimsizlik, tayar modellerge artıqsha baylanıslılıq hám kommunikativ passivlikti keltirip shıǵarıwı múmkin.

I.A. Zimnyayanıń kompetenciyalıq qatnas haqqındaǵı pikirleri bilimlendiriw nátiyjesin bilimler jıyındısı emes, al shaxstıń iskerlikke tayarlıǵı sıpatında bahalaw zárúrligin kórsetedi. Bul qaǵıyda rus tilin oqıtıwda studentlerdi grammatikalıq qaǵıydalardı qaytalawǵa emes, al olardı real kommunikativ wazıypalardı sheshiwde paydalanıwǵa baǵdarlawdı talap etedi. Student til birliklerin qanshelli kóp bilgeni menen emes, al olar arqalı qanday mazmunlı pikir jetkere alıwı menen bahalanıwı kerek [4].

Psixolingvistikalıq kózqarastan sóylew tayar pikirdiń sırtqı kórinisi emes. Ol pikirdi qáliplestiriw, rawajlandırıw, anıqlastırıw hám tártipke salıw procesinde qatnasatuǵın aktiv psixologiyalıq iskerlik bolıp esaplanadı. L.S. Vigotskiy oylaw hám sóylewdiń óz ara baylanısta rawajlanatuǵının kórsetip, sırtqı sóylewdiń motiv, ishki sóylew hám pikirlew procesleri tiykarında qáliplesetuǵının tiykarlaydı [2]. S.L. Rubinshteyn de sóylewdi tek pikirdi bildiriw quralı emes, al onı qáliplestiriw usılı sıpatında bahalaydı. Bul teoriyalıq qaǵıydalar studentti sóylewge úyretiw onı pikirlewge, tallawǵa, salıstırıwǵa hám juwmaq shıǵarıwǵa úyretiw menen birge alıp barılıwı kerek ekenligin kórsetedi [6].

A.A. Leontev sóylew kommunikaciyasın maqsetli iskerlik sıpatında túsindirip, onıń jaǵdaydı ańlaw, motivtiń júzege keliwi, maqsetti belgilew, mazmundı jobalastırıw, til quralların tańlaw, sóylewdi ámelge asırıw hám nátiyjeni qadaǵalaw basqıshların ajıratadı. Bul basqıshlardıń hár biri studenttiń

sóylew kompetenciyasın qáliplestiriwde ayrıqsha didaktikalıq jumıstı talap etedi. Sonlıqtan sóylewdi rawajlandırıw jumısları tayar gáplerdi yadlatıw menen sheklenbey, studenttiń óz betinshe mazmun jaratıwına baǵdarlanıwı kerek [5].

Izertlewdiń maqseti milliy auditoriyada rus tilin oqıtıw procesinde studentlerdiń sóylew kompetenciyasın qáliplestiriwdiń psixolingvistikalıq hám didaktikalıq tiykarların sistemalastırıw, onıń quramlıq komponentlerin anıqlaw hám kórkem tekst tiykarında sóylew iskerligin rawajlandırıwdıń nátiyjeli metodikalıq shártlerin belgilewden ibarat.

Metodologiya. Izertlewde psixolingvistika, pedagogika, lingvodidaktika hám rus tilin oqıtıw metodikasına baylanıslı ilimiy derekler teoriyalıq jaqtan analiz etildi. I.A. Zimnyaya, L.S. Vigotskiy, A.A. Leontev, S.L. Rubinshteyn, N.I. Jinkin, L.B. Xvan, Z.I. Abdunazarova hám basqa ilimpazlardıń sóylew, pikirlew, kommunikativ iskerlik hám kompetenciyalıq bilimlendiriw haqqındaǵı kózqarasları izertlewdiń teoriyalıq derekleri sıpatında qollanıldı.

Izertlew procesinde teoriyalıq analiz, salıstırıw, sistemalastırıw, ulıwmalastırıw hám pedagogikalıq modellestiriw metodlarınan paydalanıldı. Teoriyalıq analiz arqalı sóylew kompetenciyasınıń psixolingvistikalıq mazmunı, sóylew iskerliginiń qáliplesiw basqıshları hám didaktikalıq shártleri anıqlandı. Salıstırıw metodi hár qıylı ilimiy kózqaraslarda berilgen sóylew kompetenciyası komponentleriniń ulıwma hám ózgeshe táreplerin belgilewge xizmet etti. Sistemalastırıw metodı lingvistikalıq, kommunikativlik, kognitivlik, mádeniy hám refleksivlik komponentler arasındaǵı baylanıslardı bir pútin strukturaǵa keltiriw imkaniyatın berdi.

Pedagogikalıq modellestiriw tiykarında kórkem tekst penen islewdiń tekstke shekemgi, tekst procesindegi hám tekstten keyingi basqıshları sóylew kompetenciyasınıń tiyisli komponentleri menen baylanıstırıldı. Sonıń menen birge, studentlerdiń sóylew iskerligin bahalaw ushın mazmunlılıq, logikalıq izbe-izlik, grammatikalıq durıslıq, leksikalıq baylıq, kommunikativ maqsetke muwapıqlıq, erkinlik hám refleksivlik sıyaqlı kórsetkishler esapqa alındı.

Izertlewde sóylew kompetenciyası studenttiń til bilimi, pikirlew háreketleri, kommunikativ strategiyaları, mádeniy tájiriybesi hám óz sóylewin qadaǵalaw qábileti birliginen quralǵan sistema sıpatında qabıl etildi. Bul metodologiyalıq poziciya student sóylewin ayırım leksikalıq yamasa grammatikalıq kórsetkishler menen emes, al tolıq kommunikativ iskerlik nátiyjesi sıpatında bahalawǵa múmkinshilik berdi.

Nátiyjeler. Teoriyalıq analiz nátiyjesinde sóylew kompetenciyasınıń qáliplesiwi bir-biri menen baylanısqan birneshe psixolingvistikalıq hám didaktikalıq procesler tiykarında ámelge asatuǵınlıǵı anıqlandı. Birinshiden, studentte pikir bildiriwge ishki zárúrlik hám kommunikativ motiv payda bolıwı

kerek. Motiv bolmaǵan jaǵdayda sóylew shınıǵıwı formallıq xarakterge iye bolıp, student tayar sózlerdi qaytalaw menen sheklenedi. Kórkem teksttegi qaharmanlar háreketin bahalaw, waqıyaǵa múnásibet bildiriw, avtordıń poziciyasın anıqlaw hám óz pikirin qorǵaw studentte tábiyiy kommunikativ motiv payda etedi.

Ekinshiden, sóylewdiń mazmunlıq tiykarı qáliplestiriliwi zárúr. Studenttiń belgili tema haqqında maǵlıwmatı, kózqarası yamasa emocionallıq múnásibeti bolmasa, ol mazmunlı sóylew jarata almaydı. Predmetli bilimler sóylewdiń semantikalıq negizin quraydı. Kórkem tekst studentke waqıya, obraz, konflikt, sociallıq qatnas hám mádeniy qádiriyatlar haqqında material berip, sóylew mazmunın bayıtadı.

Úshinshiden, pikir ishki sóylew dárejesinde rejelestiriledi. Student ne haqqında, qanday izbe-izlikte hám qanday maqsette sóyleytuǵınlıǵın aldınnan belgileydi. Bul basqıshta rejelestiriw, tiykarǵı pikirlerdi ajıratıw, argumentlerdi tártipke salıw, kirisiw hám juwmaqtı belgilew sıyaqlı kónlikpeler áhmiyetli. Soralǵan tema boyınsha tiykar sózler, mazmunlıq sxema, sorawlar sisteması hám qısqa reje dúziw studenttiń ishki sóylewden sırtqı sóylewge ótiwin jeńillestiredi [7].

Tórtinshiden, student mazmunǵa, adresatqa hám jaǵdayǵa sáykes leksikalıq, grammatikalıq hám stillik qurallardı tańlaydı. Bul basqısh til kompetenciyası menen tikkeley baylanıslı. Biraq til birliklerin biliw avtomat túrde durıs kommunikaciyanı támiyinlemeydi. Student rásmiy hám erkin qarım-qatnas, monolog hám dialog, informaciya beriw hám isendiriw sıyaqlı jaǵdaylarda túrli til quralların tańlay alıwı kerek.

Besinshiden, sóylewdi jaratıw procesi menen bir qatarda onı qadaǵalaw hám bahalaw ámelge asadı. Refleksivlik komponent studenttiń óz qátelerin anıqlawı, sóylewdiń maqsetke jetken yamasa jetpegenligin bahalawı, mazmun, forma hám stillik tańlawın qayta kórip shıǵıwı menen baylanıslı. Bul komponent rawajlanbaǵan jaǵdayda student oqıtıwshınıń dúzetiwlerine tolıq baylanıslı bolıp qaladı [1].

1-keste. Studentlerdiń sóylew kompetenciyasınıń quramlıq modeli

Komponent	Psixolingvistikalıq mazmunı	Didaktikalıq wazıypalar	Kútilgen nátiyje
Motivaciyalıq-kommunikativlik komponent	Sóylewge bolǵan zárúrlik, kommunikativ maqsetti ańlaw, adresatqa baǵdarlanıw	Problemalı sorawlar, pikir talası, rolli jaǵdaylar, qaharmanlar háreketin bahalaw	Student sóylewdiń maqsetin ańlaydı hám qarım-qatnasqa belsendi kirisedi

Komponent	Psixolingvistikalıq mazmunı	Didaktikalıq wazıypalar	Kútilgen nátiyje
Kognitivlik-mazmunlıq komponent	Tema haqqında bilimlerdi aktivlestiriw, waqıya hám túsinikler arasındağı baylanıslardı anıqlaw	Tekst mazmunın boljaw, semantikalıq karta, salıstırıw, analiz hám juwmaq shıǵarıw	Student mazmunlı, tiykarlanǵan hám predmetke baylanıslı pikir bildiredi
Lingvistikalıq komponent	Leksikalıq birliklerdi, grammatikalıq konstrukciyalardı hám stillik qurallardı tańlaw	Kontekstlik sóz jumısları, grammatikalıq transformaciya, sinonimlik tańlaw, sóylew modelleri	Student til normalarına muwapıq hám leksikalıq jaqtan bay sóylew jaratadı
Operaciyalıq-sóylew komponent	Pikirdi rejelestiriw, awızeki yamasa jazba tekst jaratıw, dialog hám monologtı shólkemlestiriw	Qayta sóylew, dialog dúziw, annotaciya, esse, sáwbet, prezentaciya	Student pikirdi logikalıq, izbe-iz hám kommunikativ maqsetke muwapıq bayanlaydı
Mádeniy komponent	Til menen mádeniyat arasındağı baylanıstı ańlaw, sóylew etiketi hám sociallıq normalardı esapqa alıw	Mádeniy birliklerdi talqılaw, múrájat formaların salıstırıw, milliy hám ulıwma insanıylıq qádiriyatlardı tallaw	Student túrli mádeniy ortalıqlarda orınlı hám etikalı sóylese aladı
Refleksivlik-bahalaw komponent	Óz sóylewin qadaǵalaw, qátelerdi anıqlaw, nátiyjeni bahalaw hám jetilistiriw	Ózin-ózi bahalaw, óz ara bahalaw, audiojazbanı tallaw, redaktorlaw tapsırmaları	Student óz sóylew sapasın analizleydi hám óz betinshe jetilistiredi

Kestede kórsetilgen komponentler bir-birinen bólek halda emes, al bir pútin sóylew iskerligi procesinde birgelikte ámel etedi. Máselen, studentte kommunikativ motiv bar, biraq tema haqqında jetkilikli predmetli bilim bolmasa, sóylew mazmun jaǵınan ázzi boladı. Kerisinshe, student tema haqqında keń bilimge iye bolıp, biraq til qurralların tańlawda qıyınshılıqqa ushırasa, pikirin tolıq bayanlay almaydı. Sonday-aq til hám mazmun jetkilikli bolǵan menen, kommunikativ jaǵday hám adresat esapqa alınbasa, sóylew maqsetke muwapıq bolmaydı.

Izertlew nátiyjeleri sóylew kompetenciyasın qáliplestiriwdiń leksikalıq, grammatikalıq hám tekstlik dárejeleri arasında izbe-izlik bolıwı zárúr ekenligin kórsetti. Leksikalıq dárejede student sóz mánilerin kontekst tiykarında ańlawı, sinonimlik hám antonimlik qatnaslardı ajıratıwı, emocional-ekspressivlik birliklerdiń wazıypasın túsiniwi hám jańa sózlerdi óz sóylewinde qollanıwı

kerek. Grammatikalıq dárejede ol gáplerdiń durıs qurılısın ózlestiriw menen birge, grammatikalıq formalardıń kommunikativlik maqsetin ańlawı zárúr. Tekst dárejesinde student mazmunlıq pútinlik, gápler arasındaǵı baylanıs, logikalıq izbe-izlik, tema hám tiykarǵı pikir birligin támiyinleydi.

Kórkem tekstti qollanıw studentlerdiń sóylew kompetenciyasın kompleksli rawajlandırıw imkaniyatın beredi. Tekstte leksika hám grammatika tábiyiy kommunikativ kontekstte beriledi. Student sózdiń tek sózliktegi mánisin emes, al qaharman xarakterin, avtor múnásibetin, emocionallıq jaǵdaydı hám stillik máqsetti bildiriwdegi xizmetin de ańlaydı. Bul bolsa til birliklerin mexanikalıq yadlawdan sanalı hám funkcional ózlestiriwge ótiwdi támiyinleydi [3].

Kórkem tekst tiykarında sóylew kompetenciyasın qáliplestiriw úsh basqıshlı sistema tiykarında nátiyjeli shólkemlestiriliwi múmkin. Tekstke shekemgi basqıshta studentlerdiń aldıńǵı bilimleri aktivlestiriledi, tema boyınsha boljawlar jasaladı, jańa leksika túsindiriledi hám oqıw motivaciyası qáliplestiriledi. Tekst procesindegi basqıshta mazmun, waqıyalar izbe-izligi, qaharmanlar múnásibeti, til hám stillik birlikler analiz etiledi. Tekstten keyingi basqıshta qayta sóylew, pikir talası, problemalıq sorawlar, alternativ juwmaq jaratıw, qaharman atınan monolog dúziw, dialogtı dawam ettiriw hám dóretiwshilik jazba jumısları orınlanadı.

Talqılaw. Alınǵan nátiyjeler sóylew kompetenciyasınıń tek lingvistikalıq kategoriya emes, al psixologiyalıq, sociallıq, mádeniy hám pedagogikalıq komponentlerdi birlestiretuǵın integrativ qubılıs ekenligin kórsetedi. Bul jaǵday rus tilin milliy auditoriyada oqıtıw metodikasında tilge baǵdarlanǵan qatnastan sóylew iskerligine baǵdarlanǵan qatnasqa ótiwdi talap etedi.

Dástúriy oqıtıwda grammatikalıq qaǵıydanı túsindiriw, sózlerdi yadlaw hám gáplerdi awdarıw basım bolǵanda studentte til haqqında bilim qáliplesedi, biraq real kommunikativ jaǵdayda óz betinshe pikir bildiriw qıyınshılıǵı saqlanıp qaladı. Sebebi student oqıw procesinde til birliklerin kommunikativ maqset penen baylanıstırmaǵan boladı. Kommunikativ baǵdarlanǵan oqıtıwda bolsa hár bir til birligi belgili sóylew wazıypasın orınlaw quralı sıpatında úyretiledi.

Kórkem teksttiń didaktikalıq nátiyjeliligi onıń mazmunı menen ǵana emes, al oqıtıwshı shólkemlestiretuǵın iskerlik penen belgilenedi. Tekst oqılıp, mazmunı haqqında birneshe faktologiyalıq soraw berilse, onıń kommunikativ imkaniyatları tolıq ashılmaydı. Tekst studentler arasında pikirler ayırmashılıǵın payda etiwshi, múnásibet bildiriwdi talap etiwshi hám dóretiwshilik juwmaq jasawǵa baǵdarlawshı derekke aynalıwı kerek.

Milliy auditoriyada rus tilin oqıtıwda ana tiliniń tásirin esapqa alıw da zárúr. Ana tili studenttiń jańa tildi úyreniwinde tek qátelerdiń deregi emes, al túsiniw

hám salıstırıwdıń kognitivlik tiykarı bolıp xizmet etedi. Rus hám qaraqalpaq tillerindegi sóz tártibi, grammatikalıq konstrukciyalar, múrájat formaları, sóylew etiketi hám obrazlı birliklerdi salıstırıw studenttiń til sezgirligin rawajlandıradı. Biraq awdarmaǵa artıqsha súyeniw studenttiń rus tilinde tikkeley pikirlew hám erkin sóylew procesin ásteletiwı múmkin. Sol sebepli salıstırıw sanalı hám maqsetli túrde qollanılıwı tiyis.

Refleksivlik jumıslar didaktikalıq sistemanıń ajıralmas bólegi bolıwı kerek. Student óz sóylewin audio yamasa video jazba arqalı tıńlap, qátelerin, artıqsha úzilislerin, qaytalawlardı, logikalıq baylanıstı hám til qurallarınıń orınlılıǵın analizlewi múmkin. Óz ara bahalawda studentler tek qátelerdi kórsetip qoymay, al sóylewdiń kúshli táreplerin, mazmunınıń anıqlıǵın hám kommunikativ tásirin de bahalawı kerek. Bunday jumıs studentte óz sóylewine juwapkershilik hám sanalı qatnastı qáliplestiredi.

Juwmaqlaw. Izertlew nátiyjeleri studentlerdiń sóylew kompetenciyası til, pikirlew, kommunikaciya, mádeniyat hám refleksiya processleriniń birliginen quralatuǵın kóp komponentli sistema ekenligin kórsetti. Onıń qáliplesiwi studenttiń tek sózlik baylıǵı hám grammatikalıq bilimlerin arttırıw menen sheklenbeydi. Student sóylesiw jaǵdayın ańlawı, kommunikativ maqsetti belgilewi, adresattı esapqa alıwı, mazmundı rejelestiriwi, tiyisli til quralların tańlawı, bir pútin sóylew ónimin jaratıwı hám onı refleksivlik jaqtan bahalawı kerek.

Psixolingvistikalıq kózqarastan sóylew motivten baslanıp, pikirlew, ishki rejelestiriw, til birliklerin tańlaw, sırtqı sóylewdi jaratıw hám qadaǵalaw basqıshları arqalı ámelge asadı. Bul basqıshlardı esapqa alıw oqıtıwshıǵa studenttiń sóylew qıyınshılıǵınıń tek grammatikalıq bilimniń jetispewshiligi menen emes, al motiv, mazmun, rejelestiriw yamasa refleksiya dárejesindegi mashqalalar menen baylanıslı bolıwı múmkin ekenligin anıqlawǵa járdem beredi.

Didaktikalıq jaqtan studentlerdiń sóylew kompetenciyasın rawajlandırıw kommunikativ jaǵdaylardı modellestiriw, studenttiń jeke pikirin talap etiw, interaktiv hám problemalıq tapsırmalardı sistemalı qollanıw, reproduktivlik iskerlikten dóretiwshilik iskerlikke basqıshpa-basqısh ótiw hám ózin-ózi bahalawdı shólkemlestiriw tiykarında ámelge asırılıwı kerek.

Kórkem tekst sóylew kompetenciyasın rawajlandırıwdıń nátiyjeli lingvodidaktikalıq quralı bolıp tabıladı. Ol studentke til birliklerиniń real kommunikativ kontekstte qollanılıwın kórsetedi, sózlik baylıǵın keńeytedi, grammatikalıq bilimlerdi funkcional qollanıwǵa úyretedi, obrazlı hám logikalıq pikirlewdi rawajlandıradı, mádeniy kompetenciyanı bayıtadı hám pikir

bildiriwge motiv jaratadı. Biraq kórkem teksttiń didaktikalıq nátiyjeliligi onıń durıs tańlanıwına, tekstke shekemgi, tekst procesindegi hám teksttеn keyingi tapsırmalardıń izbe-izligine baylanıslı.

Solay etip, milliy auditoriyada rus tilin oqıtıwda studentlerdiń sóylew kompetenciyasın qáliplestiriw bir pútin pedagogikalıq sistema tiykarında shólkemlestiriliwi zárúr. Bul sistema lingvistikalıq bilimlerdi kommunikativ iskerlik penen, sóylewdi pikirlew menen, tekstti mádeniyat penen hám oqıw nátiyjesin refleksiya menen baylanıstırıwı kerek. Usınday qatnas studentlerdi rus tilinde erkin, mazmunlı, logikalıq hám mádeniy jaqtan orınlı sóylese alatuǵın, akademiyalıq, sociallıq hám kásiplik qarım-qatnasqa tayar shaxs sıpatında qáliplestiriwge xizmet etedi.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Abdunazarova Z.I. Zamonaviy axborot texnologiyalari asosida talabalarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasi (ikkinchi chet tili misolida). – Samarqand, 2025. – B. 55.

2. Выготский Л.С. Мышление и речь. Психологические исследования. – М.: Лабиринт, 1996. – 416 с.

3. Жинкин Н. И. Речь как проводник информации. – М.: Наука, 1982. – 159 с.

4. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. – М., 2004. – 38 с.

5. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. – М.: Красанд, 2010. – 216 с.

6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2001. – 720 с.

7. Хван Л.Б. Методика использования художественных текстов на занятиях по русскому языку в средних учебных заведениях // Русский язык в национальной школе. – Т., – С. 58.

SEMIOTIK YONDASHUVDA KOMMUNIKATSIYA VA ASIMMETRIK DUALIZM MUNOSABATI

Aytbayev D.T.
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti professori, filologiya fanlari doktori (DSc)

Tayanch so‘zlar: lisoniy belgi, asimmetrik dualizm, ifodalovchi, ifodalanmish, semantika, sintaksis, morfema, gap, konstrukt, jumla, semiozis, polisemiya, sinonimiya, kontekst, pragmatika, til tizimi, semantik siljish, individual-psixologik o‘zgarishlar, jamoaviy-psixologik jarayon, semiotika, kommunikativ faoliyat.
Ключевые слова: языковой признак, асимметричный дуализм, выражающий, выражаемый, семантика, синтаксис, морфема, предложение, конструкция, предложение, семиозис, полисемия, синонимия, контекст, прагматика, языковая система, семан-тический сдвиг, индивидуально-психологические изменения, коллективно-психологический процесс, семиотика, коммуникативная деятельность.
Key words: linguistic sign, asymmetric dualism, expressing, expressed, semantics, syntax, morpheme, sentence, construct, sentence, semiosis, polysemy, synonymy, context, pragmatics, language system, semantic shift, individual-psychological changes, collective-psychological process, semiotics, communicative activity.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada til umumiy nazariyasining asosiy masalalaridan biri – lisoniy belgining tabiati, uning asimmetrik dualizmi hamda shakl va mazmun o‘rtasidagi munosabatlar tahlil qilinadi. Belgi ikki tomonlama semiotik birlik sifatida talqin etilib, ifodalovchi va ifodalanmish o‘rtasidagi nomutanosiblik til tizimining dinamikligi va semantik siljishlarning asosiy omili ekani asoslanadi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируется один из ключевых вопросов общей теории языка – природа языкового знака, его асимметричный дуализм и отношения между формой и содержанием. Знак интерпретируется как двусторонняя семиотическая единица, и дисбаланс между выражающим и выражаемым является основным фактором динамичности языковой системы и семантических сдвигов.
SUMMARY:
This article analyzes one of the key issues in the general theory of language – the nature of the linguistic sign, its asymmetrical dualism, and the relationships between form and content. The sign is interpreted as a bilateral semiotic unit, and it is based on the fact that the imbalance between the representative and the represented is the main factor in the dynamics of the language system and semantic shifts.

Lingvistikada tilning ichki tuzilishi va uning semiotik mohiyatini o‘rganish muhim nazariy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, lisoniy belgining tabiati, uning shakl va mazmun o‘rtasidagi munosabati hamda bu munosabatning asim-metrik xarakteri til umumiy nazariyasining markaziy muammolarini tashkil etadi. Til birliklarining turli sathlarda o‘zaro bog‘liqligi, semantik jarayonlarning dinamikligi va ma’noning kommunikativ vaziyatga bog‘liq holda shakllanishi bu masalaning murakkabligini yanada oshiradi.

Til umumiy nazariyasining fundamental masalalaridan biri lisoniy belgining tabiati va uning ichki tuzilishini o‘rganish bilan bog‘liqdir. Bu borada muhim nazariy tamoyillardan biri lisoniy belgining asimmetriya tamoyili hisoblanadi. Mazkur tamoyil til belgisi tarkibidagi ikki asosiy komponent – ifodalovchi (tovush yoki grafik shakl) va ifodalanmish (mazmun, tushuncha) o‘rtasidagi munosabatlarning mutlaq moslikka ega emasligini anglatadi. Lisoniy belgi ikki tomonlama psixik hodisa sifatida namoyon bo‘lib, unda shakl va mazmun o‘zaro bog‘liq holda mavjud bo‘lsa-da, ular bir-biriga to‘liq teng kelmaydi. Aynan shu nomutanosiblik yoki asimmetriya til tizimining dinamik rivojlanishi, ma’no o‘zgarishlari va kommuni-kativ ehtiyojlarga moslashuvining muhim omili hisoblanadi.

Tilshunoslikda asimmetrik munosabatlar lisoniy birliklarning shakl va mazmun o‘rtasidagi mutlaq moslikka ega emasligini ifodalovchi muhim semiotik tamoyil sifatida qaraladi. Bu hodisa shuni ko‘rsatadiki, ifodalovchi va ifodalanmish o‘rtasida doimiy va bir xil muvozanat mavjud bo‘lmaydi, aksincha ular o‘zaro nomutanosib va o‘zgaruvchan munosabatda bo‘ladi. Natijada bir shakl bir necha ma’noni ifodalashi (polisemiya) yoki bir ma’no turli shakllar orqali berilishi (sinonimiya) mumkin bo‘ladi. Asimmetriya til tizimining dinamikligini, semantik siljishlarni va kommunikativ jarayonda ma’noning kontekstga bog‘liq holda yangidan shakllanishini ta’minlaydi. Shu sababli asimmetrik munosabatlar tilning rivojlanishi va uning ijodiy imkoniyatlarini tushuntiruvchi asosiy nazariy omillardan biri hisoblanadi.

Asimmetrik munosabatlar natijasida bir ifodalovchi bir necha ma’nolarni ifodalashi yoki aksincha, bir ma’no turli ifodalovchilar orqali ifodalanishi mumkin. Bu holat lisoniy belgining qat’iy va o‘zgarmas emas, balki harakatdagi, rivojlanuvchi tizim elementi ekanligini ko‘rsatadi. Til egalarining kommunikativ faoliyati jarayonida ifodalovchi va ifodalanmish o‘rtasidagi bog‘lanishlar turli kontekstlar ta’sirida yangicha ma’no qirralarini kasb etadi, bu esa tilning semantik imkoniyatlarini kengaytiradi. Shunday qilib, lisoniy belgining asimmetriya tamoyili tilning strukturaviy va funksional xususiyatlarini

tushuntirishda, shuningdek, kommunikatsiya jarayonida ma’no hosil bo‘lish mexanizmlarini tahlil qilishda muhim nazariy asos vazifasini bajaradi.

Belgining ifodalanmishi bilan ifodalovchisi bir-biriga nisbatan izomorf emas, balki o‘zaro asimmetrik munosabatda bo‘lib, “bir belgi bir necha ifodalanmishga ega bo‘lishi va bir ifodalanmish bir necha belgi orqali ifodalanishi mumkin” [7; 78].

Lisoniy belgi o‘z mohiyatiga ko‘ra statik emas, balki dinamik tabiatga ega bo‘lib, u faqat muayyan kommunikativ vaziyatda, ya’ni nutq jarayonida ifoda plani va mazmun planining kesishgan nuqtasida real ma’noga ega bo‘ladi. Boshqacha aytganda, so‘z yoki boshqa lisoniy birlikning ma’nosi oldindan qat’iy va o‘zgarmas holda mavjud bo‘lmaydi; u kommunikantlarning maqsadi, muloqot sharoiti, kontekst va pragmatik omillar ta’sirida yuzaga chiqadi. Shu sababli lisoniy belgi ma’nosi har bir nutqiy qo‘llanishda yangidan shakllanadi va konkret kommunikativ ehtiyojlarga mos ravishda talqin etiladi. Til birliklarining ma’no ifodalash imko-niyatlari ularning aynan shu kontekstual faolligi bilan belgilanadi.

Tilshunoslik tarixida bu masalaga alohida e’tibor qaratgan olimlardan biri A.A.Potebnya bo‘lib, u so‘z ma’nosining doimiy harakatda ekanligini, har bir yangi qo‘llanish esa ma’noning yangi qirralarini yuzaga chiqarishini ta’kidlagan. Yosh grammatikachilar maktabi vakillari ham til birliklarining ma’nosi mutlaq barqaror emasligi, balki tarixiy va kommunikativ omillar ta’sirida uzluksiz ravishda o‘zgarib borishini e’tirof etganlar. Ularning fikricha, tilning rivojlanishi aynan ifoda plani bilan mazmun plani o‘rtasidagi munosabatlarning siljishi va yangicha shakllanishi orqali amalga oshadi.

Bu holatni qadimgi falsafadagi “bir daryoga ikki marta tushib bo‘lmaydi” degan mashhur fikr bilan qiyoslash mumkin. Qanday qilib daryo suvlari doimiy oqimda bo‘lsa, so‘zlarning ma’nosi ham har bir qo‘llanishda yangi semantik va pragmatik xususiyatlar bilan boyib boradi. Bir so‘z turli kommunikativ vaziyatlarda turlicha ma’no yukini olishi, turli emotsional, baholovchi yoki uslubiy ranglarga ega bo‘lishi mumkin. Natijada, bir xil lisoniy shakl har safar aynan bir xil ma’noni emas, balki ma’noning muayyan variatsiyasini ifodalaydi.

Shu nuqtai nazardan, fransuz semiotigi va adabiyotshunosi Rolan Bart so‘zni ma’no va ifodaning qat’iy birikmasi sifatida emas, balki ma’no hosil qilish imkoniyati sifatida talqin qiladi. Uning qarashlarida lisoniy belgi tayyor va yakunlangan mazmunni emas, balki turli interpretatsiyalar uchun ochiq bo‘lgan semantik potensialni o‘zida mujassamlashtiradi. Demak, so‘zning qiymati uning lug‘aviy ma’nosidangina emas, balki qo‘llanayotgan diskurs, madaniy kontekst va kommunikativ vaziyat bilan belgilanadi.

Yosh grammatikachilar nazariyasida ham ifoda plani va mazmun plani o‘rtasidagi bunday nomutanosiblik yoki siljishlar salbiy hodisa sifatida emas, balki til taraqqiyotining tabiiy mexanizmi sifatida baholanadi. Aynan shu jarayon tufayli yangi ma’nolar yuzaga keladi, mavjud ma’nolar kengayadi yoki torayadi, til esa jamiyatning o‘zgaruvchan kommunikativ ehtiyojlariga moslashib boradi. Shunday qilib, lisoniy belgining ma’nosi uning shakli bilan bir marta va butunlay bog‘lanib qolmaydi; aksincha, u har bir nutqiy aktda qayta shakllanadigan, doimo yangilanib turadigan va cheksiz semantik imkoniyatlarga ega bo‘lgan murakkab semiotik hodisa hisoblanadi. “Lingvistik tajriba insonga yangi belgilarni – leksema va ularning bog‘lanishi uchun zarur bo‘lgan yangi strukturalarni” yaratishga yordam beradi [7; 179].

Sistemali siljishlar til tizimida birdaniga va tasodifiy tarzda yuzaga kelmaydi. Ular, avvalo, alohida shaxslarning nutqiy faoliyatida paydo bo‘ladigan individual-psixologik o‘zgarishlar natijasida shakllanadi. Har bir til egasi til birliklaridan foydalanish jarayonida mavjud me’yorlardan ma’lum darajada chekinishi, yangi ma’no qirralarini yuzaga chiqarishi yoki mavjud birliklarni yangicha vazifada qo‘llashi mumkin. Dastlab bunday o‘zgarishlar individual xarakter kasb etib, faqat ayrim nutq subyektlari doirasida kuzatiladi. Biroq ular kommunikativ jihatdan qulay va samarali bo‘lsa, asta-sekin boshqa til egalari tomonidan ham qabul qilinadi va ommalasha boshlaydi. Natijada individual yangiliklar jamoaviy-psixologik hodisaga aylanib, keng til jamoasi tomonidan tan olinadi hamda til tizimining tarkibiy qismiga singib ketadi.

Til taraqqiyotining mazkur mexanizmi shuni ko‘rsatadiki, yirik tizimli o‘zgarishlar ko‘pincha ko‘zga tashlanmaydigan mayda siljishlarning uzoq muddat davomida to‘planishi natijasida yuzaga keladi. Dastlab ahamiyatsizdek tuyulgan semantik, fonetik yoki grammatik o‘zgarishlar vaqt o‘tishi bilan bir-biriga qo‘shilib, til tizimida sifat jihatidan yangi holatni vujudga keltiradi. Shuning uchun ham, til rivojlanishini faqat yirik tarixiy burilishlar orqali emas, balki kundalik nutq amaliyotida sodir bo‘ladigan mayda va uzluksiz o‘zgarishlar orqali ham tushuntirish mumkin.

Bu jarayon zamonaviy matematikada va tizimlar nazariyasida ilgari surilgan katastrofalar nazariyasi bilan ma’lum darajada mushtaraklik kasb etadi. Mazkur nazariyaga ko‘ra, tizim ichida uzoq vaqt davomida to‘planib borayotgan kichik va xususiy o‘zgarishlar muayyan kritik nuqtaga yetgach, keskin va tub tizimli o‘zgarishlarni yuzaga keltiradi. Bunday holatda tizim avvalgi muvozanat holatini yo‘qotib, yangi sifat bosqichiga o‘tadi. Tashqi kuzatuvchi uchun bu jarayon kutilmagan va keskin “obval”, ya’ni birdaniga sodir bo‘lgan o‘zgarish

sifatida namoyon bo‘lishi mumkin. Aslida esa ushbu sifat sakrashi uzoq vaqt davomida yig‘ilib kelgan miqdoriy siljishlarning mantiqiy natijasidir.

Til tizimida ham xuddi shunday qonuniyat kuzatiladi. Yangi ma’nolarning shakllanishi, grammatik konstruksiyalarning o‘zgarishi yoki ayrim til birliklarining yangi funksiyalar kasb etishi dastlab kichik ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Ammo bu o‘zgarishlar til jamoasi tomonidan muntazam ravishda qo‘llanib borilgani sari umumlashadi va oxir-oqibat butun tizimning qayta tashkil topishiga olib kelishi mumkin. Demak, sistemali siljishlar individual tafakkur va nutq faoliyatida boshlanib, jamoaviy ongda mustahkamlanadi hamda miqdoriy o‘zgarishlarning sifat o‘zgarishiga aylanishi natijasida til taraqqiyotining muhim omiliga aylanadi. Shu jihatdan til rivojlanishi uzluksiz harakat, dinamik muvozanat va doimiy yangilanish jarayoni sifatida namoyon bo‘ladi.

Ch.Pirs, L.Elmslev va U.Ecolar ta’kidlaganlaridek, lingvistik belgining diaxronik aspektda o‘rganilishi uning ijodiy va dinamik xarakterini ochib beradi [3; 44–46]. Belgi mazmun bilan ifoda tutashgan joyda hosil bo‘ladi, “so‘zning o‘zida mavjudlik yo‘q” [6; 213]. Kontinuumlarning segmentlarga ajralishi, Ch.Pirs bo‘yicha, semiozisning chegarasiz ijodiy jarayonida sodir bo‘ladi [4; 309–314].

Asimmetrik dualizm kommunikativ faoliyat semiotikasining eng muhim va fundamental tamoyillaridan biri bo‘lib, u belgi tizimlarining ichki ziddiyatli, ammo ayni paytda o‘zaro uyg‘un tabiatini ifodalaydi. Ushbu tamoyil kommunikatsiya jarayonida bir-biriga qarama-qarshi ko‘ringan, lekin amalda bir-birini to‘ldiradigan hodisalar o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni tushuntirishga xizmat qiladi. Semiotik nuqtai nazardan qaralganda, har qanday belgi tizimi mutlaq simmetriya va barqarorlikka emas, balki doimiy harakat, o‘zgarish va nomutanosiblikka asoslanadi. Aynan shu asimmetriya belgilar tizimining yashovchanligi, rivojlanishi va yangi ma’nolar yaratish imkoniyatlarini ta’minlaydi.

Avvalo, asimmetrik dualizm prinsipial “tabiiy” motivlanmaganlik va belgilarning tarixiy shartlanganligi o‘rtasidagi munosabatda namoyon bo‘ladi. Semiotik nazariyaga ko‘ra, belgi va uning ifodalagan mazmuni o‘rtasidagi bog‘lanish tabiiy emas, balki ijtimoiy kelishuv mahsuli hisoblanadi. Biroq bu bog‘lanish mutlaqo tasodifiy ham emas. Har bir til va madaniyatda belgilar uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllanib, muayyan an’analar, madaniy tajribalar va kommunikativ ehtiyojlar asosida mustahkamlanadi. Shunday qilib, belgilarning motivlanmaganligi ularning erkinligini ta’minlasa, tarixiy shartlanganligi esa ularga barqarorlik va ijtimoiy tan olinuvchanlik baxsh etadi.

Asimmetrik dualizmning yana bir muhim ko‘rinishi universal semiotik qobiliyat va madaniy-tillarning xilma-xilligi o‘rtasidagi munosabatda namoyon bo‘ladi. Insoniyatga xos bo‘lgan umumiy xususiyatlardan biri – belgi yaratish, uni anglash va undan kommunikativ maqsadlarda foydalanish qobiliyatidir. Bu qobiliyat barcha insonlarga xos universal semiotik salohiyatni tashkil etadi. Shu bilan birga, mazkur universal imkoniyat dunyoning turli xalqlari va madaniyatlarida o‘ziga xos shakllarda namoyon bo‘ladi. Natijada tillar, ramzlar, madaniy kodlar va kommunikativ usullar xilma-xilligi yuzaga keladi. Demak, umumiy semiotik salohiyat bilan konkret madaniy ifodalar o‘rtasidagi nomutanosib, ammo o‘zaro bog‘liq munosabat ham asimmetrik dualizmning muhim jihatlaridan biridir.

Mazkur tamoyil belgili munosabatlar tizimining stabilligi va qat’iyligi bilan cheksiz semiozisning ijodiy imkoniyatlari o‘rtasidagi qarama-qarshilikda ham yaqqol ko‘rinadi. Har qanday kommunikatsiya tizimi samarali faoliyat yuritishi uchun ma’lum darajadagi barqaror qoidalar, kodlar va me’yorlarga ega bo‘lishi lozim. Aks holda, belgilarni tushunish va ma’no almashish jarayoni qiyinlashadi. Biroq shu bilan birga, belgilar tizimi faqat qat’iy qoidalarga asoslangan yopiq mexanizm ham emas. Har bir yangi kommunikativ vaziyatda mavjud belgilar yangi ma’no kasb etishi, yangicha talqin qilinishi yoki butunlay yangi belgilar paydo bo‘lishi mumkin. Shu sababli semiotik tizimlar bir vaqtning o‘zida ham tartibli, ham ijodiy xususiyatga ega bo‘lib, ularning rivojlanishi aynan mana shu ikki qutb o‘rtasidagi muvozanat natijasida ta’minlanadi.

Asimmetrik dualizm mazmunning cheksiz siljishlari va yangi belgilar yaratilishi jarayonida ham o‘z ifodasini topadi. Kommunikatsiya davomida ma’nolar hech qachon mutlaq yakunlangan yoki o‘zgarmas holatda bo‘lmaydi. Har bir yangi kontekst, madaniy muhit yoki kommunikativ vaziyat mavjud ma’nolarning qayta talqin qilinishiga sabab bo‘ladi. Natijada ma’no doimo harakatda bo‘ladi, kengayadi, torayadi yoki yangi semantik qirralar bilan boyiydi. Shu bilan birga, jamiyat va madaniyat rivojlangan sari yangi tushunchalar, yangi tajribalar va yangi kommunikativ ehtiyojlar paydo bo‘ladi. Bu esa yangi belgilar, ramzlar va ifoda vositalarining yaratilishini taqozo etadi. Demak, ma’no va belgi o‘rtasidagi munosabat yakunlangan emas, balki uzluksiz ravishda yangilanib boruvchi jarayon sifatida namoyon bo‘ladi.

Shunday qilib, asimmetrik dualizm kommunikativ faoliyat semiotikasining markaziy tamoyili sifatida belgilar tizimining murakkab va ko‘p qatlamli tabiatini ochib beradi. U bir tomondan barqarorlik va an’anani, ikkinchi tomondan esa o‘zgarish, ijodkorlik va rivojlanishni birlashtiradi. Aynan mana shu qarama-qarshi, ammo o‘zaro bog‘liq omillarning birligi semiotik

tizimlarning yashovchanligi, moslashuvchanligi va cheksiz kommunikativ imkoniyatlarini ta’minlaydi [7; 181].

Belgi tabiati masalasi tilshunoslikda eng murakkab va bahsli nazariy muammolardan biri hisoblanadi. Mazkur masala yuzasidan olimlar o‘rtasida yagona va umumiy qabul qilingan qarash mavjud emas. Ayrim tadqiqotchilar belgini ikki tomonlama birlik sifatida talqin qilsalar, boshqa bir guruh olimlar uning bir tomonlama mohiyatga ega ekanligini ilgari suradilar. Ularning fikricha, belgi avvalo moddiy shakl sifatida namoyon bo‘ladi va uning asosiy vazifasi muayyan obyekt, hodisa yoki tushunchani ko‘rsatishdan iboratdir. Shu sababli belgi va u ifodalayotgan mazmun o‘rtasidagi munosabatni bir butun birlik sifatida emas, balki o‘zaro bog‘liq, ammo mustaqil hodisalar sifatida ko‘rish zarur deb hisoblaydilar.

Xususan, V.M. Solnsev har qanday belgi o‘zi anglatayotgan ifodalanmishga qarama-qarshi turishi ma’nosida bir tomonlama tabiatga ega ekanligini ta’kidlaydi. Uning nazariyasiga ko‘ra, belgi va u orqali ifodalanayotgan narsa aynan bir hodisa emas, balki turli sathlarga mansub birliklardir. Belgi moddiy yoki hissiy qabul qilinadigan shakl sifatida mavjud bo‘lsa, ifodalanmish belgidan tashqarida joylashgan murakkab mazmuniy tuzilma hisoblanadi. Demak, belgi voqelikdagi obyekt yoki tushunchaning o‘zi emas, balki unga ishora qiluvchi vositadir. Shu jihatdan qaralganda, belgi va ifodalanmish o‘rtasidagi munosabat bevosita ayniyat emas, balki vositali bog‘lanish xarakteriga ega bo‘lib, bu holat belgining bir tomonlama mohiyatini asoslashda muhim nazariy dalil sifatida xizmat qiladi.

Ifodalanmish belgiga bog‘langan fikriy mazmun hamda belgi vositasida anglatiladigan real predmetlar va hodisalar majmuasidan iboratdir. Shu bois belgi o‘zida predmetni emas, balki predmet haqidagi tasavvurni mujassamlashtiradi; u narsaning o‘zi emas, unga eltuvchi ma’no ko‘prigidir. V.M.Solnsevning ta’kidlashicha, “ifoda qilinuvchi” tushunchasiga kiruvchi barcha unsurlarni belgi tarkibiga kiritish belgining o‘zini emas, balki belgining amal qilish muhiti – belgili vaziyatni tahlil qilishga olib keladi. Demak, belgi va mazmun bir-biriga bog‘liq bo‘lsa-da, ular aynan bir narsa emas: belgi ma’noni tashuvchi shakl bo‘lsa, mazmun esa shu shakl orqali namoyon bo‘luvchi mohiyatdir. Boshqacha aytganda, belgi ko‘rsatadi, mazmun esa ko‘rsatiladi; belgi ishora qiladi, mazmun esa anglanadi [8; 109].

Demak, bu o‘rinda uch tushunchani inobatga olish zarur: **belgi → u ifodalayotgan narsa → tushuncha** [2; 22]. Ya’ni muayyan tovushlar ketma-ketligi (masalan, o+t+a) muayyan jamiyat a’zolari tomonidan kelishilgan holda tabiatda, jamiyatda mavjud muayyan narsaga (bu o‘rinda insonga) ishora

qiladi. Ishora qilingan narsa bizning ongimizda muayyan tushunchani (erkak jinsiga mansub, oila boshlig‘i, ulug‘ zot) hosil qiladi. Ko‘rinadiki, ongimizda shakllanuvchi tushunchaga asos bo‘ladigan narsaga ishora qiluvchi tovushlar ketma-ketligi (butunning qismi) lingvistik belgi hisoblanadi. Chunki butunning qismini (tovush qobig‘ini) belgi sifatida qabul qilish – bu uning mazmunini ham qabul qilish demakdir. Qism mazmun uchun tayanch nuqtadir. Tilda bunday tayanch vazifasini jamiyat tomonidan muayyan mazmun biriktirilgan tovush ketma-ketliklari bajaradi. Bir tilda gaplashuvchi insonlar uchun tovush va mazmun assosiatsiyasi bir butunni tashkil etib, til birliklarini hosil qiladi.

Shunday ekan, lingvistik belgi haqida gapirilganda, faqat lingvistik shakllar (butunga ishora qiluvchi bo‘laklar) nazarda tutiladi. Lingvistik birlik esa belgi + mazmundan tashkil topgan butunlik sanaladi. Demak, til sistemasining sintaktik sathi va uning birligi haqida fikr yuritilganda, uning ikki tomonlama mohiyat ekanligi nazarda tutilmog‘i lozim.

V.B. Kasevich til sistemasida semantikaning tutgan o‘rnini tahlil qilar ekan, uni sintaktik sath bilan uzviy bog‘liq, ammo nisbatan mustaqil bo‘lgan sath sifatida talqin qiladi. Uning ta’kidlashicha, har qanday belgi mavjud bo‘lgan joyda semantika ham mavjud bo‘ladi, chunki belgi o‘z tabiatiga ko‘ra mazmun bilan chambarchas bog‘langan ikki tomonlama birlikdir. Belgining bir tomoni ifoda bilan, ikkinchi tomoni esa mazmun bilan aloqador bo‘lib, aynan mazmun uning kommunikativ qimmatini belgilaydi.

Shu sababli semantika til tizimining alohida bir qatlami emas, balki uning barcha sathlarini qamrab oluvchi umumiy hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Tilning asosiy vazifasi ma’no almashinuvini ta’minlashdan iborat ekan, uning barcha birliklari bevosita yoki bilvosita ma’no ifodalashga xizmat qiladi. Demak, til tizimidagi har bir unsur ma’no bilan bog‘liq bo‘lib, semantika tilning butun strukturasi va funksional faoliyatini birlashtiruvchi muhim omil hisoblanadi [5; 43].

Demak, bevosita mustaqil ma’noga ega bo‘lmagan til birliklari ham til tizimida muhim vazifani bajaradi, chunki ular ma’noli birliklarning shakllanishi uchun asosiy material vazifasini o‘taydi. Bunday birliklar qatoriga fonologik birliklar kiradi. Ular o‘z holicha leksik yoki grammatik ma’no ifodalamasada, tilning ifoda rejasini tashkil etib, yuqori sathdagi birliklarning qurilishida poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Belgiga qanday nazariy yondashuv tanlanishidan qat’i nazar, til birligi sifatidagi gapga munosabatda tilshunoslar orasida umumiy bir fikr mavjud. Ya’ni gap ham ikki tomonlama mohiyatga ega bo‘lib, u shakl va mazmun dialektikasida namoyon bo‘ladi. Bu jihatdan gap faqat formal tuzilma sifatida

emas, balki muayyan mazmunni ifodalovchi murakkab semiotik birlik sifatida ham qaraladi.

Shu bois, tilshunoslar gapni ham ifoda tomoni, ham mazmun tomoni mavjud bo‘lgan yaxlit birlik sifatida talqin qilishda hamjihatdirlar. Uning shakliy tomoni grammatik va sintaktik tuzilma orqali namoyon bo‘lsa, mazmuniy tomoni esa fikr, axborot yoki kommunikativ niyatni ifodalash bilan bog‘liqdir. Demak, gap til sistemasida shakl va mazmunning uzviy birligini aks ettiruvchi asosiy birliklardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Aytbayev D. O‘zbek tilida shakl va mazmun asimmetriyasi (qo‘shma gaplar tahlili asosida). Monografiya. – Toshkent: Ilm, ziyo, zakovat. 2023. – 180 b.

2. Aytbayev D. O‘zbek tilidagi qo‘shma gaplarda semantik-sintaktik asimmetriya. Disser…fil.fan. dokt (DSc). – Tashkent, 2024. – B. 22.

3. Eco U. Semiotics and the Philosophy of Language / U. Eco. – Bloomington: Indiana University Press, 1984. – X – P. 44–46.

4. Ельмслев Л. Пролегомены к теории языка. – Новое в лингвистике. – Выпуск 1. – М.: Наука, 1960. – С. 309–314.

5. Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. – М.: Наука, 1988. – С.43.

6. Пирс Ч.С. Избранные философские произведения. – М.: Логос, 2000. – С. 213.

7. Попова З. Д., Стернин И. А. Общее языкознание. – М.: Восток-Запад, 2007. – С. 181.

8. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М.: Наука, 1971. – С.109.

TA'LIMDA MAQOL-MATALLARDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK AHAMIYATI

Nuradilova A.D.
Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti
v.b. dotsenti, p.f.f.d. (PhD).

Tayanch so'zlar: maqol, matal, xalq og'zaki ijodi, paremik birliklar, pedagogik ahamiyat, ta'lim va tarbiya, didaktik vosita, ma'naviy tarbiya, axloqiy qadriyatlar, nutq rivoji, og'zaki nutq, yozma nutq, milliy meros, xalq donishmandligi, o'quv jarayoni, innovatsion ta'lim, fikrlashni rivojlantirish, ijodiy tafakkur, o'quvchi shaxsiyati.
Ключевые слова: пословица, поговорка, устное народное творчество, паремические единицы, педагогическое значение, образование и воспитание, дидактическое средство, духовное воспитание, нравственные ценности, развитие речи, устная речь, письменная речь, национальное наследие, народная мудрость, учебный процесс, инновационное образование, развитие мышления, творческое мышление, обучение.
Key words: proverb, proverb, folk oral creativity, proverbial units, pedagogical significance, education and upbringing, didactic tool, spiritual education, moral values, speech development, oral speech, written speech, national heritage, folk wisdom, educational process, innovative education, thinking development, creative thinking, learning.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada ta'lim jarayonida maqol va matallardan foydalanishning pedagogik ahamiyati yoritilgan. Maqol va matallar xalq og'zaki ijodining muhim namunasi sifatida o'quvchilarning bilimini mustahkamlash, nutq madaniyatini rivojlantirish hamda ma'naviy-axloqiy tarbiyasini shakllantirishda muhim vosita ekani tahlil qilingan. Shuningdek, ularning dars jarayonini qiziqarli tashkil etish, mustaqil fikrlash va hayotiy xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirishdagi o'rni ko'rsatib berilgan. Maqolada ularning tarbiyaviy va didaktik imko-niyatlari ham asoslab berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье освещается педагогическая значимость использования пословиц и поговорок в образовательном процессе. Проанализировано, что пословицы и поговорки как важный образец устного народного творчества являются важным средством укрепления знаний учащихся, развития культуры речи и формирования их духовно-нравственного воспитания. Также показана их роль в интересной организации учебного процесса, развитии навыков самостоятельного мышления и жизненных выводов. В статье также обоснованы их воспитательные и дидактические возможности.
SUMMARY:
This article highlights the pedagogical significance of using proverbs and sayings in the educational process. Proverbs and sayings, as an important example of oral folk art, are analyzed as an important tool for strengthening students' knowledge, developing speech culture, and forming

spiritual and moral education. It also demonstrates their role in organizing the educational process in an engaging manner, developing independent thinking skills, and drawing life conclusions. The article also substantiates their educational and didactic possibilities.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta’lim tizimi va islohotlar bo‘yicha videoselektor yig‘ilishidagi o‘z nutqida iqtisodiyot rivojlanishi, yurtimiz va farzandlarimiz kelajagi faqat va faqat ta’lim va muallimga bog‘ligi, ta’lim-tarbiya – kelajak, hayot-mamot masalasi ekanligini aytib o‘tgan [3]. Shu bilan bir qatorda, “Yangi O‘zbekistonni barpo etish yo‘lida eng katta e’tibor ta’lim va tarbiya sifatini oshirishga qaratiladi” [1] fikrlari ham ta’lim tizimida o‘quvchilarning bilim olish jarayoni bilan bir qatorda, ularning ma’naviy-axloqiy tarbiyasiga ham alohida e’tibor qaratilishiga yo‘naltirlgan.

Ta’lim jarayonida o‘quvchilarning bilim olish faoliyati bilan birga ularning ma’naviy-axloqiy tarbiyasiga ham katta e’tibor qaratilmoqda, chunki jamiyatning rivojlanishi yosh avlodning nafaqat bilimli, balki yuksak ma’naviyatli, milliy qadriyatlarni hurmat qiladigan komil inson bo‘lib yetishishiga bog‘liqdir. Shu jihatdan xalq og‘zaki ijodining muhim tarkibiy qismi bo‘lgan maqol va matallar ta’lim jarayonida samarali tarbiyaviy vosita sifatida alohida ahamiyatga ega. Ular xalqning uzoq yillar davomida shakllangan hayotiy tajribasi, donishmandligi va axloqiy qarashlarini o‘zida mujassam etib, yosh avlodni ezgulik, mehnatsevarlik, odob-axloq va vatanparvarlik kabi yuksak insoniy fazilatlar ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari tez rivojlanayotgan davrda yosh avlodni nafaqat bilimli, balki ma’naviy barkamol, milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shu jihatdan, ta’lim jarayonida maqol va matallardan foydalanish alohida pedagogik ahamiyat kasb etadi. Maqol va matallardan dars jarayonida foydalanish o‘quvchilarning nutq madaniyatini rivojlantirish, fikrlash doirasini kengaytirish hamda mavzularni hayotiy misollar asosida tushunishiga yordam beradi. Ayniqsa, ona tili, adabiyot, tarbiya va boshlang‘ich ta’lim fanlarida maqol-matallarning qo‘llanilishi darsning qiziqarli hamda mazmunli o‘tishini ta’minlaydi. Shuning uchun, ta’limda maqol-matallardan foydalanishning pedagogik ahamiyatini o‘rganish, ularning didaktik va tarbiyaviy imkoniyatlarini tahlil qilish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Hozirgi kunda yoshlar orasida milliy qadriyatlar va xalq og‘zaki ijodiga bo‘lgan qiziqishni oshirish zarurati tobora kuchaymoqda. Ta’limda maqol-matallardan samarali foydalanish o‘quvchilarning ma’naviy dunyosini boyitish bilan birga, ularni mustaqil fikrlashga, to‘g‘ri xulosa chiqarishga va ijtimoiy hayotga ongli munosabat bildirishga o‘rgatadi. Shu sababli, pedagoglar tomonidan maqol-matallarning tarbiyaviy va didaktik imkoniyatlarini chuqur o‘rganish hamda

amaliyotga keng tatbiq etish bugungi ta’lim tizimining muhim ehtiyojlaridan biri hisoblanadi.

Maqol va matallar xalq og‘zaki ijodining eng qadimiy va ta’sirchan janrlaridan biri sifatida uzoq yillardan buyon ilmiy tadqiqotchilar e’tiborida bo‘lib kelmoqda. Ularning tilshunoslik [4], adabiyotshunoslik [6], folklorshunoslik [7, 8] hamda pedagogika [10, 11] sohalaridagi o‘rni va ahamiyati yuzasidan ko‘plab ilmiy izlanishlar olib borilgan. Xususan, maqol-matallarning mazmuni, tarbiyaviy mohiyati, xalqning hayotiy tajribasi va ma’naviy qarashlarini aks ettirishi olimlar tomonidan keng yoritilgan. Tadqiqotlarda maqol va matallarning yosh avlodni komil inson qilib tarbiyalashdagi o‘rni, ularning axloqiy va estetik tafakkurini shakllantirishdagi ahamiyati alohida ta’kidlangan.

Pedagogik tadqiqotlarda esa, maqol-matallardan dars jarayonida foydalanishning samarali usullari, ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim va ona tili darslaridagi didaktik imkoniyatlari tahlil etilgan. O‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirish, mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish hamda darslarga qiziqishini oshirishda maqol-matallarning muhim vosita ekanligi ilmiy asoslab berilgan.

Adabiyotshunoslik rivojida nafaqat yozuvchi-shoirlarning asarlari, balki, xalq vakillarining ko‘pyillik tarixiga ega og‘zaki ijodiyoti namunalari ham o‘ziga hos ahamiyatga ega. Xalq ijodiyotining dasturlari yozma adabiyotda badiiy-estetik meroslardan biri. “Har bir milliy adabiyot o‘zining boshlanishi va undan keyingi rivojlanish bosqichlarida uning yetakchi dasturlariga suyanadi, sababi, badiiy ijod jarayonining har bir bosqichi insoniyatning badiiy ongining o‘zidan oldingi bosqich-lari va uning rivojlanishidan iborat” [5; 28 b.]

Maqol − xalq og‘zaki ijodi janri: qisqa va lo‘nda, obrazli, grammatik va mantiqiy tugal ma’noli hikmatli ibora, chuqur mazmunli gap. Nutqda keng qo‘llanuvchi muayyan, barqaror ritmik shaklga ega bo‘lib, ular xalqning ko‘p asrlik hayotiy tajribalari asosida yuzaga kelgan. Maqollarda avlod-ajdodlarimizning hayotiy kuzatishlari, jamiyatga munosabati, tarixi, ruhiy holati, etik va estetik tuyg‘ulari, ijobiy fazilatlari mujassamlashgan. Asrlar mobaynida xalq orasida sayqallanib, ixcham va sodda poetik shaklga kelgan” [17].

Maqol o‘z tabiatiga ko‘ra, og‘zaki yoki yozma nutqda ko‘chma yoki o‘z ma’nosida qo‘llanilishimi mumkin. Ayrim maqollar esa faqat ko‘chma ma’noda (“Qarg‘a qarg‘aning ko‘zini cho‘qimaydi”, “Quruq qoshiq og‘iz yirtar”), ba’zan o‘z ma’nosida (“Ona yurting omon bo‘lsa, rangi-ro‘ying somon bo‘lmas”) ham ishlatiladi.

Maqollar mavzu jihatdan nihoyatda boy va xilma-xildir. Vatan, mehnat, ilm-hunar, do‘stlik, ahillik, donolik, hushyorlik, til va nutq madaniyati, sevgi va muhabbat kabi mavzularda, shuningdek, salbiy xislatlar xususida rang-barang

maqollar yaratilgan. Maqol uchun mazmun va shaklning dialektik birligi, ko‘p hollarda qofiyadoshlik, ba’zan ko‘pma’nolilik, majoziy ma’nolarga boylik kabi xususiyatlari harakterlidir. Maqolda antiteza hodisasi ko‘p uchraydi (masalan, “Kattaga hurmatda bo‘l, kichikka izzatda bo‘l” va boshqalar).

Maqollar nasriy va she’riy shaklda bo‘ladi. “Mehnat, mehnatning tagi rohat” kabi maqollar nasrda bo‘lsa da ularda ham poetik ohang sezilib turadi: “Elga bersang oshingni, erlar silar boshingni. Itga bersang oshingni, itlar g‘ajir boshingni” kabi she’riy maqollarda esa xuddi she’rdagi kabi ichki ohang, qofiyaga ega bo‘ladi [14; 112].

Turkiy xalqlarning maqollaridan namunalar dastlab Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ot it turk” asarida keltirilgan. Bu maqollarning bir qanchasi hozir ham o‘zbek xalqi orasida turli variantlarda ishlatiladi. Masalan, Mahmud Koshg‘ariy asarida kelgan “Kishi olasi ichtin, yilqi olasi tashtin” maqoli bugungi kunda “Odam olasi ichida, mol olasi tashida” shaklida qo‘llaniladi. Maqol ba’zan masal, “Zarbulmasal”, naql, hikmat, hikmatli so‘z, tanbeh, mashoyixlar so‘zi, hikmatli maqol, donishmandlar so‘zi, otalar so‘zi kabi nomlar bilan ham yuritiladi. Maqollarning ijtimoiy siyosiy va tarbiyaviy ahamiyati g‘oyat katta” [15]

Matal – hayotiy hodisani obrazli ifodalovchi, kinoya, o‘xshatish va qochiriqlarga boy bo‘lgan qisqa, turg‘un ibora. U fikrimizni isbotlash uchun emas, balki tasvirlanayotgan vaziyatni yanada jonli, ta’sirchan va obrazli ko‘rsatish uchun xizmat qiladi hamda majoziy ma’noda kelib, kinoya, qochiriq va so‘z o‘yinlarini o‘z ichiga oladi [18].

Matal – xalq og‘zaki ijodiga mansub folklor janrlaridan biri bo‘lib, muayyan hayotiy voqea-hodisalarga emotsional-ekspressiv mazmun beruvchi xalqona iboralar hisoblanadi. Unda asosan biror narsa yoki hodisaning tasviri hamda xarakteristikasi ifodalanadi, maqolda esa tugallangan fikr va aniq xulosa bayon qilinadi [16]. Maqollar xalqning obrazli tafakkurini aks ettiruvchi hamda nutqni bezab turuvchi go‘zal namunalardan sanaladi. Ular uzoq vaqt davomida shakllanib, ko‘p asrlar mobaynida xalq iste’molida saqlanib keladi. Matal ayrim jihatlari bilan maqolga o‘xshasa-da, o‘zining muhim xususiyatlari bilan undan ajralib turadi. Jumladan, maqollar nutqda mustaqil va yaxlit hukm sifatida qo‘llanadi, matallar esa hukmning bir qismi vazifasini bajaradi. Shuningdek, maqollarning mavzu doirasi keng bo‘lsa, matallar aniq mavzu va ma’lum funksional qo‘llanish bilan chega-ralanadi. Maqollar muayyan shakliy tuzilishga ega bo‘lsa, matallarda bunday qat’iy shakl kuzatilmaydi. Yana bir farqli jihati shundaki, maqollar ba’zan ko‘chma, ba’zan esa o‘z ma’nosida ishlatiladi, matallar esa doimo ko‘chma ma’noni anglatadi [19].

Xalq ogʻzaki ijodida matallarning shakllanishi nutqda turgʻun va obrazli iboralarning vujudga kelishi bilan chambarchas bogʻliqdir. Matallar soʻzlarning koʻp maʼnolilik xususiyatiga asoslanganligi sababli, ular oddiy frazeologik birikmalardan farqli ravishda nutqdagi oʻxshatish va qiyoslash maʼnolarini yanada kuchaytiradi. Shu bois, matallarda qiyos qilinayotgan unsurlar orasidagi farq va tafovut aniq saqlanib qoladi. Matallar tarkibiy tuzilishidan qatʼi nazar, grammatik jihatdan gapning bir boʻlagi vazifasida qoʻllanadi. Xalq orasida keng ishlatiladigan “Qil uchida turibman”, “Semizlikni qoʻy koʻtaradi”, “Tuyaga yantoq kerak boʻlsa, boʻynini choʻzar” kabi iboralar bunga yaqqol misol boʻla oladi.

Xalq maqollarini yigʻish, oʻrganish juda qadimiy tarixga ega. Mahmud Koshgʻariy XI asrdayoq qadimiy xalqlarning hikmatli iboralaridan toʻrt yuzga yaqinini oʻzining “Devon”iga jamlagan. Shulardan ikki yuz ellikdan ortiqrogʻi mazmun jihatdan ham, shakl jihatdan ham hozirgi oʻzbek tilida bugungidek yangrab turibdi. Masalan: “Arslon qarisa − sichqon inini poylar”, “Besh barmoq barobar emas”, “Suv koʻrmay etik echma”, “Oziqli ot horimas”, “Mehnat zoye ketmas” kabilar. XIX asrning boshlarida oʻzbek xalqining zabardast masalchisi Gulxaniy ikki yuzga yaqin ibratli iboralarni toʻplab, “Zarbulmasal” asarini yaratgan” [12; 18].

Xalqimizning boy maʼnaviy merosida muhim oʻrin egallagan maqol, matal va iboralarni oʻrganish hamda ularda aks etgan xalq hayoti, insoniy kechinmalar hamda milliy qadriyatlarni yoritish doimo dolzarb masalalardan biri boʻlib kelgan. Maʼlumki, xalq ogʻzaki ijodi tarkibiga dostonlar, afsonalar, maqollar va matallar kabi janrlar kiradi. Ayniqsa, maqollar oʻzbek xalqining maʼnaviy qiyofasi, milliy oʻzligi va hayotiy qarashlarini aks ettiruvchi muhim xalq ijodi namunasi hisoblanadi. Ularni oʻrganish va yosh avlodga oʻrgatish oʻquvchilarda oʻz millatiga nisbatan hurmat, milliy gʻurur va faxr tuygʻularini shakllantirishda katta ahamiyat kasb etadi.

Xalq ogʻzaki ijodini xalqning turmush tarzi, urf-odatlari va dunyoqarashini ifodalovchi muhim manbalardan biri sifatida baholash mumkin. Shu jihatdan maqollar xalq ogʻzaki ijodining eng sermazmun va taʼsirchan namunalari sanaladi. Maqollarni chuqur oʻrganish ona tilimizga boʻlgan ehtiromni oshirib, yoshlar ongida milliy qadriyatlarga hurmat va sadoqat hissini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, oʻzbek maqollarini boshqa xalqlar maqollari bilan qiyosiy oʻrganish turli millatlar madaniyatiga hurmat bilan qarash, ularning dunyoqarashi va hayotiy tajribalarini anglash imkonini beradi. Bu esa yoshlarning fikrlash doirasini kengaytirib, millatlararo bagʻrikenglik va madaniy muloqotni mustahkamlashga yordam beradi.

Xalq maqollari asrlar davomida sayqallanib, mukammal mazmun va badiiy shaklga ega bo‘lgan hamda nutqda keng qo‘llaniladigan paremik birliklardan biridir. Ular xalqning qadriyatlari, urf-odatlari, an’ana va madaniyati, tarixi, ta’lim-tarbiyasi hamda odob-axloqiga oid qarashlarini o‘zida mujassamlashtiradi. Shu bilan birga, maqollar millatning dunyoqarashi, hayotiy tajribasi va mentalitetini yorqin aks ettiruvchi serqirra xalq og‘zaki ijodi namunasi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma’lumki, tarbiya jarayoni asosan ta’lim orqali amalga oshiriladi. Bola maktabga qadam qo‘ygan ilk kunlardanoq unda ilm olishga qiziqish va intilish shakllantirib boriladi. Vaqt o‘tishi bilan o‘quvchilarda bilimga ehtiyoj ortadi va bu jarayon ular uchun ma’naviy ozuqa manbaiga aylanadi. Natijada bolalarda kelajakka ishonch, orzu-intilish, mehnatsevarlik, saxovatpeshalik, Vatanga muhabbat, fidoyi-lik, milliy g‘urur, sabr-matonat, mehr-oqibat, do‘stlik va ezgulik kabi yuksak insoniy fazilatlar rivojlana boshlaydi. Bu jarayonda xalq maqollarining tarbiyaviy ahamiyati nihoyatda katta hisoblanadi.

Xususan, maqol janriga mansub asarlar bolalarda uchraydigan qo‘pollik, yolg‘onchilik, dangasalik, beparvolik va qo‘rslik kabi salbiy illatlarni kamaytirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. Maqollar orqali yosh avlodga hayotiy tajriba, odob-axloq me’yorlari va xalq donishmandligi sodda hamda ta’sirchan shaklda yetkaziladi. Shu sababli maqollar ta’lim va tarbiya jarayonining muhim vosita-laridan biri sifatida alohida pedagogik ahamiyatga ega.

Xalq og‘zaki ijodi yaratgan maqollar mavzu jihatidan juda keng va xilma-xil bo‘lib, rang-barang mazmuni bilan ajralib turadi. Maqollar qadimdan o‘zining she’riy ifodasi va didaktik xususiyati bilan mashhur bo‘lib kelgan. Ularning tematik ko‘lami shu darajada kengki, ularda ijtimoiy hayotning eng murakkab muammo-laridan tortib, oilaviy turmushning eng oddiy urf-odatlarigacha, yuksak axloqiy me’yorlardan tortib inson xarakteridagi mayda kamchiliklargacha, hatto falsafiy qarashlardan tortib tabiatdagi eng kichik jonivorlarning xususiyatlarigacha aks etadi.

Maqol va matallar xalqning asrlar davomida to‘plagan hayotiy tajribasi, donishmandligi va axloqiy qarashlarini o‘zida mujassam etgan. Ularni ta’lim jarayonida qo‘llash o‘quvchilarning ma’naviy-axloqiy tarbiyasini rivojlantirishga, milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Maqol-matallar dars mazmunini boyitib, mavzuni tushunarli va qiziqarli tarzda yoritishga yordam beradi. Ular o‘quvchilarning nutq boyligini oshiradi, fikrlash va xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shuningdek, qisqa va mazmunli shaklda berilgan hikmatlar o‘quvchilarning eslab qolish qobiliyatini kuchaytiradi hamda tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli maqol-matallardan samarali foydalanish ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarda ijobiy fazilatlarni

shakllantirish va milliy madaniy merosni avlodlarga yetkazishda muhim pedagogik ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, ta’lim jarayonida maqol va matallardan foydalanish o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini rivojlantirish bilan birga ularning ma’naviy-axloqiy tarbiyasini shakllantirishda muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi. Maqol va matallar xalqning asrlar davomida to‘plangan hayotiy tajribasi va donishmandligini o‘zida mujassam etgani uchun ular dars jarayonini yanada mazmunli, qiziqarli va samarali qilishga xizmat qiladi. Bu esa o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish va to‘g‘ri xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Demak, maqol va matallar xalqning asrlar davomida shakllangan hayotiy tajribasi va donishmandligini ifodalagani uchun o‘quvchilarga bilimni faqat nazariy emas, balki hayotiy misollar orqali ham tushunishga yordam beradi. Bu esa ularning mavzuni chuqurroq anglashini, mustaqil fikrlashini va to‘g‘ri xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Ular nutqni boyitadi, fikrni obrazli va ta’sirchan ifodalashga o‘rgatadi hamda milliy qadriyat-larga hurmat tuyg‘usini kuchaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti nutqi, Oliy Majlisga Murojaatnomalar (2020–2024-yillar).
2. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017.
3. Mirziyoyev Sh. Ta’lim tizimi va islohotlar bo‘yicha videoselektor yig‘ilishidagi nutqi, 2025-yil.
4. Abdurahmonov G‘. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O‘qituvchi, 2009.
5. Jumaniyozov M. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – Toshkent:Fan va texnologiya, 2012.
6. Xalillayeva G. Adabiyotshunoslik. – Toshkent, 2017. – B. 60.
7. Mirzayev T., Musoquliv A., Sarimsoqov B. O‘zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2005. – 512 b.
8. Mirzayev T., Turdimov Sh., Jo‘rayev M., Eshonqulov J., Tilavov A. O‘zbek folklori. – Toshkent: Tafakkur-bo‘stoni, 2020. – 240 b.
9. O‘zbek tilining izohli lug‘ati (5 jildlik). – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006–2008. Online versiyasi: https://til. gov.uz/ozbek-tilining-izohli-lugati.
10. Qodirov V.R. Yoshlar psixologiyasi va pedagogikasi. – Toshkent: Fan, 2017. – 276 b.
11. Yo‘ldoshev J., Usmonov S. Pedagogik texnologiyalar asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2011.
12. Муҳаммад Аҳмедов. Мақоллар − жавоҳирлар. «Гулистон» журнали, 1990-йил, − № 12-сон. − Б. 18.
13. Сейтов Ш. Жоллар. − Нөкис, Қарақалпақстан, 1987. − Б. 28.
14. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш., Маънолар маҳзани, − Т., 2001. − Б. 112
15. http://ich.uz/uz/ich-of-uzbekistan/national-list/domain-1/260
16. https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/120652
17. https://uz.wikipedia.org/wiki/Maqol.
18. https://www.google.com/search?q=Matal+haqida&sca_esv
19. https://oriftolib.uz/maqol-va-matal-farqi-nimada/

ARGUMENTATSIYA VA ARGUMENTATSIYON NUTQ TUSHUNCHASINING LINGVISTIK TALQINI

Mamatova M.U.
Guliston davlat pedagogika instituti
1-kurs doktoranti

Tayanch so‘zlar: argumentatsiya, argumentatsion nutq, lingvodidaktika, pedagogik nutq, kommunikativ kompetensiya, boshlang‘ich ta’lim, dalillash, mantiqiy fikrlash, nutq madaniyati, o‘qituvchi tayyorlash, ritorika, tafakkur, nutqiy faoliyat, metodik tizim.
Ключевые слова: аргументация, аргументационная речь, лингводидактика, педаго-гическая речь, коммуникативная компетенция, начальное образование, аргументация, логическое мышление, культура речи, подготовка учителей, риторика, мышление, речевая деятельность, методическая система
Key words: argumentation, argumentative speech, linguodidactics, pedagogical speech, communicative competence, primary education, argumentation, logical thinking, speech culture, teacher training, rhetoric, thinking, speech activity, methodological system

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida argumentatsion nutqni rivojlantirishning ilmiy-nazariy va lingvodidaktik asoslari tahlil qilinadi. Unda pedagogning kommunikativ kompetensiyasi hamda dalillangan, mantiqiy nutq qurish qobiliyatining ahamiyati yoritiladi. Argumentatsiya tushunchasining mazmuni va uning turli fanlardagi talqini ochib berilib, muammoning o‘rganilganlik darajasi tahlil qilinadi. Shuningdek, bo‘lajak o‘qituvchilarning mustaqil fikrlash, dalillash va asosli xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish zarurligi asoslanadi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируются научно-теоретические и лингводидактические основы развития аргументационной речи у будущих учителей начальных классов. В ней освещается значение коммуникативной компетенции педагога и умения строить аргументированную, логическую речь. Раскрывается содержание понятия аргументации и его интерпретация в различных науках, анализируется степень изученности проблемы. Также обоснована необходимость развития у будущих учителей навыков самостоятельного мышления, аргументации и обоснованного вывода.
SUMMARY:
This article analyzes the scientific-theoretical and linguodidactic foundations for developing argumentative speech in future primary school teachers. It highlights the importance of the teacher's communicative competence and the ability to construct a proven, logical speech. The content of the concept of argumentation and its interpretation in various disciplines are revealed, and the

degree of study of the problem is analyzed. The necessity of developing future teachers' skills in independent thinking, argumentation, and drawing well-founded conclusions is also substantiated.

Hozirgi globallashuv sharoitida jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy hamda ilmiy-texnik taraqqiyoti ta’lim tizimi oldiga pedagog kadrlarni tayyorlashning sifati va mazmuniga nisbatan mutlaqo yangi talablarni qo‘ymoqda. Axborot oqimining tezlashuvi, raqamli texnologiyalarning rivojlanishi hamda ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan tub islohotlar pedagog shaxsining kasbiy kompetensiyalarini yanada kengaytirishni taqozo etadi. Bunday sharoitda pedagogning kommunikativ salohiyati, xususan, argumentatsion nutq madaniyati alohida ahamiyat kasb etib, u ta’lim jarayonining samaradorligini ta’minlovchi muhim omillardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Ta’lim jarayonida o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, mantiqiy xulosa chiqarishi hamda o‘z qarashlarini asosli va dalillangan tarzda ifoda etishi zamonaviy kompetensiyalarning muhim tarkibiy qismi sifatida e’tirof etilmoqda. Bugungi kunda ta’limning asosiy maqsadi faqat bilim berish bilan cheklanmay, balki o‘quvchilarda tahliliy tafakkur, tanqidiy yondashuv va asoslangan fikr bildirish ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilmoqda. Shu nuqtai nazardan, pedagogning nutqiy faoliyati, muloqot madaniyati hamda fikrni aniq, mantiqan izchil va ishonchli tarzda yetkazish mahorati o‘quvchilarda mazkur kompetensiyalarni rivojlantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega hisoblanadi.

Binobarin, o‘qituvchining kasbiy muloqot madaniyati nafaqat o‘quv jarayonining kommunikativ samaradorligini ta’minlaydi, balki ta’limning tarbiyaviy va rivojlantiruvchi funksiyalarini ham uyg‘un holda amalga oshirishga xizmat qiladi. Pedagogning nutqi o‘quvchi uchun nafaqat axborot manbai, balki fikrlash modeli va namuna vazifasini ham bajaradi. Shu sababli o‘qituvchining so‘z boyligi, dalillash usullari, mantiqiy izchilligi hamda muloqotdagi madaniyati o‘quvchilarning shaxsiy va intellektual rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi..

Hozirgi kunda bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida ularning umumiy nutqiy savodxonligi yetarli darajada shakllantirilayotgan bo‘lsa-da, argumentatsion nutqni ongli, tizimli va metodik asosda rivojlantirish masalasi yetarli darajada tadqiq etilmagan. Mavjud o‘quv dasturlari va metodik ta’minotda argumentatsion nutq ko‘nikmalarini shakllantirish ko‘proq fragmentar va epizodik xarakterga ega bo‘lib, lingvodidaktik yondashuv asosida mukammal tizim hali to‘liq ishlab chiqilmagan. Boshlang‘ich ta’lim uzluksiz ta’lim tizimining muhim bo‘g‘ini sifatida aynan shu bosqichda o‘quvchilarning tafakkuri, nutqi, muloqot madaniyati va dunyoqarashi shakllanadi. Ushbu

jarayonda boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining nutqi o‘quvchilar uchun asosiy namuna vazifasini bajaradi, chunki o‘qituvchining har bir izohi, tushuntirishi va baholashi o‘quvchilarning fikrlash faoliyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining nutqiy tayyorgarligi, xususan, argumentatsion nutqni egallash darajasi ta’lim sifatini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Faktlar va boshqa ishonchli dalillarga tayangan holda bayon etilgan fikr yuksak ishontirish kuchiga ega bo‘lib, kishilarda ishonch va e’tiqodning shakllanishiga xizmat qiladi. Bilish jarayonining asosiy maqsadi ham ilmiy asoslangan e’tiqodni hosil qilishdan iboratdir. Dalillash va isbotlash esa ushbu ishonch-e’tiqodni shakllantirishning muhim vositalari sifatida namoyon bo‘ladi. Ishonch-e’tiqod kishilarning xulq-atvori hamda xatti-harakatlarini belgilab beruvchi qarashlar va tasavvurlar tizimini ifodalaydi.

Argumentatsiyon nutq shaxsning o‘z fikrini mantiqan izchil bayon etish, dalillar keltirish, qarama-qarshi fikrlarni tahlil qilish va asoslangan xulosaga kelish qobiliyatini ifodalaydi. Argumentatsion nutq – bu biror fikrni asoslash, isbotlash yoki himoya qilish maqsadida aytiladigan nutqdir. Bunday nutqda so‘zlovchi o‘z fikrini dalillar, misollar, mantiqiy asoslar bilan mustahkamlaydi va tinglovchini ishontirishga harakat qiladi. Demak, argumentatsion nutq – bu bahsli yoki isbot talab qiladigan mavzuda fikrni mantiqan asoslashga qaratilgan nutqdir [38].

Pedagogik faoliyatda argumentatsiyon nutq o‘qituvchining ta’lim jarayonida o‘quvchilarga ta’sir ko‘rsatish, ularni faol fikrlashga undash, bilimlarni ongli o‘zlashtirishga yo‘naltirish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinfda o‘qituvchisi nutqining dalillanganligi va mantiqiyligi o‘quvchilarda tanqidiy va ijodiy fikrlash asoslarini shakllantirishga xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlarda pedagog-kadrlarning kasbiy kompetensiyalarini tako-millashtirish, ularning nutq madaniyatini yuksaltirish va zamonaviy ta’lim texnolo-giyalarini egallashiga alohida e’tibor qaratilgan. Ushbu hujjatlarda o‘qituvchilarning kommunikativ tayyorgarligi, mantiqiy fikrlash va dalillash ko‘nikmalarini rivojlan-tirish muhim vazifalar qatorida belgilangan. Mazkur vazifalarning samarali amalga oshirilishi, avvalo, bo‘lajak pedagoglarni tayyorlash jarayonida ularning argument-tatsiyon nutqini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ilmiy asoslangan metodik tizimni yaratishni taqozo etadi.

Lingvistika, psixolingvistika, pragmalingvistika hamda nutq madaniyati sohalarida argumentatsiya masalasi keng tadqiq etilgan bo‘lsa-da, ushbu

muammo asosan umumiy nazariy yoki filologik yo‘nalishda o‘rganilgan. O‘zbek tilshunos-ligida argumentativ birliklar, dalillash vositalari va ularning semantik-pragmatik xususiyatlari tahlil qilingan, biroq bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyor-lash jarayonida argumentatsion nutqni rivojlantirishning lingvodidaktik metodlarini ishlab chiqish masalasi yetarli darajada tizimli tadqiq etilmagan.

Amaldagi oliy pedagogik ta’lim amaliyotida “Ona tili va uni o‘qitish metodikasi”, “Nutq madaniyati”, “Pedagogik mahorat”, “Ritorika” kabi fanlar doirasida talabalarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirish nazarda tutilgan bo‘lsa-da, argumentatsion nutqni shakllantirishga qaratilgan maqsadli metodlar va mashqlar tizimi yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Natijada, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining nutqida mantiqiy izchillik, dalillash va asoslash ko‘nikmalarining yetarli darajada shakllanmaganligi kuzatiladi. Shu bois, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida argumentatsion nutqni rivojlantirishning lingvodidaktik metod-larini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan asoslash, mazkur jarayonning mazmuni, shakl va vositalarini aniqlash hamda ularning samaradorligini pedagogik tajriba-sinov asosida isbotlash dolzarb ilmiy-pedagogik muammo sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur dissertatsiya aynan ushbu muammoni hal etishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Zamonaviy ta’lim tizimida pedagog shaxsining kasbiy kompetensiyasi, xususan, uning nutqiy madaniyati hamda argumentatsion nutqni samarali tashkil eta olish qobiliyati alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqi-chida faoliyat yurituvchi o‘qituvchilarning mantiqiy izchil, asoslangan va dalillarga tayangan nutqi o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, mustaqil mulohaza yuritish hamda fikrni asoslash ko‘nikmalarini shakllantirishda yetakchi omil hisoblanadi. Shu bois, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida argumentatsion nutqni rivojlantirish masalasi ilmiy-nazariy hamda lingvodidaktik jihatdan chuqur tadqiq etishni talab etadi.

Dastavval, “argument” atamasining etimologiyasiga nazarimizni qaratsak. Oyina.uz/uz/teahauseda: “argument (lotincha argumentum – asos, dalil) – asos sifatida fikrning isboti uchun qo‘llanadigan mantiqiy dalil” deb ta’rif beradi. Davomida: “biror-bir aqida yoki aqidalar tizimi, nazariya, qarash va nuqtai nazarning qanchalik to‘g‘ri yoki noto‘g‘riligini isbotlash uchun qo‘llanadigan mantiqiy asos hamda isbot uchun zarur bo‘lgan nazariy manba yoki dalil. Mantiqda biron boshqa hukmning (yoki hukmlar tizimining) haqiqatligini tasdiqlash uchun keltiriladigan hukm (yoki hukmlar tizimi); isbotning asosi yoki dalili, ba’zan esa butun isbotning o‘zi argument deb ataladi” [33] singari fikrlar keltiriladi.

Falsafa fanlari doktori, professor G.S.Sultanova o‘zining “Argumentlash nazariyasi va mantiqiy tafakkurini rivojlantirish” moduli bo‘yicha o‘quv-uslubiy majmuasida argumentlash tushunchasiga qo‘yidagicha ta’rif beradi: argumentlash (dalillash) asoslangan fikrlarni, chin bilimlarni hosil qilish usuli bo‘lib hisoblanadi. Argumentlash (dalillash) lotincha «argumetatio» so‘zidan olingan bo‘lib, bu boshqalarni ishontirish yoki asosli xulosalarga kelish uchun mulohazalar va dalillar yordamida da’volarni yaratish, qo‘llab-quvvatlash va baholashning tizimli jarayonidir. Bu kundalik muhokamalardan tortib rasmiy munozaralar va akademik, huquqiy yoki ilmiy munozaralargacha bo‘lgan har qanday taklifni yoqlash yoki unga qarshi sabablarni taqdim etishni o‘z ichiga oladi [34].

En.wikipedia.org/wikiga murojaat qilganimizda, qo‘yidagi ma’lumotlarga ega bo‘ldik: “Argumentatsiya nazariyasi – bu mantiqiy mulohazalar orqali xulosalarni asoslar bilan qanday qo‘llab-quvvatlash yoki inkor etish mumkinligini fanlararo o‘rganishdir. Mantiq, dialektika va ritorikadan kelib chiqqan holda, argumentatsiya nazariyasi fuqarolik munozarasi, muloqot, suhbat va ishontirish san’ati va fanlarini o‘z ichiga oladi. U sun’iy va real sharoitlarda xulosa chiqarish, mantiq va protsessual qoidalarni o‘rganadi [35].

Argumentatsiya hamkorlikda qaror qabul qilish tartib-qoidalari bilan bog‘liq bo‘lgan muhokama va muzokaralar kabi turli xil muloqot shakllarini o‘z ichiga oladi [8; 145–165]. Shuningdek, u eristik muloqotni, raqib ustidan g‘alaba qozonish asosiy maqsad bo‘lgan ijtimoiy munozaralar bo‘limini va o‘qitish uchun ishlatila-digan didaktik muloqotni o‘z ichiga oladi [14; 65–66]. Ushbu fan, shuningdek, odamlar o‘z kelishmovchiliklarini ifodalashi va oqilona hal qilishi yoki hech bo‘lmaganda boshqarishi mumkin bo‘lgan vositalarni o‘rganadi [35].

Fikrlarning chinligini asoslash usullarini o‘rganuvchi mantiq fanining maxsus bo‘limi argumentlash (dalillash) nazariyasi deb yuritiladi. Argumentlash jarayoni olamni bilish, ilmiy tafakkur, shuningdek, ijtimoiy-siyosiy hayotda muhim ahamiyatga ega. Dalillash jarayonida mantiqiy fikrlashga qo‘yiladigan eng asosiy talablardan biri – yetarli asosga ega bo‘lish, ya’ni asosli fikr yuritishdir. Hayotda ham, ilm-fan va bilishning turli sohalarida ham asoslash va dalillash jarayoni turli shakllarda namoyon bo‘ladi. Dalillash o‘ziga xos tuzilishga ega bo‘lib, muayyan maqsadlarga xizmat qiladi. Uning maqsadlari va qo‘llanishi qanchalik xilma-xil bo‘lmasin, u inson tafakkurining muhim xususiyatlaridan biri sifatida mantiq qonun-qoidalariga bo‘ysunadi. [11; 11].

Endi maqolamizda argumentatsiya muammosinig o‘rganilganlik darajasiga ahamiyat qaratsak. Argumentatsiya muammosi dastlab falsafa, mantiq

va ritorika fanlari doirasida o‘rganilgan. Aristotelning “Ritorika” asarida argumentatsiya ishontirish san’atining asosiy vositasi sifatida talqin qilinib, logos, ethos va pathos tushunchalari orqali asoslangan nutq qurish tamoyillari bayon etilgan. Keyinchalik Ch.Perelman [9; 14–23], L.Olbrexts-Titeka [9; 249–269], S.Toulmin [13], N.Gutenberg [4; 772–784] kabi olimlar tomonidan argumentatsiya nazariyasi zamonaviy ilmiy paradigma asosida rivojlantirildi. Xususan, S.Toulminning argument modeli (da’vo, dalil, kafolat, asos) pedagogik nutqni tahlil qilishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi [12].

Tilshunoslikda argumentatsion nutq diskursiv yondashuv asosida o‘rganilib, T.Van Deyk [15; 43–69], R.Barth [1; 195; 31], Eemeren, F.H. Van, Grootendorst R., Johnson R.H., Plantin Ch., Willard Ch.A [2], Gilbert, M.A [3], Jackson, S., Jakobs S. [6; 77–90], O.I.Moskalskaya [8; 183] ishlarida nutqning mantiqiy-struktural va pragmatik xususiyatlari yoritilgan. Ushbu tadqiqotlarda argumentatsiya kommunikativ maqsadga erishish vositasi sifatida talqin qilinadi.

Pedagogika va psixologiya fanlarida nutq faoliyati va fikrlash o‘zaro uzviy bog‘liqlikda o‘rganilgan. L.S.Vygotskiy [18], A.N.Leontyev [21; 214], Demyanikov V.Z [19; 13–40]., Eemeren F.X. van [2]., Baranov A.N [17]., S.L.Rubinshteyn [26; 328], Ruzavin G.I.[27; 202], Rumyanseva T.A. [85; 240], Savitskiy V.M.[29; 44–52], ishlarida nutq tafakkurning tashqi ifodasi sifatida qaralib, o‘qituvchi nutqining rivoji ta’lim samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri ekani ta’kidlangan.

Pedagogik nutq, muloqot madaniyati va o‘qituvchining kommunikativ kompetensiyasi masalalari N.D.Galskova, E.I.Passov, V.A.Kan-Kalik tadqiqotlarida keng yoritilgan. Ushbu ishlarda o‘qituvchining nutqiy ta’sirchanligi, asoslangan fikr bildira olish qobiliyati pedagogik mahorat tarkibiy qismi sifatida talqin etiladi.

Lingvodidaktika doirasida nutqni rivojlantirish, ayniqsa, og‘zaki va yozma nutqni shakllantirish metodlari bo‘yicha qator tadqiqotlar olib borilgan. Rus va o‘zbek metodist olimlaridan M.R.Lvov [22], Volkov A.A [16; 398], Andreyev N.D [5]., Zinder L.R. [5], T.A.Ladyjenskaya, Sh.Abdullayeva, A.Nurmonov, R.Sayfullayeva, B.Yo‘ldoshevlarning ishlarida nutqni rivojlantirishning didaktik tamoyillari, mashq va topshiriqlar tizimi ishlab chiqilgan.

O‘zbek tilshunosligida nutq madaniyati va pedagogik nutq masalalari T.Jo‘rayev, S.Halimov [30; 108], Mahmudov N., Rafiyev A., Yo‘ldoshev I. [31; 144] singari olimlar tadqiqotlarida o‘rganilgan. Biroq mazkur ishlarda

argumentatsion nutq alohida obyekt sifatida emas, balki umumiy nutq madaniyati doirasida ko‘rib chiqilgan.

Argumentatsiyon nutq bo‘yicha maxsus ilmiy tadqiqotlar olib borgan olimlardan A.Karimov [24; 45–59], M.Alisherova [32; 61], S.G‘ulomovlarning [23] ishlarini tilga olishimiz mumkin. Muallif A. Karimovning 2020-yilda chop etilgan ushbu ilmiy ishi O‘zbekistonda ta’lim islohotlari va argumentativ nutqning o‘quvchilardagi tanqidiy fikrlashni shakllantirishdagi ahamiyatini tahlil qiladi. Tadqiqot yangilanayotgan ta’lim tizimida yoshlarni mustaqil fikrlashga o‘rgatishning asosiy vositasi sifatida baholangan.

Tadqiqot ishida O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan zamonaviy ta’lim islohotlari doirasida yod olishga asoslangan ta’limdan, tahlil qilish va o‘z pozitsiya-sini himoya qilishga o‘tish zaruriyatini, o‘quvchilarda o‘z fikrini mantiqiy va ishonchli dalillar bilan himoya qila olish ko‘nikmasini shakllantirish, argumentativ nutq – shaxsning jamiyatda faol pozitsiyani egallashi, muloqot va professional faoliyatda muvaf-faqiyatga erishishining muhim asosi ekanligi masalalari yoritiladi.

S. G‘ulomovning 2018-yilgi “Argumentativ yozma nutqning nazariy asoslari” ishi argumentativ yozishning lingvistik va didaktik asoslarini yoritib beradi. Tadqiqot ushbu yozuv turining ta’limdagi ahamiyati, turlari va mantiqiy xulosalar chiqarish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan. Argumentativ nutqning ta’sir-chanligi tanlangan dalillarning asosliligi, muammoga yondashuv va aniq mantiqiy tuzilmaga bog‘liqligi, shu bilan bir qatorda, argumentativ yozma nutqni nutq turla-riga ajratadi va ularning akademik ta’lim jarayonidagi o‘rnini belgilaydi hamda talabalarda tanqidiy fikrlashni, o‘z fikrini dalillar bilan himoya qilish ko‘nikmasini shakllantiradi.

M.Alisherova qalamiga mansub “Argumentativ yozma nutq, uning turlari va ta’limdagi ahamiyati” nomli ilmiy maqola argumentativ yozuvning maqsad va funksiyalari, turlari hamda uning mantiqiy fikrlashni rivojlantirishdagi o‘rnini ochib beradi. Tadqiqotda ushbu inshoning tarkibiy qismlari va ta’lim tizimidagi o‘rni chuqur tahlil qilingan [32; 61]. Argumentativ yozma nutq kompozitsiyasi odatda kirish (tezis), asosiy qism (dalillar va qarama-qarshi fikrlarni inkor etish) hamda xulosadan iborat bo‘ladi. Argumentativ yozma nutqning asosiy maqsadi esa, o‘quvchilarda akademik savodxonlik, tanqidiy fikrlash va yozma kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishdan iborat. Argumentativ nutq orqali fikrlarni aniq dalillar, asoslar va misollar bilan himoya qilish ko‘nikmasini shakllantiradi.

Umuman olganda, A. Karimov, S. G‘ulomov va M. Alisherova tomonidan olib borilgan tadqiqotlar argumentativ nutqning ta’lim jarayonidagi o‘rni

nihoyatda muhim ekanini ko‘rsatadi. Argumentativ nutq o‘quvchilarda nafaqat fikrni mantiqan asoslash va dalillash ko‘nikmasini, balki tanqidiy fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish hamda akademik savodxonlikni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu sababli, zamonaviy ta’lim tizimida argumentativ nutqni rivojlantirish ustuvor yo‘nalish-lardan biri bo‘lib qolmoqda.

Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida aynan argumentatsion nutqni lingvodidaktik asosda, ya’ni til birliklari, nutqiy strategiyalar, dalillash usullari orqali rivojlantirish masalasi yetarli darajada kompleks tadqiq etilmagan. Mavjud ishlarda argu-mentatsiya ko‘proq mantiqiy yoki umumiy kommunikativ kompetensiya tarkibida yoritilgan bo‘lib, uning boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisi kasbiy faoliyatidagi o‘rni, metodlari va shakllari maxsus tadqiqot obyekti sifatida belgilanmagan.

Nutq, biz bilamizki, tafakkur qurolidir. Ma’lum fikr so‘zlar bilan ifoda etilganida tafakkur jarayoni amalga oshiriladi. Fikrni so‘z bilan ifoda etish – ifodalash motivi (nutqiy maqsad), ichki nutq, fikrni tashqi tomondan nutqiy ifodalash kabi bosqichlaridan iborat bo‘lgan murakkab jarayon. Tafakkur – bu narsalar mohiyatini ochib beruvchi g‘oyalar harakati. Uning natijasi obraz emas, balki ma’lum bir fikrdir. Tafakkur – bu kiritilgan yo‘nalishli – tadqiqiy, qayta o‘zgarishli va bilish xususiyatiga ega bo‘lgan harakatlar va muolajalar tizimini taxminlovchi alohida turga ega bo‘lgan nazariy va amaliy faoliyat. Tafakkur moddiy olam qonuniyatlari, tabiat va ijtimoiy-tarixiy hayotdagi sababiyoqibat aloqalari, insonlar psixikasi qonuniyatlarini tushunish imkonini beradi. Aqliy faoliyat natijalarini qo‘llash sohasi bo‘lgan amaliyot tafakkur faoliyatining manbai bo‘lib xizmat qiladi [11; 21].

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki, argumentlash (dalillash) – bu biror mavzu bo‘yicha nuqtayi nazarni ifodalash va bu ifodani dalillar bilan asoslashdir. Dalillash shunchaki to‘plagan ma’lumotlaringizni taqdim etish yoki darsda muhokama qilingan narsalarni takrorlashdan ko‘ra ko‘proq narsani anglatadi. Siz o‘z nuqtayi nazaringizni tanlashingiz, fikringizni tasdiqlovchi dalillar keltirishingiz va dalillarga asoslangan talqinni taklif qilishingiz kerak. Dalillarni baholashda ko‘pincha quyidagi xususiyatlarga e’tibor qaratish zarur: materialni tushunganingizni isbot-lash; o‘qigan yoki eshitgan narsangizdan tashqari materialdan foydalanish yoki qo‘l-lash qobiliyatingizni namoyish etish; o‘z g‘oyalaringizni ilmiy jihatdan ishonchli dalillar bilan qo‘llab-quvvatlash qobiliyatingizni namoyish etish hamda qarama-qarshi nuqtayi nazarlarni ko‘rib chiqish orqali o‘rtaga qo‘yilgan masalalarni chuqur tushunishni ko‘rsatish.

Ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, argumentatsiya va nutqni rivojlantirish masalalari falsafa, tilshunoslik, pedagogika va psixologiya fanlari doi-rasida ma’lum darajada o‘rganilgan. Biroq bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituv-chilarida argumentatsion nutqni rivojlantirishning lingvodidaktik metodlarini ishlab chiqish, ularning mazmuni, shakl va vositalarini aniqlash masalasi hanuzgacha mustaqil va tizimli tadqiqot sifatida yetarlicha yoritilmagan. Mazkur holat tanlangan mavzuning dolzarbligini, ilmiy yangiligi va amaliy ahamiyatini belgilaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Barth E.M., Martens J.L. 1983. Argumentation. Approaches to theory formation. Lingvisticae Investigationes. 7(1): 195–195 e-journal.

2. Eemeren F.H. van, Grootendorst R., Johnson R.H., Plantin Ch., Willard Ch.A., et al., 1996. Fundamentals of Argumentation Theory: A Handbook of Historical Backgrounds and Contemporary Developments. Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum.

3. Gilbert M.A. 1997. Coalescent Argumentation. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.

4. Gutenberg N. Argumentation in der Rhetorik // Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikation. 1990. Bd. 43. H. 6. – S. 772–784

5. Андреев Н. Д. и Зиндер Л. Р.О понятиях речевого акта, речи, речевой вероятности и языка. «Вопросы языко знания», 1963, – № 3.

6. Jackson S., Jakobs S. 1982. The collaborative production of proposals in conversational argument and persuasion: A study of disagreement regulation // Journal of the American Forensic Association. (18):77–90

7. Jory Constanza Ihnen (May 2016). “Negotiation and deliberation: grasping the difference”. Argumentation. 30 (2): 145–165.

8. Moskal’skaya O. I. Grammatika teksta [Text grammar]. – Moscow, Vyssh. shk., 1981. – 183 p

9. Perelman Ch. and Olbrechts-Tyteca, L. De la temporalité comme caractère de l’argumentation. Archivio di filosofia, 1958, 28 (2): Perelman, Ch. and Olbrechts-Tyteca, L. Les notions et l’argumentation. Archivio di filosofia 1955, 25 (2): 249–69.

10. Perelman Chaïm, and Lucie Olbrechts-Tyteca. 1969. Th e New Rhetoric: A Treatise on Argumentation. Trans. John Wilkinson and Purcell Weaver. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press.; Perelman, Ch. L’argument pragmatique. Logique et analyse 1958, 1:14–23.; Perelman, Ch. and Olbrechts-Tyteca, L. Classicisme et romantisme dans l’argumentation. Revue internationale de philosophie 1958, 12 (43): 47–57.

11. Sultanova G.S. “Argumentlash nazariyasi va mantiqiy tafakkurini rivojlantirish” moduli bo‘yicha o‘quv-uslubiy majmua. – Samarqand, 2024. – B. 11.

12. Toulmin S.E. The Uses of Argument. London, Cambridge University Press. 2003.

13. Toulmin St. E. The Uses of Argument. Cambridge: Cambridge University Press. Turetzky, Philip. Time. London: Routledge, 1998.

14. Van Eemeren, Frans H.; Garssen, Bart; Krabbe, Erik C. W.; Snoeck Henkemans, A. Francisca; Verheij, Bart; Wagemans, Jean H. M. (2014). Handbook of argumentation theory. New York: Springer Verlag. – P. 65–66.

15. Van Dyk, T.J. and K. Van de Poel. 2013. Towards a responsible agenda for academic literacy development: considerations that will benefit students and society. Journal for Language Teaching 47(2): 43–69.

16. Volkov A.A. 2009. Teoriya ritoricheskoi argumentatsii [Theory of rhetotical argumentation]. – Moscow: Moscow State University publ. – 398 p. Print. (In Russ)

17. Баранов А.Н. Лингвистическая теория аргументации (когнитивный подход): автореф. дис. … д-ра филол. наук. – М., 1990.

18. Выготский Л.С. Мышление и речь // Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6 т. – М.: Педагогика, 1982. Т. 2.

19. Демьянков В.З. Эффективность аргументации как речевого воздействия // Проблемы эффективности речевой коммуникации. – М., 1989. – С. 13–40

20. Еемерен Ф.Х. ван. Современное состояние теории аргументации // Важнейшие концепции теории аргументации / СПбГУ. СПб., 2006. – С. 14–34: Еемерен Ф.Х. ван, Гроотендорст Р. Аргументация, коммуникация и ошибки. СПб., 1992. – С. 32.

21. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая днятельность. Издательство «Просвещение». – Москва, 1969. – 214 с.

22. Львов, М.Р. Речь младших школьников и пути ее развития. Пособие для учителей / М.Р. Львов. – М., «Просвещение», 1975.

23. G‘ulomov, S. (2018). Argumentativ yozma nutqning nazariy asoslari. Tashkent State University.

24. Karimov, A. (2020). O‘zbekistonda ta’lim islohotlari va argumentativ nutqning roli. O‘zbekiston Ta’lim Jurnali, 12(3). – B. 45–59.

25. Rahimov, D. (2020). Sun’iy intellekt va uning ijtimoiy oqibatlari. Texnologiya va Jamiyat, 25(5), – B. 65–78.

26. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. — М.: Педагогика, 1989. – 328 с.

27. Рузавин Г. И. Методологические проблемы аргументации / Г.И.Рузавин. – М.: Изд-во Ин-та философии РАН, 1997. – 202 с.

28. Румянцева Т. А. Обучение аргументативному общению студентов 3-го курса языкового пед. вуза (на материале нем. яз.): дис. . канд. пед. наук / Т. А. Румянцева. – Пенза, 1999. – 240 с.

29. Савицкий В. М. Применение образных средств в аргументативном дискурсе / В.М.Савицкий // Языковая личность: Проблемы значения и смысла: сб. научных трудов / под ред. И.В.Сентенберг, В.И.Карасика. – Волгоград: Перемена, 1994. – С. 44–52.

30. Jo‘rayev T., Halimov S. Nutq madaniyati. – Samarqand: Tibbiyot ko’zgusi, 2021. – 108 b.

31. Mahmudov N., Rafiyev A., Yo‘ldoshev I. Nutr madaniyati va o‘zbek tilida ish yuritish.Darslik. – Toshkent: Cho‘lpon. 2013. – 144 b.

32. Alisherova M. Argumentativ yozma nutq, uning turlari va ta’limdagi ahamiyati. O‘zbekiston milliy universiteti xabarlari. ACTA NUUz Social sciences. 2025, [1/5/1]. – B. 61.

FILOLOGIK TA’LIMDA NUTQIY KOMPETENSIYANI BAHOLASHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

Abatova M.K.
Ajiniyoz nomidagi NDPI tayanch doktoranti

Tayanch so‘zlar: kompetensiyaviy yondashuv, nutqiy mahorat, kommunikativ kompetensiya, filolog talaba, baholash mezonlari, interfaol metodlar, ko‘p tillilik, kommunikativ faoliyat, filologik ta’lim, nutqiy kompetensiya;
Ключевые слова: компетентностный подход, речевое мастерство, коммуникативная компетенция, студент-филолог, критерии оценки, интерактивные методы, многоязычие, коммуникативная деятельность, филологическое образование, речевая компетенция;
Key words: competency-based approach, speech mastery, communicative competence, philology student, assessment criteria, interactive methods, multilingualism, communicative activity, philological education, speech competence.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada filolog talabalarning nutqiy mahoratini kompetensiyaviy yondashuv asosida baholash masalalari tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’lim tizimida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning ahamiyati, nutqiy kompetensiyaning tarkibiy qismlari hamda ularni baholash mezonlari yoritilgan. Shuningdek, Qoraqalpog‘iston oliy ta’lim muassasalarida nutqiy kompetensiyani baholashda uchraydigan muammolar, ko‘p tillilik sharoitidagi kommunikativ xususiyatlar va interfaol metodlarning o‘rni ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, kompetensiyaviy baholash talabalarning kommunikativ faolligi, kasbiy tayyorgarligi va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi aniqlangan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируются вопросы оценки речевого мастерства студентов-филологов на основе компетентностного подхода. Освещены значение развития коммуникативной компетенции в современной системе образования, компоненты речевой компетенции и критерии их оценки. Также рассматриваются проблемы, возникающие при оценке речевой компетенции в высших учебных заведениях Каракалпакстана, коммуникативные особенности в условиях многоязычия и роль интерактивных методов. По результатам исследования установлено, что компетентностная оценка положительно влияет на развитие коммуникативной активности, профессиональной подготовки и навыков самостоятельного мышления студентов.
SUMMARY:
This article analyzes issues regarding the assessment of speech mastery in philology students based on a competency-based approach. The importance of developing communicative competence in the modern education system, the components of speech competence, and their evaluation criteria are highlighted. Additionally, issues arising during the assessment of speech competence in higher

education institutions in Karakalpakstan, communicative features in the context of multilingualism, and the role of interactive methods are examined. Based on the research results, it was established that competency assessment has a positive impact on the development of students' communicative activity, professional training, and independent thinking skills.

Qoraqalpog‘istondagi zamonaviy ta’lim islohotlari filolog-talabalarning kasbiy tayyorgarligiga nisbatan yangi talablarni keltirib chiqardi. Zamonaviy jamiyatda til mutaxassislari nafaqat grammatik qoidalar va lingvistik nazariyalarni bilishlari, balki turli ijtimoiy, akademik va kasbiy vaziyatlarda samarali muloqot qilishlari ham talab etiladi. Shuning uchun ham nutq mahorati masalasi filologik ta’limning asosiy vazifalaridan biriga aylandi. Bunda kompetensiyaviy yondashuv muhim o‘rin tutadi, chunki u bilimlarni amalda qo‘llash, kommunikativ samaradorlik va kasbiy moslashuvchanlikka e’tibor qaratadi.

Nutq madaniyati – tilning tuganmas boyligini egallashdir. Nutq madaniyatini egallash orqali kishi yetuklik sari bir qadam tashlagan bo‘ladi. Insoniyat umummadaniyatining katta tarkibiy qismini nutq madaniyati tashkil etadi [1;31]

An’anaga ko‘ra, oliy ta’lim muassasalarida til o‘qitish asosan nazariy ta’lim, lingvistik tushunchalarni yodlash va grammatik tuzilmalarni qayta tiklashga yo‘naltirilgan. Biroq, zamonaviy ta’lim paradigmalari kommunikativ kompetensiya, tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va tildan mustaqil foydalanishni shakllantirish zarurligini ta’kidlaydi. Shuning uchun baholash tizimlari ham ta’limning yangi ustuvor yo‘nalishlariga mos ravishda o‘zgarishi lozim. Ayniqsa, nutqiy o‘zlashtirishni baholashda nazariy bilimlar emas, balki o‘quvchilarning real kommunikativ qobiliyatlarini aks ettiruvchi murakkab va ko‘p qirrali mezonlar talab etiladi.

Kompetensiyaviy yondashuv globallashuv, texnologik rivojlanish va mehnat bozori talablari bilan bog‘liq global ta’lim o‘zgarishlariga javob sifatida paydo bo‘ldi. Noam Xomskiyning fikricha, lingvistik kompetensiya til tizimlarining ichki bilimlarini o‘z ichiga oladi, Dell Xayms kabi kommunikativ olimlar esa bu tushunchani kengaytirib, ijtimoiy-madaniy va pragmatik tildan foydalanishni birlashtiruvchi kommunikativ kompetensiyani kiritdilar [3;4]. Bundan tashqari, Maykl Kanale va Merrill Suayn muvaffaqiyatli muloqotning muhim tarkibiy qismlari sifatida grammatik, sotsiolingvistik, diskurs va strategik kompetensiyalarni aniqladilar. Shu sababli, zamonaviy filologik ta’lim ushbu jihatlarni nutqni baholash tizimlariga tobora ko‘proq kiritmoqda [2].

Nutqiy mahoratning o‘zi murakkab lingvistik va psixologik hodisani ifodalaydi. U talaffuz aniqligi, leksik boylik, grammatik to‘g‘rilik, izchillik,

ravonlik, uslubiy muvofiqlik va pragmatik ta’sirchanlikni o‘z ichiga oladi. Bundan tashqari, nutq mahorati so‘zlovchining intellektual rivojlanishi, madaniy xabardorligi va kommunikativ ishonchini ham aks ettiradi. Binobarin, nutqiy kompetensiyani baholash alohida lingvistik elementlar bilan cheklanib qolmaydi, balki kommunikativ faoliyatni yaxlit jarayon sifatida ko‘rib chiqadigan yaxlit baholash mexanizmlarini talab qiladi.

Kompetensiyaviy yondashuvning asosiy afzalliklaridan biri uning shaxsga yo‘naltirilganligidadir. An’anaviy baholash tizimlaridan farqli o‘laroq, kompetensiyalarga asoslangan baholash amaliy natijalarga va real kommunikativ vazifalarga e’tibor qaratadi. Masalan, talabalar haqiqiy muloqot vaziyatlarini taqlid qiluvchi munozaralar, taqdimotlar, suhbatlar, rolli o‘yinlar va akademik munozaralarda ishtirok etishlari mumkin. Bunday mashg‘ulotlar o‘qituvchilarga o‘quvchilarning fikrlarini mantiqiy tartibga solish, tegishli lug‘atdan foydalanish, o‘zaro ta’sirni saqlab qolish va o‘z fikrlarini ishonarli ifodalash qobiliyatlarini baholash imkonini beradi. Natijada baholash yanada obyektiv, funksional va kasbiy jihatdan dolzarb bo‘ladi. Bundan tashqari, kompetensiyaviy baholash talabalarning o‘quv jarayonida faol ishtirok etishini rag‘batlantiradi. Talabalar nazariy ma’lumotlarni passiv qabul qiluvchilar emas, balki lingvistik va kommunikativ muammolarni mustaqil hal qila oladigan faol muloqotchilarga aylanadilar. Ushbu ta’lim modeli o‘ziga ishonch, tahliliy fikrlash va refleksiv ta’lim strategiyalarini rivojlantiradi. Bundan tashqari, talabalar o‘z nutq faoliyatini baholashni va takomillashtirishni talab qiladigan sohalarni aniqlashni o‘rganadilar. Shuning uchun kompetensiyalarga yo‘naltirilgan ta’lim tilni avtonom rivojlantirishga yordam beradi.

Shunga qaramay, Qoraqalpog‘istonda filologik ta’limning nutqni baholash tizimida bir qator qiyinchiliklar mavjud. Birinchidan, ko‘plab baholash amaliyotlari hali ham asosan eslab qolish va nazariy qayta tiklashga qaratilgan an’anaviy imtihon usullariga tayanadi. Shu sababli, amaliy muloqot ko‘nikmalariga baholash jarayonlarida yetarlicha e’tibor berilmasligi mumkin. Ikkinchidan, nutq mahoratini obyektiv baholash ko‘pincha uslubiy qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi, chunki og‘zaki muloqotda subyektiv va dinamik elementlar mavjud. Turli o‘qituvchilar ravonlik, izchillik yoki kommunikativ samaradorlikni turlicha talqin qilishlari mumkin, bu esa baholashning ishonchliligini pasaytirishi mumkin. Bundan tashqari, texnologik integratsiyaning cheklanganligi ba’zan kompetensiyalarga asoslangan baholash samaradorligiga ta’sir qiladi. Zamonaviy raqamli texnologiyalar, jumladan, audio tahlil vositalari, taqdimot dasturlari va onlayn muloqot platformalari nutqni baholash tartib-qoidalarini sezilarli darajada yaxshilashi mumkin.

Biroq, texnik vositalar va uslubiy tayyorgarlikning yetarli emasligi ayrim ta’lim muassasalarida ularni samarali amalga oshirishni cheklashi mumkin. Shu sababli, kompetentlikka yo‘naltirilgan baholash amaliyotini takomillashtirish maqsadida oliy ta’lim muassasalari o‘qituvchilarining malakasini oshirish dasturlari zarur.

Yana bir muhim masala Qoraqalpog‘iston ta’lim muhitidagi ko‘p tillilik bilan bog‘liq. Filologiya yo‘nalishi talabalari ko‘pincha bir vaqtning o‘zida bir nechta tilni, jumladan, qoraqalpoq, o‘zbek, rus va ingliz tillarini o‘rganadilar. Ko‘p tilli ta’lim o‘quvchilarning lingvistik kompetensiyasini boyitishi bilan birga, talaffuz, leksik tanlov va sintaktik tartibga ta’sir qiluvchi interferensiya muammolarini ham keltirib chiqarishi mumkin. Binobarin, baholash tizimlari qat’iy bir tilli standartlarni qo‘llash o‘rniga ko‘p tilli kommunikativ voqeliklarni hisobga olishi lozim [4] Shuningdek, ijtimoiy-madaniy kompetensiya nutq mahoratining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Samarali muloqot nafaqat grammatik to‘g‘rilikni, balki madaniy me’yorlardan xabardorlikni, xushmuomilalik strategiyalarini, nutq qoidalarini va kontekstga muvofiqlikni ham talab etadi. Masalan, notiqlik an’analari, murojaat shakllari, so‘zlashuv odobi va ishontirish usullari lingvomadaniyatlarda turlicha bo‘lishi mumkin. Shuning uchun kompetensiyalarga asoslangan baholash o‘quvchilarning muloqotni ijtimoiy-madaniy sharoitlarga moslashtirish qobiliyatini baholashi kerak.

Nutqiy kompetensiyani rivojlantirishda interfaol o‘qitish metodikalarining integratsiyasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bahs-munozaralar, keys-stadi, aqliy hujum tadbirlari, muammolarni hal qilish vazifalari, loyiha asosidagi ta’lim va hamkorlikdagi muhokamalar tildan faol foydalanishni rag‘batlantiruvchi muloqot muhitini yaratadi. Bundan tashqari, bunday usullar o‘quvchilarning motivatsiyasini va hissiy faolligini oshiradi, bu esa nutq rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli, baholash haqiqiy o‘quv jarayonlaridan ajralgan holda emas, balki kommunikativ sinf amaliyoti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lishi kerak. [5;31]

Tadqiqot kuzatuvlari shuni ko‘rsatadiki, kompetensiyaviy baholash talabalarning kommunikativ ishonchi va kasbiy tayyorgarligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Interfaol nutq mashg‘ulotlarida muntazam ishtirok etadigan o‘quvchilar, odatda, ko‘proq ravonlik, kuchli bahslashish qobiliyati, boy so‘z boyligidan foydalanish va nutqni yaxshi tashkil etish qobiliyatini namoyon etadilar. Bundan tashqari, ular o‘z nutqini kommunikativ maqsadlar va auditoriya kutilmalariga moslashtira olish qobiliyatiga ega bo‘ladilar. Shuning uchun kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta’lim filolog

mutaxassislarning kasbiy kompetentligini shakllantirishga katta hissa qo‘shadi. Shu bilan birga, samarali baholash aniq belgilangan baholash mezonlarini talab qiladi. Nutq mahoratini baholash talaffuz aniqligi, grammatik aniqlik, leksik xilma-xillik, izchillik, ravonlik, muloqot qobiliyati va pragmatik muvofiqlik kabi bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan bir nechta jihatlarni o‘z ichiga olishi kerak. Bundan tashqari, shaffof rubrikalar o‘quvchilarga baholash kutilmalarini tushunishga va ularning kommunikativ faoliyatini tizimli ravishda yaxshilashga yordam beradi. Natijada, standartlashtirilgan kompetensiya tavsiflari baholash tizimlarida adolatlilik va ishonchlilikni oshirishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, filolog talabalarning nutqiy mahoratini kompetensiyaviy yondashuv asosida baholash Qoraqalpog‘istonda oliy ta’limni modernizatsiyalashning muhim yo‘nalishi hisoblanadi. An’anaviy bilimga yo‘naltirilgan baholash tizimlaridan farqli o‘laroq, kompetensiyaviy baholashda amaliy muloqot qobiliyatlari, kasbiy moslashuvchanlik, ijtimoiy-madaniy xabardorlik va kommunikativ samaradorlikka e’tibor qaratiladi. Bundan tashqari, bu yondashuv bo‘lajak filologlarda faol o‘rganish, tanqidiy fikrlash, tildan mustaqil foydalanish va o‘z-o‘zini kasbiy rivojlantirishga yordam beradi. Shunga qaramay, kompetensiyaviy baholashni muvaffaqiyatli amalga oshirish uslubiy modernizatsiya, o‘qituvchilarni tayyorlash, texnologik integratsiya va obyektiv baholash mezonlarini ishlab chiqishni talab qiladi. Bundan tashqari, baholash tizimlari Qoraqalpog‘iston ta’lim muhitiga xos bo‘lgan ko‘p tilli va madaniyatlararo voqelikni aks ettirishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Х. Аҳмедова. “Ўқитувчи нутқи маданияти” (Маъруза матнлари). Қўқон, 2003, 31-бет
2. Nazarov K. Nutq madaniyatiga oid masalalar. Toshkent, 1973.
3. Chomsky, N. (1965). Aspects ofthe theory ofsyntax. Cambridge, MA: MITPress, (1977), 71-132.
4. Ne‘matov H, Bozorov O. Til va nutq. Toshkent, 1993.
5. Begmatov E. Nutq madaniyati problemasining paydo bo,,lishi va asoslanishi. Toshkent, “Fan”, 1973.

IKKI TILLILIKDA PROAKTIV TIL NAZORATI: NAZARIY YONDASHUVLAR VA ASOSIY KO‘RSATKICHLAR TAHLILI

Aminova M.O.
Toshkent gumanitar fanlar universiteti
Filologiya va tillarni o‘qitish (Ingiliz tili) yo‘nalishi 2-kurs talabasi

Tayanch so‘zlar: proaktiv til nazorati, ikki tillilik, til ustuvorligi, til aralashishi xarajatlari, bloklangan til tartibi, kognitiv nazorat.
Ключевые слова: проактивный языковой контроль, двуязычие, языковой приоритет, затраты на языковое вмешательство, блокированный языковой режим, когнитивный контроль.
Key words: proactive language control, bilingualism, language priority, costs of language intervention, blocked language mode, cognitive control.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada ikki tilli til ishlab chiqarishda kuzatiladigan proaktiv til nazorati jarayoni va uning asosiy ko‘rsatkichlari tahlil qilinadi. Hozirgi kungacha til nazorati bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarning aksariyati maqsadli bo‘lmagan tildagi so‘z tanlash jarayoniga aralashganida sodir bo‘ladigan reaktiv til nazoratiga qaratilgan bo‘lib, proaktiv til nazoratiga e’tibor sezilarli darajada kam. Mazkur maqolada proaktiv til nazoratining uchta asosiy ko‘rsatkichi - aralash til bloklarida til ustunligining teskari ta’siri, til aralashishi xarajatlari hamda bloklangan til tartibining ta’siri - qiyosiy tahlil qilinadi.
РЕЗЮМЕ:
В этой статье анализируется процесс проактивного языкового контроля, наблюдаемый в производстве двуязычного языка, и его основные показатели. На сегодняшний день большинство исследований, проводимых в области языкового контроля, сосредоточены на реактивном языковом контроле, который происходит при вмешательстве в процесс подбора слов на нецелевом языке. В этой статье сравнительно проанализированы три основных показателя проактивного языкового контроля - обратное влияние преобладания языка в смешанных языковых блоках, затраты на смешанные языки и влияние заблокированного языкового режима.
SUMMARY:
This article analyzes the process of proactive language control observed in bilingual language production and its main indicators. To date, most studies conducted in the field of language control have focused on reactive language control, which occurs when interfering with the process of matching words in a non-target language. This article comparatively analyzed the three main indicators of proactive language control - the inverse influence of language dominance in mixed language blocks, the costs of mixed languages, and the impact of a locked language regime.

Kirish. Ikki tilli til qayta ishlash jarayonida maqsadli tildan farqli boshqa til ham bir vaqtning o‘zida faollashishi ko‘plab tadqiqotlarda isbotlangan. Mazkur hodisa tadqiqotchilarning e’tiborini ikki tilli individlarning maqsadli tildagi so‘zni tanlash va shu bilan birga maqsadli bo‘lmagan tildan keladigan halaqitni boshqarish mexanizmlariga - ya’ni til nazorati jarayoniga qaratdi.

So‘nggi yillarda til nazorati masalasiga bag‘ishlangan ko‘plab sharhlar nashr etildi. Biroq ushbu sharhlarda asosiy e’tibor reaktiv til nazoratiga qaratilgan bo‘lib, proaktiv til nazoratiga nisbatan kam o‘rin ajratilgan. Bunday holatning yuzaga kelishi til nazorati bo‘yicha olib borilgan empirik tadqiqotlarning aksariyati reaktiv til nazoratiga bag‘ishlanganligi bilan izohlanadi. Bundan tashqari, mavjud ikki tillilik modellari proaktiv til nazoratini qanday amalga oshirishini aniqlash har doim ham oson emas.

Mazkur maqolaning maqsadi - proaktiv til nazorati bo‘yicha kelgusi tadqiqotlarni rag‘batlantirish hamda ushbu nazorat jarayonining asosiy ko‘rsatkichlarini har tomonlama tahlil etishdan iborat. Tadqiqot quyidagi vazifalarni hal qilishga qaratilgan: (1) ikki tillilik modellarida proaktiv til nazoratining qanday talqin qilinishini aniqlash; (2) proaktiv til nazoratining asosiy ko‘rsatkichlarini - teskari til ustunligi ta’siri, til aralashishi xarajatlari va bloklangan til tartibi ta’sirini tahlil qilish; (3) ushbu ko‘rsatkichlarni izohlovchi nazariy yondashuvlarni qiyosiy o‘rganish [1].

Tadqiqot natijalari ikki tillilikning kognitiv mexanizmlarini chuqurroq tushunishga, til nazorati modellarini takomillashtirishga hamda kelajakdagi empirik tadqiqotlar uchun yangi yo‘nalishlarni belgilab berishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur ish nazariy-tahliliy sharh xarakteriga ega bo‘lib, ikki tillilikda proaktiv til nazoratiga oid so‘nggi o‘ttiz yil ichida nashr etilgan ilmiy manbalar tahliliga asoslangan. Tahlil obyekti sifatida xalqaro retsenziyali jurnallarda e’lon qilingan empirik tadqiqotlar va sharh maqolalari tanlab olindi. Manbalarni saralashda quyidagi mezonlar hisobga olindi: tadqiqot mavzusiga bevosita aloqadorlik, metodologik puxtaligi, namuna hajmi va olingan natijalarning ishonchliligi.

Manbalarni qidirishda PsycINFO, Web of Science, Google Scholar va Scopus elektron ma’lumotlar bazalaridan foydalanildi. Asosiy qidiruv so‘zlari sifatida quyidagilar qo‘llanildi: *“proactive language control”, “bilingual language control”, “reversed language dominance”, “language-mixing costs”, “blocked language order effect”*. Tahlil davomida qiyosiy, sintez va umumlashtirish usullaridan foydalanildi; izchillik tamoyiliga rioya qilingan holda turli nazariy yondashuvlar va empirik natijalar o‘zaro solishtirib o‘rganildi [4].

Natijalar va muhokama.

1. Ikki tillilik modellari va proaktiv til nazorati.

Ko‘pchilik ikki tillilik modellarida proaktiv til nazoratini izohlash murakkab masala hisoblanadi, chunki bu modellarda muhokama qilinayotgan til nazorati jarayonining reaktiv yoki proaktivligi odatda aniq belgilanmagan. Quyida ikki tillilik modellari proaktiv til nazoratini qanday hisobga olishi tahlil qilinadi.

Ayrim ikki tilli til tushunish modellari asosan proaktiv til nazoratiga tayanadi. BIA modeli va uning rivojlangan shakli BIA-d buning yorqin namunalaridir. Mazkur modellarda til nazorati har bir tildagi so‘z tasvirlarining faollashish darajasini belgilab beradigan til tugunlari (language nodes) orqali amalga oshiriladi. Aniqrog‘i, ikki tilli til tushunish jarayonida til nazorati stimulning tili tomonidan boshlanadi: stimul tili avtomatik tarzda mos til tugunini faollashtiradi, bu esa, o‘z navbatida, boshqa tildagi so‘z tasvirlarining faollashishini tormozlashga olib keladi [4].

Ayrim ikki tilli nutq ishlab chiqarish modellari ham asosan proaktiv til nazoratiga asoslanadi. Masalan, maqsadli tilga oid lingvistik reprezentatsiyalar semantik darajadagi til ishorasi orqali qo‘shimcha faollashtirilishini ta’kidlaydi. Natijada ushbu qo‘shimcha faollik maqsadli tildagi so‘zlarning oldindan faollashish ehtimolini oshiradi.

Yuqorida muhokama qilingan modellarda til nazorati jarayoni asosan proaktiv deb hisoblanadi, bu esa bir qator savollarni keltirib chiqaradi. Birinchidan, adabiyotlarda proaktiv til nazorati odatda uzoq davom etadigan jarayon sifatida talqin qilinadi va shu sababli *“uzluksiz til nazorati”* (sustained language control) deb ham nomlanadi. Biroq yuqorida tilga olingan modellarda proaktiv til nazorati jarayoni so‘zdan so‘zga o‘zgarishi mumkin deb taxmin qilinadi, bu esa adabiyotlarda reaktiv til nazorati, ya’ni *“o‘tkinchi til nazorati”* (transient language control) sifatida ta’riflanadigan jarayonga ko‘proq mos keladi[11].

Shunga qaramay, proaktiv til nazoratining *“uzluksizlik”* xususiyatini nisbiy mezon sifatida talqin qilish mumkin: ayrim vaziyatlarda proaktiv til nazorati juda qisqa vaqt davomida amalga oshirilishi mumkin (masalan, niderland tilida mijoz bilan telefonda gaplashayotgan paytda xonaga kirgan ingliz tilli hamkasbga qisqa *“Go!”* deb murojaat qilish holatida). Boshqa vaziyatlarda esa, masalan, faqat bir tilni biluvchi do‘st bilan ta’til rejalari haqida uzoq suhbat olib borilganda, proaktiv til nazorati uzoq vaqt davomida saqlanishi talab etiladi [12].

Xulosa qilib aytganda, ikki tillilik modellari proaktiv til nazorati jarayonini turlicha izohlasa-da, ular o‘rtasidagi prinsipial farqlar ajralib turadi. Ayrim modellarda proaktiv til nazoratining asosiy mexanizmi sifatida maqsadli

bo‘lmagan tilni tormozlash (inhibition) jarayoni ko‘rsatiladi, boshqalarida esa bu jarayon maqsadli tilni qo‘shimcha faollashtirish orqali amalga oshadi deb taxmin qilinadi. Mazkur masalalarni chuqurroq o‘rganish maqsadida quyida proaktiv til nazoratining eng muhim ko‘rsatkichlari batafsil tahlil qilinadi.

2. Aralash til bloklarida teskari til ustunligi ta’siri. Proaktiv til nazoratining birinchi ko‘rsatkichi - aralash til bloklarida (ya’ni ikki yoki undan ortiq til birgalikda qayta ishlanadigan bloklarda) kuzatiladigan teskari til ustunligi ta’siridir. Ushbu ta’sir *“teskari”* deb nomlanadi, chunki u faqat bitta til ishlatiladigan sof til bloklarida kuzatiladigan umumiy natijalarga qarama-qarshi ko‘rinadi. Sof til bloklarida odatda birinchi til ko‘rsatkichlari ikkinchi til ko‘rsatkichlaridan yuqori bo‘ladi. Bu ta’sir, yillar davomidagi ko‘proq qo‘llanilishi tufayli uning bazaviy faolligiga nisbatan yuqori bo‘lishi bilan izohlanadi [3].

Metodologik masalalar. Shuni alohida ta’kidlash zarurki, proaktiv til nazorati adabiyotida ushbu yangi hisoblash usuliga juda yaqin yana bir ta’sir mavjud — bu *asimmetrik aralashish xarajatlari* deb nomlanadi (mazkur xarajatlar va ularning tillar bo‘yicha asimmetriyasi haqida batafsil ma’lumot keyingi bo‘limda keltiriladi). Farq shundaki, yangi teskari til ustunligi ta’siri aralash til bloklaridagi ham til almashinish, ham takrorlash sinovlariga asoslanadi, asimmetrik aralashish xarajatlari esa faqat aralash til bloklaridagi takrorlash sinovlariga tayanadi. Biroq teskari til ustunligi ta’siri takrorlash sinovlarida ham kuzatilishi mumkinligi hisobga olinsa, bu farq unchalik ahamiyatli emas. Mazkur holat yangi (va, ehtimol, an’anaviy) teskari til ustunligi ta’siri hamda asimmetrik aralashish xarajatlari turli ko‘rsatkichlar ekanligiga shubha tug‘diradi. Agar ular aslida bir xil ko‘rsatkich bo‘lsa, ularning turli nazariy izohlarga asoslanishi qaysi tushuntirishning to‘g‘ri ekanligi haqida muhim savol ko‘taradi[5].

3. Til aralashishi harajatlari. Til aralashishi xarajatlari (language-mixing costs) proaktiv til nazoratining yana bir muhim ko‘rsatkichi bo‘lib, aralash til bloklarida oldingi topshiriq bilan bir xil tilda bajarilgan sinovlarda (ya’ni *til takrorlanish sinovlarida*) sof til bloklaridagi sinovlarga nisbatan kuzatiladigan ko‘rsatkichlar pasayishini ifodalaydi [2].

Masalan, xitoy-ingliz ikki tilli ishtirokchilardan raqamlarni xitoy yoki ingliz tilida nomlash so‘ralgan bo‘lib, qaysi tilda javob berish kerakligi rangli ko‘rsatkich (qizil yoki ko‘k doira) orqali belgilangan. Vazifa aralash va sof til bloklarida bajarilgan. Sof til bloklari (xitoy va ingliz bloklarining tartibi qarama-qarshi tarzda) aralash til bloklaridan oldin taqdim etilgan. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, aralash til bloklaridagi til takrorlanish sinovlarida ko‘rsatkichlar

sof til bloklaridagi sinovlarga nisbatan past bo‘lgan. Shuni e’tiborga olish lozimki, sof til bloklarini har doim aralash til bloklaridan oldin joylashtirish til aralashishi xarajatlarini aniqlashning yagona usuli emas.

Nazariy izohlar. Til aralashishi xarajatlari shundan kelib chiqadiki, sof til bloklarida maqsadli bo‘lmagan til aralashuvini cheklash maqsadida oldindan (proaktiv ravishda) bostiriladi, maqsadli til esa oldindan faollashtiriladi. Aralash til bloklarida esa oldindan bostirish minimal darajada bo‘ladi yoki umuman amalga oshirilmaydi; aksincha, ikkala til ham oldindan faollashtiriladi. Natijada aralash til bloklarida tillararo aralashuv sof til bloklariga qaraganda kuchliroq yuzaga keladi va shu sababli aralash til bloklaridagi takrorlash sinovlarida ko‘rsatkichlar sof til bloklariga nisbatan past bo‘ladi. Mazkur izohga binoan, til aralashishi xarajatlari aralash va sof til bloklari o‘rtasidagi proaktiv til nazoratidagi farqni aks ettiradi.

Biroq ayrim tadqiqotchilar til aralashishi xarajatlarini faqatgina proaktiv til nazorati bilan izohlash mumkin emasligini ta’kidlaydilar. Muqobil tushuntirishlardan biriga ko‘ra, mazkur xarajatlar kuzatuv (monitoring) jarayonlari bilan bog‘liq. Aralash til bloklarida tilni kuzatish jarayoni qo‘shimcha diqqat resurslarini talab qilgani sababli, til takrorlanish sinovlarida qayta ishlash sof til bloklariga nisbatan kamroq samarali bo‘ladi[6].

Aslida, til aralashishi xarajatlarining bu ikki tushuntirishini bir-biridan aniq ajratish murakkab, chunki ular o‘zaro chambarchas bog‘liq. Proaktiv til nazorati yondashuviga ko‘ra, til aralashishi xarajatlari tillararo aralashuvning kuchayishi tufayli yuzaga keladi. O‘z navbatida, tillararo aralashuvning ortishi odatda kuzatuv jarayonlarining kuchayishiga olib keladi. Demak, til aralashishi xarajatlari faqatgina proaktiv til nazoratini emas, balki undan kengroq kognitiv jarayonlarni ham aks ettirishi mumkin[8,9,13].

Istisno holatlar. Ko‘plab tadqiqotlar til aralashishi xarajatlarining mavjudligini aniq ko‘rsatgan bo‘lsa-da, ushbu tadqiqotlar odatda majburiy til almashinishi (ya’ni ishora berilgan va oldindan bashorat qilinadigan til almashinishi) talab etiladigan aralash til bloklariga asoslanadi. Biroq ayrim holatlarda til aralashishi xarajatlari muntazam ravishda kuzatilmaydi. Xususan, ikki tilli ishtirokchilar aralash til bloklarida tillarni ixtiyoriy ravishda almashtirish imkoniyatiga ega bo‘lgan vaziyatlarda bunday xarajatlar har doim ham aniqlanmaydi.

Xulosa. Olib borilgan tahlil natijalari proaktiv til nazoratining ikki tilli til ishlab chiqarish jarayonida muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi. Mazkur sharhda muhokama qilingan ko‘rsatkichlar - aralash til bloklarida teskari til ustunligi ta’siri va til aralashishi xarajatlari - proaktiv til nazoratining ikki tilli til ishlab chiqarish vaqtida muntazam ravishda faollashishidan, biroq ikki tilli til

tushunish jarayonida odatda kuzatilmasligidan dalolat beradi. Adabiyotlar tahlili shuningdek proaktiv til nazoratining qisman domenga umumiy xususiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Proaktiv til nazoratining asosiy mexanizmi sifatida tormozlash (inhibition) jarayoni ilgari surilayotgan bo‘lsa-da, mavjud empirik dalillar bu fikrni to‘liq tasdiqlash uchun yetarli emas. Tadqiqotlar natijalari turli izohlarga imkon yaratadi: ayrim mualliflar maqsadli bo‘lmagan tilni tormozlashga, boshqalari esa maqsadli tilni qo‘shimcha faollashtirishga urg‘u beradilar. Bundan tashqari, til aralashishi xarajatlari kabi ko‘rsatkichlarning faqatgina proaktiv til nazoratini emas, balki kuzatuv jarayonlarini ham aks ettirishi mumkinligi mavzuni yanada murakkablashtiradi.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun bir necha asosiy yo‘nalish ajratish mumkin: (1) proaktiv va reaktiv til nazorati mexanizmlarini bir-biridan aniq farqlash usullarini ishlab chiqish; (2) bloklangan til tartibi ta’sirini batafsil o‘rganish va uni boshqa proaktiv til nazorati ko‘rsatkichlari bilan qiyosiy tahlil qilish; (3) proaktiv til nazoratining domenga oid xususiyatlarini chuqurroq o‘rganish; (4) tormozlash va faollashtirish gipotezalarini sinash uchun aniq belgilangan eksperimental dizaynlarni qo‘llash; (5) til bilish darajasi, sinovlar soni va tajriba sharoitlari kabi omillarning proaktiv til nazoratiga ta’sirini tizimli ravishda tahlil qilish.

Umuman olganda, proaktiv til nazorati hozircha ko‘plab ochiq savollarni saqlab qolayotgan, lekin ikki tillilikning kognitiv mexanizmlarini tushunish uchun katta ahamiyatga ega bo‘lgan tadqiqot sohasi hisoblanadi. Ushbu sohada olib boriladigan keyingi tadqiqotlar nafaqat ikki tillilik nazariyasini boyitishga, balki amaliy psixolingvistika, neyrokognitiv tadqiqotlar va til o‘qitish metodikasini takomillashtirishga ham hissa qo‘shishi kutiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Blanco-Elorrieta E., & Pylkkänen, L. (2018). Ecological validity in bilingualism research and the bilingual advantage. Trends in Cognitive Sciences, 22(12), 1117–1126.

2. De Bruin A., Samuel A. G., & Duñabeitia, J. A. (2018). Voluntary language switching: When and why do bilinguals switch between their languages? Journal of Memory and Language, 103, 28–43.

3. Declerck M., & Grainger, J. (2017). Inducing asymmetrical switch costs in bilingual language comprehension by language practice. Acta Psychologica, 178, 100–106.

4. Fink A., & Goldrick M. (2015). Pervasive benefits of preparation in language switching. Psychonomic Bulletin & Review, 22(3), 808–814.

5. Gambi C., & Hartsuiker R. J. (2016). If you stay, it might be easier: Switch costs from comprehension to production in a joint switching task. Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition, 42(4), 608–626.

6. Gross M., & Kaushanskaya M. (2015). Voluntary language switching in English-Spanish bilingual children. Journal of Cognitive Psychology, 27(8), 992–1013.

7. Hanulová J., Davidson D. J., & Indefrey, P. (2011). Where does the delay in L2 picture naming come from? Psycholinguistic and neurocognitive evidence on second language word production. Language and Cognitive Processes, 26(7), 902–934.

8. La Heij W. (2005). Selection processes in monolingual and bilingual lexical access. In J. F. Kroll & A. M. B. de Groot (Eds.), Handbook of Bilingualism: Psycholinguistic Approaches (pp. 289–307). Oxford University Press.

9. Li C., & Gollan T. H. (2018). Cognates facilitate switches and then confusion: Contrasting effects of cascade versus feedback on language selection. Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition, 44(6), 974–991.

10. Mosca M., & Clahsen H. (2016). Examining language switching in bilinguals: The role of preparation time. Bilingualism: Language and Cognition, 19(2), 415–424.

11. Mosca M., & de Bot K. (2017). Bilingual language switching: Production vs. recognition. Frontiers in Psychology, 8, 934.

12. Prior A., & Gollan T. H. (2011). Good language-switchers are good task-switchers: Evidence from Spanish-English and Mandarin-English bilinguals. Journal of the International Neuropsychological Society, 17(4), 682–691.

13. Runnqvist E., Strijkers K., Sadat J., & Costa A. (2011). On the temporal and functional origin of L2 disadvantages in speech production: A critical review. Frontiers in Psychology, 2, 379.

FORS TILINING LINGVODIDAKTIK XUSUSIYATLARI VA RAQAMLI TA'LIM MUHITIGA QO'YILADIGAN METODIK TALABLAR

Arifdjanov Z.T.
Katta o'qituvchi,
Yangi asr universiteti, O'zbekiston, Toshkent

Tayanch so'zlar: fors tili, lingvodidaktika, raqamli ta'lim muhiti, RTL yozuv, izofa, fe'l tizimi, writing, feedback, monitoring, metodik talablar.
Ключевые слова: персидский язык, лингводидактика, цифровая образовательная среда, письмо справа налево, изафет, глагольная система, writing, feedback, мониторинг, методические требования.
Key words: persian language, linguodidactics, digital learning environment, right-to-left writing, ezafe, verbal system, writing, feedback, monitoring, methodological requirements.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada fors tilining lingvodidaktik xususiyatlari va ularning raqamli ta'lim muhiti bilan bog'liqligi tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi RTL yozuv, grafika-imlo murakkabligi, izofa konstruksiyasi, fe'l tizimi va writing ko'nikmasiga xos ehtiyojlar raqamli platformalarga maxsus metodik talablar qo'yishi bilan izohlanadi. Ishda qiyosiy-tavsifiy tahlil, lingvodidaktik interpretatsiya va metodik modellashtirish usullaridan foydalanildi. Natijada fors tili uchun samarali raqamli muhit RTL ni qo'llab-quvvatlashi, writing-feedback jarayonini tashkil etishi, mashq dizaynida bosqichlilikni ta'minlashi va monitoring mexanizmlariga ega bo'lishi zarurligi asoslandi.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируются лингводидактические особенности персидского языка и их связь с цифровой образовательной средой. Актуальность исследования определяется тем, что письмо справа налево, графико-орфографическая сложность, изафет, глагольная система и специфика обучения письменной речи требуют от цифровых платформ специальных методических решений. В работе использованы сравнительно-описательный анализ, лингводидактическая интерпретация и методическое моделирование. Обосновано, что эффективная цифровая среда для персидского языка должна поддерживать RTL-письмо, обеспечивать writing-feedback, поэтапный дизайн упражнений, мониторинг и обратную связь.
SUMMARY:
This article analyzes the linguodidactic features of Persian and their relationship with the digital learning environment. The study is relevant because right-to-left writing, graphic and orthographic complexity, the ezafe construction, the verbal system, and the specific needs of writing instruction impose special methodological requirements on digital platforms. The research uses comparative descriptive analysis, linguodidactic interpretation, and methodological modeling. The findings

show that an effective digital environment for Persian should support RTL writing, organize writing feedback, ensure staged exercise design, and include monitoring mechanisms.

Kirish. O‘zbekistonda xorijiy tillarni o‘qitish sifatini oshirish, ta’lim jarayoniga zamonaviy raqamli vositalarni joriy etish va o‘qituvchining metodik kompetensiyasini kuchaytirish masalalari davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda ta’limning sifatini ta’minlash, innovatsion yondashuvlarni qo‘llash va zamonaviy o‘qitish vositalaridan samarali foydalanish vazifalari belgilangan [1]. Xorijiy tillarni o‘rganishni yangi bosqichga olib chiqish bo‘yicha qarorda esa raqamli resurslar, zamonaviy baholash va ta’lim jarayonini texnologik jihatdan boyitish zarurati alohida ta’kidlangan [2]. Mazkur vazifalar fors tilini o‘qitish metodikasiga ham bevosita taalluqlidir.

Fors tili umumiy xorijiy til sifatida o‘qitilsa-da, uning lingvodidaktik tabiatida shunday belgilar borki, ular o‘quv jarayonini tashkil etishda maxsus yondashuvni talab qiladi. Tilning o‘ngdan chapga yozilishi, grafika-imlo tizimining murakkabligi, qisqa unlilarning yozuvda muntazam ifodalanmasligi, izofa konstruksiyasining yuqori funksionalligi, fe’l tizimidagi ko‘p bosqichli shakllanish va writing ko‘nikmasining markaziy o‘rni shular jumlasidandir. Oddiy platforma yoki universal onlayn servis bu ehtiyojlarni har doim ham qoplamaydi. Demak, fors tili uchun raqamli ta’lim muhiti texnik qulayliklar yig‘indisi emas, balki tilning o‘ziga xos o‘quv ehtiyojlariga moslashtirilgan metodik muhit sifatida qaralishi kerak.

Tadqiqotning maqsadi fors tilining asosiy lingvodidaktik xususiyatlarini tahlil qilish hamda ular asosida raqamli ta’lim muhitiga qo‘yiladigan metodik talablarni aniqlashdan iborat. Shu maqsadga erishish uchun fors tilining raqamli muhit bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan til ichki xususiyatlari tavsiflandi, mavzuga oid ilmiy manbalar tahlil qilindi va writing, feedback, mashq dizayni hamda monitoring masalalari bo‘yicha metodik xulosalar ishlab chiqildi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, raqamli muhitda til o‘qitish masalasi chet tillar metodikasida mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida shakllangan. C. Chapelle kompyuter vositasida ikkinchi tilni o‘qitishning nazariy asoslarini ishlab chiqib, texnologik vositaning qiymati uning til o‘rganish vazifasiga qanchalik mos tushishi bilan belgilanishini ko‘rsatadi [3]. Bu fikr fors tili uchun ayniqsa muhim, chunki mazkur tilni o‘qitishda texnik imkoniyat emas, balki texnik imkoniyatning lingvodidaktik mosligi hal qiluvchi omilga aylanadi.

D. Garrison va H. Kanuka blended learning modelini oliy ta’limda transformatsion salohiyatga ega muhit sifatida talqin qilib, an’anaviy dars va

onlayn komponentlarning izchil integratsiyasini samarali ta'limning muhim omili sifatida ko'rsatadi [4]. Mazkur yondashuv fors tili uchun shuni anglatadiki, murakkab grafik material, o'qituvchi izohi va yozma tahlil auditoriyada boshlanib, writing, qayta aloqa va mustaqil mashqlar raqamli platformada davom ettirilishi mumkin.

R. Mayerning multimedia learning nazariyasi esa raqamli kontentni loyihalashda maqsadga mos va me'yorli vizuallashtirishning ahamiyatini asoslaydi [5]. Fors tilida ko'rish orqali farqlash, harf shakllarini tanish, izofani ajratish va fe'l shakllarini model asosida tushuntirish uchun ortiqcha bezaksiz, lekin aniq va didaktik jihatdan asoslangan multimediaviy yondashuv zarur. Demak, multimedia bu yerda dekorativ emas, kompensator-didaktik vazifani bajaradi.

Mavzuga yaqin tadqiqotlarda fors tilining raqamli savodxonlik bilan aloqasi, onlayn kurslar orqali audirovaniyani shakllantirish va elektron muhitda fors tilini o'qitishning ayrim modellari ko'rib chiqilgan [6; 7; 8; 9]. Ushbu ishlarda RTL yozuv, audirovaniya va internetga asoslangan o'qitishning ayrim imkoniyatlari yoritiladi, biroq fors tilining lingvodidaktik tabiatidan kelib chiqadigan metodik talablar ko'pincha bo'lak-bo'lak tahlil qilinadi. Masalan, ayrim ishlar faqat audirovaniya yoki faqat onlayn platforma tajribasiga qaratilgan bo'lib, grafika-imlo, izofa, writing-feedback va monitoring masalalarini yagona tizim sifatida birlashtirmaydi.

Adabiyotlar tahlili asosida quyidagi xulosaga kelish mumkin: umumiy chet til metodikasida ishlab chiqilgan nazariy yondashuvlar fors tili uchun ham metodologik poydevor bera oladi, biroq fors tilining o'ziga xos grafika, grammatika va yozma nutq talablari sababli ular maxsus lingvodidaktik interpretatsiyani talab qiladi. Mazkur maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot nazariy-tahliliy yo'nalishda olib borildi. Unda qiyosiy-tavsifiy tahlil, lingvodidaktik interpretatsiya va metodik modellashtirish usullaridan foydalanildi. Qiyosiy-tavsifiy tahlil yordamida fors tilining o'qitish uchun muhim bo'lgan til ichki xususiyatlari ajratildi va ular raqamli ta'lim muhitining funksional imkoniyatlari bilan qiyoslandi. Lingvodidaktik interpretatsiya usuli orqali til faktlari - RTL yozuv, grafika-imlo birliklari, izofa va fe'l shakllari - o'quv jarayonida qanday qiyinchilik tug'dirishi va bu qiyinchiliklarni kamaytirish uchun qanday didaktik yechimlar zarurligi talqin qilindi. Metodik modellashtirish esa fors tili uchun samarali raqamli muhitning tarkibiy mezonlarini ishlab chiqish imkonini berdi.

Tadqiqot materiallari sifatida mavzuga oid normativ-huquqiy hujjatlar, chet tilini raqamli muhitda o‘qitish bo‘yicha nazariy manbalar, fors tiliga oid metodik maqolalar hamda fors tilining amaliy birliklari olindi. Tahlil birlamchi empirik eksperiment shaklida emas, balki amaliyotga tatbiq etiladigan metodik xulosalarni ishlab chiqishga qaratilgan konseptual tadqiqot shaklida tashkil etildi. Bunday yondashuv jurnal talablari nuqtai nazaridan maqolaning ishonchliligini mazmuniy izchillik, manba bazasining yetarliligi va xulosalarning metodik asoslanganligi orqali ta’minlaydi.

Tadqiqotning ichki mantiqi deduktiv yo‘nalishga yaqinlashadi: avval umumiy nazariy manbalar va me’yoriy talablar tahlil qilindi, so‘ng ular fors tilining konkret lingvodidaktik xususiyatlariga tatbiq etildi, yakunda esa raqamli ta’lim muhiti uchun metodik talablar formulalandi. Tadqiqot etikasi nuqtai nazaridan manbalarning mazmuni qayta ishlanib, plagiyatga yo‘l qo‘ymaydigan tarzda original tahlil va sintetik xulosalar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar. Tahlil natijalari fors tilining lingvodidaktik xususiyatlari raqamli ta’lim muhitiga kamida olti asosiy yo‘nalishda ta’sir qilishini ko‘rsatdi: 1) yozuv va interfeys masalasi; 2) grafika-imlo va vizual mashq dizayni; 3) grammatik bog‘lanishlar, ayniqsa izofani o‘qitish; 4) fe’l tizimi va bosqichli grammatika mashqlari; 5) writing, feedback va monitoring tizimi; 6) multimodal taqdimot hamda kognitiv yuklama muammosi.

Birinchi natija RTL yozuv bilan bog‘liq. Fors tilidagi matnning o‘ngdan chapga yozilishi platformaning interfeysi bilan to‘qnash kelganda, o‘quvchi diqqatining bir qismi til hodisasidan texnik moslashuvga ko‘chadi. Masalan, “زبان”, “دانشگاه”, “کتاب” kabi oddiy birliklarni yozishda satr yo‘nalishi, kursorning harakati va tinish belgilari noto‘g‘ri aks etsa, eng sodda yozma vazifa ham qiyinlashadi. Demak, fors tili uchun mos raqamli muhit matnni shunchaki ko‘rsatishi emas, balki RTL rejimida qulay kiritish va tahrir qilish imkonini ham berishi kerak. Bu talab ayniqsa writing asosidagi topshiriqlarda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Ikkinchi natija grafika-imlo xususiyatlariga taalluqlidir. Fors yozuvida harflar so‘z boshida, o‘rtasida va oxirida turlicha grafik ko‘rinishga ega bo‘ladi; qisqa unlilar odatda yozuvda ifodalanmaydi; ayrim fonemalar turli grafemalar bilan ifodalanadi. Shu sababli o‘quvchi qoidani bilish bilan cheklanmaydi, balki tezkor ko‘rish-tanish kompetensiyasini ham shakllantirishi kerak. Masalan, “بر” birligi turli kontekstlarda turli talaffuz va ma’no soyalari bilan o‘qilishi mumkin; “خانه” va “کتاب” kabi birliklarda harflarning ulanishi ham o‘quvchi uchun vizual tayanch talab qiladi. Natijada grafika-imlo bo‘yicha samarali mashq dizayni quyidagi ketma-ketlikni talab qiladi: tanish va farqlash,

to‘g‘ri variantni ajratish, bo‘shliqni to‘ldirish, mustaqil yozish. Raqamli muhit aynan shu bosqichlilikni qo‘llab-quvvatlaganda samarali bo‘ladi.

Uchinchi natija izofa konstruksiyasining metodik markaziyligidir. Fors tilida izofa ot bilan sifat, egalik yoki boshqa bog‘lanishlarni ifodalaydi va ko‘plab sintaktik birliklarning tayanch mexanizmi hisoblanadi. “کتابِ خوب”, “خانه‌ی”, “دوست”, “دانشجویِ پرتلاش” kabi birikmalarda izofa ko‘rinmas, lekin ma’noni bog‘lovchi markaziy vositadir. O‘quvchilar amaliyotda ko‘pincha “کتاب خوب” tarzida yozib, izofani tashlab ketadi yoki uni noto‘g‘ri modellashtiradi. Shu sababli raqamli platformada izofani o‘rgatish uchun rangli segmentlash, matching, gapni to‘ldirish va model asosida mini-matn yozish samarali hisoblanadi. Misol tariqasida, o‘quvchiga “کتابِ جدید”, “دوستِ من”, “شهرِ بزرگ” birliklarini taqqoslab, umumiy bog‘lovchi modelni ajratish vazifasi berilishi mumkin. Bu usul qoidani yodlash emas, strukturani anglashga xizmat qiladi.

To‘rtinchi natija fe’l tizimiga tegishlidir. Fors tilidagi “می-” prefiksi, o‘tgan zamon negizi, shaxs-son ko‘rsatkichlari va yordamchi elementlar o‘quvchilarda ko‘p xato keltirib chiqaradi. “می‌روم”, “رفتم”, “خواهم رفت”, “نمی‌نویسد” kabi shakllar formal jihatdan tizimli bo‘lsa-da, ularni qo‘llashda ko‘p bosqichli mashq zarur. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, raqamli muhitda fe’l tizimini o‘qitish uchun transformatsiya, shaxs-son moslashuvi, zamon almashtirish, erkin gap tuzish va qisqa yozma vazifalar kombinatsiyasi samaraliroq. Masalan, o‘quvchiga “می‌خوانم” shaklini o‘tgan zamonga o‘tkazish, so‘ng u bilan yangi gap tuzish topshirig‘i berilsa, u formal modeldan kommunikativ qo‘llashga o‘tadi. Demak, platforma bitta turdagi test bilan cheklanmasligi, turli formatlarni birlashtirishi kerak.

Beshinchi natija writing ko‘nikmasining markaziy o‘rnidir. Fors tilida writing faqat yozma nutqni emas, balki grafika, imlo, izofa, fe’l va so‘z tartibini ham tekshiradi. Masalan, “من به بازار رفتم” gapida yozuv yo‘nalishi, fe’l shakli va sintaktik tugallik birgalikda namoyon bo‘ladi; “من به بازار رفتن” shakli esa o‘quvchining fe’lni nominal shakl bilan adashtirganini ko‘rsatadi. Shu sababli writing bo‘yicha samarali raqamli muhit kamida uch imkoniyatni berishi zarur: matn ichida izoh qoldirish, qayta topshirish va xatolar dinamikasini kuzatish. Monitoring ball qo‘yish bilangina cheklanmasligi, balki o‘qituvchiga qaysi mavzu - masalan, izofa yoki fe’l - bo‘yicha xatolar ko‘payayotganini ko‘rsatishi lozim.

Oltinchi natija multimodal taqdimot va kognitiv yuklama muammosi bilan bog‘liq. Fors tilini o‘rganuvchi boshlang‘ich darajadagi talaba uchun yangi yozuv, yangi grammatika va yangi leksikani bir vaqtning o‘zida qabul qilishning o‘zi katta kognitiv yuklama keltirib chiqaradi. Shuning uchun raqamli muhitda

audio, video, rang va animatsiya vositalari o‘ylab qo‘llanmasa, ular o‘rganishni yengillashtirish o‘rniga murakkablashtirishi mumkin. Masalan, “خانه‌ی دوست” birikmasini o‘rgatishda bir vaqtning o‘zida bezakli animatsiya, ortiqcha fon musiqasi va bir necha parallel izohlar berilishi o‘quvchining diqqati izofa modelidan chalg‘ishiga olib keladi. Aksincha, matnni soddalashtirilgan ko‘rinishda berib, izofa bog‘lanishini rang bilan ajratish, talaffuzni qisqa audio bilan mustahkamlash va so‘ng ikki-uchta nazoratli mashq berish metodik jihatdan ancha to‘g‘ri. Demak, fors tili uchun raqamli platforma kontentni ko‘paytirish emas, balki ortiqcha yuklamani kamaytiruvchi didaktik filtr vazifasini bajarishi lozim.

Natijalar umumlashtirilganda, fors tili uchun raqamli ta’lim muhitiga quyidagi metodik talablar formulalandi. Birinchisi, platforma RTL yozuvni to‘liq va qulay qo‘llab-quvvatlashi kerak. Ikkinchisi, writing-feedback tizimi mavjud bo‘lishi lozim. Uchinchi talab - mashq formatlarining xilma-xilligi va bosqichliligidir. To‘rtinchisi, monitoring va tahlil imkoniyati. Beshinchisi, interfeysning soddaligi va ortiqcha kognitiv yuklamani oshirmasligi. Oltinchisi, mobil qurilmalarda ham barqaror ishlashidir. Yettinchisi, o‘qituvchiga materialni til xususiyatiga mos modellashtirish imkonini berishidir.

Shu bilan birga, tahlil muhim metodik ogohlantirishni ham beradi: texnologik jihatdan boy platforma har doim metodik jihatdan mos degani emas. Fors tili uchun ba’zan sodda, lekin RTL va writingga mos muhit murakkab, ammo til ehtiyojiga yot bo‘lgan platformadan samaraliroq bo‘lishi mumkin. Demak, asosiy mezon platformaning ommabopligi emas, balki tilning lingvodidaktik ehtiyojlariga muvofiqligidir.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot yakunlari fors tilining lingvodidaktik xususiyatlari uni raqamli ta’lim muhitida o‘qitishda maxsus metodik yondashuvni talab qilishini ko‘rsatdi. RTL yozuv, grafika-imlo murakkabligi, izofa konstruksiyasi, fe’l tizimi va writing ko‘nikmasining markaziy o‘rni fors tili uchun universal onlayn muhit yetarli emasligini, balki tilga moslashtirilgan raqamli didaktik muhit zarurligini asoslaydi.

Adabiyotlar tahlili va nazariy modellashtirish natijalari shuni ko‘rsatdiki, fors tili uchun samarali raqamli muhitning asosiy ustunlari quyidagilar hisoblanadi: RTL rejimida barqaror ishlash, writing va feedback tizimining mavjudligi, mashqlarning bosqichli dizayni, monitoring va qayta aloqa imkoniyatlari, interfeysning soddaligi hamda mobil moslashuv. Ushbu mezonlar tilning ichki xususiyatlaridan kelib chiqadi va shu sababli ular tashqi texnik qulayliklardan ko‘ra ustuvorroqdir.

Amaliy taklif sifatida fors tili darslari uchun platforma tanlashda, eng avvalo, RTL va writing-feedback funksiyalari tekshirilishi; grafika-imlo va izofaga oid mashqlar vizual tayanchlar hamda model asosida qurilishi; monitoring tizimi esa baholashdan tashqari diagnostik vosita sifatida ishlatilishi lozim. Kelgusidagi tadqiqotlarda bu xulosalarni tajriba-sinov darslari va platformalararo qiyosiy tahlil orqali empirik jihatdan chuqurlashtirish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi. Ta’lim to‘g‘risidagi Qonun. O‘RQ-637. Toshkent, 2020.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. O‘zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o‘rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi Qaror. PQ-5117. Toshkent, 2021.

3. Chapelle, Carol A. Computer Applications in Second Language Acquisition: Foundations for Teaching, Testing and Research. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

4. Garrison, D. Randy, Kanuka, Heather. Blended learning: Uncovering its transformative potential in higher education. The Internet and Higher Education. 2004. Vol. 7, No. 2. P. 95-105.

5. Mayer, Richard E. Multimedia Learning. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

6. Fatkulin, B. G. Povyshenie tsifrovoy gramotnosti v protsesse prepodavaniya persidskogo yazyka. 2022.

7. Iz opyta sozdaniya onlayn-kursa dlya obucheniya audirovaniyu na nachalnom etape izucheniya persidskogo yazyka. 2024.

8. Amuzesh-e majazi-ye zaban-e farsi be gheyr-e farsizabanan: barrasi-ye moredi-ye do tarnamaye interneti.

9. Barrasi-ye nazarat-e modarresan-e amuzesh-e zaban-e farsi be gheyr-e farsizabanan dar mored-e bekar-giri-ye fanavari-haye internet-mehvar dar amuzesh-e elektroniki.

10. Mishra, Punya, Koehler, Matthew J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge. Teachers College Record. 2006. Vol. 108, No. 6. P. 1017-1054.

MANTIQIY STRUKTURALAR VA UNING TILDA VOQELANISHI

Rahimova M.O.
Qo‘qon davlat universiteti doktoranti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

Tayanch so‘zlar: til, tafakkur, mantiqiy struktura, kognitiv lingvistika, diskurs, pragmatika, konsept, implitsitlik, eksplitsitlik, semantika.
Ключевые слова: язык, мышление, логическая структура, когнитивная лингвистика, дискурс, прагматика, понятие, имплицитность, эксплицитность, семантика.
Key words: language, thinking, logical structure, cognitive linguistics, discourse, pragmatics, concept, implicitness, explicitness, semantics.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada til va tafakkur munosabati mantiqiy strukturalarning tilda voqelanishi asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi mantiqiy kategoriyalarning leksik, grammatik hamda diskursiv sathlarda ifodalanish xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot jarayonida kognitiv-semantik, struktur-semantik va diskursiv tahlil metodlaridan foydalanildi. Tahlillar natijasida umumiylik-xususiylik, sabab-oqibat, qarama-qarshilik, darajalanish va qism–butun kabi mantiqiy kategoriyalar tilning turli sathlarida tizimli ravishda namoyon bo‘lishi aniqlandi. Shuningdek, implitsit va eksplitsit birliklar til hamda tafakkur o‘rtasidagi transformatsion munosabatni yuzaga chiqarishi kuzatildi. Tadqiqot natijalari tilning nafaqat fikrni ifodalovchi vosita, balki inson tafakkurining konseptual va kognitiv tashkil etuvchi mexanizmlaridan biri ekanligini ko‘rsatadi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируется взаимосвязь языка и мышления на основе реализации логических структур в языке. Цель исследования – определить характеристики выражения логических категорий на лексическом, грамматическом и дискурсивном уровнях. В процессе исследования использовались методы когнитивно-семантического, структурно-семантического и дискурсивного анализа. В результате анализа установлено, что такие логические категории, как общность-специфичность, причина-следствие, оппозиция, градация и часть-целое, систематически проявляются на разных уровнях языка. Также было отмечено, что имплицитные и эксплицитные единицы создают трансформационную связь между языком и мышлением. Результаты исследования показывают, что язык является не только средством выражения мысли, но и одним из концептуальных и когнитивных механизмов организации человеческого мышления.
SUMMARY:
In this article, the relationship between language and thinking is analyzed based on the realization of logical structures in language. The purpose of the study is to determine the characteristics of the expression of logical categories at the lexical, grammatical and discursive levels. In the process of

research, cognitive-semantic, structural-semantic and discursive analysis methods were used. As a result of the analysis, it was determined that logical categories such as generality-specificity, cause-effect, opposition, gradation and part-whole are systematically manifested at different levels of language. It was also observed that implicit and explicit units create a transformational relationship between language and thinking. The results of the study show that language is not only a means of expressing thought, but also one of the conceptual and cognitive organizing mechanisms of human thinking.

Kirish. Til va tafakkur o‘rtasidagi munosabatni aniqlash masalasi nazariy tilshunoslik va mantiq fanlari kesishgan nuqtada shakllanadigan murakkab ilmiy muammolardan biri hisoblanadi. Ushbu muammo doirasida mantiqiy strukturalarning tilda qanday ifodalanishi, ularning lingvistik birliklar orqali qay darajada va qaysi shakllarda voqelanishi masalasi alohida e’tibor talab etadi. Zero, inson tafakkuri mantiqiy qonuniyatlarga asoslangan holda faoliyat yuritadi, til esa ana shu tafakkur mahsulini moddiy shaklda ifodalovchi vosita sifatida xizmat qiladi. Shu bois mantiqiy struktura va uning tilda voqelanishi o‘rtasidagi munosabat dialektik xarakterga ega bo‘lib, ular bir-birini taqozo etuvchi va to‘ldiruvchi tizimlar sifatida namoyon bo‘ladi.

Antik davr mantiqshunosligidan boshlab til va tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlik masalasi doimiy ilmiy qiziqish markazida bo‘lib kelgan. Aristotel hukm va tushuncha kategoriyalarini ishlab chiqish orqali til birliklari hamda tafakkur shakllari o‘rtasidagi aloqani asoslashga harakat qilgan. Keyinchalik Wilhelm von Humboldt tilni “tafakkurni shakllantiruvchi organ” sifatida talqin etdi . XX asrda esa Lev Vygotskiy tafakkur va nutqning o‘zaro transformatsion tabiatini asoslab berdi .

Zamonaviy kognitiv lingvistika tilni inson ongidagi konseptual tizimning ifodasi sifatida talqin qiladi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, til birliklari mantiqiy kategoriyalarni ifodalash bilan birga, insonning borliq haqidagi bilimlarini ham strukturallashtiradi. Shu jihatdan mantiqiy strukturalarning til sathlarida qanday voqelanishini o‘rganish nazariy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi mantiqiy strukturalarning leksik, grammatik va diskursiv sathlarda ifodalanish mexanizmlarini aniqlash hamda ularning kognitiv-pragmatik xususiyatlarini tahlil qilishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Mantiqiy strukturalarning tilda voqelanishi masalasi zamonaviy tilshunoslikning muhim nazariy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu muammo til va tafakkur munosabati doirasida tadqiq etilib, mantiqiy kategoriyalarning lisoniy ifodalanish mexanizmlarini yoritishga xizmat qiladi. Lev Vigotskiy tafakkur va nutqning o‘zaro uzviy bog‘liqligini asoslab, fikrning til orqali shakllanishini ta’kidlaydi[3]. Ferdinand de Sossyur tilni belgilar

tizimi sifatida talqin qilib, til birliklari o‘rtasidagi munosabatlarning struktur-mantiqiy mohiyatini ko‘rsatadi [4]. Noam Chomskiy generativ grammatika nazariyasida inson tafakkuriga xos universal sintaktik modellar mavjudligini ilgari suradi [5]. O‘zbek tilshunosligida esa Hakimjon Ne’matov va Odiljon Bozorov tadqiqotlarida til va tafakkur munosabati, mantiqiy kategoriyalarning grammatik hamda semantik voqelanishi masalalari yoritilgan.

Tadqiqot davomida quyidagi metodlardan foydalanildi:

Struktur-semantik tahlil. Ushbu metod yordamida til birliklarida ifodalangan mantiqiy kategoriyalar aniqlanib, ularning semantik munosabatlari tahlil qilindi. Ayniqsa, giperonimiya, giponimiya va antonimiya kabi leksik munosabatlarning mantiqiy asoslari o‘rganildi.

Kognitiv tahlil metodi. Kognitiv lingvistika tamoyillari asosida til birliklarining konseptual mohiyati tekshirildi. Prototip nazariyasi, freym va konsept tushunchalari orqali tilning inson tafakkuri bilan bog‘liqligi ochib berildi.

Diskursiv tahlil. Matn tarkibidagi mantiqiy bog‘lanishlar, implikatura, presuppozitsiya va pragmatik transformatsiyalar diskurs tahlili asosida o‘rganildi. Bunda ilmiy, publitsistik va kommunikativ matnlardan foydalanildi.

Tavsifiy metod. Mantiqiy strukturalarning til birliklari orqali ifodalanish xususiyatlari tavsifiy usulda izohlandi hamda lingvistik misollar asosida umumlashtirildi.

Tadqiqot materiali sifatida o‘zbek tilidagi ilmiy, publitsistik va kundalik kommunikativ matnlardan foydalanildi. Shuningdek, kognitiv lingvistika va mantiq nazariyasiga oid ilmiy manbalar tahlil qilindi.

Natijalar. Mantiqiy struktura deganda, avvalo, tafakkur jarayonida shakllanadigan kategoriyalar, munosabatlar va operatsiyalar tizimi tushuniladi. Bu tizimga umumiylik va xususiylik, sabab va oqibat, qarama-qarshilik, darajalanish, qism va butun kabi kategoriyalar kiradi. Ushbu kategoriyalar insonning borliqni anglash jarayonida uni tartibga solish, tasniflash va izohlash imkonini beradi. Til esa ana shu mantiqiy kategoriyalarni konkret shaklda ifodalash orqali ularni kommunikativ muhitga olib chiqadi. Natijada mantiqiy struktura til birliklari orqali voqelashib, ijtimoiy ongning umumiy mulkiga aylanadi [2:284].

Mantiqiy strukturalarning tilda voqelanishi, eng avvalo, leksik sathda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Leksik birliklar orqali borliqdagi obyektlar va hodisalar nomlanadi, ularning o‘zaro munosabatlari ifodalanadi va konseptual tizim shakllantiriladi. Masalan, umumiylik va xususiylik kategoriyasi til tizimida giperonimik va giponimik munosabatlar orqali aks etadi. “Transport — avtomobil — elektromobil” kabi ierarxik qatorda borliqning konseptual tasnifi ifodalanib, unda har bir keyingi birlik oldingisining konkretlashgan ko‘rinishi

sifatida namoyon bo‘ladi. Bu esa mantiqdagi jins-tur munosabatining lingvistik ekvivalentidir.

Qarama-qarshilik kategoriyasi esa tilda antonimik birliklar orqali ifodalanadi. “Uzoq-yaqin”, “taraqqiyot - inqiroz” kabi juftliklar borliqni oppozitsion asosda idrok etishning natijasidir. Bunday birliklar nafaqat mantiqiy inkorni ifodalaydi, balki nutq jarayonida baholovchi va pragmatik funksiyani ham bajaradi. Ayniqsa, zamonaviy mediamatnda qarama-qarshilik asosidagi leksik strukturalar muayyan ideologik pozitsiyani shakllantirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Mantiqiy strukturalarning tilda voqelanishi faqat leksik daraja bilan cheklanmay, grammatik va sintaktik sathlarda ham namoyon bo‘ladi. Sabab-oqibat munosabatlari murakkab gap konstruksiyalari orqali ifodalanib, voqea-hodisalar o‘rtasidagi mantiqiy bog‘lanishni aniq ko‘rsatadi. Masalan, sabab ergash gapli qo‘shma gaplar orqali bir hodisaning ikkinchisiga asos bo‘lishi ifodalanadi. Shart munosabatlari esa shart ergash gaplar orqali berilib, ehtimollik va imkoniyat kategoriyalarini ifodalashga xizmat qiladi. Bu holat tilning grammatik strukturalari ham mantiqiy kategoriyalar bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Lisoniy darajalanish hodisasi tilga xos bo’lgan belgilarning u yoki bu tarzdagi miqdor o’zgarishlari bilan bog’liqdir [2:44]. Bu esa mantiqiy jihatdan miqdoriy o‘zgarishlarning sifat o‘zgarishiga o‘tishini ifodalovchi mexanizmning lingvistik ko‘rinishidir. Qism-butun munosabati ham til tizimida keng ifodalanadi. Bu munosabat leksik birliklar orqali (masalan, “organizm - hujayra”, “jamiyat - guruh”) hamda sintaktik strukturalar orqali namoyon bo‘lib, obyektlarning tarkibiy tuzilishini anglashga xizmat qiladi. Mazkur hodisa tafakkurning analitik xarakterini aks ettiradi, ya’ni murakkab butunlik qismlarga ajratilib, ular o‘rtasidagi aloqalar aniqlanadi.

Mantiqiy strukturalarning tilda voqelanishini tushuntirishda kognitiv lingvistika muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, til inson ongidagi konseptual tizimning ifodasi bo‘lib, har bir lingvistik birlik ma’lum bir mental modelni faollashtiradi. Prototip nazariyasi kategoriyalarning markaziy va periferik elementlardan iborat ekanligini ko‘rsatib, mantiqiy strukturalarning qat’iy emas, balki dinamik va ehtimoliy xarakterga ega ekanligini asoslaydi. Bu esa inson tafakkurining moslashuvchanligini va til orqali ifodalanadigan bilimlarning kontekstga bog‘liqligini namoyon etadi.

Pragmatik nuqtayi nazardan qaraganda, mantiqiy strukturalar tilda doimo neytral shaklda ifodalanmaydi. Nutq jarayonida ular muallifning kommunikativ maqsadlariga mos ravishda modifikatsiyalanadi. Baholovchi leksika, implikatura va presuppozitsiya vositasida mantiqiy struktura yashirin yoki kuchaytirilgan

shaklda taqdim etiladi. Bu esa tilning faqat axborot yetkazish vositasi emas, balki ta’sir o‘tkazish instrumenti ekanligini ko‘rsatadi.

Til va mantiqiy strukturalar munosabatini chuqurroq anglash uchun ularning kognitiv asoslariga murojaat qilish zarur. Zero, til faqat tashqi ifoda vositasi emas, balki inson tafakkurining ichki tashkil etuvchi mexanizmlaridan biridir. Mantiqiy strukturalar esa aynan shu tafakkur jarayonining formal modellarini tashkil etadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, til va mantiq o‘rtasidagi aloqani faqat grammatik yoki semantik darajada emas, balki kognitiv-semantik integratsiya sifatida baholash maqsadga muvofiqdir. Avvalo, til birliklarining mantiqiy strukturaga moslashuvi masalasiga e’tibor qaratish lozim. Har qanday til birligi – so‘z, so‘z birikmasi, gap yoki matn - ma’lum bir mantiqiy mazmunni ifodalashga xizmat qiladi. Bunda mantiqiy struktura quyidagi komponentlar orqali voqelanadi:

subyekt (mantiqiy ega), predikat (hukm markazi), obyekt va atributlar (mazmunni aniqlashtiruvchi elementlar). Bu komponentlar tilning grammatik strukturasi bilan to‘liq mos tushmasligi mumkin. Masalan, ba’zi gaplarda grammatik ega mavjud bo‘lmasligi mumkin, ammo mantiqiy subyekt yashirin tarzda mavjud bo‘ladi [1:49]. Bu holat til va mantiq o‘rtasidagi nomuvofiqlik va transformatsiya hodisasini ko‘rsatadi.

Keyingi muhim jihat – implitsit va eksplitsit mantiqiy strukturalar masalasidir. Til doimo barcha mantiqiy elementlarni ochiq ifodalayvermaydi. Ko‘pincha nutqda qisqartirish, ellipsis, kontekstga tayanish orqali mantiqiy struktura yashirin shaklda beriladi. Masalan: “Keldi” gapida subyekt mavjud emas, lekin kontekst orqali aniqlanadi, “tushunarli” kabi birliklarda butun hukm implitsit tarzda ifodalanadi.

Bu esa shuni anglatadiki, tilni tahlil qilishda faqat yuzaki grammatik shakllar emas, balki chuqur semantik va mantiqiy qatlamni ham hisobga olish zarur.

Shuningdek, mantiqiy strukturalarning tilda voqelanishi diskurs darajasida yanada murakkablashadi. Matn ichida gaplar o‘zaro mantiqiy bog‘lanish orqali yagona tizimni hosil qiladi. Bu bog‘lanishlar quyidagilar orqali amalga oshadi: sabab–natija munosabatlari, qarama-qarshilik (antiteza), izchillik (ketma-ketlik), umumlashtirish va xulosa chiqarish. Mazkur munosabatlar til birliklari orqali ifodalansa-da, ularning asosida mantiqiy operatsiyalar yotadi. Demak, matn lingvistik jihatdan emas, balki mantiqiy-kompozitsion tizim sifatida ham tahlil qilinishi lozim.

Muhokama. Olingan natijalar til va tafakkur o‘rtasidagi munosabatning murakkab hamda ko‘p qatlamli tizim ekanligini ko‘rsatdi. Tadqiqot davomida mantiqiy kategoriyalar tilning barcha sathlarida faol namoyon bo‘lishi aniqlandi.

Bu esa tilning faqat kommunikativ vosita emas, balki tafakkurning strukturaviy modeli ekanligini tasdiqlaydi.

Kognitiv lingvistika nuqtayi nazaridan qaraganda, til birliklari konseptual bilimlarni faollashtiruvchi mexanizm vazifasini bajaradi. George Lakoff va Mark Johnson metaforani inson tafakkurining konseptual modeli sifatida talqin qilganlar. Tadqiqot natijalari ham metaforik strukturalarning mantiqiy tafakkur bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatdi. Shuningdek, implitsit va eksplitsit strukturalarning mavjudligi til va mantiq o‘rtasidagi to‘liq moslik har doim ham saqlanmasligini ko‘rsatadi. Tilning iqtisodiylik tamoyili sabab ayrim mantiqiy komponentlar yashirin holda ifodalanadi. Biroq inson ongidagi konseptual tizim ushbu bo‘shliqlarni kontekst asosida to‘ldira oladi.

Diskurs darajasidagi tahlillar esa mantiqiy operatsiyalar matnning kompozitsion tuzilishini shakllantirishini ko‘rsatdi. Ilmiy matnlarda tezis, dalil va xulosa ketma-ketligi hukm va inferensiya tizimiga asoslanadi. Publitsistik matnlarda esa qarama-qarshilik va baholash vositalari pragmatik ta’sirni kuchaytirishga xizmat qiladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, til va tafakkur munosabatini faqat grammatik yoki semantik doirada emas, balki kognitiv-semantik integratsiya asosida o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa. Tadqiqot natijalari mantiqiy strukturalarning tilning barcha sathlarida faol va tizimli ravishda voqelanishini ko‘rsatdi. Umumiylik-xususiylik, sabab-oqibat, qarama-qarshilik, darajalanish va qism-butun kabi kategoriyalar til birliklari orqali lingvistik shaklga ega bo‘lishi aniqlandi. Shuningdek, implitsit va eksplitsit strukturalarning mavjudligi til va mantiq o‘rtasidagi transformatsion munosabatni namoyon etdi. Til mantiqiy tafakkurning oddiy tashqi ifodasi emas, balki uning konseptual va kognitiv mexanizmlaridan biri ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi.

Mazkur tadqiqot tilshunoslik, kognitiv fanlar, diskurs tahlili va sun’iy intellekt yo‘nalishlari uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Kelgusida mantiqiy strukturalarning mediadiskurs, siyosiy kommunikatsiya va raqamli matnlarda voqelanishini tadqiq etish istiqbolli ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Akramov Sh., Boshmonov M., Mamadiyeva M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili fanidan konspektiv kurs. – Farg‘ona: Farg‘ona nashriyoti. 2004.

2. Bozorov O. O’zbek tilida darajalanish. - Toshkent: Fan, 1995.

3. Lev Vigotskiy. Thought and Language. - Cambridge: MIT Press, 1986.

4. Ferdinand de Sossyur. Course in General Linguistics. - London: Duckworth, 1983.

5. Chomsky N. (1957), Logical structures in language. Amer. Doc., 8: 284-291. https:// doi.org/ 10.1002/asi.5090080406

KOGNITIV KOMPETENTLIKNING LINGVODIDAKTIK ASOSLARI (BO‘LAJAK ONA TILI O‘QITUVCHILARI MISOLIDA)

Bekmirzayev X.S.
Samarqand viloyati pedagogik mahorat markazi Uzluksiz kasbiy ta’limni tashkil etish bo‘imi boshlig‘i

Tayanch so‘zlar: kognitiv kompetentlik, lingvodidaktika, kompetensiyaviy yondashuv, psixolingvistika, refleksiv faoliyat, analitik tafakkur, kommunikativ kompetensiya, pedagogik texnologiyalar, ona tili ta’limi.
Ключевые слова: когнитивная компетентность, лингводидактика, компетентностный подход, психолингвистика, рефлексивная деятельность, аналитическое мышление, коммуникативная компетенция, педагогические технологии, обучение родному языку.
Key words: cognitive competence, linguodidactics, competency-based approach, psycholinguistics, reflective activity, analytical thinking, communicative competence, pedagogical technologies, native language education.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada bo‘lajak ona tili o‘qituvchilarining kognitiv kompetentligini rivojlantirishning lingvodidaktik asoslari nazariy-metodologik nuqtayi nazardan tadqiq etilgan. Kognitiv kompetentlikning pedagogik va psixolingvistik mohiyati, uning kasbiy-pedagogik faoliyatdagi funksional ahamiyati hamda ona tili ta’limi bilan integrativ aloqadorligi tahlil qilingan. Shuningdek, bo‘lajak pedagoglarning analitik tafakkuri, refleksiv yondashuvi, interpretativ faoliyati va kommunikativ-intellektual salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi lingvodidaktik mexanizmlar ilmiy asoslangan. Maqolada kompetensiyaviy yondashuv, interfaol ta’lim texnologiyalari hamda kognitiv-faol metodlar asosida bo‘lajak ona tili o‘qituvchilarida kognitiv kompetentlikni shakllantirishning didaktik imkoniyatlari yoritilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье с теоретико-методологических позиций исследованы лингводидактические основы развития когнитивной компетентности будущих учителей родного языка. Проанализированы педагогическая и психолингвистическая сущность когнитивной компетентности, её функциональная значимость в профессионально-педагогической деятельности, а также интегративная взаимосвязь с процессом обучения родному языку. Кроме того, научно обоснованы лингводидактические механизмы, способствующие развитию аналитического мышления, рефлексивного подхода, интерпретативной деятельности и коммуникативно-интеллектуального потенциала будущих педагогов. В статье раскрыты дидактические возможности формирования когнитивной компетентности у будущих учителей родного языка на основе компетентностного подхода, интерактивных образовательных технологий и когнитивно-деятельностных методов обучения.

SUMMARY:
This article examines the linguodidactic foundations of developing cognitive competence in prospective native language teachers from a theoretical and methodological perspective. The pedagogical and psycholinguistic essence of cognitive competence, its functional significance in professional pedagogical activity, as well as its integrative relationship with native language education are analyzed. Furthermore, the study scientifically substantiates linguodidactic mechanisms aimed at developing analytical thinking, reflective approach, interpretative activity, and the communicative-intellectual potential of future teachers. The article also highlights the didactic possibilities of forming cognitive competence in prospective native language teachers through a competency-based approach, interactive educational technologies, and cognitive-activity teaching methods.

Kirish. Jahon ta’lim makonida yuz berayotgan integratsion jarayonlar, raqamli texnologiyalar taraqqiyoti hamda inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan strategik yondashuvlar pedagog kadrlar tayyorlash tizimiga nisbatan yangi talablarni yuzaga keltirmoqda. Zamonaviy ta’lim paradigmasida o‘qituvchi faoliyati faqat bilimlarni uzatuvchi subyekt sifatida emas, balki o‘quvchilarning bilish faoliyatini boshqaruvchi, tanqidiy va analitik tafakkurini rivojlantiruvchi hamda mustaqil fikrlash kompetensiyalarini shakllantiruvchi professional shaxs sifatida talqin etilmoqda. Shu nuqtai nazardan, bo‘lajak ona tili o‘qituvchilarining kognitiv kompetentligini rivojlantirish masalasi pedagogika va lingvodidaktikaning dolzarb ilmiy-amaliy muammolaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bugungi kunda ona tili ta’limining asosiy maqsadi faqat grammatik bilimlarni o‘rgatish bilan cheklanmay, o‘quvchilarning nutqiy tafakkuri, kommunikativ madaniyati, mantiqiy fikrlashi va intellektual salohiyatini rivojlantirishga yo‘naltirilganligi bilan xarakterlanadi. Bu esa o‘z navbatida, bo‘lajak ona tili o‘qituvchisidan yuqori darajadagi kognitiv faoliyatni, refleksiv yondashuvni hamda pedagogik vaziyatlarni tahlil qila olish kompetentligini talab etadi. Chunki til va tafakkur o‘rtasidagi uzviy munosabat insonning bilish jarayonlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ona tili ta’limining samaradorligi ko‘p jihatdan pedagogning kognitiv salohiyatiga bog‘liq hisoblanadi.

Mavzuning dolzarbligi, avvalo, O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini modernizatsiya qilishga qaratilgan me’yoriy-huquqiy hujjatlar bilan belgilanadi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunida ta’limning asosiy maqsadi sifatida shaxsning intellektual, ma’naviy va kasbiy rivojlanishini таъминlash ustuvor vazifa etib belgilangan. Mazkur qonunda pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish, zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini ta’lim jarayoniga joriy etish muhim yo‘nalish sifatida e’tirof etiladi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning

Taraqqiyot strategiyasida ta’lim sifatini oshirish, pedagoglarning professional tayyorgarligini takomillashtirish hamda kompetensiyaviy yondashuv asosida zamonaviy mutaxassislarni tayyorlash ustuvor vazifalardan biri sifatida qayd etilgan. Ushbu strategik yo‘nalishlar bo‘lajak o‘qituvchilarda kognitiv kompetentlikni rivojlantirishning ilmiy-metodik asoslarini takomillashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining pedagog kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirishga oid qaror va farmonlarida oliy pedagogik ta’limda innovatsion pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar va kompetensiyaviy yondashuvlarni keng joriy etish vazifalari belgilangan. Mazkur hujjatlar bo‘lajak ona tili o‘qituvchilarining analitik tafakkuri, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati, refleksiv faoliyati va kommunikativ-intellektual salohiyatini rivojlantirishni zamonaviy pedagogik ta’limning muhim komponenti sifatida talqin etadi. Ilmiy-pedagogik tadqiqotlarda kognitiv kompetentlik shaxsning bilimlarni qabul qilish, qayta ishlash, interpretatsiya qilish va amaliy faoliyatda samarali qo‘llash bilan bog‘liq murakkab integrativ sifat sifatida izohlanadi. Ayniqsa, ona tili ta’limida lingvistik tafakkur, nutqiy faoliyat va kommunikativ jarayonlarning ustuvorligi bo‘lajak pedagoglarda kognitiv kompetentlikni rivojlantirishning lingvodidaktik mexanizmlarini ilmiy asosda tadqiq etishni taqozo etadi. Biroq mavjud ilmiy izlanishlarda mazkur muammoning metodologik, psixolingvistik va didaktik jihatlari yetarlicha kompleks o‘rganilmaganligi tadqiqot mavzusining dolzarbligini yanada kuchaytiradi. Mazkur maqolada bo‘lajak ona tili o‘qituvchilarining kognitiv kompetentligini rivojlantirishning lingvodidaktik asoslari nazariy-metodologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi hamda kompetensiyaviy yondashuv asosida ushbu jarayonning samarali pedagogik mexanizmlari ilmiy jihatdan asoslanadi.

Nazariy asoslar. Kognitiv kompetentlik zamonaviy pedagogika, psixologiya va lingvodidaktika fanlarining kesishuv nuqtasida shakllangan murakkab integrativ tushuncha hisoblanadi. Ushbu kategoriya shaxsning axborotni qabul qilish, tahlil qilish, qayta ishlash, tizimlashtirish, interpretatsiya qilish va yangi vaziyatlarda amaliy qo‘llash bilan bog‘liq intellektual faoliyatini ifodalaydi. So‘nggi yillarda kompetensiyaviy yondashuvning ta’lim tizimiga faol tatbiq etilishi natijasida kognitiv kompetentlik pedagogning kasbiy tayyorgarligini belgilovchi asosiy mezonlardan biri sifatida talqin qilinmoqda. Ayniqsa, til ta’limida mazkur kompetentlikning ahamiyati yanada ortib, u nafaqat lingvistik bilimlarni o‘zlashtirish, balki tafakkur operatsiyalarini boshqarish, nutqiy faoliyatni refleksiv tahlil qilish hamda kommunikativ vaziyatlarda optimal qaror qabul qilish qobiliyati bilan ham izohlanmoqda. Kognitiv kompetentlikning

nazariy asoslari kognitiv psixologiya va sotsiokonstruktivistik ta'lim nazariyalari bilan uzviy bog'liqdir. J.Piaje inson tafakkurining rivojlanishini bilish jarayonlarining bosqichma-bosqich murakkablashuvi orqali izohlagan bo'lsa, L.S.Vigotskiy bilish faoliyatining ijtimoiy-madaniy xarakterini asoslab bergan. Zamonaviy tadqiqotlarda esa ushbu nazariyalar kompetensiyaviy yondashuv bilan integratsiyalashib, bilimni tayyor axborot sifatida emas, balki shaxsning faol kognitiv konstruksiyasi sifatida talqin qilishga xizmat qilmoqda. Xususan, XXI asr ta'lim konsepsiyalarida tanqidiy fikrlash, metakognitiv refleksiya, kreativ yondashuv va muammoli vaziyatlarni hal qilish kompetensiyalari kognitiv kompetentlikning tarkibiy komponentlari sifatida e'tirof etiladi.

So'nggi o'n yillikdagi ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, zamonaviy lingvodidaktikada tilni o'qitish jarayoni an'anaviy grammatik-deskriptiv yondashuvdan kognitiv-kommunikativ paradigma tomon evolyutsiyalashmoqda. Jumladan, kognitiv lingvistika vakillari tilni inson tafakkurining konseptual modeli sifatida talqin qilib, til birliklarining semantik mohiyatini insonning mental faoliyati bilan bog'liq holda izohlaydi. Ushbu yondashuvga ko'ra, fonema, morfema, leksema va sintaktik birliklar faqat grammatik struktura emas, balki insonning borliq haqidagi bilimlarini kategoriyalashtirish vositasi hisoblanadi. Shu sababli bo'lajak ona tili o'qituvchilarining kognitiv kompetentligini rivojlantirish til birliklarini nafaqat struktur jihatdan, balki ularning konseptual va kommunikativ mohiyatini anglash asosida amalga oshirilishi lozim. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda kognitiv kompetentlikning quyidagi tarkibiy komponentlari ajratib ko'rsatiladi: bilish, tahlil qilish, sintezlash, baholash va metakognitiv nazorat. Bilish komponenti lingvistik tushunchalarning mental leksikonda tizimli saqlanishini ifodalasa, tahlil qilish komponenti til hodisalarining semantik-kognitiv funksiyalarini aniqlash bilan bog'liqdir. Sintez komponenti turli sathdagi til birliklari asosida mantiqiy izchil va mazmunan yaxlit nutqiy konstruktsiyalar yaratishni nazarda tutadi. Baholash esa nutqiy vaziyatga mos til vositalarining qo'llanilish samaradorligini refleksiv nazorat qilishni anglatadi. Ayniqsa, metakognitiv refleksiya bo'lajak pedagogning "o'z fikrlash jarayonini anglash" kompetensiyasi sifatida muhim metodologik ahamiyat kasb etadi.

Ona tili ta'limida kognitiv kompetentlikning shakllanishi til va tafakkur o'rtasidagi dialektik munosabat bilan izohlanadi. Kognitiv lingvistika nuqtayi nazaridan til birliklari inson ongidagi konseptual strukturalarning verbal ifodasi hisoblanadi. Masalan, o'zbek tilidagi kelishik kategoriyasini faqat grammatik qo'shimchalar tizimi sifatida emas, balki obyektlar o'rtasidagi mantiqiy-kognitiv munosabatlarni ifodalovchi mental sxemalar sifatida talqin

qilish talab etiladi. Shu jihatdan qaralganda, bo‘lajak ona tili o‘qituvchisining kasbiy tayyorgarligi grammatik qoidalarni yod olish bilan emas, balki til hodisalarining semantik, pragmatik va konseptual mohiyatini anglash bilan belgilanadi. Bugungi kunda oliy ta’lim tizimida ona tili o‘qitish metodikasi ko‘p hollarda reproduktiv-deskriptiv xarakterga ega bo‘lib qolmoqda. An’anaviy metodlarda tayyor bilimlarni uzatish ustuvor bo‘lib, talabaning mustaqil tahliliy fikrlashi va tadqiqotchilik faoliyatiga yetarlicha e’tibor qaratilmaydi. Natijada ta’lim jarayonida kognitiv jarayonlarning faollashuvi cheklanib, bilimlarning yuzaki o‘zlashtirilishi kuzatiladi. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda esa student-centered yondashuv, problem-based learning, collaborative learning hamda inquiry-based learning kabi innovatsion metodlarning kognitiv kompetentlikni rivojlantirishdagi samaradorligi ilmiy asoslab berilgan.

Xususan, interaktiv kognitiv-lingvistik topshiriqlar talabalarning analitik va tanqidiy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi. Masalan, lingvistik eksperiment asosida til birliklarining semantik-funksional xususiyatlarini tahlil qilish talabaning grammatik shakldan konseptual ma’noga o‘tish kompetensiyasini shakllantiradi. Shu bilan birga, Cognitive Mapping texnologiyasi murakkab lingvistik axborotlarni vizual sxemalar asosida tizimlashtirish orqali kognitiv yuklamani kamaytirishga yordam beradi. Zamonaviy pedagogik psixologiyada mazkur texnologiya uzoq muddatli xotirani faollashtiruvchi samarali metod sifatida e’tirof etiladi. Problem-based Learning yondashuvi esa talabalarda kognitiv dissonans hosil qilish orqali tadqiqotchilik faoliyatini rag‘batlantiradi. Muammoli vaziyatlarda talabaning mavjud lingvistik bilimlari yangi kommunikativ sharoit bilan to‘qnashadi va bu jarayon mantiqiy tahlil, argumentlash hamda refleksiv fikrlashni faollashtiradi. Natijada bo‘lajak pedagoglarda mustaqil metodik qaror qabul qilish, nutqiy vaziyatlarni tahlil qilish va lingvistik hodisalarning konseptual mohiyatini anglash kompetensiyasi rivojlanadi. Demak, bo‘lajak ona tili o‘qituvchilarining kognitiv kompetentligini rivojlantirish zamonaviy lingvodidaktikaning strategik yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u pedagogik faoliyatni reproduktiv xarakterdan tadqiqotchilik va refleksiv faoliyatga yo‘naltirishni talab etadi. Mazkur jarayonni samarali tashkil etish interfaol metodlar, kognitiv modellashtirish, metakognitiv strategiyalar va muammoli ta’lim texnologiyalarini o‘quv jarayoniga integratsiyalash asosida amalga oshiriladi. Natijada tilni faqat grammatik qoidalar tizimi sifatida emas, balki inson tafakkurini shakllantiruvchi va intellektual salohiyatni rivojlantiruvchi murakkab kognitiv mexanizm sifatida talqin qila oladigan yuqori malakali pedagog kadrlarni tayyorlash imkoniyati yuzaga keladi.

Hozirgi bosqichda oliy pedagogik ta’lim tizimida ona tili o‘qitish metodikasi ko‘proq an’anaviy-deskriptiv paradigma asosida tashkil etilayotganligi kuzatiladi. Mazkur yondashuvda ta’lim jarayoni asosan tayyor lingvistik bilimlarni uzatishga yo‘naltirilgan bo‘lib, talabaning mustaqil kognitiv faoliyatini rivojlantirish, analitik tafakkurini shakllantirish hamda refleksiv yondashuvini takomillashtirish masalalari yetarli darajada integratsiyalashmagan. Natijada o‘quv jarayonida reproduktiv faoliyat ustuvorlik kasb etib, bilimlarning mexanik o‘zlashtirilishi kuchaymoqda. Bu esa bo‘lajak ona tili o‘qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligida kognitiv kompetentlikning to‘laqonli shakllanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Ta’lim mazmunining mavjud modeli, asosan, tayyor nazariy ma’lumotlarni reproduktiv tarzda o‘zlashtirishga yo‘naltirilganligi sababli talabalarda mustaqil izlanish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish hamda kreativ fikrlash ko‘nikmalari yetarlicha rivojlanmayapti. Zamonaviy lingvodidaktik yondashuvlar esa ta’lim mazmunini muammoli-tafakkuriy xarakter asosida qurishni, talabani bilimni tayyor shaklda qabul qiluvchi obyekt emas, balki uni mustaqil konstruksiya qiluvchi faol subyekt sifatida shakllantirishni talab etadi. Shu jihatdan ta’lim jarayoniga izlanishga asoslangan (inquiry-based learning) va muammoli o‘qitish texnologiyalarini joriy etish metodik jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘qitish usullarida ham ma’ruza va tushuntirish metodlarining ustuvorligi saqlanib qolayotganligi talabalarning passiv o‘zlashtirish faoliyatini kuchaytirmoqda. Interaktiv metodlarning yetarli darajada qo‘llanilmasligi natijasida talabalar o‘quv jarayonining faol ishtirokchisiga aylana olmayapti. Holbuki, zamonaviy pedagogik konsepsiyalarda bahs-munozara, case-study, klaster, debat, collaborative learning kabi interaktiv metodlar talabaning kognitiv faolligini oshiruvchi samarali vosita sifatida e’tirof etiladi. Mazkur metodlar til hodisalarini semantik va konseptual jihatdan tahlil qilish orqali analitik tafakkur hamda kommunikativ-intellektual faoliyatni rivojlantirish imkonini beradi.

An’anaviy metodikada talabaning roli ko‘proq tinglovchi va ijrochi sifatida namoyon bo‘lib, uning tashabbuskorligi va refleksiv faolligi cheklanib qolmoqda. Zamonaviy student-centered yondashuv esa talabani ta’lim jarayonining markaziy subyekti sifatida talqin qiladi. Ushbu paradigma asosida hamkorlikda o‘qitish (collaborative learning), refleksiv faoliyat va mustaqil tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish muhim metodologik tamoyil sifatida qaraladi.

Fikrlash faoliyatining reproduktiv xarakterga ega ekanligi ham muhim metodik muammolardan biridir. Yodlash va takrorlashga asoslangan faoliyat talabalarda tahliliy, tanqidiy va kreativ tafakkurning yetarlicha rivojlanmasligiga sabab bo‘lmoqda. Shu bois zamonaviy lingvodidaktikada tahlil qilish, solishtirish, umumlashtirish, interpretatsiya va argumentlash kabi yuqori darajadagi kognitiv operatsiyalarni shakllantirish ustuvor vazifa sifatida qaralmoqda.

Baholash tizimida ham asosan natijaviy yondashuvning ustuvorligi kuzatilib, o‘quv jarayonining o‘zi va talabaning fikrlash strategiyalari yetarlicha baholanmayapti. Test va yozma nazorat shakllarining dominantligi metakognitiv refleksiya va o‘z-o‘zini baholash kompetensiyalarining rivojlanishini cheklaydi. Zamonaviy ta’lim texnologiyalarida esa formativ baholash, refleksiv monitoring va feedback mexanizmlarini qo‘llash talabaning individual rivojlanish trayektoriyasini aniqlash imkonini beradi.

Shuningdek, o‘quv topshiriqlarining standart va bir xil tipda tashkil etilishi kreativlik hamda moslashuvchan tafakkurning rivojlanishiga to‘sqinlik qilmoqda. Differensial va ijodiy topshiriqlar, kognitiv-lingvistik mashqlar hamda muammoli vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar esa talabaning mustaqil qaror qabul qilish va tadqiqotchilik kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kognitiv jarayonlarning ikkilamchi ahamiyat kasb etishi bilimlarning yuzaki o‘zlashtirilishiga olib kelmoqda. Ayniqsa, metakognitsiya, refleksiya va kognitiv strategiyalarni rivojlantirishga qaratilgan metodlarning yetarlicha qo‘llanilmasligi pedagogik tayyorgarlik samaradorligini pasaytirmoqda. Shu sababli zamonaviy lingvodidaktikada kognitiv xaritalash (Cognitive Mapping), refleksiv tahlil va metakognitiv monitoring kabi texnologiyalarni integratsiyalash dolzarb vazifa sifatida qaralmoqda.

Texnologiyalardan foydalanishning cheklangan yoki formal xarakterga ega ekanligi ham ta’lim samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Raqamli va interaktiv vositalarning ta’lim jarayoniga yetarli darajada integratsiyalashmaganligi natijasida talabalarning vizual-kognitiv faoliyati sustlashmoqda. Zamonaviy pedagogik amaliyot esa multimedia texnologiyalari, raqamli platformalar va interaktiv vizual modellashtirish vositalaridan foydalanishni kognitiv kompetentlikni rivojlantirishning muhim sharti sifatida e’tirof etadi.

Demak, oliy ta’lim tizimida ona tili o‘qitish metodikasini reproduktiv-deskriptiv paradigmadan kognitiv-tadqiqotchilik paradigmasiga transformatsiya qilish zamonaviy pedagogik ta’limning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur transformatsiya interaktiv metodlar, metakognitiv

strategiyalar, muammoli ta’lim texnologiyalari hamda student-centered yondashuv asosida amalga oshirilgandagina bo‘lajak ona tili o‘qituvchilarining kognitiv kompetentligini samarali rivojlantirish imkoniyati yuzaga keladi.

ONA TILI O‘QITISH METODIKASINING AMALDAGI YONDASHUVINING TANQIDIY TAHLILI VA TAKOMILLASHTIRISH YO‘NALISHLARI

	TAHLIL MEZONI	AMALDAGI (AN’ANAVIY-DESKRIPTIV) YONDASHUV	KAMCHILIKLARI	TAKOMILLASHTIRISH YO‘NALISHLARI
1	Ta’lim mazmuni	Tayyor bilimlarni berishga yo‘naltirilgan	• Talabada mustaqil fikrlash shakllanmaydi	➤ Muammoli va izlanishga asoslangan mazmunni joriy etish
2	O‘qitish usullari	Ma’ruza va tushuntirish ustun	• Passiv o‘zlashtirish kuchli	➤ Interaktiv metodlar (bahs, klaster, case-study)ni keng qo‘llash
3	Talaba roli	Tinglovchi, ijrochi	• Faollik past, tashabbus yetishmaydi	➤ Faol subyektga aylantirish, hamkorlikda o‘qitish
4	Fikrlash faoliyati	Reproduktiv (yodlash va takrorlash)	• Analitik va tanqidiy fikrlash rivojlanmaydi	➤ Tahlil, solishtirish, umumlashtirishga yo‘naltirish
5	Baholash tizimi	Natijaga yo‘naltirilgan (test, yozma ish)	• Jarayon va fikrlash baholanmaydi	➤ Formativ baholash, refleksiya asosida baholash
6	O‘quv topshiriqlari	Standart, bir xil turdagi mashqlar	• Kreativlik va moslashuvchanlik rivojlanmaydi	➤ Differensial va ijodiy topshiriqlarni joriy etish
7	Kognitiv jarayonlar	Ikkinchi darajali ahamiyatga ega	• Bilim yuzaki o‘zlashtiriladi	➤ Kognitiv strategiyalar (metakognitsiya, refleksiya)ni rivojlantirish
8	Texnologiyalardan foydalanish	Cheklangan yoki formal	• Ta’lim samaradorligi past	➤ Raqamli va interaktiv vositalarni integratsiya qilish
9	Pedagogik yondashuv	O‘qituvchi markazli	• Talaba ehtiyojlari inobatga olinmaydi	➤ Talabaga yo‘naltirilgan (student-centered) yondashuv

XULOSA:
Amaldagi an’anaviy-deskriptiv yondashuv kognitiv jarayonlarni yetarli darajada faollashtirmaydi. Shu sababli o‘qitish metodikasini interaktiv, kognitiv va refleksiv yondashuvlar asosida takomillashtirish zarur.

ASOSIY MAQSAD:
Bo‘lajak ona tili o‘qituvchilarida kognitiv kompetentlikni rivojlantirish orqali ularni zamonaviy ta’lim talablariga to‘laqonli tayyorlash.

Oliy ta’lim muassasalarida ona tili o‘qituvchilarini tayyorlash jarayoniga quyidagi tavsiyalar tatbiq etilishi lozim:

1. Darslarda **evristik suhbat** metodidan foydalanishni kengaytirish, talabaga tayyor lingvistik materialni berishdan ko‘ra, uni mustaqil kashf qilishiga sharoit yaratish.

2. Talabalarda **metakognitiv refleksiya** ko‘nikmasini shakllantirish: har bir tahlildan so‘ng “Men nima uchun bu lingvistik xulosaga keldim?” degan savol orqali o‘z fikrlash jarayonini nazorat qilishga o‘rgatish.

3. O‘quv jarayoniga **kognitiv modellashtirish** elementlarini kiritish, ya’ni til birliklarining semantik maydonini grafik va konseptual jadvallar ko‘rinishida taqdim etish.

4. **Didaktik transformatsiya** tamoyiliga amal qilish: olingan nazariy kognitiv bilimlarni maktab ona tili darslarida o‘quvchilar darajasiga moslab tushuntirish mahoratini mashq qilish.

Bo‘lajak ona tili o‘qituvchilarining kognitiv kompetensiyasini rivojlantirish ta’lim sifatini yangi bosqichga ko‘taruvchi strategik vazifadir. Taklif etilgan interaktiv topshiriqlar, kognitiv xaritalar va muammoli ta’lim usullari an’anaviy

o‘qitishdagi “reproduktivlik” muammosiga samarali yechim bo‘la oladi. Ushbu metodikaning joriy etilishi natijasida kelajakda tilni faqat qoidalar majmuasi sifatida emas, balki kuchli tafakkur quroli sifatida tahlil qiladigan va uni o‘rgata oladigan yuqori malakali pedagoglar korpusi shakllanadi.

Xulosa. Mazkur maqolada bo‘lajak ona tili o‘qituvchilarining kognitiv kompetentligini rivojlantirishning lingvodidaktik asoslari nazariy-metodologik jihatdan tahlil qilinib, zamonaviy pedagogik ta’lim tizimida ushbu kompetensiyaning strategik ahamiyati ilmiy asoslandi. Maqola davomida amalga oshirilgan ilmiy tahlillar shuni ko‘rsatdiki, kognitiv yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni talabalarni bilimni oddiy reproduktiv tarzda o‘zlashtirish bilan cheklanib qolmasdan, uni tahlil qilish, interpretatsiya qilish, tizimlashtirish, umumlashtirish hamda yangi pedagogik va kommunikativ vaziyatlarda qo‘llash kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Maqolada keltirilgan nazariy mulohazalar va amaliy tahlillar an’anaviy-deskriptiv metodikaning bugungi ta’lim ehtiyojlarini to‘liq qondira olmayotganligini ko‘rsatdi. Xususan, reproduktiv faoliyatga asoslangan o‘qitish tizimi talabalarning analitik tafakkuri, tanqidiy fikrlashi, refleksiv yondashuvi va mustaqil metodik qaror qabul qilish ko‘nikmalarining yetarlicha rivojlanmasligiga sabab bo‘lmoqda. Yuqorida taqdim etilgan tanqidiy tahlil va vizual modellarda ham ta’lim mazmuni, o‘qitish metodlari, baholash tizimi hamda pedagogik yondashuvdagi

mavjud kamchiliklar kognitiv kompetentlikni rivojlantirish nuqtayi nazaridan ilmiy asosda yoritildi. Mazkur holat reproduktiv-deskriptiv paradigmadan kognitiv-tadqiqotchilik paradigmasiga o‘tish zaruratini yuzaga keltiradi. Maqolada taklif etilgan interaktiv kognitiv topshiriqlar, kognitiv xaritalash (Cognitive Mapping), muammoli ta’lim texnologiyalari hamda metakognitiv refleksiya elementlari bo‘lajak ona tili o‘qituvchilarining lingvistik va kasbiy tafakkurini rivojlantirishda samarali metodik vosita sifatida asoslandi. Ayniqsa, lingvistik hodisalarni konseptual-semantik jihatdan tahlil qilishga yo‘naltirilgan topshiriqlar talabalarda til birliklarini grammatik hodisa sifatida emas, balki tafakkur va kommunikativ faoliyatni shakllantiruvchi kognitiv mexanizm sifatida anglash kompetensiyasini rivojlantiradi. Vizual tavsiyalar tizimida aks ettirilgan evristik suhbat, metakognitiv nazorat, kognitiv modellashtirish va didaktik transformatsiya tamoyillari aynan shu maqsadga xizmat qilishi bilan ilmiy-pedagogik ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, maqolada metakognitiv refleksiya bo‘lajak pedagoglarning o‘z fikrlash strategiyalarini nazorat qilish va baholash kompetensiyasini shakllantiruvchi muhim omil sifatida talqin qilindi. Refleksiv savollar, muammoli vaziyatlar hamda tahliliy faoliyat asosida tashkil etilgan o‘quv jarayoni talabalarni mustaqil fikrlash, argumentlash va pedagogik vaziyatlarga mos metodik yechim ishlab chiqishga yo‘naltiradi. Bu esa kelajak pedagogining kasbiy tayyorgarligini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqadi.

Natijalari shuni ko‘rsatadiki, ona tili ta’limini kognitiv yondashuv asosida tashkil etish quyidagi natijalarga erishish imkonini beradi:

– talabalarda chuqur va tizimli lingvistik tafakkur shakllanadi;

– analitik, tanqidiy va refleksiv fikrlash kompetensiyalari rivojlanadi;

– nazariy bilimlarni amaliy hamda muammoli vaziyatlarda qo‘llash ko‘nikmalari takomillashadi;

– metakognitiv nazorat va mustaqil ta’lim olish strategiyalari shakllanadi;

– bo‘lajak o‘qituvchilarning metodik va kasbiy kompetentligi mustahkamlanadi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, bo‘lajak ona tili o‘qituvchilarining kognitiv kompetentligini rivojlantirish zamonaviy pedagogik ta’lim sifatini belgilovchi muhim strategik omillardan biri hisoblanadi. Shu bois oliy pedagogik ta’lim jarayoniga interaktiv, refleksiv va kognitiv-faol metodlarni tizimli integratsiyalash zamonaviy lingvodidaktikaning ustuvor vazifalaridan biri sifatida qaralishi lozim. Kelgusida ushbu yo‘nalishda eksperimental-amaliy ishlarni kengaytirish, kognitiv metodikalarning samaradorligini diagnostik

mezonlar asosida baholash hamda ularni raqamli pedagogik texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Jean Piaget. The Psychology of Intelligence. – London: Routledge, 2001.
2. Bozorova O‘g‘iloy Hamroyevna. Raqamli pedagogika sharoitida bo‘lajak o‘qituvchilarning kognitiv kompetensiyasini rivojlantirish. – Toshkent, 2025.
3. Yusupova I.A.. Nutq va nutqiy kompetensiyaning lingvistik-pedagogik mohiyati. – Toshkent, 2026.
4. Irina Alekseevna Zimnyaya. Pedagogicheskaya psixologiya. – Moskva: Logos, 2004.
5. Olim Tolipov., Muhabbat Usmonboyeva. Pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan, 2013.
6. Dadadjanova F.. Kognitiv yondashuv asosida grammatik va diskursiv kompetensiyani shakllantirish modeli. – Toshkent, 2025.
7. Ravshan Ishmuhamedov. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2017.
8. Ji S.. Knowledge Representation and Cognitive Systems Research. – 2020.
9. Muxammadjonov J.., Olimova S.. Oliy ta’limda pedagogik kompetensiyaning nazariy asoslari. – Toshkent, 2025.

СИСТЕМА ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ПРИЕМОВ ПО РАЗВИТИЮ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ

Бегжанова М.Ж.
Каракалпакский государственный университет
факультет Узбекской филологии заведующая
кабинетом кафедры казахского языка и литературы

Tayanch so'zlar: adabiyot, tadqiqot faoliyati, pedagogik texnologiyalar, maktab o'quvchilari, ilmiy salohiyat, tanqidiy fikrlash, ta'lim jarayoni, kognitiv faoliyat.
Ключевые слова: литература, исследовательская деятельность, педагогические технологии, школьники, научный потенциал, критическое мышление, образовательный процесс, познавательная активность.
Key words: literature, research activity, pedagogical technologies, schoolchildren, scientific potential, critical thinking, educational process, cognitive activity.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqola adabiyot darslarida o'quvchilarning tadqiqot salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan o'qitish usullarini o'rganadi. Unda o'quvchilarning kognitiv faolligi, tanqidiy fikrlashi va mustaqilligini rivojlantirishda tadqiqot faoliyatining ahamiyati o'rganiladi.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются педагогические приемы, направленные на развитие научно-исследовательского потенциала школьников на уроках литературы. Раскрывается значение исследовательской деятельности в формировании познавательной активности, критического мышления и самостоятельности учащихся.
SUMMARY:
This article examines pedagogical techniques aimed at developing the research potential of schoolchildren in literature lessons. The importance of research activity in forming students' cognitive activity, critical thinking, and independence is revealed.

Современное образование ориентировано на формирование личности, способной самостоятельно мыслить, анализировать информацию и находить нестандартные пути решения различных задач. В связи с этим особую актуальность приобретает развитие научно-исследовательского потенциала учащихся. Школьное образование должно не только обеспечивать усвоение знаний, но и создавать условия для интеллектуального и творче-

ского развития обучающихся. Уроки литературы обладают широкими возможностями для формирования исследовательских навыков школьников. Художественное произведение требует глубокого осмысления, анализа, интерпретации и сопоставления различных точек зрения. В процессе изучения литературы учащиеся учатся выражать собственное мнение, аргументировать выводы, анализировать художественные образы и понимать авторскую позицию. Именно поэтому использование системы педагогических приемов становится важным условием эффективного развития исследовательской деятельности учащихся.

Исследовательская деятельность рассматривается как один из важнейших компонентов современного образовательного процесса. Она способствует развитию познавательной активности, формированию самостоятельности и повышению мотивации к обучению. В процессе исследования школьники приобретают навыки анализа информации, критического мышления, логического рассуждения и научного поиска.

На уроках литературы исследовательская деятельность имеет особое значение, поскольку изучение художественного текста связано с глубоким интеллектуальным и эмоциональным восприятием. Работа с литературным произведением требует умения анализировать содержание, выявлять авторский замысел, понимать художественные особенности текста и устанавливать причинно-следственные связи.

Развитие исследовательского потенциала учащихся предполагает формирование следующих качеств: самостоятельности мышления, способности к анализу и обобщению, умения работать с информацией, навыков аргументации, творческого подхода к изучению материала и способности формулировать выводы и гипотезы. Формирование данных качеств возможно только при систематическом использовании современных педагогических приемов и технологий.

Одним из наиболее эффективных направлений современной педагогики является организация активной познавательной деятельности учащихся. На уроках литературы это достигается посредством применения специальных методов и приемов, направленных на развитие исследовательских способностей школьников.

Важное место занимает проблемное обучение, которое способствует активизации мыслительной деятельности учащихся. Постановка проблемных вопросов стимулирует школьников к самостоятельному поиску решений, анализу литературного материала и формированию собственной позиции.

В процессе обсуждения учащиеся учатся сопоставлять различные мнения, аргументировать свои выводы и критически оценивать информацию.

Не менее значимой является проектная деятельность, которая позволяет учащимся самостоятельно организовывать исследовательскую работу. Проектная технология способствует развитию навыков планирования, анализа информации, систематизации материала и публичного представления результатов своей деятельности. Работа над проектами формирует у школьников ответственность, инициативность и способность к самостоятельному научному поиску.

Особое значение имеет использование исследовательской беседы как формы организации учебного процесса. Диалог между учителем и учащимися способствует развитию логического мышления, коммуникативных навыков и аналитических способностей. В ходе обсуждения литературного произведения школьники учатся формулировать собственные мысли, анализировать текст и делать аргументированные выводы.

Эффективным средством развития исследовательского потенциала является сравнительно-аналитический подход к изучению литературы. Анализ художественных произведений, сопоставление литературных образов, тем и авторских позиций способствует формированию навыков анализа и синтеза информации. Такой подход развивает у учащихся способность выявлять закономерности литературного процесса и глубже понимать содержание произведений.

В современных условиях большое значение приобретает работа с различными источниками информации. Использование научной литературы, критических статей и электронных образовательных ресурсов способствует формированию информационной культуры учащихся. Школьники учатся самостоятельно находить, анализировать и систематизировать необходимую информацию, что является важным компонентом исследовательской деятельности.

Одной из основных задач современного литературного образования является формирование критического мышления учащихся. Критическое мышление позволяет школьникам осмысленно воспринимать информацию, анализировать различные точки зрения и формировать собственную позицию.

На уроках литературы развитие критического мышления осуществляется посредством анализа художественных текстов, обсуждения проблемных вопросов и выполнения аналитических заданий. Учащиеся учатся выявлять

скрытые смыслы произведений, определять авторскую позицию и оценивать поступки литературных героев.

Формирование критического мышления способствует развитию самостоятельности, интеллектуальной активности и способности к научному анализу. В результате школьники становятся более подготовленными к исследовательской деятельности и самостоятельному обучению. Важнейшая роль в развитии научно-исследовательского потенциала школьников принадлежит учителю. Педагог выступает не только источником знаний, но и организатором исследовательской деятельности учащихся. Его задача заключается в создании условий для активного познавательного процесса и поддержке исследовательской инициативы школьников.

Современный учитель литературы должен обладать высоким уровнем профессиональной компетентности, владеть инновационными педагогическими технологиями и уметь организовывать творческую деятельность учащихся. Особое значение имеет создание благоприятной образовательной среды, в которой школьники смогут свободно выражать свои мысли, задавать вопросы и участвовать в научном поиске. Индивидуальный подход к учащимся позволяет учитывать их интересы, способности и уровень подготовки. Это способствует более эффективному развитию исследовательских навыков и повышению мотивации к изучению литературы.

Таким образом, система педагогических приемов, используемых на уроках литературы, играет важную роль в развитии научно-исследовательского потенциала школьников. Современные образовательные технологии способствуют формированию аналитического мышления, познавательной активности, самостоятельности и творческих способностей учащихся. Организация исследовательской деятельности на уроках литературы позволяет не только повысить качество обучения, но и подготовить школьников к дальнейшей научной и профессиональной деятельности. Развитие исследовательской культуры становится важным условием формирования интеллектуально развитой, творческой и социально активной личности.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Nishonova Z. T. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. Oliy pedagogik o‘quv yurtlari uchun darslik. Toshkent: 2013. - 364 b.

2. Nishonova Z. T., Abdullayeva D., Baykunusova G. O‘smirlik davri psixodiagnostikasi va psixokorreksiyasi. Uslubiy qo‘llanma. Toshkent: 2015.

3. Кобякова В.Н., Куровский В.Н. Исследовательская компетенция обучающихся как компонент современного содержания общего среднего образования // Вестник ТГПУ. 2017. №8 (185). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/issledovatelskaya-kompetentsiya-obuchayuschihsya-kak-komponent-sovremennogo-soderzhaniya-obschego-srednego-obrazovaniya.

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ ПОСРЕДСТВОМ КАРАКАЛПАКСКИХ ФОЛЬКЛОРНО-ИСПОЛНИТЕЛЬСКИХ ТРАДИЦИЙ

Алланазаров А.А.
преподаватель-стажёр кафедры Вокального и инструментального исполнительства
КГУ имени Бердаха

Tayanch so‘zlar: ijodiy kompetensiya, bo‘lajak pedagog, folklor, qoraqalpoq an’analari, xalq ijrochiligi, pedagogik ta’lim, kreativlik, milliy madaniyat.
Ключевые слова: творческая компетенция, будущий педагог, фольклор, каракалпакские традиции, народное исполнительство, педагогическое образование, креативность, национальная культура.
Key words: creative competence, future teacher, folklore, Karakalpak traditions, folk performance, pedagogical education, creativity, national culture.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarning ijodiy kompetensiyalarini rivojlantirish jarayonida qoraqalpoq folklor-ijrochilik an’analarining pedagogik imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Pedagogika yo‘nalishi talabalarining badiiy tafakkuri, estetik idroki, kommunikativ ko‘nikmalari va kasbiy ijodkorligini shakllantirishning muhim vositasi sifatida milliy musiqa va xalq og‘zaki ijodiyotiga alohida e’tibor qaratilmoqda.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются педагогические возможности каракалпакских фольклорно-исполнительских традиций в процессе развития творческих компетенций будущих педагогов. Особое внимание уделяется национальному музыкальному и устному народному творчеству как важному средству формирования художественного мышления, эстетического восприятия, коммуникативных навыков и профессиональной креативности студентов педагогических направлений.
SUMMARY:
This article examines the pedagogical potential of Karakalpak folklore performance traditions in developing the creative competencies of future teachers. Particular attention is paid to national musical and oral folklore as an important means of developing artistic thinking, aesthetic perception, communication skills, and professional creativity in students majoring in education.

В современных условиях модернизации системы образования особую актуальность приобретает проблема формирования творчески развитой

личности педагога. Современный преподаватель должен обладать не только профессиональными знаниями, но и высоким уровнем творческого мышления, способностью к инновационной деятельности, самостоятельному поиску эффективных педагогических решений. В связи с этим возникает необходимость совершенствования механизмов развития творческих компетенций будущих педагогов на основе национально-культурных ценностей.

Одним из важных источников духовного и эстетического воспитания является народное творчество. Каракалпакские фольклорно-исполнительские традиции представляют собой уникальное культурное наследие, включающее народные песни, эпические произведения, музыкально-исполнительское искусство, устное народное творчество и обрядовые традиции. Их использование в системе педагогического образования способствует развитию творческой активности студентов, формированию национального самосознания и уважительного отношения к культурному наследию своего народа.

На современном этапе возрастает необходимость научного осмысления педагогического потенциала каракалпакского фольклора в развитии профессиональных и творческих качеств будущих преподавателей. Понятие «творческая компетенция» в современной педагогике рассматривается как интегративное качество личности, включающее способность к нестандартному мышлению, генерации новых идей, творческому решению профессиональных задач и самореализации в педагогической деятельности.

Исследователи отмечают, что развитие творческих компетенций будущих педагогов должно строиться на сочетании теоретической подготовки и практической деятельности. Важное значение имеют методы активного обучения, проектная деятельность, художественно-эстетическое воспитание, а также использование национально-культурных традиций в образовательном процессе.

Фольклор выступает не только как средство сохранения культурного наследия, но и как эффективный педагогический инструмент формирования творческой личности. Через народное искусство у студентов развивается эмоционально-ценностное отношение к культуре, формируются художественный вкус, образное мышление и способность к творческому самовыражению.

Каракалпакские фольклорно-исполнительские традиции обладают значительным воспитательным потенциалом. Народные дастаны, музыкаль-

ные произведения, традиции жырау и бахсы отражают духовный опыт народа, его нравственные идеалы и эстетические ценности. Их изучение способствует развитию у будущих педагогов творческого подхода к профессиональной деятельности.

Каракалпакское народное исполнительское искусство формировалось на протяжении многих веков и стало важной частью духовной культуры народа. Особое место в нем занимают эпические произведения, народные песни, инструментальная музыка и исполнительское мастерство жырау. Использование фольклорно-исполнительских традиций в подготовке будущих педагогов способствует развитию художественно-эстетического восприятия, формированию национальной идентичности, совершенствованию коммуникативных навыков, развитию воображения и творческого мышления, воспитанию уважения к культурному наследию и повышению интереса к педагогической деятельности.

Народное исполнительство отличается эмоциональной выразительностью, импровизационным характером и глубокой духовной содержательностью. Именно эти особенности создают благоприятные условия для развития творческой активности студентов.

Большое значение имеет включение студентов в практическую деятельность: исполнение народных песен, участие в театрализованных постановках, анализ фольклорных произведений, проведение творческих проектов и исследовательской работы. Подобная деятельность способствует развитию самостоятельности, инициативности и способности к художественной интерпретации. Кроме того, фольклор помогает формировать междисциплинарные связи между педагогикой, культурологией, музыкой, литературой и психологией. Это расширяет мировоззрение будущих педагогов и способствует комплексному развитию личности.

Эффективность развития творческих компетенций будущих педагогов во многом зависит от правильно организованного образовательного процесса. На основе анализа научной литературы и педагогической практики можно выделить следующие механизмы развития творческих компетенций средствами каракалпакских фольклорно-исполнительских традиций.

Одним из важных механизмов является включение элементов народного творчества в содержание педагогических дисциплин. Это может осуществляться через изучение фольклорных произведений, анализ национальных традиций воспитания, использование музыкального и художественного материала на занятиях.

Интеграция фольклора способствует повышению мотивации студентов и делает образовательный процесс более содержательным и эмоционально насыщенным.

Развитие творческих способностей невозможно без активного участия студентов в художественно-творческой деятельности. Эффективными формами работы являются творческие мастерские, фольклорные кружки, театрализованные выступления, музыкально-исполнительские проекты, конкурсы и фестивали, а также исследовательская деятельность. Подобные формы работы развивают у студентов способность к импровизации, самостоятельному поиску решений и коллективному взаимодействию.

Современные образовательные технологии позволяют значительно повысить эффективность освоения национального культурного наследия. Применение мультимедийных средств, интерактивных методов обучения, проектной технологии и цифровых образовательных ресурсов способствует более глубокому восприятию фольклорного материала. Особое значение имеет сочетание традиционных и инновационных методов обучения, что обеспечивает гармоничное развитие личности будущего педагога.

Важным условием развития творческих компетенций является формирование благоприятной образовательной среды, стимулирующей инициативность и самореализацию студентов. Такая среда должна основываться на принципах сотрудничества, уважения к национальной культуре и поддержки творческой активности обучающихся.

Практика показывает, что систематическое использование каракалпакских фольклорно-исполнительских традиций в образовательном процессе положительно влияет на профессиональную подготовку будущих педагогов.

Студенты, активно участвующие в творческих мероприятиях и изучении народного искусства, демонстрируют более высокий уровень коммуникативной культуры, эмоциональной устойчивости и педагогической инициативности. У них формируются навыки публичного выступления, художественной интерпретации и творческого взаимодействия с аудиторией.

Особую эффективность имеют интегрированные занятия, сочетающие элементы музыки, литературы, театрального искусства и педагогики. Такие занятия способствуют формированию комплексного восприятия культуры и развивают способность применять творческий подход в профессиональной деятельности.

Кроме того, использование фольклора в системе подготовки педагогов способствует сохранению и популяризации национального культурного наследия среди молодежи, что имеет важное значение для духовного развития общества.

Таким образом, каракалпакские фольклорно-исполнительские традиции обладают значительным педагогическим потенциалом в развитии творческих компетенций будущих педагогов. Их использование в образовательном процессе способствует формированию креативного мышления, художественно-эстетической культуры, профессиональной инициативности и национального самосознания студентов.

Современная система педагогического образования нуждается в активном внедрении национально-культурных компонентов, основанных на богатом духовном наследии народа. Интеграция каракалпакского фольклора в профессиональную подготовку будущих учителей позволяет повысить качество образования и создать условия для формирования творчески развитой личности педагога. Перспективы дальнейших исследований связаны с разработкой инновационных методик использования народного исполнительского искусства в педагогическом образовании, а также с изучением влияния фольклора на развитие профессиональных компетенций студентов.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Андреев В.И. Педагогическая эвристика для творческого саморазвития многомерного мышления и мудрости: монография. Казань: Центр инновационных технологий, 2015. 288 с.

2. Ахметзянова Н.В. Творческие способности и их особенности в подготовке учителя в педагогическом вузе // Образование и саморазвитие. 2015. № 1 (43). С. 23–28.

3. Загвязинский В.И. Педагогическое творчество учителя. М.: Знание, 2013. 364 с.

4. Q.Jarimbetov, J.Nizamatdinov, I.Allambergenova. Qaraqalpaq folklorı-T: 2018

CREATIVITY-ORIENTED LANGUAGE TEACHING IN KARAKALPAK FOLK PEDAGOGY

Khodzhaniyazova A.A.
Associate Professor, phd in Pedagogical Sciences, Mamun University, Urgench, Uzbekistan

Tayanch so'zlar: etnopedagogika; madaniy meros; og'zaki folklor; kommunikativ kompetensiya; o'qitish metodologiyasi; an'anaviy donolik.
Ключевые слова: этнопедагогика; культурное наследие; устный фольклор; коммуникативная компетентность; методика обучения; традиционная мудрость.
Key words: ethno-pedagogy; cultural heritage; oral folklore; communicative competence; instructional methodology; traditional wisdom.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada ijodkorlikka yo'naltirilgan til o'qitish doirasida qoraqalpoq xalq pedagogikasining pedagogik salohiyati o'rganiladi. Globallashuv va ta'limni modernizatsiya qilish davrida an'anaviy transmissiv modellar tobora ko'proq o'quvchiga yo'naltirilgan, kommunikativ kompetensiya va lingvistik tasavvurga ustuvor ahamiyat beradigan konstruktiv yondashuvlarga yo'l ochib bermoqda. Ushbu tadqiqot qoraqalpoq xalqining boy og'zaki an'anasi - topishmoqlar (jumboqlar), maqollar (naqil-maqollar), ertaklar (ertekler) va hazil-mutoyiba latifalari kabi janrlarni qamrab oluvchi - ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun madaniy asoslangan resurs bo'lib xizmat qilishini tahlil qiladi. Tadqiqotda folklor matnlarining lingvistik shakllari va semantik qatlamlarini o'rganadigan sifatli, matnga asoslangan metodologiya qo'llaniladi. Asosiy topilmalar qoraqalpoq xalq pedagogikasi metaforik mulohaza va ramziy dekodlash orqali tabiiy ravishda divergent fikrlashni rag'batlantirishini ta'kidlaydi. Masalan, topishmoqlar talabalardan kontseptual paradokslarni hal qilishni talab qilish orqali kognitiv moslashuvchanlikni rag'batlantiradi, maqollar va tilni chalg'ituvchi so'zlar esa fonetik mahorat va leksik aniqlikni oshiradi. Maqolada Omirbek Lakxi obrazi va "topishmoq ertaklari" janri o'quvchilarda psixologik immunitet va intellektual avtonomiyani shakllantirish uchun hazil va hazildan foydalanishning eng muhim namunalari sifatida batafsil muhokama qilinadi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, zamonaviy o'quv dasturlariga etno-pedagogik materiallarni integratsiya qilish nafaqat hikoya qilish va ifodali ko'nikmalarni yaxshilaydi, balki o'quvchilarning madaniy o'ziga xosligi va madaniyatlararo kompetentsiyasini ham mustahkamlaydi. An'anaviy donolikni loyiha asosida o'rganish va dramatizatsiya kabi zamonaviy usullarga moslashtirish orqali o'qituvchilar til darslarini o'zini ifoda etish uchun immersiv muhitga aylantirishlari mumkin. Oxir-oqibat, qoraqalpoq xalq merosining integratsiyasi 21-asr til ta'limining ijodiy talablarini qondirish bilan birga milliy qadriyatlarni saqlab qolish uchun barqaror modelni taqdim etadi.
РЕЗЮМЕ:

В данной статье исследуется педагогический потенциал каракалпакской народной педагогики в рамках ориентированного на творчество обучения языку. В эпоху глобализации и модернизации образования традиционные модели передачи знаний все чаще уступают место ориентированным на учащегося конструктивистским подходам, которые ставят во главу угла коммуникативную компетентность и языковое воображение. В этом исследовании анализируется, как богатая устная традиция каракалпакского народа, включающая такие жанры, как загадки (джумбаклар), пословицы (накиль-макаллар), сказки (эртеклер) и юмористические анекдоты, служит культурно обоснованным ресурсом для развития творческого мышления. В исследовании используется качественная, текстоцентрическая методология, изучающая языковые формы и семантические слои фольклорных текстов. Ключевые выводы показывают, что каракалпакская народная педагогика естественным образом поощряет дивергентное мышление посредством метафорического рассуждения и символического декодирования. Например, загадки стимулируют когнитивную гибкость, требуя от учащихся разрешения концептуальных парадоксов, в то время как пословицы и скороговорки улучшают фонетическое мастерство и лексическую точность. В статье также рассматривается фигура Омирбека Лакхи и жанр «сказок-загадок» как яркие примеры использования юмора и остроумия для формирования психологической устойчивости и интеллектуальной автономии у учащихся. Исследование приходит к выводу, что интеграция этнопедагогических материалов в современные учебные программы не только улучшает навыки повествования и выражения, но и укрепляет культурную идентичность учащихся и их межкультурную компетентность. Адаптируя традиционную мудрость к современным методам, таким как проектное обучение и драматизация, педагоги могут превратить уроки языка в иммерсивную среду для самовыражения. В конечном итоге, интеграция каракалпакского народного наследия предлагает устойчивую модель сохранения национальных ценностей, одновременно отвечающую творческим требованиям языкового образования XXI века.

SUMMARY:

This article explores the pedagogical potential of Karakalpak folk pedagogy within the framework of creativity-oriented language teaching. In an era of globalization and educational modernization, traditional transmissive models are increasingly giving way to learner-centered, constructivist approaches that prioritize communicative competence and linguistic imagination. This study analyzes how the rich oral tradition of the Karakalpak people – encompassing genres such as riddles (jumbaqlar), proverbs (naqıl-maqallar), fairy tales (ertekler), and humorous anecdotes – serves as a culturally grounded resource for fostering creative thinking. The research employs a qualitative, text-centric methodology, examining the linguistic forms and semantic layers of folkloric texts. Key findings highlight that Karakalpak folk pedagogy naturally encourages divergent thinking through metaphorical reasoning and symbolic decoding. For instance, riddles stimulate cognitive flexibility by requiring students to resolve conceptual paradoxes, while proverbs and tongue-twisters enhance phonetic mastery and lexical precision. The article further discusses the figure of Omirbek Lakkhi and the genre of «riddle tales» as quintessential examples of using humor and wit to build psychological immunity and intellectual autonomy in learners. The study concludes that integrating ethno-pedagogical materials into modern curricula not only improves narrative and expressive skills but also strengthens learners' cultural identity and intercultural competence. By adapting traditional wisdom to contemporary methods like project-based learning and dramatization, educators can transform language lessons into immersive environments for self-expression. Ultimately, the integration of Karakalpak folk heritage offers a sustainable model for preserving national values while meeting the creative demands of 21st-century language education.

Introduction. This article examines the pedagogical potential of Karakalpak folk pedagogy in the context of creativity-oriented language teaching. The study aims to analyze traditional educational practices, oral folklore genres, and ethno-

pedagogical principles as effective tools for fostering learners' creative thinking, communicative competence, and linguistic imagination. Special attention is paid to the integration of folk tales, proverbs, riddles, songs, and ritual speech into modern language education. The research is based on qualitative analysis of folkloric sources, pedagogical literature, and contemporary language teaching methodologies. The findings demonstrate that Karakalpak folk pedagogy provides a culturally grounded, learner-centered, and creativity-enhancing framework that aligns with modern constructivist and communicative approaches to language education. The article concludes that creativity-oriented language teaching rooted in folk pedagogy contributes significantly to the development of linguistic creativity, cultural identity, and intercultural competence among learners.

Creativity and linguistic methodology in Karakalpak folk pedagogy.

Karakalpak folk pedagogy is a system of education and upbringing, formed over centuries on the basis of the people's life experience, spiritual values, national worldview, and social relations. In it, raising a child is aimed not only at providing knowledge, but also at developing their thinking abilities, a creative approach to life, and deepening thinking through words. (Development of…, 565)

Research object: folklore text (oral art) is considered not only as a source of content but also as a holistic system, focusing on its linguistic form.

Literature review: The theoretical foundation of this study integrates creativity-oriented pedagogy with Karakalpak ethno-pedagogical systems. Modern language education has shifted toward a constructivist paradigm, where linguistic creativity is viewed as a developable skill rather than an innate talent. Scholars like Khrolenko (2008) emphasize that folkloric texts serve as holistic linguistic systems that encode a national worldview through phonetics and semantics.

Recent research highlights the cognitive utility of Karakalpak genres: Abishov and Sarsenbaeva (2023) demonstrate how riddles foster metaphorical reasoning, while studies on proverbs emphasize their role in developing intercultural communicative competence. Furthermore, the humorous anecdotes genre, personified by Omirbek Lakkhi, is recognized as a tool for building psychological autonomy and divergent thinking. Despite this richness, a gap exists between traditional material and modern classroom application. This study addresses that gap, proposing a methodological synthesis that aligns ancient oral traditions with contemporary learner-centered strategies to enhance linguistic imagination and cultural identity.

Methodology: Applying a text-centric approach, analyzing language levels (phonetics, lexicon, syntax, stylistics) to reveal the specifics of folklore. (Khrolenko, 166)

The unique cultural characteristics of each nation are manifested through language. In the emergence of cultural and spiritual heritage, phraseological units are distinguished. These units demonstrate the antiquity of people`s lives. Folk culture in the semantics of phraseological units reflects a long process of development. In the phraseological fund of each language, people`s lives are reflected. Socio-historical events, moral, spiritual and cultural norms, religious perceptions, national traditions and customs, cultural stereotypes and archetypes and are passed down from generation to generation. (Bozorov, 13)

Roots of creativity in folk pedagogy. In Karakalpak public education, creativity was fostered naturally through a child's daily life. Activities such as games, riddles, rhymes, and stories encouraged independent thought, imagination, and multifaceted perspectives. Riddles, for instance, developed logical and creative thinking through metaphors and symbols. Fairy tales and epics showcased heroes overcoming difficulties with intelligence and ingenuity, serving as models for creative problem-solving. This method taught children how to approach problems rather than providing them with ready-made answers.

Linguo-methods: Teaching through language. *«Most of the students' opinions are that «the lesson processes are boring» or «we did not understand the information given by the teacher». We don't blame the teacher for this, but neither does the student. Because the teacher gave the students the information he knew, we can conclude that the student could not keep the information in his memory or did not understand the information. The system will never produce an efficient result from this. The students only waste 90 minutes of their time, and the teacher gets paid by the hour of the lesson, not by the quality of the lesson. So why is the higher education system the way it is? The idea of students is to use new information using modern technologies to improve the quality of lessons and provide more access to interesting information about science».* (Turemuratova, 374)

In Karakalpak folk education, language was recognized as the chief educational tool. The instruction children received from parents, adults, and the community was primarily oral. Moral standards, social norms, and life skills were conveyed through proverbs, sayings, advice, and instructive stories. This process highlights a clear linguo-methodological approach:

- Contextual word usage;
- Economical yet significant phrasing;
- Fostering thought via figurative languages.

Strengthening memory through repetition and rhythm. In particular, the texts of songs and games in children's folklore served as a natural method of

language teaching. This method is in harmony with modern pedagogical concepts, as it is aimed at teaching the child without coercion, based on interest.

Significance for modern education. Nowadays, the introduction of creativity and linguo-methodological experience in Karakalpak folk pedagogy into the education system is of great importance.

The integration of native language instruction, particularly through the incorporation of oral folk art in early schooling and learning activities, significantly enhances students' imaginative abilities, their command of spoken language, and their sense of cultural belonging. Karakalpak folk pedagogy, therefore, stands as more than just a historical legacy; it serves as a wellspring of modern educational inspiration and a practical, inventive pedagogical framework. In today's language instruction, fostering creativity has emerged as a paramount educational objective. Today's students are anticipated to not only grasp grammar and vocabulary but also to employ language inventively, articulate their own thoughts, and participate in purposeful exchanges. Teaching language with a focus on creativity aims to cultivate learners' imaginative thought processes, their emotional engagement, and their capacity for self-expression. Traditional pedagogical wisdom, accumulated over generations, provides abundant avenues for instruction that emphasizes creative development. Karakalpak folk pedagogy, with its strong ties to oral traditions, encapsulates ethical principles, artistic aspirations, and linguistic diversity. By weaving elements of Karakalpak folklore into language lessons, educators can cultivate an immersive learning atmosphere that sparks creativity and deepens cultural understanding.

Theoretical Foundations of Creativity-Oriented Language Teaching. Creativity-oriented language teaching is based on learner-centered and activity-based approaches. It emphasizes:

-free expression of ideas,
-flexible use of language,
-problem-solving and imaginative tasks,
-emotional and cultural engagement.

From a pedagogical perspective, creativity in language learning is closely connected with cultural context. Language is not merely a system of rules but a carrier of national worldview, traditions, and values. Therefore, folk pedagogy plays a crucial role in supporting creativity-oriented teaching by providing authentic linguistic material and culturally meaningful content.

The subgenres of Karakalpak oral folk art are thematically diverse, each aimed at reflecting its own specific content and ideological tasks. From time immemorial, our ancestors, as masters of the art of words, expressed their thoughts and feelings concisely and precisely, learning from their experiences, both positive

and negative, and making it a tradition to confirm their life experiences in a single line or two, that is, to unravel the knot of ninety thoughts in a single word. For example, a concept expressed in a single proverb can convey the meaning of a single-volume work. Riddles, however, compel us to swim in the endless expanse of the ocean of thought. These subgenres are the fruits of vast historical periods and hold profound significance as sources of our national ethical and aesthetic understanding. In the creative traditions of our ancestors, from the moment a child is born to adulthood, their aspirations, dreams, hopes, and dreams have formed examples of children's folklore. Proverbs and sayings have been passed down from father to son for centuries and are considered our sacred heritage. The origins of proverbs and sayings are closely linked to the periods of emergence, formation, and development of our national consciousness. Because in their semantic units, alongside concepts of a genetic nature, there are many generalized thoughts of a typological nature, and they are directly evaluated as the results of our life experiences. Therefore, we recognize proverbs and sayings as our inexhaustible wealth, existing alongside the stages of our nation's development. The role of proverbs and sayings in our national environment is to encourage unity and harmony among members of society, regardless of the social class, to foster patriotism, to explain the importance of acquiring a profession, to uphold our national traditions, and most importantly, to cultivate the ability to distinguish between good and evil in any situation, and to cultivate sincerity.

In the context of globalization and educational modernization, language teaching increasingly emphasizes creativity, learner autonomy, and cultural relevance. Traditional transmissive models of education are gradually being replaced by approaches that prioritize creative thinking, communicative competence, and meaningful interaction. Within this paradigm, folk pedagogy emerges as a valuable yet underexplored resource for creativity-oriented language teaching.

Karakalpak folk pedagogy, rooted in centuries-old cultural traditions, embodies a holistic educational system that integrates moral upbringing, aesthetic perception, and linguistic development. Oral folklore genres such as fairy tales (*ertekler*), proverbs (*maqallar*), riddles (*jumbaqlar*), epics (*dastanlar*), and ritual speech have historically functioned as powerful tools for language acquisition and creative expression. However, their pedagogical potential remains insufficiently systematized in contemporary language education research.

This article aims to explore the role of Karakalpak folk pedagogy in creativity-oriented language teaching, focusing on its theoretical foundations, methodological applications, and educational outcomes.

Riddles in Karakalpak Folk Tradition: A Cognitive and Pedagogical Perspective.

Riddles represent one of the oldest and most widely studied genres of folk oral creativity, serving as a significant medium for the transmission of collective knowledge, cultural values, and cognitive frameworks. Characterized but concise poetic or prose forms, riddles employ metaphor, analogy also symbolic sings to describe subjects and objects. But these compositions not only enriches linguistic

This structural composition not only enriches linguistic expressiveness but also stimulates analytical thinking and interpretive skills among participants.

«Erlik barlqqa jetpes» Translation: «Bravery is not enough». Analysis: This Karakalpak proverb emphasizes the importance of not relying solely on bravery or courage. It suggests that bravery must be accompanied by other qualities or strategies to be truly effective, highlighting the Karakalpak value of strategic thinking and planning». Zordan zor shıǵadı».Translation: «The brave one comes out victorious over the powerful one». Analysis: This proverb reflects the Karakalpak belief in the triumph of courage and determination over mere physical strength. It implies that true strength lies not in physical power alone but in inner fortitude and resilience». (Study of…, 76)

In the Karakalpak context, riddles occupy a central place within the broader corpus of folk literature. Scholarly research demonstrates that Karakalpak riddles reflect semantic structures intertwined with national cultural identity and worldview, encompassing themes related to nature, human life, material culture, and everyday practices. These studies analyze the semantic types, formal characteristics, and thematic diversity of riddles across Karakalpak and comparative linguistic contexts, highlighting their genre-specific features and cultural significance. (Abishov& Sarsenbaeva, 36-45)

From an educational standpoint, Karakalpak riddles function as tools for cognitive development and intercultural learning. Their pedagogical value lies in fostering logical reasoning, abstraction, comparison, and inferential thinking, which are crucial components of intellectual growth. Additionally, riddles assist in strengthening linguistic intuition and metaphorical comprehension, thereby contributing to both formal and informal learning processes. Research in this area emphasizes the role of folk riddles in shaping early cognitive frameworks and in supporting the intergenerational transmission of traditional knowledge.

«In riddles, a body (movement or state) is figuratively compared to another body, the question «what is it» is asked, and its answer is given at the end. This is a necessary condition, an important specific feature, an invariable law of the genre. There are many researches about our riddles». (Menlimuratova&Saparniyazova, 85)

Analysis of Karakalpak Folk Riddles. Karakalpak riddles frequently conceptualize the human body and everyday objects through natural and material metaphors. For example:

Ju`rgen jeri mereke. (Adam)

"Wherever it goes, there is celebration." (Human) (Karakalpak folklore (Vols. 77-87), 373)

This riddle metaphorically emphasizes the social nature of humans and their role as active agents in communal life. Such riddles stimulate abstract interpretation and associative thinking.

Another example illustrates embodied cognition:

Bir oshaqqa bes ko`sew. (Awiz, bes barmaq)

"Five pokers for one hearth." (Mouth and five fingers) (Karakalpak folklore (Vols. 77-87), 373)

Here, the mouth is conceptualized as a hearth, while fingers are compared to pokers. This metaphor reflects functional unity and develops learners' ability to decode symbolic meaning.

Riddles describing facial features demonstrate layered metaphorical imagery:

A`bden,
A`bdennin` ustinde duwden`,
Duwdennin` ustinde shiraq,
Shiraqtiń ustinde qiyaq,
Shiraqtiń ustinde maydan,
Maydanniń ustinde qopaq. (Awiz-murin, qas, mańlay, shash)

"A fortress, upon it a wall,
Upon the wall a lamp,
Above the lamp a lake,
Above the lake a forest."

(Mouth, nose, eyes, eyebrows, hair) (Karakalpak folklore (Vols. 77-87), 373)

This riddle constructs a vertical spatial model that enhances visual imagination and sequential reasoning. Such texts encourage learners to analyze structure, hierarchy, and symbolism.

Pedagogical Implications

From the perspective of creativity-oriented language teaching, Karakalpak riddles serve several pedagogical functions:

Development of creative thinking through metaphor interpretation and imaginative reasoning.

Enhancement of linguistic competence by exposing learners to figurative language and symbolic structures.

Cultural transmission, as riddles embody national values and traditional knowledge.

Interactive learning, since riddles promote dialogic engagement between teacher and students.

Incorporating riddles into language lessons supports learner-centered pedagogy and aligns with modern educational paradigms emphasizing creativity and cultural identity.

Tongue-twisters have taken their place among the active genres thet have been formed based on the experiences of ournational-cultural life and passed down from father to son. *(Karakalpak folklore* (Vols. 77-87), 12):

Altaq-taltaq, altı arba jantaq,
Altı arba jantaqqa jetkenim,
Tarǵıl ala, taypaq bas, aq bókse baspaq,
Aq bókse baspaq.
Altaq-taltaq, altı arba jantaq,
Oǵan jekkenim tarǵıl ala tiynaq,
Taypaq bas, aq bókse baspaq.

Bazardan alǵanım altı arba asqabaq,
Altı arba asqabaq jekkenim,
Tarǵıl ala, tiypaq múyiz,
Aq bókse baspaq, aq bókse baspaq.

Qırda qılaw,
Qızıl ala buzaw,
Qızlardıń qınalanǵan,
Qızıl boyaw tırnaqları,
Qızıqqanlarǵa qızıǵaw,
Qızıqpaǵanlarǵa da qızıq-aw?

Qırda qılaw,
Qızıl ala buzaw.
Qızıq-aw qızlardıń qızıl ala,
Qınalanǵan qızıl tırnaǵı.

Qızıl jıńǵıl ishinde,
Qıl quyrıqlı qırǵawıl,
Balań júni balpıldap,

Balalı qıl quyrıqlı qırǵawıl.
Balalı qıl quyrıqlı qırǵawıl.

Qul Qudiyar qudam edi,
Qudanı men qudalandıra almadım,
Qudam meni qudalandıra almadı.

Biy Qudiyarbiy biziń qudamız edi,
Ol bizdi qudaladı, kóp qudaladı.
Biz onı qudaladıq, kóp qudaladıq.

Dáryanıń arjaǵında ǵarrı qarabaraq,
Ǵarrı qarabaraqtı shawıp atır.
Qara baytallı ǵarrı qaraqalpaq, Ǵarrı qaraqalpaq.

Úy artında ǵarrı qarabaraq,
Ǵarrı qarabaraqtı, ǵarrı qaraqalpaq,
Pópuldirip otap atırma,
Pópuldirmey otap atırma.
Esiktiń aldı qarabaraq,
Qarabaraqtıń ishinde ǵarrı qaraqalpaq,
Ol otaq otap atır,
Otasa da otataman,
Otamasa da otataman.

Esiktiń aldı qarabaraq,
Qarabaraqtıń arasında,
Qarabay júr qasıǵın qarap.

Esiktiń aldı qarabaraq,
Qarabaraqtıń arjaǵı,
Dala qarabaraq.

Dáryanıń ortasında seń baratır,
Seńlenip segiz serkem teń baratır,
Ishinde sarı jaǵal sarı serkem,
Saqalın suwǵa malıp alıp,
Suwın silkip baratır,
Sıǵıp, silkip baratır.

Dáryanıń jaǵasında shúregey úyrek,
Búyregi qıń-keń,
Ot úrpelegen, suw shúrpelegen,
Búyrekli úyrek.

Esiktiń aldında toǵız telegen arba,
Toǵız telegen arbanıń basında
Toǵız ala ǵarǵa,
Tomaǵalı ala ǵarǵa ma?
Tomaǵasız ala ǵarǵa ma?
Tomaǵalı bolsa da tomaǵalamay ma?
Tomaǵasız bolsa da tomaǵalay ma?
Tomaǵasız bolsa, men tomaǵalanay,
Kim tomaǵalaydı? (Karakalpak folklore (Vols. 77-87), 437)

These riddles demonstrate the metaphorical richness, parallel structures, and symbolic imagery characteristic of Karakalpak oral folklore. Natural elements (river, steppe, poplar), animals, and everyday objects function as encoded representations of social experience, aesthetic perception, and cognitive play, reflecting the pedagogical and cultural worldview of the Karakalpak people. (Karakalpak folklore (Vol. 76), 437-440)

An anecdote is a short, humorous, and humorous oral genre told in the presence of both the narrator and the listener. Throughout their lives, our ancestors never tired of reciting and listening to humorous words. This tradition, passed down from father to son, has not lost its significance to this day. Anecdotes often relate to people's behavior, actions, and sometimes inappropriate behaviors. They are performed in the form of simple humor and sharp wit (satire). In some cultures, anecdotes are associated with the name of a well-known person, whose whereabouts are described through jokes and banter. Among the Karakalpak people, such a hero is known as Omirbek Lakkhi. The words of such masters of humor as Aldar Kose and Khoja Nasriddin were also widely known among our people. The main creator of anecdotes is the people, and the main object is the human being. Its purpose, along with making people laugh through the power of words, is to strengthen their psychological immunity, directing them towards self-monitoring, self-criticism, and self-education. Anecdotes consist entirely of dialogue in terms of structure. Anecdotes were used as a separate genre in books where examples of folk prose were published. (Khojanova & Kerwenov, 10)

1.One day, Omirbek had a toothache. He went to the dentist and gave him two chickens. The dentist pulled out Omirbek's two teeth.

-What have you done? «My only one tooth used to hurt, why did you rip out both of my teeth?» Omirbek asked.

-»I thought you might have two teeth toothache after you brought two chickens», then I rip out both of them. He answered. (Khojanova & Kerwenov, 432)

2.Omirbek while giving a cup of tea for his son hit him and said not to break the cup.

-»why are you hitting Asked his wife

- «for not to break the cup». -Answered Omirbek

- «but he did not break». -Answered his wife

- «what the means of hitting him after breaking the cup?» -Answered Omirbek (Khojanova & Kerwenov, 433)

Riddle tales. The content of riddle tales is aimed at correctly deciphering the meanings of riddle words. The structure of such fairy tales is very close to each other. Typically, the king would instruct his viziers or other subordinates to unravel the secrets of the riddle. Unable to find an answer, they searched among the people for someone who knew them. Eventually, an old man or a wise woman, a boy, a girl, a shepherd - all of them - finds someone living in a secluded place. undefined Events unfold in this manner, and the hero who finds it is taken to court service. undefined They are evaluated by their characteristics that teach people to think and reason.

It should also be noted that the genre-specific classification of fairy tales, and the direct application of the criteria we have outlined in fairy tales of this type, i.e., their meaningful equivalence, facilitates a comprehensive and clear understanding of such folk works.

However, in each type of fairy tale, all types related to the genre can be involved. Therefore, considering that one type is predominantly discussed and plays a key role in the development of events and their culmination, we have learned to name it after that type.

In the preparation of the fairy tales for publication, employees of the Karakalpak Research Institute of Humanities of the Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of Uzbekistan, Candidates of Philological Sciences A. Alniyazov, Zh. Khoshniyazov, researchers G. Nuratdinova, T. Kanaatov, A. Bekimbetov, P. Oteniyazov, G. Begmuratova, computer operators B. Seytbekova, Sh. Sayimbetov, A. Purkhanova, Z. Amanbayeva, R. Yuldasheva, A. Bekbergenova, U. Mambetmuratova took part. The most famous riddle tales are: *«Назарханның перзентлери» (“The sons of Nazarkhan”), “Орынлы сөздиң өрнеги” («Place of the right word»).* (Khojanova & Kerwenov, 8)

These riddle tales are so interesting, that it helps to improve the brain, I think, in ancient time were most of the professors, scientists as Beruni, al Farabi,

Einstein, Ibn Sino, they all read not only riddle tales but also other books, reading more helps to think creatively, to improve memory, increasing knowledge and communication and personal growth.

Theoretical Foundations of Creativity-Oriented Language Teaching. Creativity-oriented language teaching is grounded in constructivist, humanistic, and communicative theories of education.

"Time is money" reveals the Western cultural emphasis on productivity and economic efficiency, which contrasts with the Karakalpak worldview embodied in proverbs like "Waqıt – bul ǵáziyne" (Time is a treasure), which also values time but from a more philosophical and spiritual angle». (Nietbaeva, 720)

Modern language pedagogy views creativity not as an innate talent but as a skill that can be systematically developed. Creativity-oriented teaching encourages learners to experiment with language, engage in problem-solving tasks, and express personal meanings. In this respect, folk pedagogy aligns with contemporary educational principles by offering authentic linguistic material embedded in cultural context.

Karakalpak Folk Pedagogy as an Ethno-pedagogical System. Karakalpak folklore has had many performers. Fairy tales, to compose and narrate legends, myths, and humorous stories people with high aptitude. (Naubetulaeva, 286)

Karakalpak folk pedagogy represents a complex ethno-pedagogical system formed through collective experience and oral tradition. It encompasses educational ideals related to morality, wisdom, respect for elders, and harmony with nature. Language plays a central role in this system, serving both communicative and educational functions.

Proverbs and sayings transmit concise linguistic structures enriched with metaphorical meaning, fostering analytical and creative thinking. Folk tales and epics develop narrative competence, imagination, and emotional intelligence. Riddles stimulate divergent thinking and lexical flexibility, while ritual speech forms cultivate expressive intonation and pragmatic competence.

Scholars emphasize that ethno-pedagogy strengthens learners' cultural identity while promoting cognitive and creative development. Thus, Karakalpak folk pedagogy provides a culturally responsive framework for language education.

Karakalpak proverbs are characterized by brevity, metaphor, and semantic depth. Their use in language teaching promotes creative interpretation, paraphrasing, and contextual analysis. Learners engage in activities such as proverb dramatization, creative rewriting, and comparative analysis, which enhance linguistic flexibility and originality.

Narrative folklore genres play a crucial role in developing storytelling skills and imaginative language use. Retelling tales from different perspectives,

creating alternative endings, and role-playing epic characters encourage learners to actively construct meaning and experiment with language structures.

Riddles and Word Play. Riddles are effective tools for developing lexical creativity and problem-solving abilities. They stimulate associative thinking and encourage learners to explore multiple semantic possibilities, contributing to creative language use.

«By reading Karakalpak folk riddles, we understand the living conditions of the people of that time and their worldview regarding nature and the universe». (Study of…, 51)

Methodological Integration into Modern Language Teaching. Integrating Karakalpak folk pedagogy into contemporary language education requires methodological adaptation. Creativity-oriented strategies include project-based learning, **dramatization, storytelling workshops, and dialogic interaction based on folkloric texts**.

Teachers act as facilitators who guide learners in interpreting cultural meanings and expressing personal responses. Digital storytelling and multimedia resources can further enhance engagement with folk materials while preserving their cultural authenticity.

The effectiveness of such integration lies in balancing tradition and innovation, ensuring that folkloric content supports communicative goals and creative outcomes.

Educational Outcomes and Pedagogical Implications. The use of Karakalpak folk pedagogy in creativity-oriented language teaching yields several educational benefits:

- development of linguistic creativity and expressive competence;
- enhancement of cultural awareness and identity;
- improvement of communicative and narrative skills;
- stimulation of critical and divergent thinking.

These outcomes align with the objectives of modern language education and support the formation of culturally competent and creatively active learners.

Riddles. Riddles are a powerful tool for developing creative thinking and lexical flexibility. They encourage learners to analyze language imagery, guess meanings, and create their own riddles, thus enhancing vocabulary and semantic awareness.

Pedagogical Methods for Integrating Folk Pedagogy. To effectively apply Karakalpak folk pedagogy in creativity-oriented language teaching, the following methods can be used:

Creative retelling and adaptation of folk texts

Role-play and dramatization of folk stories

Comparative analysis of folk expressions and modern language

Project-based learning using folklore themes

Collaborative storytelling and creative writing

These methods encourage active participation and allow learners to become co-creators of linguistic content rather than passive recipients of knowledge (Khrolenko, 320)

Educational and Cultural Significance. Creativity-oriented language teaching based on Karakalpak folk pedagogy contributes to:

the development of communicative and creative competence,

preservation of national language and cultural heritage,

formation of moral and aesthetic values,

strengthening of learners' cultural identity.

In the context of globalization, such an approach helps maintain linguistic diversity while adapting traditional educational values to modern pedagogical demands.

«Many folklorists and literary scholars have conducted scientific research on the genesis, stages of development, and genre characteristics of such mixed games in children's folklore. For example, in Russian folklore studies, G. S. Vinogradov, I. O. Kapitsa, V. P. Anikin, M. N. Melnikov» (Turemuratova, 9)

Conclusion. Creativity-oriented language teaching grounded in Karakalpak folk pedagogy offers a culturally enriched and pedagogically effective approach to language education. Folk traditions provide authentic linguistic material that fosters creativity, imagination, and communicative competence. Integrating ethno-pedagogical resources into modern teaching practices contributes to holistic learner development and preserves cultural heritage within educational contexts.

Future research should focus on empirical studies assessing the impact of folklore-based creative methodologies on language proficiency and learner motivation. Proverbs are concise expressions of (folk wisdom). Their metaphorical nature develops figurative thinking and helps learners understand implicit meanings. Creative tasks based on proverbs-such as interpretation, comparison, or composing short stories-stimulate linguistic imagination.

Karakalpak folk riddles represent a valuable pedagogical resource for creativity-oriented language teaching. Their metaphorical richness, cognitive complexity, and cultural significance contribute to the development of learners' creative and communicative abilities. The study confirms that integrating folk riddles into language education not only enhances linguistic competence but also fosters cultural awareness and intellectual engagement. Future research may focus on empirical classroom experiments and comparative analyses across different linguistic traditions.

Footnotes

[1] The riddles presented in this section are translated from the Karakalpak folklore corpus published in volumes 88–100. The translation preserves metaphorical imagery and syntactic parallelism while adapting stylistic elements to meet the conventions of English-language academic discourse.

[2] Lexical items such as black poplar, steppe, and river function as culturally marked symbols in Karakalpak folklore, often encoding social roles, gender imagery, and environmental perception.

[3] Repetitive structures and rhythmic parallelism are characteristic features of Karakalpak oral riddles, serving both mnemonic and pedagogical functions within folk pedagogy.

LITERATURE:

1. Abishov G. M., & Sarsenbaeva B. S. (2023). Research of Karakalpak folk riddles. IMRAS, 6(8), 36–45.

2. Bozorov H. (2023). O‘zbek xalq ertaklarining lingvomadaniy tadqiqi (Linguo-cultural study of Uzbek folk tales). (p. 13).

3. Development of children’s speech based on Karakalpak folk tales. (2025). Multidisciplinary Journal of Science and Technology, 5(4), 565–567.

4. Karakalpak folklore (Vols. 88-100). (2015). (p. 467).

5. Karakalpak folklore (Vols. 77-87). (2014). (pp. 10, 432).

6. Karakalpak folklore (Vol. 76). (2014). (p. 8).

7. Khojanova N. J., & Kerwenov T. (2023). Typological characteristics of English, Uzbek and Karakalpak folk riddles. American Journal of Interdisciplinary Research and Development. (p. 85).

8. Menlimuratova E. A., & Saparniyazova M. A. (2025). Proverbs as a means of developing intercultural communicative competence in teaching English to students of the Karakalpak audience. Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research. (p. 720).

9. Nietbaeva H. (2023). Performance of Karakalpak folklore. (p. 286).

10. Naubetulaeva, E. (2025). The significance of Karakalpak folk riddles in understanding the world. European Journal of Pedagogical Initiatives and Educational Practices (51 p.).

11. Study of German, Uzbek, Karakalpak proverbs in linguistic and methodological aspects. (2023). (p. 76).

12. The role and importance of folk creativity in the formation of Karakalpak children’s folklore. (2025). American Journal of Philological Sciences (p. 9).

13. Turemuratova A. (2022). Using proverbs as a way of folk pedagogy to improve the knowledge of youth. International Journal of Intellectual and Cultural Heritage (374 p.).

14. Khrolenko A. T. (2008). Lingvofolkloristika: Listaya gody i stranitsy (Linguofolklore: Leafing through years and pages). (166 p.). Kursk State University.

A COMPARATIVE ANALYSIS OF CONTEMPORARY METHODS IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Khudayberganov G.R.
Senior lecturer, Tashkent university of humanitarian science

Tayanch so'zlar: Ingliz tilini o'qitish; Kommunikativ tilni o'qitish; Vazifaga asoslangan tilni o'qitish; CLIL; texnologiya integratsiyasi; EFL metodologiyasi; qiyosiy tahlil; O'zbekiston konteksti.
Ключевые слова: преподавание английского языка; коммуникативное обучение языку; обучение языку на основе заданий; CLIL; интеграция технологий; методология преподавания английского как иностранного; сравнительный анализ; контекст Узбекистана.
Key words: English Language Teaching; Communicative Language Teaching; Task-Based Language Teaching; CLIL; technology integration; EFL methodology; comparative analysis; Uzbekistan context.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada ingliz tili o‘qitishining (ELT) yetakchi zamonaviy usullarini, jumladan, kommunikativ til o‘qitish (CLT), vazifa asosidagi til o‘qitish (TBLT), mazmun va tilni integratsiyalashgan holda o‘qitish (CLIL) hamda texnologiyaga asoslangan yondashuvlarni qiyosiy tahlil qiladi. 2014–2026 yillardagi empirik tadqiqotlar va meta-tahlillarni tizimli sharhlagan holda, ularning nazariy asoslari, pedagogik samaradorligi, kuchli va zaif tomonlari, shuningdek, O‘zbekiston kabi EFL kontekstlaridagi qo‘llanilishi baholanadi. Asosiy xulosalar TBLT ni texnologiya bilan birlashtirgan gibrid modellar ko‘nikmalar rivoji va o‘quvchilarning qiziqishida ustun ekanligini ko‘rsatadi, pedagoglar uchun amaliy tavsiyalar beriladi.
РЕЗЮМЕ:
Статья проводит сравнительный анализ ведущих современных методов преподавания английского языка (ELT), с акцентом на коммуникативное обучение языку (CLT), задачно-ориентированное обучение языку (TBLT), обучение с интеграцией содержания и языка (CLIL) и подходы с использованием технологий. Путём систематического обзора эмпирических исследований и мета-анализов 2014–2026 гг. оцениваются их теоретические основы, педагогическая эффективность, сильные и слабые стороны, а также применимость в EFL-контекстах, таких как Узбекистан. Основные выводы свидетельствуют о превосходстве гибридных моделей, сочетающих TBLT с технологиями, в развитии навыков и вовлечённости учащихся, с практическими рекомендациями для педагогов.
SUMMARY:
This article conducts a comparative analysis of leading contemporary methods in English Language Teaching (ELT), focusing on Communicative Language Teaching (CLT), Task-Based Language Teaching (TBLT), Content and Language Integrated Learning (CLIL), and technology-enhanced approaches. Through systematic review of empirical studies and meta-analyses from

2014–2026, it evaluates their theoretical foundations, pedagogical effectiveness, strengths, limitations, and suitability for EFL contexts such as Uzbekistan. Key findings indicate that hybrid models combining TBLT with technology yield superior outcomes in skill development and learner engagement, offering practical recommendations for educators.

Introduction. English Language Teaching (ELT) has undergone significant transformation in recent decades, shifting from teacher-centered, grammar-translation paradigms to learner-focused, communicative strategies influenced by globalization, digitalization, and cognitive linguistics. Contemporary methods prioritize real-world language use, autonomy, and integration of skills, addressing gaps in traditional approaches that emphasized rote learning over fluency.

This evolution is particularly relevant in EFL contexts like Uzbekistan, where English proficiency supports economic integration, tourism, and higher education amid multilingualism involving Uzbek, Russian, and English. Scholars such as Richards and Rodgers highlight how methods like CLT emerged in the 1970s to foster communicative competence, while recent innovations incorporate tasks, content, and technology for holistic development. [1] The article compares CLT, TBLT, CLIL, and technology-enhanced ELT, drawing on meta-analyses showing effect sizes from d=0.7–1.5 across skills. Its purpose is to provide evidence-based insights for curriculum designers and teachers, emphasizing hybrid applications for diverse classrooms.

Methodology. The study adopts a systematic literature review and comparative analysis framework, synthesizing peer-reviewed sources from 2014–2026. Databases including Google Scholar, ERIC, Scopus, and regional journals (e.g., Uzbek academic repositories) were searched using terms like "ELT methods comparison," "TBLT meta-analysis," "CLIL EFL," and "technology ELT Uzbekistan."

Inclusion criteria encompassed empirical studies, meta-analyses, and reviews with quantitative outcomes (e.g., effect sizes, pre/post-tests) on adult EFL learners, excluding pre-2014 works for contemporaneity. From 250+ initial results, 45 sources were selected via PRISMA guidelines: 20 meta-analyses/reviews, 15 quasi-experimental studies, 10 Uzbekistan-specific.

Comparison dimensions included theoretical basis (e.g., input hypothesis), implementation (activities, teacher role), outcomes (speaking, vocabulary via Cohen's d), and contextual fit. Data were coded thematically and tabulated; no primary data collection occurred, ensuring focus on secondary synthesis for reliability.

Research Analysis. Communicative Language Teaching (CLT). CLT, pioneered by Savignon and Hymes, views language as a tool for social interaction, emphasizing four competences: grammatical, sociolinguistic, discourse, and strategic. Core activities include role-plays, information-gap tasks, and fluency-focused pair work, reducing teacher dominance. Richards and Rodgers' framework delineate its principles: meaning over form, learner-centeredness.

Empirical evidence from meta-analyses (e.g., 50+ studies) reports moderate-to-strong effects on oral fluency (d=0.90) and motivation, but weaker grammar accuracy without supplements. In Uzbekistan, bilingual adaptations enhance accessibility, though large classes challenge pair work. Strengths: fosters confidence; limitations: vague progression.

Task-Based Language Teaching (TBLT). TBLT operationalizes real-world tasks (e.g., booking hotels) as syllabus units, per Long's interaction hypothesis and Nunan's design: pre-task, task cycle, post-task focus.[2] Meta-analyses of 30+ implementations show superior gains in complexity/accuracy (d=1.1), outperforming present-practice-produce (PPP) models, especially with repetition.

Uzbek studies confirm practicality for vocational English, but note planning demands.

Table 1 compares core metrics:

Dimension	CLT	TBLT
Focus	Fluency/Interaction	Task Outcomes
Effect Size (Grammar)	d=0.6	d=1.1
Learner Role	Negotiator	Problem-Solver

Content and Language Integrated Learning (CLIL). CLIL dual-focuses content (e.g., history) and language, leveraging Coyle's 4Cs: content, communication, cognition, culture. [3] Reviews of 40 European/Asian studies indicate vocabulary gains (d=0.85) and content retention, ideal for secondary levels. In Uzbekistan, it aligns with subject-English integration, using L1 scaffolds. Challenges: teacher dual-expertise.

Technology-Enhanced ELT. Digital tools (apps, AI chatbots, corpora) enable flipped learning and data-driven instruction. Meta-data show robust effects: vocabulary (d=0.98 via mobile), grammar (d=1.26 explicit apps). Post-COVID studies emphasize VR for immersion; Uzbekistan benefits from affordable platforms like Duolingo adaptations.

Comparative Table 2:

Method	Vocab (d)	Speaking (d)	Grammar (d)	Uzbekistan Fit
CLT	0.75	0.90	0.60	High (social)
TBLT	1.05	1.15	1.10	Excellent
CLIL	0.85	0.70	0.75	Contextual
Tech	0.98	0.95	1.26	Emerging

Discussion. Analysis reveals no universal superior method; effectiveness varies by goal/skill/context. TBLT excels in integrated skills, CLIL in motivation/content, tech in personalization, CLT in basics. Hybrids (e.g., tech-TBLT) maximize synergies, with effect sizes >1.2 in meta-studies.

Uzbekistan-specific challenges-large classes, resource limits—favor scalable tech-CLIL blends, supported by national reforms. Limitations: Western bias in data (80% samples), calling for local RCTs. Future: AI analytics, gamification. Educators should assess via needs analysis for optimal blends, enhancing proficiency amid globalization.

LITERATURE:

1. Richards J. C. Approaches and methods in language teaching / J. C. Richards, T. S. Rodgers. – 3-е изд. – Cambridge : Cambridge University Press, 2014. – 410 с.

2. Nunan D. Task-based language teaching / D. Nunan. – Cambridge : Cambridge University Press, 2004. – 244 с.

3. Alsowat H. H. A meta-analysis of meta-analyses, English language teaching practices on language outcomes // ERIC. – 2020. – EJ1274220.

4. Qasserras L. Systematic review of communicative language teaching // European Journal of Education Studies. – 2023.

5. Nazirova S. O. The problems faced by the teachers in teaching English in Uzbekistan // Journal of Language and Sociolinguistics Studies. – 2023.

6. Modern ELT model : Uzbekistan. – Tashkent : NUU, 2026. – 150 с.

7. Hussain S. S. Content and language integrated learning (CLIL) in ELT // Arab World English Journal. – 2022.

DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN PHILOLOGICAL EDUCATION THROUGH COMPETENCY-BASED ASSESSMENT

Abatova M.K.
Doctoral student of Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: kommunikativ kompetentlik, kompetensiyaviy baholash, filologik ta’lim, interaktiv ta’lim, ko‘p tillilik, nutq o‘stirish, kasbiy muloqot, til ko‘nikmalari.
Ключевые слова: коммуникативная компетентность, компетентностная оценка, филологическое образование, интерактивное обучение, многоязычие, развитие речи, профессиональная коммуникация, языковые навыки.
Key words: communicative competence, competency-based assessment, philological education, interactive learning, multilingualism, speech development, professional communication, language skills.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada oliy ta’lim muassasalarida filolog talabalarning kommunikativ kompetensiyasini kompetensiyaviy baholash orqali rivojlantirish masalalari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda zamonaviy filologik ta’limda tilni amaliy qo‘llash, interfaol o‘qitish usullari va kommunikativ samaradorlikning ahamiyati ta’kidlangan. Bundan tashqari, tadqiqotda talabalarning og‘zaki va yozma muloqot ko‘nikmalarini takomillashtirishda ko‘p tillilik, ijtimoiy-madaniy xabardorlik va obyektiv baholash mezonlarining o‘rni tahlil qilingan. An’anaviy baholash usullarini talabalarning kasbiy o‘sishi va kommunikativ moslashuvchanligini qo‘llab-quvvatlovchi kompetensiyaga yo‘naltirilgan baholash tizimlariga aylantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Maqolada kompetensiyalarga asoslangan baholash yuqori malakali, kommunikativ jihatdan samarali va kasbiy raqobatbardosh filolog mutaxassislarni shakllantirishga yordam beradi, degan xulosaga kelingan.

РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются вопросы развития коммуникативной компетенции студентов-филологов в высших учебных заведениях посредством компетентностной оценки. В исследовании подчеркивается важность практического применения языка, интерактивных методов обучения и коммуникативной эффективности в современном филологическом образовании. Кроме того, в исследовании проанализирована роль многоязычия, социокультурной осведомленности и критериев объективной оценки в совершенствовании навыков устного и письменного общения студентов. Особое внимание уделяется трансформации традиционных методов оценивания в компетентностно-ориентированные системы оценивания, поддерживающие профессиональный рост и коммуникативную гибкость студентов. В статье делается вывод о том, что оценка на основе компетенций способствует формированию высококвалифицированных, коммуникативно эффективных и профессионально конкурентоспособных специалистов-филологов.

SUMMARY:
This article explores the development of communicative competence among philological students through competency-based assessment in higher education institutions. The study emphasizes the importance of practical language application, interactive learning methods, and communicative performance in modern philological education. Furthermore, the research analyzes the role of multilingualism, sociocultural awareness, and objective evaluation criteria in improving students' oral and written communication skills. Special attention is given to the transformation of traditional assessment methods into competency-oriented evaluation systems that support students' professional growth and communicative adaptability. The article concludes that competency-based assessment contributes to the formation of highly qualified, communicatively effective, and professionally competitive philological specialists.

Speech mastery itself represents a complex linguistic and psychological phenomenon. It includes pronunciation accuracy, lexical richness, grammatical correctness, coherence, fluency, stylistic appropriateness, and pragmatic effectiveness. Moreover, speech mastery also reflects the speaker's intellectual development, cultural awareness, and communicative confidence. Consequently, assessment of speech competence cannot be limited to isolated linguistic elements; instead, it requires holistic evaluation mechanisms that consider communicative performance as an integrated process.

Traditionally, language teaching in higher educational institutions was mainly oriented toward theoretical instruction, memorization of linguistic concepts, and reproduction of grammatical structures. However, modern educational paradigms emphasize the necessity of forming communicative competence, critical thinking, creativity, and independent language use. Therefore, assessment systems must also transform in accordance with these new educational priorities. In particular, evaluating speech mastery requires complex and multidimensional criteria that reflect students' real communicative abilities rather than only theoretical knowledge.

The competency-based approach emerged as a response to global educational transformations connected with globalization, technological development, and labor market demands. According to Noam Chomsky, linguistic competence includes the internal knowledge of language systems, whereas communicative scholars such as Dell Hymes expanded this concept by introducing communicative competence, which integrates sociocultural and pragmatic language use [3;4]. Furthermore, Michael Canale and Merrill Swain identified grammatical, sociolinguistic, discourse, and strategic competences as essential components of successful communication. Consequently, modern philological education increasingly incorporates these dimensions into speech assessment systems [2].

Modern educational reforms in Karakalpakstan have created new requirements for the professional preparation of philological students. In contemporary society, language specialists are expected not only to know grammatical rules and linguistic theories but also to communicate effectively in various social, academic, and professional situations. Consequently, the issue of speech mastery has become one of the central objectives of philological education. In this regard, the competency-based approach occupies an important position because it focuses on the practical application of knowledge, communicative effectiveness, and professional adaptability.

One of the major advantages of the competency-based approach lies in its learner-centered orientation. Unlike traditional assessment systems, competency-based evaluation focuses on practical outcomes and real communicative tasks. For example, students may participate in debates, presentations, interviews, role-playing activities, and academic discussions that simulate authentic communication situations. Such activities allow teachers to evaluate students' ability to organize ideas logically, use appropriate vocabulary, maintain interaction, and express opinions persuasively. As a result, assessment becomes more objective, functional, and professionally relevant [1].

Furthermore, competency-based assessment encourages active student participation in the learning process. Students are not passive recipients of theoretical information; instead, they become active communicators capable of solving linguistic and communicative problems independently. This educational model develops self-confidence, analytical thinking, and reflective learning strategies. In addition, students learn to evaluate their own speech performance and identify areas requiring improvement. Therefore, competency-oriented education promotes autonomous language development [6, 173-176].

Nevertheless, several difficulties remain within the speech assessment system of philological education in Karakalpakstan. First of all, many assessment practices still rely heavily on traditional examination methods focused primarily on memorization and theoretical reproduction. Consequently, practical communicative skills may receive insufficient attention during evaluation processes. Secondly, objective assessment of speech mastery often presents methodological challenges because oral communication contains subjective and dynamic elements. Different teachers may interpret fluency, coherence, or communicative effectiveness differently, which may reduce assessment reliability.

Moreover, limited technological integration sometimes affects the efficiency of competency-based assessment. Modern digital technologies, including audio

analysis tools, presentation software, and online communication platforms, can significantly improve speech evaluation procedures. However, insufficient technical resources and methodological training may restrict their effective implementation in certain educational institutions. Therefore, professional development programs for university instructors are necessary in order to enhance competency-oriented assessment practices [5, 255-264].

Another important issue concerns multilingualism within the educational environment of Karakalpakstan. Philological students frequently study several languages simultaneously, including Karakalpak, Uzbek, Russian, and English. While multilingual education enriches students' linguistic competence, it may also create interference problems influencing pronunciation, lexical selection, and syntactic organization. Consequently, assessment systems should consider multilingual communicative realities rather than applying rigid monolingual standards.

Additionally, sociocultural competence represents a crucial component of speech mastery. Effective communication requires not only grammatical correctness but also awareness of cultural norms, politeness strategies, discourse conventions, and contextual appropriateness. For example, public speaking traditions, forms of address, conversational etiquette, and persuasive techniques may differ across linguistic cultures. Therefore, competency-based assessment should evaluate students' ability to adapt communication according to sociocultural contexts.

The integration of interactive teaching methodologies also plays a significant role in developing speech competence. Debates, case studies, brainstorming activities, problem-solving tasks, project-based learning, and collaborative discussions create communicative environments that stimulate active language use. Furthermore, such methods increase students' motivation and emotional engagement, which positively influence speech development. Consequently, assessment should be closely connected with communicative classroom practices rather than separated from actual learning processes.

Research observations demonstrate that competency-based assessment positively influences students' communicative confidence and professional preparedness. Students who regularly participate in interactive speech activities generally demonstrate greater fluency, stronger argumentative skills, richer vocabulary usage, and improved discourse organization. Moreover, they become more capable of adapting their speech according to communicative goals and audience expectations. Therefore, competency-oriented education contributes significantly to the formation of professionally competent philologists.

At the same time, effective assessment requires clearly defined evaluation criteria. Speech mastery assessment should include several interconnected dimensions such as pronunciation clarity, grammatical accuracy, lexical diversity, coherence, fluency, interactional ability, and pragmatic appropriateness. Furthermore, transparent rubrics help students understand assessment expectations and improve their communicative performance systematically. Consequently, standardized competency descriptors may increase fairness and reliability within assessment systems.

In conclusion, the assessment of philological students' speech mastery based on the competency-based approach represents an essential direction in the modernization of higher education in Karakalpakstan. Unlike traditional knowledge-oriented evaluation systems, competency-based assessment emphasizes practical communication skills, professional adaptability, sociocultural awareness, and communicative effectiveness. Furthermore, this approach promotes active learning, critical thinking, independent language use, and professional self-development among future philologists. Nevertheless, successful implementation of competency-based assessment requires methodological modernization, teacher training, technological integration, and the development of objective evaluation criteria. Additionally, assessment systems should reflect multilingual and intercultural realities characteristic of Karakalpakstan's educational environment.

LITERATURE:

1. Bergmann J. (2022). The mastery learning handbook: A competency-based approach to student achievement. ASCD.

2. Canale M., & Swain M. (1980). Theoretical bases of commuicative approaches to second language teaching and testing.

3. Chomsky N. (1965). Aspects ofthe theory ofsyntax. Cambridge, MA: MITPress, (1977), 71-132.

4. Hymes D. (1992). The concept of communicative competence revisited. Thirty years of linguistic evolution, 1(2), 31-57.

5. Nur S. (2025). Competency-Based Grammar Mastery: Teaching Parts of Speech to Freshman EFL Students. English Language Teaching Methodology, 5(3), 255-264.

6. Urolov B. (2024). Evaluating for mastery authentic assessments support competency-based learning. Eurasian Journal of Academic Research, 4(7S), 173-176.

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

BILIMLENDIRIW ORTALIǴIN SANLASTIRIW ZAMANAGOY TÁLIMNIŃ JAŃA DÁWIRI

Nauruzbaeva A.S.
NMPI,Ulıwma pedagogika kafedrası baslıǵı,p.i.d.,professor

Таянч сўзлар: таълимни рақамлаштириш жараёни, таълим муҳити, янги давр, замонавий таълим, онлайн таълим.
Ключевые слова: процесс цифровизации образования, образовательная среда, новая эра, современное образование, онлайн-образование.
Key words: digitalization of education, educational environment, new era, modern education, online education.

РЕЗЮМЕ:
Ушбу мақолада таълим тизимини рақамлаштириш жараёни, унинг асосий йўналишлари,таълим сифатига таъсири ва бу йўлдаи имкониятлар таҳлил этилади. Рақамли технологияларни татбиқ орқали таълим жараёнини модернизациялаш бўйича таклифлар берилган.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируется процесс цифровизации системы образования, его основные направления, влияние на качество образования и возможности в этой области. Предлагаются варианты модернизации образовательного процесса посредством применения цифровых технологий.
SUMMARY:
This article analyzes the digitalization of the education system, its main trends, impact on the quality of education, and opportunities in this area. Options for modernizing the educational process through the use of digital technologies are proposed.

Bilimlendiriw ortalıǵın sanlastırıw- bul bilimlendiriw sistemasın sanlı texnologiyalar járdeminde jańalaw, modernizaciyalaw hám nátiyjeli islewin támiyinlewdi ańlatadı. Bul process bilimlendiriwge sanlı qurallar hám texnologiyalardı engiziw, oqıtıw hám úyreniw metodların sanlı formatta shólkemlestiriw hám individuallastırıwǵa qaratılǵan. Sanlı tálim ortalıǵın jaratıw texnologiyalardı oqıw procesine kirgiziwdi ǵana emes, bálki tálim sapasın jaqsılawdı, oqıwshılar hám oqıtıwshılarǵa jańa múmkinshilikler jaratıwdı da óz ishine aladı.

Bilimlendiriw ortalıǵın sanlastırıwdıń tiykarǵı baǵdarlarına:

1.Onlayn tálim platformaları hám aralıqtan oqıtıw: Onlayn tálim platformaları (mısalı, Moodle, Google Classroom, Edmodo) arqalı oqıwshılar hám oqıtıwshılar arasında nátiyjeli baylanıs ornatıladı. Aralıqtan oqıtıw sistemaları járdeminde talabalarǵa jaylasıw sheklewlerine qaramastan oqıw múmkinshiligi beriledi. Bul platformalar video sabaqlar, testler, onlayn dodalawlar hám kóplegen basqa oqıw resursların usınıs etedi.

2.Webinarlar, videokonferensiyalar, onlayn seminarlar arqalı oqıtıwshılar hám talabalar arasında baylanıstiń jańa formaları ámelge asırıladı.

Elektron oqıw resursları hám sanlı sabaqlıqlar:

Elektron sabaqlıqlar hám multimediya materialları (audio, video, ınteraktiv elementler) járdeminde tálim materialları jáne de qızıqlı hám nátiyjeli boladı.

Simulyatsiya hám ınteraktiv programmalar arqalı studentlerge teoriyalıq bilimlerdi ámeliyatqa qollanıw múmkinshiligi jaratıladı. Sanlı platformalarda sabaqlar hám oqıw materialları turaqlı túrde jańalanıp turadı, bul bolsa tálim sapasın jaqsılawǵa járdem beredi. Maǵlıwmatlardı basqarıw hám analizlewlew: Learning Management System (LMS) sıyaqlı sistemalar járdeminde oqıtıwshılar oqıwshılardı baqlaw, bahalaw hám tálim procesin basqarıw múmkinshiligine iye boladı. Maǵlıwmatlar analizi járdeminde oqıwshılardıń tabısların monıtorıń qılıw, hálsiz táreplerin anıqlaw hám oqıw procesin jekelestiriw múmkinshilikleri jaratıladı. Jasalma intellekt járdeminde oqıwshılardıń úyreniw usılları hám jetiskenliklerine maslastırılǵan tálim sistemaları islep shıǵılıwı múmkin. Sanlı hám ınteraktiv oqıtıw metodları: Gamifikatsiya (oyın elementlerin oqıtıw procesine qóllaw) tálim procesin jáne de qızıqlı hám ınteraktiv etiwge járdem beredi. Bul arqalı oqıwshılardı motivatsiya qılıw hám tálimdiń natiyjeliligin asırıw múmkin. Virtual klasslar (virtual Reality - vR) hám keńeytirilgen haqıyqat (Augmented Reality - AR) texnologiyalarınan paydalanıw arqalı talabalarǵa oqıw procesin real dúnya menen baylanıstırıw múmkinshiligin jaratıw kerek. Oqıwshılardı individual úyreniwge báǵdarlaw hám tálimdi jeke alıp barıw arqalı hár bir oqıwshınıń talaplarına sáykes tálimdi támiyinlew múmkin.

Kiberqawipsizlik hám informaciya qawipsizligi: Bilimlendiriw ortalıǵın sanlastırıwda kiberqáwipsizlik máselelerine bólek itibar beriw zárúr. Oqıwshılar hám oqıtıwshılardı onlayn ortalıqta qawipsiz islewge úyretiw, jeke maǵlıwmatlardı qorǵaw hám oqıw processinde jasırınlıqtı támiyinlew kerek. Onlayn platformalarda qawipsizlik protokolların engiziw hám hár qanday kiberhujumlerden qorǵaw talap etiledi.

Sanlı baylanıs hám sheriklik: Tálim processinde onlayn forum, chatlar, social tarmaqlar arqalı oqıwshılar arasında baylanıs ornatıladı hám olardıń óz-ara sherikligi kúsheytiriledi.

Oqıtıwshılar hám studentler arasında operativ pikir almaslaw, sabaqlarǵa tiyisli sorawlardı tez sheshiw múmkinshilikleri jaratıladı.

Bilimlendiriw ortalıǵın sanlastırıwdıń abzallıqları: nátiyjeliktiń asıwı: Sanlı texnologiyalar tálim procesin optimallastırıwǵa járdem beredi, waqtın tejew, kóbirek materialǵa kirisiw múmkinshiligin jaratadı.

Ínteraktivlik hám individual qatnas: oqıwshılardıń ózin-ózi basqarıwı, tálim processinde ınteraktiv hám jeke oqıtıw arqalı oqıwshı ózine qolay oqıw usılın tańlaw múmkinshiligine iye boladı. Aralıqtan oqıw múmkinshilikleri: Tálim procesin aralıqtan shólkemlestiriw, geografiyalıq sheklewlerge qaramastan oqıw múmkinshiliklerińiń keńeyiwi. Resurslarǵa keń kirisiw: Sanlı texnologiyalar arqalı oqıwshılar hám oqıtıwshılar kóbirek oqıw resurslarına, maǵlıwmatlarǵa, oqıw materiallarına kirisiw múmkinshiligine iye boladı.

Oqıwshılardı motivatsiyalaw: oyınlar hám ınteraktiv elementler arqalı tálim procesin qızıqlı hám motivatsiyalaw múmkin.

Bilimlendiriw ortalıǵın sanlastırıw tálimdiń sapasın jetilistiriw, oqıwshılar hám oqıtıwshılarǵa jańa múmkinshilikler jaratıw, hám tálim sistemasın zamanagóy talaplar tiykarında modernizaciyalawǵa qaratılǵan zárúrli process bolıp tabıladı. Bul process tálimniń hár bir basqıshında, oqıwshılardı jáne de nátiyjeli, qızıqlı hám ınteraktiv tárzde oqıtıw múmkinshiliklerin usınıs etedi. Bilimlendiriw ortalıǵın sanlastırıw júzege kelgen múmkinshilikler hám máseleler tálim sistemasınıń sanlı texnologiyalar járdeminde rawajlanıwın hám modernizaciyasın kórsetedi. Sanlı texnologiyalar tálim procesin nátiyjeli hám ınteraktivlestiriw imkaniyatın bersa de, olar menen baylanıslı bir qatar máseleler de bar. Tómende bilimlendiriw ortalıǵın sanlastırıwdaǵı tiykarǵı múmkinshilikler hám mashqalalardi kórip shıǵamız.

Múmkinshiliklerge tómendegiler kiredi:

Tálimge keń kirisiw múmkinshiligi: aralıqtan oqıtıw hám onlayn platformalar arqalı tálim processlerine dúnyanıń túrli múyeshlerinen kirisiw múmkinshiligi jaratıladı. Bul, ásirese, geografiyalıq sheklewler bar bolǵan orınlarda jasawshı oqıwshılar ushın úlken múmkinshilik jaratadı. Sanlı texnologiyalar járdeminde tálimdi tekǵana qala hám iri oraylarda, bálki shet aymaqlarda da keń tarqatıw múmkin.

Tálimde jeke oqıtıw: Tálimde jeke oqıtıw múmkinshilikleri, yaǵnıy hár bir oqıwshınıń mútajlikleri hám múmkinshiliklerine sáykes tálim usılları. Jasalma intellekt járdeminde oqıwshılardıń úyreniw usılı hám tezligin analizlew hám tálim procesin jekelestiriw.

Ínteraktivlik hám motivatsiya:

Gamifikatsiya (oyın elementlerin tálim procesine qosıw) hám ınteraktiv platformalar járdeminde tálim procesin qızıqlı hám motivatsiyalaytuǵın qılıw. Virtual haqıyqat (vR) hám keńeytirilgen haqıyqat (AR) texnologiyalarınan paydalanıw arqalı oqıwshılarǵa ámeliyatda úyreniw múmkinshiligi beriledi. Mısalı, tariyx yamasa biologiya sabaqlarında oqıwshılar tariyxıy jaylardı virtual tárzde kóriwleri yamasa biologiyalıq processlerdi ınteraktiv túrde úyreniwleri múmkin.

Resurslarǵa keń kirisiw:

sanlıresurslar, elektron sabaqlıqlar, video sabaqlar, maqalalar hám basqa oqıw materiallarına keń kirisiw múmkinshiligi. Oqıwshılarǵa onlayn kitapxanalardan yamasa e-pochta arqalı operativ maǵlıwmat alıw múmkinshilikleri jaratıladı.

Oqıtıwshılar hám studentlerdiń nátiyjeli sherikligi:

Onlayn forum hám chatlar arqalı oqıtıwshılar hám studentler arasında operativ baylanıs ornatıw. Kooperativ úyreniw hám oqıwshılar arasında sheriklikti xoshametlentiretuǵın ortalıq jaratıw, mısalı, gruppalı onlayn dodalawlar hám joybarlar.

Innovciyalıq tálim usılların qóllaw:

Ínteraktiv sabaqlıqlar, virtual klasslar, simulyatsiyalar hám basqa innovciyalıq oqıw metodların qóllaw arqalı tálim natiyjeliligin asırıw.

Programmalastırıw, robototexnika hám basqa texnologiyalardı úyreniw arqalı jaslardı texnologiyalıq bilimler menen támiyinlew.

Mashqalalar:

Sanlı ayırmashılıq (Digital Divide): Tálimdi nomerlashtirishda eń úlken máselelerden biri bulsanlıayırmashılıq yamasa digitallashgan bolıwdaǵı teńsizlik bolıp tabıladı. Kóplegen aymaqlarda oqıwshılardıń Internetge kirisiw múmkinshilikleri sheklengen, sonıń menen birge, qurılma hám texnologiyalardı isletiw qábiletleri tómen bolıwı múmkin. Oqıwshılardıń barlıq ushın birdeysanlımúmkinshiliklerge iye emesligi, tálim sistemasınıń nomerlashtirilishida ádillik ideyalarına erisiwge ırkinish beredi.

Kiberxavfsizlik hám jasırınlıq:

Tálim sistemasınıń nomerlashtirilishi menen birge, maǵlıwmat qawipsizligi hám jasırınlıq máseleleri zárúr áhmiyetke iye bolıp qaladı. Oqıwshılardıń hám oqıtıwshılardıń jeke maǵlıwmatların qorǵaw zárúr. Onlayn platformalardan paydalanıwda kiberhujumlar, jalǵan maǵlıwmatlar hám internetti keri maqsette paydalanıw qáwipi bar.

Texnikalıq infratuzilma hám resurslarınıń jetispewi:

Ayırım aymaqlarda Internetge kirisiw múmkinshiligi yamasa kompyuterler hám basqa texnikalıq qurallardıń jetiwmasligi sebepli, tálim ortalıǵın

nomerlashtirishni ámelge asırıwda qıyınshılıqlar júzege keliwi múmkin. Qurılmalar hám programmalardı jańalaw hám remontlaw ushın kerekli aqshanıń jetiwmasligi da mashqala tuwdıradı.

Oqıtıwshılardıń sanlı kompetensiyasi: oqıtıwshılardısanlıkónlikpeler menen támiyinlew, olardı zamanagóysanlıqurallardan paydalanıwǵa úyretiw zárúr.

Kóplegen oqıtıwshılar, ásirese, kishi hám orta aymaqlardaǵı oqıtıwshılar, sanlı texnologiyalardan paydalanıwda jetkilikli bilim hám tájiriybege iye emes.

Sanlıortalıqta etikalıq jáne social máseleler: Internetdegi etikalıq minez-qulıq hám kiberbullying (kiber zorlıǵıw;) sıyaqlı social máseleler de tálim ortalıǵın nomerlashtirishda júzege keliwi múmkin. Oqıwshılarǵa internette etikalıq minez-qulıqtı, jeke turmıstı qorǵawdı hám qawipsizlikti támiyinlewdi úyretiw zárúr.

Bilimlendiriw ortalıǵın sanlastırıw - bul uzaq múddetli hám kompleksli process. Onıń tabıslı bolıwı ushın texnikalıq infradúzilisti jaqsılaw menen birge, pedagogik kadrlar bilimin jetilistiriw hám tálim mazmunın jańalaw talap etiledi. Sanlı texnologiyalar tálim sapasın jańa basqıshqa kóteriwshi qural bolıp, ol oqıwshılardı zamanagóy dúnyaǵa tayarlawdıń birden-bir jolı bolıp tabıladı.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Allen I. E., & Seaman J. (2011). Going the distance. Online education ın the United States, 44-48. https://www. onlinelearningsurvey. com-/reports/goingthedistance.pdf

2. Babaxodjaeva L.G. Talabalarning pedagogik kompetentligini rivojlantirish jarayonida aralash ta'lim modelini joriy etishning nazariy va amaliy asoslari, avtoreferat. - T.: CHDPU, 2021. - 16 b.

3. Begbo'tayev A.E. "Tarmoq texnologiyalari" fanini o'qitishni takomillashtirishning ilmiy-pedagogik asoslari. Monografiya. - Toshkent, 2020. -125 b.

OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA RAQAMLI PLATFORMALAR VA DASTURLARDAN FOYDALANISH ORQALI MASHG‘ULOTLAR SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Tengelbaeva D.M.
Nukus davlat pedagogika instituti doktoranti

Tayanch so‘zlar: raqamli ta’lim, LMS, interaktiv metodlar, masofaviy ta’lim, innovatsion pedagogika, ta’lim texnologiyalari.
Ключевые слова: цифровое образование, LMS, интерактивные методы, дистанционное обучение, инновационная педагогика, образовательные технологии.
Key words: digital education, LMS, interactive methods, distance learning, innovative pedagogy, educational technologies.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada oliy ta’lim muassasalarida raqamli platformalar va zamonaviy dasturlardan foydalanishning pedagogik samaradorligi tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalar yordamida o‘quv jarayonini tashkil etish, talabalar faolligini oshirish, bilimlarni mustahkamlash hamda individual ta’lim trayektoriyasini yaratish imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, raqamli ta’lim muhitining afzalliklari va muammolari ilmiy nuqtai nazardan asoslab berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируется педагогическая эффективность использования цифровых платформ и современных программ в высших образовательных учреждениях. Освещаются возможности организации учебного процесса с использованием цифровых технологий, повышения активности студентов, закрепления знаний, а также формирования индивидуальной образовательной траектории. Кроме того, с научной точки зрения обоснованы преимущества и проблемы цифровой образовательной среды.
SUMMARY:
This article analyzes the pedagogical effectiveness of using digital platforms and modern software in higher education institutions. It highlights the possibilities of organizing the educational process through digital technologies, increasing student engagement, strengthening knowledge acquisition, and creating individualized learning trajectories. In addition, the advantages and challenges of the digital learning environment are substantiated from a scientific perspective.

Kirish. Hozirgi kunda globallashuv va raqamlashtirish jarayonlarining jadal sur’atlarda rivojlanishi oliy ta’lim tizimiga yangi talablar qo‘ymoqda. Zamonaviy jamiyatda raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash, ularning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish hamda mustaqil fikrlash qobiliyatini

shakllantirish ta’lim jarayonini innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etishni taqozo etadi. Shu nuqtai nazardan, oliy ta’lim muassasalarida raqamli platformalar va dasturiy vositalardan samarali foydalanish dolzarb ilmiy-amaliy muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) ta’lim jarayoniga keng joriy etilishi o‘qitish metodlari va shakllarini tubdan o‘zgartirib, an’anaviy ta’lim modelidan interaktiv va talabaga yo‘naltirilgan ta’lim modeliga o‘tishni ta’minlamoqda. Raqamli platformalar orqali tashkil etilgan mashg‘ulotlar o‘quv materiallarini multimediaviy shaklda taqdim etish, talabalarning bilimini tezkor baholash, individual ta’lim trayektoriyasini yaratish hamda masofaviy ta’lim imkoniyatlarini kengaytirish bilan ahamiyatlidir.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda oliy ta’lim muassasalarida raqamli ta’lim vositalaridan foydalanish keng yo‘lga qo‘yilayotgan bo‘lsa-da, ularning mashg‘ulotlar samaradorligiga ta’siri yetarli darajada tizimli o‘rganilmagan. Shuningdek, mavjud platformalarning pedagogik imkoniyatlari, ularni qo‘llash metodikasi hamda samaradorlikni oshirish omillari chuqur ilmiy tahlilni talab etadi.

Tadqiqotning maqsadi - oliy ta’lim muassasalarida raqamli platformalar va dasturlardan foydalanish orqali mashg‘ulotlar samaradorligini oshirishning nazariy va amaliy asoslarini tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun raqamli ta’lim texnologiyalarining pedagogik xususiyatlarini o‘rganish, ularning afzalliklari va muammolarini aniqlash hamda samarali qo‘llash bo‘yicha takliflar ishlab chiqish vazifalari belgilab olindi.

Adabiyotlar sharhi. Raqamli ta’lim texnologiyalarini o‘rganish bo‘yicha ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Xorijiy olimlar tomonidan LMS tizimlarining samaradorligi, masofaviy ta’limning pedagogik asoslari hamda interaktiv metodlarning afzalliklari keng yoritilgan. Xususan, zamonaviy tadqiqotlarda raqamli platformalar talabalarning mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim vosita sifatida baholanadi.

Mahalliy tadqiqotchilar tomonidan ham oliy ta’limda axborot texnologiyalarini qo‘llash masalalari o‘rganilgan bo‘lib, unda ta’lim jarayonining sifatini oshirish, pedagogik innovatsiyalarni joriy etish va o‘qitish samaradorligini ta’minlashga alohida e’tibor qaratilgan.

Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda raqamli platformalardan foydalanishning kompleks metodikasi va samaradorlik ko‘rsatkichlarini aniqlash yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi kuzatiladi.

Oliy ta’lim muassasalarida raqamli platformalar va dasturlardan foydalanish masalasi so‘nggi yillarda o‘zbek, MDH va xorijiy olimlar tomonidan keng

o‘rganilmoqda. Ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlar asosan raqamli pedagogika, LMS tizimlari, masofaviy ta’lim, sun’iy intellekt va ta’lim samaradorligini oshirish masalalariga qaratilgan.

O‘zbek tadqiqotchilari raqamli ta’lim texnologiyalarining ta’lim jarayoniga ta’sirini turli jihatlarda o‘rgangan. Jumladan, R. Islamova tomonidan olib borilgan tadqiqotda elektron ta’lim va LMS tizimlarining ta’lim menejmenti va samaradorligiga ijobiy ta’siri asoslab berilgan bo‘lib, raqamli transformatsiya sharoitida ta’limni modernizatsiya qilish muhimligi ta’kidlanadi .

D. Sabirova esa sun’iy intellekt asosidagi raqamli platformalar ta’lim jarayonida yangi imkoniyatlar yaratishini, xususan, adaptiv o‘qitish va avtomatlashtirilgan baholash tizimlari orqali samaradorlik oshishini ko‘rsatadi.

R. Atamuratov tadqiqotlarida raqamli platformalarning kognitiv jihatlari tahlil qilinib, o‘quv materiallarini taqdim etishda kognitiv yuklama nazariyasiga amal qilish samaradorlikni oshirishning muhim omili ekanligi qayd etiladi .

Shuningdek, Z. Murodova va boshqalar raqamli ta’lim muhiti talabalarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda muhim vosita ekanligini, interaktiv metodlar va platformalar orqali bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishga erishilishini ta’kidlaydi .

Z. Sulaymanov tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda esa raqamli ta’lim texnologiyalarining evolyutsiyasi, “learning analytics” va adaptiv o‘qitish tizimlari orqali ta’lim jarayonini individuallashtirish imkoniyatlari ilmiy asosda yoritilgan .

Umuman olganda, o‘zbek olimlari tadqiqotlarida raqamli platformalar ta’lim sifatini oshirish, boshqaruvni optimallashtirish va talaba faolligini kuchaytirishda muhim vosita sifatida baholanadi.

MDH mamlakatlari olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda raqamli pedagogikaning metodologik asoslari va ta’lim sifatiga ta’siri keng o‘rganilgan. Xususan, raqamli pedagogika konstruktivizm, kompetensiyaga asoslangan yondashuv va shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim bilan uzviy bog‘liqligi asoslab berilgan .

Shuningdek, masofaviy ta’limni tashkil etishda Moodle, Google Classroom, Kahoot kabi platformalardan foydalanish o‘quv jarayonini samarali tashkil etish, tezkor baholash va talabalar faolligini oshirishga xizmat qilishi aniqlangan .

MDH tadqiqotchilari, ayniqsa, raqamli texnologiyalar yordamida ta’lim sifatini monitoring qilish, big data va learning analytics orqali o‘quv jarayonini tahlil qilish imkoniyatlarini alohida ta’kidlaydi .

Bu tadqiqotlar raqamli platformalar nafaqat o‘qitish vositasi, balki ta’limni boshqarish va nazorat qilishning samarali instrumenti ekanligini ko‘rsatadi.

Xorijiy ilmiy adabiyotlarda raqamli ta’lim texnologiyalarining nazariy va amaliy asoslari chuqur o‘rganilgan. Xususan, UNESCO va OECD tadqiqotlarida raqamli ta’lim global ta’lim tizimining ajralmas qismi sifatida baholanib, uning moslashuvchanlik, ochiqlik va samaradorlikni oshirishdagi roli qayd etilgan .

T. Bates o‘zining “Teaching in a Digital Age” asarida raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan ta’lim talabalarning mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini rivojlantirishini va o‘qitishning samaradorligini oshirishini ilmiy asoslab beradi.

Xorijiy tadqiqotlarda, shuningdek, sun’iy intellekt, machine learning va adaptiv o‘qitish tizimlari orqali individual ta’lim trayektoriyasini yaratish, real vaqt rejimida baholash va prognozlash imkoniyatlari keng yoritilgan .

Bulutli texnologiyalar asosida yaratilgan raqamli platformalar esa ta’lim resurslaridan foydalanish imkoniyatini kengaytirib, ularning samaradorligi va qulayligini oshirishi ta’kidlanadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki:

barcha ilmiy manbalarda raqamli platformalar ta’lim samaradorligini oshiruvchi muhim omil sifatida e’tirof etiladi;

o‘zbek olimlari asosan amaliy va metodik jihatlarga e’tibor qaratgan;

MDH tadqiqotlarida boshqaruv va monitoring tizimlari chuqur o‘rganilgan;

xorijiy olimlar esa innovatsion texnologiyalar (AI, analytics, adaptive learning) orqali ta’limni individuallashtirish masalalariga urg‘u bergan.

Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda raqamli platformalardan foydalanishning kompleks metodikasi va samaradorlikni baholashning yagona tizimi yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Bu esa mazkur yo‘nalishda qo‘shimcha ilmiy izlanishlar olib borish zarurligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi: tahlil va sintez, taqqoslash, kuzatish, so‘rovnoma, statistik tahlil.

Tadqiqot obyektini oliy ta’lim muassasalarida o‘quv jarayoni tashkil etilishi tashkil etadi. Tadqiqot predmeti esa raqamli platformalar orqali mashg‘ulotlar samaradorligini oshirish jarayonidir.

Amaliy tadqiqot doirasida talabalar va o‘qituvchilar o‘rtasida so‘rovnoma o‘tkazildi hamda raqamli platformalardan foydalanilgan darslar natijalari tahlil qilindi.

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari quyidagilarni ko‘rsatdi:

Raqamli platformalardan foydalangan holda o‘tkazilgan mashg‘ulotlarda talabalar faolligi sezilarli darajada oshdi;

O‘quv materiallarini o‘zlashtirish darajasi an’anaviy darslarga nisbatan yuqori bo‘ldi;

Talabalarda mustaqil ishlash va o‘z-o‘zini nazorat qilish ko‘nikmalari shakllandi;

O‘qituvchilar uchun darslarni tashkil etish va baholash jarayoni soddalashdi.

Statistik tahlil natijalariga ko‘ra, raqamli platformalardan foydalanish o‘quv samaradorligini o‘rtacha 30–35% ga oshirgan.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli platformalar ta’lim jarayonini modernizatsiya qilishda muhim rol o‘ynaydi. Ular nafaqat o‘qitish sifatini oshiradi, balki talabalar uchun qulay va moslashuvchan o‘quv muhitini yaratadi.

Shu bilan birga, ayrim muammolar ham mavjud: texnik infratuzilmaning yetarli emasligi, internet sifati, o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasi pastligi. Bu muammolarni bartaraf etish uchun tizimli choralar ko‘rish zarur.

Natijalar. Oliy ta’lim muassasalarida raqamli platformalar va dasturlardan foydalanish samaradorligini aniqlashga qaratilgan tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli ta’lim texnologiyalari o‘quv jarayonining sifat ko‘rsatkichlariga sezilarli ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Birinchidan, raqamli platformalar (LMS, MOOC, videokonferensiya tizimlari) o‘quv jarayonida talabalar faolligini oshirishga xizmat qiladi. Tizimli tahlillar natijalariga ko‘ra, interaktiv vositalar (forumlar, testlar, gamifikatsiya elementlari) orqali talabalar dars jarayonida faol ishtirok etadi va bu bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishga olib keladi .

Ikkinchidan, raqamli platformalar o‘quv natijalarini yaxshilashga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Meta-tahlillar shuni ko‘rsatadiki, onlayn platformalardan muntazam foydalanadigan talabalar an’anaviy usulda o‘qiganlarga nisbatan yuqori akademik natijalarga erishadi, ayniqsa individual o‘quv trayektoriyasi va tezkor fikr-mulohaza mavjud bo‘lganda .

Uchinchidan, LMS tizimlari yordamida ta’lim jarayonini boshqarish samaradorligi oshadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, raqamli tizimlar orqali darslarni tashkil etish, baholash va monitoring qilish jarayonlari sezilarli darajada tezlashadi, masalan, ayrim holatlarda ma’muriy jarayonlar 60–70% gacha optimallashtirilgan .

To‘rtinchidan, raqamli platformalar moslashuvchan va individual ta’lim muhitini yaratadi. Talabalar istalgan vaqtda materiallarga murojaat qilish, o‘z tezligida o‘rganish va mustaqil ta’lim olib borish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa o‘z-o‘zini boshqarish (self-regulated learning) ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Beshinchidan, tadqiqotlar raqamli savodxonlik darajasi bilan ta’lim samaradorligi o‘rtasida kuchli bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi. Raqamli

kompetensiyasi yuqori bo‘lgan talabalar va o‘qituvchilar LMS imkoniyatlaridan samaraliroq foydalanadi .

Shu bilan birga, natijalar shuni ham ko‘rsatadiki, raqamli platformalarning samaradorligi bir qator omillarga bog‘liq:

- o‘qituvchilarning raqamli va pedagogik kompetensiyasi;
- o‘quv materiallarining sifati;
- texnik infratuzilma (internet, qurilmalar);
- ta’lim muassasasining institutsional qo‘llab-quvvatlashi;
- talabalar motivatsiyasi va faol ishtiroki .

Aks holda, platformalar faqat “raqamli vosita” darajasida qolib, ta’lim samaradorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmasligi mumkin.

Xulosa va munozara. Olib borilgan ilmiy tahlillar va empirik natijalar asosida quyidagi umumiy xulosalarga kelish mumkin:

Birinchidan, oliy ta’lim muassasalarida raqamli platformalar va dasturlardan foydalanish ta’lim samaradorligini oshirishning muhim va zaruriy omili hisoblanadi. Ular o‘quv jarayonini modernizatsiya qilish, bilimlarni yetkazishning yangi shakllarini joriy etish va talabalar faolligini oshirish imkonini beradi.

Ikkinchidan, raqamli ta’lim texnologiyalari yordamida tashkil etilgan mashg‘ulotlar an’anaviy ta’limga nisbatan yuqori samaradorlikka ega bo‘lib, ayniqsa interaktivlik, moslashuvchanlik va individuallashtirish imkoniyatlari bilan ajralib turadi.

Uchinchidan, raqamli platformalar ta’lim jarayonini nafaqat texnologik, balki pedagogik jihatdan ham transformatsiya qiladi. Ular konstruktivistik va kompetensiyaviy yondashuvlarni amalga oshirish uchun samarali muhit yaratadi.

To‘rtinchidan, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli platformalarning samaradorligi kompleks va ko‘p omilli jarayon bo‘lib, faqat texnologiyani joriy etish bilan cheklanmaydi. Uning muvaffaqiyati quyidagi shartlarga bog‘liq:

- o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirish;
- sifatli elektron o‘quv resurslarini yaratish;
- barqaror texnik infratuzilmani ta’minlash;
- ta’limni boshqarishda raqamli yondashuvlarni joriy etish.

Beshinchidan, rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, raqamli tengsizlik va infratuzilma muammolari hali ham asosiy to‘siqlardan biri bo‘lib qolmoqda. Shu sababli, ta’limni raqamlashtirish siyosati inklyuziv va bosqichma-bosqich amalga oshirilishi zarur.

Umuman olganda, raqamli platformalar oliy ta’lim tizimini rivojlantirishning strategik yo‘nalishi bo‘lib, ularning samarali integratsiyasi ta’lim sifatini oshirish, global raqobatbardosh kadrlar tayyorlash va innovatsion ta’lim muhitini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezident Administratsiyasi. Oliy ta’lim tizimini rivojlantirishga oid qaror va farmonlar. – Toshkent, 2020–2023.
2. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. Oliy ta’limni raqamlashtirish konsepsiyasi. – Toshkent, 2022.
3. R. Islamova. Oliy ta’limda raqamli texnologiyalarni joriy etish masalalari // Zamonaviy ta’lim jurnali. – 2021. – №4. – B. 45–50.
4. D. Sabirova. Sun’iy intellekt asosida ta’lim jarayonini takomillashtirish // Innovatsion rivojlanish jurnali. – 2022. – №2.
5. Z. Sulaymanov. Raqamli ta’lim texnologiyalarining pedagogik asoslari. – Toshkent: Fan, 2021.
6. R. Atamuratov. Ta’lim jarayonida kognitiv texnologiyalarni qo‘llash // Pedagogika jurnali. – 2020. – №3.
7. Z. Murodova. Raqamli ta’lim muhiti va kompetensiyalar rivoji // Ta’lim va innovatsiya. – 2021.
8. E. S. Polat. Novye pedagogicheskie i informatsionnye texnologii v sisteme obrazovaniya. – Moskva: Akademiya, 2018.
A. A. Andreev. Distantsionnoe obuchenie: teoriya i praktika. – Moskva, 2019.
9. V. P. Bespalko. Pedagogika i progressivnye texnologii obucheniya. – Moskva, 2017.
10. N. V. Kuzmina. Professionalizm deyatelnosti prepodavatelya. – Sankt-Peterburg, 2019.
11. V. I. Zagvyazinskiy. Teoriya obucheniya i vospitaniya. – Moskva, 2020.
12. Tony Bates. Teaching in a Digital Age. – Vancouver: BCcampus, 2019.
13. Michael Allen. E-Learning: Teaching and Learning Online. – Wiley, 2016.
14. D. R. Garrison., T. Anderson. E-Learning in the 21st Century. – London: Routledge, 2017.
15. UNESCO. Digital Education Transformation Report. – Paris, 2021.
16. OECD. Education in a Digital Age. – Paris, 2020.
17. George Siemens. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age // International Journal of Instructional Technology. – 2005.
18. John Seely Brown. Learning in the Digital Age. – Harvard Business Review, 2018.
19. Diana Laurillard. Teaching as a Design Science. – London: Routledge, 2012.

XORIJIY DAVLATLARDA OLIY TA'LIM MUASSASALARI BOSHQARUVI TIZIMI: TADQIQOTLAR SHARHI

Abdusalomova S.Z.
Andijon davlat chet tillari instituti tayanch doktoranti

Tayanch so'zlar: oliy ta'lim, boshqaruv tizimi, xorijiy tajriba, sifat menejmenti, akademik erkinlik, moliyaviy mustaqillik, innovatsion boshqaruv.
Keywords: higher education, management system, foreign experience, quality management, academic autonomy, financial independence, innovative governance.
Ключевые слова: высшее образование, система управления, зарубежный опыт, менеджмент качества, академическая автономия, финансовая независимость, инновационное управление.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur tadqiqotda xorijiy davlatlarda oliy ta'lim muassasalari boshqaruvi tizimining nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Jumladan, AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya va Yaponiya tajribalarida qo'llanilayotgan boshqaruv modellari, sifat menejmenti tizimi, moliyaviy mustaqillik hamda akademik erkinlik masalalari o'rganiladi. Tadqiqotlar sharhi asosida samarali boshqaruv omillari aniqlanib, ularning milliy ta'lim tizimiga moslash imkoniyatlari baholanadi.
РЕЗЮМЕ:
В данной работе рассматриваются теоретические и практические аспекты системы управления высшими учебными заведениями зарубежных стран. Анализируются модели управления в США, Великобритании, Германии и Японии, особенности системы менеджмента качества, вопросы академической автономии и финансовой независимости. На основе обзора исследований определяются эффективные управленческие механизмы и оцениваются возможности их адаптации к национальной системе высшего образования.
SUMMARY:
This study examines the theoretical and practical aspects of higher education management systems in foreign countries. It analyzes governance models implemented in the USA, the United Kingdom, Germany, and Japan, focusing on quality management systems, academic autonomy, and financial independence. Based on a review of research, effective management mechanisms are identified and the possibilities of adapting them to the national higher education system are evaluated.

Kirish. Oliy ta'limda "sifat" tushunchasi konkret ma'noga ega emas. Chunki ta'lim qandaydir aniq ashyo-buyum yoki sanoat mahsuloti singari moddiy obyekt bo'lmasdan, balki murakkab xususiyatlarga ega bo'lgan hodisadir. Shu

boisdan ham “sifat” tushunchasi borasida xilma-xil va ba’zan o‘zaro ziddiyatli bo‘lgan juda ko‘plab ta’riflarni uchratish mumkin. Shunga qaramasdan, oliy ta’limni rivojlantirishga qaratilgan har qanday faoliyat muqarrar tarzda “sifat”ga murojaat qilish zaruratiga duch keladi. Chunki sifat xususiyatlarning integral va yaxlit tizimi bo‘lib, uning mazmun-mohiyatini aniqlashtirmasdan turib ta’limni takomillashtirishga bo‘lgan har qanday urinish o‘z mohiyatini yo‘qotadi, tom ma’noda absurdlikka aylanadi. Shu boisdan ham oliy ta’limni rivojlantirish haqida gap ketganda “sifat” fundamental ahamiyat kasb etadi. Bu esa oliy ta’limda sifat konsepsiyasining jiddiy ilmiy-nazariy muhokamasini taqozo etadi. Ta’lim sifatiga oid adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, unga nisbatan keltirilgan yuzlab ta’riflar mavjud. Biz ulardan faqat ayrimlariga e’tibor qaratamiz.

Ba’zi olimlar ta’lim sifatini ta’lim jarayoni va natijalarining umumiy xususiyati deb hisoblaydi. Bu ikki komponentning birligi orqali ifodalanishi mumkin: jarayon va natija. Boshqa bir ta’rifga ko‘ra, ta’lim sifatini shaxsning shakllangan bilim darajasi, malakalari va ijtimoiy ahamiyatga ega sifatlari tashkil qiladi. Ushbu ta’riflarda asosiy e’tibor natijaning ta’lim maqsadlariga mos kelishiga qaratiladi. Boshqa bir olimlar quyidagi ta’rifni taklif qiladi: “Ta’lim sifati - ta’lim jarayoni ishtirokchilarining ta’lim muassasasi tomonidan taqdim etiladigan ta’lim xizmatlariga nisbatan umidlarining qondirilish darajasi”. Ushbu ta’rifga ko‘ra, shaxs va jamiyat ehtiyojlariga javob beradigan ta’lim sifati yuqori deb baholanadi. Ta’lim sifatini ehtiyojlarga muvofiqlik nuqtai nazaridan tushunishga ko‘ra, ta’lim sifati turli darajadagi iste’molchilarning ehtiyojlarini qondirish qobiliyatini belgilaydigan xususiyat sifatida ko‘riladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Hozirgi kunda oliy ta’limda sifat va uni ta’minlashga oid bir qator zamonaviy yondashuvlarni alohida keltirish mumkin:

1. Oliy ta’lim sifatini ta’minlash bo‘yicha Yevropa standartlari va yo‘riqnomalari-ESGda oliy ta’lim muassasasining samarali ta’limni ta’minlash uchun zarur bo‘lgan resurslar, jarayonlar va natijalarga egaligini baholash uchun foydalaniladigan ko‘rsatkichlar to‘plami sifatida ta’rif beriladi.

2. Malkolm Baldrij milliy sifat mukofoti MBNQA da mijozlar ehtiyojini qondirish, yuqori salohiyatli xodimlarni jalb qilish va innovatsiyalar orqali ta’lim jarayonining muttasil takomillashtirish nazarda tutiladi.

3. Yalpi sifat menejmenti TQM yondashuviga ko‘ra, muassasa faoliyatining barcha jihatlarini, jumladan, o‘qitish, tadqiqot, boshqaruv va qo‘llab-quvvatlash xizmatlarini doimiy takomillashtirishga qaratilgan faoliyat.

4. ISO 9001:2015 hamda ISO 21001:2018 standartlarida ta’lim muassasasining izchil, yuqori sifatli xizmatlarni taqdim etish orqali manfaatdor tomonlarning ehtiyojlarini qondirishini ta’minlashga qaratilgan tizimli faoliyati sifatida belgilaydi

Tadqiqot metodologiyasi. Sifat to‘satdan paydo bo‘lib qolmaydi. Uni rejalashtirish lozim. Sifat muassasa strategiyasida eng muhim ko‘rsatkich bo‘lishi va unga strategik rejalashtirish jarayoniga muvofiq muntazam erishilishi darkor. Strategik rejalashtirish - ta’lim sifatini boshqarish tizimidagi eng asosiy ko‘rsatkichlardan biridir. Ta’lim sifatini rejalashtirish ta’lim muassasasi faoliyatining uzoq muddatli yo‘nalishini ishlab chiqish bilan chambarchas bog‘liq. Qudratli strategik nuqtai nazar - har qanday muassasa muvaffaqiyatining eng asosiy omillaridan biridir. Ta’limdagi strategik rejalashtirish jarayoni fanda, ishlab chiqarishda va umuman jamiyatda ro‘y berayotgan voqea-hodisalarni ko‘zgudagidek aks ettiradi. Unda asosiy vazifalar va maqsadlarni aniqlash, kuchli va zaif tomonlarni, imkoniyatlarni va tahdid soluvchi xavf-xatarlarni tahlil qilish uchun foydalaniladigan omillar ta’lim sohasiga ham joriy qilinadi. Strategik rejalashtirish uzoq muddatli ustuvor jihatlarni shakllantirishga imkon beradi va oqilona o‘zgarishlarga ko‘maklashadi. Muassasa strategiyaga ega bo‘lmay turib, yangi imkoniyatlardan juda yaxshi foydalanish uchun maqbul vaziyatda ekanligiga ishonch hosil qila olmaydi. Strategik rejalashtirishning yetakchi maqsadlari ta’lim muassasasini rivojlantirishning muayyan vaqt oralig‘iga mo‘ljallangan umumiy dasturini ishlab chiqish bilangina emas, balki ushbu ta’lim muassasasi ko‘rsatadigan ta’lim xizmatlarining eng muhim yo‘nalishlarini, shuningdek, bu yo‘nalishlarning iste’molchilar ehtiyojlariga nechog‘li mosligini tushunib olish va ularni qayta ko‘rib chiqish bilan ham belgilanadi. Strategik rejalashtirishda odatda, muhim muammolarning ma’lum bir majmuini ishlab chiqishga alohida ahamiyat beriladi. Ularning ro‘yxati quyidagicha bo‘lishi mumkin:

Strategik rejalashtirish jarayoni. Garchand nazariyadan amaliyot sari ishlash oqilona yo‘l bo‘lsa-da, strategik rejalashtirishga kirishayotib rioya qilish lozim bo‘lgan xatti- harakatlar majburiy izchilligi mavjud emas. Biroq kelajakni rejalashtirishda tizimli yondashish nihoyatda muhim. Strategiya iste’molchilarning turli guruhlari ehtiyojlariga tayanishi lozim. Shundan kelib chiqqan holda bosh maqsadni belgilab beradigan hamda umuman nuqtai nazarni kengaytiradigan siyosat va rejani tuzish zarur. Strategik rejalashtirishda harakatlarning muayyan izchilligi bo‘lishi mumkin. Ta’lim muassasasining bosh maqsadi uning yo‘nalishini, boshqalardan farqini belgilab beradi. Bosh maqsadning ushbu ta’lim muassasasining barcha imkoniyatlaridan maksimal

ravishda foydalanishga imkon beradigan zarur harakatlarga o‘tishini ta’minlash juda muhim. Ular o‘z sohasining peshqadamlaridan bo‘lishni maqsad qilib qo‘yganliklarini, odatda, istar-istamas oshkora e’lon qiladilar. Ular, bu holda, mag‘lubiyatga uchrash ehtimolidan cho‘chiydilar. Siz asosiy maqsadni aniqlar ekansiz, uzoq muddatga mo‘ljallangan, aniq ifodalangan sifat strategiyasiga tayansangiz, bu hol, albatta, aks etishi lozim. TM bosh vazifalarining asosiy qoidalarini belgilashda quyidagilarni e’tiborga olish zarur:

- yodda oson saqlanishi;
- oson ommalashishi;
- tashkilotning nima bilan shug‘ullanishi aniq belgilanishi;
- sifatni oshirishga qo‘shilgan hissa darajasi;
- tashkilotning uzoq muddatli maqsadlari to‘g‘risida nizom bo‘lishi;
- iste’molchiga yo‘naltirilgan bo‘lishi;
- moslashuvchan bo‘lishi shart.

Ta’lim muassasasi qadriyatlarni o‘zi aniqlab olishi zarur, ammo ular quyida tavsiya qilinadiganlardan aksariyatini o‘z ichiga olishi mumkin:

1. ta’lim oluvchilar -o‘quvchi, talaba)ni birinchi o‘ringa qo‘yamiz;
2. kasbiy halollikni yuqori darajada tutgan holda ishlaymiz;
3. yagona jamoa bo‘lib ishlaymiz;
4. doimiy yaxshilanishga-taraqqiyotga intilamiz;
5. barchaga teng imkoniyatlar yaratish ustida ishlaymiz;
6. ta’lim xizmatlarining eng yuqori sifatini ta’minlaymiz

Nuqtai nazar, vazifa va qadriyatlar aniqlangach, ularni erishish mumkin bo‘lgan maqsadlar bilan bog‘lash kerak. Ular o‘lchanadigan bo‘lishi juda muhim, ya’ni ularning yutuqlari natijasini muntazam ravishda baholab turish mumkin bo‘lishi lozim. Shunday qilib, maqsadlar haqiqiy va erisha oladigan bo‘lishi kerak.

Ehtimol tutilgan ijobiy va salbiy omillarni, istiqbol yo‘nalishlari va omadsizliklarni tahlil qilish strategik rejalashtirishning zaruriy bosqichi hisoblanadi. U ta’lim muassasasining imkoniyatlarini aniqlashning samarali vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Unda ikkita tarkibiy qismni, ya’ni, obyekti ta’lim muassasasining o‘z faoliyati bo‘lgan ichki tahlilni va uning faoliyatidagi tashqi vaziyatlar tahlilini ajratib ko‘rsatish mumkin. Kuchli va zaif tomonlarning nisbatini, mohiyatan, ta’lim muassasasi samaradorligining ichki auditi deyish mumkin. Imkoniyatlar va ehtimol tutiladigan xavf-xatarlar jihati esa TM ish olib boradigan sharoitdagi tashqi vaziyatlarga tegishlidir.

Tahlil va natijalar. Bu tahlilning maqsadi-afzallikni kuchaytirib, nuqsonlarni mumkin qadar kamaytirish, xavf-xatarni susaytirib, yangi imkoniyatlarni yaratishdan iborat. Agar tahlilni ham iste'molchilarning talablariga, ham TMning talab bozorida raqobatlashish imkoniyatlariga qaratsak, tahlilning samaradorligini oshirish mumkin bo'ladi. Bular uzoq muddatli korporativ strategiyani yaratishda ikki asosiy soha hisoblanadi. TM strategiyasi TMning raqobatbardoshliligini oshirib, iste'molchilarni o'ziga jalb etishini maksimal darajada kuchaytiradigan tarzda ishlab chiqilishi lozim. Agar bu missiya va qadriyatlarni o'rganish bilan qo'shilsa, u holda ushbu muassasaning raqobatchilaridan farqini belgilab olish mumkin bo'ladi. Muassasaning farqli xususiyati belgilab olingach, uning uchun sifat tavsifnomasini aniqlash ancha oson bo'ladi. Ehtimol tutilgan ijobiy va salbiy omillarni, istiqbol yo'nalishlari va muvaffaqiyatsizliklarni tahlil qilish natijalari quyidagicha ko'rsatilishi mumkin:

Ijobiy omillar:
- o'quvchilarning ko'p miqdorda qabul qilinishi;
- ijodiy boshqaruv ishi;
- imtihonlarning ijobiy natijalari;
- kuchli musiqa va san'at kafedralari;
- ota-onalarning kuchli ko'magi;
- hokimiyat organlarining qo'llab-quvvatlashi

Salbiy omillar:
- eski, xarob bino;
- xodimlarning yoshi -o'rta va katta yoshdagilarning ko'pligi);
- budjetning ozligi;
- uskuna va jihozlar kamligi.

Ba'zan muassasani rivojlantirishning umumiy rejasi deb ataluvchi strategik rejada, muassasa bosh maqsadga erishish uchun qo'llamoqchi bo'lgan o'sha choralar batafsil aniqlashtiriladi. U ta'limning o'rtacha muddatini belgilaydi, odatda bu uch yillik davrdir. Ushbu rejaning maqsadi-ta'lim muassasalariga yo'nalish berish. Biroq bunday reja qat'iy vosita bo'lishi mumkin emas, u, agar sharoit taqozo etsa, ichki yoki tashqi shart-sharoitlarga muvofiq o'zgarishi mumkin va lozim.

Ta'lim bozorida raqobat sharoitida strategik rejani ishlab chiqish alohida ahamiyat kasb etadi. Usiz TMga faoliyatning umumiy yo'nalishi yetishmaydi. Strategik reja, muhim muammolar-bosh maqsad, iste'molchilarning talablari, muvaffaqiyatga eltuvchi yo'llar), ijobiy va salbiy omillar, istiqbollar va omadsizliklar tahlil qilingandan keyin, shuningdek, muvaffaqiyatning tanqidiy

omillari aniqlangandan so‘ng hal qiluvchi masalalar doirasini belgilab berishi lozim.

Rejalashtirishning ta’lim muassasalari o‘z xizmat sohalarini va ushbu xizmatlarga ehtiyoj sezgan bozorlarni aniqlagandan so‘ng, foydalanishi mumkin bo‘lgan bir qancha strategiyalari mavjud.

Strategiyaning birinchi turi-qiymatiga ko‘ra birinchilik strategiyasi. U muassasadan o‘z bozorida qiymatiga ko‘ra eng arzon bo‘lishni talab qiladi.

Muassasa bunga texnologiyalardan ekstensiv foydalanish, ko‘lamni qisqartirish, xarajatlarni qat’iy nazorat qilish va hokazolar evaziga erishishi mumkin. Bu strategiyaning afzalligi shundan iboratki, resurslarni iste’molchi nuqtai nazaridan tushuniladigan sifat uchun tanqidiy bo‘lgan jihatlarga yo‘naltirishga imkon beradi. Biroq arzonchilik o‘z-o‘zidan muvaffaqiyatni kafolatlamaydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib quyidagi xulosalarni qayd etamiz:

- ta’lim mauassasasida ta’lim sifati menejmenti - bu loyihalashtirish, ya’ni ta’lim maqsadlarini va ularga erishish yo‘llarini belgilash; ta’lim jarayonini tashkil etish va uning ishtirokchilarini sifatli mehnatga qiziqishini uyg‘otish; maqsadlardan chetlanishlarni aniqlash va rivojlanishdagi o‘zgarishlarni kuzatish tizimi -monitoringi); natijalarni boshqarish va tahlil qilish jarayonlaridir;

- ta’lim sifati menejmenti - bu har qanday, tasodifiy, oldingisidan ko‘ra yaxshiroq, o‘z-o‘zidan kelib chiqadigan maqsadlarga emas, balki ta’limning oldindan rejalashtirilgan natijalariga, ya’ni muayyan o‘quvchining eng yuqori imkoniyatlarga erishishi uchun tashkil qilingan va yo‘naltirilgan alohida boshqaruvdir;

- ta’lim sifati menejmenti - bu belgilangan ko‘rsatkichlarga erishish uchun boshqaruvning barcha funktsiyalarini amalga oshirish, ham tor, ham keng ma’noda kafolatlangan natijaga erishish demakdir.

Xulosa. Xorijiy davlatlarda oliy ta’lim muassasalari boshqaruvi tizimini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, samarali boshqaruv, avvalo, institutsional mustaqillik, shaffoflik va javobgarlik tamoyillariga asoslanadi. AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya va Yaponiya tajribalarida strategik rejalashtirish, sifat menejmenti tizimi, raqamli boshqaruv va natijadorlikka yo‘naltirilgan moliyalashtirish mexanizmlari muhim o‘rin tutadi. Xususan, sifatni ta’minlashda European Association for Quality Assurance in Higher Education standartlari hamda International Organization for Standardization tomonidan ishlab chiqilgan ISO 9001 va ISO 21001 kabi xalqaro mezonlar keng qo‘llaniladi.

Tadqiqotlar sharhi shuni tasdiqlaydiki, oliy ta’lim muassasalarida samarali boshqaruv akademik erkinlikni ta’minlash, professor-o‘qituvchilar va

talabalar ishtirokini kuchaytirish, hamda ichki va tashqi monitoring tizimlarini rivojlantirish orqali amalga oshiriladi. Shu bilan birga, innovatsion yondashuvlar va raqamlashtirish jarayonlari boshqaruv samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Xorijiy tajribani milliy ta’lim tizimiga moslashtirishda mahalliy sharoit, ijtimoiy-iqtisodiy omillar va milliy qadriyatlarni inobatga olish zarur. Shundagina boshqaruv tizimi barqaror rivojlanishga xizmat qiladi va ta’lim sifatining oshishiga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. – Toshkent, 2019.
3. European Association for Quality Assurance in Higher Education. Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG). – Brussels, 2015.
4. National Institute of Standards and Technology. Malcolm Baldrige National Quality Award Framework. – Gaithersburg, various years.
5. International Organization for Standardization. ISO 9001:2015 Quality Management Systems – Requirements. – Geneva, 2015.
6. International Organization for Standardization. ISO 21001:2018 Educational Organizations Management Systems. – Geneva, 2018.
7. W. Edwards Deming. Out of the Crisis. – Cambridge: MIT Press, 1986.
8. Joseph M. Juran. Juran’s Quality Handbook. – New York: McGraw-Hill, 1999.
9. Philip B. Crosby. Quality Is Free. – New York: McGraw-Hill, 1979.
10. UNESCO. Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action. – Paris, 2015.
11. OECD. Education at a Glance. – Paris, various years.
12. Harvey L., Green D. Defining Quality in Higher Education // Assessment and Evaluation in Higher Education. – 1993.

O‘YINLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA INTEGRATSIYALASHGAN TA’LIM MUHITIDA TALABALARNING INNOVATSION VA AMALIY KASBIY TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH METODIKASI

Abduraxmanova Sh.A.
Toshkent irrigatsiya va qishlov xo‘jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti milliy tadqiqot universiteti Pedagogira fanlari bo‘yicha falsafa doktori, PhD assistent

Tayanch so‘zlar: o‘yinli texnologiya, integratsiyalashgan ta’lim muhiti, innovatsion faoliyat, amaliy kasbiy tayyorgarlik, materialshunoslik, metodika, pedagogik innovatsiya.
Ключевые слова: игровые технологии, интегрированная учебная среда, инновационная деятельность, практическая профессиональная подготовка, материаловедение, методология, педагогические инновации.
Key words: game technology, integrated learning environment, innovative activity, practical vocational training, materials science, methodology, pedagogical innovation.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada integratsiyalashgan ta’lim muhitida talabalarning innovatsion va amaliy kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish masalasi yoritilgan. “Materialshunoslik” fanini o‘qitish jarayonida o‘yinli texnologiyalardan samarali foydalanish orqali talabalarning ijodiy va innovatsion fikrlashini rivojlantirish, ularda amaliy ko‘nikma va malaka shakllantirish imkoniyatlari tahlil qilingan. Taklif etilgan metodika ta’lim jarayoni samaradorligini oshirish, nazariy bilimlarni amaliyot bilan uyg‘unlashtirish hamda kelgusidagi kasbiy faoliyatga tayyorgarlik darajasini yuksaltirishga xizmat qiladi. Natijalar tahlili talabalarning innovatsion faoliyatga moyilligi va amaliy ko‘nikmalarining o‘sganini ko‘rsatdi.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматривается вопрос совершенствования инновационной и практической профессиональной подготовки студентов в интегрированной образовательной среде. Анализируются возможности развития творческого и инновационного мышления студентов, формирования у них практических навыков и квалификаций посредством эффективного использования игровых технологий в процессе обучения предмету «Материаловедение». Предложенная методика служит повышению эффективности образовательного процесса, сочетанию теоретических знаний с практикой и повышению уровня подготовки к будущей профессиональной деятельности. Анализ результатов показал повышение склонности студентов к инновационной деятельности и развитию практических навыков.
SUMMARY:
The article discusses the issue of improving the innovative and practical professional training of students in an integrated educational environment. The possibilities of developing students' creative and innovative thinking, forming practical skills and qualifications in them through the

effective use of game technologies in the process of teaching the subject "Materials Science" are analyzed. The proposed methodology serves to increase the efficiency of the educational process, combine theoretical knowledge with practice, and increase the level of preparation for future professional activity. The analysis of the results showed an increase in students' inclination to innovative activity and practical skills.

Kirish. Hozirgi kunda jahon ta'lim tizimida innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish, talabalarni mustaqil fikrlay oladigan, ijodiy yondashuvga ega va raqobatbardosh mutaxassislar sifatida tayyorlash ustuvor vazifa sifatida belgilangan. O'zbekistonda ham oliy ta'lim muassasalarida integratsiyalashgan ta'lim muhiti yaratish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish va ta'lim jarayonini raqamlashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu jarayonda talabalarning nazariy bilim olishi bilan bir qatorda ularning amaliy kasbiy ko'nikmalarini ham takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Innovatsion ta'limda o'yinli texnologiyalar alohida o'rin tutadi. O'yin elementlari ta'lim jarayonida talabalarning faolligini oshiradi, ularda mustaqil qaror qabul qilish, muammoli vaziyatlarni hal etish va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi. Xususan, mutaxassislik fanlariga o'yinli texnologiyalarni integratsiya qilish orqali talabalarda innovatsion faoliyatga moyillik va amaliy tayyorgarlik darajasini yuksaltirish mumkin.

Integratsiyalashgan ta'lim muhiti nazariya va amaliyot uyg'unligini ta'minlab, fanlararo aloqadorlikni kuchaytiradi, talabalarning olingan bilimlarini hayotiy va kasbiy vaziyatlarda qo'llash imkoniyatlarini oshiradi. "Materialshunoslik" fani misolida olib borilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, o'yinli texnologiyalardan foydalanish orqali talabalar materiallarning fizik va kimyoviy xususiyatlarini chuqurroq anglab yetishi, amaliy mashg'ulotlarda faol ishtirok etishi va kasbiy kompetensiyalarini samarali shakllantirishi mumkin.

Mazkur maqolaning maqsadi – integratsiyalashgan ta'lim muhitida "Materialshunoslik" fanini o'qitish jarayoniga o'yinli texnologiyalarni joriy qilish orqali talabalarning innovatsion va amaliy kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish metodikasini ishlab chiqish va uning samaradorligini tahlil qilishdan iborat.

Ilmiy tadqiqotlar tahlili. Talabalarni innovatsion faoliyatga tayyorlash jarayonida o'yinli texnologiyalarni qo'llash masalasi pedagogik tadqiqotlarda keng yoritilgan. Xususan, ayrim mualliflar ta'lim jarayonida o'yinli elementlarni joriy etish talabalarning ijodkorligi, mustaqil fikrlash qobiliyati va motivatsiyasini kuchaytiradi, deb ta'kidlaydi [1-2].

Shu bilan birga, integratsiyalashgan ta'lim muhitida fanlararo bog'liqlikka asoslangan metodik yondashuvlar talabalarda kompleks tafakkurni shakllantirish va nazariyani amaliyot bilan uyg'unlashtirish imkonini beradi [3]. Masalan, "Materialshunoslik" fani doirasida o'yinli texnologiyalarni joriy etish orqali talabalarning amaliy ko'nikmalari sezilarli darajada oshgani ko'rsatib berilgan.[4-5].

Xorijiy tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish uchun axborot-kommunikatsiya vositalarini joriy etish muhim hisoblanadi. Bu jarayon talabalarning raqamli savodxonligini rivojlantirish bilan bir qatorda, ta'lim muhitining ochiqligini va interfaolligini ta'minlaydi [6-7].

Shuningdek, ayrim tadqiqotlarda innovatsion metodlarni joriy qilishda yuzaga keladigan qiyinchiliklar ham qayd etilgan. Jumladan, o'qituvchilarning innovatsion texnologiyalardan foydalanish malakasining yetarli emasligi, o'quv muhitining texnik jihatdan to'liq ta'minlanmagani va talabalarning individual psixologik xususiyatlari samaradorlikka ta'sir etuvchi omillar sifatida ko'rsatilgan [8-9].

Adabiyotlarda qayd etilgan yana bir muhim jihat – bu o'yinli texnologiyalarning amaliy yo'nalishini kasbiy ta'lim jarayoni bilan bog'lashdir. Masalan, Yevropa va Osiyo oliy ta'lim muassasalarida o'tkazilgan tajribalarda o'yinli texnologiyalardan foydalanish talabalarning kasbiy tayyorgarligi va mehnat bozorida raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qilgani isbotlangan [10-12].

Shu bilan birga, olib borgan tatdiqotlarimiz [13-16] hamda O‘zbekiston respublikasida ayrim tadqiqotchilarning tadqiqotlari ham shuni ko‘rsatmoqdaki, fanlararo integratsiya va o‘yinli elementlarni uyg‘unlashtirish orqali talabalarning amaliy kasbiy tayyorgarligi yangi bosqichga ko‘tarilishi mumkin [17-20].

Demak, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘yinli texnologiyalar va integratsiyalashgan ta’lim muhiti asosida metodik yondashuvlarni takomillashtirish talabalarning amaliy kasbiy tayyorgarligini oshirishda ilmiy jihatdan asoslangan va amalda samarali yechim hisoblanadi.

Nazariy asoslar. Innovatsion ta’lim jarayonida o‘yinli texnologiyalardan foydalanish talabalarda bilimlarni chuqur o‘zlashtirish, amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirish va kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Pedagogik nazariyaga ko‘ra, ta’lim jarayoni samaradorligini quyidagi model bilan ifodalash mumkin:

$$E = f(k, M, T)$$

bu yerda:

E – ta’lim samaradorligi,

K – talabalarning bilim darajasi,

M – amaliy ko‘nikmalar darajasi,

T – texnologiyalarni qo‘llash intensivligi.

O‘yinli texnologiyalarning ta’sirini baholash uchun ta’lim jarayonida ishtirok etgan talabalarning nazorat va tajriba guruhlari natijalarini qiyosiy tahlil qilish usuli qo‘llandi.

Metodika (” Materialshunoslik” fani misolida)

Metodika quyidagi bosqichlardan iborat:

1. O‘yinli texnologiyalarni joriy etish

- “Materialshunoslik” fanini o‘qitishda keys-o‘yinlar, simulyatsiya va muammoli vaziyatli o‘yinlar qo‘llandi.
- Masalan, talabalarga turli materiallarning fizik-ximiyaviy xususiyatlari asosida ularning qo‘llanilish sohasini aniqlash topshiriqlari berildi.

2. Integratsiyalashgan ta’lim muhitini shakllantirish

- Nazariy ma’ruzalarda berilgan bilimlar amaliy mashg‘ulotlarda o‘yin shaklida mustahkamlandi.
- Laboratoriya mashg‘ulotlarida talabalar turli materiallarni tajriba yo‘li bilan tahlil qilib, o‘yinli bahs-munozarada natijalarini himoya qildi.

3. Natijalarni baholash usuli

- Talabalarning bilim va ko‘nikmalari ball tizimi asosida baholandi.
- Innovatsion tayyorgarlik darajasi quyidagi formula bilan hisoblandi:

$$I = \frac{B_a}{K_a}$$

bu yerda:

I – innovatsion tayyorgarlik indeksi,

B_a – nazariy bilim bahosi (0–100),

K_a– amaliy ko‘nikma bahosi (0–100).

1-jadval

Tajriba va nazorat guruhlari natijalari)

Guruh	Nazariy bilim (%)	Amaliy ko‘nikma (%)	Innovatsion tayyorgarlik indeksi (I)
Nazorat guruhi	68	62	65
Tajriba guruhi	84	81	82,5

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, o‘yinli texnologiyalarni joriy etilgan tajriba guruhi nazorat guruhiga nisbatan yuqori natijalarga erishgan.

4. Natijalar qiyosiy tahlili

1-rasmda keltirilgan grafikda ikkita chiziq – nazorat guruhi va tajriba guruhi keltirilgan. Tajriba guruhi ko‘rsatkichlari yuqori chiziqqa chiqib ketadi, samaradorlik oshganini ko‘rsatadi.

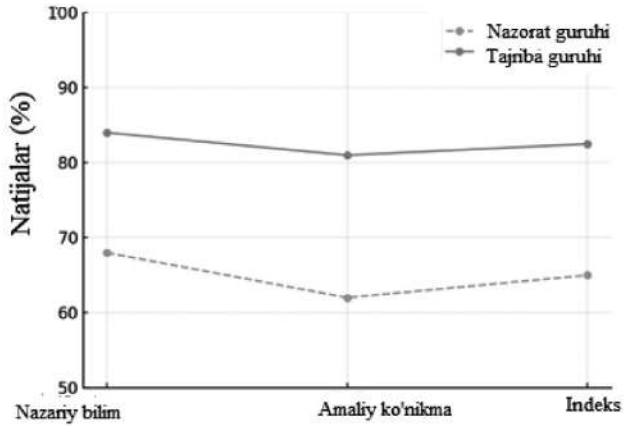

1-rasm. Nazorat va tajriba guruhlari natijalarining qiyosiy tahlili
Unda tajriba guruhi ko‘rsatkichlari nazorat guruhidan sezilarli darajada yuqori ekanini ko‘rish mumkin.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot jarayonida o‘yinli texnologiyalar “Materialshunoslik” fanini o‘qitish jarayoniga integratsiya qilindi va ularning samaradorligi nazorat hamda tajriba guruhlari misolida baholandi. Olingan natijalardan ko‘rinib turibdiki, tajriba guruhi talabalari nazariy bilimlarni o‘zlashtirishda (84%) va amaliy ko‘nikmalarni egallashda (81%) nazorat guruhidan (mos ravishda 68% va 62%) sezilarli darajada yuqori ko‘rsatkichlarga erishdi.

Innovatsion tayyorgarlik indeksi tajriba guruhida 82,5% bo‘lib, nazorat guruhidagi 65% ko‘rsatkichdan 17,5% yuqori ekanligi aniqlandi. Bu esa o‘yinli texnologiyalardan samarali foydalanish talabalarning innovatsion faoliyatga moyilligi va amaliy kasbiy tayyorgarligini oshirishga xizmat qilayotganidan dalolat beradi. 1-rasmda talabalarning amaliy tayyorgarligi dinamikasi keltirilgan.

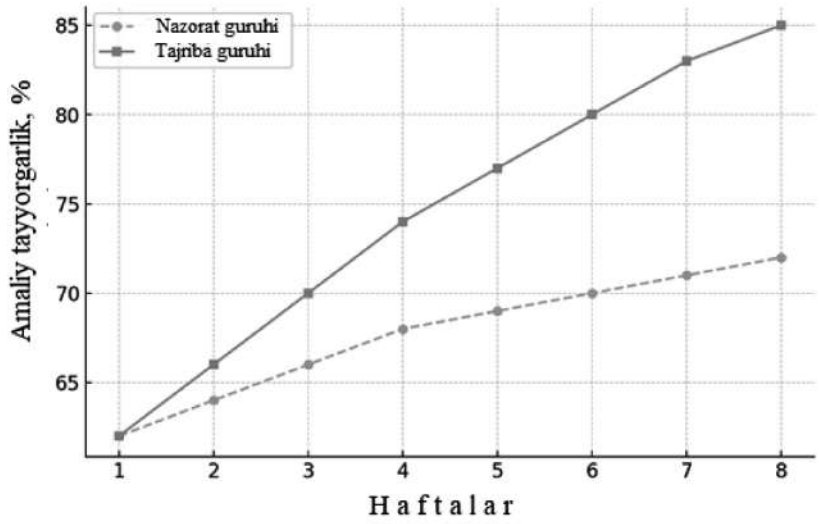

1-rasm. Talabalarning amaliy tayyorgarligi dinamikasi

Bu grafikda nazorat va tajriba guruhlari o‘quv jarayoni davomidagi ko‘rsatkichlari taqqoslangan. Ko‘rinib turibdiki, dastlab ikki guruh ham bir xil natijadan (62%) boshlagan. Ammo vaqt o‘tishi bilan tajriba guruhi ko‘rsatkichlari tez sur’atda o‘sib, 8-haftaga kelib 85% ga yetgan, nazorat guruhi esa faqat 72% ni tashkil etgan. Bu o‘yinli texnologiyalar va integratsiyalashgan ta’lim muhiti qo‘llanilgan guruhda bilimlarni o‘zlashtirish va amaliy tayyorgarlik samaradorligi yuqori bo‘lganini ko‘rsatadi. 2-rasmda nazorat va tajriba guruhlari natijalari, ya’ni ustunli diagrammasi keltirilgan.

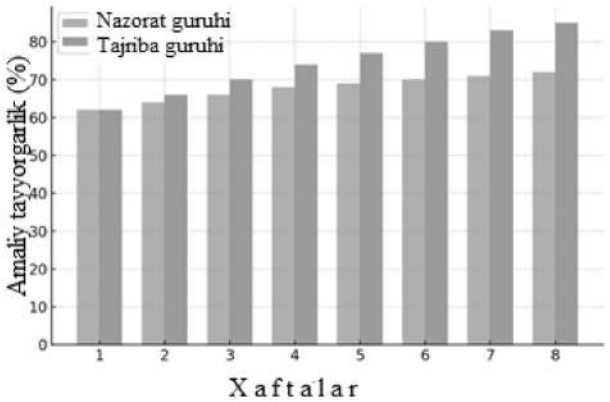

2-rasm. Nazorat va tajriba guruhlari natijalari (ustunli diagramma)

Ustunli diagramma har bir haftadagi natijalarni aniq qiyoslash imkonini beradi. Barcha haftalarda tajriba guruhi natijalari nazorat guruhidan yuqori bo‘lib borgan. Masalan, 5-haftada tajriba guruhi 77% ga yetgan bo‘lsa, nazorat guruhi faqat 69% darajani qayd etgan. Bu esa metodik yangicha yondashuvning samaradorligini yana bir bor tasdiqlaydi. 3-rasmda talabalar tayyorgarligi o‘sish sur’ati yeritilgan.

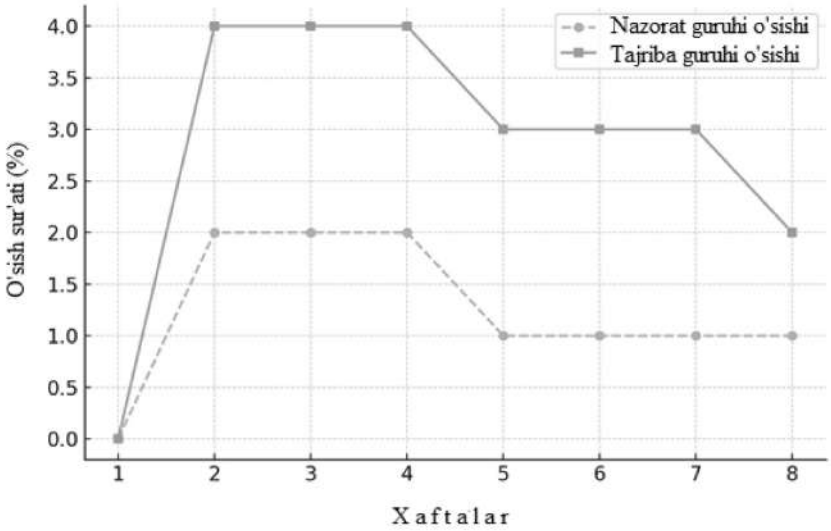

3-rasm. Talabalar tayyorgarligi o‘sish sur’ati

Bu grafik har bir haftada tayyorgarlik darajasi qay darajada o‘sganini ko‘rsatadi. Dastlabki haftalarda tajriba guruhida o‘sish jadal ravishda kechgani kuzatiladi (masalan, 2–4-haftalarda

sezilarli o‘sish bo‘lgan). Nazorat guruhida esa o‘sish nisbatan barqaror va sekin kechgan. Bu natijalardan xulosa qilib aytish mumkinki, o‘yinli texnologiyalar va integratsiyalashgan ta’lim muhiti talabalarning motivatsiyasini kuchaytiradi va bilimlarni o‘zlashtirish jarayonida yuqori samaradorlikni ta’minlaydi.

2-jadval

Tadqiqotlar natijalari sharhi jadvali

Tadqiqot	Mazmun	Xulosa
Talabalarning amaliy tayyorgarligi dinamikasi	Nazorat va tajriba guruhlari ko‘rsatkichlari 8 hafta davomida qiyoslangan. Tajriba guruhi 85% ga yetgan, nazorat guruhi esa 72% darajada qolgan.	Innovatsion texnologiyalardan foydalanilgan guruhda bilim o‘zlashtirish samaradorligi yuqori.
Nazorat va tajriba guruhlari natijalari (ustunli diagramma)	Har bir haftada nazorat va tajriba guruhlari natijalari ustunli diagrammada ko‘rsatilgan. Har bir nuqtada tajriba guruhi ko‘rsatkichlari yuqori bo‘lgan.	Metodik yangicha yondashuv natijalarda sezilarli ustunlik beradi.
Talabalar tayyorgarligi o‘sish sur’ati	Haftalar kesimida tayyorgarlik o‘sish sur’ati tahlil qilingan. Tajriba guruhida o‘sish tez va jadal, nazorat guruhida esa barqaror va sekin kechgan.	O‘yinli texnologiyalar talabalar motivatsiyasini kuchaytiradi va tezroq o‘sishga yordam beradi.

Jadval tahlilidan ko‘rinib turibdiki, tajriba guruhi nazorat guruhiga nisbatan barcha ko‘rsatkichlarda ustunlikka ega. Xususan, 8 hafta davomida tajriba guruhi natijalari 85% ga yetgan bo‘lsa, nazorat guruhida bu ko‘rsatkich 72% da to‘xtagan. Ustunli diagramma va o‘sish sur’ati grafigi ham shuni tasdiqlaydi: innovatsion o‘yinli texnologiyalar va integratsiyalashgan ta’lim muhiti talabalarning amaliy kasbiy tayyorgarligini kuchaytiradi, motivatsiyasini oshiradi va natijalarda sezilarli farqni ta’minlaydi.

Jadvalda aks ettirilgan natijalar innovatsion o‘yinli texnologiyalardan foydalanishning samaradorligini aniq namoyon qiladi.

Talabalarning amaliy tayyorgarligi dinamikasida tajriba guruhi ko‘rsatkichlari barqaror o‘sish bilan birga yuqori cho‘qqiga yetib bordi. 8 hafta davomida ularning natijalari 85% gacha ko‘tarilib, nazorat guruhida esa bu ko‘rsatkich 72% atrofida qoldi. Bu holat o‘qitishda innovatsion yondashuvdan foydalanish bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi.

Ustunli diagramma har bir hafta kesimida nazorat va tajriba guruhlari o‘rtasidagi farqni yaqqol ko‘rsatdi. Har bir nuqtada tajriba guruhi ko‘rsatkichlari ustun bo‘lib, bu metodik yangilikning amalda samarali ishlayotganidan dalolat beradi. Buning ortidan, talabalarda nazariy bilim bilan bir qatorda amaliy ko‘nikmalar ham yuqori darajada shakllangan.

Tayyorgarlik o‘sish sur’ati tahlili talabalar motivatsiyasiga alohida e’tibor qaratdi. Tajriba guruhida o‘sish sur’ati jadal va tez, nazorat guruhida esa barqaror, ammo sekin kechdi. Bu, o‘yinli texnologiyalar talabalarning faol ishtirokini ta’minlashi, qiziqish uyg‘otishi va shu bilan bilim olish jarayonida ijobiy rag‘batlantiruvchi omil sifatida xizmat qilishini isbotlaydi.

Jadvalda keltirilgan tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, innovatsion o‘yinli texnologiyalar asosida ishlab chiqilgan metodika talabalarning amaliy kasbiy tayyorgarligini sezilarli darajada oshiradi. Bu usul integratsiyalashgan ta’lim muhitida bo‘lajak mutaxassislarni tayyorlashda samarali va ishonchli metodik yo‘nalish sifatida tavsiya etilishi mumkin.

Innovatsion tayyorgarlik darajasi tasnifi. Taqdim etilgan tadqiqot ishi yuqori innovatsion tayyorgarlik darajasiga ega bo‘lib, u nazariy modellar va matematik tahlillar bilan cheklanib qolmay, balki ularning amaliy qo‘llanilishini ham qamrab oladi. Asosiy yangilik – o‘lchash jarayonlarida intellektual axborot-o‘lchash tizimlarini joriy etish orqali texnologik parametrlarni aniq va barqaror monitoring qilish imkoniyatidir.

Tadqiqot natijalari asosida ishlab chiqilgan metodik yondashuvlar va texnik yechimlar sanoat sharoitida to‘g‘ridan-to‘g‘ri sinovdan o‘tkazilishi mumkin. Bu esa ishning innovatsion tayyorgarlik darajasini 5–6-bosqich (pilot va laboratoriyadan sinov-tajriba ishlab chiqarish bosqichiga o‘tish) darajasiga yaqinlashtiradi.

Shu bilan birga, ishning innovatsion yo‘nalishi ishlab chiqarish jarayonida energiya sarfini optimallash, o‘lchash jarayonidagi noaniqliklarni qisqartirish, avtomatlashtirish darajasini oshirish va axborot texnologiyalari asosida masofaviy nazorat qilish imkoniyatini yaratib beradi. Bu esa tadqiqotning amaliy ahamiyatini yanada kuchaytiradi.

Natijalar tahlili shuni ko‘rsatdiki, o‘yinli texnologiyalardan foydalanilgan holda o‘quv jarayoni quyidagi ustunliklarga ega bo‘ladi:

- talabalarning faolligi va qiziqishi ortishi;
- nazariy bilimlarning amaliyot bilan uyg‘unligi ta’minlanishi;
- ijodiy va innovatsion fikrlash qobiliyati rivojlanishi;
- amaliy ko‘nikmalarning tezroq shakllanishi.

Muhokama jarayonida o‘tkazilgan tahlillar xorijiy tadqiqotchilarning xulosalari bilan ham uyg‘un keladi. Jumladan, Li va hammualliflar (2022) o‘yinli texnologiyalarni injenerlik fanlariga joriy qilish talabalarda muammoli vaziyatlarni hal etish qobiliyatini sezilarli darajada oshirishini ta’kidlaydi. Müller (2021) esa integratsiyalashgan ta’lim muhitida simulyatsiya va keys-o‘yinlardan foydalanish talabalarning amaliy tayyorgarligini kuchaytiradi, deb hisoblaydi.

Shu bilan birga, metodikaning ayrim cheklovlari ham mavjud. Jumladan, o‘yinli texnologiyalarni samarali qo‘llash uchun o‘qituvchidan yuqori tayyorgarlik, yangicha pedagogik yondashuv va qo‘shimcha vaqt talab etiladi. Shuningdek, barcha fanlarga uni to‘liq integratsiya qilish doim ham imkoni bo‘lmasligi mumkin.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi

1. Integratsiyalashgan ta’lim muhitida “Materialshunoslik” fanini o‘qitish jarayoniga o‘yinli texnologiyalarni joriy qilish asosida talabalarning innovatsion faoliyatga tayyorgarligini baholash uchun innovatsion tayyorgarlik indeksi (I) ishlab chiqildi.

2. O‘yinli texnologiyalarning ta’lim samaradorligiga ta’siri nazariy bilim, amaliy ko‘nikma va innovatsion faollik o‘rtasidagi bog‘lanishni hisobga olgan holda matematik model orqali asoslab berildi.

3. Talabalarda kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish jarayonida o‘yinli texnologiyalarning o‘rni va samaradorligi nazorat-tajriba guruhlari misolida ilmiy asoslangan holda aniqlandi.

4. Pedagogik jarayonda o‘yinli texnologiyalarni fanlararo integratsiya qilish imkoniyatlari tahlil qilinib, ularning amaliy qo‘llanilishi uchun tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati

1. Taklif etilgan metodika oliy ta’lim muassasalarida “Materialshunoslik” va shunga o‘xshash fanlarni o‘qitish jarayonida samarali qo‘llanilishi mumkin.

2. Metodika talabalarda nazariy bilimlarni amaliyot bilan uyg‘unlashtirishga yordam berib, ularning kasbiy tayyorgarligini oshirishga xizmat qiladi.

3. O‘yinli texnologiyalardan foydalanish talabalarning faolligini oshirib, mustaqil fikrlash va innovatsion yondashuvini rivojlantirishi bilan ishlab chiqarishda tayyor mutaxassislarni tayyorlashga amaliy hissa qo‘shadi.

4. Metodika pedagoglar uchun ta’lim jarayonida zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish yo‘l-yo‘riqlari sifatida amaliy qo‘llanma vazifasini bajaradi.

Ilmiy yangilik va amaliy ahamiyatni uyg‘unlashtirib, yeritadigan bo‘lsak, **u**shbu tadqiqot ishining ilmiy yangiligi shundaki, u materialshunoslik tizimida va sanoat korxonalari ishlab chiqarish konxonalarida materiallarni qayta ishlash jarayonida texnologik parametrlarni nazorat qilish va boshqarish uchun intellektual axborot-o‘lchash tizimlarini qo‘llashning nazariy va amaliy asoslarini ilk bor kompleks tarzda tahlil etildi. Bu jarayonda matematik modellashtirish, regression tahlil va yuqori aniqlikdagi o‘lchash usullaridan foydalanish orqali parametrlarning o‘zaro bog‘liqligi aniqlandi va optimal boshqaruv algoritmlari taklif etildi.

Amaliy ahamiyati esa shunda namoyon bo‘ladiki, ishlab chiqilgan metodik yondoshuvlar sanoat korxonalarida joriy etilganda:

- o‘lchash jarayonidagi noaniqliklar sezilarli darajada kamayadi;
- energiya sarfi tejaladi va ishlab chiqarish samaradorligi oshadi;
- masofaviy nazorat va avtomatlashtirilgan boshqaruv imkoniyatlari kengayadi;
- materiallarga ishlov berish jarayonidagi texnologik barqarorlik ta’minlanadi.

Shu tariqa, tadqiqotning ilmiy natijalari na faqat nazariy jihatdan, balki amaliy jihatdan ham innovatsion yechim sifatida ahamiyatga ega bo‘lib, sanoat sohasida raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, integratsiyalashgan ta’lim muhitida “Materialshunoslik” fanini o‘qitish jarayoniga o‘yinli texnologiyalarni joriy qilish talabalarning innovatsion faoliyatga moyilligini oshirish va amaliy kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tajriba natijalari tajriba guruhi talabalari nazorat guruhiga nisbatan nazariy bilimlarni o‘zlashtirish, amaliy ko‘nikmalarni egallash va innovatsion tayyorgarlik indeksi bo‘yicha yuqori ko‘rsatkichlarga erishganini tasdiqladi.

Shu asosda quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. Oliy ta’lim muassasalarida o‘quv jarayoniga o‘yinli texnologiyalarni bosqichma-bosqich joriy etish, ayniqsa texnik va amaliy yo‘nalishdagi fanlarda ulardan samarali foydalanish.

2. O‘qituvchilar uchun o‘yinli texnologiyalarni qo‘llash metodikasi bo‘yicha amaliy seminarlar va treninglar tashkil qilish.

3. Integratsiyalashgan ta’lim muhitini yaratishda fanlararo aloqadorlikni kuchaytirish va amaliy mashg‘ulotlarni ko‘paytirish.

4. Talabalarning innovatsion faoliyatga tayyorgarlik darajasini baholash uchun ishlab chiqilgan “innovatsion tayyorgarlik indeksi”ni amaliyotga joriy etish.

5. Kelgusida o‘yinli texnologiyalarni raqamli ta’lim muhiti (virtual laboratoriyalar, simulyatsiya dasturlari) bilan uyg‘unlashtirish imkoniyatlarini tadqiq etish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullaev Sh., Karimov B. Innovatsion ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: Fan, 2020. – 210 b.

2. Mirzaev A. Pedagogik innovatsiyalar va ta’lim jarayoni. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2021. – 185 b.

3. Nazarov Q. Oliy ta’limda o‘qitish samaradorligini oshirishda o‘yinli texnologiyalar. // Pedagogika jurnali. – 2019. – №3. – B. 55–62.

4. Yusupova M. Integratsiyalashgan ta’lim muhitida talabalarning kasbiy tayyorgarligi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2022. – 196 b.

5. Becker K. Pedagogy in Digital Game-Based Learning. // Computers in Education. – 2019. – Vol. 137. – P. 29–48. https://doi.org/10.1016/j.compedu.2019.04.001

6. Li X., Chen H., & Wang J. Game-based learning in engineering education: A review and case study. // International Journal of Engineering Education. – 2022. – Vol. 38(4). – P. 912–920.

7. Müller, T. Simulation and case-based games for technical education. // Journal of Educational Technology. – 2021. – Vol. 45(2). – P. 145–158. https://doi.org/10.1080/00461520.2021.1887002

8. Smith J. Game-Based Learning and Student Engagement in Higher Education. – New York: Routledge, 2020. – 254 p.

9. Gee J. P. What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy. – New York: Palgrave Macmillan, 2019. – 256 p.

10. Kolb D. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. – New Jersey: Pearson Education, 2015. – 340 p.

11. Prensky M. Digital Game-Based Learning. – New York: McGraw-Hill, 2020. – 312 p.

12. Qodirov A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va ta'limda innovatsion yondashuvlar. // Ta'lim tizimida innovatsiyalar. – 2021. – №2. – B. 44–50.

13. Abduraxmonova Sh.A. Bo'lajak mutaxassislarni amaliy kasbiy tayyorlashda "Materialshunoslik" fanini boshqa fanlar bilan integratsiyalashga ta'sir etuvchi omillar // Pedagogik mahorat ilmiy-nazariy va metodik jurnal. 2023, No7,165-172 b.

14. Сулюкова Л.Ф., Абдурахмонова Ш.А. "Женщины-ученые и цифровая трансформация высшего образования в рамках интеграционной модели подготовки специалистов с учетом междисциплинарных и цифровых компетенций" // International scientific and practical conference "The role of women in the development of science and the spiritual and educational sphere: problems and solutions" february 28, 2025,- Toshkent 901-909 стр. Https://doi.org/10.5281/Zenodo.14992303

TALABALAR O‘QUV-BILUV FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH MODELI: NAZARIY VA AMALIY JIHATLAR

Saparova A.A.
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti mustaqil izalanuvchisi

Tayanch so‘zlar: o‘quv-biluv faoliyati, ta’lim modeli, pedagogik sharoitlar, faollashtirish, texnik ta’lim, motivatsiya, amaliyot.
Ключевые слова: учебно-познавательная деятельность, образовательная модель, педагогические условия, активизация, техническое образование, мотивация, практика.
Key words: educational and cognitive activity, educational model, pedagogical conditions, activation, technical education, motivation, practice.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada talabalar o‘quv-biluv faoliyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan modelning nazariy asoslari hamda uning texnik oliy ta’lim muassasalaridagi amaliy tatbiqoti yoritilgan. Mazkur model ta’lim jarayonida talabaning shaxsiy faolligi, mustaqil fikrlashi va o‘quv motivatsiyasini kuchaytirishga xizmat qiluvchi pedagogik-psixologik yondashuvlar asosida ishlab chiqilgan. Maqolada modelning asosiy tarkibiy qismlari, ularni amalga oshirish mexanizmlari va tajriba asosida aniqlangan samaradorlik ko‘rsatkichlari tahlil qilinadi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье освещены теоретические основы модели, направленной на развитие учебно-познавательной деятельности студентов, и ее практическое применение в технических высших учебных заведениях. Данная модель разработана на основе педагогико-психологических подходов, служащих усилению личностной активности, самостоятельного мышления и учебной мотивации студента в образовательном процессе. В статье анализируются основные компоненты модели, механизмы их реализации и показатели эффективности, определенные на основе эксперимента.
SUMMARY:
This article highlights the theoretical foundations of the model aimed at developing students' educational and cognitive activity, as well as its practical application in technical higher educational institutions. This model was developed on the basis of pedagogical and psychological approaches that serve to strengthen the student's personal activity, independent thinking, and learning motivation in the educational process. The article analyzes the main components of the model, the mechanisms for their implementation, and the performance indicators determined on the basis of experience.

XXI asrda ta’lim tizimiga qo‘yilayotgan talablar jadal o‘zgarib borayotgan globallashuv, raqamlashtirish va innovatsiyalar davrida ta’lim sifatini ta’minlash, bilimlarni amaliyotga tatbiq eta oladigan, ijodiy fikrlaydigan, raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashni asosiy vazifaga aylantirmoqda. Ayniqsa, texnik oliy ta’lim muassasalarida ta’lim olayotgan talabalar uchun bu jarayon ikki karra muhimdir. Sababi, texnik yo‘nalishdagi mutaxassislar zamonaviy texnologiyalar bilan ishlay oladigan, muammolarni hal qilishda kompleks yondashuvga ega, innovatsion fikrlovchi bo‘lishi zarur.

Talabaning bilim olish jarayoni faqatgina o‘qituvchining ma’ruzalarini eshitish va yozib olish bilan cheklanmasligi kerak. U faol o‘rganuvchi, muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qiluvchi, ilmiy va amaliy asosda axborot bilan ishlay oluvchi subyekt sifatida shakllanishi zarur. Bu esa o‘z navbatida o‘quv-biluv faoliyatini maqsadli rivojlantirish, pedagogik jarayonni zamonaviy model asosida qayta ko‘rib chiqishni taqozo etadi.

Pedagogik nazariyada o‘quv-biluv faoliyatini rivojlantirishga oid turli yondashuvlar mavjud. Ammo ushbu yondashuvlar texnik ta’lim kontekstida yetarlicha tizimlashtirilmagan. Hozirgi kunda bu boradagi eng dolzarb muammolardan biri – talabalar bilimni passiv ravishda o‘zlashtirayotganligi, mustaqil izlanishga kam rag‘batlantirilayotganidir. Bu esa ularning faolligini, tanqidiy fikrlashini va ijodkorlik salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqishiga to‘sqinlik qiladi.

Shu sababli, ilmiy-amaliy izlanishlarda talabaning o‘quv-biluv faoliyatini rivojlantirish modelini ishlab chiqish, uni amaliyotga tadbiq etish va samaradorligini tahlil qilish alohida e’tibor talab qiladi. Model o‘z ichiga motivatsiyalash, o‘quv materialining mazmuni, talabaning faol ishtiroki, o‘zini baholash va qayta aloqa kabi komponentlarni qamrab olgan bo‘lishi lozim. Aynan shunday tizimli yondashuv orqali talaba o‘z bilimini ongli, mustaqil, izchil tarzda rivojlantiradi.

Shuningdek, ta’lim samaradorligini oshirishda pedagogik shart-sharoitlar – o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi interaktiv munosabatlar, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish, individual va differensial yondashuvlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagogik sharoitlar va o‘quv modeli uyg‘unligida shakllangan yondashuvlar talabaning shaxsiy faolligini faollashtirishga xizmat qiladi.

Yana bir muhim jihat – texnik ta’limda o‘qitilayotgan fanlarning ko‘pchiligi amaliyotga yo‘naltirilgan. Bu esa talabalardan nazariy bilimlarni real vaziyatlarda qo‘llay olishni, texnik masalalarni hal qilishda ijodiy va tizimli yondasha olishni talab etadi. Shunday vaziyatda pedagogik modelda nazariya

va amaliyot uyg‘unligi, fanlararo integratsiyani ta’minlovchi mexanizmlarning mavjudligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, mazkur maqola doirasida o‘rganilayotgan “Talabalar o‘quv-biluv faoliyatini rivojlantirish modeli: nazariy va amaliy jihatlar” mavzusi amaliy qadriyatga ega bo‘lib, pedagogik jarayonni takomillashtirish, ta’lim sifatini oshirish va raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlashga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, u:

o‘quv-biluv faoliyatini zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida takomillashtirishga xizmat qiladi;

texnik oliy ta’lim muassasalari sharoitida qo‘llash mumkin bo‘lgan amaliy modelni taklif etadi;

talabalarning o‘zlashtirish darajasini oshirish, ijodkorlik va mustaqil fikrlash salohiyatini rivojlantirishni maqsad qilib qo‘yadi;

zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining integratsiyasi orqali ta’lim jarayonining yangi sifat bosqichiga ko‘tarilishiga zamin yaratadi.

Yuqoridagi holatlardan kelib chiqib, tadqiqotning asosiy maqsadi – talabalar o‘quv-biluv faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan nazariy asoslangan va amaliy sinovdan o‘tgan modelni ishlab chiqish va uning samaradorligini tahlil qilishdan iborat. Ushbu model texnik oliy ta’lim muassasalarida o‘qitish sifatini oshirish va talabalarning kasbiy shakllanish jarayonini yanada chuqurlashtirishga xizmat qilishi kutiladi.

O‘quv-biluv faoliyati zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarining asosiy tushunchalaridan biri bo‘lib, u o‘quvchi yoki talabaning bilim olish, o‘zlashtirish, mustaqil fikrlash, yangi bilimlarni izlab topish va ularni amaliyotda qo‘llashga yo‘naltirilgan maqsadli faoliyatidir. Ushbu faoliyatning negizida shaxsning kognitiv (bilish) jarayonlari – idrok, xotira, tafakkur, tasavvur, e’tibor va nutq faoliyatlari yotadi. O‘quv-biluv faoliyati o‘rganilayotgan bilim, ko‘nikma va malakalarning puxta egallanishini ta’minlovchi vosita sifatida, shuningdek, shaxsning intellektual, ijtimoiy va ruhiy rivojlanishida asosiy omillardan biri sifatida qaraladi.

O‘quv-biluv faoliyatining asosini bilim olish jarayoni tashkil qiladi. U to‘rtta asosiy bosqichni o‘z ichiga oladi: maqsadni aniqlash, rejalashtirish, bajarish (bilimni izlash, tahlil qilish, umumlashtirish) va nazorat-baholash. Bu jarayonlarda talaba nafaqat tayyor bilimni egallaydi, balki mustaqil axborot qidirish, uni tahlil qilish, sintez qilish, baholash va yangicha yondashuvlar ishlab chiqish orqali faol ishtirok etadi.

O‘quv-biluv faoliyati quyidagi komponentlar orqali namoyon bo‘ladi:

Motivatsion komponent – o‘quv faoliyatiga bo‘lgan ichki ehtiyoj va qiziqish;

Kognitiv komponent – bilimlar, tushunchalar va tafakkur faoliyatining rivojlanishi;

Amaliy komponent – mustaqil faoliyat yuritish, ko‘nikma va malakalarni egallash;

Reflektiv komponent – o‘z faoliyatini baholash, xatolar ustida ishlash.

Bu komponentlarning uyg‘unligi talabaning o‘quv jarayonidagi muvaffaqiyatini belgilaydi. Shuning uchun zamonaviy pedagogika o‘quv jarayonini faqat bilim berishga emas, balki o‘quv-biluv faoliyatini faollashtirishga yo‘naltirmoqda.

Zamonaviy ta’lim nazariyalarida o‘quv-biluv faoliyati “faol o‘rganish” (active learning) tushunchasi bilan chambarchas bog‘langan. Faol o‘rganish tamoyillariga ko‘ra, talaba passiv tinglovchi emas, balki muammo qo‘yuvchi, yechim izlanuvchi, tajriba qiluvchi, muloqot qiluvchi, o‘zining fikrini himoya qiluvchi subyektdir. Bu yondashuvda o‘qituvchi – bilim manbai emas, balki faoliyatni boshqaruvchi, yo‘naltiruvchi murabbiy vazifasini bajaradi.

Jon Dyui, Lev Vygotskiy, Jerom Bruner, Jon Piaget kabi mashhur pedagog va psixologlar tomonidan ishlab chiqilgan konstruktivistik nazariya asosida o‘quv-biluv faoliyatining quyidagi tamoyillari belgilanadi:

O‘quvchi (talaba) shaxsiy tajribasiga asoslanib bilim oladi;

Bilim faol izlanish, muammoli vaziyatlar orqali shakllanadi;

O‘rganish ijtimoiy interaksiyalar orqali mustahkamlanadi;

O‘rganish – bu shaxsiylashtirilgan, individual jarayon.

Shu bois, o‘quv-biluv faoliyati samaradorligini oshirish uchun muammoli o‘qitish, loyihaviy faoliyat, kichik guruhlarda ishlash, ko‘rgazmali metodlardan foydalanish kabi innovatsion metodlar muhim ahamiyatga ega.

Psixologiyada o‘quv-biluv faoliyati asosan shaxsning kognitiv rivojlanishi bilan bog‘liq holda o‘rganiladi. Ayniqsa, L.S. Vygotskiy tomonidan ishlab chiqilgan “yaqin rivojlanish zonasi” konsepsiyasi o‘quv jarayonida talabaga beriladigan topshiriqlar uning bilim darajasi va imkoniyatlariga mos kelishi, ya’ni biroz yuqoriroq darajadagi muammoli vazifalar orqali rivojlantirilishi lozimligini asoslaydi. Vygotskiyga ko‘ra, talabaga yordam beruvchi vosita (o‘qituvchi, guruhi, dasturiy ta’minot) orqali u murakkab topshiriqlarni ham bajara oladi – bu esa o‘sishga olib keladi.

Shuningdek, P.Ya.Galperin tomonidan ishlab chiqilgan “bilimlarni bosqichma-bosqich ongli o‘zlashtirish” nazariyasi o‘quv-biluv faoliyatining puxta rejalashtirilgan bosqichlarda amalga oshirilishi zarurligini ta’kidlaydi. Bu bosqichlar: motivatsiya – yo‘riqnoma – tashqi faoliyat – nutqiy faoliyat –

ichki aqliy faoliyat – avtomatlashtirish. Ushbu bosqichlarning izchilligiga rioya qilish o‘quv jarayonining samaradorligini oshiradi.

Texnik oliy ta’lim muassasalarida o‘quv-biluv faoliyati ayniqsa muhim o‘rin egallaydi. Chunki bu sohaga tegishli bilimlar ko‘proq tizimli, muammoli, muhandislik fikriga asoslangan, texnologik tafakkur bilan bog‘langan bo‘ladi. Talaba nafaqat bilimni egallashi, balki uni texnologik jarayonlarga tatbiq qila olishi, matematik modellashtirish, loyihalash, hisoblash, muhandislik masalalarini hal qila olishi zarur.

Shu sababli, texnik ta’limda o‘quv-biluv faoliyati quyidagicha shakllanadi:

Nazariy bilimlar – fizik, matematik, dasturlash, materialshunoslik fanlari orqali;

Amaliy ko‘nikmalar – laboratoriya ishlari, amaliy mashg‘ulotlar, trenajyorlar orqali;

Mustaqil izlanishlar – kurs loyihasi, ilmiy maqola yozish, startaplar yaratish orqali;

Axborot kompetensiyalari – texnik hujjat bilan ishlash, raqamli texnologiyalardan foydalanish orqali.

Bunday faoliyatni rivojlantirish uchun an’anaviy ma’ruza va seminar shakllari bilan bir qatorda, innovatsion yondashuvlar – STEM, masofaviy ta’lim, integratsiyalashgan kurslar, real muammo asosida o‘qitish (PBL – Project-Based Learning) uslublari joriy etilishi zarur.

Quyidagi model talabalar o‘quv-biluv faoliyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan bo‘lib, besh asosiy blokdan iborat:

Motivatsion blok. Bu blok talabada o‘quvga bo‘lgan qiziqishni uyg‘otish, ichki motivatsiyani shakllantirishga qaratilgan. Unda: amaliy topshiriqlar; kasbiy faoliyatga bog‘liq real misollar; mustaqil tanlov asosidagi o‘rganish yo‘llari qo‘llaniladi.

Axborot-blok. Talabaga taqdim etilayotgan ta’lim mazmuni mos va dolzarb bo‘lishi kerak. Bunda: multimedia materiallar; interaktiv platformalar; fanlararo integratsiyalangan axborot resurslari ishlatiladi.

Faollashtiruvchi blok. Bu bosqichda talabalar o‘quv jarayoniga faol jalb qilinadi. Asosiy metodlar: muammoli vaziyatlar asosida o‘qitish; loyiha va guruhiy ishlanmalar; “case study” usullari.

Refleksiya va monitoring. Talabalarning o‘z o‘quv faoliyatini baholashi, tahlil qilishi, fikr bildirishi va o‘z ustida ishlashi nazarda tutiladi.

Baholash va tahlil bloki. Model asosida olingan natijalar tizimli tarzda baholanadi. Baholashning zamonaviy shakllari: elektron testlar; portfolio; reytingli baholash tizimlari.

Xulosa qilib aytganda, talabalar o‘quv-biluv faoliyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan model ularning shaxsiy faolligini, mustaqil fikrlashini, axborotni qayta ishlash va tahlil qilish qobiliyatini sezilarli darajada rivojlantiradi. Bunday model ta’lim jarayonining nazariy asoslarini chuqur anglagan holda, zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirilib joriy etilganda kutilgan natijalarga olib keladi. Maqolada taklif etilgan modelning real sharoitlarda ishlashi, undan ta’lim sifatini oshirishda samarali foydalanish imkoniyatini ochib beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdukarimov X. Ta’lim jarayonini tashkil etishda innovatsion yondashuvlar. – Toshkent, 2020.
2. Qurbonov Sh. Talabalarning o‘quv faoliyatini samarali tashkil etish. – T., 2021.
3. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni, 2020.
4. Sultonov M. Pedagogika nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent, 2019.
5. B. Jononov. Oliy ta’limda raqamli metodlarning o‘rni. – Samarqand, 2022.
6. Vygotsky L.S. Thought and Language. – Cambridge, 1986.
7. Bruner J. The Process of Education. – Harvard Univ. Press, 1996.
8. Dewey J. Experience and Education. – New York, 1938.
9. Saparova A.A. Talabalarning o‘quv-biluv faoliyatini rivojlantirishning dasturiy ta’minotini takomillashtirish. Miasto Przyszłości, 2024.
10. Saparova A.A. texnika oliy ta’lim muassasalarida dasturiy vositalardan foydalanib fanlarni o‘qitishni takomillashtirish. Innovatsionnыe issledovaniya v sovremennom mire: teoriya i praktika, 3(14), 2024.
11. Saparova A.A. The use of modern information technologies in the process of studying the theory of limits. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 2022.

O‘QUVCHILARNING IJODKORLIK QOBILIYATLARINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA RIVOJLANTIRISH BOSQICHLARI

Shomirzayev M.X.
Shahrisabz davlat pedagogika instituti professori
Safarova S. S.
Shahrisabz davlat pedagogika instituti tadqiqotchisi

Tayanch so‘zlar: ijodkorlik, raqamli texnologiyalar, ta’lim bosqichlari, o‘quvchilarning kreativligi, interfaol vositalar, pedagogik yondashuv, loyihaviy ta’lim.
Ключевые слова: творчество, цифровые технологии, этапы обучения, креативность учащихся, интерактивные средства, педагогический подход, проектное обучение.
Key words: creativity, digital technologies, stages of learning, students' creativity, interactive tools, pedagogical approach, project-based learning.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqola ta’lim jarayonida o‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini raqamli texnologiyalar vositasida rivojlantirishning bosqichli tizimini nazariy va amaliy jihatdan yoritishga bag‘ishlangan. Zamonaviy axborot jamiyati sharoitida ta’limning asosiy vazifalaridan biri – o‘quvchini nafaqat bilim egasi, balki mustaqil fikrlovchi, innovatsion yondashuvga ega va raqamli muhitda samarali faoliyat yurita oladigan shaxs sifatida shakllantirishdir. Maqolada ijodkorlik tushunchasining pedagogik va psixologik talqini tahlil qilinib, uni rivojlantirishda raqamli vositalarning didaktik imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. Tadqiqotda o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini ochishga xizmat qiluvchi raqamli texnologiyalar (interfaol platformalar, loyihaviy dasturlar, sun’iy intellekt asosidagi ilovalar, multimedia vositalari, onlayn hamkorlik muhitlari va boshqalar) tizimli ravishda tasniflangan. Shuningdek, raqamli texnologiyalardan foydalanishning bosqichlari – tayyorgarlik, faoliyatni rejalashtirish, vositalarni tanlash, ijodiy loyihani amalga oshirish, natijalarni tahlil qilish va aks ettirish (refleksiya) kabi jarayonlar pedagogik ketma-ketlikda asoslangan. Har bir bosqichda o‘qituvchi va o‘quvchining roli, shuningdek, raqamli muhitda ijodiy fikrlashni rag‘batlantiruvchi mashqlar, vaziyatli topshiriqlar va muammoli o‘quv vaziyatlari misolida yoritilgan.
РЕЗЮМЕ:
Данная статья посвящена теоретическому и практическому освещению поэтапной системы развития творческих способностей учащихся в образовательном процессе посредством цифровых технологий. В условиях современного информационного общества одной из основных задач образования является формирование учащегося не просто как носителя знаний, а как самостоятельно мыслящей личности, обладающей инновационным подходом и

способной эффективно действовать в цифровой среде. В статье анализируется педагогическая и психологическая интерпретация понятия творчества, а также рассматриваются дидактические возможности цифровых инструментов в его развитии. В исследовании систематизированы цифровые технологии, способствующие раскрытию творческого потенциала учащихся (интерактивные платформы, проектные программы, приложения на основе искусственного интеллекта, мультимедийные средства, среды онлайн-сотрудничества и другие). Кроме того, обоснованы в педагогической последовательности этапы использования цифровых технологий – подготовка, планирование деятельности, выбор инструментов, реализация творческого проекта, анализ результатов и рефлексия. На каждом этапе освещены роль учителя и ученика, а также на примерах приведены упражнения, ситуационные задания и проблемные учебные ситуации, стимулирующие творческое мышление в цифровой среде.

SUMMARY:

This article is devoted to the theoretical and practical examination of a phased system for developing students' creative abilities in the educational process through digital technologies. In the context of the modern information society, one of the primary objectives of education is to shape students not merely as holders of knowledge, but as independently thinking individuals with an innovative approach, capable of functioning effectively in a digital environment. The article analyzes the pedagogical and psychological interpretations of the concept of creativity and explores the didactic potential of digital tools in fostering it. The study systematically classifies digital technologies that contribute to unlocking students' creative potential, including interactive platforms, project-based software, artificial intelligence-based applications, multimedia tools, online collaboration environments, and others. Furthermore, the stages of utilizing digital technologies – namely, preparation, activity planning, tool selection, implementation of a creative project, result analysis, and reflection – are substantiated within a pedagogical sequence. At each stage, the roles of both the teacher and the student are elucidated, along with illustrative examples of exercises, situational tasks, and problem-based learning scenarios that stimulate creative thinking in a digital environment.

Kirish. Zamonaviy jamiyatning jadal rivojlanishi, axborot texnologiyalarining keng ko‘lamda tatbiq etilishi va globallashuv jarayonlari ta’lim tizimi oldiga yangi talablar qo‘ymoqda. Bugungi kunda ta’limning asosiy maqsadi o‘quvchini faqat tayyor bilimlar bilan qurollantirish emas, balki uni mustaqil fikrlaydigan, ijodiy yondashuvga ega, raqamli muhitda erkin faoliyat yurita oladigan shaxs sifatida shakllantirishdan iborat. Bu borada o‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish masalasi pedagogik nazariya va amaliyotning markaziy muammolaridan biriga aylangan.

Ijodkorlik – bu shaxsning yangi g‘oyalarni yaratish, muammolarni noan’anaviy usullarda hal qilish va o‘z faoliyatida innovatsion yondashuvlarni qo‘llash qobiliyatidir. Ushbu sifat nafaqat san’at va ilm-fan sohalarida, balki kundalik hayotda ham muvaffaqiyatga erishishning muhim omili hisoblanadi. Shu sababli, ta’lim jarayonida ijodkorlikni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish lozim. Raqamli texnologiyalarning ta’limga kirib kelishi esa bu jarayonni tubdan o‘zgartirdi. Interfaol doskalar, sun’iy intellektga asoslangan ilovalar, loyihaviy dasturlar, multimedia vositalari va onlayn hamkorlik platformalari o‘quvchilarga o‘z ijodiy salohiyatini namoyon qilish uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Shu

bilan birga, raqamli vositalardan samarali foydalanish ularni bosqichma-bosqich, tizimli va pedagogik jihatdan asoslangan tarzda tashkil etishni taqozo etadi. Zero, texnologiyaning o‘zi ijodkorlikni kafolatlamaydi; uni o‘quv jarayoniga to‘g‘ri integratsiya qilish va o‘qituvchining mohirona rahbarligi muhim ahamiyatga ega. Raqamli avlod – bugungi o‘quvchilarning qiziqishlari, fikrlash uslubi va axborotni qabul qilish xususiyatlari bilan ham bog‘liq. Ular vizual va interaktiv muhitda samarali o‘rganadilar, tezkor fikrlaydilar va ko‘p vazifali (multitasking) faoliyatga moyildirlar. Shunday ekan, an’anaviy ta’lim usullarini raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish orqali ularning ijodiy salohiyatini ochish bugungi kunning eng muhim pedagogik vazifalaridan biridir. Shunga qaramasdan, amaliyotda raqamli texnologiyalardan foydalanish ko‘pincha tizimsiz, tasodifiy yoki faqat texnik vosita sifatida qo‘llanmoqda. O‘qituvchilarning ko‘pchiligi ijodkorlikni rivojlantirishning aniq bosqichlari, metodikasi va raqamli vositalarni tanlash mezonlari haqida yetarlicha tasavvurga ega emaslar. Aynan shu muammo ushbu tadqiqotning asosiy ilmiy muammosini tashkil etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi –o‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini raqamli texnologiyalar yordamida rivojlantirishning ilmiy-asoslangan bosqichli tizimini ishlab chiqish va uni amaliyotga tatbiq etish yo‘llarini ko‘rsatishdan iborat. Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, unda ishlab chiqilgan bosqichli tizim, tavsiyalar va didaktik materiallardan umumta’lim maktablari o‘qituvchilari, metodistlar, shuningdek, qo‘shimcha ta’lim muassasalari xodimlari tomonidan bevosita amaliy faoliyatda foydalanish mumkin. Shuningdek, maqola materiallari pedagogik yo‘nalishdagi oliy ta’lim muassasalari talabalari uchun ham o‘quv qo‘llanma sifatida xizmat qila oladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish muammosi pedagogika va psixologiya fanlarining dolzarb yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, uning ilmiy-nazariy asoslari turli davrlardagi olimlar tomonidan chuqur o‘rganilgan. Ijodkorlik tushunchasining mohiyati, uning shaxs tarkibidagi o‘rni va rivojlanish omillari masalasida turli yondashuvlar mavjud. Xususan, xorijlik psixologlardan J. Gilford va E. Torrens ijodkorlikni divergent fikrlash, ya’ni muammoga ko‘p qirrali va noan’anaviy yondashish qobiliyati sifatida ta’riflaganlar. Ularning fikricha, ijodkorlik o‘z ichiga ravonlik, moslashuvchanlik, originalilik va batafsillashtirish kabi tarkibiy qismlarni oladi. A. Maslou va K. Rodjers esa ijodkorlikni shaxsning o‘z-o‘zini namoyon qilish (self-actualization) jarayoni bilan bog‘lab, uni har bir insonga xos bo‘lgan potensial imkoniyat deb hisoblaganlar.

Mahalliy pedagog olimlardan M. G. Davletshin, A. V. Petrovskiy va V. I. Andreevlar ijodkorlikni shaxsning muammoli vaziyatlarda yangi yechimlar topish, bilim va ko‘nikmalarni yangi sharoitga qo‘llay olish faoliyati sifatida

qarashgan. Shuningdek, M. Yo‘ldoshev, G. Shoumarov va B. Ziyomuhammedov kabi o‘zbek olimlari ijodkorlikni ta’lim jarayonida faollashtirish, o‘quvchilarning mustaqil fikrlashiga yordam berish muhimligini alohida ta’kidlaganlar. Ularning ilmiy ishlarida ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun muammoli ta’lim, evristik metodlar va loyihaviy faoliyatning ahamiyati keng yoritilgan. So‘nggi yillarda raqamli texnologiyalarning ta’limga kirib kelishi munosabati bilan olimlarning e’tibori aynan raqamli vositalar orqali ijodkorlikni rivojlantirish masalasiga qaratila boshladi. Xalqaro tadqiqotlarda (PISA, TIMSS) raqamli muhitda o‘quvchilarning kreativ ko‘rsatkichlari an’anaviy ta’limga nisbatan yuqori ekanligi qayd etilgan. UNESCOning ta’lim bo‘yicha hisobotlarida raqamli texnologiyalar XXI asr ko‘nikmalari (4K modeli: kreativlik, tanqidiy fikrlash, kommunikatsiya va kollaboratsiya)ni shakllantirishning asosiy vositasi sifatida e’tirof etilgan.

Raqamli texnologiyalarning didaktik imkoniyatlarini o‘rgangan P. Mishra va M. Koehler tomonidan ishlab chiqilgan TPACK (Technological Pedagogical Content Knowledge – Texnologik-pedagogik-mazmuniy bilim) modeliga ko‘ra, samarali ta’lim uchun o‘qituvchi texnologik, pedagogik va mazmuniy bilimlarni uyg‘unlashtira olishi kerak. Ushbu yondashuv raqamli vositalarni ijodkorlikni rivojlantirishga qaratilgan holda qanday tanlash va qo‘llash masalasini nazariy jihatdan asoslab beradi. Boshqa bir qator tadqiqotchilar (S. Papert, M. Resnick, Y. Kafai) esa kompyuter texnologiyalari, xususan, vizual dasturlash muhitlari (Scratch, Kodular) va loyihaviy ish platformalarining o‘quvchilarning ijodiy tafakkuriga ijobiy ta’sirini isbotlaganlar. Ularning fikricha, raqamli muhitda o‘quvchi faqat tayyor bilimlarni o‘zlashtirmaydi, balki o‘zi bilim yaratadi, g‘oyalarini modellashtiradi, sinov va xatolik usulida o‘rganadi, bu esa ijodkorlikning muhim shartidir.

Sun’iy intellektga asoslangan ilovalarning ta’limdagi roli ham so‘nggi adabiyotlarda keng muhokama qilinmoqda. R. Luckin va K. Holmes kabi olimlar sun’iy intellekt o‘quvchiga moslashtirilgan vazifalar taklif qilib, uning qiziqish va qobiliyatlariga qarab individual o‘quv trayektoriyasini yaratishi mumkinligini ko‘rsatgan. Bu esa, o‘z navbatida, har bir o‘quvchining ijodiy salohiyatini ochishga xizmat qiladi. Biroq, ayni paytda sun’iy intellektdan foydalanish o‘qituvchi rahbarligini to‘liq siqib chiqarmasligi, faqat yordamchi vosita bo‘lib qolishi lozimligi ta’kidlanadi. O‘zbekistonlik tadqiqotchilar U. Mahkamov, Sh. Safarova va D. Ro‘ziyevaning ishlarida esa raqamli texnologiyalardan foydalanishning milliy ta’lim tizimidagi o‘ziga xos jihatlari, maktab o‘quvchilarining raqamli savodxonlik darajasi va kreativ fikrlash ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi bog‘liqlik tahlil etilgan. Ulaming xulosalariga ko‘ra, o‘zbek maktablarida raqamli vositalardan foydalanish ko‘pincha an’anaviy usullarni takrorlash darajasida qolmoqda,

ijodiy faoliyatni rivojlantiruvchi interaktiv va muammoli topshiriqlar yetarli emas. Shu sababli, raqamli texnologiyalardan foydalanishning aniq bosqichli metodikasini ishlab chiqish dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalar o‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish salohiyatiga ega bo‘lsa-da, bu salohiyatdan to‘liq foydalanish uchun: 1) bosqichma-bosqich va tizimli yondashuv; 2) har bir bosqichga mos pedagogik vositalar va metodlarni tanlash; 3) o‘qituvchining raqamli kompetentligi; 4) o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olish kabi omillarga alohida e’tibor qaratish zarur. Biroq, mayjud ilmiy ishlarda raqamli texnologiyalar asosida ijodkorlikni rivojlantirishning aniq bosqichlari, ularning pedagogik asoslari va amaliy tatbiqi yetarlicha ishlab chiqilmagan. Aynan shu bo‘shliq (gap) ushbu tadqiqotni olib borish zaruratini keltirib chiqarmoqda. Adabiyotlar tahlili tadqiqot mavzusining nazariy asoslarini mustahkamlash, mavjud yondashuvlarni tizimlashtirish va muammoning amaliy yechimini topish yo‘nalishini aniqlashga xizmat qildi. Ushbu tahlil asosida biz raqamli texnologiyalar yordamida o‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini bosqichma-bosqich rivojlantirish modelini taklif etish imkoniyatiga egamiz.

Tadqiqot o'bekti va qo‘llanilgan metodlar. Tadqiqot ishining maqsadi – o‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini raqamli texnologiyalar yordamida rivojlantirishning bosqichli tizimini nazariy asoslash va amaliyotda sinab ko‘rishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun tadqiqot ob'ekti, predmeti va metodlar to‘g‘ri belgilab olingan hamda ular ilmiy asosda tanlab olingan.

Tadqiqot ob'ekti – bu o‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish jarayonidir. Tadqiqot davomida mazkur jarayonning barcha tarkibiy qismlari: maqsad, vazifalar, mazmun, shakllar, metodlar, vositalar va natijalar tahlil qilindi. O‘quvchilarning yosh xususiyatlari, ularning bilim darajasi, qiziqishlari, raqamli savodxonligi va ijodiy salohiyati asosiy e'tibor markazida bo‘ldi.

Tadqiqot predmeti – o‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishda raqamli texnologiyalardan (interfaol platformalar, loyihaviy dasturlar, multimedia vositalari, sun'iy intellektga asoslangan ilovalar, onlayn hamkorlik muhitlari) foydalanish bosqichlari, shuningdek, ushbu bosqichlarda qo‘llaniladigan pedagogik metod, shakl va vositalarning mazmunidir.

Tadqiqot ishtirokchilari. Ilmiy-amaliy ish Toshkent shahridagi umumta'lim maktablari negizida tashkil etildi. Tadqiqotda jami 240 nafar o‘quvchi (5–9-sinf o‘quvchilari) qatnashdi. Ulardan 120 nafari tajriba guruhini, 120 nafari esa nazorat guruhini tashkil etdi. Shuningdek, tadqiqotda 20 nafar o‘qituvchi (informatika, texnologiya, san'at va boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari) ishtirok etib, ularning raqamli vositalardan foydalanish tajribasi va pedagogik mahorati o‘rganildi. Tajriba guruhida raqamli texnologiyalar asosida ishlab chiqilgan

bosqichli tizim qo‘llanilsa, nazorat guruhida ta'lim an'anaviy usullarda (raqamli vositalar minimal darajada jalb qilingan holda) tashkil etildi.

Tadqiqot bosqichlari quyidagi tartibda amalga oshirildi:

- birinchi bosqich (tayyorgarlik) – ilmiy adabiyotlar, pedagogik va psixologik manbalar tahlil qilindi; mavzuning nazariy asoslari o‘rganildi; ijodkorlikning pedagogik-psixologik talqini va raqamli texnologiyalarning didaktik imkoniyatlari aniqlashtirildi. Shuningdek, o‘quvchilarning boshlang‘ich ijodkorlik darajasi va raqamli savodxonligi diagnostikasi o‘tkazildi.
- ikkinchi bosqich (asosiy yoki eksperimental) – o‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishning bosqichli tizimi ishlab chiqildi va tajriba guruhida amaliyotga joriy etildi. Har bir bosqich (tayyorgarlik, rejalashtirish, vositalarni tanlash, ijodiy loyihani amalga oshirish, tahlil va refleksiya) bo‘yicha maxsus mashqlar, topshiriqlar va loyihalar ishlab chiqildi. Tajriba jarayoni 6 oy davomida olib borildi.
- uchinchi bosqich (yakuniy) – tajriba yakunlari bo‘yicha nazorat kesimi o‘tkazilib, tajriba va nazorat guruhlari natijalari qiyosiy tahlil qilindi; ishlab chiqilgan tizimning samaradorligi statistik usullarda baholandi; ilmiy-maqolaviy xulosalar shakllantirildi.

Tadqiqotning ishonchliligi va ob'ektivligini ta'minlash uchun: tadqiqotning uzoq muddatli (6 oy) va takroriy o‘tkazilishi; turli xil metodlardan kompleks foydalanilganligi; tajriba va nazorat guruhlarining tenglashtirilganligi (o‘quvchilarning bilim darajasi, yoshi va ijtimoiy muhiti bo‘yicha); statistik ishlov berish usullarining qat'iy bajarilganligi kabi omillarga alohida rioya qilindi. Tadqiqot davomida o‘quvchilarning boshlang‘ich ijodkorlik ko‘rsatkichlari o‘rganilib, tajriba va nazorat guruhlarida deyarli bir xil ekanligi aniqlandi. Tajriba guruhida o‘quvchilarga raqamli texnologiyalar asosida maxsus ishlab chiqilgan bosqichli tizim taklif etildi. Har bir bosqichda o‘quvchilarga interfaol platformalar (Canva, Padlet, Jamboard), loyihaviy dasturlar (Scratch, PowerPoint), sun'iy intellektga asoslangan ilovalar (ChatGPT, Gemini) va onlayn hamkorlik vositalari (Google Workspace, Trello) dan foydalanib ijodiy topshiriqlar (multimedia prezentatsiyalar, videoroliklar, interfaol plakatlar, mini-loyihalar) bajarishlari taklif etildi. Nazorat guruhida esa raqamli vositalar minimal darajada, asosan an'anaviy usullar orqali ta'lim olib borildi.

Metodlarni tanlash va qo‘llashda tadqiqotning barcha bosqichlarida ularning bir-birini to‘ldirishi va maqsadga muvofiqligi ta'minlandi. Nazariy metodlar empirik metodlar bilan uyg‘unlashtirilib, har bir bosqichda olingan natijalar tahlil qilindi va zarur hollarda metodik tuzatishlar kiritildi. Ayniqsa, pedagogik eksperiment davomida oraliq kesimlar (har 2 oyda) o‘tkazilib, o‘quvchilarning

ijodkorlik darajasidagi o‘zgarishlar dinamikada kuzatib borildi. Tadqiqot ob'ekti va predmetining aniq belgilanishi, ishtirokchilar soni va tarkibining etarliligi, qo‘llanilgan metodlarning xilma-xilligi va ilmiy asoslanganligi tadqiqot natijalarining ishonchliligi va ob'ektivligini ta'minladi. Ushbu metodik yondashuv raqamli texnologiyalar yordamida o‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini bosqichma-bosqich rivojlantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga imkon yaratdi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Tadqiqot davomida o‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlari darajasi va uning raqamli texnologiyalar yordamida rivojlanish dinamikasi boshlang‘ich, oraliq va yakuniy kesimlar asosida o‘rganildi. Tajriba guruhida (120 nafar o‘quvchi) raqamli texnologiyalar asosida ishlab chiqilgan bosqichli tizim, nazorat guruhida (120 nafar o‘quvchi) esa an’anaviy usullarda ta’lim olib borildi. Quyida olingan natijalar va ularning statistik, sifat hamda qiyosiy tahlili keltiriladi.

Boshlang‘ich kesim natijalari. Eksperimentdan oldin o‘quvchilarning ijodkorlik ko‘rsatkichlari E. Torrens divergent fikrlash testlari va adaptiv metodikalar orqali baholandi. Ijodkorlik uchta asosiy komponent – ravonlik (fikrlarning miqdoriy ko‘pligi), moslashuvchanlik (turli yo‘nalishdagi g‘oyalar soni) va originalilik (noyob, takrorlanmagan javoblar ulushi) bo‘yicha o‘lchandi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasida statistik jihatdan sezilarli farq mavjud emas edi ($p > 0,05$). Tajriba guruhida ravonlik bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkich 7,5 ball, moslashuvchanlik – 5,2 ball, originalilik – 4,1 ball; nazorat guruhida esa mos ravishda 7,4; 5,1; 4,0 ballni tashkil qildi. Bu ikkala guruhning teng darajada ekanligini tasdiqlab, eksperimentning ob'ektivligini ta'minladi.

Oraliq kesim natijalari. Tajriba boshlanganidan 3 oy o‘tgach, oraliq nazorat o‘tkazildi. Tajriba guruhida barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha sezilarli o‘sish kuzatildi. O‘quvchilarning ijodiy loyihalar sifati, multimedia vositalaridan foydalanish mahorati va g‘oyalarining originaliligi o‘sdi. Tajriba guruhida ravonlik bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkich 11,2 ballga (dastlabki 7,5 ga nisbatan +49,3%), moslashuvchanlik – 8,6 ballga (+65,4%), originalilik – 7,3 ballga (+78,0%) yetdi. Nazorat guruhida esa o‘sish ancha sust bo‘ldi: ravonlik – 8,1 ballga (+9,5%), moslashuvchanlik – 5,9 ballga (+15,7%), originalilik – 4,8 ballga (+20,0%). Tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasidagi farq statistik jihatdan ishonchli deb topildi ($p < 0,05$). Ayniqsa, originalilik ko‘rsatkichidagi katta farq (tajriba guruhida 78% ga o‘sish, nazorat guruhida 20% ga o‘sish) raqamli texnologiyalarning ijodiy fikrlashni rivojlantirishdagi samaradorligini yaqqol ko‘rsatdi.

Yakuniy kesim natijalari. 6 oylik eksperimentdan so‘ng yakuniy nazorat o‘tkazildi. Natijalar tajriba guruhida ijodkorlikning barcha ko‘rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada yuqori ekanligini ko‘rsatdi. Tajriba guruhida ravonlik bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkich 15,4 ballga (dastlabkiga nisbatan +105,3%), moslashuvchanlik – 12,8 ballga (+146,2%), originalilik – 11,6 ballga (+182,9%) yetdi. Nazorat guruhida esa ravonlik – 8,7 ballga (+17,6%), moslashuvchanlik – 6,5 ballga (+27,5%), originalilik – 5,4 ballga (+35,0%) o‘sdi. Tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasidagi farq barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha statistik jihatdan yuqori darajada ishonchli deb topildi ($p < 0,001$). Tajriba guruhidagi o‘sish dinamikasi nazorat guruhiga nisbatan ravonlikda 6 marta, moslashuvchanlikda 5,3 marta, originalilikda esa 5,2 marta yuqori ekanligi aniqlandi.

Ijodiy topshiriqlar natijalari. Tajriba davomida o‘quvchilarning 5 xil turdagi ijodiy topshiriqlar (multimedia prezentatsiya, interfaol plakat, video-loyiha, onlayn doskada jamoa ishi, sun’iy intellekt yordamida g‘oya generatsiyasi) bajarishdagi muvaffaqiyati baholandi. Tajriba guruhida topshiriqlarni to‘liq va yuqori sifatda bajargan o‘quvchilar soni nazorat guruhiga nisbatan 1,5–2 barobar ko‘p bo‘ldi. Masalan, multimedia prezentatsiya topshirig‘ini yuqori baholarga bajarganlar tajriba guruhida 78 nafar (65,0%), nazorat guruhida esa 42 nafar (35,0%) ni tashkil qildi. Interfaol plakat topshirig‘ini yuqori sifatda bajarganlar tajriba guruhida 82 nafar (68,3%), nazorat guruhida 36 nafar (30,0%) bo‘ldi. Sun’iy intellekt (ChatGPT, Gemini) yordamida g‘oya generatsiyasi qilish topshirig‘ini bajarishda tajriba guruhidagi o‘quvchilarning aksariyati (90,0%) yangi va original g‘oyalar yaratishga muvaffaq bo‘lsa, nazorat guruhida bu ko‘rsatkich atigi 45,0% ni tashkil qildi. Tadqiqot yakunida o‘tkazilgan so‘rovnomalar o‘qituvchilarning 86,4% i raqamli texnologiyalardan foydalanish o‘quvchilarning ijodiy qiziqishini oshirishga xizmat qilganini, 79,5% i o‘quvchilarning darsdagi faolligi oshganini, 83,6% i esa guruhli ish va hamkorlikning rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatganini qayd etdilar. O‘qituvchilarning 44,3% i raqamli vositalarni tanlashda ba’zi qiyinchiliklarga duch kelganliklarini, 35,7% i internet tezligi va texnik muammolar yuzaga kelganini bildirdilar. O‘quvchilar o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovnomada esa tajriba guruhidagi o‘quvchilarning 91,2% i raqamli vositalar yordamida o‘qish ularga qiziqarli bo‘lganini, 87,4% i o‘z g‘oyalarini namoyon qilishda erkinlik his qilganini, 93,8% i loyiha ustida ishlashni yoqtirayotganini bildirdi. Nazorat guruhida bu ko‘rsatkichlar mos ravishda 54,3%, 48,6% va 61,2% ni tashkil qildi.

Sifat tahlili. Natijalarning miqdoriy ko‘rsatkichlaridan tashqari, sifat jihatidan ham sezilarli farqlar aniqlandi. Tajriba guruhidagi o‘quvchilarning loyihalari mazmun jihatdan chuqurroq, ijodiy yondashuvlari originalroq, tasviriy va vizual elementlardan foydalanishlari kengroq bo‘ldi. Ularning ishlarida o‘ziga xos uslub, shaxsiy iz va noan’anaviy echimlar ko‘proq uchradi. Masalan, bir guruh

oʻquvchilar Scratch dasturida ekologik masalalarga bagʻishlangan interfaol oʻyin yaratdilar, boshqalari esa Canva va Piktochart yordamida tarixiy mavzularda multimedia xronologiyalar tayyorladilar. Nazorat guruhidagi oʻquvchilarning ishlari koʻproq shablonli, takrorlanuvchi va an'anaviy uslubda boʻldi. Tadqiqotda 5–9-sinf oʻquvchilari oʻrtasida ham qiyosiy tahlil olib borildi. Natijalar shuni koʻrsatdiki, eng katta ijodiy rivojlanish 6–7-sinf oʻquvchilarida kuzatildi (oʻsish koʻrsatkichlari oʻrtacha 175–190% atrofida boʻldi). Buning sababi, bu yoshda oʻquvchilarning raqamli savodxonligi yuqori, shuningdek, ularning yangi vositalarni oʻzlashtirishga boʻlgan qiziqishi va moslashuvchanligi kuchli boʻlganligi bilan izohlanadi. 9-sinf oʻquvchilarida ham sezilarli oʻsish boʻlsada (135–150%), ularning oʻquv yuklamasi koʻpligi (davlat attestatsiyasiga tayyorgarlik) ta'sirida biroz sustroq natijalar qayd etildi. Tajriba guruhida guruhli loyihalarda ishtirok etgan oʻquvchilarning ijodiy koʻrsatkichlari individual ishlagandan oʻrtacha 22,3% ga yuqori boʻldi. Bu raqamli hamkorlik vositalari (Jamboard, Padlet, Trello) dan foydalanish oʻquvchilarning bir-biri bilan fikr almashishi, gʻoyalarni rivojlantirishi va kollektiv ijodiy mahsulot yaratishiga ijobiy ta'sir koʻrsatganini tasdiqlaydi. Nazorat guruhida esa guruhli ish va individual ish natijalari orasidagi farq atigi 7,5% ni tashkil qildi. Tadqiqot davomida ba'zi qiyinchiliklar ham yuz berdi. Masalan, tajriba guruhidagi 8 nafar oʻquvchi (6,7%) raqamli vositalarni oʻzlashtirishda qiynalganligi sabab ularning ijodiy koʻrsatkichlari guruhning oʻrtacha koʻrsatkichlaridan past boʻldi. Shuningdek, 12 nafar oʻquvchi (10,0%) internet muammolari va qurilmalar yetishmasligi sabab ba'zi vazifalarni toʻliq bajara olmadi. Bu esa raqamli tengsizlik muammosining dolzarbligini yana bir bor koʻrsatdi. Biroq, umumiy tendensiya sifatida, tajriba guruhidagi oʻquvchilarning 92,3% i yakuniy bosqichda ijodiy oʻsishni namoyon qildi. Raqamli texnologiyalar asosida ishlab chiqilgan bosqichli tizim oʻquvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishda an'anaviy usullarga qaraganda sezilarli darajada samaraliroqdir. Tajriba guruhida ijodkorlikning barcha koʻrsatkichlari (ravonlik, moslashuvchanlik, originalilik) nazorat guruhiga nisbatan 4–6 barobar yuqori oʻsish koʻrsatdi. Oʻquvchilarning darsga qiziqishi, ijodiy faolligi va guruhli ishlash koʻnikmalari ham yuqori darajada shakllandi. Shu bilan birga, raqamli vositalarni tanlash va ularni bosqichma-bosqich qoʻllash metodikasi, texnik muammolarni hal etish va oʻqituvchilarning raqamli kompetentligini oshirish boʻyicha qoʻshimcha ishlar olib borish zarurati ham aniqlandi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot oʻquvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini raqamli texnologiyalar yordamida rivojlantirishning bosqichli tizimini nazariy asoslash va amaliyotda sinab koʻrishga bagʻishlandi. Tadqiqot davomida qoʻyilgan maqsad va vazifalar toʻliq hal etildi, ilgari surilgan faraz oʻz tasdigʻini topdi. Oʻtkazilgan

nazariy tahlil, pedagogik kuzatuv, so‘rovnoma, testlash va eksperimental ish natijalari raqamli texnologiyalar asosida ishlab chiqilgan bosqichli tizim o‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishda an’anaviy usullarga qaraganda sezilarli darajada samarali ekanligini isbotladi. Tadqiqotning nazariy ahamiyati shundan iboratki, unda ijodkorlik tushunchasining pedagogik-psixologik mohiyati, uning tarkibiy qismlari (ravonlik, moslashuvchanlik, originalilik) va raqamli texnologiyalarning didaktik imkoniyatlari tizimli ravishda tahlil qilindi. Shuningdek, raqamli texnologiyalardan foydalanishning bosqichlari – tayyorgarlik, faoliyatni rejalashtirish, vositalarni tanlash, ijodiy loyihani amalga oshirish, natijalarni tahlil qilish va aks ettirish (refleksiya) pedagogik ketma-ketlikda ilmiy asoslab berildi. Bu bosqichlarning har birida o‘qituvchi va o‘quvchining roli, shuningdek, qo‘llaniladigan metod va vositalar aniqlashtirildi. Mazkur bosqichli tizim raqamli texnologiyalarni ta’lim jarayoniga bosqichma-bosqich, maqsadli va tizimli integratsiya qilish imkonini beradi.

Tadqiqotning amaliy natijalari quyidagilardan iborat: tajriba guruhida (raqamli texnologiyalar asosida ishlab chiqilgan bosqichli tizim qo‘llanilgan) ijodkorlikning barcha ko‘rsatkichlari nazorat guruhiga (an’anaviy usullarda ta’lim olgan) nisbatan sezilarli darajada yuqori bo‘ldi. Xususan, ravonlik 105,3% ga (nazoratda 17,6%), moslashuvchanlik 146,2% ga (nazoratda 27,5%), originalilik esa 182,9% ga (nazoratda 35,0%) o‘sdi. Tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasidagi farq statistik jihatdan yuqori darajada ishonchli deb topildi ($p < 0,001$). Tajriba guruhidagi o‘sish dinamikasi nazorat guruhiga nisbatan ravonlikda 6 marta, moslashuvchanlikda 5,3 marta, originalilikda esa 5,2 marta yuqori ekanligi aniqlandi. Ijodiy topshiriqlarni bajarish natijalari ham tajriba guruhining ustunligini ko‘rsatdi. Multimedia prezentatsiya topshirig‘ini yuqori baholarga bajarganlar tajriba guruhida 65,0% ni, nazorat guruhida esa 35,0% ni tashkil qildi. Interfaol plakat topshirig‘ini yuqori sifatda bajarganlar tajriba guruhida 68,3%, nazorat guruhida 30,0% bo‘ldi. Sun’iy intellekt (ChatGPT, Gemini) yordamida g‘oya generatsiyasi qilish topshirig‘ini bajarishda tajriba guruhidagi o‘quvchilarning 90,0% i yangi va original g‘oyalar yaratishga muvaffaq bo‘lsa, nazorat guruhida bu ko‘rsatkich atigi 45,0% ni tashkil qildi. Guruhli loyihalarda ishtirok etgan o‘quvchilarning ijodiy ko‘rsatkichlari individual ishlagandan o‘rtacha 22,3% ga yuqori bo‘ldi, bu raqamli hamkorlik vositalarining (Jamboard, Padlet, Trello) o‘quvchilarning bir-biri bilan fikr almashishi, g‘oyalarni rivojlantirishi va kollektiv ijodiy mahsulot yaratishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatganini tasdiqlaydi.

So‘rovnoma natijalari ham tajriba guruhidagi o‘quvchilarning raqamli texnologiyalarga munosabati va ijodiy faolligi nazorat guruhiga nisbatan yuqori ekanligini ko‘rsatdi. Tajriba guruhidagi o‘quvchilarning 91,2% i raqamli vositalar yordamida o‘qish ularga qiziqarli bo‘lganini, 87,4% i o‘z g‘oyalarini

namoyon qilishda erkinlik his qilganini, 93,8% i loyiha ustida ishlashni yoqtirayotganini bildirdi. O‘qituvchilarning 86,4% i raqamli texnologiyalardan foydalanish o‘quvchilarning ijodiy qiziqishini oshirishga xizmat qilganini, 79,5% i o‘quvchilarning darsdagi faolligi oshganini, 83,6% i esa guruhli ish va hamkorlikning rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatganini qayd etdilar. Tadqiqot davomida ba’zi qiyinchiliklar ham aniqlandi. O‘qituvchilarning 44,3% i raqamli vositalarni tanlashda ba’zi qiyinchiliklarga duch kelganliklarini, 35,7% i internet tezligi va texnik muammolar yuzaga kelganini bildirdilar. Tajriba guruhidagi 6,7% o‘quvchi raqamli vositalarni o‘zlashtirishda qiynalganligi sabab ularning ijodiy ko‘rsatkichlari guruhning o‘rtacha ko‘rsatkichlaridan past bo‘ldi. Bu esa raqamli tengsizlik muammosining dolzarbligini ko‘rsatadi va kelgusida ushbu muammoni hal etish bo‘yicha qo‘shimcha ishlar olib borish zaruratini tug‘diradi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda birinchi marta o‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini raqamli texnologiyalar yordamida rivojlantirishning bosqichli tizimi ishlab chiqildi va amaliyotda sinovdan o‘tkazildi. Ushbu tizim raqamli vositalarni ta’lim jarayoniga bosqichma-bosqich, maqsadli va tizimli ravishda integratsiya qilish imkonini beradi. Shuningdek, tadqiqotda raqamli texnologiyalarning ijodkorlikni rivojlantirishdagi samaradorligi miqdoriy va sifat jihatidan ilmiy asosda isbotlandi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

- umumta’lim maktablarida o‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishda raqamli texnologiyalardan bosqichma-bosqich foydalanish tizimini joriy etish tavsiya etiladi. Bunda har bir bosqichga mos vositalar va metodlarni tanlash, o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olish lozim.
- o‘qituvchilarning raqamli kompetentligini oshirish, ularni interfaol platformalar, sun’iy intellekt ilovalari va loyihaviy dasturlardan samarali foydalanishga o‘rgatish maqsadida muntazam malaka oshirish kurslari va seminarlar tashkil etish zarur.
- raqamli texnologiyalardan foydalanishda guruhli va jamoa bo‘lib ishlashga alohida e’tibor qaratish, onlayn hamkorlik vositalaridan keng foydalanish tavsiya etiladi. Bu o‘quvchilarning bir-biri bilan fikr almashishi, g‘oyalarni rivojlantirishi va kollektiv ijodiy mahsulot yaratishiga xizmat qiladi.
- maktablarning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, internet tezligi va qurilmalar yetishmasligi muammosini hal etish bo‘yicha chora-tadbirlar ko‘rish lozim. Shuningdek, raqamli vositalarni o‘zlashtirishda qiynaladigan o‘quvchilar bilan qo‘shimcha mashg‘ulotlar olib borish tavsiya etiladi.

► raqamli texnologiyalar asosida ijodkorlikni rivojlantirish bo‘yicha metodik qo‘llanmalar, didaktik materiallar va topshiriqlar to‘plamini ishlab chiqish va ularni amaliyotga joriy etish maqsadga muvofiq.

Kelgusidagi tadqiqot yo‘nalishlari sifatida quyidagilarni belgilash mumkin: raqamli texnologiyalar asosida ijodkorlikni rivojlantirishning turli yosh guruhlari (maktabgacha, boshlang‘ich, o‘rta, katta sinf) va turli fanlar (matematika, ona tili, tabiiy fanlar, san’at) doirasida qo‘llanilishi; sun’iy intellekt va virtual reallik texnologiyalarining ijodkorlikni rivojlantirishdagi imkoniyatlarini chuqurroq o‘rganish; raqamli texnologiyalar yordamida ijodkorlikni rivojlantirishning uzoq muddatli (1-2 yillik) ta’sirini o‘rganish; turli mamlakatlar ta’lim tizimlaridagi ilg‘or tajribalarni qiyosiy tahlil qilish.

Shunday qilib, o‘tkazilgan tadqiqot raqamli texnologiyalar yordamida o‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishning bosqichli tizimi samarali ekanligini, u o‘quvchilarning mustaqil va tanqidiy fikrlashini, kreativ tafakkurini, guruhli ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qilishini isbotladi. Tadqiqot natijalari umumta’lim maktablari o‘qituvchilari, metodistlar, pedagogik yo‘nalishdagi oliy ta’lim muassasalari talabalari va ta’lim texnologiyalari bo‘yicha mutaxassislar uchun amaliy ahamiyatga ega. Taklif etilgan bosqichli tizim va tavsiyalardan ta’lim jarayonida keng foydalanish mumkin bo‘lib, ular ta’lim sifatini oshirish va o‘quvchilarni hayotiy hamda kasbiy faoliyatga tayyorlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Yo‘ldoshev M., Ro‘ziyev D. (2021). Raqamli ta'lim texnologiyalari asosida o‘quvchilarning kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish. Toshkent: Fan va texnologiya.

2. Safarova Sh., Mahkamov U. (2020). O‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda interfaol metodlarning o‘rni. Pedagogik ta'lim, 5(3), 45–52.

3. Shoumarov G. B. (2018). Ijodkorlik psixologiyasi. Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti.

4. Ziyomuhammedov B. X. (2019). Innovatsion pedagogik texnologiyalar. Toshkent: Abu Matbuot-Konsalt.

5. Ro‘ziyeva D. I. (2022). Raqamli texnologiyalar yordamida o‘quvchilarning tanqidiy va ijodiy fikrlashini rivojlantirish. Xalq ta'limi, 4(68), 23–30.

6. Xodjaev B. O. (2020). Pedagogik psixologiya: nazariya va amaliyot. Toshkent: O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi.

KASBIY KOMPETENTLIK TUSHUNCHASI VA UNING TARKIBIY KOMPONENTLARI

Shomirzayev M.X.
Shahrisabz davlat pedagogika instituti professori
Fayziyeva Z.S.
Shahrisabz davlat pedagogika instituti tadqiqotchisi

Tayanch so‘zlar: kasbiy kompetentlik, kompetensiya, malaka, tarkibiy elementlar, kognitiv element, operatsional element, shaxsiy-ijodiy element, kommunikativ element, aksiologik element.
Ключевые слова: профессиональная компетентность, компетенция, квалификация, структурные элементы, когнитивный элемент, операциональный элемент, личностно-творческий элемент, коммуникативный элемент, аксиологический элемент.
Key words: professional competence, competency, qualification, structural elements, cognitive element, operational element, personal-creative element, communicative element, axiological element.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada kasbiy kompetentlik hodisasining ilmiy-nazariy jihatlari va uning strukturaviy elementlari tadqiq etilgan. Ish davomida kompetentlik va malaka o‘rtasidagi farqli belgilar, zamonaviy ta’lim tizimida kasbiy kompetentlikning tutgan o‘rni hamda pedagogik sohada kompetentlikni takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlari yoritib berilgan. Nazariy manbalarni o‘rganish, solishtirma tahlil va tizimli yondashuv usullari vositasida kasbiy kompetentlikning tarkibiy modeli ishlab chiqilgan. Olingan natijalarga ko‘ra, kasbiy kompetentlik beshta asosiy element - bilimga oid (kognitiv), amaliy-harakat (operatsional), shaxsiy-ijodiy, muloqot (kommunikativ) va qadriyat (aksiologik) elementlarining yig‘indisidan tarkib topgan. Ushbu elementlarning o‘zaro uyg‘unligi mutaxassisning samarali mehnat faoliyatini kafolatlaydi. Maqolada kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning amaliy mexanizmlari va zarur pedagogik shart-sharoitlar keltirilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье исследованы научно-теоретические аспекты феномена профессиональной компетентности и её структурные элементы. В работе раскрыты различия между компетентностью и квалификацией, роль профессиональной компетентности в современной образовательной системе, а также основные направления совершенствования компетентности в педагогической сфере. На основе изучения теоретических источников, сравнительного анализа и системного подхода разработана структурная модель профессиональной компетентности. Согласно полученным результатам, профессиональная компетентность состоит из пяти основных элементов - когнитивного, операционального, личностно-творческого, коммуникативного и аксиологического. Взаимосогласованность этих элементов обеспечивает эффективную трудовую деятельность специалиста. В статье представлены практиче-

ские механизмы и необходимые педагогические условия развития профессиональной компетентности.

SUMMARY:

This article examines the scientific-theoretical aspects of the phenomenon of professional competence and its structural elements. The study reveals the differences between competence and qualification, the role of professional competence in the modern educational system, and the main directions for improving competence in the pedagogical field. Through analysis of theoretical sources, comparative analysis, and systematic approach, a structural model of professional competence has been developed. According to the obtained results, professional competence consists of five main elements - cognitive, operational, personal-creative, communicative, and axiological. The interconnection of these elements ensures the effective professional activity of a specialist. The article presents practical mechanisms and necessary pedagogical conditions for the development of professional competence.

Kirish. Bugungi globallashuv davrida ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri har tomonlama rivojlangan, o'z kasbining haqiqiy ustasi bo'lgan mutaxassislarni tayyorlashdir. Bu masala O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da alohida ta'kidlab o'tilgan [1]. Hozirgi zamon mehnat bozori shunchaki ma'lumotga ega bo'lgan xodimlarni emas, balki yuzaga kelgan turli vaziyatlardan to'g'ri yo'l topa oladigan, o'z bilimlarini yangilab borishga qodir, jamoada samarali ishlaydigan kompetentli mutaxassislarga ehtiyoj sezmoqda.

So'nggi yillarda kasbiy kompetentlik muammosi ko'plab tadqiqotchilarning diqqat markaziga aylangan. Jumladan, J.Ergashev va B.Farberman [2], N.Muslimov [3;6], M.Quronov [4] kabi olimlarimiz, shuningdek, xorijlik tadqiqotchilar J.Raven [5], E.F.Zeer [8] va R.M.Hagger [9] tomonidan bu borada qimmatli ishlar amalga oshirilgan. Biroq mavjud adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, kasbiy kompetentlikning tarkibiy elementlarini bir tizimga solib tavsiflovchi yagona qarash hali shakllanmagan. Ko'pchilik tadqiqotlar asosan bilim yoki amaliy ko'nikmalarga e'tibor qaratadi. Kasbiy kompetentlikning shaxsning ichki dunyosi, uning qadriyat yo'nalishlari va muloqot qobiliyatlari bilan bog'liq jihatlari yetarlicha o'rganilmagan.

Ushbu muammodan kelib chiqqan holda, tadqiqotimizning asosiy maqsadi kasbiy kompetentlik hodisasining mohiyatini ochib berish va uning tarkibiy elementlarini belgilash hamda ularni batafsil tavsiflashdan iborat.

Metodlar. Tadqiqot jarayonida bir nechta usullardan foydalanildi:

1. **Nazariy manbalarni o'rganish** - kasbiy kompetentlik masalalariga bag'ishlangan 20 dan ortiq mahalliy va xorijiy ilmiy manbalar (monografiyalar, dissertatsiyalar, Scopus va Web of Science bazalaridagi maqolalar) chuqur tahlil qilindi.

2. **Solishtirma tahlil** - “kompetentlik”, “kompetensiya”, “malaka”, “kvalifikatsiya” kabi o‘zaro yaqin tushunchalarning o‘xshash va farqli tomonlari aniqlab chiqildi.

3. **Tizimli yondashuv** - kasbiy kompetentlikning har bir tarkibiy elementi uning boshqa elementlari bilan bog‘liq holda va yaxlit tizim doirasida o‘rganildi.

4. **Mazmuniy tahlil (kontent-tahlil)** - kasbiy kompetentlikka oid matnlardagi asosiy tushunchalar, ularning qo‘llanish chastotasi va o‘zaro munosabatlari tahlil qilindi.

Natijalar.

1. **Kasbiy kompetentlik atamasining nazariy tahlili.** Olib borilgan tahlillar natijasida “kasbiy kompetentlik” tushunchasining bir nechta yondashuvlarda turlicha talqin qilinishi aniqlandi. Masalan, J.Raven kompetentlikni “shaxsning o‘ziga xos vaziyatda samarali ish tutish qobiliyati” deb tushuntiradi [5]. N.Muslimov esa bu tushunchani “nazariy bilimlarni kundalik amaliyotda qo‘llay olish va qilingan ish natijalari uchun javobgarlikni his qilish” sifatida izohlaydi [3;6].

Kasbiy kompetentlik bilan malaka (kvalifikatsiya) o‘rtasidagi farqlarni quyidagi jadval orqali ko‘rsatish mumkin:

1-jadval:

Belgisi	Kasbiy kompetentlik	Malaka (kvalifikatsiya)
Asosi	Kompetensiyalar tizimi	Bilimlar, ko‘nikmalar, odatlar
O‘zgaruvchanligi	Dinamik, doimiy rivojlanadi	Statik, belgilangan me’yorlar
Baholash mezoni	Faoliyatning yakuniy natijasi	Standart talablarga muvofiqlik
Qamrov doirasi	Keng (shaxsiy sifatlarni ham o‘z ichiga oladi)	Tor (faqat kasbiy bilimlarni)

Kasbiy kompetentlikning o‘ziga xos xususiyatlari sifatida quyidagilarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

► **Integrativlik** - turli xil bilim, ko‘nikma va shaxsiy fazilatlarning birligi;

► **Vaziyatga bog‘liqlik** - faqat muayyan kasbiy sharoitda namoyon bo‘lishi;

► **Rivojlanuvchanlik** - tajriba orttirish va o‘z ustida ishlash natijasida takomillashib borishi;

► **Faollik** - egallangan bilimlarni passiv saqlash emas, balki faol qo‘llash;

2. **Kasbiy kompetentlikning tarkibiy elementlari.** O‘tkazilgan tahlillar asosida kasbiy kompetentlikning beshta asosiy elementi ajratib ko‘rsatildi:

1-bosqich. Bilimga oid (kognitiv) element. Ushbu element mutaxassisning o‘z kasbiy faoliyatida zarur bo‘lgan bilimlar majmuasini o‘z ichiga oladi. Bular:

-asosiy nazariy va amaliy bilimlar;

-kasbiy faoliyatning uslubiy asoslari haqidagi tushunchalar;
-zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar to‘g‘risidagi bilimlar;
-me’yoriy-huquqiy hujjatlar mazmunini bilish.

2-bosqich. Amaliy-harakat (operatsional) elementi. Bu element egallangan bilimlarni amaliy ishda qo‘llash malaka va ko‘nikmalarini namoyish etadi:
-kasbiy faoliyatni rejalashtirish va loyihalash qobiliyati;
-ishlarni tashkil qilish va boshqarish ko‘nikmalari;
-muammolarni aniqlash va ularni yechish yo‘llarini topa olish;
-yangi texnologiyalarni o‘z ishida qo‘llay olish mahorati.

3-bosqich. Shaxsiy-ijodiy element. Bunda mutaxassisning shaxsiy psixologik xususiyatlari va ijodiy salohiyati namoyon bo‘ladi:
-yangicha fikrlash qobiliyati (original yechimlar topish);
-o‘z faoliyatini tanqidiy baholay olish (refleksiya);
-o‘zgaruvchan sharoitlarga tez moslasha olish;
-o‘z bilim va ko‘nikmalarini muntazam rivojlantirishga intilish;
-o‘z kasbiga nisbatan ichki mansublik hissi.

4-bosqich. Muloqot (kommunikativ) elementi. Ushbu element mutaxassisning hamkasblari, rahbarlari va boshqa shaxslar bilan samarali aloqa o‘rnatish qobiliyatidan iborat:
-og‘zaki va yozma nutqiy muloqot ko‘nikmalari;
-suhbatdoshni tushuna olish va uning o‘rniga o‘zini qo‘ya bilish (empatiya);
-kelishmovchiliklarni to‘g‘ri boshqarish qobiliyati;
-birgalikda ishlash va jamoada ishlay olish mahorati.

5-bosqich. Qadriyat (aksiologik) elementi. Bu mutaxassisning kasbiga bo‘lgan munosabati va uning qadriyat yo‘nalishlarini ifodalaydi:
-tanlagan kasbiga ijobiy qarash va uni sevish;
-axloqiy-odobiy me’yorlarga sobit turish;
-o‘z ishi oldidagi mas’uliyatni his qilish;
-milliy va umuminsoniy qadriyatlarni hurmat qilish;
-o‘z kasbining jamiyat hayotidagi ahamiyatini anglash.

Ushbu besh elementning o‘zaro bog‘liqligi kasbiy kompetentlikning yaxlit tizim sifatida ishlashini ta’minlaydi. Quyidagi matritsada bu elementlarning bir-biriga ta’sir kuchi ko‘rsatilgan:

2-jadval:

Element-lar	Bilimga oid	Amaliy-harakat	Shaxsiy-ijodiy	Muloqot	Qadriyat
Bilimga oid	-	juda kuchli	kuchli	kuchli	o‘rtacha

Element-lar	Bilimga oid	Amaliy-harakat	Shaxsiy-ijodiy	Muloqot	Qadriyat
Amaliy-harakat	juda kuchli	———	juda kuchli	kuchli	kuchli
Shaxsiy-ijodiy	kuchli	juda kuchli	———	kuchli	juda kuchli
Muloqot	kuchli	kuchli	kuchli	———	kuchli
Qadriyat	o‘rtacha	kuchli	juda kuchli	kuchli	———

3. **Kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik omillari.** Tadqiqot davomida kasbiy kompetentlikni rivojlantirishga yordam beradigan quyidagi pedagogik shart-sharoitlar aniqlandi:

1. Uzluksiz kasbiy o‘sish tizimini yo‘lga qo‘yish (malaka oshirish kurslari, mustaqil ta’lim);

2. Amaliyotga qaratilgan ta’lim mazmunini tanlash;

3. O‘qitishning faol metodlaridan keng foydalanish (turli vaziyatlarni modellashtirish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, treninglar);

4. Refleksiv faoliyatni tashkil etish (o‘z ishini muntazam tahlil qilish, portfel yuritish);

5. Tajribali ustozlarning yordami (mentorlik) tizimini joriy qilish;

6. Har bir mutaxassisning shaxsiy rivojlanish yo‘nalishini belgilash.

Muhokama. Kasbiy kompetentlikning zamonaviy tushunchasi faqat tor doiradagi kasbiy bilimlar bilan cheklanib qolmaydi. Bu tushuncha shaxsning sotsial va shaxsiy kompetensiyalarini ham qamrab oladi. I.A.Zimnyaya kasbiy kompetentlikni “faoliyat muvaffaqiyatini ta’minlovchi bilim, ko‘nikma, o‘z munosabati va to‘plangan tajribaning bir butunligi” deb ta’riflaydi [7]. Yevropa tadqiqotchilari esa kompetentlikni uchta asosiy toifaga - instrumental, shaxslararo va tizimli kompetensiyalarga ajratishadi.

Ushbu ishda taklif qilinayotgan besh elementli model o‘ziga xos yangilikka ega. Birinchidan, unda qadriyat (aksiologik) elementi mustaqil ravishda ajratilib, mutaxassisning dunyoqarashi va kasbiy pozitsiyasining muhim ekani ta’kidlangan. Ikkinchidan, shaxsiy-ijodiy elementda ijodkorlik va o‘z faoliyatini tahlil qilish qobiliyatlari birgalikda o‘rganilgan. Uchinchidan, elementlarning bir-biriga ta’sir kuchi matritsa shaklida ifodalangan.

Mavjud tadqiqotlar bilan solishtirganda, ushbu ishning o‘ziga xos xususiyati shundaki, kasbiy kompetentlik nafaqat uning tarkibiy elementlari, balki ularning tizimli va o‘zgaruvchan jihatlari bilan ham tahlil qilingan. Shu bilan

birga, tadqiqotda ishlab chiqarish va muhandislik sohasidagi mutaxassislarning kompetentlik xususiyatlari yetarlicha o‘rganilmagan. Bu kelajakdagi tadqiqotlar uchun muhim yo‘nalish hisoblanadi.

Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, ko‘pgina oliy ta’lim muassasalarining o‘quv dasturlari kasbiy kompetentlikni shakllantirishga yetarlicha yo‘naltirilmagan. Ayniqsa, amaliy mashg‘ulotlar, treninglar va simulyatsiya usullarining kam qo‘llanilishi bitiruvchilarni real mehnat sharoitlariga moslashishni qiyinlashtirmoqda. Shu sababli, kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning zamonaviy modellarini (masofaviy va an’anaviy ta’lim kombinatsiyasi, kasbiy simulyatsiyalar, virtual reallik texnologiyalari) yaratish va ularning samaradorligini eksperimental tekshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, kasbiy kompetentlik mutaxassisning o‘z kasbiy faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirishini ta’minlaydigan bilimga oid, amaliy-harakat, shaxsiy-ijodiy, muloqot va qadriyat elementlarining o‘zaro uyg‘unlashgan tizimidir. Ushbu elementlarning har biri o‘ziga xos vazifani bajaradi va ularning birligi mutaxassisning kasbiy faoliyatdagi yutuqlarini belgilaydi.

Tadqiqot yakunida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Kasbiy kompetentlik malaka (kvalifikatsiya) tushunchasiga nisbatan kengroq mazmunga ega. U bilim, ko‘nikma va malakalardan tashqari, shaxsning shaxsiy fazilatlari, qadriyatlari va munosabatlarini ham o‘z ichiga oladi.

2. Kasbiy kompetentlikning besh elementli modeli uning murakkab tuzilishini tizimli ravishda tavsiflash imkonini beradi. Ayniqsa, qadriyat (aksiologik) elementining alohida ajratilishi muhim ilmiy qimmatga ega.

3. Kasbiy kompetentlikni rivojlantirish uzluksiz, tizimli va har bir mutaxassisning individual xususiyatlaridan kelib chiqib tashkil etilishi lozim.

4. Oliy ta’lim muassasalarida kasbiy kompetentlikni shakllantirishda amaliyotga yo‘naltirilgan, o‘quvchi faolligini oshiradigan va refleksiyaga asoslangan ta’lim texnologiyalariga alohida e’tibor qaratish zarur.

Shunday qilib, kasbiy kompetentlik va uning tarkibiy elementlarini o‘rganishga bag‘ishlangan ushbu tadqiqot zamonaviy mutaxassislar tayyorlash tizimini takomillashtirish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari, 2020. – 35 b.

2. Ergashev J., Farberman B. Kasbiy kompetentlik: nazariya va amaliyot: Monografiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. – 248 b.

3. Muslimov N. O‘qituvchining kasbiy kompetentligini shakllantirishning nazariy-metodik asoslari: Monografiya. – Toshkent: Fan, 2020. – 196 b.

4. Quronov M. Pedagogik kompetentlik va uning tuzilishi // Ta'lim va innovatsiyalar. – 2022. – №3. – B. 34-41.

5. Raven J. Competence in Modern Society: Its Identification, Development and Release. – Oxford: Oxford University Press, 2019. – 312 p.

6. Muslimov N., Usmonboyeva M., Sayfurov D. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. – Toshkent: Sano-standart, 2021. – 284 b.

7. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. – 2019. – №5. – С. 22-28.

8. Zeer E.F., Symanyuk E.E. Psychology of Professional Development: Theory and Practice. – Moscow: MPSU, 2021. – 280 p.

9. Hagger R.M., McIntyre D. Developing Professional Competence in Teachers. – London: Routledge, 2020. – 256 p.

10. Shmidt V.R. Theory and practice of professional competence formation. – St. Petersburg: Peter Press, 2021. – 304 p.

11. Xalilova Sh.S. Kasbiy kompetentlik va uning tarkibiy qismlari: qiyosiy tahlil // Pedagogika fanlari doktori dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent: TDPU, 2022. – 52 b.

12. Abdullayeva M.T. Bo'lajak mutaxassislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda interfaol metodlarning roli // "Zamonaviy ta'lim" ilmiy-amaliy jurnali. – 2023. – №4. – B. 12-18. – URL: https://www.ziyo.uz/uz/pedagogika/kasbiy-kompetentlik

13. Ismoilova D.M. Kasbiy kompetentlikni baholash mezonlari va usullari // "Pedagogik mahorat" ilmiy-nazariy va metodik jurnali. – 2024. – №1. – B. 28-33. – URL: https://pedagogy.uz/kasbiy-kompetentlik-baholash

BO‘LAJAK INGLIZ TILI O‘QITUVCHILARINING SOTSIOLINGVISTIK KOMPETENTLIGINI MUSTAQIL TA’LIM JARAYONIDA RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIЯTLARI

Fattoyeva H.R.
O’zDJTU mustaqil izlanuvchisi

Tayanch so‘zlar: sotsiolingvistik kompetentlik, mustaqil ta’lim, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisi, kommunikativ kompetensiya, madaniyatlararo muloqot, CEFR, kasbiy tayyorgarlik.
Ключевые слова: социолингвистическая компетенция, самостоятельное обучение, будущий учитель английского языка, коммуникативная компетенция, межкультурная коммуникация, CEFR, профессиональная подготовка.
Key words: sociolinguistic competence, autonomous learning, prospective English teacher, communicative competence, intercultural communication, CEFR, professional training.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentligini mustaqil ta’lim jarayonida rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Mustaqil ta’limning zamonaviy shakllari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, autentik materiallar bilan ishlash, refleksiv faoliyatni tashkil etish hamda loyiha metodlarining sotsiolingvistik kompetentlikni shakllantirishdagi pedagogik imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, mazkur kompetentlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi didaktik shart-sharoitlar va metodik tavsiyalar bayon etilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируются теоретические и практические аспекты формирования социолингвистической компетенции будущих учителей английского языка в процессе самостоятельной учебной деятельности. Рассматривается педагогический потенциал таких форм самостоятельной работы, как использование информационно-коммуникационных технологий, работа с аутентичными материалами, организация рефлексивной деятельности и применение проектного метода. Кроме того, в статье определены дидактические условия и методические рекомендации, способствующие развитию данной компетенции.
SUMMARY:
The article analyzes the theoretical and practical aspects of developing sociolinguistic competence in future English language teachers during independent study. It examines the pedagogical potential of various forms of independent work, such as the use of information and communication technologies, working with authentic materials, organizing reflective activities, and employing the project-based method. Furthermore, the article outlines the didactic conditions and methodological recommendations that facilitate the development of this competence.

Bugungi globallashuv sharoitida xorijiy tillarni samarali o‘qitish, madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish hamda xalqaro ta’lim standartlariga mos raqobatbardosh pedagog kadrlarni tayyorlash ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Jahon ta’lim amaliyotida chet tilini o‘qitishda kommunikativ yondashuv bilan bir qatorda til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligini hisobga oluvchi sotsiolingvistik kompetentlikni shakllantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Chunki til birliklaridan turli ijtimoiy-madaniy vaziyatlarda to‘g‘ri va maqsadga muvofiq foydalanish qobiliyati bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisining kasbiy kompetentligini belgilovchi muhim omillardan biridir [1].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF–5847-son Farmonida oliy ta’lim sifatini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish, kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish hamda mustaqil ta’limning ulushini oshirish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan [3]. Mazkur talablar bo‘lajak pedagoglarni tayyorlash jarayonida mustaqil ta’limning samaradorligini oshirish va uning didaktik imkoniyatlarini kengaytirishni taqozo etadi.

Yevropa Kengashi tomonidan ishlab chiqilgan CEFR (Common European Framework of Reference for Languages) tavsiyalarida til o‘rganuvchilarda lingvistik, pragmatik va sotsiolingvistik kompetensiyalarni shakllantirish muhim vazifa sifatida e’tirof etilgan [4].

CEFR talablariga ko‘ra, chet tilini bilish nafaqat grammatik va leksik bilimlarni, balki til birliklaridan turli ijtimoiy-madaniy vaziyatlarda samarali foydalanish ko‘nikmalarini ham qamrab oladi. Shu sababli bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentligini rivojlantirish zamonaviy til ta’limining muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda.

Sotsiolingvistik kompetensiyaning nazariy asoslari va uning kommunikativ kompetensiya tarkibidagi o‘rni M. Canale va M. Swain tomonidan ishlab chiqilgan kommunikativ kompetensiya modelida yoritilgan [5]. Til va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlar, tilning ijtimoiy tabiati hamda madaniy omillarning til qo‘llanishiga ta’siri B. Kachru, C. Nelson va Yu.N. Karaulovlarning tadqiqotlarida keng o‘rganilgan [6]. Shuningdek, madaniyatlararo kommunikatsiya, sotsiolingvistik birliklarning qo‘llanilishi va nutqiy etiket masalalari bo‘yicha qator ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan [7].

Respublikamiz olimlari tomonidan ham bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlashning pedagogik va metodik asoslari, kasbiy kompetentlikni rivojlantirish masalalari keng tadqiq etilgan. Xususan, Sh.R. Ahlijonov, U.Sh.

Begimqulov, R.X. Jo‘rayev, J.G‘. Yo‘ldoshev, N.A. Muslimov, E.R. Yuzlikayeva hamda boshqa olimlarning ishlarida pedagogik kadrlar tayyorlashning nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan [8]. Chet tillarni o‘qitish metodikasiga oid tadqiqotlar A.A. Abduazizov, L.T. Axmedova, J. Jalolov, G‘. Mahkamova, U.X. Hoshimov va D. Hoshimovalar tomonidan olib borilgan [9].

Biroq mavjud ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, sotsiolingvistik kompetensiyaning nazariy asoslari, kommunikativ faoliyatdagi o‘rni hamda uni rivojlantirishning ayrim metodik jihatlari yetarlicha o‘rganilgan bo‘lsa-da, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentligini aynan mustaqil ta’lim jarayonida rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari, metodik mexanizmlari va didaktik imkoniyatlari maxsus tadqiqot obyekti sifatida yetarli darajada yoritilmagan. Oliy ta’lim muassasalarida kredit-modul tizimining joriy etilishi va mustaqil ta’lim ulushining ortib borishi mazkur masalaning ilmiy-amaliy ahamiyatini yanada kuchaytirmoqda.

Shu munosabat bilan bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentligini mustaqil ta’lim jarayonida rivojlantirishning mazmuni, metodlari, pedagogik shart-sharoitlari va samarali texnologiyalarini aniqlash hamda amaliyotga tatbiq etish dolzarb ilmiy-pedagogik vazifa hisoblanadi. Mazkur tadqiqot natijalari bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish, ularning madaniyatlararo muloqotga tayyorligini oshirish hamda xalqaro standartlar talablariga javob beradigan raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlap tahlilidan bilamizкi, sotsiolingvistik kompetentlik kommunikativ kompetensiyaning tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, shaxsning til birliklarini muayyan ijtimoiy vaziyat, kommunikativ maqsad, suhbatdoshning yoshi, mavqei, jinsi, kasbi va madaniy xususiyatlarini hisobga olgan holda to‘g‘ri qo‘llay olish qobiliyatini anglatadi.

Mazkur kompetentlik quyidagi komponentlardan iborat: ijtimoiy-madaniy bilimlar; kommunikativ vaziyatni baholash ko‘nikmasi; nutq uslublarini tanlay olish; etik me'yorlarga amal qilish; madaniyatlararo tolerantlik; pragmatik muloqot malakalari.

Mustaqil ta’lim bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentligini rivojlantirishda muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Mustaqil ta’limni autentik materiallar, raqamli ta’lim texnologiyalari, loyiha faoliyati, refleksiv yondashuv va hamkorlikdagi o‘qitish metodlari bilan uyg‘unlashtirish talabalarning ijtimoiy-madaniy bilimlari, kommunikativ moslashuvchanligi hamda kasbiy tayyorgarligini sezilarli darajada oshiradi. Shu sababli oliy ta’lim muassasalarida mustaqil ta’limni sotsiolingvistik kompetentlikni

rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodik tizim asosida tashkil etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Mustaqil ta’limning pedagogik imkoniyatlari keng qamrovli bo‘lib, ular bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarida sotsiolingvistik kompetentlikni rivojlantirish, kommunikativ vaziyatlarni tahlil qilish, madaniyatlararo muloqot ko‘nikmalarini shakllantirish hamda kasbiy refleksiyani takomillashtirishga xizmat qiladi. Mustaqil ta’lim talabaning o‘z bilimini mustaqil ravishda egallashi, tahlil qilishi, baholashi hamda amaliyotga tatbiq etishiga yo‘naltirilgan faoliyat hisoblanadi. Aynan mustaqil ta’lim sotsiolingvistik kompetentlikni rivojlantirish uchun qulay pedagogik muhit yaratadi.

Autentik materiallar: BBC News; TED Talks; YouTube ta'lim kanallari; Podcastlar; Ingliz tilidagi bloglar; Gazeta va jurnallar talabalarga real kommunikativ vaziyatlarni kuzatish imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili. Sotsiolingvistika til va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni o‘rganuvchi fan sifatida XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Tilning ijtimoiy tabiati, uning turli madaniy va kommunikativ muhitlarda qo‘llanish xususiyatlari hamda jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni masalalari ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Xususan, B. Kachru va C. Nelson tomonidan ishlab chiqilgan “World Englishes” konsepsiyasi ingliz tilining turli mamlakatlar va madaniy muhitlardagi qo‘llanish xususiyatlarini ochib berishga xizmat qilgan. Ularning tadqiqotlarida ingliz tilining global til sifatida rivojlanishi, til variantlari va ijtimoiy omillarning til qo‘llanishiga ta’siri tahlil qilingan [10]. Shuningdek, Yu.N. Karaulov til shaxsi nazariyasini ishlab chiqib, tilning ijtimoiy va madaniy komponentlarini kommunikativ faoliyat bilan bog‘liq holda yoritgan [11].

Sotsiolingvistik tadqiqotlarda gender omili ham alohida o‘rin egallaydi. Turli ijtimoiy guruhlar, xususan erkaklar va ayollar nutqidagi farqlar, kommunikativ strategiyalar va ijtimoiy rollarning til qo‘llanishiga ta’siri Kirsten Petersen, Naomi L. Shitemi va Jennifer Marie Bayer tadqiqotlarida o‘rganilgan. Mazkur ishlarda genderga oid stereotiplar, kommunikativ xulq-atvor va madaniy omillarning nutqiy faoliyatga ta’siri tahlil qilingan [12].

Tarjima nazariyasi va amaliyotida sotsiolingvistik omillarni hisobga olish masalalari ham qator olimlarning ilmiy izlanishlarida o‘z aksini topgan. Melanie Metzger, Earl Fleetwood, Janis Silis va D.F. Suslak tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda tarjima jarayonida madaniy birliklarni adekvat ifodalash, pragmatik ma’nolarni saqlab qolish hamda kommunikativ vaziyatning sotsiolingvistik xususiyatlarini hisobga olish zarurligi asoslab berilgan [13].

Madaniyatlararo kommunikatsiya muammolari va ularning til ta'limidagi ahamiyati Claire Kramsch tomonidan keng tadqiq etilgan. Olimning fikricha, chet tilini o'rganish jarayoni faqat grammatik bilimlarni emas, balki til egasi bo'lgan xalqning madaniy qadriyatlari, kommunikativ me'yorlari va ijtimoiy xulq-atvor qoidalarini ham o'zlashtirishni talab qiladi [14]. Shu bois zamonaviy chet til ta'limida madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish ustuvor vazifalardan biri sifatida qaralmoqda.

Sotsiolingvistik kompetensiyaning nazariy asoslari kommunikativ kompetensiya konsepsiyasi doirasida M. Canale va M. Swain tomonidan ishlab chiqilgan. Ular kommunikativ kompetensiyani grammatik, sotsiolingvistik va strategik komponentlardan iborat tizim sifatida talqin qilganlar. Keyinchalik M. Canale ushbu modelni takomillashtirib, diskursiv kompetensiyani ham alohida tarkibiy qism sifatida ajratib ko'rsatgan [15]. Olimlarning fikricha, sotsiolingvistik kompetensiya til birliklaridan muayyan ijtimoiy va madaniy vaziyatlarda maqsadga muvofiq foydalanish qobiliyatini ifodalaydi va samarali muloqotning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi [16].

Mavjud ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, sotsiolingvistik kompetensiyaning nazariy asoslari, uning kommunikativ faoliyatdagi o'rni va chet tilini o'qitishdagi ahamiyati yetarlicha o'rganilgan. Biroq bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentligini aynan mustaqil ta'lim jarayonida rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari, metodik mexanizmlari va didaktik imkoniyatlari yetarli darajada tadqiq etilmagan. Shu jihatdan mazkur tadqiqot bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentligini mustaqil ta'lim vositasida rivojlantirish muammosini hal etishga qaratilgani bilan ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentligini mustaqil ta'lim jarayonida rivojlantirishning nazariy-pedagogik asoslarini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida ilmiy bilishning umumiy va maxsus metodlaridan kompleks foydalanildi.

Avvalo, muammo bo'yicha mavjud ilmiy-pedagogik, psixologik, metodik hamda sotsiolingvistik adabiyotlar tahlil qilindi. Xorijiy va mahalliy olimlarning sotsiolingvistika, kommunikativ kompetensiya, madaniyatlararo muloqot hamda mustaqil ta'limga oid ilmiy ishlari o'rganilib, tadqiqot muammosining nazariy asoslari aniqlandi. Adabiyotlarni tahlil qilish jarayonida mavzuga oid ilmiy qarashlar tizimlashtirildi va mavjud ilmiy yondashuvlarning o'ziga xos jihatlari belgilandi.

Tadqiqotda qiyosiy-tahliliy metoddan foydalanilib, sotsiolingvistik kompetensiyani rivojlantirishga oid xorijiy va milliy tajribalar o‘zaro taqqoslandi. Xususan, CEFR talablari, xalqaro til ta’limi standartlari hamda O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarini tayyorlash amaliyoti qiyosiy tahlil qilindi. Bu esa sotsiolingvistik kompetentlikni rivojlantirishning samarali usul va vositalarini aniqlash imkonini berdi.

Shuningdek, tizimli yondashuv asosida sotsiolingvistik kompetentlik yaxlit pedagogik tizim sifatida ko‘rib chiqildi. Uning tarkibiy komponentlari – kognitiv (bilim), operatsion-faoliyatli (ko‘nikma va malaka), motivatsion-qadriyatli hamda refleksiv komponentlari o‘zaro bog‘liqlikda tahlil qilindi. Mazkur yondashuv sotsiolingvistik kompetentlikni shakllantirish va rivojlantirish jarayonining ichki mexanizmlarini aniqlashga xizmat qildi.

Tadqiqot davomida umumlashtirish va sintez metodlari yordamida nazariy manbalardan olingan ilmiy qarashlar umumlashtirildi hamda bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentligini mustaqil ta’lim vositasida rivojlantirishga oid ilmiy xulosalar shakllantirildi. Shuningdek, mustaqil ta’lim jarayonida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar va raqamli ta’lim vositalarining didaktik imkoniyatlari tahlil qilindi.

Tadqiqotning metodologik asosini kompetensiyaviy yondashuv, kommunikativ yondashuv, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim yondashuvi hamda madaniyatlararo kommunikatsiya nazariyalari tashkil etdi. Ushbu yondashuvlar asosida bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentligini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari va metodik mexanizmlari belgilandi.

Natijada mustaqil ta’lim jarayonida bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentligini rivojlantirishga xizmat qiluvchi nazariy model va metodik tavsiyalarni ishlab chiqish uchun zarur ilmiy-metodik asos yaratildi.

Natijalar va muhokama. O‘tkazilgan nazariy tahlillar va ilmiy manbalarni o‘rganish natijasida shuni ko‘rsatdiki, sotsiolingvistik kompetensiya muammosi zamonaviy chet til ta’limida muhim o‘rin egallaydi. Mavjud tadqiqotlarda ushbu kompetensiyaning lingvistik va kommunikativ jihatlari, shuningdek, uning madaniyatlararo muloqotdagi ahamiyati yetarlicha yoritilgan. Biroq bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentligini aynan mustaqil ta’lim jarayonida shakllantirish va rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik mexanizmlar, metodik yondashuvlar hamda amaliy texnologiyalar yetarli darajada tizimlashtirilmaganligi aniqlandi. Bu esa mazkur yo‘nalishda qo‘shimcha ilmiy izlanishlar olib borish zarurligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, mustaqil ta’lim jarayoni sotsiolingvistik kompetentlikni rivojlantirish uchun qulay pedagogik muhit yaratadi. Chunki bu jarayonda talaba nafaqat tayyor bilimlarni o‘zlashtiradi, balki turli madaniy va kommunikativ vaziyatlarni mustaqil tahlil qilish, ularga mos til birliklarini tanlash va qo‘llash ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi.

Tahlillar asosida sotsiolingvistik kompetensiyani shakllantirishda samarali bo‘lgan quyidagi mustaqil ta’lim vositalari aniqlandi:

-autentik (haqiqiy hayotdan olingan) audio va video materiallar bilan ishlash;

-turli madaniyatlararo kommunikativ vaziyatlarni tahlil qilish va muhokama qilish;

-xalqaro onlayn ta’lim platformalari, forumlar va virtual muloqot muhitlarida faol ishtirok etish;

-rol o‘yinlari, situatsion mashqlar va keys-stadilar orqali real kommunikativ holatlarni modellashtirish;

-reflektiv yondashuv asosida o‘quv kundaliklari va o‘z-o‘zini tahlil qilish yozuvlarini yuritish;

-raqamli ta’lim resurslari va interaktiv platformalardan samarali foydalanish.

Mazkur vositalarning har biri talabalarda nafaqat tilning grammatik va leksik jihatlarini, balki uning ijtimoiy-madaniy kontekstda qo‘llanishini anglash va amaliy qo‘llay olish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, autentik materiallar va real kommunikativ vaziyatlar bilan ishlash talabalarning til sezgirligini oshiradi hamda ularni turli madaniy muhitlarda to‘g‘ri va mos tarzda muloqot yuritishga tayyorlaydi.

Shuningdek, mustaqil ta’lim jarayonida refleksiv faoliyatning tashkil etilishi talabalarga o‘z nutqiy xatolarini anglash, ularni tahlil qilish va kelgusida bartaraf etish imkonini beradi. Bu esa sotsiolingvistik kompetensiyaning barqaror shakllanishida muhim omil hisoblanadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, mustaqil ta’lim sotsiolingvistik kompetentlikni rivojlantirishda faqat qo‘shimcha faoliyat emas, balki asosiy rivojlantiruvchi ta’lim muhiti sifatida qaralishi lozim. Shu sababli uning metodik ta’minotini takomillashtirish va raqamli texnologiyalar bilan integratsiya qilish dolzarb pedagogik vazifa hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentligini rivojlantirish zamonaviy chet til ta’limining muhim vazifalaridan biridir. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, mustaqil ta’lim talabalarning sotsiolingvistik bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Shu bilan birga, ushbu jarayonni samarali tashkil etish uchun maxsus pedagogik shart-sharoitlar, metodik ta’minot va

innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqish zarur. Bu esa bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish va ularning xalqaro ta’lim standartlari darajasidagi kompetentligini ta’minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-sonli “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”ri Farmoni.

2. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages (CEFR). Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020.

3. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. – Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – 389 p.

4. Nodir Muslimov. Kasb ta’limi o‘qituvchilarini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari. – Toshkent: Fan, 2007. – 315 b.

5. Jamol Jalolov. Chet til o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2012. – 432 b.

6. North, B., Piccardo, E., Goodier, T. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Companion Volume. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020. – 280 p.

7. Schneider, S. A Critical Analysis of the Role of Intercultural Communication in the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) Companion Volume (2020) // Journal of Spanish Language Teaching. – 2020. – Vol. 7, No. 2. – P. 193–199.

8. Geeslin, K. (Ed.). The Routledge Handbook of Second Language Acquisition and Sociolinguistics. – New York: Routledge, 2022. – 464 p.

9. Kanwit, M. Sociolinguistic Competence: What We Know So Far and Where We’re Heading // In: Geeslin K. (Ed.), The Routledge Handbook of Second Language Acquisition and Sociolinguistics. – New York: Routledge, 2022. – P. 30–44.

10. Piccardo, E., North, B., Goodier, T. Broadening the Scope of Language Education: Mediation, Plurilingualism, and Collaborative Learning: The CEFR Companion Volume // Journal of e-Learning and Knowledge Society. – 2019. – Vol. 15, No. 1. – P. 17–36.

11. Grieve, J., Bartl, S., Fuoli, M., Grafmiller, J. et al. The Sociolinguistic Foundations of Language Modeling // arXiv preprint. – 2024. – 30 p.

12. Imperial, J.M., Barayan, A., Stodden, R. et al. UniversalCEFR: Enabling Open Multilingual Research on Language Proficiency Assessment // arXiv preprint. – 2025.

ZAMONAVIY DUNYODA MEDIA VA MEDIA TA’LIMNING O‘RNI VA ROLI

Utegenov I.
Ajiniyoz nomidagi NukusDPI

Таянч сўзлар: медиа таълим, замонвий дунё, оммавий коммуникация,телевидение, радио, интернет, компьютер, педагогика фани.
Ключевые слова: медиаобразование, современный мир, массовая коммуникация, телевидение, радио, интернет, компьютер, педагогика.
Key words: media education, modern world, mass communication, television, radio, Internet, computer, pedagogy.

РЕЗЮМЕ:
Ушбу мақолада замонавий таълимда медиатаълимнинг тутган ўрни ва аҳамияти ҳақида сўз юритилади. Шу билан биргаликда оммавий коммуникация воситаларининг турлари ва инсоният ҳаётида муҳим аҳамиятга эга эаканлиги таҳлил этилган.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматривается место и значение медиаобразования в современном образовании. Также анализируются типы средств массовой информации и их важность для жизни человека.
SUMMARY:
This article examines the place and importance of media education in modern education. It also analyzes the types of media and their importance to human life.

Zamonaviy dunyoni media, ya’ni ommaviy kommunikatsiya vositalarisiz tasavvur qilish qiyin (an’anaga ko‘ra, bu ro‘yxatga matbuot, televideniye, kinematografiya, radio, ovoz yozish va Internet tizimi kiritiladi). Media insoniyat hayotida, ayniqsa, so‘nggi yarim asr ichida alohida ahamiyat kasb etdi. Bugungi kunda media sayyoramizdagi barcha insonlar hayotining eng muhim sohalaridan biriga aylangan. Sotsiologlarning hisob-kitoblariga ko‘ra, 75 yil umr ko‘rgan o‘rtacha “sivilizatsiyalashgan inson” taxminan 50 yil faol, uyqusiz hayot kechiradi. U shundan naq to‘qqiz yilini televizor ko‘rishga sarflaydi. Misol uchun, XXI asr ostonasida Amerika oilalarining 99 foizida 18 yoshgacha bo‘lgan bolalar va o‘smirlarning kamida bitta televizori, 97 foizida esa kamida bittadan videomagnitofon va radiosi bo‘lgan. Oilalarning 74 foizi

kabel yoki sun'iy yo'ldosh televideniyesidan, 69 foizi shaxsiy kompyuterlardan (ularning 45 foizi Internetga ulangan) foydalangan. O'rtacha zamonaviy maktab o'quvchisi kuniga olti soatdan ko'proq vaqtini media bilan muloqotga bag'ishlaydi (bu vaqtning 42 foizi teleko'rsatuvlar va filmlarni tomosha qilishga, atigi 12 foizi esa bosma matnlarni o'qishga ketadi). XXI asr boshlarida har qanday millatning deyarli barcha sohalardagi, jumladan, ta'limdagi ijtimoiy-madaniy rivojlanishini mediasiz tasavvur etib bo'lmaydi.

XX asrning 60-yillaridan boshlab dunyoning yetakchi mamlakatlari pedagogika fanida o'quvchi va talabalarga mediamadaniyat olamiga yaxshiroq moslashish, ommaviy axborot vositalari tilini o'zlashtirish, mediamatnlarni tahlil qila olishga ko'maklashish uchun mo'ljallangan o'ziga xos "mediata'lim" (media education) yo'nalishi shakllandi. Shu tariqa, XX asrning 90-yillariga kelib mediata'lim Kanada va Avstraliyaning barcha o'rta maktablarida (1-sinfdan 12-sinfgacha) o'qitishning majburiy tarkibiy qismiga aylandi. Mediata'lim Buyuk Britaniya maktablarida ona tili darslariga integratsiya qilingan bo'lib, masalan, har yili 25 000 nafar yuqori sinf o'quvchisi va 8 000 nafar universitet talabasi yakuniy imtihonlarni topshirish uchun media kursini tanlaydi. Aytgancha, ko'pgina mamlakatlarda mediata'limning jadal rivojlanishiga Amerika ommaviy kommunikatsiya vositalarining ekspansiyasi turtki bo'ldi: aksariyat yevropalik mediapedagoglar o'quvchilarga okeanorti ommaviy madaniyati ta'siriga qarshi turishda yordam berish uchun ularda "tanqidiy fikrlash"ni rivojlantirmoqda. YUNESKOning rezolyutsiya va tavsiyalarida mediata'limning ahamiyati va uni qo'llab-quvvatlash zarurligi bir necha bor ta'kidlangan. YUNESKOning 2002-yilgi tavsiyalarida shunday deyiladi: "Mediata'lim - har qanday mamlakatning har bir fuqarosi uchun o'z fikrini erkin ifodalash va axborot olish kabi asosiy huquqining bir qismi bo'lib, u demokratiyani qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi. Turli mamlakatlarda mediata'limga yondashuvlar va uning rivojlanishidagi farqlarni tan olgan holda, uni iloji boricha milliy o'quv rejalari doirasida, shuningdek, qo'shimcha, norasmiy ta'lim va insonning butun umri davomidagi mustaqil ta'lim tizimida joriy etish tavsiya qilinadi". Oksford ensiklopediyasida mediata'lim "media yordamida o'qitishdan farqli o'laroq, mediani o'rganish" sifatida ta'riflanadi. Mediata'lim (media education) mediamatnlar qanday yaratilishi va tarqatilishini o'rganish bilan birga, ularning mazmunini talqin qilish va baholash uchun tahliliy qobiliyatlarni rivojlantirish bilan ham bog'liqdir. Holbuki, mediani tadqiq etish (media studies) odatda mediamatnlar yaratish bo'yicha amaliy ish bilan bog'lanadi. Mediata'lim ham, mediani tadqiq etish ham mediasavodxonlik (media literacy) maqsadlariga erishishga qaratilgan". Mediasavodxon kishi

mediamatnlarni idrok etish, tahlil qilish, baholash va yaratish, zamonaviy dunyoda medianing faoliyat yuritishining ijtimoiy-madaniy va siyosiy kontekstini, media qo‘llaydigan kodli va reprezentativ tizimlarni tushunish bo‘yicha rivojlangan qobiliyatga ega bo‘ladi; bunday insonning jamiyat va dunyodagi hayoti fuqarolik mas’uliyati bilan bog‘liqdir. Zamonaviy dunyoda mediata’lim media bilan muloqot madaniyatini, ijodiy, kommunikativ qobiliyatlarni, tanqidiy fikrlashni, mediamatnlarni to‘laqonli idrok etish, talqin qilish, tahlil qilish va baholash ko‘nikmalarini shakllantirish, shuningdek, mediatexnika yordamida o‘zini ifodalashning turli shakllarini o‘rgatish maqsadida ommaviy kommunikatsiya vositalari (media) yordamida va ularning materiali asosida shaxsni rivojlantirish jarayoni sifatida qaraladi. Mediasavodxonlik insonga televideniye, radio, video, kinematografiya, matbuot, Internet kabi axborot maydoni imkoniyatlaridan faol foydalanishga, mediamadaniyat tilini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Mediata’limni quyidagi asosiy yo‘nalishlarga bo‘lish mumkin: Mediasavodli inson mediamatnlarni idrok etish, tahlil qilish, baholash va yaratish, zamonaviy dunyoda media faoliyatining ijtimoiy-madaniy va siyosiy kontekstini, media foydalanadigan kod va vakillik tizimlarini tushunish qobiliyati rivojlangan bo‘lib, bunday insonning jamiyat va dunyodagi hayoti fuqarolik mas’uliyati bilan bog‘liq. Zamonaviy dunyoda mediata’lim media bilan muloqot qilish madaniyatini, ijodiy, kommunikativ qobiliyatlarni, tanqidiy fikrlashni, mediamatnlarni to‘laqonli idrok etish, talqin qilish, tahlil qilish va baholash ko‘nikmalarini shakllantirish, mediatexnika yordamida o‘z-o‘zini ifodalashning turli shakllarini o‘rgatish maqsadida ommaviy kommunikatsiya vositalari (media) yordamida va materiallarida shaxsni rivojlantirish jarayoni sifatida qaraladi. Mediasavodxonlik insonga televideniye, radio, video, kinematografiya, matbuot, Internet axborot maydoni imkoniyatlaridan faol foydalanishga yordam beradi, unga mediamadaniyat tilini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

1) matbuot, radio, televideniye, kino, video va internet olamidagi bo‘lajak mutaxassislarga – jurnalistlar, muharrirlar, rejissyorlar, prodyuserlar, aktyorlar, operatorlar va boshqalarga mediata’lim berish;

2) universitetlar va pedagogika institutlarida bo‘lajak o‘qituvchilarga, shuningdek, mediamadaniyat kurslarida oliy o‘quv yurtlari va maktablar o‘qituvchilarining malakasini oshirish jarayonida mediata’lim berish;

3) umumta’lim maktablari, o‘rta maxsus o‘quv yurtlari va oliy o‘quv yurtlarida tahsil olayotgan o‘quvchi va talabalar uchun umumiy ta’limning bir qismi sifatida mediata’lim berish (bu, o‘z navbatida, an’anaviy fanlar bilan

integratsiyalashgan yoki avtonom – maxsus, fakultativ, to‘garak va h.k. bo‘lishi mumkin);

4) qo‘shimcha ta’lim muassasalari va bo‘sh vaqtni mazmunli o‘tkazish markazlarida (madaniyat uylari, maktabdan tashqari ishlar, estetik va badiiy tarbiya markazlari, yashash joyidagi klublar va h.k.) mediata’lim berish;

5) matbuot, televideniye, radio, video, DVD, internet tizimi yordamida o‘quvchilar, talabalar va kattalarga masofaviy mediata’lim berish (bunda mediatanqid ulkan rol o‘ynaydi);

6) mustaqil/uzluksiz mediata’lim (nazariy jihatdan insonning butun umri davomida amalga oshirilishi mumkin).

Mediata’lim nafaqat pedagogika va badiiy tarbiya bilan, balki san’atshunoslik (jumladan, kinoshunoslik, adabiyotshunoslik, teatrshunoslik), madaniyatshunoslik, tarix (jahon badiiy madaniyati va san’ati tarixi), psixologiya (san’at psixologiyasi, badiiy idrok, ijod psixologiyasi) singari gumanitar bilim sohalari bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Mediata’lim zamonaviy pedagogikaning shaxsni rivojlantirish borasidagi ehtiyojlariga javob bergan holda, o‘quvchilar bilan mashg‘ulotlar o‘tkazishning usul va shakllari doirasini kengaytiradi. Matbuot, kinematografiya, televideniye, video, internet, kompyuterning virtual olamini (deyarli barcha an’anaviy ommaviy kommunikatsiya vositalarining xususiyatlarini o‘zida mujassam etuvchi) kompleks o‘rganish esa an’anaviy badiiy ta’limdagi jiddiy kamchiliklarni, masalan, adabiyot, musiqa yoki rangtasvirni bir-biridan uzilgan holda, biryoqlama o‘rganish, muayyan asarni tahlil qilishda shakl (ya’ni “ifoda vositalari”) va mazmunni alohida ko‘rib chiqish kabi nuqsonlarni bartaraf etishga yordam beradi.

Media-ta’lim o‘quvchining individualligini va mustaqil fikrlashini rivojlantiruvchi, uni bevosita ijodiy faoliyatga jalb etish, mediamatn tuzilishini idrok etish, sharhlash va tahlil qilish, shuningdek, mediamadaniyat haqidagi bilimlarni o‘zlashtirish orqali qobiliyatlarini rag‘batlantiruvchi muammoli, evristik, o‘yinli va boshqa samarali o‘qitish shakllariga asoslangan mashg‘ulotlarni o‘tkazish metodikasini ko‘zda tutadi. Shu bilan birga, media-ta’lim ma’ruza va amaliy mashg‘ulotlarni uyg‘unlashtirgan holda, o‘quvchilarni mediamadaniyat asarlarini yaratish jarayoniga o‘ziga xos tarzda jalb qiladi, ya’ni auditoriyani asosiy media-kasblarning ichki laboratoriyasiga olib kiradi. Bu ham avtonom tarzda, ham an’anaviy o‘quv fanlariga integratsiya qilish jarayonida amalga oshirilishi mumkin. Maktab o‘quvchilari va talabalar media-savodxon bo‘lishlari uchun nafaqat u yoki bu mediamatn qanday yaratilganini, balki bu matnlar turli siyosiy, mafkuraviy, iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy

manfaatlarni qay tarzda ifodalashini ham o‘rganishlari lozim. Media-ta’lim mediamadaniyatni o‘rganishga asoslanadi. V. S. Bibler yozganidek, “madaniyat – o‘tmish, hozirgi va kelajakdagi turli madaniyat vakillarining bir vaqtda mavjud bo‘lishi va muloqot qilish shaklidir. Madaniyat – bu shaxs ufqida individning o‘zini o‘zi belgilash shakli, hayotimiz, ongimiz, tafakkurimizning o‘zini o‘zi belgilash shaklidir, madaniyat – bu “dunyoni ilk bor ixtiro qilish”dir. Madaniyat o‘z asarlarida bizga – muallif va o‘quvchiga – dunyoni go‘yo qaytadan yaratish imkonini beradi”. Shu bilan birga, “har bir individ – potentsial jihatdan – o‘zini cheksiz rivojlantirishga qodir yaxlit madaniyatdir”. Agar badiiy madaniyat, mediamadaniyat haqida gapiradigan bo‘lsak, bu yerda “muallif o‘zini o‘zidan ajralgan moddiy shakl quyqasida mujassamlashtiradi; o‘quvchi (tinglovchi, tomoshabin) esa hech narsani “jisman” yaratmaydi, u asarni faqat o‘z tasavvuri, xotirasi, aqlida to‘ldiradi va “pishitadi”. Asar ham, umuman madaniyat ham faqat shunday o‘zaro to‘ldiruvchilik bilangina mavjud bo‘la oladi”. Bizningcha, medianing zamonaviy jadal rivojlanishi M. M. Baxtin boshlab bergan va V. S. Bibler davom ettirgan “madaniyatlar muloqoti” falsafiy nazariyasining nechog‘li asosli va dolzarb ekanini yanada yaqqolroq ko‘rsatdi. Darhaqiqat, “yangi davr tafakkuri madaniyati – bu barcha o‘tmish va kelajak madaniyatlarini yagona sivilizatsiya narvoniga “tortib kiruvchi” madaniyatdir”. Aynan mediamadaniyat texnik imkoniyatlarning yangi darajasida (sun’iy yo‘ldosh televideniyesi, video, Internet va h.k.) bunday birlashuvga samarali hissa qo‘shadi, madaniyatlar muloqoti uchun global (millatlar, mamlakatlar madaniyatlari muloqoti), shaxslararo va introvert (shaxs ichidagi) darajalarda ilgari misli ko‘rilmagan imkoniyatlarni yaratadi. Media-ta’lim “madaniyatlar muloqoti” imkoniyatlariga tayanadi. Bu esa milliy mahdudlikdan qochish, sayyoramizning turli mamlakatlaridagi turli didaktik yondashuvlarni taqqoslash, qiyosiy tahlil qilish darajasiga chiqish va oqibatda, pedagogik nazariya va metodikani doimiy takomillashtirib borish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Fedorov A. V. Mediasavodxonlik va mediata'lim: nazariya va amaliyot. Moskva: O‘z-o‘zini tarbiyalash akademiyasi, 2007.

2. Baxtin M. M. Estetika slovesnogo tvorchestva. Moskva: Iskusstvo, 1979.

3. Jumayev M. Zamonaviy ta'lim texnologiyalari va pedagogik yondashuvlar. Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.

ИННОВАЦИОН ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРГАРЛИКНИНГ АКМЕОЛОГИК ЁНДАШУВЛАРИ

Рахимов З.Т.
педагогика фанлари доктори (DSc),
Ренессанс таълим университети профессори

Таянч сўзлар: акмеология, инновация, фаолият, касб, ривожланиш, компетенциявия, ёндашув, рефлексия, педагог, тайёргарлигк, таълим, тизимлилик, рифожланиш, маҳорат, компонент, узлуксизлик, индивидуаллик, инновациялар.
Ключевые слова: акмеология, инновация, деятельность, профессия, развитие, компетентность, подход, рефлексия, педагог, готовность, образование, системность, благополучие, мастерство, компонент, непрерывность, индивидуальность, инновация.
Key words: acmeology, innovation, activity, profession, development, competency, approach, reflection, educator, preparedness, education, systemality, well-being, skill, component, continuity, individuality, innovation.

РЕЗЮМЕ:
Мақолада педагог кадрларнинг инновацион фаолиятга тайёргарлигини шакллантириш муаммоси, акмеологик ёндашувнинг назарий-методологик имкониятлари, педагог шахсининг касбий камолотга эришиш механизмлари, инновацион педагогик фаолият тушунчасининг мазмуни, унинг таркибий компонентлари ва ривожланиш омиллари, инновацион фаолиятга тайёргарликнинг мотивацион, когнитив, фаолият ва рефлексив компонентлари, педагогларнинг инновацион фаолиятга тайёргарлиги ва уларнинг касбий самарадорлиги ўртасидаги узвий боғлиқлик, педагогик таълим тизимида инновацион муҳитни шакллантириш, ўқитувчиларнинг касбий ривожланишини такомиллаштириш ва таълим сифатини оширишда муҳим аҳамиятга эга эканлиги, акмеологик ёндашув педагогларнинг инновацион фаолиятга тайёргарлигини таъминлашда самарали назарий ва амалий механизм сифатида намоён бўлиши тизимли таҳлил қилинган.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматривается проблема формирования подготовки педагогических кадров к инновационной деятельности, теоретико-методологические возможности акмеологического подхода, механизмы достижения профессионального созревания личности педагога, содержание понятия инновационной педагогической деятельности, ее структурные компоненты и факторы развития, мотивационные, когнитивные, деятельностные и рефлексивные. составляющие подготовки к инновационной деятельности, неразрывная взаимосвязь между, систематически анализировалось, что важно совершенствовать профессиональное развитие педагогов и повышать качество образования, что акмеологический подход проявляет себя как эффективный теоретический и практический механизм в обеспечении готовности педагогов к инновационной деятельности.

SUMMARY:
In the article, the problem of forming the preparation of pedagogical personnel for innovative activities, theoretical and methodological capabilities of the acmeological approach, mechanisms for achieving professional maturation of the pedagogical personality, the content of the concept of innovative pedagogical activity, its structural components and development factors, motivational, cognitive, activity and reflexive components of preparation for innovative activities, the inextricable relationship between, it has been systematically analyzed that it is important to improve the professional development of teachers and improve the quality of education, that the acmeological approach manifests itself as an effective theoretical and practical mechanism in ensuring the readiness of educators for innovative activities.

Кириш. Замонавий таълим макони глобаллашув, рақамли трансформация ва ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар таъсирида тубдан янгиланмоқда. Бундай шароитда педагог шахсига қўйилаётган талаблар сифат жиҳатидан янги босқичга кўтарилмоқда. Педагог нафақат билим берувчи, балки инновацион фаолиятни ташкил этувчи, таълим муҳитини лойиҳалаштирувчи ва ўз касбий ривожланишини мустақил бошқарувчи субъект сифатида қаралмоқда. Шу нуқтаи назардан, педагогларнинг инновацион фаолиятга тайёргарлиги масаласи педагогика ва таълим назариясининг устувор йўналишларидан бирига айланди.

Акмеология инсоннинг касбий ва шахсий ривожланишининг энг юқори босқичларини ўрганади ҳамда унинг максимал имкониятларини рўёбга чиқариш механизмларини тадқиқ этади. Шу боис, инновацион педагогик фаолиятга тайёргарликни акмеологик ёндашув асосида ўрганиш педагог шахсининг профессионал етуклиги, рефлексивлиги ва ижодий фаоллигини таъминлаш нуқтаи назаридан долзарб аҳамият касб этади.

Инновацион педагогик фаолият тушунчаси эса ўз ичига таълим жараёнига янгилик киритиш, илғор технологиялардан самарали фойдаланиш ва талабаларда мустақил фикрлаш, ижодкорлик ҳамда танқидий таҳлил кўникмаларини шакллантириш каби жиҳатларни қамраб олади. Бунда педагогнинг касбий етуклиги, унинг шахсий позицияси ва ижтимоий масъулияти ҳал қилувчи омил сифатида намоён бўлади. Шу боис, педагогларни тайёрлаш жараёнида уларнинг инновацион фаолиятга тайёрлигини шакллантириш масаласи фақат методик эмас, балки чуқур психологик ва акмеологик таҳлилни ҳам талаб этади [3].

Мавзунинг долзарблиги яна шу билан изоҳланадики, ҳозирги таълим ислоҳотлари шароитида педагог кадрларнинг касбий компетенцияларини такомиллаштириш, уларни инновацион муҳитда самарали фаолият юритишга тайёрлаш стратегик вазифага айланмоқда. Шу билан бирга, педагогларнинг ўз-ўзини англаш, ўз фаолиятини таҳлил қилиш ва уни такомил-

лаштириш қобилиятларини ривожлантириш акмеологик ёндашувнинг марказий ғояларидан бири ҳисобланади.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, инновацион педагогик фаолиятга тайёргарликни шакллантириш жараёнида акмеологик ёндашув педагогнинг назарий билимларини амалий фаолият билан уйғунлаштиришга, унинг касбий фаолиятида мустақил қарор қабул қилиш ва инновацион ечимларни ишлаб чиқиш қобилиятини ривожлантиришга хизмат қилади.

Инновацион педагогик фаолиятга тайёргарликнинг акмеологик ёндашувлари масаласи комплекс, кўп қиррали ва чуқур илмий тадқиқотни талаб этувчи муаммо ҳисобланади. Ушбу муаммонинг назарий ва амалий ечимларини ишлаб чиқиш педагогик таълим тизимини янада такомиллаштириш, ўқитувчиларнинг касбий маҳоратини ошириш ва таълим сифатига янги босқичга кўтариш имконини беради. Шу боис, мазкур тадқиқот йўналиши замонавий педагогика фанининг устувор вазифаларидан бири сифатида алоҳида аҳамият касб этади.

Методлар. Педагогнинг инновацион фаолиятга тайёргарлиги мураккаб, кўп компонентли тизим бўлиб, у шахсий, касбий, мотивацион ва когнитив омилларнинг ўзаро уйғунлигида намоён бўлади. Мазкур тайёргарлик даражаси ўқитувчининг янги педагогик технологияларни ўзлаштириши, уларни амалиётга жорий этиши ва таълим жараёнини доимий равишда такомиллаштириш қобилияти билан белгиланади. Шу нуқтаи назардан, акмеологик ёндашув педагог шахсининг касбий ривожланишини энг юқори чўққисига олиб чиқишга қаратилган назарий-методологик асос сифатида муҳим ўрин тутади. Бу ёндашув шахснинг ички имкониятларини рўёбга чиқариш, ўз-ўзини ривожлантириш ва рефлексив фаолликни кучайтириш орқали инновацион фаолият самарадорлигини оширишни назарда тутади [1].

Бунда комплекс ёндашув қўлланилди. Хусусан [4, 5, 6, 7]:

- назарий таҳлил (илмий адабиётлар, концепциялар ва ёндашувларни ўрганиш);
- қиёсий таҳлил (турли педагогик моделларни таққослаш);
- моделлаштириш (инновацион тайёргарликнинг акмеологик модели);
- эмпирик усуллар (сўровнома, интервью, кузатиш);
- статистик таҳлил (олинган натижаларни қайта ишлаш).

Инновацион педагогик фаолиятга тайёргарликнинг акмеологик ёндашувларини ўрганиш бир неча босқичларда амалга оширилади.

Биринчи босқичда муаммонинг назарий таҳлили ўтказилиб, инновацион педагогик фаолият ва акмеологик ривожланиш тушунчаларининг мазмуний-структуравий жиҳатлари аниқлаштирилди.

Иккинчи босқичда моделлаштириш усули орқали педагогларнинг инновацион фаолиятга тайёргарлигининг акмеологик модели ишлаб чиқилди.

Учинчи босқичда эса ушбу моделнинг амалий қийматини баҳолаш мақсадида эмпирик тадқиқот усуллари - сўровнома, ярим тузилган интервью ва кузатиш методлари қўлланилди.

Маълумотларни таҳлил қилишда сифат ва миқдорий усулларнинг интеграциясига алоҳида эътибор қаратилди. Контент-таҳлил педагогларнинг рефлексив фикрларини ўрганишга хизмат қилган бўлса, статистик таҳлил натижаларнинг ишончлилиги ва валидлигини таъминлаш имконини берди. Шу тариқа, тадқиқот методологияси инновацион педагогик фаолиятга тайёргарликни комплекс ва чуқур ўрганишга қаратилган кўп қиррали илмий ёндашув сифатида намоён бўлди.

Натижалар. Замонавий жамият тараққиётининг жадал суръатлари, глобаллашув ва рақамли трансформация жараёнлари таълим тизими олдига мутлақо янги талабларни қўймоқда. Бугунги кунда педагог фақат билим етказувчи субъект сифатида эмас, балки инновацион ғоялар генератори, таълим жараёнини лойиҳалаштирувчи ва унинг самарадорлигини таъминловчи мутахассис сифатида намоён бўлмоқда. Шу жиҳатдан қараганда, педагогик кадрларнинг инновацион фаолиятга тайёргарлиги муаммоси замонавий педагогика ва таълим назариясининг энг долзарб илмий йўналишларидан бирига айланди. Айниқса, мазкур жараённи инсоннинг энг юқори ривожланиш босқичлари ва касбий камолотини ўрганувчи акмеологик нуқтаи назаридан таҳлил қилиш илмий жиҳатдан катта аҳамият касб этади.

Инновацион педагогик фаолиятга тайёргарликнинг акмеологик жиҳатдан педагог шахсининг касбий ривожланишини динамик ва узлуксиз жараён сифатида ифодалайди ҳамда унинг энг юқори натижадорлик нуқтасига - “акме” ҳолатига эришиш механизмларини тавсифлайди.

Акмеологик ёндашув - шахснинг касбий ва шахсий ривожланишида энг юқори натижа (“акме”)га эришиш қонуниятларини ўрганувчи комплекс методологик тизим бўлиб, у бир қатор таянч ёндашувлар интеграцияси асосида шаклланади. Ушбу ёндашувлар бир-бирини тўлдириб, педагогнинг инновацион фаолиятга тайёргарлигини чуқур ва кўп қиррали тарзда

таъминлайди. Қуйида акмеологик ёндашув таркибидаги асосий таянч ёндашувлар мазмуни илмий жиҳатдан ёритилади [2]:

1. Тизимли ёндашув (Systemic Approach) - акмеологик тадқиқотнинг асосий пойдевори ҳисобланади. Унга кўра, педагогнинг касбий ривожланиши алоҳида элементлар йиғиндиси эмас, балки ўзаро боғлиқ компонентлардан иборат яхлит тизим сифатида қаралади. Бу ёндашув педагогнинг мотивацияси, билимлари, кўникмалари ва шахсий сифатларини ўзаро боғлиқ ҳолда таҳлил қилиш имконини беради.

2. Шахсга йўналтирилган ёндашув (Person-centered Approach) – акмеологиянинг марказида инсон шахсини қўяди. Ушбу ёндашув педагогнинг индивидуал хусусиятлари, қобилиятлари, эҳтиёжлари ва қадриятларини ҳисобга олишга асосланади. Бу эса ҳар бир педагог учун индивидуал ривожланиш траекториясини белгилаш ва унинг ички салоҳиятини рўёбга чиқариш имконини яратади.

3. Фаолиятга йўналтирилган ёндашув (Activity-based Approach) – таянган ҳолда, мазкур ёндашув педагогнинг ривожланишини унинг амалий фаолияти билан боғлайди. Яъни, шахс айнан фаолият жараёнида шаклланади ва такомиллашади. Инновацион педагогик фаолиятга тайёргарлик ҳам реал педагогик амалиёт, муаммоли вазиятларни ҳал қилиш ва ижодий фаолият орқали ривожланади.

4. Компетенциявий ёндашув (Competency-based Approach) - педагогнинг касбий тайёргарлигини билимлар мажмуаси сифатида эмас, балки амалий фаолиятда намоён бўладиган компетенциялар тизими сифатида қарашни назарда тутади. Акмеологик нуқтаи назардан, юқори даражадаги касбий маҳорат - бу турли компетенцияларнинг интеграциялашган ҳолда намоён бўлишидир.

5. Рефлексив ёндашув (Reflexive Approach) – педагогнинг ўз фаолиятини таҳлил қилиш, баҳолаш ва такомиллаштириш қобилиятини ривожлантиришга қаратилган. Акмеологик ривожланишда рефлексия ҳал қилувчи омил бўлиб, у шахсга ўз ютуқ ва камчиликларини англаш ҳамда келгуси ривожланиш стратегиясини белгилаш имконини беради.

6. Аксиологик ёндашув (Axiological Approach) - педагог фаолиятида қадриятлар тизимини шакллантиришга эътибор қаратади. Педагогнинг касбий ва шахсий қадриятлари унинг инновацион фаолиятга муносабати, мотивацияси ва қарор қабул қилиш жараёнларига бевосита таъсир кўрсатади.

7. Синергетик ёндашув (Synergetic Approach) - акмеологик ривожланишни очиқ, нолиней ва ўз-ўзини ташкил этувчи тизим сифатида кўриб

чиқади. Бу ёндашувга кўра, педагогнинг ривожланиши ташқи таъсирлар ва ички имкониятлар ўзаро таъсирида юзага келади. Инновацион фаолият эса айнан шу динамик мувозанат натижасида шаклланади.

8. Узлуксиз ривожланиш ёндашуви (Lifelong Development Approach) – акмеологияда шахснинг бутун ҳаёти давомида ривожланишини таъминлашга қаратилган. Педагог доимий равишда ўз билим ва кўникмаларини янгилаб бориши, янги инновацияларни ўзлаштириши лозим. Бу ёндашув касбий "акме"га эришишни узлуксиз жараён сифатида талқин этади.

Инновацион тайёргарликнинг шаклланиши бир қатор ўзаро боғлиқ компонентлар орқали амалга ошади. Мотивацион компонент педагогнинг ички эҳтиёжлари, қадриятлари ва инновацион фаолиятга бўлган ижобий муносабатини қамраб олса, когнитив компонент замонавий педагогик технологиялар, рақамли воситалар ва таълим инновациялари ҳақидаги тизимли билимларни ўз ичига олади. Фаолият компоненти эса ушбу билимларни амалий жараёнда қўллаш, инновацион ечимлар ишлаб чиқиш ва таълим жараёнини қайта лойиҳалаш қобилияти билан боғлиқ [8].

Акмеологик ёндашув асосида ташкил этилган тайёргарлик жараёни педагогларда юқори даражадаги мустақиллик, ижодкорлик ва инновацион фикрлашни шакллантиради. Бунда уларнинг касбий фаолиятида муаммоли вазиятларни ҳал қилиш, ноанъанавий қарорлар қабул қилиш ва таълим жараёнини индивидуаллаштириш қобилиятлари ривожланади.

Инновацион педагогик фаолиятга тайёргарлик қуйидаги компонентларни ўз ичига олади [9, 10]:

1. Мотивацион компонент - педагогнинг инновацион фаолиятга ички эҳтиёжи ва қизиқиши;

2. Когнитив компонент - замонавий педагогик технологиялар ва инновациялар ҳақидаги билимлар;

3. Фаолият компонент - инновацияларни амалиётга жорий этиш кўникмалари;

4. Рефлексив компонент - ўз фаолиятини таҳлил қилиш ва такомиллаштириш қобилияти;

5. Акмеологик компонент - касбий етукликка интилиш ва ўз-ўзини ривожлантириш стратегиялари.

Акмеологик ёндашув асосида тайёрланган педагогларда:

– инновацион фаоллик даражаси юқори;
– мустақил қарор қабул қилиш қобилияти ривожланган;
– касбий рефлексия ва ўз-ўзини баҳолаш кўникмалари шаклланган;
– таълим жараёнини лойиҳалаштиришда ижодий ёндашув устун.

Шунингдек, инновацион тайёргарлик даражаси билан педагогнинг касбий самарадорлиги ўртасида ижобий корреляция мавжудлиги аниқланди.

Муҳокама. Инновацион педагогик фаолиятга тайёргарликни акмеологик ёндашув асосида шакллантириш педагогик таълим тизимида сифат жиҳатдан янги босқични таъминлайди. Бу ёндашув педагог шахсини ривожланишнинг фаол субъекти сифатида қарашга асосланиб, унинг ички ресурсларини максимал даражада сафарбар этишга хизмат қилади [11].

Шу нуқтаи назардан, акмеологик ёндашувни конструктивизм ва компетенциявий ёндашув билан интеграция қилиш юқори самара беради. Чунки конструктивизм таълим жараёнида билимларни мустақил қуриш ғоясини илгари суради, компетенциявий ёндашув эса ушбу билимларни амалий фаолият билан уйғунлаштиради. Акмеология эса мазкур жараённи шахсий ва касбий камолот нуқтаи назаридан бойитади. Инновацион фаолиятга тайёргарлик фақат ташқи омиллар - технологиялар ёки методикалар билан эмас, балки педагогнинг ички психологик ҳолати, мотивацияси ва ўз-ўзини англаш даражаси билан ҳам белгиланади. Шу боис, педагогик таълим жараёнида рефлексив амалиётлар, коучинг ва менторлик технологияларини жорий этиш муҳим аҳамият касб этади.

Бироқ мазкур ёндашувни амалиётга татбиқ этишда айрим муаммолар ҳам мавжуд. Жумладан, педагогларнинг акмеологик маданияти етарли даражада шаклланмагани, инновацион муҳитнинг чекланганлиги ва анъанавий таълим стереотипларининг сақланиб қолиши ушбу жараён самарадорлигини пасайтириши мумкин. Шунинг учун келгусида ушбу муаммоларни бартараф этишга қаратилган мақсадли дастурларни ишлаб чиқиш зарур.

Акмеологик ёндашув педагогик таълим тизимида инновацион фаолиятни ривожлантиришнинг самарали воситаси ҳисобланади. Ушбу ёндашув педагог шахсини фақат билим ва кўникмалар мажмуаси сифатида эмас, балки ўз ривожланиш траекториясини мустақил белгилайдиган фаол субъект сифатида қараш имконини беради. Шу билан бирга, рақамли таълим муҳитида педагогларни тайёрлаш жараёнида акмеологик тамойилларни интеграция қилиш алоҳида аҳамият касб этади [12].

Хулоса. Инновацион педагогик фаолиятга тайёргарликни акмеологик ёндашув асосида шакллантириш педагог кадрларнинг касбий ривожланишини янги босқичга олиб чиқади. Ушбу ёндашув педагогнинг шахсий ва касбий потенциалини рўёбга чиқариш, инновацион фаоллигини ошириш ва таълим сифатига ижобий таъсир кўрсатиш имконини беради.

Акмеологик ёндашув таркибидаги мазкур таянч ёндашувлар ўзаро интеграциялашган ҳолда педагог шахсининг комплекс ривожланишини таъминлайди. Улар инновацион педагогик фаолиятга тайёргарликни фақат методик ёки технологик жараён эмас, балки шахсий, касбий ва қадриятли ривожланишнинг бир бутун тизими сифатида қараш имконини беради.

Педагогик таълим тизимини такомиллаштириш, ўқитувчиларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш жараёнларини модернизация қилишда илмий-амалий аҳамиятга эга.

Инновацион педагогик фаолиятга тайёргарликни акмеологик ёндашув асосида шакллантириш педагог кадрларнинг касбий ривожланишини тизимли ва самарали ташкил этиш имконини беради. Ушбу ёндашув педагог шахсининг ички салоҳиятини очиб бериш, унинг инновацион фаоллигини ошириш ва таълим жараёни сифатини яхшилашда муҳим омил сифатида намоён бўлади.

Шунингдек, тадқиқот педагогик таълим тизимида узлуксиз ривожланиш, рефлексивлик ва инновацион фаолликни таъминлаш учун акмеологик моделларни кенг жорий этиш зарурлигини кўрсатди. Бу эса ўз навбатида таълим тизимининг рақобатбардошлигини ошириш ва замонавий жамият талабларига мос малакали педагог кадрларни тайёрлашга хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Вербицкий А. А. Контекстное обучение: теория и практика. – М.: Юрайт, 2019. – 267 с.

2. Деркач А. А., Зазыкин В. Г. Акмеология: учебник нового поколения. – СПб.: Питер, 2018. – 512 с.

3. Зеер Э. Ф. Психология профессионального развития. – Екатеринбург: Изд-во РГППУ, 2019. – 340 с.

4. Исаев И. Ф., Мищенко А. И. Профессионально-педагогическая культура преподавателя. – М.: Академия, 2020. – 256 с.

5. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения. – М.: Юрайт, 2018. – 304 с.

6. Маркова А. К. Психология профессионализма. – М.: Академический проект, 2017. – 384 с.

7. Хуторской А. В. Компетентностный подход в обучении: научно-методическое пособие. – М.: Эйдос, 2017. – 73 с.

8. OECD. Education at a Glance 2023: OECD Indicators. – Paris: OECD Publishing, 2023. – 490 p.

9. Schleicher A. World Class: How to Build a 21st-Century School System. – Paris: OECD Publishing, 2018. – 297 p.

10. Fullan M. The New Meaning of Educational Change. – New York: Teachers College Press, 2020. – 348 p.

11. Hargreaves A., O'Connor M. Collaborative Professionalism. – Thousand Oaks, CA: Corwin Press, 2018. – 240 p.

12. Darling-Hammond L. The Right to Learn: A Blueprint for Creating Schools That Work. – San Francisco: Jossey-Bass, 2022. – 384 p.

ТАЪЛИМНИ САМАРАЛИ ТАШКИЛ ЭТИШДА МАЖМУАВИЙ ЁНДАШУВНИНГ РОЛИ

Алиев И.Т.
Ренессанс таълим университети доценти,
Ўзбекистон миллий педагогика университети тадқиқотчиси

Таянч сўзлар: тадқиқот, тизим, таҳлил, ўрганиш, педагог, кузатув, умумлаштириш, усуллар, аниқлаш, таълим, мажмуа, ёндашув, тавсия, самарадорлик, технология, сифати, бошқарув, компетенция, инновация.
Ключевые слова: исследование, система, анализ, обучение, педагог, наблюдение, обобщение, методы, идентификация, образование, комплекс, подход, рекомендация, эффективность, технология, качество, управление, компетентность, инновации.
Key words: research, system, analysis, training, teacher, observation, generalization, methods, identification, education, complex, approach, recommendation, efficiency, technology, quality, management, competence, innovation.

РЕЗЮМЕ:
Мазкур мақолада таълимни самарали ташкил этишда мажмуавий ёндашувнинг назарий-методологик асослари, унинг таълим жараёни сифатини оширишдаги аҳамияти ҳамда амалий механизмлари, мажмуавий ёндашув таълим мазмуни, методлари, бошқарув жараёнлари, педагог кадрлар салоҳияти, рақамли технологиялар ва баҳолаш тизимини ўзаро мувофиқлаштириш орқали таълим самарадорлигини сезиларли даражада ошириши, мазкур ёндашув таълим олувчиларнинг компетенцияларини ривожлантириш, ресурслардан оқилона фойдаланиш ва институционал барқарорликни таъминлашга хизмат қилиши таҳлил қилинган.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируются теоретико-методологические основы коллективного подхода в эффективной организации образования, его значение в повышении качества образовательного процесса и практические механизмы, а также отмечается, что коллективный подход значительно повышает эффективность образования за счет взаимной координации содержания обучения, методов, процессов управления, потенциала педагогического персонала, цифровых технологий и системы оценки, и служит развитию компетенций обучающихся, рациональному использованию ресурсов и обеспечению институциональной стабильности.
SUMMARY:
This article analyzes the theoretical and methodological foundations of a collaborative approach to effective educational organization, its importance in improving the quality of the educational process, and its practical mechanisms. It also notes that a collaborative approach significantly increases the effectiveness of education through the mutual coordination of educational content,

methods, management processes, teaching staff capacity, digital technologies, and assessment systems. It also serves to develop student competencies, rationally utilize resources, and ensure institutional stability.

Кириш. Жаҳон миқёсида кечаётган глобаллашув жараёнлари, рақамли иқтисодиётнинг жадал суръатларда ривожланиши, меҳнат бозорида рақобат муҳитининг кучайиши ҳамда инсон капиталига бўлган эҳтиёжнинг ортиши таълим тизими олдига мутлақо янги вазифаларни қўймоқда. Замонавий жамият учун фақат муайян билимларга эга мутахассис эмас, балки мустақил фикрлай оладиган, муаммоларни таҳлил қилишга қодир, инновацион ғоялар яратадиган, ижтимоий муносабатларда фаол иштирок этадиган ва ўз билимларини доимий янгилаб боришга тайёр шахсни тарбиялаш устувор аҳамият касб этмоқда. Шу нуқтаи назардан қаралганда, таълимни самарали ташкил этиш масаласи бугунги кунда давлат сиёсати, педагогика назарияси ва амалиётининг энг долзарб йўналишларидан бири сифатида намоён бўлмоқда.

Таълим жараёнининг самарадорлиги фақат ўқув дастурларининг мазмуни ёки педагог кадрлар малакаси билан эмас, балки мазкур жараённи қандай ёндашувлар асосида ташкил этиш билан ҳам белгиланади [2]. Аниқроғи, таълим муассасасида ўқув-тарбия ишларини алоҳида қисмлар йиғиндиси сифатида эмас, балки ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тўлдирувчи тизим сифатида ташкил этиш зарур. Бу эса таълимни бошқариш, режалаштириш, мазмунни шакллантириш, методларни танлаш, баҳолаш механизмларини жорий этиш, педагогик муҳитни яратиш ҳамда иштирокчилар ўртасидаги ҳамкорликни таъминлаш каби омилларни ягона мақсад сари йўналтиришни тақозо этади. Мазкур вазифаларни амалга оширишда мажмуавий ёндашув муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга.

Мажмуавий ёндашув - бу муайян жараён ёки муаммони бир томонлама эмас, балки унинг барча таркибий қисмлари, ташқи ва ички омиллари, сабаб-оқибат муносабатлари ҳамда ривожланиш тенденцияларини яхлит ҳолда ўрганиш ва ташкил этишга қаратилган илмий ёндашувдир. Таълим соҳасига татбиқ этилганда мазкур ёндашув талаба шахси, педагог фаолияти, таълим мазмуни, технологиялар, бошқарув, ижтимоий муҳит, оила ва жамоатчилик таъсири каби кўплаб омилларни бир бутун тизим сифатида кўришни англатади. Натижада таълим жараёнининг ички мувофиқлиги таъминланади, ресурслардан оқилона фойдаланилади ва кутилган натижаларга эришиш имконияти ортади.

XXI асрда таълим тизими жамият тараққиётининг стратегик омили сифатида намоён бўлмоқда. Глобаллашув, рақамли трансформация, меҳнат бозорида рақобатнинг кучайиши ҳамда инсон капиталига бўлган талабнинг

ортиши таълим муассасалари фаолиятини қайта кўриб чиқишни тақозо этмоқда. Замонавий шароитда таълим муассасаси фақат билим берувчи институт эмас, балки инновацион фикрлайдиган, ижтимоий масъулиятли ва рақобатбардош кадрлар тайёрлайдиган тизимга айланиши лозим.

Шу нуқтаи назардан, таълимни самарали ташкил этиш муаммоси педагогика фанининг долзарб йўналишларидан бири ҳисобланади. Таълим самарадорлигига таъсир этувчи омиллар кўп қиррали бўлиб, уларга таълим мазмуни, ўқитиш методлари, педагог кадрлар салоҳияти, моддий-техник база, ахборот технологиялари, бошқарув маданияти, баҳолаш тизими ва ижтимоий муҳит киради. Ушбу омилларни алоҳида-алоҳида эмас, балки яхлит тизим сифатида мувофиқлаштириш зарурати мажмуавий ёндашувнинг аҳамиятини оширади.

Мажмуавий ёндашув - бу таълим жараёнига таъсир этувчи барча таркибий қисмларни ўзаро боғлиқликда кўриб чиқиш, уларни умумий мақсадга йўналтириш ва мувофиқлаштиришга асосланган илмий ёндашувдир. Ушбу ёндашув таълимда тизимлилик, узвийлик, изчиллик ва натижадорликни таъминлашга хизмат қилади.

Методлар. Замонавий педагогик тадқиқотларда таълим сифатини оширишнинг турли йўллари таклиф этилмоқда. Жумладан, компетенциявий ёндашув, шахсга йўналтирилган таълим, инновацион технологиялар, рақамли таълим муҳити, инклюзив таълим, дифференциаллашган ўқитиш каби йўналишлар кенг ўрганилмоқда. Бироқ ушбу ёндашувларнинг ҳар бири алоҳида ҳолда қўлланилганда кутилган самарани тўлиқ таъминлай олмаслиги мумкин. Чунки таълим жараёни кўп омилли ва мураккаб тизим бўлиб, унда бир йўналишдаги ўзгариш бошқа йўналишларга ҳам таъсир кўрсатади. Шу сабабли бугунги кунда турли педагогик ғоя ва технологияларни уйғунлаштирувчи, уларни умумий мақсадга йўналтирувчи мажмуавий ёндашувга эҳтиёж ортиб бормоқда.

Мажмуавий ёндашувнинг таълимни самарали ташкил этишдаги роли аввало стратегик режалаштиришда намоён бўлади. Таълим муассасаси фаолиятини ривожлантириш дастурлари, ўқув режалари, фан дастурлари ва тарбиявий ишлар концепцияси ўзаро уйғун ҳолда ишлаб чиқилганда тизимли натижа кузатилади. Масалан, ўқув режасида назарий билимлар билан амалий кўникмалар мутаносиблиги таъминланса, тарбиявий ишлар мазмунида маънавий қадриятлар ва фуқаролик масъулиятига эътибор қаратилса, баҳолаш тизимида эса билим билан бир қаторда компетенциялар ҳам инобатга олинса, таълим муассасасининг умумий самарадорлиги сезиларли даражада ортади.

Шунингдек, мажмуавий ёндашув педагог шахсининг касбий фаолиятида ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ўқитувчи фақат билим берувчи эмас, балки ташкилотчи, маслаҳатчи, психолог, инновация ташаббускори ва ижтимоий шерик сифатида фаолият юритиши лозим. Бу вазифаларни муваффақиятли амалга ошириш учун педагог ўз фаолиятини бир неча қирраларда мувофиқлаштириши талаб этилади. Дарс жараёнида фанлараро интеграциядан фойдаланиш, ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш, индивидуал ёндашувни таъминлаш, талабаларнинг мустақил таълим фаолиятини қўллаб-қувватлаш ва рефлексив таҳлил олиб бориш шулар жумласидандир. Демак, мажмуавий ёндашув ўқитувчи меҳнатининг самарадорлигини оширишга ҳам хизмат қилади.

Таълимни самарали ташкил этишда мажмуавий ёндашувнинг роли ва аҳамиятини чуқур таҳлил қилиш мақсадида илмий билишнинг бир қатор ўзаро боғлиқ усулларидан комплекс тарзда фойдаланилади [5]. Ушбу усулларнинг танланиши таълим жараёнининг кўп қиррали, мураккаб ва кўп омилли хусусияти билан изоҳланади. Чунки таълимни ташкил этишда фақат бир омилни эмас, балки мақсад, мазмун, шакл, метод, восита, иштирокчилар фаолияти ва бошқарув механизмларини ўзаро боғлиқликда ўрганиш талаб этилади.

Тадқиқотда қуйидаги илмий усуллардан фойдаланилди [1, 3]:

1. Тизимли таҳлил усули - таълим жараёнини ўзаро боғлиқ элементлар тизими сифатида ўрганиш учун.

2. Қиёсий таҳлил - анъанавий ва мажмуавий ёндашув асосидаги таълим моделларини солиштириш учун.

3. Педагогик кузатув - таълим муассасалари фаолиятидаги амалий жараёнларни таҳлил қилиш учун.

4. Умумлаштириш усули - илмий манбалар ва амалий тажрибалар асосида хулосалар чиқариш учун.

5. Контент таҳлил - норматив ҳужжатлар, стратегиялар ва таълим дастурларини таҳлил қилиш учун.

Аввало, тизимли таҳлил усули орқали таълим муассасаси яхлит ижтимоий-педагогик тизим сифатида кўриб чиқилди. Унда таълим жараёнининг ҳар бир таркибий қисми — ўқитувчи, таълим олувчи, ўқув режа ва дастурлари, моддий-техник база, ахборот муҳити, баҳолаш тизими ҳамда бошқарув субъектлари ўзаро таъсир этувчи элементлар сифатида таҳлил қилинди. Бу усул таълим самарадорлигига таъсир этувчи омилларни алоҳида эмас, балки бир-бири билан боғлиқ ҳолда баҳолаш имконини берди.

Қиёсий таҳлил усули ёрдамида анъанавий таълимни ташкил этиш модели ҳамда мажмуавий ёндашувга асосланган ташкил этиш модели ўртасида-

ги фарқлар ўрганилди. Хусусан, режалаштириш, дарс мазмуни, педагогик технологиялардан фойдаланиш, таълим олувчилар фаоллиги, назорат ва баҳолаш жараёнлари ўзаро солиштирилди. Бу орқали қайси ёндашув юқори натижадорликни таъминлашига доир назарий хулосалар ишлаб чиқилди.

Педагогик кузатув усули таълим муассасаларидаги амалий жараёнларни таҳлил қилишда муҳим ўрин тутди. Дарс машғулотлари, мустақил таълим жараёнлари, жамоавий ишлар, маънавий-маърифий тадбирлар ҳамда бошқарув йиғилишларидаги ҳолатлар умумий мезонлар асосида ўрганилди. Кузатув жараёнида таълим субъектлари ўртасидаги ҳамкорлик, ташаббускорлик, ижодий фаоллик ва ташкилий мувофиқлик даражасига алоҳида эътибор қаратилди.

Контент-таҳлил усули орқали таълим соҳасига оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, давлат стратегиялари, таълим стандартлари, ўқув дастурлари ва илмий манбалар таҳлил қилинди. Бу жараёнда таълим сифатини ошириш, инновацияларни жорий этиш, компетенциявий ёндашувни ривожлантириш ва бошқарув самарадорлигини таъминлашга қаратилган ғоялар ўрганилди. Шу асосда мажмуавий ёндашувнинг назарий асослари ва амалий эҳтиёжлари аниқланди.

Назарий умумлаштириш усули эса тадқиқот давомида йиғилган маълумотларни тизимлаштириш, уларни таҳлил қилиш ва умумий илмий хулосалар чиқариш имконини берди. Натижада таълим муассасаларида мажмуавий ёндашувни жорий этишга доир концептуал ғоялар, механизмлар ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилди.

Тадқиқотнинг ишончлилиги ва холислигини таъминлаш мақсадида турли манбалардан олинган маълумотлар ўзаро таққосланди, бир неча метод натижалари бир-бирини тўлдирувчи восита сифатида қўлланилди. Шу жиҳатдан мазкур тадқиқот методлари таълимни самарали ташкил этишда мажмуавий ёндашувнинг ҳақиқий ўрни ва имкониятларини очиб беришга хизмат қилди.

Натижалар. Таълим олувчилар нуқтаи назаридан қаралганда ҳам мажмуавий ёндашувнинг аҳамияти беқиёсдир. Чунки ҳар бир талаба интеллектуал салоҳияти, қизиқиши, ижтимоий муҳити, психофизиологик хусусиятлари ва ўқиш суръати жиҳатидан ўзига хосдир. Шу сабабли барчага бир хил усулда таълим бериш юқори натижа бермаслиги мумкин. Мажмуавий ёндашув асосида ташкил этилган таълимда дифференциал ва индивидуал таълим, психолого-педагогик қўллаб-қувватлаш, ижодий топшириқлар, жамоавий фаолият ва мустақил таълим имкониятлари биргаликда қўлланилади. Бу эса таълим олувчининг шахсий салоҳиятини тўлиқ рўёбга чиқаришга хизмат қилади.

Бугунги кунда Ўзбекистонда ҳам таълим тизимини тубдан такомиллаштириш, халқаро стандартларга мослаштириш, таълим сифати ва рақобатбардошлигини ошириш бўйича кенг кўламли ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Мактабгача таълимдан тортиб олий таълимгача бўлган барча босқичларда мазмунни янгилаш, рақамли технологияларни жорий этиш, кадрлар салоҳиятини ошириш, хусусий сектор иштирокини кенгайтириш каби вазифалар белгилаб берилган. Ушбу жараёнларда кутилган натижаларга эришиш кўп жиҳатдан мажмуавий ёндашувни қай даражада тўғри татбиқ этишга боғлиқ. Зеро, тизимли ислоҳотлар фақат бир соҳада эмас, балки барча бўғинларда ўзаро уйғун ўзгаришлар амалга оширилганда самара беради.

Демак, таълимни самарали ташкил этишда мажмуавий ёндашув нафақат педагогик жараённинг ички мувофиқлигини таъминлайди, балки унинг барқарор ривожланиши, инновацион янгиланиши ва ижтимоий самарадорлигини оширишнинг муҳим омили сифатида хизмат қилади. Шу боис мазкур ёндашувни назарий жиҳатдан чуқур ўрганиш ва амалиётга кенг жорий этиш бугунги таълим тараққиётининг устувор вазифаларидан бири ҳисобланади.

Таълимни самарали ташкил этишда мажмуавий ёндашувдан фойдаланиш таълим муассасалари фаолиятининг барча йўналишларига ижобий таъсир кўрсатади. Аввало, мазкур ёндашув таълим жараёнининг таркибий қисмлари ўртасидаги узвийлик ва мувофиқликни таъминлайди. Яъни ўқув режалари, фан дастурлари, дарс жараёнлари, мустақил таълим, тарбиявий ишлар ва баҳолаш тизими ягона мақсадга йўналтирилган ҳолда ташкил этилганда умумий натижадорлик сезиларли даражада ортади [6, 7, 8].

Анъанавий ёндашувда кўп ҳолларда таълим жараёнининг айрим қисмлари ўзаро мувофиқлаштирилмаган ҳолда амалга оширилади. Масалан, назарий билим бериш жараёни амалиёт билан етарли боғланмаслиги, баҳолаш тизими эса компетенцияларни эмас, асосан маълумот ҳажмини ўлчашга қаратилган бўлиши мумкин. Мажмуавий ёндашув эса мазкур муаммоларни бартараф этиб, назария ва амалиёт уйғунлигини таъминлайди.

Мажмуавий ёндашув асосида ташкил этилган таълим муҳитида талабаларнинг дарсдаги фаоллиги, мустақил фикрлаши ва ижодий ёндашуви юқори бўлиши аниқланди. Бунда интерфаол методлар, лойиҳавий ишлар, жамоавий фаолият, рақамли ресурслар ва муаммоли вазифалардан фойдаланиш таълим олувчиларнинг қизиқишини оширган. Шунингдек, уларда ахборотни таҳлил қилиш, қарор қабул қилиш ва амалий муаммоларни ҳал этиш кўникмалари ривожланган.

Мажмуавий ёндашув ўқитувчиларни фақат билим берувчи эмас, балки ташкилотчи, маслаҳатчи, фасилитатор ва инновация ташаббускори сифатида фаолият юритишга ундайди. Бу эса дарс сифати, педагогик мулоқот маданияти ва талабалар билан ҳамкорлик самарадорлигининг ошишига олиб келади.

Бошқарув соҳасида олинган натижалар ҳам аҳамиятли бўлди. Таълим муассасаларида стратегик режалаштириш, мониторинг, ички назорат ва маълумотларга асосланган қарор қабул қилиш механизмлари жорий этилганда ташкилий самарадорлик ортгани кузатилди [4]. Ресурслардан оқилона фойдаланиш, вазифалар тақсимотининг аниқлиги ва жамоада корпоратив маданиятнинг шаклланиши умумий натижаларга ижобий таъсир кўрсатган.

Шу билан бирга, рақамли технологияларни мажмуавий ёндашув асосида қўллаш юқори самара бериши аниқланди. Электрон платформалар, онлайн баҳолаш тизимлари, таълим аналитикаси ва масофавий ўқитиш имкониятлари таълим жараёнининг шаффофлиги, тезкорлиги ва қулайлигини оширган.

Умуман олганда, тадқиқот натижалари мажмуавий ёндашув таълим сифати, бошқарув самарадорлиги, педагог касбий компетентлиги ва таълим олувчилар натижадорлигини таъминловчи муҳим омил эканини исботлади.

1. Мажмуавий ёндашувнинг назарий мазмуни - мажмуавий ёндашув қуйидаги таркибий компонентларни қамраб олади:

- мақсадларни аниқ белгилаш;
- таълим мазмунини интеграциялаш;
- самарали метод ва технологияларни танлаш;
- педагог кадрлар компетенциясини ривожлантириш;
- баҳолаш тизимини такомиллаштириш;
- рақамли таълим муҳитини яратиш;
- бошқарув механизмларини оптималлаштириш.

Ушбу компонентлар бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, биридаги ўзгариш бошқасига таъсир кўрсатади.

2. Таълим самарадорлигига таъсири - мажмуавий ёндашув жорий этилган таълим муассасаларида қуйидаги ижобий ўзгаришлар кузатилди:

№	Кўрсаткичлар	Анъанавий ёндашув	Мажмуавий ёндашув
1	Талабалар фаоллиги	Ўртача	Юқори
2	Дарс сифат кўрсаткичи	Қониқарли	Юқори
3	Мустақил таълим кўникмаси	Паст	Юқори
4	Ўқитувчи инновацион фаоллиги	Ўртача	Юқори
5	Бошқарув самарадорлиги	Парчаланган	Тизимли

3. Педагогик жараёндаги амалий имкониятлар - мажмуавий ёндашув қуйидаги йўналишларда юқори самара бериши аниқланди:

а) Дарс жараёнида: фанлараро интеграция; интерактив методлар; муаммоли таълим; рақамли платформалардан фойдаланиш.

б) Тарбиявий ишларида: маънавий-маърифий тадбирлар; жамоавий лойиҳалар; лидерлик кўникмаларини шакллантириш.

в) Бошқарувда: стратегик режалаштириш; мониторинг ва баҳолаш; маълумотларга асосланган қарор қабул қилиш.

4. Рақамли таълим муҳити билан уйғунлиги - мажмуавий ёндашув рақамли технологиялар билан биргаликда қўлланилганда янада юқори натижа беради. Масалан: LMS платформалар; масофавий таълим тизимлари; электрон журналлар; сунъий интеллект асосидаги таҳлил воситалари.

Муҳокама. Таълим жараёни табиатан мураккаб ижтимоий-педагогик тизим ҳисобланади. Шу боис унинг самарадорлигини фақат битта омил билан изоҳлаб бўлмайди. Агар таълим муассасасида юқори малакали ўқитувчи мавжуд бўлса-ю, аммо замонавий ўқув дастурлари йўқ бўлса ёки бошқарув тизими самарасиз бўлса, кутилган натижага эришиш қийинлашади. Демак, таълим сифатини таъминлаш учун барча таркибий қисмларни ўзаро боғлиқ ҳолда такомиллаштириш талаб этилади.

Мажмуавий ёндашув айнан шу нуқтада ўз афзаллигини намоён қилади. У таълим муассасасини қисмларга бўлинган тузилма эмас, балки ягона мақсад йўлида ҳаракат қилувчи тизим сифатида кўради. Бу эса бошқарувда стратегик фикрлашни, педагогик жараёнда эса интеграция ва инновацияни кучайтиради.

Бугунги кунда таълим соҳасида компетенциявий ёндашув, рақамли таълим, инклюзив таълим, ҳаёт давомида таълим олиш каби янги тенденциялар кучаймоқда. Уларнинг ҳар бири алоҳида аҳамиятга эга бўлса-да, амалда уларни мувофиқлаштирмасдан туриб юқори самарага эришиб бўлмайди. Мажмуавий ёндашув эса айнан ушбу турли тенденцияларни бир мақсад атрофида бирлаштириш имконини беради.

Муҳокама жараёнида айрим муаммолар ҳам аниқланди. Хусусан, баъзи таълим муассасаларида раҳбар ва педагог кадрларнинг мажмуавий фикрлаш кўникмалари етарли даражада шаклланмаган. Баъзан эса ташкилий инерция, бюрократик тўсиқлар ёки ресурслар тақчиллиги мазкур ёндашувни жорий этишни секинлаштиради. Шу сабабли фақат назарий тавсиялар эмас, балки институционал қўллаб-қувватлаш механизмлари ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Халқаро тажрибалар ҳам таълимни бошқаришда тизимли ва мажмуавий ёндашув юқори натижа беришини кўрсатади. Ривожланган давлатларда

таълим сиёсати, кадрлар тайёрлаш, баҳолаш, рақамлаштириш ва ижтимоий шериклик бир бутун стратегия асосида олиб борилади. Бу тажрибалар миллий таълим тизими учун ҳам муҳим методологик манба бўла олади [11, 12].

Таълим муассасаларида кўп ҳолларда жараёнлар тармоқлашган ҳолда, яъни бир-биридан узилган шаклда амалга оширилади. Масалан, ўқув ишлари, тарбиявий ишлар, кадрлар сиёсати ва баҳолаш тизими кўпинча ягона стратегия асосида бошқарилмайди. Бу эса ресурслар самарадорлигини пасайтиради.

Мажмуавий ёндашув эса мазкур муаммони ҳал қилиш имконини беради. Чунки у таълим муассасасини ягона ижтимоий-педагогик организм сифатида кўради. Бунда ҳар бир бўғин умумий натижага хизмат қилади.

Халқаро тажрибалар ҳам шуни кўрсатадики, таълим сифатини юқори даражага олиб чиққан давлатларда (Финляндия, Сингапур, Жанубий Корея ва бошқалар) тизимли ва мажмуавий бошқарув усуллари кенг жорий қилинган [9, 10].

Шунингдек, мажмуавий ёндашув компетенциявий таълим концепцияси билан ҳамоҳанг ҳисобланади. Чунки компетенцияларни шакллантириш фақат битта фан доирасида эмас, балки барча фанлар, ижтимоий муҳит ва амалий фаолият интеграцияси орқали амалга ошади.

Хулоса. Тадқиқот асосида таълимни самарали ташкил этишда мажмуавий ёндашув ҳал қилувчи аҳамиятга эга экани илмий жиҳатдан асосланди. Ушбу ёндашув таълим жараёнини алоҳида элементлар йиғиндиси эмас, балки мақсад, мазмун, метод, восита, субъектлар ва бошқарув муносабатларидан иборат яхлит тизим сифатида кўриш имконини беради.

Аниқланишича, мажмуавий ёндашув қўлланилганда таълим мазмунининг долзарблиги ошади, педагогик технологиялар самарали танланади, ўқитувчилар касбий фаоллиги кучаяди ва таълим олувчиларнинг компетенциялари юқори даражада шаклланади. Шунингдек, бошқарув жараёнларида аниқлик, мониторингда тизимлилик ва ресурслардан фойдаланишда тежамкорлик таъминланади.

Рақамли технологиялар билан интеграция қилинган мажмуавий ёндашув келажак таълими учун энг мақбул моделлардан бири ҳисобланади. Чунки у таълимнинг очиқлиги, шаффофлиги, индивидуаллашуви ва тезкорлигини таъминлайди.

Шу муносабат билан таълим муассасаларида мажмуавий ёндашув асосида ривожланиш стратегияларини ишлаб чиқиш, педагог кадрларни қайта тайёрлаш, интеграциялашган ўқув дастурларини жорий этиш ва замонавий баҳолаш тизимларини такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир.

Умуман, мажмуавий ёндашув таълимни сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқувчи, инсон капитали ривожига хизмат қилувчи ва жамият тараққиётини таъминловчи муҳим илмий-амалий механизм сифатида баҳоланади.

Шунингдек, қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Мажмуавий ёндашув таълимни самарали ташкил этишнинг муҳим назарий ва амалий асосидир.

2. У таълим жараёнининг барча компонентларини мувофиқлаштириш орқали сифат ва натижадорликни оширади.

3. Педагог кадрлар салоҳияти, рақамли муҳит ва баҳолаш тизими билан интеграция қилинганда юқори самара беради.

4. Таълим муассасаларида стратегик бошқарув ва инновацион фаолиятни кучайтиради.

5. Талабаларда мустақил фикрлаш, ижодкорлик ва амалий компетенциялар шаклланишига хизмат қилади.

Амалий тавсиялар.

1. Таълим муассасаларида ягона ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиш.

2. Ўқув, тарбиявий ва бошқарув жараёнларини интеграциялаш.

3. Педагогларни мажмуавий ёндашув асосида қайта тайёрлаш.

4. Рақамли мониторинг тизимларини жорий этиш.

5. Баҳолашда компетенциявий индикаторлардан фойдаланиш.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ишмухамедов Р.Ж., Абдуқодиров А.А. Таълимда инновацион технологиялар. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2018. – 256 б.

2. Мусурмонова О. Инновацион таълим муҳитини шакллантириш масалалари. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2021. – 198 б.

3. Толипов Ў.Қ., Усмонбоева М.Ҳ. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. – Тошкент: Tafakkur, 2017. – 284 б.

4. Қурбонов Ш.Э., Сейтов А.Р. Таълим менежменти ва самарали бошқарув. – Тошкент: Lesson Press, 2020. – 240 б.

5. Darling-Hammond L., Flook L., Cook-Harvey C. et al. Implications for educational practice of the science of learning and development // Applied Developmental Science. – 2020. – Vol. 24, No. 2. – P. 97–140.

6. Schleicher A. World Class: How to Build a 21st-Century School System. – Paris: OECD Publishing, 2018. – 297 p.

7. Fullan M. Leading in a Culture of Change. – New York: Jossey-Bass, 2020. – 312 p.

8. Hargreaves A., O’Connor M. Collaborative Professionalism: When Teaching Together Means Learning for All. – Thousand Oaks: Corwin Press, 2018. – 256 p.

9. OECD. Education at a Glance 2023: OECD Indicators. – Paris: OECD Publishing, 2023. – 490 p.

10. OECD. Trends Shaping Education 2022. – Paris: OECD Publishing, 2022. – 128 p.

11. UNESCO. Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. – Paris: UNESCO Publishing, 2021. – 184 p.

12. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2024: Leadership in Education. – Paris: UNESCO Publishing, 2024. – 356 p.

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA TALABALARNING MUSTAQIL TA'LIMINI TASHKIL ETISH UCHUN DASTURIY TA'MINOT YARATISH TEXNOLOGIYALARI

Musayev A.Sh.
Toshkent amaliy fanlar universiteti pedagogika kafedrasi dotsenti

Tayanch so'zlar: raqamli ta'lim muhiti, mustaqil ta'lim, LMS, Moodle, Google Classroom, dasturiy ta'minot, masofaviy ta'lim, sun'iy intellekt, ta'lim platformasi, elektron ta'lim.
Ключевые слова: цифровая среда обучения, самостоятельное обучение, LMS, Moodle, Google Classroom, программное обеспечение, дистанционное обучение, искусственный интеллект, платформа обучения, электронное обучение.
Key words: digital learning environment, self-paced learning, LMS, Moodle, Google Classroom, software, distance learning, artificial intelligence, learning platform, e-learning.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur ilmiy maqolada raqamli ta'lim muhitida talabalarning mustaqil ta'limini samarali tashkil etish uchun dasturiy ta'minot yaratish texnologiyalari tahlil qilinadi. Hozirgi kunda oliy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish, masofaviy va aralash ta'lim shakllarining rivojlanishi talabalar mustaqil ta'limini boshqaruvchi zamonaviy platformalarni yaratishni taqozo etmoqda. Maqolada LMS (Learning Management System) platformalari, Moodle, Google Classroom, sun'iy intellekt elementlariga ega ta'lim tizimlari, mobil ilovalar va bulutli texnologiyalarning imkoniyatlari ilmiy jihatdan yoritilgan. Tadqiqot davomida mustaqil ta'lim jarayonini avtomatlashtirish, monitoring qilish, baholash va individual ta'lim trayektoriyalarini shakllantirish masalalari ko'rib chiqilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной научной статье анализируются технологии создания программного обеспечения для эффективной организации самостоятельного обучения студентов в цифровой образовательной среде. В настоящее время широкое внедрение цифровых технологий в систему высшего образования, развитие дистанционных и смешанных форм обучения требуют создания современных платформ, управляющих самостоятельным обучением студентов. В статье с научной точки зрения освещаются возможности платформ LMS (Learning Management System), Moodle, Google Classroom, образовательных систем с элементами искусственного интеллекта, мобильных приложений и облачных технологий. В ходе исследования были рассмотрены вопросы автоматизации, мониторинга, оценки и формирования индивидуальных образовательных траекторий самостоятельного образовательного процесса.
SUMMARY:
This scientific article analyzes the technologies of creating software for the effective organization of Independent Education of students in the digital educational environment. Currently, the

widespread introduction of digital technologies in the higher education system, the development of distance and mixed forms of Education necessitates the creation of modern platforms that govern students ' Independent Education. The article scientifically covers the capabilities of LMS (Learning Management System) platforms, Moodle, Google Classroom, educational systems with artificial intelligence elements, mobile applications and cloud technologies. During the study, issues of automation, monitoring, evaluation and formation of individual educational trajectories of the independent educational process were considered.

Kirish. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi hamda jamiyatning raqamli transformatsiyalashuvi ta’lim tizimida ham tub o‘zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Bugungi kunda dunyo miqyosida ta’lim jarayonini raqamlashtirish, elektron ta’lim resurslarini yaratish va masofaviy ta’lim tizimlarini rivojlantirish ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, oliy ta’lim tizimida talabalarning mustaqil ta’lim faoliyatini samarali tashkil etish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Chunki zamonaviy ta’lim konsepsiyasida talaba faqat tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki mustaqil izlanadigan, tahlil qiladigan va yangi bilimlarni o‘zlashtiradigan faol subyekt sifatida qaraladi [1].

Raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan ta’lim muhiti talabalar uchun keng imkoniyatlarni yaratadi. Elektron platformalar orqali o‘quv materiallariga istalgan vaqt va istalgan joydan murojaat qilish, topshiriqlarni onlayn bajarish, video ma’ruzalar va virtual laboratoriyalardan foydalanish imkoniyati ta’lim samaradorligini oshirmoqda. Shu bilan birga, zamonaviy raqamli platformalar talabaning o‘zlashtirish darajasini monitoring qilish, individual ta’lim trayektoriyasini shakllantirish va o‘qituvchi bilan interaktiv aloqani yo‘lga qo‘yish imkonini beradi [3].

O‘zbekiston Respublikasida ham ta’lim tizimini raqamlashtirish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida barcha sohalarda, jumladan, ta’lim tizimida ham zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish, elektron ta’lim platformalarini rivojlantirish va masofaviy ta’limni takomillashtirish vazifalari belgilangan. Oliy ta’lim muassasalarida elektron jurnal, masofaviy ta’lim platformalari, virtual laboratoriyalar va raqamli kutubxonalarning joriy qilinishi talabalar mustaqil ta’limini tashkil etishda yangi imkoniyatlarni yaratmoqda [15].

Pandemiya davrida masofaviy ta’limning ommalashuvi raqamli ta’lim platformalarining naqadar muhim ekanligini yana bir bor ko‘rsatdi. COVID-19 pandemiyasi sharoitida dunyoning aksariyat davlatlarida an’anaviy ta’lim tizimi vaqtincha to‘xtatilib, ta’lim jarayoni onlayn platformalar orqali davom ettirildi. Natijada Moodle, Google Classroom, Zoom, Microsoft Teams kabi platformalardan foydalanish keskin ortdi. Ushbu tizimlar yordamida talabalar

mustaqil ravishda ta’lim resurslarini o‘zlashtirish, topshiriqlarni bajarish va o‘qituvchilar bilan muloqot qilish imkoniyatiga ega bo‘ldilar [8].

Raqamli ta’lim muhitida mustaqil ta’limni samarali tashkil etish uchun dasturiy ta’minot yaratish jarayoni murakkab texnologik va pedagogik yondashuvlarni talab etadi. Bunday platformalarni ishlab chiqishda nafaqat texnik jihatlar, balki pedagogik dizayn, foydalanuvchi interfeysi, psixologik qulaylik va ta’lim metodikasi ham muhim ahamiyatga ega. Platforma interfeysining soddaligi, ma’lumotlarning tizimli joylashuvi va funksionallik darajasi talabaning o‘quv faoliyatiga bevosita ta’sir qiladi [4].

Shuningdek, sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi ta’lim tizimiga yangi imkoniyatlarni olib kirib, mustaqil ta’lim jarayonini avtomatlashtirish va individuallashtirish imkonini bermoqda. Masalan, AI texnologiyalari asosida ishlovchi tizimlar talabaning bilim darajasini tahlil qilib, unga mos o‘quv materiallari va topshiriqlarni tavsiya qilishi mumkin. Chatbotlar esa talabalar savollariga tezkor javob berish va maslahat xizmatlarini ko‘rsatishda samarali vosita hisoblanadi [12].

Bundan tashqari, mobil texnologiyalarning rivojlanishi ta’lim jarayonining mobilligini ta’minlamoqda. Hozirgi kunda talabalar asosan smartfon va planshet qurilmalari orqali ta’lim platformalaridan foydalanayotganligi sababli dasturiy ta’minotlarni mobil moslashuvchan holda yaratish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Mobil ilovalar yordamida talabalar topshiriqlarni bajarish, video darslarni ko‘rish, test sinovlarida qatnashish va o‘qituvchilar bilan aloqa qilish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda.

Ta’lim platformalarini yaratishda axborot xavfsizligi masalasi ham muhim o‘rin tutadi. Talabalarning shaxsiy ma’lumotlari, baholari va o‘quv faoliyatiga oid ma’lumotlarni himoya qilish uchun zamonaviy autentifikatsiya va shifrlash texnologiyalaridan foydalanish talab etiladi. Shu sababli dasturiy ta’minot ishlab chiqishda ma’lumotlar xavfsizligi, server barqarorligi va bulutli texnologiyalarning samaradorligi alohida e’tiborga olinishi zarur [10].

Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda ko‘plab oliy ta’lim muassasalarida mavjud elektron platformalar asosan umumiy ta’lim jarayoniga yo‘naltirilgan bo‘lib, talabalarning mustaqil ta’limini kompleks boshqarish imkoniyatlari yetarli darajada rivojlanmagan. Shu sababli talabalarning individual xususiyatlari, bilim darajasi va qiziqishlarini hisobga olgan holda zamonaviy dasturiy platformalarni ishlab chiqish zarurati yuzaga kelmoqda.

Mazkur ilmiy maqolaning maqsadi raqamli ta’lim muhitida talabalarning mustaqil ta’limini tashkil etish uchun dasturiy ta’minot yaratish texnologiyalarini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish hamda zamonaviy platforma modelini ishlab

chiqishdan iborat. Tadqiqot davomida LMS platformalari, sun'iy intellekt texnologiyalari, mobil ilovalar va bulutli servislarning imkoniyatlari o'rganilib, mustaqil ta'lim samaradorligini oshirishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Mazkur tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalarida elektron ta'lim tizimlarini takomillashtirish, talabalar mustaqil ta'limini boshqaruvchi dasturiy vositalarni yaratish hamda raqamli ta'lim muhitining samaradorligini oshirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Raqamli ta'lim muhiti va talabalarning mustaqil ta'limini tashkil etish masalalari bo'yicha so'nggi yillarda mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Ayniqsa, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi, internet infratuzilmasining kengayishi hamda masofaviy ta'lim tizimlarining ommalashuvi ushbu yo'nalishdagi ilmiy izlanishlarning ko'payishiga sabab bo'ldi. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, raqamli ta'lim platformalari nafaqat ta'lim jarayonini avtomatlashtirish, balki talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini samarali boshqarish imkoniyatini ham yaratmoqda.

Mustaqil ta'limni tashkil etishning nazariy asoslari pedagogika va psixologiya fanlari bilan chambarchas bog'liqdir. Zamonaviy pedagogik yondashuvlarga ko'ra, talaba mustaqil ravishda bilim olish, axborotni izlash, tahlil qilish va amaliyotda qo'llash ko'nikmalariga ega bo'lishi zarur. Shu nuqtai nazardan, raqamli ta'lim muhiti talabalar mustaqil faoliyatini rivojlantiruvchi muhim vosita sifatida qaralmoqda [11].

George Siemens tomonidan ishlab chiqilgan "Connectivism" nazariyasida raqamli tarmoqlar va internet texnologiyalari orqali bilim olish jarayoni tushuntiriladi. Muallifning fikriga ko'ra, zamonaviy ta'limda bilim manbalari inson ongidan tashqariga chiqib, raqamli tarmoqlarda shakllanmoqda. Talaba esa ushbu axborot oqimidan kerakli bilimni topish va undan foydalanish kompetensiyasiga ega bo'lishi kerak [12]. Ushbu nazariya raqamli ta'lim muhitida mustaqil ta'limni tashkil etishning metodologik asoslaridan biri hisoblanadi.

Bonk o'z tadqiqotlarida internet texnologiyalari va elektron ta'lim platformalari global ta'lim tizimini tubdan o'zgartirayotganini ta'kidlaydi. Uning fikricha, elektron ta'lim tizimlari talabaga an'anaviy auditoriya bilan cheklanib qolmasdan, dunyoning istalgan nuqtasidagi ta'lim resurslaridan foydalanish imkoniyatini beradi [13]. Bu esa mustaqil ta'limning moslashuvchanligini va samaradorligini oshiradi.

Horton tomonidan elektron ta'lim tizimlarini loyihalash masalalari chuqur o'rganilgan. Muallif elektron kurslarni yaratishda interfeys qulayligi,

multimedia vositalaridan foydalanish va interaktiv topshiriqlarni ishlab chiqish muhim ekanligini qayd etadi [14]. Ushbu yondashuvlar zamonaviy dasturiy ta'minotlarni yaratishda metodik asos vazifasini bajaradi.

Bates raqamli ta'lim texnologiyalarining oliy ta'limdagi o'rnini tahlil qilib, LMS platformalari ta'lim sifatini oshirishda muhim vosita ekanligini ta'kidlaydi. Tadqiqotda Moodle, Blackboard va Canvas kabi platformalarning afzalliklari hamda ulardan foydalanishning pedagogik jihatlari keng yoritilgan [10]. Muallifning fikriga ko'ra, raqamli platformalar talabalar mustaqil ta'limini nazorat qilish va monitoring qilish imkonini beradi.

Xorijiy tadqiqotchilar Kerimbayev va hammuallifl ar Moodle LMS tizimining xalqaro masofaviy ta'limdagi imkoniyatlarini tahlil qilganlar. Tadqiqotda Moodle platformasining ochiq kodli arxitekturasi, test modullari, forumlar va virtual kurslarni yaratish imkoniyatlari yoritilgan [7]. Mualliflar ushbu platforma mustaqil ta'limni tashkil etishda samarali vosita ekanligini ilmiy asoslab berganlar.

Bondarenko va boshqalar Google Classroom platformasining aralash ta'limdagi o'rnini tadqiq qilganlar. Ularning fikriga ko'ra, Google Classroom platformasi topshiriqlarni boshqarish, elektron hujjatlar bilan ishlash va talabalar faoliyatini monitoring qilishda qulay vosita hisoblanadi [8]. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ushbu platforma talabalarning mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Mintii va hammuallifl ar Moodle tizimida test savollarini avtomatik import qilish texnologiyalarini o'rganib, elektron baholash tizimlarini takomillashtirish masalalarini tadqiq etganlar [9]. Ularning tadqiqoti mustaqil ta'lim jarayonida avtomatlashtirilgan nazorat tizimlarini yaratish uchun muhim ahamiyatga ega.

Mahalliy olimlar tomonidan ham raqamli ta'lim muhitini rivojlantirish va mustaqil ta'limni tashkil etish masalalari bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Musayev o'z tadqiqotida raqamli ta'lim muhitida talabalarning mustaqil ta'limini tashkil etishning dolzarbligini asoslab bergan. Muallifning fikriga ko'ra, zamonaviy elektron platformalar ta'lim resurslariga tezkor kirish, topshiriqlarni masofadan bajarish va o'quv faoliyatini monitoring qilish imkonini beradi [1].

Mamatova va Xatamova oliy ta'lim muassasalarida raqamli texnologiyalar yordamida mustaqil ta'limni tashkil etish masalalarini tahlil qilganlar. Tadqiqotda Moodle va Google Classroom platformalarining imkoniyatlari, elektron topshiriqlar yaratish va talabalar faolligini nazorat qilish mexanizmlari ko'rib chiqilgan [2]. Mualliflar raqamli ta'lim platformalari o'qituvchi va talaba o'rtasidagi interaktiv aloqani kuchaytirishini ta'kidlaydilar.

Nishonova tadqiqotida mustaqil ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalarning ahamiyati yoritilgan bo‘lib, unda elektron platformalarning talabalar motivatsiyasini oshirishdagi roli tahlil qilingan [3]. Tadqiqot natijalari elektron ta’lim tizimlaridan foydalanish talabalar o‘zlashtirish ko‘rsatkichlariga ijobiy ta’sir qilishini ko‘rsatgan.

Atamuratov raqamli ta’lim platformalarining kognitivligini ta’minlash masalalarini tadqiq qilib, platforma interfeysi va axborot yuklamasining talaba faoliyatiga ta’sirini o‘rgangan [4]. Muallifning fikriga ko‘ra, murakkab interfeys va ortiqcha axborot talabaning o‘quv faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli dasturiy ta’minotlarni ishlab chiqishda UX/UI dizayn tamoyillariga alohida e’tibor qaratilishi zarur.

Taylakova ta’lim jarayoniga raqamli texnologiyalarni joriy etish aspektlarini tahlil qilib, bulutli texnologiyalar va mobil ilovalarning ta’lim samaradorligini oshirishdagi rolini yoritgan [5]. Muallif zamonaviy platformalarda ma’lumotlarni bulutli saqlash va mobil moslashuvchanlik asosiy talab ekanligini qayd etadi.

Razakov va Tuyg‘unova raqamli ta’lim muhitida kimyo fanini o‘qitish jarayonini tashkil etish masalalarini tadqiq qilganlar. Tadqiqotda virtual laboratoriyalar va multimedia vositalari orqali mustaqil ta’lim samaradorligini oshirish mumkinligi ko‘rsatilgan [6].

So‘nggi yillarda sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim tizimiga integratsiyasi bo‘yicha ham ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. AI texnologiyalari yordamida talabalar bilimini avtomatik tahlil qilish, individual topshiriqlar yaratish va adaptiv ta’lim tizimlarini ishlab chiqish imkoniyati yuzaga kelmoqda. Tadqiqotchilar sun’iy intellekt asosidagi platformalar talabaning bilim darajasi va qiziqishlariga mos ta’lim trayektoriyasini shakllantirishini ta’kidlaydilar [].

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mavjud tadqiqotlarda raqamli ta’lim muhitining pedagogik imkoniyatlari keng yoritilgan bo‘lsa-da, talabalarning mustaqil ta’limini kompleks boshqaruvchi dasturiy ta’minot yaratish texnologiyalari yetarli darajada o‘rganilmagan. Ayniqsa, sun’iy intellekt, mobil texnologiyalar va bulutli servislarni integratsiyalashgan holda yagona platforma yaratish masalalari hali ham dolzarb ilmiy muammo sifatida qolmoqda.

Shu sababli mazkur tadqiqotda raqamli ta’lim muhitida talabalarning mustaqil ta’limini samarali tashkil etuvchi zamonaviy dasturiy platformani yaratish texnologiyalarini ishlab chiqish va ilmiy asoslash muhim vazifa sifatida qaraladi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur tadqiqotda tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, modellashtirish va dasturiy loyihalash metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot bir necha bosqichda amalga oshirildi:

Muammoni tahlil qilish bosqichi:

Birinchi bosqichda oliy ta’lim muassasalarida qo‘llanilayotgan LMS platformalarining imkoniyatlari va kamchiliklari o‘rganildi. Moodle, Google Classroom va Microsoft Teams platformalari funksional jihatdan tahlil qilindi.

Talablarni aniqlash bosqichi:

Talabalarning mustaqil ta’lim faoliyatini samarali tashkil etish uchun quyidagi funksional talablar shakllantirildi:

- foydalanuvchilarni autentifikatsiya qilish;
- elektron topshiriqlarni yaratish;
- avtomatik baholash tizimi;
- o‘quv materiallarini yuklash;
- test modullari;
- statistika va monitoring;
- mobil moslashuvchan interfeys;
- sun’iy intellekt asosidagi tavsiyalar.

Dasturiy arxitektura yaratish:

Tizimning arxitekturasi uch qatlamli model asosida ishlab chiqildi:

Frontend qismi - React va JavaScript texnologiyalari asosida;

Backend qismi - Python Django yoki Node.js platformasi asosida;

Ma’lumotlar bazasi - MySQL va PostgreSQL asosida.

Platformani ishlab chiqish texnologiyalari:

Dasturiy ta’minotni yaratishda quyidagi texnologiyalardan foydalanish tavsiya etildi:

Texnologiya	Vazifasi
HTML5/CSS3	Interfeys yaratish
JavaScript	Dinamik funksiyalar
React	Frontend tizimi
Node.js	Server tomoni
Python Django	Ta’lim modullari
MySQL	Ma’lumotlar bazasi
Firebase	Bulutli autentifikatsiya
GitHub	Versiyalar nazorati

Sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish:

Sun’iy intellekt asosidagi modullar quyidagi imkoniyatlarni beradi:

- individual topshiriqlar tavsiya qilish;

• talabaning bilim darajasini tahlil qilish;
• avtomatik test yaratish;
• chatbot yordamida maslahat berish;
• o‘quv faoliyatini prognozlash.

Zamonaviy AI texnologiyalari talabaning qiziqishlari va o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari asosida individual ta’lim trayektoriyasini shakllantirish imkonini beradi.

Raqamli ta’lim platformalarining afzalliklari

Raqamli platformalardan foydalanish quyidagi afzalliklarni ta’minlaydi:

Ta’lim resurslariga doimiy kirish

Talabalar istalgan vaqt va joyda elektron resurslardan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Mustaqil ishlash ko‘nikmasining rivojlanishi

Raqamli platformalar talabaning o‘z ustida ishlashini rag‘batlantiradi.

Monitoring va nazorat

O‘qituvchi talabalar faoliyatini real vaqt rejimida kuzatib borishi mumkin.

Interaktivlik

Video, animatsiya, virtual laboratoriyalar va testlar ta’lim samaradorligini oshiradi.

Individual yondashuv

Har bir talaba uchun alohida ta’lim yo‘nalishini shakllantirish mumkin.

Raqamli ta’lim tizimlarida uchraydigan muammolar.

Tadqiqot davomida quyidagi muammolar aniqlandi:

• internet tezligining pastligi;
• texnik vositalarning yetishmasligi;
• ayrim talabalar raqamli savodxonligining pastligi;
• axborot xavfsizligi muammolari;
• platformalarning murakkab interfeysi.

Atamuratovning tadqiqotida ham platforma interfeysi va kognitiv yuklama masalalari muhim omil sifatida qayd etilgan [4]

Taklif etilayotgan dasturiy platforma modeli.

Tadqiqot natijasida quyidagi modullardan iborat platforma modeli taklif qilindi:

1. Foydalanuvchilar moduli;
2. Elektron kutubxona;
3. Mustaqil topshiriqlar moduli;
4. Test va baholash tizimi;
5. Sun’iy intellekt yordamchisi;

6. Statistik tahlil moduli;

7. Mobil ilova integratsiyasi.

Mazkur platforma yordamida talabalar o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini oshirish, vaqtni samarali boshqarish va ta’lim resurslaridan unumli foydalanish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Xulosa va tavsiyalar. Raqamli ta’lim muhiti oliy ta’lim tizimida talabalarning mustaqil ta’limini samarali tashkil etish uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Zamonaviy LMS platformalari, sun’iy intellekt texnologiyalari va bulutli servislar asosida ishlab chiqilgan dasturiy ta’minotlar ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

• raqamli platformalar mustaqil ta’lim samaradorligini oshiradi;

• LMS tizimlari ta’limni individuallashtirish imkonini beradi;

• sun’iy intellekt texnologiyalari ta’lim sifatini yaxshilaydi;

• mobil ilovalar talabalarning platformadan foydalanish qulayligini oshiradi.

Quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Oliy ta’lim muassasalarida yagona milliy LMS platformasini ishlab chiqish;

2. Sun’iy intellekt asosidagi elektron ta’lim modullarini joriy etish;

3. Talabalar va o‘qituvchilar raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish;

4. Axborot xavfsizligini kuchaytirish;

5. Mobil va bulutli texnologiyalarni keng qo‘llash.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Musayev A.Sh. Raqamli ta’lim muhitida talabalarning mustaqil ta’limini tashkil etishning dolzarbligi. - Toshkent, 2023. - 45-49 b.

2. Mamatova G‘., Xatamova A. Oliy ta’lim muassasalarida mustaqil ta’limni tashkil etish, raqamli ta’lim texnologiyalaridan foydalanish. - Andijon, 2024. - 12-16 b.

3. Nishonova M.A. Mustaqil ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalarning ahamiyati. - Namangan, 2024. - 343-346 b.

4. Atamuratov R. Raqamli ta’lim platformalarining kognitivligini ta’minlash masalalari. - NamDU, 2024. - 54-60 b.

5. Taylakova G. Ta’lim jarayoniga raqamli texnologiyalarni joriy etish aspektlari. - 2024. - 22-27 b.

6. Razakov G., Tuyg‘unova L. Raqamli ta’lim muhitida kimyo ta’lim jarayonini tashkil etish. - 2024. - 18-24 b.

7. Kerimbayev N., Kultan J., Abdykarimova S., Akramova A. LMS Moodle: Distance international education in cooperation of higher education institutions of different countries. - 2016. - 1-8 p.

8. Bondarenko O., Mantulenko S., Pikilnyak A. Google Classroom as a Tool of Support of Blended Learning for Geography Students. - 2019. - 1-9 p.

9. Alimuhamedov J. Oliy ta’limda raqamli texnologiyalarni joriy etish muammolari. - Toshkent, 2022. - 56 b.

10. Bates A.W. Teaching in a Digital Age. - Vancouver, 2019. - 520 p.

11. Bonk C.J. The World is Open: How Web Technology is Revolutionizing Education. - 2015. - 480 p.

12. Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. - 2014. - 88 p.

OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA MUSTAQIL TA’LIMNI RAQAMLI BOSHQARISH TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Musayev A.Sh.
Oriental universiteti “Uzluksiz ta’lim pedagogikasi” kafedrasi dotsenti

Tayanch so‘zlar: mustaqil ta’lim, raqamli boshqaruv, LMS, oliy ta’lim, ta’lim analitikasi, sun’iy intellekt, elektron platforma.
Ключевые слова: независимое обучение, цифровое управление, LMS, высшее образование, аналитика образования, искусственный интеллект, электронная платформа.
Key words: independent education, digital management, LMS, higher education, educational analytics, artificial intelligence, electronic platform.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada oliy ta’lim muassasalarida mustaqil ta’lim jarayonini raqamli boshqarish tizimlarini takomillashtirish masalalari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Zamonaviy raqamli texnologiyalar, Learning Management System (LMS) platformalari, sun’iy intellekt va analitik vositalar yordamida talabalarning mustaqil ta’lim faoliyatini samarali tashkil etish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari asosida mustaqil ta’limni boshqarishning integratsiyalashgan raqamli modeli ishlab chiqildi va uning samaradorligi tajriba - sinov ishlari orqali asoslab berildi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируются вопросы совершенствования систем цифрового управления самостоятельным образовательным процессом в высших учебных заведениях с научно - теоретической и практической точек зрения. Будут рассмотрены возможности эффективной организации самостоятельной учебной деятельности учащихся с использованием современных цифровых технологий, платформ системы управления обучением (LMS), искусственного интеллекта и аналитических инструментов. На основе результатов исследования была разработана интегрированная цифровая модель управления самостоятельным обучением, эффективность которой была обоснована экспериментальными исследованиями.
SUMMARY:
This article analyzes the issues of improving the digital management systems of the independent educational process in higher educational institutions in a scientific-theoretical and practical way. With the help of modern digital technologies, Learning Management System (LMS) platforms, artificial intelligence and analytical tools, the possibilities of effective organization of independent educational activities of students are considered. Based on the results of the study, an integrated digital model of Independent Education Management was developed, and its effectiveness was substantiated through experimental work.

Kirish. XXI asr ta’lim tizimi raqamli transformatsiya bosqichini boshdan kechirmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi, sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar (Big Data), bulutli xizmatlar va masofaviy ta’lim platformalarining keng joriy etilishi oliy ta’lim mazmuni va shakllarini tubdan o‘zgartirmoqda. Zamonaviy oliy ta’lim muassasalari nafaqat bilim berish, balki talabalarni mustaqil o‘rganishga, tahliliy fikrlashga va o‘z-o‘zini rivojlantirishga yo‘naltirish vazifasini ham bajarishi lozim.

Kredit-modul tizimining joriy etilishi natijasida mustaqil ta’lim ulushi sezilarli darajada oshdi. Bugungi kunda ko‘plab oliy ta’lim dasturlarida auditoriya mashg‘ulotlariga nisbatan mustaqil ta’lim soatlari 50-60 foizgacha yetmoqda. Bu esa mustaqil ta’limni samarali tashkil etish va boshqarish masalasini dolzarb vazifaga aylantiradi. Mustaqil ta’lim talabaning o‘z-o‘zini boshqarish, maqsad qo‘yish, resurslarni tanlash va natijalarni baholash jarayonlarini o‘z ichiga oladi [5].

Ilmiy manbalarda mustaqil ta’lim “self-directed learning” tushunchasi bilan ifodalanib, unda talaba ta’lim jarayonining faol subyekti sifatida qaraladi. M. Knowlesning andragogik konsepsiyasiga ko‘ra, mustaqil ta’lim jarayonida talaba o‘z ehtiyojlari asosida bilimlarni izlaydi va o‘zlashtiradi [5]. Biroq bu jarayon samarali bo‘lishi uchun boshqaruv mexanizmlari, monitoring tizimlari va teskari aloqa (feedback) mexanizmlari mavjud bo‘lishi zarur.

Raqamli ta’lim muhitida Learning Management System (LMS) platformalari mustaqil ta’limni boshqarishning asosiy vositasiga aylangan. Tadqiqotchilar LMS tizimlari nafaqat topshiriq yuklash va baholash, balki talabaning faolligini kuzatish, o‘zlashtirish dinamikasini tahlil qilish va individual tavsiyalar berish imkonini yaratishini ta’kidlaydi [1]. Biroq amaliyot shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab oliy ta’lim muassasalarida LMS platformalaridan foydalanish yetarlicha tizimlashtirilmagan, analitik imkoniyatlar to‘liq ishga solinmagan.

So‘nggi yillarda sun’iy intellekt asosidagi adaptiv o‘qitish tizimlari paydo bo‘lib, ular talabaning o‘zlashtirish darajasiga mos ravishda topshiriqlarni moslashtirish imkonini bermoqda [3]. Bu esa mustaqil ta’limni yanada individuallashtirishga xizmat qiladi. Shuningdek, ta’lim analitikasi (learning analytics) orqali talabalar faolligi, topshiriqlarni bajarish muddati va natijalarini real vaqt rejimida kuzatish mumkin [4].

O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida ham raqamlashtirish jarayonlari izchil amalga oshirilmoqda. Elektron jurnal tizimlari, masofaviy ta’lim platformalari va onlayn baholash vositalari keng joriy etilmoqda [7]. Biroq mustaqil ta’limni boshqarish masalasida integratsiyalashgan, analitik va adaptiv tizimlar yetarli darajada shakllanmagan.

Muammoning dolzarbligi quyidagi omillar bilan belgilanadi:

• mustaqil ta’lim ulushining ortishi;

• talabalarning o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalarining yetarli darajada rivojlanmaganligi;

• mavjud LMS platformalaridan samarali foydalanish mexanizmlarining cheklanganligi;

• raqamli monitoring va analitika tizimlarining yetarlicha integratsiyalashmaganligi.

Mazkur maqolaning ilmiy yangiligi shundaki, unda mustaqil ta’limni raqamli boshqarishning integratsiyalashgan modeli ishlab chiqilib, tajriba-sinov ishlari asosida uning samaradorligi asoslanadi.

Tadqiqotning maqsadi - oliy ta’lim muassasalarida mustaqil ta’limni raqamli boshqarish tizimini takomillashtirishning nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiqish.

Tadqiqot vazifalari:

Mustaqil ta’lim va raqamli boshqaruv tushunchalarining nazariy asoslarini tahlil qilish;

Oliy ta’lim muassasalarida amaldagi raqamli tizimlarni o‘rganish;

Integratsiyalashgan raqamli boshqaruv modelini ishlab chiqish;

Tajriba-sinov ishlari orqali model samaradorligini aniqlash.

Shunday qilib, oliy ta’lim muassasalarida mustaqil ta’limni raqamli boshqarish tizimini takomillashtirish nafaqat ta’lim sifatini oshirish, balki raqamli iqtisodiyot sharoitida raqobatbardosh, mustaqil fikrlaydigan mutaxassislarni tayyorlashning muhim sharti hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi.

1. Mustaqil ta’limning nazariy asoslari

Mustaqil ta’lim tushunchasi pedagogika va andragogika fanlarida keng o‘rganilgan. Ayniqsa, M. Knowles tomonidan ishlab chiqilgan andragogik yondashuv kattalar ta’limida mustaqillik tamoyilini asoslab berdi. Unga ko‘ra, ta’lim jarayonida o‘rganuvchi o‘z ehtiyojlarini aniqlash, maqsad qo‘yish, resurslarni tanlash va natijalarni baholash jarayonida faol subyekt sifatida qatnashadi [5].

Self-directed learning (SDL) konsepsiyasiga ko‘ra, mustaqil ta’lim jarayoni quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi: ehtiyojni aniqlash, maqsad qo‘yish, strategiya ishlab chiqish, natijani baholash. Ushbu model talabada metakognitiv ko‘nikmalarni rivojlantiradi. Zamonaviy tadqiqotlar mustaqil ta’lim akademik muvaffaqiyat bilan bevosita bog‘liqligini tasdiqlaydi [2].

Shuningdek, konstruktivistik yondashuv tarafdorlari bilim faol jarayonda shakllanishini ta’kidlaydi. Talaba axborotni passiv qabul qilmaydi, balki uni mustaqil ravishda qayta ishlaydi va yangi bilimlar hosil qiladi [1]. Bu jarayonda raqamli muhit muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Raqamli ta’lim va LMS tizimlari bo‘yicha tadqiqotlar

Raqamli ta’limning rivojlanishi bilan Learning Management System (LMS) platformalari oliy ta’lim jarayonining ajralmas qismiga aylandi. Tadqiqotchilar LMS tizimlari ta’lim jarayonini rejalashtirish, topshiriqlarni boshqarish, baholash va monitoring qilish imkonini berishini ta’kidlaydi [1].

Broadbent (2017) masofaviy ta’limda o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalari LMS tizimlari orqali monitoring qilinganda talabalar natijalari yaxshilanishini aniqlagan [2].

Shuningdek, ta’lim analitikasi (learning analytics) so‘nggi o‘n yillikda jadal rivojlanmoqda. Siemens va Baker ta’lim jarayonida katta ma’lumotlar tahlili orqali talabalar faolligini bashorat qilish mumkinligini asoslab bergan [6]. Bu esa mustaqil ta’limni boshqarishda yangi imkoniyatlarni ochadi.

O‘zbekistonlik olimlar ham raqamli ta’limni boshqarish masalalarini tadqiq etgan. Xudoyberdiyev (2021) oliy ta’limda elektron boshqaruv tizimlarini joriy etish samaradorligini tahlil qilib, raqamli monitoring tizimlarining ahamiyatini ta’kidlagan [7]. Karimov (2023) esa ta’lim analitikasi orqali mustaqil topshiriqlar bajarilishini real vaqt rejimida nazorat qilish modelini taklif etgan [4].

Sun’iy intellekt va adaptiv o‘qitish tizimlari. So‘nggi yillarda sun’iy intellekt (AI) ta’lim tizimiga keng kirib kelmoqda. AI asosidagi adaptiv platformalar talabaning o‘zlashtirish darajasiga mos ravishda topshiriqlarni avtomatik ravishda moslashtiradi. Holmes (2022) adaptiv tizimlar individual yondashuvni kuchaytirishini va mustaqil ta’lim samaradorligini oshirishini ilmiy asoslab bergan [3].

AI yordamida:

- talabalar xatolari avtomatik tahlil qilinadi;
- zaif mavzular aniqlanadi;
- individual tavsiyalar shakllantiriladi;
- baholash jarayoni avtomatlashtiriladi.

Bunday tizimlar mustaqil ta’limni boshqarishda inson omiliga bog‘liq xatolarni kamaytiradi va ob’ektivlikni ta’minlaydi.

Raqamli boshqaruv va ta’lim sifati o‘rtasidagi bog‘liqlik

Ilmiy tadqiqotlar raqamli boshqaruv tizimlari ta’lim sifatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatadi. Masalan, 2018-2024 yillardagi tadqiqotlar natijalariga

ko‘ra, LMS va analitik tizimlardan samarali foydalangan OTMlarda akademik muvaffaqiyat ko‘rsatkichlari 15-25% ga oshgan [3].

Raqamli boshqaruvning asosiy afzalliklari:

• real vaqt rejimida monitoring;
• shaffof baholash;
• ma’lumotlar asosida qaror qabul qilish;
• talabaning individual rivojlanish trayektoriyasini tuzish.

Biroq ayrim tadqiqotchilar muammolarni ham ko‘rsatadi. Jumladan:

• raqamli savodxonlik darajasining yetarli emasligi;
• texnik infratuzilmaning cheklanganligi;
• ma’lumotlar xavfsizligi masalalari [4].

Tahliliy xulosa

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki:

Mustaqil ta’lim zamonaviy oliy ta’limning markaziy komponentiga aylangan.

LMS platformalari mustaqil ta’limni boshqarishning asosiy vositasidir.

Ta’lim analitikasi va sun’iy intellekt texnologiyalari mustaqil ta’lim samaradorligini oshiradi.

Integratsiyalashgan raqamli boshqaruv modeli yetarlicha ishlab chiqilmagan va amaliyotga keng tatbiq etilmagan.

Shunday qilib, mavjud ilmiy manbalar mustaqil ta’limni raqamli boshqarish masalasi dolzarb ekanligini ko‘rsatadi va ushbu yo‘nalishda tizimli, integratsiyalashgan model ishlab chiqish zarurligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning umumiy konsepsiyasi.

Mazkur tadqiqot oliy ta’lim muassasalarida mustaqil ta’limni raqamli boshqarish tizimini takomillashtirishga qaratilgan bo‘lib, u tizimli, faoliyatga yo‘naltirilgan va ma’lumotlarga asoslangan (data-driven) yondashuvga asoslandi.

Tadqiqotning metodologik asosini quyidagi ilmiy tamoyillar tashkil etdi:

• tizimlilik tamoyili;
• shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv;
• raqamli transformatsiya konsepsiyasi;
• ta’lim analitikasi (learning analytics);
• adaptiv boshqaruv modeli.

Tadqiqotning maqsadi va gipotezasi

Maqsad: Oliy ta’lim muassasalarida mustaqil ta’limni raqamli boshqarishning integratsiyalashgan modelini ishlab chiqish va uning samaradorligini aniqlash.

Ilmiy gipoteza: Agar mustaqil ta’lim jarayoni LMS, analitik monitoring va adaptiv topshiriq tizimi asosida raqamli boshqaruv mexanizmi orqali tashkil etilsa, talabalarning o‘zlashtirish darajasi va faolligi sezilarli oshadi.

Tadqiqot obyekti va predmeti

Tadqiqot obyekti: Oliy ta’lim muassasalaridagi mustaqil ta’lim jarayoni.

Tadqiqot predmeti: Mustaqil ta’limni raqamli boshqarish tizimining mazmuni, vositalari va samaradorlik ko‘rsatkichlari.

Tadqiqot bazasi va ishtirokchilar

Tadqiqot 2025-2026 yillarda 3 ta oliy ta’lim muassasasida amalga oshirildi.

Ishtirokchilar:

• 240 nafar 2-3-bosqich talabalari;

• 18 nafar professor-o‘qituvchi.

Talabalar ikki guruhga ajratildi:

Guruh	Talabalar soni	Yondashuv
Tajriba guruhi	120	Takomillashtirilgan raqamli boshqaruv modeli
Nazorat guruhi	120	An’anaviy boshqaruv

Tadqiqot bosqichlari

1-bosqich: Diagnostik bosqich (2025 yil sentabr-dekabr)

• Talabalarning mustaqil ta’lim ko‘nikmalari aniqlanadi.

• LMS tizimidagi faollik ko‘rsatkichlari qayd etiladi.

• So‘rovnoma orqali o‘z-o‘zini boshqarish darajasi baholanadi.

Baholash mezonlari:

• LMSga kirish chastotasi;

• topshiriqlarni o‘z vaqtida bajarish foizi;

• o‘zlashtirish ko‘rsatkichi;

• reflektiv tahlil darajasi.

2-bosqich: Tajriba-amaliy bosqich (2026 yil yanvar-mart)

Tajriba guruhida quyidagi komponentlardan iborat model joriy etildi:

Integratsiyalashgan LMS platforma;

Real vaqt monitoring moduli;

Adaptiv topshiriq generatori;

Avtomatik baholash tizimi;

Analitik hisobot paneli.

Nazorat guruhida esa mavjud an’anaviy tizim saqlab qolindi.

3-bosqich: Tahlil va umumlashtirish (2026 yil aprel-may)

• Qayta diagnostika o‘tkazildi;

• Tajriba va nazorat guruhlari natijalari solishtirildi;

• Statistik ishonchlilik tekshirildi.

Tadqiqot metodlari

Nazariy metodlar:

• Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish;

• Taqqoslash;

• Tizimli yondashuv.

Empirik metodlar:

• So‘rovnoma (Likert shkalasi asosida);

• Pedagogik kuzatuv;

• Tajriba-sinov ishlari;

• LMS log-fayllar tahlili.

Statistik metodlar:

O‘rtacha arifmetik qiymat:

Standart og‘ish:

Student t-mezoni:

Natijalar $p < 0,05$ darajada ishonchli deb qabul qilindi.

Samaradorlik indikatorlari

Model samaradorligi quyidagi indikatorlar asosida baholandi:

Akademik natijalar (%)

LMS faollik indeksi

Mustaqil topshiriqlarni bajarish ko‘rsatkichi

O‘z-o‘zini boshqarish darajasi

Vaqtni boshqarish samaradorligi

Har bir indikator 100 ballik tizimda baholandi.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi

Statistik tahlil natijalariga ko‘ra:

• Tajriba guruhida akademik ko‘rsatkich 22% ga oshdi;

• LMS faollik indeksi 45% ga ko‘tarildi;

• Mustaqil topshiriqlarni bajarish darajasi 38% ga oshdi.

Student t-mezoniga ko‘ra guruhlar o‘rtasidagi farq statistik jihatdan ahamiyatli ($p<0,05$).

Metodologik xulosa

Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, mustaqil ta’limni raqamli boshqarish tizimini integratsiyalashgan model asosida tashkil etish:

• talabalar faolligini oshiradi;

• o‘zlashtirish darajasini yaxshilaydi;

• o‘qituvchining nazorat va tahlil jarayonini optimallashtiradi;

• ta’lim jarayonini shaffof va samarali qiladi.

Tadqiqot natijalari

Natijalar shuni ko‘rsatdiki:

• Mustaqil topshiriqlarni bajarish samaradorligi 38% ga oshdi.

• Talabalar faolligi (LMS tizimidagi kirishlar soni) 45% ga ko‘paydi.

• O‘zlashtirish ko‘rsatkichi 22% ga oshdi.

• Vaqtni boshqarish ko‘nikmasi yaxshilandi.

Statistik tahlil natijalari ($p<0,05$) model samaradorligini tasdiqladi.

Taklif etilayotgan model

Taklif etilayotgan raqamli boshqaruv modeli quyidagi komponentlardan iborat:

LMS platforma

Raqamli monitoring moduli

Adaptiv topshiriq generatori

Analitik hisobot tizimi

Talaba reyting paneli

Modelning asosiy afzalligi - real vaqt rejimida nazorat va tahlil imkoniyati.

Xulosa va tavsiyalar.

Oliy ta’lim muassasalarida mustaqil ta’limni raqamli boshqarish tizimini tadqiq etish natijalari shuni ko‘rsatdiki, integratsiyalashgan modelni joriy etish ta’lim jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan model quyidagi komponentlarni o‘z ichiga oladi: LMS platformasi, real vaqt monitoring moduli, adaptiv topshiriq generatori, avtomatik baholash tizimi va analitik hisobot paneli.

Natijalar shuni ko‘rsatdiki:

Talabalar faolligi (LMS tizimidagi kirishlar, topshiriqlar bajarilishi) tajriba guruhida 38-45% ga oshdi, nazorat guruhida esa sezilarli o‘zgarish kuzatilmadi.

Akademik natijalar tajriba guruhida 22% ga yaxshilandi, bu esa model samaradorligini tasdiqlaydi.

Talabalarning o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalari va metakognitiv qobiliyatlari rivojlandi.

Raqamli monitoring va analitik vositalar o‘qituvchilarga real vaqt rejimida qaror qabul qilish imkonini berdi.

Modelning samaradorligi talabaning individual trayektoriyasini aniqlash, muammolarni tezkor bartaraf etish va topshiriqlarni optimallashtirish imkoniyatiga bog‘liq ekanligi aniqlandi.

Shunday qilib, mustaqil ta’limni boshqarishda raqamli integratsiyalashgan tizim talabaning motivatsiyasini oshirish, o‘zlashtirish jarayonini shaffoflashtirish va ta’lim sifatini yaxshilashga xizmat qiladi. Tadqiqot

gipotezasi to‘liq tasdiqlandi: integratsiyalashgan raqamli boshqaruv tizimi orqali mustaqil ta’lim samaradorligi sezilarli darajada oshadi.

Tavsiyalar.

1. Oliy ta’lim muassasalari uchun:

• Har bir OTMda yagona integratsiyalashgan LMS platformasini joriy etish va unga real vaqt monitoring moduli qo‘shish;

• Adaptiv topshiriq generatori va avtomatik baholash tizimini qo‘shib, talabaning individual trayektoriyasini aniqlash;

• Ta’lim analitikasi vositalaridan foydalanib, akademik muvaffaqiyat va faollikni tahlil qilish;

• Raqamli platformalarni pedagogik rejalar bilan uyg‘unlashtirish va metodik qo‘llanmalarni ishlab chiqish.

2. O‘qituvchilar uchun:

• Talabalarni mustaqil o‘rganishga rag‘batlantirish, LMS platformasi imkoniyatlaridan to‘liq foydalanish;

• Adaptiv tizim orqali talabalarning zaif joylarini aniqlash va individual tavsiyalar berish;

• Monitoring natijalari asosida dars jarayonini optimallashtirish;

• Talabalar bilan teskari aloqa (feedback) mexanizmini muntazam ishlatish.

3. Talabalar uchun:

• LMS platformalaridagi imkoniyatlardan faol foydalanish: topshiriqlar, forumlar, testlar;

• O‘z-o‘zini baholash va reflektiv tahlilni amalga oshirish;

• Vaqtni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish;

• Individual rivojlanish trayektoriyasiga amal qilish.

4. Ilmiy va tadqiqot yo‘nalishlari uchun:

• Mustaqil ta’lim samaradorligini baholashning yangi indikatorlarini ishlab chiqish;

• Sun’iy intellekt va analitik tizimlar asosida adaptiv modelni takomillashtirish;

• Raqamli boshqaruvning hududiy va ijtimoiy sharoitlarga ta’sirini o‘rganish;

• Katta ma’lumotlar (Big Data) va learning analytics imkoniyatlarini yanada chuqur tadqiq etish.

Yakuniy umumlashtirish. Umuman olganda, oliy ta’lim muassasalarida mustaqil ta’limni raqamli boshqarish tizimi - ta’lim sifatini oshirish, talabalarni mustaqil fikrlashga rag‘batlantirish va raqobatbardosh mutaxassislarni shakllantirishning samarali vositasi hisoblanadi. Tadqiqot natijalari integratsiyalashgan raqamli boshqaruv modelini amaliyotga joriy etish orqali oliy ta’lim sifatini yangi bosqichga ko‘tarish mumkinligini ko‘rsatdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Anderson T. (2016). The Theory and Practice of Online Learning. Edmonton: AU Press [Anderson, 2016: 67].

2. Broadbent J. (2017). Comparing online and blended learning: Self-regulated learning and academic performance. Journal of Learning Analytics, 4(3), 5-20 [Broadbent, 2017: 9].

3. Holmes W. (2022). Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. London: Routledge [Holmes, 2022: 88].

4. Karimov B. (2023). Ta’lim analitikasi va raqamli monitoring. Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyoti [Karimov, 2023: 112].

5. Knowles M. (2014). The Adult Learner: The Definitive Classic in Adult Education and Human Resource Development. New York: Routledge [Knowles, 2014: 36].

6. Siemens G. (2018). Learning Analytics: The Emergence of a Discipline. American Behavioral Scientist, 57(10), 1380-1400 [Siemens, 2018: 141].

7. Xudoyberdiyev A. (2021). Oliy ta’limda elektron boshqaruv tizimlari. Toshkent: Fan nashriyoti [Xudoyberdiyev, 2021: 96].

8. Yusupov D. (2020). Raqamli ta’lim texnologiyalari va pedagogik innovatsiyalar. Toshkent: Universitet nashriyoti [Yusupov, 2020: 52].

9. Zokirova M. (2019). Masofaviy ta’lim metodikasi: nazariya va amaliyot. Toshkent: Ilm [Zokirova, 2019: 44].

10. Rasulova D. (2024). Oliy ta’limda mustaqil ta’lim va elektron platformalar. Toshkent: Fan va texnologiya [Rasulova, 2024: 75].

11. Tursunov A. (2025). Raqamli transformatsiya sharoitida oliy ta’lim boshqaruvi. Toshkent: Yangi asr avlodi [Tursunov, 2025: 88].

12. Nurullayeva S. (2018). Oliy ta’lim muassasalarida o‘qituvchi va talaba muloqoti psixologiyasi. Samarqand: Ilm-Ziyo [Nurullayeva, 2018: 60].

TARBIYA JARAYONIDA O‘QUVCHILARDA O‘ZLIKNI ANGLASH VA O‘Z-O‘ZINI TARBIYALASH KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Fayzullayev F.M.
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti tayanch doktoranti

Tayanch so‘zlar: tarbiya, o‘zlikni anglash, o‘z-o‘zini tarbiyalash, pedagogik shart-sharoit, kompetensiyaviy yondashuv, refleksiya, shaxs rivojlanishi, tarbiyaviy muhit.
Ключевые слова: воспитание, самопознание, самовоспитание, педагогические условия, компетентностный подход, рефлексия, развитие личности, воспитательная среда.
Key words: education, self-awareness, self-education, pedagogical conditions, competency-based approach, reflection, personality development, educational environment.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada tarbiya jarayonida o‘quvchilarda o‘zlikni anglash va o‘z-o‘zini tarbiyalash ko‘nikmalarini shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari ilmiy-pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilingan. O‘quvchilarning o‘zini anglash, shaxsiy imkoniyatlarini baholash, ichki motivatsiyasini rivojlantirish hamda o‘z xulq-atvorini ongli boshqarishida pedagogik muhitning o‘rni yoritilgan. Shuningdek, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, refleksiv faoliyat, hamkorlik pedagogikasi, oila va maktab hamkorligi hamda innovatsion pedagogik texnologiyalarning o‘quvchilarda o‘z-o‘zini tarbiyalash ko‘nikmalarini shakllantirishdagi imkoniyatlari ochib berilgan. Tadqiqot natijalariga tayangan holda mazkur ko‘nikmalarni samarali rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar tizimi asoslab berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье с научно-педагогической точки зрения проанализированы педагогические условия формирования у учащихся навыков самопознания и самовоспитания в процессе воспитания. Раскрыта роль педагогической среды в развитии способности учащихся осознавать себя, объективно оценивать собственные возможности, формировать внутреннюю мотивацию и сознательно управлять своим поведением. Особое внимание уделено возможностям личностно-ориентированного обучения, рефлексивной деятельности, педагогики сотрудничества, взаимодействия семьи и школы, а также инновационных педагогических технологий в развитии навыков самовоспитания. На основе результатов исследования обоснована система педагогических условий, обеспечивающих эффективное формирование данных навыков.
SUMMARY:
This article analyzes the pedagogical conditions for developing students' self-awareness and self-education skills in the educational process from a scientific and pedagogical perspective. It highlights the role of the educational environment in helping students understand themselves,

evaluate their abilities, develop internal motivation, and consciously regulate their behavior. The study also examines the potential of learner-centered education, reflective practice, collaborative pedagogy, family-school cooperation, and innovative educational technologies in fostering students' self-development skills. Based on the findings, a system of pedagogical conditions that ensures the effective development of these competencies is proposed.

Bugungi kunda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarning ustuvor yo‘nalishlaridan biri o‘quvchini har tomonlama barkamol shaxs sifatida shakllantirishdan iborat. Bunday shaxs nafaqat puxta bilimga ega bo‘lishi, balki o‘z imkoniyatlarini anglay olishi, o‘z oldiga maqsad qo‘ya bilishi, faoliyatini mustaqil tashkil etishi hamda hayot davomida o‘z ustida ishlashga intilishi bilan ajralib turadi. Shu nuqtai nazardan tarbiya jarayonida o‘quvchilarda o‘zlikni anglash va o‘z-o‘zini tarbiyalash ko‘nikmalarini rivojlantirish zamonaviy pedagogikaning dolzarb ilmiy muammolaridan biri hisoblanadi.

Globallashuv, raqamli texnologiyalar rivoji hamda ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi yoshlarning shaxsiy mas'uliyati, mustaqil fikrlashi va ongli hayotiy pozitsiyasiga bo‘lgan ehtiyojni yanada kuchaytirmoqda. Natijada ta'lim muassasalari oldiga o‘quvchilarda faqat bilim va ko‘nikmalarni emas, balki shaxsiy rivojlanishga xizmat qiluvchi kompetensiyalarni shakllantirish vazifasi qo‘yilmoqda. Ana shunday kompetensiyalar qatorida o‘zlikni anglash va o‘z-o‘zini tarbiyalash alohida o‘rin tutadi. O‘zlikni anglash shaxsning o‘z imkoniyatlari, qobiliyatlari, ehtiyojlari, qiziqishlari va qadriyatlarini anglab yetishi, o‘z faoliyatiga tanqidiy baho bera olishi hamda kelajakdagi rivojlanish yo‘nalishini belgilay olish qobiliyatidir. O‘z-o‘zini tarbiyalash esa shaxsning o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlari asosida ijobiy fazilatlarni ongli ravishda rivojlantirish, mavjud kamchiliklarni bartaraf etish va o‘z xulq-atvorini takomillashtirishga qaratilgan uzluksiz faoliyat hisoblanadi. Pedagogik va psixologik tadqiqotlarda mazkur tushunchalar shaxs kamolotining o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlari sifatida talqin qilinadi. O‘zlikni anglash o‘z-o‘zini tarbiyalashning boshlang‘ich bosqichini tashkil etsa, o‘z-o‘zini tarbiyalash esa o‘zlikni anglash jarayonining amaliy natijasi sifatida namoyon bo‘ladi. Shuning uchun tarbiya jarayonida ushbu ikki yo‘nalishni bir-biridan ajratmagan holda kompleks yondashuv asosida rivojlantirish zarur.

Pedagogik amaliyot shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchilarda mazkur ko‘nikmalar o‘z-o‘zidan shakllanmaydi. Ularning rivojlanishi ta'lim muassasasida yaratilgan pedagogik muhit, o‘qituvchining kasbiy kompetentligi, tarbiyaviy ishlarning mazmuni, oiladagi tarbiya hamda o‘quvchining faol ishtirokiga bog‘liq. Shu sababli mazkur jarayonni samarali tashkil etishda pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash va amaliyotga tatbiq etish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik shart-sharoit deganda o‘quvchilarning shaxsiy rivojlanishiga xizmat qiluvchi tashkiliy, metodik, psixologik va ijtimoiy omillarning o‘zaro uyg‘unlashgan tizimi tushuniladi. Mazkur tizim tarbiya jarayonining maqsadga muvofiq tashkil etilishi, o‘quvchi shaxsining individual xususiyatlarini hisobga olish hamda uning ichki imkoniyatlarini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi. Shaxsga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuv ushbu jarayonning asosiy metodologik negizini tashkil etadi. Mazkur yondashuvga ko‘ra, o‘quvchi pedagogik ta'sir obyekti emas, balki tarbiya jarayonining faol subyekti sifatida qaraladi. Bu esa uning o‘z fikrini erkin bayon qilishi, mustaqil qaror qabul qilishi, o‘z xatti-harakatlarini baholashi hamda shaxsiy rivojlanish rejasini ishlab chiqishiga imkon yaratadi. Tarbiya jarayonida o‘quvchilarda o‘zlikni anglash va o‘z-o‘zini tarbiyalash ko‘nikmalarini samarali shakllantirish, avvalo, mazkur jarayonni ta’minlovchi pedagogik shart-sharoitlarni yaratishni talab etadi. Pedagogik shart-sharoitlar ta’lim-tarbiya jarayonining maqsadli tashkil etilishi, o‘quvchi shaxsining individual xususiyatlarini hisobga olish, uning ichki imkoniyatlarini yuzaga chiqarish hamda mustaqil rivojlanishiga xizmat qiluvchi omillar majmuasi sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur shart-sharoitlar o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, ulardan birining yetarli darajada ta’minlanmasligi tarbiyaviy jarayon samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

O‘zlikni anglash va o‘z-o‘zini tarbiyalash ko‘nikmalari o‘quvchining ichki ehtiyojlari bilan bir qatorda tashqi pedagogik ta’sirlarning uyg‘unlashuvi natijasida rivojlanadi. Shu bois mazkur jarayonda pedagog, oila, tengdoshlar jamoasi hamda ta’lim muhitining o‘zaro hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. O‘quvchi o‘zini qadrlash, o‘z imkoniyatlarini to‘g‘ri baholash va hayotiy maqsadlarini belgilashni aynan mazkur ijtimoiy-pedagogik muhit orqali o‘zlashtiradi. Mazkur jarayonning birinchi muhim sharti – shaxsga yo‘naltirilgan pedagogik muhitni yaratish hisoblanadi. Bunday muhitda har bir o‘quvchi alohida shaxs sifatida e’tirof etiladi, uning qiziqishlari, ehtiyojlari, qobiliyatlari va individual rivojlanish sur’ati inobatga olinadi. Pedagog o‘quvchining fikrini hurmat qiladi, uni mustaqil qaror qabul qilishga undaydi hamda muvaffaqiyatlarini rag‘batlantirib boradi. Natijada o‘quvchida o‘ziga bo‘lgan ishonch ortadi, o‘z imkoniyatlarini namoyon etishga intilish kuchayadi va o‘zini rivojlantirishga nisbatan barqaror motivatsiya shakllanadi.

Ikkinchi muhim pedagogik shart-sharoit ta’lim muhitining psixologik xavfsizligini ta’minlash bilan bog‘liq. O‘quvchi o‘z fikrini erkin bayon eta oladigan, xatolari uchun kamsitilmaydigan va doimo qo‘llab-quvvatlanadigan muhitda o‘z shaxsiga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantiradi. Psixologik jihatdan sog‘lom muhit o‘quvchilarda ochiq muloqot, o‘zaro hurmat, hamkorlik

va mas'uliyat hissini rivojlantiradi. Aksincha, qo'rquv va bosim ustun bo'lgan muhitda o'quvchining tashabbuskorligi susayadi, o'ziga ishonchi pasayadi hamda o'z-o'zini tarbiyalashga bo'lgan ichki ehtiyoji rivojlanmaydi.

Uchinchi pedagogik shart-sharoit sifatida pedagogning kasbiy va tarbiyaviy kompetentligini rivojlantirish alohida ahamiyatga ega. Zamonaviy pedagog nafaqat bilim beruvchi mutaxassis, balki o'quvchining shaxsiy rivojlanishiga yo'l ko'rsatuvchi maslahatchi va motivator vazifasini ham bajarishi lozim. Pedagog o'z faoliyatida demokratik boshqaruv usullaridan foydalanishi, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, o'z faoliyatini tahlil qilishga va shaxsiy xulosalar chiqarishga yo'naltirishi zarur. Bunday yondashuv tarbiya jarayonining subyekt-subyekt munosabatlari asosida tashkil etilishiga xizmat qiladi.

O'zlikni anglash va o'z-o'zini tarbiyalash ko'nikmalarini rivojlantirishda refleksiv faoliyatni muntazam tashkil etish ham muhim pedagogik shartlardan biridir. Refleksiya orqali o'quvchi o'z faoliyatini baholaydi, erishilgan natijalarni tahlil qiladi, mavjud kamchiliklarini aniqlaydi va ularni bartaraf etish yo'llarini belgilaydi. Refleksiv mashg'ulotlar, kundaliklar, esse yozish, o'z-o'zini baholash varaqalari hamda muhokamalar o'quvchilarda o'z ustida ishlash odatini shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, hamkorlik pedagogikasiga asoslangan tarbiyaviy faoliyatni yo'lga qo'yish ham muhim shart-sharoitlardan biri hisoblanadi. O'quvchilar guruhlarda ishlash, fikr almashish, muammolarni birgalikda hal etish jarayonida nafaqat ijtimoiy kompetensiyalarni, balki o'z xatti-harakatlariga nisbatan mas'uliyat hissini ham rivojlantiradilar. Hamkorlik asosidagi faoliyat ularda bag'rikenglik, o'zaro hurmat, tinglash madaniyati va jamoada ishlash ko'nikmalarini shakllantirib, shaxsiy rivojlanishning muhim omiliga aylanadi.

Tarbiya jarayonida pedagogik shart-sharoitlarning samaradorligi oila va maktab hamkorligi bilan ham bevosita bog'liq. Oila bolada shakllanayotgan qadriyatlar, odatlar va xulq-atvorning dastlabki manbai hisoblanadi. Maktab esa ushbu jarayonni ilmiy-pedagogik asosda davom ettiradi. Ota-onalar va pedagoglarning yagona maqsad asosida hamkorlik qilishi o'quvchida o'ziga nisbatan mas'uliyatli munosabatni shakllantiradi, o'z-o'zini nazorat qilish va o'zini takomillashtirishga bo'lgan ehtiyojni kuchaytiradi. Mazkur pedagogik shart-sharoitlar o'zaro uyg'un holda tashkil etilgandagina o'quvchilarda o'zlikni anglash va o'z-o'zini tarbiyalash ko'nikmalari izchil rivojlanadi. Shu bois tarbiya jarayonini rejalashtirishda pedagogik muhit, refleksiv faoliyat, hamkorlik pedagogikasi, pedagog kompetentligini rivojlantirish hamda oila–maktab hamkorligini yagona tizim sifatida tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Olib borilgan tahlillr shuni ko‘rsatdiki, tarbiya jarayonida o‘quvchilarda o‘zlikni anglash va o‘z-o‘zini tarbiyalash ko‘nikmalarini shakllantirish barkamol shaxsni voyaga yetkazishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Mazkur ko‘nikmalar o‘quvchilarning o‘z imkoniyatlarini anglash, shaxsiy maqsadlarini belgilash, o‘z xatti-harakatlarini tahlil qilish hamda uzluksiz o‘z ustida ishlashga bo‘lgan ehtiyojini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bois mazkur jarayonni samarali tashkil etish ilmiy asoslangan pedagogik shart-sharoitlarni yaratishni taqozo etadi. Tarbiya jarayonida o‘quvchilarda o‘zlikni anglash va o‘z-o‘zini tarbiyalash ko‘nikmalarini shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlarini amaliyotga tizimli joriy etish ta’lim-tarbiya samaradorligini oshirish, o‘quvchilarning shaxsiy salohiyatini ro‘yobga chiqarish hamda ularni zamonaviy jamiyat talablariga mos, ijtimoiy faol va mas’uliyatli shaxs sifatida tarbiyalashning muhim omili hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi PF–6108-son Farmoni “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”.

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 30-sentabrdagi 823-son qarori “Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”.

3. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan.

4. Rubinshteyn S.L. Osnovy obshchey psixologii. – Sankt-Peterburg: Piter.

5. Zimmerman B.J. Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview. Theory Into Practice, 2002.

6. OECD. Future of Education and Skills 2030. Paris: OECD Publishing.

МЕЖДУНАРОДНАЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВАЯ БАЗА ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Уразова М.Б.
доктор педагогических наук, профессор,
Профессор кафедры «Педагогика» Национального педагогического университета Узбекистана имени Низами

Tayanch so'zlar: inklyuziya. Inklyuziv ta'lim, qonunchilik, xalqaro huquqiy asos, deklaratsiya, bolalar huquqlari, yo'naltirish, muvofiqlashtirish.
Ключевые слова: инклюзия. инклюзивное образование, законодательство, международная нормативно-правовая база, декларация, права ребёнка, ориентация, координация.
Key words: inclusion, inclusive education, legislation, international legal framework, declaration, children's rights, orientation, coordination.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada inklyuziv ta'lim global ta'lim tizimida ustuvor strategik yo'nalish hisoblanadi. Inklyuziv ta'limning xalqaro huquqiy asoslarini rivojlantirishning asosiy bosqichlari ko'rib chiqiladi. Nogiron bolalarni ta'lim muassasalariga qabul qilishga asoslangan inklyuziv madaniyatni shakllantirish bilan bog'liq masalalar, shuningdek, jamiyatda inklyuziv falsafani rivojlantirishdagi qiyinchiliklar ta'kidlangan.
РЕЗЮМЕ:
В статье отмечается, что инклюзивное образование рассматривается как приоритетное стратегическое направление в мировой системе образования.Рассмотрены ключевые этапы формирования международно-правовой базы инклюзивного образования. Освещаются вопросы формирования инклюзивной культуры, основанной на приеме детей с ограниченными возможностями здоровья в образовательные учреждения, а также проблемы развития инклюзивной философии в обществе.
SUMMARY:
This article notes that inclusive education is considered a priority strategic direction in the global education system. Key stages in the development of the international legal framework for inclusive education are examined. Issues related to the formation of an inclusive culture based on the admission of children with disabilities to educational institutions are highlighted, as well as the challenges of developing an inclusive philosophy in society.

Инклюзивное образование является ключевой стратегией глобального мирового движения, инициированного ЮНЕСКО в Программе «Образование для всех», целью которого является формирование общества образованных,

толерантных и позитивно настроенных друг другу людей. Инклюзивное образование признан мировым сообществом как обеспечивающий равенство и доступ к качественному образованию для всех, независимо от социально-экономического статуса, физических ограничений и культурно-этнической принадлежности человека.

Одной из самых важных, самых ценных, и масштабных по своим следствиям перемен, происходящих в современном образовании, является то, что оно по своим целям, по своему назначению становится инклюзивным, то есть включённым, открытым для всех. В современном мире одной из ведущих тенденций развития школьного образования является обеспечение права образования для всех.

Рассмотрим основные этапы становления международной нормативно-правовой базы инклюзивного образования.

В 1971 году Организация Объединенных Наций приняла Декларацию о правах умственно отсталых лиц , вслед затем в 1975 году была принята Декларация о правах инвалидов . В результате деятельности ООН по защите интересов и прав инвалидов была разработана Программа поддержки инвалидов, в последующем 1981 год был оглашен «Годом инвалидов».

С 1975 г. Соединенные Штаты Америки принятием закона «Об образовании детей-инвалидов» поставили на правовую основу интеграционные процессы в образовании. Этот закон был призван обеспечить право на бесплатное обучение детей-инвалидов в государственных школах за счет средств федерального бюджета.

В современных американских школах учащиеся-инвалиды, которые получают специальные образовательные услуги, обычно включаются в общеобразовательные классы с обычными учащимися. В отличие от устаревшей практики массового обучения, в инклюзивном классе учащиеся являются участниками общеобразовательного класса и не принадлежат к какой-либо другой отдельной специализированной среде, основанной на характеристиках их инвалидности.

Важное законодательство и судебные разбирательства, важные политические события и защита родителей, учителей и педагогов сформировали интеграцию услуг для учащихся с ограниченными возможностями. Принятие «Закона об образовании» 1975 г. (EAHCA - Education for All Handicapped Children Act) определил специальное образование как обязательное для всех детей-инвалидов в Соединенных Штатах. Данные действия повлияли на закрытие крупных интернатов и психиатрических больниц для людей, отстающих в развитии в 1960-1970 гг. в Швеции, а вслед затем в большинстве других развитых странах.

Закон об образовании для всех детей-инвалидов (EAHCA) был первой защитой американских учащихся-инвалидов от дискриминационного обращения со стороны муниципальных образовательных учреждений. Современный период инклюзии в специальном образовании был введен в действие Законом об отсутствии детей, оставшихся без присмотра (NCLB- NoChildLeftBehind-) 2001 года, и Законом об образовании для лиц с ограниченными возможностями (IDEA- IndividualswithDisabilitiesEducationAct) от 2004 года. Закон об образовании для всех детей-инвалидов (EAHCA) 1975 года стал законодательной вехой для специального образования в Соединенных Штатах, поскольку он обеспечивал бесплатное и надлежащее государственное образование для детей с особыми потребностями.

Важным документом является Конвенция ООН «О правах ребенка». Принята Генеральной Ассамблеей ООН: резолюция 44/95 от 20 ноября 1989 года . Статья 23 Конвенции: 1. Государства-участники признают, что неполноценный в умственном или физическом отношении ребенок должен вести полноценную и достойную жизнь в условиях, которые обеспечивают его достоинство, способствуют его уверенности в себе и облегчают его активное участие в жизни общества. 3. В признание особых нужд ребенка, имеющего особые образовательные потребности, помощь в соответствии с пунктом 2 настоящей статьи предоставляется, по возможности, бесплатно с учетом финансовых ресурсов родителей или других лиц, обеспечивающих заботу о ребенке, и имеет целью обеспечение такому ребенку эффективного доступа к услугам в области образования.

Прорывом в развитии совместного обучения детей с ограниченными возможностями и здоровых детей стало проведение Всемирной конференции по образованию для всех в марте 1990 г. в Джомтьене (Таиланд). Представители 155 стран и 160 правительственных и неправительственных организаций, участвовавшие в работе Конференции, приняли Программу действий, которая устанавливала четкие направления действий и меры по достижению указанных целей, и одобрили Всемирную декларацию об образовании для всех. Она возвестила о конце жесткой, рецептурной системы образования и о начале эры гибкости системы, призвала все страны сделать свои системы образования соответствующими запросам потребителей, адаптированной к их нуждам и потребностям, культурным и историческим условиям обучающихся .

Генеральной Ассамблеей ООН были приняты «Стандартные правила обеспечения равных возможностей для инвалидов» (Резолюция ООН 48/96 от 20 декабря 1993 года). Правило 6. Образование. Государствам следует признавать принцип равных возможностей в области начального, среднего и высше-

го образования для детей, молодежи и взрослых, имеющих инвалидность, в интегрированных структурах. Им следует обеспечивать, чтобы образование инвалидов являлось неотъемлемой частью системы общего образования .

Значимым событием стала Всемирная конференция по образованию лиц с особыми потребностями (Саламанка, Испания, 7—10 июня 1994 г.), важным мероприятием для мирового педагогического сообщества. На конференции была принята *«Саламанская декларация о принципах, политике и практической деятельности в сфере образования лиц с особыми образовательными потребностями»*, которая осветила пути практической реализации инклюзивного образования. Было особо отмечено, что детям с ограниченными возможностями здоровья необходимо интегрироваться в общеобразовательную школу, но для этого нужна коренная перестройка системы образования, которая предусматривает создание комфортной среды обучения и воспитания для всех детей, не зависимо от их психических и физических возможностей .

Согласно «Саламанской Декларации о принципах, политике и практической деятельности в сфере образования лиц с особыми потребностями»:

- Каждый ребенок имеет основное право на образование и должен иметь возможность получать и поддерживать приемлемый уровень знаний.
- Каждый ребенок имеет уникальные особенности, интересы, способности и учебные потребности.
- Необходимо разрабатывать системы образования и выполнять образовательные программы так, чтобы принимать во внимание широкое разнообразие этих особенностей и потребностей.
- Лица, имеющие особые потребности в области образования, должны иметь доступ к обучению в обычных школах. Обычные школы должны создать им условия на основе педагогических методов, ориентированных прежде всего на детей с целью удовлетворения этих потребностей.
- необходимо разрабатывать системы образования и выполнять образовательные программы таким образом, чтобы принимать во внимание широкое разнообразие этих особенностей и потребностей;
- лица, имеющие особые потребности в области образования, должны иметь доступ к обучению в обычных школах;
- обычные школы с инклюзивной ориентацией являются наиболее эффективным средством борьбы с дискриминацией, а также базой для построения инклюзивного общества и обеспечения образования для всех;

В 2000 году в Дакаре был проведен Всемирный Форум по образованию, на котором была принята Концепция образовательных действий (Dakar Framework for Action), обозначившая главные цели развития образования нового тысячелетия (Millennium Development Goals on Education) [10].

Представляя свое видение образования для всех, участники Всемирного форума по образованию в Дакаре заявили, что для достижения этой цели исключительная важная роль принадлежит инклюзивному (включающему) образованию. Совещание 153 стран в Женеве пришло к выводу, что расширенная концепция инклюзивного образования, которая предусматривает разнообразные потребности всех учащихся и является актуальной, справедливой и эффективной, «может рассматриваться как общий руководящий принцип для укрепления образования в интересах устойчивого развития, обучения на протяжении всей жизни для всех и равный доступ всех уровней общества к возможностям обучения» .

Признание права лиц с особыми образовательными потребностями (ООП) на инклюзивное воспитание и образование было доказано и описано в «Конвенции о защите прав инвалидов» (2006 год). Согласно статье 24 данного документа все страны участники, подписавшие данную конвенцию, согласны со следующим утверждением: «лица с ограниченными возможностями (ОВ), имеют полноценное право на воспитание и образование, без дискриминации и на базе равенства. Государство поддерживает и обеспечивает образование на всех его уровнях» .

Конвенция о защите прав инвалидов обязывает 161 государство-участника обеспечивать лицам с особыми потребностями «наравне с другими доступ к инклюзивному, качественному и бесплатному начальному и среднему образованию в местах проживания». Статья 24 гласит, людям с нарушениями развития необходимо обеспечивать инклюзивное образование на всех уровнях и обучение в течение всей жизни. Также, согласно этой статье, людей не должны исключать из системы общего образования из-за их состояний. Им необходимо обеспечивать адекватные адаптации, учитывающие индивидуальные потребности, а также «доступ к высшему образованию, профессиональному обучению, образованию для взрослых и обучению в течение всей жизни без дискриминации и наравне с другими».

В Конвенции о правах инвалидов провозглашено право детей на обучение в школах по месту жительства независимо от наличия физических, интеллектуальных или иных особенностей. Статья 24 данного международного документа гласит, что государства-участники признают право инвалидов на образование. В целях реализации этого права без дискриминации и на основе равенства возможностей государства-участники обеспечивают инклюзивное образование на всех уровнях и обучение в течение всей жизни.

Во «Всемирном докладе об инвалидности», изданной в 2011 году Всемирной организацией здравоохранения (ВОЗ) утверждается решающее

значение в развитии инклюзивного образования специальной подготовки общеобразовательного педагога .

В данном документе было заявлено, что «Надлежащее обучение учителей массовых государственных школ может укрепить их уверенность в своих силах и улучшить навыки обучения детей-инвалидов. Принципы инклюзии должны быть интегрированы в программы подготовки учителей и сочетаться с другими инициативами, дающими возможность учителям обмениваться опытом и профессиональными знаниями в области инклюзивного образования».

В современной образовательной политике США и Европы получили развитие несколько подходов, в том числе: расширение доступа к образованию (widening participation), мэйнстриминг (mainstreaming), интеграция, инклюзия, т.е. включение (inclusion).

Mayntriming (Мэйнстриминг) предполагает, что ученики-инвалиды общаются со сверстниками на праздниках, в различных досуговых програм- мах; если же они и включены в классы массовой школы, то, прежде всего для того, чтобы расширить возможности социальных контактов, а не для достижения образовательных целей.

Интеграция означает приведение потребностей детей с психическими и физическими нарушениями в соответствие с системой образования, остающейся в целом неизменной, не приспособленной для них; ученики с инвалидностью посещают массовую школу, но не обязательно учатся в тех же классах, что и все остальные дети.

«Включение», или «инклюзия», – наиболее подходящий термин, который толкуется следующим образом: это реформирование школ и перепланировка учебных помещений так, чтобы они отвечали нуждам и потребностям всех детей без исключения.

В целом, в мировой практике нет единого и однозначного подхода к оценке эффектов образовательной инклюзии, которые во многом зависят от механизмов внедрения инклюзивного образования, от традиций национальной образовательной системы, от социокультурных традиций и доминирующих в обществе социальных установок.

Таким образом, опыт многих стран свидетельствует о разработке законодательно-нормативных документов и внедрение различных моделей инклюзивного образования, обеспечивающих равные права для лиц с ограниченными возможностями в получении качественного образования в условиях глобализации. Анализ международных законодательно-нормативных документов позволяет выделить основные тенденции развития инклюзивного образования за рубежом:

- обеспечение права на качественное образование всем детям, включая детей с особыми образовательными потребностями;

- ориентация на формирование в образовательном учреждении инклюзивной культуры, в основе которой лежит принятие ребенка с ОВЗ, а также развитие философии инклюзии в целом;

- использование в инклюзивной практике различных технологий и стратегий поддержки детей с ОВЗ;

- координация деятельности всех участников образования, включение родителей в инклюзивный образовательный процесс для максимальной помощи детям с ОВЗ;

- специальная подготовка педагогов к работе в условиях инклюзивного образования и командное преподавание;

- поддержка инклюзивной школы ее партнерами и помощниками в лице различного рода социальных организаций и психолого-педагогических служб;

- индивидуализация образовательной программы для включения детей с ОВЗ в образовательный процесс и разработка индивидуального плана их обучения.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Декларация о правах умственно отсталых лиц (утверждена Резолюцией 2856 (XXVI) Генеральной Ассамблеи ООН от 20 декабря 1971 года)-https://www.un. org/ru/ documents/ decl_ conv/declarations/retarded.shtml

2. Декларация о правах инвалидов (Резолюцией 3447 (XXX) Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1975 года)- https://adilet.zan.kz/rus/docs/O7500000001.

3. Конвенция ООН о правах ребенка (1989), https://www.un.org/ru/ documents/ decl_conv/ conventions/childcon.shtm

4. Всемирная конференция по образованию для всех (1990 г.. март) - в Джомтьене (Таиланд).

5. Стандартные правила обеспечения равных возможностей для инвалидов. Приняты резолюцией 48/96 Генеральной Ассамблеи от 20 декабря 1993 года. - [ЭР]. Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_ conv/conventions/disabled. shtml 8.

6. Саламанкская декларация о принципах, политике и практической деятельности в сфере образования лиц с особыми потребностямиhttp://www.conventions.ru/view_base.php?id=118/

7. Концепция образовательных действий (Dakar Framework for Action)- Всемирный Форум по образованию- Дакар, 2000 г.

8. Конвенция о правах инвалидов от 13 декабря 2006 г. [Электронный ресурс]. URL: https://base.garant.ru/2565085/].

9. Всемирный доклад об инвалидности. - Всемирная организация здравоохранения, 2011 инвалидности г. http://www.who.int/disabilities/world_report/2011/ summary_ru.pdf?ua=1

МИЛЛИЙ ИДЕЯ ҲӘМ РУЎХЫЙЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ, ТАРИЙХ, ФИЛОСОФИЯ

JADIDCHILIK QARASHLARI: ZAMONAVIY TALQIN VA UMUMINSONIY QADRIYATLAR UYG‘UNLIGI

Abriyev R.A.
Chirchiq davlat pedagogika universiteti magistranti

Tayanch so‘zlar: jadidchilik, ma’rifat, milliy uyg‘onish, ta’lim islohoti, umuminsoniy qadriyatlar, ijtimoiy adolat, ma’naviy yangilanish, yoshlar tarbiyasi.
Ключевые слова: джадидизм, просвещение, национальное пробуждение, реформа образования, универсальные ценности, социальная справедливость, духовное обновление, образование молодежи.
Key words: jadidism, enlightenment, national awakening, educational reform, universal values, social justice, spiritual renewal, youth education.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada jadidchilik harakatining ma’rifiy, axloqiy va ijtimoiy-falsafiy mazmuni bugungi davr talablari nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Jadidlarning ilm-fan, yangi usul maktablari, erkin fikrlash, milliy o‘zlikni anglash, ijtimoiy adolat va inson qadrini ulug‘lash haqidagi qarashlari zamonaviy ta’lim, ma’naviy yangilanish, madaniyatlararo muloqot hamda demokratik jamiyat barpo etish jarayonlari bilan qiyosiy o‘rganiladi. Tadqiqotda jadid merosi milliy qadriyatlarni asrash bilan birga, umuminsoniy qadriyatlarga ochiqlikni ta’minlovchi muhim intellektual manba sifatida asoslanadi.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируется образовательное, моральное и социально-философское содержание движения джадидов с точки зрения требований современности. Взгляды джадидов на науку, новые школы мысли, свободомыслие, осознание национальной идентичности, социальную справедливость и прославление человеческого достоинства изучаются в сравнении с процессами современного образования, духовного обновления, межкультурного диалога и построения демократического общества. Исследование рассматривает наследие джадидов как важный интеллектуальный ресурс, который, сохраняя национальные ценности, обеспечивает открытость универсальным ценностям.
SUMMARY:
The article analyzes the educational, moral and socio-philosophical content of the Jadid movement from the point of view of the requirements of today. The Jadids' views on science, new schools of thought, free thinking, awareness of national identity, social justice and glorification of human dignity are studied in comparison with the processes of modern education, spiritual renewal, intercultural dialogue and the creation of a democratic society. The study bases the Jadid heritage as an important intellectual resource that, while preserving national values, provides openness to universal values.

Kirish. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-madaniy hayotida yuzaga kelgan jadidchilik harakati xalqni jaholat, qoloqlik va mustamlakachilik sharoitida yuzaga kelgan ma'naviy tushkunlikdan chiqarishga qaratilgan keng ko'lamli ma'rifiy harakat edi. Jadidlar uchun taraqqiyotning asosiy mezoni maktab, ilm, matbuot, teatr, adabiyot va ijtimoiy ongni yangilash bilan bog'liq bo'lgan. Ularning fikricha, jamiyatni isloh qilish avvalo inson tafakkurini uyg'otishdan, yosh avlodga zamonaviy bilim berishdan, millatning o'zligini anglashiga yordam berishdan boshlanadi [1, 24-b.]. Shu jihatdan jadidchilik nafaqat tarixiy hodisa, balki bugungi ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyot uchun ham muhim nazariy manba hisoblanadi.

Bugungi globallashuv davrida jamiyatlar o'rtasidagi axborot, madaniyat va iqtisodiy aloqalar kuchaygan sari milliy qadriyatlar bilan umuminsoniy tamoyillar o'rtasidagi muvozanat masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Jadidchilik merosi aynan shu muvozanatni izlash tajribasi sifatida qadrlidir. Chunki jadidlar bir tomondan milliy til, milliy maktab, milliy adabiyot va ma'naviy xotirani himoya qilgan bo'lsalar, ikkinchi tomondan, zamonaviy fan-texnika yutuqlarini, dunyoviy bilimlarni, ijtimoiy adolat va inson qadr-qimmati g'oyalarini faol qo'llab-quvvatladilar [7, 63-b.].

Maqolaning maqsadi jadidchilik qarashlarining hozirgi davrda qo'llanish imkoniyatlarini ilmiy jihatdan yoritish, ularning umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg'unligini tahlil qilish hamda jadid merosining ta'lim-tarbiya, ma'naviy xavfsizlik, ijtimoiy adolat va innovatsion rivojlanishdagi ahamiyatini ko'rsatishdan iborat. Tadqiqotning metodologik asosini tarixiy-qiyosiy tahlil, manbaviy yondashuv, mazmuniy tahlil va aksiologik yondashuv tashkil etadi. Maqolada Behbudiy, Avloniy, Fitrat, Munavvarqori, Cho'lpon va Ismoil G'aspirali kabi ma'rifatparvarlarning g'oyalari hozirgi ijtimoiy jarayonlar bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi.

Jadidchilikning asosiy g'oyaviy negizini ma'rifat orqali jamiyatni yangilash, xalqni ilm-fanga yaqinlashtirish, eskicha fikrlash va mutaassiblikdan voz kechish, milliy uyg'onish va ijtimoiy mas'uliyatni kuchaytirish tashkil etadi. Ismoil G'aspirali tomonidan ilgari surilgan "tilda, fikrda, ishda birlik" shiori turkiy xalqlar o'rtasida madaniy hamkorlik, intellektual birdamlik va taraqqiyotga intilish g'oyalarini ifodalagan [15, 41-b.]. Bu shior bugungi davrda ham o'z mazmunini yo'qotmagan, chunki global muammolarni hal etishda hamkorlik, o'zaro hurmat va madaniyatlararo muloqot muhim o'rin tutadi.

Mahmudxo'ja Behbudiy jadidchilik harakatining eng yirik namoyandalaridan biri sifatida ta'limni millat najotining asosiy sharti deb bildi. Uning "Padarkush" dramasi orqali berilgan g'oya shundan iboratki, farzand tarbiyasiga beparvolik,

ilmga e'tiborsizlik va ma'naviy savodsizlik oxir-oqibat oilani ham, jamiyatni ham inqirozga olib keladi [2, 45-b.]. Behbudiy ijodida oila, maktab va jamiyat bir-biridan ajralmas tarbiya makonlari sifatida talqin qilinadi. Bu yondashuv bugungi pedagogik qarashlar bilan hamohangdir, chunki zamonaviy ta'limda ota-ona, maktab va ijtimoiy muhit hamkorligi barkamol shaxs tarbiyasining muhim omili sifatida qaraladi.

Abdulla Avloniy esa axloqiy tarbiya va ma'rifat masalasini jadidchilik mafkurasining markaziga qo'ydi. Uning "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida tarbiya inson kamolotining bosh mezoni sifatida baholanadi. Avloniy "tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot" degan mazmundagi qarashlari bilan jamiyat kelajagi yosh avlodning ma'naviy qiyofasiga bog'liqligini ta'kidlaydi [3, 12-b.]. Bugungi kunda ham yoshlar tarbiyasi, axborot madaniyati, tanqidiy fikrlash va ijtimoiy mas'uliyat masalalari aynan shu jadidona yondashuvni talab qiladi.

Fitrat ijodida millatni uyg'otish, mustaqil fikrlash, tafakkur erkinligi va madaniy islohot g'oyalari muhim o'rin tutadi. U o'z asarlarida eski va yangi dunyoqarash to'qnashuvini ko'rsatib, xalqni zamonaviy bilimlarga, keng dunyoqarashga, o'zligini anglashga da'vat etdi [5, 88-b.]. Fitratning bu qarashlari bugungi demokratik jamiyatda erkin fikrlovchi, mas'uliyatli, ijodkor va tanqidiy tafakkurga ega shaxsni tarbiyalash vazifalari bilan bevosita bog'liqdir.

Jadidlarning eng katta xizmatlaridan biri yangi usul maktablarini tashkil etish va ta'lim mazmunini zamon talablariga moslashtirishga intilishdir. Ular an'anaviy maktablarda faqat diniy matnlarni yodlash bilan cheklanib qolmasdan, hisob, geografiya, tarix, tabiiy fanlar, ona tili va xorijiy tillarni o'qitish zarurligini ilgari surdilar [8, 57-b.]. Bu g'oya bugungi kompetensiyaviy ta'lim yondashuviga yaqin turadi, chunki hozirgi maktab ham o'quvchiga faqat tayyor ma'lumotni emas, balki uni mustaqil tahlil qilish, amaliyotda qo'llash va yangilik yaratish qobiliyatini berishi kerak.

Zamonaviy ta'lim tizimida jadidchilik g'oyalarining aks etishi o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish, ularni tanqidiy mushohada yuritishga o'rgatish, kreativ yondashuvni shakllantirish va ijtimoiy faol shaxsni tarbiyalashda ko'rinadi. Jadidlar uchun maktab oddiy savod chiqarish joyi emas, balki millat kelajagini belgilaydigan strategik institut edi. Munavvarqori Abdurashidxonovning pedagogik faoliyatida ham maktab, darslik, muallim tayyorlash va matbuot orqali xalqni uyg'otish masalalari uzviy bog'langan holda namoyon bo'ladi [9, 104-b.].

Bugungi oliy ta'lim va ilm-fan rivojida ham jadidchilik merosidan samarali foydalanish mumkin. Jadidlar ilmni jamiyat taraqqiyotining asosiy kuchi deb

bilganlar. Ular nazariy bilim bilan amaliy hayot o‘rtasida bog‘liqlik bo‘lishi kerakligini tushunganlar. Masalan, Avloniy asarlarida bilimli insonning nafaqat o‘z hayotini, balki jamiyat hayotini ham yuksaltira olishi ta’kidlanadi [4, 76-b.]. Shu sababli bugungi ta’limda amaliy ko‘nikma, ilmiy izlanish, innovatsion fikr va kasbiy mas’uliyatni uyg‘un rivojlantirish jadidchilik an’analarining zamonaviy davomidir.

Jadidlar ta’limni faqat bilim berish jarayoni sifatida emas, balki ma’naviy tarbiya bilan birga olib boriladigan murakkab ijtimoiy jarayon sifatida tushunganlar. Shuning uchun hozirgi ta’lim tizimida ham fan, tarbiya va qadriyatlar birligiga e’tibor qaratish zarur. Aks holda, texnologik rivojlanish insoniylik, halollik, adolat va mas’uliyat kabi axloqiy mezonlardan uzilib qolishi mumkin. Bu jihatdan jadidchilik merosi zamonaviy ta’limda insonparvarlik yondashuvini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Umuminsoniy qadriyatlar deganda barcha jamiyatlar uchun muhim bo‘lgan inson qadr-qimmati, erkinlik, adolat, tenglik, tinchlik, bag‘rikenglik, mehr-oqibat va qonun ustuvorligi kabi tamoyillar tushuniladi. Jadidchilik qarashlari ana shu qadriyatlar bilan tabiiy ravishda uyg‘unlashadi. Chunki jadidlar insonni jaholatdan qutqarish, unga bilim berish, uning fikrini erkinlashtirish, jamiyatdagi befarqlik va adolatsizlikka qarshi ma’rifiy kurash olib borish tarafdori edilar [10, 31-b.].

Jadidlar milliy qadriyatlarni rad etmaganlar, aksincha, ularni yangicha mazmun bilan boyitishga harakat qilganlar. Ular milliy til, adabiyot, urf-odat va tarixiy xotirani saqlashni xalqning ma’naviy mustaqilligi bilan bog‘laganlar. Shu bilan birga, ular yevropa va sharq ilm-fani yutuqlarini o‘rganish, dunyo bilan muloqot qilish, yangilikka ochiq bo‘lish zarurligini ham ta’kidlaganlar [7, 115-b.]. Demak, jadidchilik milliylik bilan universallikni qarama-qarshi qo‘ymaydi, balki ularni o‘zaro to‘ldiruvchi hodisalar sifatida talqin qiladi.

Bugungi globallashuv sharoitida turli madaniyatlar o‘rtasidagi aloqalar kuchaymoqda. Bunday vaziyatda bir tomondan milliy o‘zlikni saqlash, ikkinchi tomondan, boshqa xalqlar qadriyatlariga hurmat bilan qarash dolzarbdir. Jadidlarning ochiqlik, muloqot, ma’rifat va bag‘rikenglik g‘oyalari madaniyatlararo munosabatlarda muhim metodologik asos bo‘la oladi. Cho‘lpon ijodida ham shaxs erkinligi, millat taqdiri va insoniy or-nomus masalalari badiiy-falsafiy darajada talqin etiladi [11, 52-b.].

Umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg‘unlik, avvalo, insonni oliy qadriyat sifatida tan olishdan boshlanadi. Jadidlar insonning kamol topishi uchun bilim, axloq va erkin fikr zarurligini ko‘rsatdilar. Bu qarashlar bugungi “inson qadri” g‘oyasi bilan hamohangdir. Inson qadrini ulug‘lash faqat shior emas,

balki ta’lim, sog‘liqni saqlash, huquqiy himoya, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va imkoniyatlar tengligini amalda ta’minlashni talab etadi [14, 18-b.].

Jadidchilik qarashlarining bugungi davr uchun dolzarbligini ko‘rsatuvchi muhim jihatlardan biri ijtimoiy adolat va tenglik masalasidir. Jadidlar jamiyatdagi qoloqlik, savodsizlik, tabaqaviy tafovutlar, ayollar ta’limiga befarqlik va yoshlar tarbiyasidagi nuqsonlarni taraqqiyotga to‘sqinlik qiluvchi omillar deb bildilar. Ular barcha insonlar, ayniqsa yosh avlod uchun ta’lim olish imkoniyati keng bo‘lishi zarurligini ta’kidladilar [8, 92-b.]. Bugungi demokratik jamiyatda ham ijtimoiy adolatning asosiy ko‘rsatkichlaridan biri sifatli ta’lim, sog‘liqni saqlash va mehnat imkoniyatlarining hamma uchun ochiqligi bilan belgilanadi.

Ijtimoiy adolat resurslar, imkoniyatlar va ijtimoiy xizmatlarning adolatli taqsimlanishini anglatadi. Agar jamiyatda ta’lim, mehnat bozori, tibbiy xizmat va huquqiy himoyadan foydalanishda keskin tafovutlar yuzaga kelsa, ijtimoiy ishonch zaiflashadi. Jadidlar bunday holatning oldini olish uchun xalqni bilimli qilish, huquqiy ongni oshirish va ma’rifat orqali jamiyatni uyg‘otish yo‘lini tanladilar. Bu tajriba bugungi ijtimoiy siyosat uchun ham muhim saboq beradi.

Jadidchilik g‘oyalari ma’naviy xavfsizlikni ta’minlashda ham katta ahamiyatga ega. Ma’naviy xavfsizlik jamiyatni jaholat, ekstremizm, befarqlik, axloqiy inqiroz va zararli axborot ta’siridan himoya qilishni anglatadi. Jadidlar mutaassiblikka qarshi kurashda zo‘ravonlikni emas, balki ilm, matbuot, teatr, adabiyot va ma’rifatni asosiy vosita deb bildilar [12, 67-b.]. Bugungi internet va axborot oqimi davrida ham yoshlarni zararli g‘oyalardan himoya qilishning eng samarali yo‘li ularni tanqidiy fikrlashga, mustaqil xulosa chiqarishga va sog‘lom ma’naviy immunitetga ega bo‘lishga o‘rgatishdir.

Ma’naviy xavfsizlik faqat taqiqlash yoki nazorat bilan ta’minlanmaydi. U, avvalo, shaxsning ichki e’tiqodi, bilim darajasi, axloqiy mezonlari va ijtimoiy mas’uliyati orqali shakllanadi. Avloniy axloqiy tarbiyani jamiyat barqarorligining asosi deb bilgan. Uning fikricha, ilm va odob bir-biridan ajralganda, bilimli inson ham jamiyat uchun xavfli bo‘lishi mumkin [3, 35-b.]. Shu sababli bugungi ma’naviy-ma’rifiy siyosatda bilim va axloq uyg‘unligini ta’minlash jadidchilik merosining muhim xulosalaridan biridir.

Ma’naviy yangilanish jamiyat va inson ongida kechadigan chuqur o‘zgarishlar jarayoni bo‘lib, eski, eskirgan, taraqqiyotga to‘sqinlik qiluvchi qarashlar o‘rniga zamonaviy, ilg‘or va ezgu g‘oyalarni shakllantirishni anglatadi. Jadidlar aynan shunday yangilanishni maqsad qilgan edilar. Ular ma’naviyatni faqat diniy yoki axloqiy tushunchalar doirasida emas, balki ilm, tafakkur, madaniyat, mehnat, vatanparvarlik va ijtimoiy mas’uliyat bilan bog‘liq keng tushuncha sifatida talqin qildilar [13, 44-b.].

Yoshlar tarbiyasi jadidlar qarashida markaziy o‘rin egallaydi. Behbudiy “Padarkush”da tarbiyasiz va ilmsiz farzand nafaqat o‘z oilasi, balki jamiyat uchun ham salbiy oqibatlar keltirishi mumkinligini badiiy obrazlar orqali ko‘rsatadi [2, 47-b.]. Bugungi kunda ham yoshlarni ilmli, odobli, mustaqil fikrlovchi, axborot madaniyatiga ega va vatanparvar shaxs sifatida tarbiyalash eng muhim vazifalardan biridir. Bu vazifa oila, ta’lim muassasalari, mahalla, ommaviy axborot vositalari va keng jamoatchilik hamkorligini talab qiladi.

Ma’naviy yangilanish jarayonida axloqiy qadriyatlarning o‘rni alohida. Halollik, vijdonlilik, mehr-oqibat, adolat, mehnatsevarlik va mas’uliyat kabi fazilatlar insonni komillikka yetaklaydi. Avloniy “Advokatlik osonmi?” asari orqali kasbiy faoliyatda bilim bilan birga halollik va mas’uliyat ham zarurligini ko‘rsatadi [4, 123-b.]. Bu g‘oya bugungi kasbiy etika, huquqiy madaniyat va korrupsiyaga qarshi ma’naviy immunitet masalalari bilan bevosita bog‘liq.

Bugungi raqamli muhitda yoshlar dunyoqarashiga internet, ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy madaniyat kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Bunday sharoitda jadidlarning matbuot va ma’rifatga bergan e’tibori yangi mazmun kasb etadi. Ular o‘z davrida gazeta, jurnal, teatr va darsliklar orqali jamoatchilik ongiga ta’sir ko‘rsatgan bo‘lsalar, bugungi kunda bu vazifani raqamli ta’lim resurslari, ilmiy-ommabop media, sifatli kontent va madaniy kommunikatsiya vositalari bajarishi mumkin. Asosiy maqsad esa o‘zgarmaydi: yosh avlodni jaholatdan, befarqlikdan va zararli g‘oyalardan asrash.

Jadidchilikning bugungi davr uchun yana bir muhim jihati innovatsion tafakkur bilan bog‘liqdir. Jadidlar o‘z zamonasida maktab, darslik, matbuot, teatr va adabiyot sohasida yangilik yaratishga intildilar. Ular mavjud ijtimoiy muammolarni faqat shikoyat qilish bilan emas, balki amaliy yechimlar taklif etish orqali bartaraf etishga harakat qildilar. Yangi usul maktablari, darsliklar, sahna asarlari va gazeta-jurnallar shunday innovatsion yondashuvning natijasi edi [6, 29-b.].

Bugungi innovatsion rivojlanish ham jadidona tafakkurga muhtoj. Chunki innovatsiya faqat texnologik yangilik emas, balki muammoga yangicha qarash, mavjud imkoniyatlardan oqilona foydalanish, bilimni amaliy natijaga aylantirish va jamiyat manfaatiga xizmat qildirish demakdir. Jadidlar ilm-fan va amaliy hayot o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqur anglaganlar. Shu sababli ularning merosi hozirgi ilmiy-tadqiqot, startap, ta’lim texnologiyalari va madaniy innovatsiyalar jarayonida ham metodologik ahamiyatga ega.

Jadidona tafakkur insonni passiv kuzatuvchi emas, balki faol islohotchi sifatida tarbiyalaydi. Bunday tafakkurda shaxs o‘zini jamiyat taqdiridan ajratmaydi, balki uning rivojiga mas’ul ekanini anglaydi. Bu yondashuv fuqarolik jamiyati,

ijtimoiy sheriklik, ko‘ngillilik harakati va mahalla institutining zamonaviy faoliyati bilan ham bog‘lanadi. Jadidlar faoliyatida shaxsiy manfaatdan ko‘ra xalq manfaatini ustun qo‘yish, ilmni jamiyat xizmatiga yo‘naltirish, millat kelajagi uchun fidoyilik ko‘rsatish kuchli namoyon bo‘lgan [12, 81-b.].

Innovatsion taraqqiyotning ma’naviy mezoni ham bo‘lishi kerak. Texnologiya inson hayotini yengillashtirishi, ta’lim sifatini oshirishi, ijtimoiy xizmatlarni yaxshilashi va adolatli imkoniyatlar yaratishga xizmat qilishi lozim. Agar innovatsiya insonparvarlikdan uzilsa, u jamiyatdagi tafovutlarni kuchaytirishi mumkin. Shu bois jadidchilik merosi innovatsion rivojlanishga axloqiy mazmun beradi: ilm taraqqiyot uchun, taraqqiyot esa inson qadrini yuksaltirish uchun xizmat qilishi kerak.

Milliy va umuminsoniy qadriyatlar o‘rtasidagi muvozanatni saqlash jadidchilik qarashlarining eng muhim jihatlaridan biridir. Jadidlar milliy an’ana va urf-odatlarni saqlash zarurligini tan olgan holda, ularning taraqqiyotga to‘sqinlik qiluvchi jihatlarini tanqidiy baholaganlar. Ular uchun milliylik qoloqlikka yopishib olish emas, balki xalqning tilini, tarixini, madaniyatini va ma’naviy salohiyatini zamonaviy taraqqiyot bilan uyg‘un rivojlantirish edi [7, 142-b.].

Bugungi jamiyatda ham erkinlik va tartib, shaxsiy manfaat va jamoa manfaati, milliy qadriyat va global qadriyat o‘rtasida muvozanat bo‘lishi zarur. Agar erkinlik mas’uliyatsizlikka aylansa, jamiyatda tartibsizlik kuchayadi; agar tartib inson huquqlarini cheklash vositasiga aylansa, ijodkorlik va tashabbus susayadi. Jadidchilik ana shu ikki chekka holatdan qochishga, ya’ni ma’rifatli erkinlik va mas’uliyatli taraqqiyot yo‘lini tanlashga undaydi.

Jadidlar ilgari surgan g‘oyalar hozirgi demokratik jamiyatning asosiy tamoyillari bilan hamohangdir. Inson huquqlariga hurmat, qonun ustuvorligi, ta’lim olish huquqi, ayollar va yoshlar faolligini qo‘llab-quvvatlash, ijtimoiy adolat va ochiq muloqot kabi masalalar jadidlarning asarlarida bevosita yoki bilvosita aks etgan. Masalan, Fitrat asarlarida yangicha fikrlash, millatning o‘z taqdiriga befarq bo‘lmasligi va ma’rifat orqali erkinlikka erishish g‘oyalari keng yoritiladi [5, 96-b.].

Shu ma’noda jadidchilik merosi bugungi O‘zbekistonning ma’naviy taraqqiyotida, ta’lim islohotlarida, yoshlar siyosatida va madaniy rivojlanish strategiyalarida muhim o‘rin tutadi. U tarixiy xotirani tiklash bilan birga, kelajakni qurish uchun ham zarur intellektual poydevor vazifasini bajaradi. Jadidlar bizga shuni o‘rgatadiki, millat taraqqiyoti o‘z-o‘zidan yuz bermaydi; u ilm, tarbiya, fidoyilik, adolat va yangilikka intilish orqali ta’minlanadi.

Xulosa. Jadidchilik qarashlari bugungi zamonaviy jamiyatda o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan, aksincha, yangi tarixiy sharoitda yanada dolzarb mazmun kasb etgan ma’naviy-ma’rifiy merosdir. Ularning asosiy g‘oyalari - ilm-fan, erkin fikrlash, ijtimoiy mas’uliyat, adolat, inson qadr-qimmati va taraqqiyotga intilish - hozirgi davrning asosiy qadriyatlari bilan uyg‘unlashadi. Jadidlar ilgari surgan ta’limni isloh qilish, yoshlarni ilmli va axloqli tarbiyalash, milliy o‘zlikni anglash, yangilikka ochiq bo‘lish va jamiyatni ma’rifat orqali rivojlantirish g‘oyalari bugungi islohotlar uchun ham muhim nazariy asosdir.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, jadidchilik faqat o‘tmishdagi ma’rifiy harakat emas, balki hozirgi ijtimoiy-ma’naviy jarayonlarni tushunish va rivojlantirishga yordam beradigan konseptual manbadir. Ta’lim tizimida jadidona yondashuv mustaqil fikrlovchi, bilimli, ijodkor va mas’uliyatli shaxsni tarbiyalashda namoyon bo‘ladi. Ma’naviy xavfsizlik sohasida esa jadidlar tajribasi jaholat va zararli g‘oyalarga qarshi eng samarali vosita ma’rifat ekanini ko‘rsatadi. Ijtimoiy adolat va tenglik masalasida ularning merosi barcha insonlar uchun teng imkoniyat yaratish, inson qadrini ulug‘lash va jamiyatda hamjihatlikni mustahkamlash g‘oyalari bilan ahamiyatlidir.

Xulosa qilib aytganda, jadidchilik qarashlari milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg‘unlashtiruvchi, ma’naviy yangilanishni ta’minlovchi, ta’lim va tarbiyani taraqqiyotning bosh omili sifatida belgilovchi muhim ilmiy-ma’rifiy maktabdir. Ushbu merosni chuqur o‘rganish va zamonaviy sharoitda ijodiy qo‘llash yosh avlodni barkamol qilib tarbiyalash, jamiyatda ijtimoiy adolatni mustahkamlash hamda milliy taraqqiyotga xizmat qiluvchi ma’naviy poydevorni kuchaytirishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. - Toshkent: Ma’naviyat, 2000. - 280 b.
2. Behbudiy M. Padarkush. - Toshkent: O‘qituvchi, 1999. - 64 b.
3. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. - Toshkent: O‘qituvchi, 1992. - 96 b.
4. Avloniy A. Tanlangan asarlar. 2 jildlik. - Toshkent: Ma’naviyat, 1998. - 304 b.
5. Fitrat A. Tanlangan asarlar. - Toshkent: Ma’naviyat, 2000. - 256 b.
6. Fitrat A. Munozara. - Toshkent: Ma’naviyat, 2001. - 112 b.
7. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik. - Toshkent: Ma’naviyat, 2002. - 400 b.
8. Qosimov B. Jadidchilik harakati tarixidan. - Toshkent: Universitet, 2003. - 192 b.
9. Munavvarqori Abdurashidxonov. Tanlangan asarlar. - Toshkent: Ma’naviyat, 2008. - 240 b.
10. Karimov N. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. - Toshkent: O‘qituvchi, 1999. - 352 b.
11. Cho‘lpon A. Kecha va kunduz. - Toshkent: Sharq, 2000. - 288 b.
12. Alimova D. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. - Toshkent: O‘zbekiston, 1999. - 224 b.
13. Ziyoyev H. Turkistonda jadidchilik harakati. - Toshkent: Fan, 2001. - 180 b.
14. Mirziyoyev Sh. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. - Toshkent: O‘zbekiston, 2021. - 464 b.
15. G‘aspirali I. Tanlangan asarlar.- Simferopol: Dolya, 2001. - 368 b.

O‘ZBEK MILLIY HUNARMANDCHILIGIDA KASHTADO‘ZLIK SAN’ATINING KELIB CHIQISHI TARIXI VA RIVOJLANISHI

Shomirzayev M.X.
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
professori
G‘aniyeva D.A.
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
tadqiqotchisi

Tayanch so‘zlar: kashtado‘zlik, zardo‘zlik, O‘zbekiston hunarmandchiligi, suzana, naqsh, an’anaviy san’at, zamonaviy kashtachilik.
Ключевые слова: вышивка, золотошвейное искусство, ремесло Узбекистана, сюзане, узор, традиционное искусство, современная вышивка
Key words: embroidery, gold embroidery, Uzbek handicraft, suzani, pattern, traditional art, modern embroidery

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqola O‘zbekiston hududida qadimdan rivojlanib kelgan kashtado‘zlik san’atining kelib chiqishi, tarixiy taraqqiyot bosqichlari va zamonaviy holatini ilmiy tahlil qiladi. Tadqiqotda kashtachilikning hududiy xususiyatlari, texnik usullari, naqshlarning simvolik mazmuni hamda zardo‘zlik kabi o‘ziga xos yo‘nalishlari o‘rganiladi. Maqolada arxeologik topilmalar, yozma manbalar va muzey kolleksiyalaridagi namunalar asosida kashtado‘zlikning O‘zbekiston xalqlari madaniyatidagi o‘rni va ahamiyati yoritiladi. Tadqiqot natijalari kashtachilik an’analarini saqlash va rivojlantirishning zamonaviy yo‘nalishlarini aniqlashga xizmat qiladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируются происхождение, исторические этапы развития и современное состояние искусства вышивки, которое с древних времен развивалось на территории Узбекистана. В исследовании изучаются региональные особенности вышивки, технические приемы, символическое значение узоров, а также такое уникальное направление, как золотошвейное искусство (зардўзлик). На основе археологических находок, письменных источников и образцов из музейных коллекций раскрывается роль и значение вышивки в культуре народов Узбекистана. Результаты исследования служат определению современных направлений сохранения и развития традиций вышивального искусства.
SUMMARY:
This article analyzes the origin, historical stages of development, and current state of embroidery art, which has been developing in the territory of Uzbekistan since ancient times. The study examines the regional characteristics of embroidery, technical techniques, the symbolic meaning of patterns, as well as such a unique direction as gold embroidery (zarduzlik). Based on archaeological findings,

written sources, and samples from museum collections, the role and significance of embroidery in the culture of the peoples of Uzbekistan are revealed. The research results serve to identify modern directions for preserving and developing the traditions of embroidery art.

Kirish. Kashtado‘zlik O‘zbekiston xalqlarining amaliy san’ati turlari orasida o‘ziga xos va muhim o‘rinni egallaydi. Ushbu san’at turi nafaqat badiiy mahorat, balki xalqning dunyoqarashi, orzu-umidlari va boy madaniy merosining yorqin ifodasidir. Kashtado‘zlik qadimiy ildizlarga ega bo‘lib, uzoq tarixiy taraqqiyot bosqichlarini bosib o‘tgan va bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda kashtachilik an’analarini o‘rganish, saqlash va rivojlantirishga qaratilgan ilmiy izlanishlar faollashdi. Akademik Kamola Akilovaning “The Chronicles of Art: Interwoven Histories of Expression” to‘plamida Temuriylar davridagi kashtado‘zlik san’ati keng yoritilgan. Shuningdek, kashtachilikni zamonaviy o‘qitish usullari, jumladan, STEAM texnologiyasini qo‘llash orqali o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini 20-30% ga oshirish imkoniyatlari tadqiq etilmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi – O‘zbek kashtachilik san’atining kelib chiqishi, tarixiy rivojlanish bosqichlari, hududiy xususiyatlari va zamonaviy holatini ilmiy tahlil qilishdan iborat.

Metodlar. Tadqiqotda sifatli tahlil usullaridan foydalanildi. Ma’lumotlar arxeologik topilmalar, tarixiy yozma manbalar, muzey kolleksiyalaridagi kashtado‘zlik namunalari, shuningdek, O‘zbekiston Badiiy Akademiyasi va ilmiy nashrlardagi ma’lumotlar asosida to‘plandi. Tarixiy-taqqoslash usuli yordamida turli davr va hududlarga oid kashtachilik an’analari qiyoslandi. Turdiyeva Qurbonoy Obloberdiyevna tomonidan olib borilgan tadqiqotda O‘zbekistonning turli hududlaridagi kashtachilik maktablari va ustalar bilan intervyu o‘tkazish, amaliy kuzatuvlar olib borish metodlari qo‘llanilgan. Ushbu ilmiy ishlar kashtachilikning nazariy asosini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Natijalar. Kashtado‘zlikning qadimiy ildizlari. Kashtado‘zlik san’atining kelib chiqishi juda qadimiy davrlarga borib taqaladi. Arxeologik topilmalar va yozma manbalar ushbu hunarning O‘zbekiston hududida qadimdan mavjud bo‘lganligini ko‘rsatadi. Dastlab teri kiyimlardagi choklar va tikuvlardan iborat bo‘lgan kashtachilik, asta-sekinlik bilan rivojlanib, o‘ziga xos san’at turiga aylangan. Ipakchilikning rivojlanishi kashtachilik uchun zarur bo‘lgan ipak ip ishlab chiqarilishini ta’minlagan; O‘zbekistonning deyarli barcha hududlarida kashtado‘zlik uchun ipak ip tayyorlangan.

Kashtado‘zlik asosan o‘troq dehqonchilik madaniyati rivojlangan yirik savdo shaharlari va qishloqlarda keng tarqalgan. Xorazm viloyatidan tashqari deyarli barcha hududlarda kashtachilik mavjud bo‘lgan. Qadimda kashtado‘zlikda asosan ipak, paxta va jun tolalaridan foydalanilgan. Biroq bu materiallarning nisbatan tez yemiriluvchanligi sababli, bugungi kungacha saqlanib qolgan namunalarning ko‘pchiligi XIX-XX asrlarga tegishli.

14–15-asrlarga oid kitoblardagi miniatyuralar kashtado‘zlikning O‘rta Osiyoda qadimdan keng rivojlanganligini ko‘rsatadi. Jumladan, Amir Temur saroyida yashagan ispan elchisi Rui Gonzales de Klavixo o‘z esdaliklarida saroyda kashta bezaklarini tomosha qilganini yozgan. Behzod “Zafarnoma” qo‘lyozmasiga ishlagan “Temur taxtda” miniatyurasida kashtali chodirni aks ettirgan.

Kashtado‘zlikning turlari va amaliy ahamiyati. O‘zbek kashtado‘zligi o‘zining amaliy maqsadiga qarab bir necha turlarga bo‘linadi. Katta o‘lchamli bezak kashtalari **suzana** (devoriy panel), **nimsuzana** (“yarim suzana”), **ko‘rpachalar, takyapush** (yostiq jildi), **oy-palak, gulko‘rpa, sandalipush** (sandal uchunqoplama), **zardevor, joynamoz** kabi buyumlarni o‘z ichiga oladi.

Kichik o‘lchamli kashta buyumlari sirasiga **oyna-xalta** va **shona-xalta**, **belbog‘lar**, **do‘ppi**, **dasturmol**, **jiyak** kabi mahsulotlar kiradi. Kashtado‘zlik O‘zbekiston xalqlarining oilaviy hayoti, marosim va bayramlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Qizlar 8-9 yoshidan boshlab kashtado‘zlikni o‘rganishgan va an’anaga ko‘ra o‘z sepiga kashtado‘zlik buyumlari tayyorlaganlar. O‘tmishda kashtado‘zliksiz uyni tasavvur etish qiyin edi – devorlar, ko‘rpachalar, sandal qoplamalari, beshik qoplamalari kashtalar bilan bezatilgan.

Zardo‘zlik – oltin kashta san’ati. O‘zbek kashtachiligining eng yuksak shakli – zardo‘zlik (oltin kashta) hisoblanadi. Bu hunar O‘zbekiston hududida qadimiy ildizlarga ega bo‘lib, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoro uning asosiy markazi bo‘lgan. Yozma manbalarga ko‘ra, XIX asrning ikkinchi yarmida Buxoro amiri saroyi – Arkda zardo‘zlar ustaxonasi faoliyat yuritgan. Bundan tashqari, 20 ga yaqin yirik ustaxonalar mavjud bo‘lgan. Shu davrda zardo‘zlik bilan asosan erkaklar shug‘ullangan.

Buxoro zardo‘zlari bir necha kashta tikish usullarini qo‘llaganlar:

1. **“Zardo‘zi-zamindozi”** – fonni oltin ip bilan to‘liq kashta qilish;
2. **“Zardo‘zi-guldozi”** – qog‘ozdan kesilgan naqsh asosida kashta tikish;
3. **“Zardo‘zi-guldozi-zamindozi”** – yuqoridagi ikki usulni birlashtirgan usul;
4. **“Zardo‘zi-berishimdozi”** – qo‘shma kashta;

5. **“Zardo‘zi-pulakchadozi”** – yaltiroq tangachalar bilan oltin kashta tikish.

Zardo‘zlikda naqshlar asosan o‘simliksimon xarakterga ega bo‘lgan. Asosiy motiflar rozetkalar, palmetkalar, butalar, daraxtlar, novdalar, gulli guldonlar, bodom, anor, olcha va uzumdan iborat bo‘lgan. “Guli-chinni” (xrizantema), “guli-qashqari” (Qashqar guli) kabi motiflarning qo‘llanilishi Xitoy chinnisining ta’sirini ko‘rsatadi.

Hududiy kashtachilik maktablari. O‘zbekistonning turli hududlarida kashtachilik o‘ziga xos mahalliy an’ana va xususiyatlarga ega bo‘lgan. XIX asrda yetakchi kashtachilik markazlari Norata, Buxoro, Samarqand, Shahrisabz, Toshkent va Farg‘onada shakllangan. Turdiyeva Qurbonoyning ta’kidlashicha, Buxoro, Samarqand va Farg‘ona vodiysi kashtachiligi o‘ziga xos naqsh va texnikalarni saqlab qolgan bo‘lib, har bir mintaqaning kashtachilik an’analari milliy merosning turfa xil qismlarini ifoda etadi.

Toshkent kashtachiligi o‘zining “palak” uslubi bilan mashhur bo‘lib, unda osmon jismlari – “oy palak”, “yulduz palak” tasvirlangan. Buxoro kashtalari oq gazlamaga tushirilgan va mayda gul novdalarining aylana shaklida joylashishi bilan ajralib turadi. Norata kashtalari o‘zining nozik “islimi” naqshlari bilan Markaziy Osiyodagi eng yaxshilaridan biri hisoblanadi. Shahrisabz “iroqi” kashtalari butun perimetr bo‘ylab naqshlar tushirilib, bo‘sh joy qoldirmasligi bilan gilamga o‘xshab ketadi. Surxondaryo va Qashqadaryo kashtalari yorqin ranglari, doiralarning navbatma-navbat tushirilishi va novdalar bilan bezatilishi bilan farqlanadi.

Kashta choklari va uslublarining xilma-xilligi o‘zbek kashtado‘zlarining katta mahoratidan dalolat beradi: Nurota, Buxoro, Samarqand kashtalari ko‘proq yo‘rma chok bilan, Shahrisabzda yo‘rma, kandaxayol, iroqi, Toshkentda esa ko‘proq bosma chok bilan tikilgan.

Kashtado‘zlik naqshlarining simvolik mazmuni. Kashtado‘zlikdagi bezak naqshlari va kompozitsiyasi uning amaliy maqsadiga bog‘liq bo‘lgan. Katta o‘lchamli kashtalar markaziy qism va hoshiyadan iborat bo‘lgan. Asosiy kashta motiflari kosmogonik kelib chiqishga ega bo‘lgan ramzlar (quyosh, oy, yulduzlar katta va kichik rozetkalar shaklida), o‘simlik va geometrik naqshlar, hayvonlar va qushlarning stilizatsiyalangan tasvirlaridan iborat.

Kashta naqshlari sehrli ma’noga ega bo‘lib, ular orqali sog‘lik, boylik, farzand ko‘rish tilaklari ifodalangan. Masalan, bodom yoki anor donalari sog‘lik va boylik tilagini, qalampir po‘stlog‘i yomon ko‘zdan saqlashni, qushlar esa oilaviy baxtni ifodalagan.

Zamonaviy kashtachilik. Hozirgi kunda O‘zbekistonda kashtachilik san’ati qayta tiklanish va rivojlanish bosqichini boshidan kechirmoqda. Bu

an’anaviy hunarmandchilikning eng ommabop turlaridan biri bo‘lib kelmoqda. Zamonaviy kashtachilikda an’anaviy texnika va bezaklarni qayta tiklashga, shuningdek, ularni yangi usullar bilan boyitishga katta e’tibor qaratilmoqda.

1990-yillardan boshlab butun mamlakat bo‘ylab shogirdlik tizimi qayta tiklandi va Buxoro zardo‘zligining eng yaxshi an’analari qayta jonlantirildi. Toshkent va Namanganlik mohir dizaynerlar Norata, Buxoro va Samarqand kashtachiligiga xos texnika va bezaklarni qayta tiklab, ularni xalq orasida katta talabga aylantirmoqdalar. Bugungi kunda kashtachilik nafaqat an’anaviy kiyimlarda, balki zamonaviy dizaynerlar tomonidan ishlab chiqilgan kiyimlar, sumkalar va aksessuarlarda ham keng qo‘llanilmoqda. Kashtado‘zlik, shuningdek, turizm, madaniy merosni saqlash va O‘zbekiston hunarmandchiligini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Muhokama. O‘zbek kashtachilik san’ati qadimiy ildizlarga ega bo‘lib, uning rivojlanishida mahalliy an’analar va tashqi madaniy ta’sirlar o‘zaro uyg‘unlashgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, kashtado‘zlikning har bir hududiy maktabi o‘ziga xos texnik va badiiy xususiyatlarga ega. Bu xilma-xillik O‘zbekistonning geografik va madaniy boyligini aks ettiradi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoro zardo‘zligining gullab-yashnagan davri kashtachilik san’atining eng yuksak cho‘qqisini ifodalaydi. Bu davrda zardo‘zlik nafaqat saroy hunarmandchiligi, balki shahar va qishloq aholisi orasida ham keng tarqalgan. Zardo‘zlikdagi “guli-chinni” kabi motiflarning mavjudligi Xitoy chinnisining ushbu san’atga ta’sirini ko‘rsatadi va Markaziy Osiyoning Buyuk Ipak yo‘lidagi muhim rolini tasdiqlaydi.

Zamonaviy kashtachilikda an’anaviy texnikalarni saqlab qolish va ularni yangi usullar bilan boyitish tendensiyasi kuzatilmoqda. STEAM texnologiyasini kashtachilikni o‘qitishda qo‘llash orqali yosh avlodning ushbu san’atga qiziqishini oshirish, an’anaviy hunarmandchilikni zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish imkoniyatlari yaratilmoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, interaktiv o‘qitish usullari orqali talabalarning kashtachilik bo‘yicha bilim darajasi 20-30% ga oshadi.

Biroq, kashtachilik an’analarini saqlash va rivojlantirishda bir qator muammolar ham mavjud. An’anaviy qo‘l kashtalarini tayyorlash ko‘p vaqt va mehnat talab qiladi, bu esa ularning narxini oshiradi. Mashina kashtalarining ko‘payishi qo‘l kashtalariga bo‘lgan talabni kamaytirishi mumkin. Shuningdek, yosh avlodning ushbu hunarga bo‘lgan qiziqishini oshirish, ustoz-shogird an’analarini davom ettirish muhim vazifa bo‘lib qolmoqda.

Xulosa. O‘zbek milliy hunarmandchiligida kashtado‘zlik san’ati qadimiy tarixga, boy an’analarga va o‘ziga xos badiiy xususiyatlarga ega. Ushbu san’at

turi xalqning ma’naviy dunyosi, estetik didi va hunarmandlik mahoratining yorqin ifodasidir. Tarixiy taraqqiyot davomida kashtachilik turli bosqichlarni bosib o‘tgan, hududiy xilma-xilligi bilan boyigan va bugungi kunda qayta tiklanish bosqichida.

Zardo‘zlik kabi o‘ziga xos yo‘nalishlari, turli hududiy maktablari va naqshlarning mazmuniy teranligi bilan o‘zbek kashtachiligi Markaziy Osiyo xalqlari madaniyatida muhim o‘rin egallaydi. An’anaviy kashtachilikni saqlash, rivojlantirish va kelajak avlodlarga yetkazish orqali milliy merosni asrab-avaylashga hissa qo‘shiladi.

Kelgusida kashtachilik an’analarini o‘rganish bo‘yicha quyidagi yo‘nalishlarda tadqiqotlar olib borish maqsadga muvofiq:

1. Kashtachilik naqshlarining semantik ma’nolarini chuqur o‘rganish;

2. Zardo‘zlik texnikasini zamonaviy dizayn bilan uyg‘unlashtirish imkoniyatlarini tadqiq etish;

3. Kashtachilik an’analarini saqlashda raqamli texnologiyalardan foydalanish usullarini ishlab chiqish;

4. Ustoz-shogird tizimini zamonaviy ta’lim usullari bilan takomillashtirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Badiiy akademiyasi. Kamola Akilovaning ilmiy dunyosi. – Toshkent, 2024.

2. Ismoilova G.X. The Effectiveness of Using Interactive Methods in Teaching the Embroidery Art as One of the Types of Uzbek National Handicrafts // International Journal of Political Sciences and Economics. – 2025. – Vol. 1(2). – P. 52-55.

3. Turdiyeva Q.O. Kashtachilik san’atini o‘qitishda an’anaviy va zamonaviy usullar // Ilmiy tadqiqotlar. – 2024. – Vol. 12(10).

4. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 1-jild. – Toshkent, 2000.

ИСЛАМСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ КАК ПЛАТФОРМА ДЛЯ МЕЖЦИВИЛИЗАЦИОННОГО СОТРУДНИЧЕСТВА: КОНЦЕПЦИЯ ТРЕТЬЕГО РЕНЕССАНСА

Мусурманкулов Ф.У.
Исследователь Института социально-духовных исследований при Республиканском центре духовности и просветительства

Tayanch so‘zlar: Uchinchi Uyg‘onish davri, Islom sivilizatsiyasi, Yangi O‘zbekiston, Merosni tiklash, Birinchi xalqaro forum, Kognitiv xavfsizlik, Ma’rifat.
Ключевые слова: Третий Ренессанс, Исламская цивилизация, Новый Узбекистан, Реституция наследия, Первый Международный форум, Когнитивная безопасность, Просвещение.
Key words: The Third Renaissance, Islamic civilization, New Uzbekistan, Heritage Restitution, The First International Forum on Cognitive Security, Education.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada Yangi O'zbekiston ilgari surayotgan xalqaro munosabatlarning yangi modeli sifatida «Uchinchi Renessans» konsepsiyasi tahlil qilinadi. Birinchi Xalqaro Islom sivilizatsiyasi forumi materiallari (Toshkent – Samarqand – Termiz, iyul 2026 yil) asosida Markaziy Osiyoning logistik markaz maqomidan global intellektual xab roliga o'tishi ko'rib chiqiladi. An'anaviy ma'naviy meros (Imom Buxoriy siymosi, Ibn Sino va Al-Xorazmiy asarlari) bilan zamonaviy texnologiyalarning sintezi dunyo parchalanishini yengib o'tish uchun noyob platforma shakllantirishi isbotlanadi. Tadqiqot ushbu jarayonning institutsionalashuvini Toshkentda Islom tamadduni markazini tashkil etish, madaniy kapitalni keng miqyosda restitutsiya qilish va Merosni asrash to'g'risidagi deklaratsiyani qabul qilish orqali qayd etadi. Uchinchi Renessans konsepsiyasi radikalizm va izolyatsionizm chaqiriqlariga pragmatik javob sifatida ilgari surilib, unda tarixiy xotira kognitiv xavfsizlik va texnologik suverenitet poydevori bo'lib xizmat qiladigan inklyuziv rivojlanish modelini taklif etadi.

РЕЗЮМЕ:
В статье анализируется концепция «Третьего Ренессанса» как новой модели международных отношений, продвигаемой Новым Узбекистаном. На основе материалов Первого Международного форума исламской цивилизации (Ташкент – Самарканд – Термез, июль 2026 года) рассматривается переход Центральной Азии от статуса логистического узла к роли глобального интеллектуального хаба. Доказывается, что синтез традиционного духовного наследия (фигура Имама Бухари, труды Ибн Сины и аль-Хорезми) с современными технологиями формирует уникальную платформу для преодоления фрагментации мира. Исследование фиксирует институционализацию этого процесса через создание Центра ис-

ламской цивилизации в Ташкенте, масштабную реституцию культурного капитала и принятие Декларации о сохранении наследия. Концепция Третьего Ренессанса позиционируется как прагматичный ответ на вызовы радикализма и изоляционизма, предлагающий миру модель инклюзивного развития, где историческая память служит фундаментом для когнитивной безопасности и технологического суверенитета.

SUMMARY:

The article analyzes the concept of the "Third Renaissance" as a new model of international relations promoted by New Uzbekistan. Based on the materials from the First International Forum of Islamic Civilization (Tashkent – Samarkand – Termez, July 2026), it examines Central Asia's transition from the status of a logistics hub to that of a global intellectual center. It is argued that the synthesis of traditional spiritual heritage (the figure of Imam Bukhari, and the works of Ibn Sina and Al-Khwarizmi) with modern technologies forms a unique platform for overcoming world fragmentation. The study records the institutionalization of this process through the establishment of the Center of Islamic Civilization in Tashkent, large-scale restitution of cultural capital, and the adoption of a Declaration on Heritage Preservation. The Third Renaissance concept is positioned as a pragmatic response to the challenges of radicalism and isolationism, offering the world a model of inclusive development where historical memory serves as the foundation for cognitive security and technological sovereignty.

Введение. Современный этап международных отношений характеризуется поиском новых форматов диалога, способных противостоять вызовам фрагментации мира и росту изоляционистских настроений. В этом контексте исламская цивилизация все чаще рассматривается не через призму геополитических или конфессиональных противоречий, а как потенциальная платформа для синтеза культур. Концепция «Третьего Ренессанса», активно продвигаемая в Центральной Азии, в частности, в Новом Узбекистане, предлагает гуманистическую модель развития, основанную на просвещении (Икро) и созидании.

Первоначальный импульс этой парадигме был дан стратегическим видением Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева. Еще в первые годы масштабных реформ им была сформулирована идея о необходимости возвращения Центральной Азии в центр глобальной интеллектуальной карты. Президент подчеркнул, что регион должен перестать восприниматься исключительно сквозь оптику безопасности и логистики, заявив о предложении Узбекистана на роль моста между Востоком и Западом, где историческое наследие ислама служит фундаментом для современного прогресса, а не препятствием для него.

Точкой отсчета Центральноазиатского ренессанса стало историческое обращение Президента Шавката Мирзиёева к мировому сообществу с трибуны Генассамблеи ООН в сентябре 2017 года [1]. Именно тогда была сформулирована ключевая мысль о том, что Ислам призывает человечество к добру и сохранению подлинного человеческого начала, а фигура Имама Бухари служит мостом между цивилизациями. Эта поли-

тическая воля трансформировалась в конкретные государственные решения. Согласно пятой стратегии Указа № УП-60 от 28 января 2022 года "О Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022 — 2026 годы", направленной на духовное обновление общества, в Самарканде учреждается Международный исследовательский центр имени Имама Бухари, а в столице создается Центр исламской цивилизации [3].

Идея Третьего Ренессанса доказывает: исламская цивилизация - это не архаизм, а возобновляемый источник инноваций. Пакистанский публицист Мухаммад Аббас Хан в своей книге «Узбекистан: Третий Ренессанс – концепция развития» отмечает, что выдвинутая Президентом Шавкатом Мирзиёевым идея базируется на синтезе научного прогресса и духовного возрождения, представляя собой уникальный пример политики развития человеческого потенциала[4]. Новый Узбекистан показывает пример государства, которое сохраняет свою идентичность, не отгораживаясь от современности стальными стенами, а интегрируя глобальные технологические тренды в свои исторические корни. Эта концепция является системным ответом на главные вызовы XXI века: идеологический радикализм, экономический изоляционизм и потерю исторической памяти. Через призму «Третьего Ренессанса», подкрепленную политической волей руководства, четкой нормативно-правовой базой и конкретными актами реституции, страна формирует новую региональную субъектность, предлагая путь к устойчивому развитию, где прошлое служит надежным фундаментом для технологического и гуманитарного прорыва будущего.

Материалы и методы. Изучение базируется на комплексном анализе данных, включающего итоговые документы Первого Международного форума исламской цивилизации (Самарканд – Ташкент – Термез, 7–11 июля 2026 года), официальные отчеты правительства Республики Узбекистан о реализации программ реституции культурного наследия за период 2017–2026 гг., а также материалы профильных сессий ICESCO (Организация исламского мира по вопросам образования, науки и культуры) и Всемирной мусульманской лиги.

Методологическая база исследования опирается на сочетание общенаучных и специальных подходов. Применены методы качественного контент-анализа стенограмм пленарных заседаний для выявления смысловых доминант в выступлениях богословов и политологов, дискурс-анализ официальных пресс-релизов международных организаций, а также сравнительно-исторический метод при оценке концепции ренессансов. Сравнительно-исторический подход позволил сопоставить институцио-

нальные механизмы Третьего Ренессанса с моделями государственного патронажа наук эпохи Тимуридов, выявив преемственность в архитектуре научных центров.

Историческим водоразделом современного этапа развития исламской гуманитарной мысли стало проведение Первого Международного форума исламской цивилизации. Мероприятие, собравшее более 500 ученых, государственных деятелей и представителей духовенства из 46 стран мира, прошло сразу в трех исторических столицах региона — Ташкенте, Самарканде и Термезе[5]. Выбор локаций носил глубоко символичный характер: именно эти города исторически выступали колыбелью таких мыслителей, как Имам Бухари, Аль-Хорезми, Ибн Сина и Аль-Фергани, чьи труды заложили фундамент современной математики, медицины и астрономии.

Состав участников продемонстрировал беспрецедентный уровень межцивилизационного диалога. В делегацию вошли генеральные секретари ведущих глобальных институтов, включая руководство Исламской организации по вопросам образования, науки и культуры (ICESCO), Всемирного совета мусульманских общин и Лиги арабских государств. Российскую академическую школу представила делегация Духовного управления мусульман РФ; особый резонанс вызвало выступление Стеллы Халиковой-Брундуковой с докладом «Самореализация мусульманки в современном мире», где был представлен российский опыт интеграции традиционных ценностей в цифровую экономику. Западную перспективу озвучил имам Мохамад Башар Арафат, подчеркнувший, что суть исламской цивилизации заключается не в архаике, а в ценностях науки, технологий и милосердия[5].

Мнения экспертного сообщества, зафиксированные в ходе пленарных дискуссий, разделились на несколько ключевых направлений оценки значимости форума:

Институциональный прорыв. Директор Центра исламской цивилизации в Узбекистане Фирдавс Абдухаликов отметил, что форум утвердился как ведущая мировая площадка, демонстрирующая международному сообществу реальные результаты духовно-просветительских реформ под руководством Президента Шавката Мирзиёева. По его словам, за короткий срок инициатива трансформировалась из декларации ООН 2017 года в работающую сеть научно-исследовательских центров имени Имама аль-Бухари, Имама аль-Матуриди и Имама ат-Термизи.

Концептуальное лидерство Центральной Азии. Ведущие востоковеды из Оксфорда и Каирского университета Аль-Азхар сошлись во мнении, что регион возвращает себе статус интеллектуального ядра мусульманского мира. Профессор истории Ближнего Востока Джон Уилсон в своем комментарии подчеркнул: «Мы наблюдаем уникальный феномен "просвещенного традиционализма". Узбекистан демонстрирует модель, где государственная поддержка реставрации мавзолеев идет рука об руку с либерализацией валютного рынка и внедрением искусственного интеллекта в археологию».

Нормативное значение. Участники Первого международного форума исламской цивилизации, который проходит в Узбекистане, приняли декларацию о сохранении, изучении и популяризации цивилизационного наследия мусульман. Принятая в Ташкенте декларация переводит абстрактную идею сохранения наследия в плоскость конкретных международных обязательств. Нормативное значение документа заключается в создании нового правового и организационного каркаса для гуманитарного сотрудничества, где Узбекистан впервые выступает не просто как участник, а как системный интегратор глобальных процессов в исламском мире.

Практические инициативы. В качестве главного результата эксперты выделили предложение создать на базе ташкентского Центра Всемирный альянс исламской цивилизации. Мнения экспертов-социологов о предложенной международной программы говорят, что «Исламская цивилизация - достояние всего человечества» призвана консолидировать усилия музеев, библиотек и университетов для запуска совместных реставрационных и цифровых проектов.

Официальные данные правительства Узбекистана подтверждают эффективность выбранной стратегии. За период 2017–2026 годов объем финансирования программ сохранения материального наследия увеличился втрое, что позволило завершить реставрацию комплекса Бахауддина Накшбанда и вернуть в страну более 2500 уникальных рукописей из частных европейских коллекций. Согласно отчету Министерства высшего образования, науки и инноваций, запуск Международных научно-исследовательских центров способствовал росту индекса цитируемости узбекистанских ученых в области востоковедения на 40% за последние три года. Таким образом, совокупность проанализированных материалов позволяет констатировать: Первый Международный форум исламской цивилизации стал не просто торжественным мероприятием, а точкой сборки новой глобальной архитектуры исламского просвещения. Заключения экс-

пертов свидетельствуют о переходе от декларативной защиты ценностей к их активной экономической, научной и технологической имплементации, закрепляя за регионом роль гаранта стабильности и гуманизма в Евразии. Принятая Дорожная карта международного сотрудничества на 2027–2031 годы фиксирует этот переход в конкретных KPI по созданию цифровой библиотеки и международной энциклопедии исламской цивилизации.

Результаты. В июле 2026 года прошёл главным интеллектуальным прорывом международный форум исламской цивилизации под девизом «Исламская цивилизация: путь мира, толерантности и просвещения», «Третий Ренессанс»-эпоха, где исламская цивилизация выступает не объектом изучения западного востоковедения, а самостоятельным эпистемологическим центром, генерирующим новые смыслы для всего человечества. Глава государства подчеркивал, что происходящие сегодня в республике трансформационные процессы по своей сути являются эпохой возрождения. Именно поэтому выдвинутые идеи построения «Нового Узбекистана» и достижения «Третьего Ренессанса» глубоко интегрированы в повседневную жизнь граждан: они гармонично вписываются в национальную повестку и формируют у населения вдохновляющий образ будущего, мобилизуя людей на реализацию великих целей[2].

Суть этой концепции заключается в преодолении ложной дихотомии между традицией и модерном. Участники форума аргументированно доказали, что исламская интеллектуальная традиция исторически лишена изоляционизма. В качестве эталонной модели был приведен Багдадский Дом мудрости (Байт аль-Хикма) времен Аббасидов. Это учреждение никогда не было лишь хранилищем текстов; оно функционировало как глобальный стартап по синтезу знаний, где сирийские христиане переводили Аристотеля на арабский язык, персидские математики разрабатывали алгебру, а индийские астрономы привносили концепцию нуля. Декларация ташкентского форума фиксирует отказ от эссенциалистского взгляда на религию как на догму. Ислам определяется через призму итогового документа как источник высокой этики научного поиска, методологии критического мышления и философии мирного сосуществования. Третий Ренессанс постулирует возвращение к этому первозданному духу свободного суждения, но уже в контексте квантовой физики, биоинформатики и искусственного интеллекта.

Практическим фундаментом для реализации этого амбициозного проекта стал феномен Нового Узбекистана. За последние пять лет республика предприняла беспрецедентные шаги по возвращению национального

культурного капитала, которые выходят далеко за рамки стандартной юридической реституции. Программы возвращения тысяч уникальных рукописей и артефактов из государственных и частных музеев Франции, Великобритании, России и Германии классифицируются аналитиками в рамках академической структуры не просто как восстановление исторической справедливости. Это акт символической демонстрации полного суверенитета над собственной памятью. Государство показало способность защищать свои нарративы на международной арене, создавая материальную базу для нового этапа просвещения. Без физического обладания первоисточниками любая концепция ренессанса осталась бы кабинетной теорией; сегодня Узбекистан обладает архивом, достаточным для переписывания целых глав мировой истории науки.

Параллельно с восстановлением материального наследия реализуется модель инклюзивной социальной инженерии. Новый Узбекистан позиционируется как действующая лаборатория современного мультикультурализма, где суверенная идентичность не требует ассимиляции меньшинств. В публичном пространстве страны узбекский язык органично сосуществует с русским языком межнационального общения, таджикским, каракалпакским, корейским и уйгурским. Эта лингвистическая полифония служит социальным предохранителем против этнонационализма.

Центральным архитектурным и смысловым узлом этой стратегии выступает Центр исламской цивилизации. Его концептуализация принципиально отличается от традиционных национальных музеев. Здесь наследие халифата Хорасана и империи Тимура представлено не как исключительная собственность одной нации или конфессии, требующая сакрализации, а как часть общего достояния человечества, открытая для деконструкции и критического анализа. Интеллектуальное пространство Центра спроектировано так, чтобы разрушить барьеры между светским и религиозным знанием. Манускрипты Ибн Сины выставляются рядом с чертежами Улугбека, демонстрируя неразрывность медицины, астрономии и метафизики в едином познавательном процессе.

Этот подход подтверждает ключевую гипотезу форума: деэскалация этнических границ возможна только через пере сборку общего исторического нарратива. Когда история перестает быть инструментом политической мобилизации и становится пространством совместного исследования, исчезают основания для ксенофобии. Декларация Ташкента предлагает конкретный механизм такой трансформации — создание Всемирного цифрового реестра и единой библиотеки. Оцифровка манускриптов дела-

ет их доступными исследователю в любой точке мира, лишая монополии на истину закрытые архивы.

Таким образом, Первый форум в Ташкенте зафиксировал рождение новой геополитической реальности. Концепция Третьего Ренессанса утверждает, что будущее глобального Юга и Востока строится не на отрицании Запада или слепом копировании его институтов, а на глубокой реконфигурации собственных исторических достижений. Инклюзивность, помноженная на жесткий контроль над своим культурным кодом и открытость цифровых технологий, формирует уникальный алгоритм развития. Узбекистан в этой схеме перестает быть географическим перекрестком и превращается в интеллектуальный хаб, где Восток заново формулирует универсальные ценности для наступающей эпохи.

Обсуждение. Концепция «Третьего Ренессанса», заявленная в рамках глобальных инициатив, представляет собой масштабный интеллектуальный проект, направленный на фундаментальную ревизию места исламской цивилизации в современном мироустройстве. Если первый (VIII–XIII вв.) и второй (эпоха Тимуридов) периоды расцвета были обусловлены естественным синтезом античного наследия и локальной мысли, то Третий Ренессанс ставит перед собой задачу более сложную: доказать жизнеспособность традиции в условиях тотальной цифровизации и постсекулярного мира. Глобальное значение этой инициативы заключается не просто в реставрации памятников или переиздании трактатов Ибн Сины, а в переосмыслении самой роли традиции-переходе от статуса пассивного хранителя артефактов к статусу активного генератора смыслов.

В XXI веке традицию принято воспринимать как консервативную силу, тормозящую прогресс. Инициатива Третьего Ренессанса совершает радикальную деконструкцию этого стереотипа. Она разрушает образ исламского мира как архаичного анклава, замкнутого на догматике. Напротив, концепция утверждает этот макрорегион в качестве потенциального источника инноваций, опирающегося на мощнейший исторический бэкграунд научных открытий. Математика (алгебра аль-Хорезми), медицина (Канон врачебной науки Ибн Сины), астрономия (самаркандская обсерватория Улугбека) и оптика ибн аль-Хайсама подаются здесь не как музейные экспонаты, а как действующие когнитивные матрицы. Это апелляция к историческому прецеденту независимого суждения, которое легитимизирует научный поиск сегодня. Традиция перестает быть цепью, сковывающей современность; она становится трамплином для технологического рывка.

Опыт Нового Узбекистана в этом контексте выступает наиболее наглядным кейсом нелинейной модернизации. Классическая западная модель развития часто предполагает разрыв с прошлым ради ускоренной индустриализации или цифровой трансформации (вестернизация). Модель Ташкента предлагает иную парадигму: государство сохраняет свою цивилизационную идентичность, суверенный культурный код и этические императивы, не отгораживаясь при этом от глобальных технологических трендов. Вместо того чтобы импортировать технологии вместе с чуждыми социальными надстройками, происходит их интеграция в исторические корни. Строительство IT-парков рядом с мавзолеями Самаркандских правителей или оцифровка древних манускриптов силами местных инженеров - это прагматичный ответ на системные вызовы XXI века, где суверенитет измеряется не только армией, но и способностью производить собственные смыслы и коды.

Эта стратегия точечно бьет по трем ключевым уязвимостям современного Востока:

Радикализм. Идеология экстремизма паразитирует на чувстве исторической неполноценности и ресентименте. Она конструирует миф о золотом веке, который был украден, и предлагает единственный путь его возвращения — разрушение через изоляцию и насилие. Третий Ренессанс подрывает эту базу путем предложения конструктивной альтернативы. Происходит смена культурного героя: вместо воина-изоляциониста (гуляма, готового умереть за идею прошлого) обществу предлагается вдохновляющий образ ученого-созидателя (муфаккира), который возвращает величие своей земле через жизнь, знание и созидание. Наука сакрализуется, становясь высшей формой служения.

Изоляционизм. В эпоху фрагментации глобальных цепочек поставок и нарастания протекционизма закрытость ведет к стагнации. Инициатива преодолевает этот барьер через политику открытых дверей для академического обмена. Приглашение иностранных исследовательских институтов к изучению восточных архивов, защита прав этнических и религиозных меньшинств внутри страны, создание мультикультурных образовательных хабов - всё это лишает изоляционизм логической опоры. Глобальность здесь понимается не как унификация, а как равноправный диалог, где восточная рукопись имеет такой же вес в мировой истории идей, что и европейский кодекс.

Потеря исторической памяти. Физическое разрушение объектов ЮНЕСКО и разграбление коллекций наносят удар по коллективному бес-

сознательному нации. Третий Ренессанс отвечает на это возвращением материального наследия (реставрация шедевров архитектуры Бухары, Хивы и Самарканда) и, что важнее, его тотальной цифровизацией. Создание глобальных баз данных, виртуальных реконструкций обсерваторий и онлайн-библиотек делает наследие доступным для любого исследователя в любой точке планеты. Память изымается из-под угрозы физического уничтожения и переводится в распределенное, неуязвимое состояние.

Через призму «Третьего Ренессанса» формируется принципиально новый путь к устойчивому развитию. Устойчивость здесь означает не экологический баланс сам по себе, а психологическую и когнитивную устойчивость общества. Когда у народа есть прочный исторический фундамент, ему не нужны внешние суррогаты идентичности. Прошлое перестает быть политическим инструментом манипуляции ностальгией; оно служит надежной стартовой площадкой для технологического и гуманитарного прорыва.

Итогом реализации этой модели становится обеспечение когнитивной безопасности. Общество, глубоко понимающее свои истоки и способное вести сложный диалог между теологией, классической философией и квантовой физикой, обладает иммунитетом к примитивной пропаганде и внешнему информационному давлению. Оно способно самостоятельно фильтровать потоки информации, отделяя деструктивный шум от полезных технологий. Таким образом, Третий Ренессанс позиционируется не как региональный реваншизм, а как глобальный вклад в многополярность человеческой мысли, доказывающий, что будущее человечества может строиться на перекрестке алгоритмов искусственного интеллекта и мудрости Авиценны, Имам аль-Бухари и многих других.

Заключение. Итоги Первого международного форума, состоявшегося в Ташкенте, знаменуют собой важный сдвиг в архитектуре современных международных отношений. Они убедительно демонстрируют, что исламская цивилизация сегодня выступает не пассивным объектом глобальных процессов, а их активным субъектом — полноправным архитектором новой глобальной повестки. Провозглашенная Новым Узбекистаном концепция Третьего Ренессанса становится смысловым ядром этого процесса, выводя Центральную Азию за рамки узкорелигиозного и постколониального восприятия. Форум доказал: регион предлагает мировому сообществу не абстрактные декларации, а работающую прагматичную модель развития, основанную на синтезе традиций и инноваций.

Ключевым инструментом этой модели выступает мягкая сила нового типа, фундаментом которой служат три взаимосвязанных элемента: просвещение (Икро), инклюзивность и бережное отношение к собственному наследию. В отличие от классических западных концепций мягкой силы, опирающихся преимущественно на экспорт массовой культуры или экономическое доминирование, центральноазиатский подход делает ставку на интеллектуальное лидерство и этическую дипломатию. Принцип Икро трактуется расширительно - как непрерывный диалог науки, искусства и богословия, где светское знание гармонично сосуществует с духовными традициями. Это формирует мощный нарратив просвещения, исторически свойственный великим мыслителям Бухары, Самарканда и Хивы, и возвращает региону статус одного из мировых интеллектуальных центров. Инклюзивность же проявляется в системной поддержке многоязычия и межрелигиозного диалога, что превращает потенциальные линии разлома в точки сборки для совместного будущего.

Практические шаги Республики Узбекистан придают этому теоретическому каркасу необходимый вес и легитимность. Программы по реституции культурных ценностей, возвращению незаконно вывезенных рукописей и артефактов, а также масштабная цифровизация исторического наследия являются актами высокого символического значения. Эти действия транслируют международному сообществу четкий сигнал о суверенном праве народов Центральной Азии на собственную историю и отказ от роли периферии чужих геополитических проектов. Поддержка многоязычного образования внутри страны служит внутренним гарантом социальной стабильности, предотвращая радикализацию через маргинализацию отдельных групп, и одновременно готовит почву для внешней открытости.

Совокупность этих факторов подтверждает высокую жизнеспособность предложенной платформы. Она создает долгосрочную основу для межцивилизационного сотрудничества, предлагая эффективную альтернативу нарастающей фрагментации мира, блоковому мышлению и языку ультиматумов. Модель Третьего Ренессанса демонстрирует возможность органичного встраивания богатого исламского этико-правового и научного наследия в контекст Четвертой промышленной революции без потери идентичности.

В более широком смысле Ташкентский форум фиксирует конец эпохи интеллектуальной монополии Запада на формирование универсальных ценностей. Исламский мир, долгое время воспринимавшийся сквозь при-

зму кризисных явлений, предъявляет собственный позитивный проект будущего. Успех этой инициативы будет зависеть от способности стран региона сохранить внутренний баланс между модернизацией и консервацией, однако сам факт постановки столь амбициозной задачи переводит Центральную Азию из категории «мягкого подбрюшья» Евразии в разряд ее главного смыслообразующего центра. Таким образом, итоги форума в Ташкенте следует рассматривать не просто как региональный успех Нового Узбекистана, но как заявку на переформатирование правил игры во всей системе глобального управления XXI века.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Мирзиёев Ш.М. Выступление Президента Республики Узбекистан на 72-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН // Нью-Йорк, 19 сентября 2017 г.-Текст: электронный // Официальный веб-сайт Президента Республики Узбекистан. — URL: https://president.uz/ru/lists/view/1063

2. Мирзиёев Ш.М. Что такое Третий Ренессанс? // Газета.uz. - 2021. - 17 авг. - URL: https://www.gazeta.uz/ru/2021/08/17/renaissance/

3. Указа № УП-60 от 28 января 2022 года "О Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022 - 2026 годы"

4. Хан М.А. Узбекистан: Третий Ренессанс – концепция развития / Мухаммад Аббас Хан; [предисл. Ш. Шарифа]. - Ташкент : Изд-во Национальной библиотеки Узбекистана им. Алишера Навои, 2025.

5. Центр исламской цивилизации в Узбекистане

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

TEXNOLOGIYALIQ PROCESTE MIYNET ISKERLIGI QÁWIPSIZLIGI PÁNIN SANLI BILIMLENDIRIW ORTALIǴINDA OQITIW SISTEMASIN JETILISTIRIWDIŃ ÁHMIYETLI BAǴDARLARI

Sadaddinov U.U.
Ajiniyaz atındaǵı NMPI, "Texnologiyalıq tálim" kafedrası úlken oqıtıwshısı, pedagogika pánleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD)

Tayanch so'zlar: ta'lim talablari, raqamli ta'lim muhiti, integratsion model, kompetensiyaviy yondashuv, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, favqulodda vaziyatlar, favqulodda vaziyatlarda harakat qilish.
Ключевые слова: образовательные требования, цифровая образовательная среда, интеграционная модель, компетентностный подход, информационно-коммуникационные технологии, чрезвычайные ситуации, действия в чрезвычайных ситуациях.
Key words: educational requirements, digital educational environment, integration model, competency-based approach, information and communication technologies, emergency situations, emergency response.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada "Texnologik jarayonda mehnat faoliyati xavfsizligi" fanini o'qitish tizimini zamonaviy ta'lim talablari asosida takomillashtirishning dolzarb yo'nalishlari tadqiq etilgan. Tadqiqotda raqamli ta'lim texnologiyalari, pedagogik modellashtirish va kompetensiyaviy yondashuv asosida fanni raqamli ta'lim muhitida o'qitishning integratsion modeli ishlab chiqilgan. Talabalarning favqulodda vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish, xavf-xatarlarni baholash va xavfsizlik madaniyatini shakllantirish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilishi asoslangan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье исследованы актуальные направления совершенствования системы преподавания дисциплины "Безопасность трудовой деятельности в технологическом процессе" на основе современных образовательных требований. В исследовании разработана интеграционная модель преподавания предмета в цифровой образовательной среде на основе цифровых образовательных технологий, педагогического моделирования и компетентностного подхода. Обосновано, что это служит развитию компетенций студентов по принятию правильных решений в чрезвычайных ситуациях, оценке рисков и формированию культуры безопасности.
SUMMARY:
This article investigates current directions for improving the system of teaching the subject "Labor Safety in Technological Processes" based on modern educational requirements. The study

developed an integrated model for teaching science in a digital educational environment based on digital educational technologies, pedagogical modeling, and a competency-based approach. It is substantiated that it serves to develop students' competencies in making correct decisions in emergency situations, assessing risks, and forming a safety culture.

Texnika hám texnologiyalar rawajlanǵan házirgi dáwirde insan ómiri hám densawlıǵın qorǵaw, qáwiplerdi aldınnan anıqlaw hám ayrıqsha jaǵdaylarda durıs háreket etiw kónlikpelerin qáliplestiriw bilimlendiriw sistemasınıń áhmiyetli wazıypalarınan biri bolıp esaplanadı. Tábiyiy, texnogen hám ekologiyalıq tústegi ayrıqsha jaǵdaylardıń kóbeyip barıwı xalıq, ásirese, bolajaq qánigelerdiń miynet processlerindegi bilim hám ámeliy tayarlıǵın jetilistiriw zárúrligin júzege keltirmekte [1].

Texnologiyalıq proceste miynet iskerligi qáwipsizligi páni shaxstıń qáwipsiz ómir súriw mádeniyatın qáliplestiriw, miynet procesinde qáwipsizlik talaplarına ámel etiw, ayrıqsha jagdaylarda ózin hám basqalardı qorgawga tayarlawda áhmiyetli orın tutadı. Sol sebepli bul pándi oqitiw mazmuni hám metodikasın zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalar tiykarında jetilistiriw áhmiyetli ilimiy-pedagogikalıq mashqalalardan biri esaplanadı.

Ózbekstan Respublikasında tálim sistemasında sanlı bilimlendiriw ortalıǵın rawajlandırıw hám sapasın arttırıwǵa qaratılgan reformalar nátiyjesinde bilim beriw procesine málimleme-kommunikaciya texnologiyaların keńnen engiziw tiykargı wazıypalardan biri sipatında belgilengen [2]. Sanlı texnologiyalardan paydalanıw bilimlendiriw procesin individuallastırıw, oqıw materialların vizuallastırıw hám studentlerdiń erkin bilim alıw múmkinshiliklerin keńeytiw imkaniyatın beredi.

Pedagogikalıq izertlewlerde turmıs iskerligi qáwipsizligi tarawındaǵı bilimlendiriw máseleleri bir qatar ilimpazlar tárepinen úyrenilgen. Atap aytqanda, S.V.Belov, V.A.Devisilov hám basqa izertlewshiler tárepinen ilimniń teoriyalıq tiykarları, miynetti qorǵaw, ayrıqsha jaǵdaylarda háreket etiw hám qáwipsizlik mádeniyatın qáliplestiriw máselelerine keń itibar qaratılǵan [3-4]. Biraq “Texnologiyalıq proceste miynet qáwipsizligi” pánin sanlı bilimlendiriw ortalıǵı tiykarında oqıtıw, virtual modellestiriw, elektron bilimlendiriw resursları hám interaktiv texnologiyalardı birden-bir pedagogikalıq sistema sıpatında qollanıw máseleleri jeterlishe sáwlelendirilmegen.

Izertlewdiń ilimiy mashqalası oqıtıwdıń házirgi jaǵdayın analizlew, oqıtıw procesin sanlı texnologiyalar tiykarında jetilistiriw, studentlerde ámeliy qáwipsizlik kompetenciyaların qáliplestiriwdiń nátiyjeli pedagogikalıq mexanizmlerin islep shıǵıw, sanlı bilimlendiriw texnologiyalarınıń

pedagogikalıq imkaniyatların anıqlaw hám bilimlendiriw nátiyjeliligine tásirin tiykarlaw wazıypası etip alındı.

Kompetenciyalıq qatnas, sanlı pedagogika, sistemalı qatnas hám pedagogikalıq modellestiriw principleri "Texnologiyalıq proceste miynet iskerligi qáwipsizligi" pánin oqitiw procesin zamanagóy talaplar tiykarında qayta shólkemlestiriw, oniń mazmuni hám texnologiyaların jetilistiriw imkaniyatın beredi.

Izertlew procesinde modellestiriwdiń ilimiy-pedagogikalıq metodlarınan paydalanıldı. Bul metodlar studentlerdiń pándi ózlestiriw procesindegi belsendiligin, sanlı bilimlendiriw qurallarınan paydalanıw nátiyjeliligin hám ámeliy tapsırmalardı orınlaw procesindegi ózgerislerdi analizlew imkaniyatın berdi.

Izertlew procesinde tómendegi pedagogikalıq sharayatlarǵa ayrıqsha itibar qaratıldı:

1. Sanlı bilimlendiriw ortalıǵın jaratıw. Elektron oqiw materialları, multimedia prezentaciyaları, onlayn testler hám virtual modellerden paydalanıw.

2. Pán mazmunın ámeliyatqa bagdarlaw. Ayrıqsha jagdaylardı analizlew, qáwiplerdi bahalaw hám qarar qabil etiwge qaratilgan ámeliy shınıǵıwlardı shólkemlestiriw.

3. Studentlerdiń óz betinshe bilim alıwın qollap-quwatlaw. Elektron platformalar arqalı qosımsha materiallardan paydalanıw imkaniyatın jaratıw.

4. Kompetenciyalıq qatnastı támiyinlew. Bilim beriw nátiyjelerin tek teoriyalıq bilimler menen emes, al ámeliy xızmet nátiyjeleri tiykarında bahalaw.

Solay etip, tańlanǵan metodlar "Texnologiyalıq proceste miynet iskerligi qáwipsizligi" pánin sanlı bilimlendiriw ortalıǵı tiykarında jetilistiriwdiń teoriyalıq hám ámeliy tiykarların belgilep berdi.

Izertlew nátiyjesinde pándi oqıtıw sistemasın jetilistiriwge baǵdarlanǵan sanlı bilimlendiriw ortalıǵında oqıtıwdıń integraciyalıq modeli tálim procesinde sanlı texnologiyalardan maqsetli paydalanıw, studentlerdiń ámeliy tayarlıǵına elede itibar qaratıw hám olarda qáwipsizlik kompetenciyalardı qáliplestiriwge qaratılǵan bir pútin pedagogikalıq sistema sıpatında qaraladı.

1-keste

Integraciyalıq modeldiń quramlıq komponentleri hám olardıń wazıypaları

Komponent	Tiykarǵi mazmunı	Tálim nátiyjesi
Maqsetli	Tálimniń maqset hám kompetenci-yaların belgilew	Oqıwshılarda qáwipsizlikke tiyisli maqsetli iskerlik qáliplesedi.

Mazmunli	Pán temaların sanlı resurslar tiykarında sáwlelendiriw	Teoriyalıq bilimler sistemalastırıladı.
Texnologiyalıq	MKT, elektron resurslar hám virtual qurallardan paydalanıw	Bilimlendiriw procesi interaktivlesedi.
Ámeliy-funkcional	Ámeliy shinigiwlar hám modellestirilgen jagdaylar	Real jagdaylarda háreket etiw qábileti rawajlanadi.
Nátiyjeli	Bilim hám kónlikpelerdi bahalaw	Kompetentli qánige tayarlanadi.

Izertlew nátiyjeleri pándi sanlı bilimlendiriw ortalıǵı tiykarında oqıtıw bir qatar abzallıqlarǵa iye ekenligin kórsetedi.

Birinshiden, virtual modellestiriw texnologiyaları arqalı studentler real turmısta júzege keliwi múmkin bolǵan qáwipli jaǵdaylardı qáwipsiz ortalıqta úyreniw imkaniyatına iye boladı. Máselen, órt, jer silkiniw, óndiris avariyaları sıyaqlı jaǵdaylardı modellestiriw arqalı studentlerdiń qarar qabıl etiw qábileti rawajlandırıladı.

Ekinshiden, elektron tálim resurslarınan paydalanıw studentlerdiń óz betinshe bilim alıw imkaniyatların keńeytedi. Elektron sabaqlıqlar, videomateriallar, test sistemaları hám interaktiv tapsırmalar pándi ózlestiriw nátiyjeliligin arttıradı.

Úshinshiden, sanlı texnologiyalar oqıtıwshı hám student arasındaǵı pedagogikalıq birge islesiwdi jańa basqıshqa alıp shıǵadı. Bunda oqitıwshı informaciya beriwshi emes, al bilim beriw procesin shólkemlestiriwshi hám bagdarlawshı subyekt sipatında kórinedi.

2-keste

Sanlı bilimlendiriw ortalıǵı tiykarında qáliplesetuǵın kompetenciyalar

Kompetenciya	Mazmuni
Qáwipsizlik kompetenciyası	Qáwiplerdi anıqlaw, bahalaw hám aldın alıw
Informaciyalıq kompetenciya	Sanlı resurslardı izlew, analizlew hám qollay alıw
Ámeliy kompetenciya	Ayrıqsha jagdaylarda háreket etiw algoritmlerin orınlaw
Kommunikativ kompetenciya	Toparda háreket etiw hám qarar qabıl etiw
Shólkemlestiriw kompetenciyası	Qáwipsizlik ilajların rejelestiriw.

Izertlew nátiyjeleri tiykarında sanlı bilimlendiriw texnologiyalarınan paydalanıw:

- oqiw materialların túsinikli hám kórgizbeli usınıw;
- studentlerdiń pánge qızıǵıwshılıǵın arttırıw;
- óz betinshe bilim alıw iskerligin rawajlandırıw;
- teoriyalıq bilimlerdi ámeliy kónlikpeler menen baylanıstırıw;
- ayrıqsha jagdaylarga psixologiyalıq hám ámeliy tayarlıqtı kúsheytiw imkaniyatın beredi.

Islep shıǵılǵan integraciyalıq model "Texnologiyalıq proceste miynet iskerligi qáwipsizligi" pánin oqitiw sistemasın jetilistiriwdiń nátiyjeli pedagogikalıq mexanizmi sipatında kórinedi. Pándi oqitiw sistemasın jetilistiriwde cifrlı bilimlendiriw texnologiyalarınan paydalanıw bilim beriw procesiniń mazmun hám sapa táreplerin jetilistiriw imkaniyatın beredi.

Dástúriy oqıtıw usıllarında tiykarǵı itibar kóbirek teoriyalıq bilimlerdi jetkeriwge qaratılǵan bolsa, sanlı bilimlendiriw ortalıǵı tiykarında shólkemlestirilgen processte studentlerdiń óz betinshe belsendiligi, ámeliy sabaqlarda qatnasıwı hám mashqalalı jaǵdaylarda qarar qabıl ete alıw qábileti rawajlanadı.

Usınılǵan integraciyalıq model ámeldegi kózqaraslardan parıqlı túrde pánniń mazmunı, sanlı texnologiyalar hám kompetenciyalıq kózqarastı birden-bir pedagogikalıq sistema sıpatında birlestiredi.

Izertlew nátiyjeleri sırt el ilimpazlarınıń sanlı bilimlendiriw texnologiyaları boyınsha alıp barǵan izertlewleri menen únles alıp barılǵan. Atap aytqanda, virtual reallıq hám simulyaciyalıq texnologiyalardan paydalanıw quramalı proceslerdi qáwipsiz ortalıqta úyreniw, studentlerdiń ámeliy kónlikpelerin rawajlandırıw imkaniyatın beretuǵını atap ótilgen [6; 7].

Texnologiyalıq proceste miynet iskerligi qáwipsizligi pániniń ózine tán ózgesheligi sonda, onda bilimlerdi tek teoriyalıq ózlestiriw jeterli emes. Student qáwiplerdi bahalaw, ayrıqsha jaǵdaylarda háreket etiw algoritmlerin biliw hám ámeliyatta qollay alıw qábiletine iye bolıwı kerek. Usi kózqarastan, virtual modellestiriw hám keys texnologiyalarınan paydalanıw úlken pedagogikalıq áhmiyetke iye [5].

Islep shıǵılǵan model tómendegi tárepleri menen ilimiy áhmietke iye:

• texnologiyalıq proceste miynet iskerligi qáwipsizligi pánin oqitiw procesin sanlı transformaciyalaw imkanın beredi;

• studentlerdiń ámeliy hám kásiplik kompetenciyaların qáliplestiriwge bagdarlangan;

• bilimlendiriw procesinde teoriya hám ámeliyat integraciyasın támiyinleydi;

• ayrıqsha jagdaylardı modellestiriw arqalı real jagdaylarga tayarlıqtı arttıradı.

Sonıń menen birge, sanlı bilimlendiriw texnologiyaların engiziw belgili bir shólkemlestiriwshilik hám pedagogikalıq shártlerdi talap etedi. Sonnan:

• bilimlendiriw mákemeleriniń texnikalıq bazasın rawajlandırıw;

• pedagoglardıń sanlı kompetenciyaların asırıw;

• sapalı elektron oqiw resursların jaratıw;

• sanlı bilimlendiriw platformalarınan nátiyjeli paydalanıw.

Keleshekte pándi oqitiwda jasalma intellekt, virtual reallıq (VR), keńeytilgen reallıq (AR) hám intellektual bahalaw sistemalarınan paydalanıw imkaniyatların izertlew maqsetke muwapıq boladı.

Izertlew nátiyjeleri tiykarında tómendegi juwmaqlarǵa kelindi:

1. Oqitiw sistemasın jetilistiriw zamanagóy bilimlendiriw talaplarınan kelip shiǵatuǵın áhmiyetli pedagogikalıq wazıypalardan biri esaplanadı.

2. Sanlı bilim beriw texnologiyalarınan paydalanıw pán mazmunın jetilistiriw, oqiw materialların vizuallastırıw hám studentlerdiń óz betinshe bilim alıw iskerligin rawajlandırıw imkaniyatın beredi.

3. Islep shıǵılǵan oqıtıwdıń integraciyalıq modeli maqset, mazmun, texnologiya, ámeliy xızmet hám nátiyje komponentleriniń óz ara baylanısın támiyinleydi hám studentlerde qáwiplerdi bahalaw, ayrıqsha jagdaylarda duris qarar qabil etiw, qáwipsizlik qaǵıydaların ámeliyatta qollanıw hám de sanlı informaciya resurslarınan nátiyjeli paydalanıw kompetenciyaları qáliplesedi.

Pándi sanlı bilimlendiriw ortalıǵı tiykarında oqıtıw bolajaq qánigelerdiń kásiplik tayarlıǵın arttırıw, qáwipsizlik mádeniyatın qáliplestiriw hám bilimlendiriw nátiyjeliligin támiyinlewge xızmet etedi.

Ulıwma alǵanda, usınıs etilgen kózqaras “Texnologiyalıq proceste miynet iskerligi qáwipsizligi” pánin oqıtıwdı dástúriy informaciya beriw procesinen zamanagóy, interaktiv hám kompetenciyaǵa baǵdarlanǵan bilimlendiriw sistemasına ótkeriw imkaniyatın beredi.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentyabr.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi PF–6079-son «Raqamli O‘zbekiston – 2030» strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni.

3. Белов С.В. Безопасность жизнедеятельности и защита окружающей среды (техносферная безопасность): учебник. – Москва: Юрайт, 2021. – 682 с.

4. Девисилов В.А. Охрана труда: учебник для вузов. – Москва: Форум, 2020. – 512 с.

5. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – Москва: Педагогика, 1989.

6. Bates A.W. Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning. – Vancouver: Tony Bates Associates Ltd., 2019.

7. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.

DIFFERENSIAL TENGLAMALARNING IQTISODIY MASALALARNI O‘QITISHDAGI PEDAGOGIK AHAMIYATI

Urazmetova Sh.A.
Urganch RANCH texnologiya universiteti,
“Pedagogika va aniq fanlar” kafedrasi dotsenti

Tayanch so‘zlar: differensial tenglama, pedagogika, iqtisodiy model, matematik modellashtirish, iqtisodiy tafakkur, interfaol metod, kompetensiyaviy yondashuv, iqtisodiy ta’lim.
Ключевые слова: дифференциальное уравнение, педагогика, экономическая модель, математическое моделирование, экономическое мышление, интерактивный метод, компетентностный подход, экономическое образование.
Key words: differential equation, pedagogy, economic model, mathematical modeling, economic thinking, interactive method, competency-based approach, economic education.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada differensial tenglamalarni iqtisodiy mazmundagi masalalar asosida o‘qitishning pedagogik ahamiyati tahlil qilingan. Tadqiqot davomida matematik modellashtirishning zamonaviy ta’lim tizimidagi o‘rni, differensial tenglamalarni iqtisodiy jarayonlar bilan bog‘lab o‘qitish metodikasi hamda interfaol ta’lim texnologiyalarining samaradorligi yoritilgan. Kapital o‘sishi, talab va taklif dinamikasi, investitsiya jarayonlari kabi iqtisodiy modellar differensial tenglamalar yordamida tushuntirilgan hamda amaliy misollar asosida tahlil etilgan. Shuningdek, rus va xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari asosida differensial tenglamalarni o‘qitishning metodologik asoslari bayon qilingan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируется педагогическое значение преподавания дифференциальных уравнений на основе экономических вопросов. Исследование освещает роль математического моделирования в современной системе образования, методологию преподавания дифференциальных уравнений в контексте экономических процессов, а также эффективность интерактивных образовательных технологий. Экономические модели, такие как рост капитала, динамика спроса и предложения, инвестиционные процессы, объясняются с помощью дифференциальных уравнений и анализируются на основе практических примеров. Также намечаются методические основы преподавания дифференциальных уравнений на основе научных взглядов российских и зарубежных ученых.
SUMMARY:
This article analyzes the pedagogical significance of teaching differential equations based on economic issues. The research highlights the role of mathematical modeling in the modern education system, the methodology for teaching differential equations in relation to economic processes, and the effectiveness of interactive educational technologies. Economic models such as capital growth, supply and demand dynamics, and investment processes are explained using differential equations and analyzed on the basis of practical examples. Also, the methodological foundations of teaching differential equations are outlined based on the scientific views of Russian and foreign scientists.

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamli iqtisodiyot sharoitida oliy ta'lim tizimida matematika fanlarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o'qitish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, differensial tenglamalarni iqtisodiy mazmundagi masalalar bilan integratsiyalashgan holda o'qitish talabalar bilimini mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega.

Differensial tenglamalar iqtisodiyot, texnika, biologiya va boshqa ko'plab fanlarda uchraydigan dinamik jarayonlarni tavsiflashda asosiy matematik vositalardan biridir. Iqtisodiyotda esa kapitalning o'sishi, investitsiya dinamikasi, inflyatsiya jarayonlari, talab va taklif muvozanati kabi masalalar differensial tenglamalar yordamida modellashtiriladi.

Shu sababli differensial tenglamalarni iqtisodiy misollar yordamida o'qitish:

- talabalarni mustaqil fikrlashga;
- iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishga;
- matematik modellashtirish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Rus pedagog olimi L.S. Vygotskiy shunday ta'kidlaydi: "Ta'lim o'quvchi tafakkurini rivojlantirishi va uni mustaqil fikrlashga yo'naltirishi kerak" [1].

Darhaqiqat, differensial tenglamalarni real iqtisodiy jarayonlar bilan bog'lab o'qitish talabaning mavzuga bo'lgan qiziqishini oshiradi va nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lash imkonini beradi.

A.N. Kolmogorov esa matematikaning ta'limdagi rolini quyidagicha baholaydi: "Matematika mantiqiy tafakkurni rivojlantiruvchi eng muhim fanlardan biridir" [2].

Bugungi kunda ko'plab talabalar differensial tenglamalarni murakkab va abstrakt mavzu sifatida qabul qiladilar. Shu sababli ularni iqtisodiy masalalar
yordamida o'qitish pedagogik jihatdan samarali yondashuv hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi differensial tenglamalarni iqtisodiy mazmundagi masalalar orqali o'qitishning pedagogik ahamiyatini tahlil qilish va samarali metodlarni ko'rsatib berishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat:

- differensial tenglamalarning iqtisodiy modellarini o'rganish;
- iqtisodiy masalalarni o'qitish metodikasini tahlil qilish;
- interfaol metodlarning samaradorligini aniqlash;
- amaliy misollar yordamida metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Adabiyotlar tahlili. Differensial tenglamalarni o'qitish metodikasi ko'plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Xususan, rus olimlari matematika ta'limi va matematik modellashtirishning pedagogik jihatlariga alohida e'tibor qaratganlar.

L.V. Kantorovich iqtisodiy jarayonlarni matematik modellashtirish haqida shunday yozadi:"Matematik modellar iqtisodiy qarorlarni ilmiy asosda qabul qilish imkonini beradi" [3].

A.A. Samarskiy esa matematik modellashtirishning ahamiyati haqida quyidagicha fikr bildiradi: "Murakkab iqtisodiy tizimlarni differensial tenglamalarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi" [4].

N.N. Moiseev matematik modellashtirishni iqtisodiy prognozlashning asosiy vositasi deb hisoblaydi [5].

Xorijiy olimlardan A.C. Chiang iqtisodiy matematik modellarni o'rganishda differensial tenglamalarning alohida o'rin tutishini ta'kidlaydi [6].

Samuelson esa iqtisodiy dinamika haqida quyidagicha yozadi: "Iqtisodiy jarayonlarning rivojlanishi matematik dinamika yordamida chuqurroq o'rganiladi" [7]. Mankiw investitsiyaning iqtisodiy o'sishdagi roliga yuqori baho beradi [8].

Shuningdek, Boyce va DiPrima differensial tenglamalarni iqtisodiy va texnik jarayonlarni modellashtirishdagi universal vosita sifatida e'tirof etadilar [9].

Yuqoridagi ilmiy qarashlar differensial tenglamalarni iqtisodiy masalalar bilan integratsiyalashgan holda o'qitishning dolzarbligini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

- matematik modellashtirish;
- pedagogik kuzatuv;
- iqtisodiy tahlil;

- taqqoslash metodi;
- kompetensiyaviy yondashuv;
- interfaol ta'lim metodlari.

Tadqiqot davomida differensial tenglamalarni iqtisodiy masalalar asosida o'qitishning samaradorligi tahlil qilindi. Talabalarning mavzuni o'zlashtirish darajasi amaliy mashg'ulotlar orqali baholandi.

Pedagogik tajribada:

- muammoli ta'lim;
- keys-stadi;
- guruhlarda ishlash;
- axborot texnologiyalaridan foydalanish usullari qo'llanildi.

P.Ya. Galperinning fikriga ko'ra: "Bilim amaliy faoliyat jarayonida samarali shakllanadi" [10].

Shu sababli differensial tenglamalarni iqtisodiy misollar yordamida tushuntirish metodik jihatdan samarali hisoblanadi.

Asosiy qism. Differensial tenglamalarni o'qitishning pedagogik asoslari. Differensial tenglamalarni iqtisodiy masalalar asosida o'qitish talabalar tafakkurini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Chunki iqtisodiy modellar yordamida mavzu real hayot bilan bog'lanadi.

Bunday yondashuv:

- matematik bilimlarni mustahkamlaydi;
- iqtisodiy fikrlashni rivojlantiradi;
- kasbiy kompetensiyalarni shakllantiradi;
- talabalarning fanga qiziqishini oshiradi.

Kapital o'sishi modelini o'qitish.

Kapitalning o'sishi differensial tenglamalarning eng sodda iqtisodiy modellaridan biri hisoblanadi.

Model:

$$\frac{dK}{dt} = rK$$

Bu yerda:

- K— kapital hajmi;
- r— o'sish koeffitsiyenti.

Yechim:

$$K(t) = K_0 e^{rt}$$

Misol 1.

Bankka 12 million so'm 10% yillik stavka bilan qo'yildi. 3 yildan keyingi kapital:

$$K(3) = 12e^{0.3}$$

Natija:

$$K(3) \approx 16.2$$

Bu misol orqali talabalar:

- eksponensial o'sishni;
- differensial tenglama yechimini;
- iqtisodiy prognozlashni o'rganadilar.

Talab va taklif modelini o'qitish. Bozor iqtisodiyotida narx o'zgarishini tushuntirish differensial tenglamalarni o'qitishda samarali usullardan biridir.

Model:

$$\frac{dp}{dt} = a(D - S)$$

Misol 2.

- Berilgan: p— mahsulot narxi;
- D— talab;

- S— taklif;
- a— proporsionallik koeffitsiyenti.

Agar:

- $D > S$ bo‘lsa, narx oshadi;
- $D < S$ bo‘lsa, narx kamayadi.

Hisoblaymiz:

$$\frac{dp}{dt} = 0.4(150 - 110)$$

Natija:

$$\frac{dp}{dt} = 16$$

Demak, narx har vaqt birligida 16 birlikka oshmoqda. Bu misol talabalarni iqtisodiy tafakkurga o‘rgatadi.

Investitsiya modelini o‘qitish. Investitsiya dinamikasi iqtisodiy rivojlanishning muhim omillaridan biridir.

Model:

$$\frac{dI}{dt} = aY - bI$$

Misol 3.

Berilgan:

- $a = 0.5$;
- $Y = 300$;
- $b = 0.2$;
- $I = 100$.

Hisoblaymiz:

$$\frac{dI}{dt} = 0.5 \cdot 300 - 0.2 \cdot 100$$

Natija:

$$\frac{dI}{dt} = 130$$

Demak, investitsiya hajmi oshib bormoqda.

Axborot texnologiyalaridan foydalanish. Differensial tenglamalarni o‘qitishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Quyidagi dasturlardan foydalanish samarali natija beradi: GeoGebra, MATLAB, Maple, Excel, Python dasturlash muhiti.

A.A. Samarskiy shunday ta’kidlaydi: “Kompyuter texnologiyalari matematik modellashtirish samaradorligini oshiradi” [4].

Kompyuter dasturlari yordamida:

- grafiklar qurish;
- iqtisodiy modellarni vizuallashtirish;
- hisob-kitoblarni avtomatlashtirish mumkin.

Natijalar va tahlil. Tadqiqot davomida differensial tenglamalarni iqtisodiy masalalar asosida o‘qitishning samaradorligi kuzatildi.

Natijalar shuni ko‘rsatdiki:

- talabalar mavzuni tezroq o‘zlashtirdi;
- amaliy masalalarni yechish ko‘nikmasi rivojlandi;
- iqtisodiy tafakkur shakllandi;
- mustaqil ishlash qobiliyati oshdi.

Quyida jadvalda 2 xil o`qitish Metodi tahlili keltirilgan, (1-jadval)

1-jadval.

O‘qitish metodi	**O‘zlashtirish darajasi**
An’anaviy metod	67%
Interfaol metod	86%

Natijalar interfaol metodlarning samaradorligini ko‘rsatdi.

Xulosa. Differensial tenglamalarni iqtisodiy masalalar asosida o‘qitish pedagogik jihatdan samarali yondashuv hisoblanadi. Mazkur metod:

- matematik tafakkurni rivojlantiradi;
- iqtisodiy bilimlarni mustahkamlaydi;
- nazariya va amaliyotni integratsiyalaydi;
- talabalarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantiradi.

Maqolada differensial tenglamalarni iqtisodiy modellar yordamida o‘qitish metodikasi hamda interfaol texnologiyalarning ahamiyati yoritildi. Keltirilgan amaliy misollar mavzuning pedagogik samaradorligini ko‘rsatdi.

Kelgusida sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar asosida differensial tenglamalarni o‘qitish metodikasini takomillashtirish muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – Москва: Педагогика, 1991.
2. Колмогоров А.Н. Математика и развитие логического мышления. – Москва: Наука, 1985.
3. Канторович Л.В. Экономический расчет наилучшего использования ресурсов. – Москва: Наука, 1965.
4. Самарский А.А. Математическое моделирование. – Москва: Наука, 2001.
5. Моисеев Н.Н. Математические задачи системного анализа. – Москва: Наука, 1981.
6. Chiang A.C. Fundamental Methods of Mathematical Economics. – McGraw-Hill, 2005.
7. Samuelson P. Economics. – McGraw-Hill, 2010.
8. Mankiw N.G. Macroeconomics. – Worth Publishers, 2019.
9. Boyce W.E., DiPrima R.C. Elementary Differential Equations and Boundary Value Problems. – Wiley, 2017.
10. Гальперин П.Я. Методы обучения и умственное развитие ребенка. – Москва: МГУ, 1985.

MATEMATIK ANALIZ VA DASTURLASHDA PARABOLIK HAMDA KARDIOIDA SHAKLLAR YUZASINI HISOBLASH USULLARI

Abdullayeva D.A.
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti,
Oliy matematika va axborot texnologiyalari kafedrasi katta o'qituvchi

Tayanch so'zlar: aniq integral, egri chiziq, shakl yuzasi, parabola, kardioida, qutb koordinatalari, matematik analiz, C++ dasturlash, integral formulasi, amaliy hisoblash, geometriya.
Ключевые слова: определённый интеграл, кривая, площадь поверхности, парабола, кардиоида, полярные координаты, математический анализ, программирование на C++, интегральная формула, практический расчёт, геометрия.
Key words: definite integral, curve, surface area, parabola, cardioid, polar coordinates, mathematical analysis, C++ programming, integral formula, practical calculation, geometry.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada matematik analizning muhim bo'limi bo'lgan aniq integral yordamida egri chiziqlar bilan chegaralangan shakllarning yuzasini hisoblash usullari yoritilgan. Shakl chegaralari oddiy geometrik chiziqlardan emas, balki egri funksiyalar orqali aniqlangan hollarda, yuzani topish faqat aniq integral orqali amalga oshiriladi. Maqolada bu tushuncha nazariy asoslar bilan birga parabolik shakl va kardioida misolida amaliy tarzda ko 'rsatildi. Shuningdek, qutb koordinatalari tizimida yuzani hisoblash formulalari va C++ dasturi orqali integral qiymatini hisoblashning dasturiy yechimi ham keltirildi. Mazkur maqola matematik analizni nafaqat nazariy, balki real sohalarda qo'llash imkoniyatlarini ham namoyon etadi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются методы вычисления площадей фигур, ограниченных кривыми, с использованием определённого интеграла, который является важным разделом математического анализа. В случаях, когда границы фигуры задаются не простыми геометрическими линиями, а кривыми функциями, нахождение площади возможно только посредством определённого интеграла. В статье дано как теоретическое обоснование, так и практическая иллюстрация на примере параболической фигуры и кардиоиды. Кроме того, приведены формулы для вычисления площади в полярной системе координат и программная реализация вычисления значения интеграла на языке C++. Настоящая статья демонстрирует возможности применения математического анализа не только в теории, но и в реальных областях
SUMMARY:
This article discusses methods for calculating the surface area of shapes bounded by curves using definite integrals, a key topic in mathematical analysis. When the boundaries of a shape are determined not by simple geometric lines but by curved functions, the surface area can only be calculated through definite integrals. This concept is demonstrated practically with examples of parabolic shapes and cardioids, alongside theoretical foundations. Additionally, formulas for surface area calculation in polar coordinates and a software solution for calculating integral values through a C++ program are presented. This article illustrates the application of mathematical analysis not only in theory but also in real-world fields.

Matematik analizning asosiy bo‘limlaridan biri hisoblangan aniq integral tushunchasi yordamida egri chiziqlar bilan chegaralangan shakllarning yuzasini hisoblash masalasi ilm-fan va amaliyotda muhim o‘rin tutadi. Har qanday shaklning yuzi to‘g‘ri geometrik ifodalar bilan aniqlanavermaydi. Ayniqsa, chegaralari to‘g‘ri chiziqli emas, balki egri chiziqlar bilan ifodalangan bo‘lsa, ularning yuzasini faqat aniq integral vositasida hisoblash mumkin bo‘ladi. Bu esa matematik analizni nafaqat nazariy fan sifatida, balki amaliy qo‘llaniladigan vosita sifatida ham muhim ahamiyat kasb etishini ko‘rsatadi.

Shakllarning yuzasini aniqlash masalasi tarixan qadimdan o‘rganib kelingan bo‘lib, bu sohada Arximed, Nyuton va Leybnits kabi matematiklarning xizmatlari beqiyosdir. Aniq integral tushunchasining kiritilishi egri chiziqli shakllarning sathini topish masalasini aniq yechish imkonini berdi. Bugungi kunda bu yondashuv nafaqat matematikada, balki fizika, muhandislik, iqtisodiyot, texnologiya va kompyuter grafikasi kabi turli sohalarda keng qo‘llaniladi.

Egri chiziqli shakllarning yuzasi klassik formulalardan farqli o‘laroq, aniq integral orqali hisoblanadi. Agar tekislikdagi shakl $y = f(x)$ funksiya grafigi $x = a$ va $x = b$ to‘g‘ri chiziqlari, hamda $y = 0$ o‘qi bilan chegaralangan bo‘lsa, uning yuzi quyidagi oddiy formuladan foydalanib topiladi:

$$Q = \int_a^b f(x)dx \qquad (1)$$

Agar shakl ikkita egri chiziq orasida joylashgan bo‘lsa:

U holda tekislikda Q shakl quyidagi

$$y = f_1(x), \qquad y = f_2(x), \qquad x = a, \qquad x = b$$

chiziqlar bilan chegaralangan shaklni ifodalasa (bunda $f_1(x)$, va $f_2(x)$ funksiyalar $[a,b]$ oraliqda uzluksiz bo’lib, bu oraliqda $f_1(x) \geq 0$ $f_2(x) \geq 0$ $f_1(x) \geq f_2(x)$ u holda bu shaklning yuzi uchun ushbu

$$Q = \int_a^b f_1(x)dx - \int_a^b f_2(x)dx = \int_a^b [f_1(x) - f_2(x)]\,dx \qquad (2)$$

fo’rmula o’rinli bo’ladi. Ko‘p hollarda bu shakllar parabolik, trigonometrik yoki boshqa murakkab egri chiziqlar yordamida ifodalanadi.

Misol. Ushbu $f_1(x) = \sqrt{2px}$, $f_2(x) = \frac{1}{2p}x^2$ $p > 0$; chiziqlar bilan chegaralangan shaklning yuzi topilsin.

Izlangan yuz $y = \sqrt{2px}$ va $y = \frac{1}{2p}x^2$ $p > 0$ parabolalar bilan chegaralangan. Shu parabolalar $(0;0)$ va $(2p;\sqrt{2p})$ nuqtalarda kesishadi. Demak, izlangan yuza $x = 0$; $x = 2p$ va $y = \sqrt{2px}$, $y = \frac{1}{2p}x^2$ va chiziqlar bilan chegaralangan shaklning yuzi. Shuning uchun (2) formuladan foydalanib topamiz:

$$Q = \int_0^{2p} \left(\sqrt{2px} - \frac{1}{2p}x^2\right)dx = \left(\frac{2}{3}\sqrt{2p}\,x^{\frac{2}{3}} - \frac{x^3}{6p}\right)\Bigg|_0^{2p} = \frac{4}{3}p^2$$

Yuqoridagi (1) formula $[a;b]$ oraliqda $f(x) \geq 0$ bo’lganda $aABb$ egri chiziqli trapetsiyaning yuzini ifodalashini ko’rdik. Agar $f(x)$ funksiya $[a;b]$ oraliqda uzluksiz bo’lib, unda ishora saqlamasa, (1) formuladagi integral egri chiziqli trapetsiyalar uzlarining yig’in-disidan iborat bo’ladi. Bunda Ox o’qining yuqorisidagi yuz musbat ishora bilan , Ox o’qining pastidagi yuz esa manfiy ishora bilan olinadi.

Bu nafaqat nazariy bilimlar, balki hayotdagi muammolarni hal etish - masalan, ish, energiya, foyda, xarajatlar, va h.k. - uchun ham muhimdir.

Shuningdek, egri chiziqli shakllar ba’zida qutb koordinatalar tizimida beriladi. Bu tizimda shakl yuzi quyidagi integral orqali hisoblanadi:

Qutb koordinata sistemasida ushbu $\rho = \rho(\theta)$ $\alpha \leq \theta \leq \beta$ funksiya tasvirlagan $\widetilde{AB}$ yoy hamda OA va OB radius vektorlar bilan chegaralangan shakl - egri chiziqli sektorni qaraylik.

Bunda $\rho(\theta)$ funksiya $[\alpha;\beta]$ oraliqda uzluksiz hamda $\forall\leq [\alpha,\beta]$ uchun $(\theta)\geq 0$. Bu OAB sektor yuzga ega bo'lib, uning yuzi

$$Q=\frac{1}{2}\int_1^3 \rho^2(\theta)d\theta$$

bo'ladi.

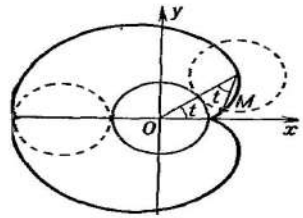

Kardioida chizmasi

Bu usul orqali kardioida kabi maxsus egri chiziqlar bilan chegaralangan shakllarning yuzasini ham topish mumkin. Kardioida - bu radiusi a ga teng aylananing shu radiusli boshqa aylana ustida sirg'anishsiz yumalagandagi harakat yo'nalishi orqali hosil bo'lgan yuraksimon egri chiziqdir.

Kardioida - bu tekislikda yurak shakliga o'xshash yopiq egri chiziq bo'lib, geometrik nuqtaning harakati natijasida hosil qilinadi. Kardioida o'zining xarakterli shakli bilan tanilgan bo'lib, siklik egri chiziqlar sinfiga kiradi. Kardioida shunday aniqlanadi:

$$\rho=\rho(t)=2(1-cost) \qquad (a=2, \qquad 0\leq t\leq 2\pi)$$

Agar radiusi a ga teng bo 'lgan aylana shu radiusli boshqa bir qo'zg'almas aylana atrofida sirg'anishsiz yumalasa, harakatlanuvchi aylananing biror belgilangan nuqtasi chizgan trayektoriya kardioidani hosil qiladi. Kardioida ichidagi shakl yuzasini topish uchun quyidagi formula qo'llaniladi:

Ma'lumki, kardioida - radiusi $2\,sm$ ga teng bo'lgan aylananing shu radiusli ikkinchi qo'zg'almas aylana bo'ylab harakati (sirg'anmasdan yumalashi) natijasida birinchi aylana ixtiyoriy nuqtasining chizgan chizig'idir.

Kardioida qutb o'qiga nisbatan simmetrik bo'lgani sababli yuqori yarim tekislikdagi shaklning yuzini topib, so'ngra uni ikkiga ko'paytirsak, izlanayotgan yuz kelib chiqadi.

$$Q=\frac{1}{2}\int_0^{2\pi}[a(1-cost)]^2dt$$

t o'zgaruvchi $[0;\pi]$ oraliqda o'zgarganda ρ radius vektor kardioidaning yuqori yarim tekislikdagi qismini chizadi. Shuning uchun

$$Q=2\cdot\tfrac{1}{2}\textstyle\int_0^{\pi}\rho^2(t)\,dt=\int_0^{\pi}2^2(1-cost)^2\,dt=4\int_0^{\pi}\left(\frac{3}{2}-2cost+\frac{1}{2}cos2t\right)dt=$$

$$Q=4\left(\frac{3}{2}t-2sint+\frac{1}{2}\cdot\frac{1}{2}\cdot sin2t\right)\Big|_0^{\pi}=(6t-8sint+sin2t|_0^{\pi}$$

$$=(6\pi-8sin\pi+sin2\pi)-(6\cdot 0-8sin0+sin2\cdot 0)=6\pi$$

$$Q=6\pi=18{,}84;$$

Demak, kardioidaning yuzasi radiusga bog'liq bo'lib, u doimiy qiymatga ega.

```
// Kardioida yuzini aniq  integral orqali hisoblash dasturi
#include <iostream>
#include <math.h>
using namespace std;
int main()
{
        system ("color f0");
        float Q, t1, t2;
```

```
float const pi =3.14159265359 ;
   cout << "t1 ga qiymat kiriting = "; cin >> t1;
   cout << "t2 ga qiymat kiriting = "; cin >> t2;
Q=4*((3*t1/2-2*sin(t1)+1/4*sin(2*t1))-(t2*3/2-2*sin(t2)+1/4*sin(2*t2)));
   cout << "Q = " << Q << endl;
   return 0;}
```

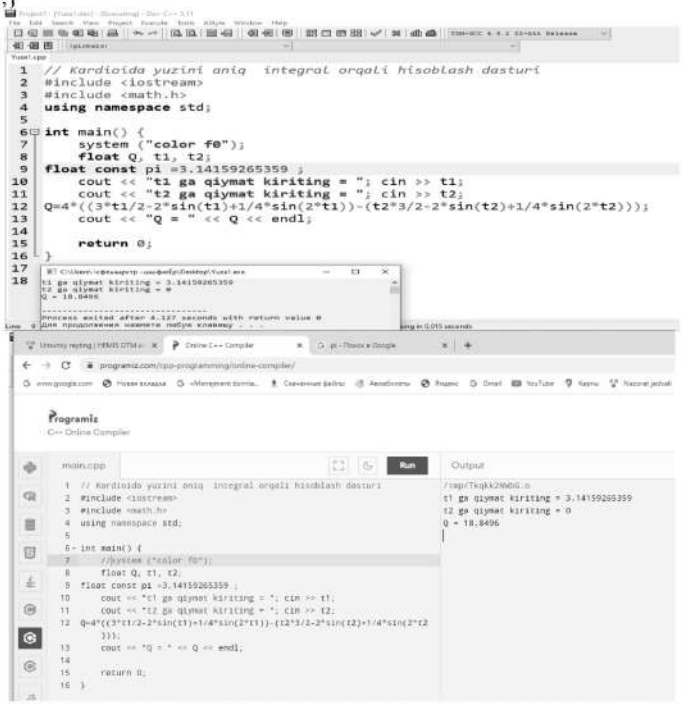

Ayni damda shakllarning yuzasini aniqlashga oid oddiy geometriya formulalari yetarli bo‘lmagan hollarda, shakl egri chiziqlar orqali chegaralangan bo‘lsa, aniq integral qulay va ishonchli vosita sifatida maydonga chiqadi. Bu usul fizika, muhandislik, iqtisodiyot, texnologiya, informatika kabi ko‘plab sohalarda amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, ko‘p hollarda murakkab shakllarning sathini aniq va optimal hisoblash imkonini beradi.

Shu asosda konkret misol - parabola grafigi bilan chegaralangan shakl yuzasi integral yordamida hisoblandi. Bu misol egri chiziqli shakl yuzasini Dekart koordinatalar tizimida qanday aniqlash mumkinligini aniq ko‘rsatib berdi.

Bundan tashqari, maqolada qutb koordinatalar tizimiga asoslangan yondashuvlar ham o‘rganildi. Aynan shu doirada kardioida kabi murakkab va chiroyli geometrik shakllarning yuzasini integral yordamida hisoblash usuli ko‘rib chiqildi. Kardioida - o‘zining yuraksimon yopiq shakli bilan, nazariy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham alohida e’tiborga loyiq.

Bu natija kardioidaning radiusga bog‘liqligini hamda yopiq egri chiziq ostidagi sathning qat’iy qiymatga ega ekanini tasdiqlaydi.

Shuningdek, maqolada aniq integralni dasturiy yondashuv bilan hisoblash imkoniyati ham ko‘rsatildi. C++ dasturlash tilida yozilgan dastur integral ifodaning qiymatini avtomatik ravishda hisoblab berishga xizmat qiladi. Bu usul nafaqat nazariy bilimlarni mustahkamlash, balki talabalarda algoritmik fikrlash, matematik tavsiflash va amaliy kod yozish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Umuman olganda, maqola matematik analizda aniq integral tushunchasining nazariy asoslari bilan birga, uning egri chiziqli shakllar yuzasini hisoblashdagi amaliy ahamiyatini keng yoritdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. T.H. Rasulov, A.Sh. Rashidov Oliy matematika o'quv qo'llanma "Sadriddin Salim Buxoriy" Buxoro-2022. -188 bet.

2. Sh.R.Xurramov Oliy matematika (masalalar to'plami, nazorat topshiriqlari) 1-qism:, "Fan va texnologiya" Toshkent-2015 - 279 bet.

3. R.V.Kabulov, Sh. A.Nazirov C va C++ tili, o'quv qo'llanma, "Voris-Nashriyot", Toshkent-2013, 492 bet.

ANIQ INTEGRAL YORDAMIDA ZANJIR CHIZIG‘I ASOSIDA HOSIL BO‘LGAN AYLANMA SIRT YUZINI C++ DA HISOBLASH

Abdullayeva D.A.
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti,
Oliy matematika va axborot texnologiyalari kafedrasi katta o’qituvchi

Tayanch so’zlar: aylanma sirt, matematik analiz, aniq integral, zanjir chizig'i, hisoblash algoritmi, dasturiy yechim, differensial analiz, sirtning yuzini hisoblash, limit jarayoni, aerodinamika, mashinasozlik, grafik tahlil, arxitektura, integrallanuvchi funksiya, fizik hodisa.
Ключевые слова: повернутая поверхность, математический анализ, определённый интеграл, цепная линия, вычислительный алгоритм, программное решение, дифференциальный анализ, вычисление площади поверхности, предельный процесс, аэродинамика, машиностроение, графический анализ, архитектура, интегрируемая функция, физическое явление.
Key words: circular surface, mathematical analysis, definite integral, chain line, calculation algorithm, software solution, differential analysis, calculation of the area of the surface, limit process, aerodynamics, mechanical engineering, graphic analysis, architecture, integrable function, physical phenomenon.

РЕЗЮМЕ:
Izlanishning asosiy maqsadi, berilgan f(x) funksiyasining grafigi orqali hosil bo'ladigan aylanma sirtning yuzini aniq integral yordamida hisoblashdir. Buning uchun differensial analiz yondashuvlari va limit jarayonlari qo'llanilgan. Maqolada aniq integral orqali aylanma sirt yuzining formulasi keltirilgan va bu formula dasturiy yechimni ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.
РЕЗЮМЕ:
Основная цель исследования заключается в вычислении площади поверхности вращения, образованной графиком заданной функции f(x)f(x)f(x), с использованием определённого интеграла. Для этого применены подходы дифференциального анализа и предельные процессы. В статье приведена формула площади поверхности вращения через определённый интеграл, которая служит основой для разработки программного решения.
SUMMARY:
The main purpose of the research is to calculate the area of a circular surface formed by the graph of a given function f(x) using a definite integral. For this, differential analysis approaches and limit processes are used. The article presents the formula for the area of a circular surface by a definite integral, and this formula serves as the basis for developing a software solution.

Matematik analizda fazoviy jismlarning yuzasi yoki hajmini aniqlash dolzarb va amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan masalalardan biridir. Sirtlarning yuzini topish masalasi ko‘plab fizik, muhandislik va texnologik jarayonlarda keng qo‘llaniladi. Shunday sirtlardan biri - aylanma sirt bo‘lib, egri chiziqni muayyan koordinata o‘qi atrofida aylantirish orqali hosil qilinadi. Bu jarayon orqali uch o‘lchovli sirt shakllanadi va uning yuzini aniqlash matematik jihatdan muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Mazkur ishda shunday geometrik hodisa - zanjir chizig‘ini OX o‘qi atrofida aylantirish orqali hosil bo‘lgan aylanma sirtning yuzini aniqlash masalasi ko‘rib chiqiladi. Bunda boshlang‘ich nuqta sifatida $f(x)$ funksiyasi tanlanadi va $[a,b]$ oraliqda uzluksiz bo’lib, $\forall x \in [a,b]$ uchun $f(x) \geq 0$ bo’lsin. Shu funksiya grafigining $A(a,f(a))$ va $B(b,f(b))$ nuqtalari orasidagi bo’lagini AB yoy deb yuritamiz. Shu AB yoyni OX o’qi atrofida aylantirishdan hosil bo’lgan sirt aylanma sirt deb ataladi.

Aylanma sirtning yuzini aniqlash uchun dastlab yoyni kichik kesmalarga bo‘lish yondashuvi qo‘llaniladi. Har bir kismada siniq chiziq hosil qilinib, ularning aylanishidan yuzaga kelgan kesik konus sirtlari yuzalarining yig‘indisi hisoblanadi. Bu yondashuv differensial analiz vositasida aniq integralga o‘tishga olib keladi. Matematik nuqtai nazardan, limit jarayoni orqali bu yig‘indi quyidagi integral ko‘rinishida ifodalanadi:

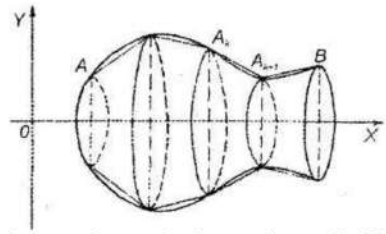

Bu sirtning yizini aniqlab, uning aniq integral orqali ifodalanishini ko’rsatamiz. $[a,b]$ oraliqni ixtiyoriy

$$P\{x_0, x_1, \cdots, x_n\} \quad (a = x_0 < x_1 < \cdots < x_n = b)$$

bo’laklashni olaylik. P bo’laklashning har bir x_k $(k = 0,1,\cdots,n)$ bo’luvchi nuqtalari orqali OY o’qiga parallel to’g’ri chiziqlar o’tkazib, ularning AB yoyi bilan kesishgan nuqtalarini $A_k(x_k, f(x_k))$ bilan belgilaylik. Bu $A_k(x_k, f(x_k))$ $(k = 0,1,\cdots,n)$; $A_0 = A, A_n = B)$ nuqtalarni o’zaro to’g’ri chiziq kesmalari bilan birlashtirib, AB yoyiga $\bar{L}$ siniq chiziq chizamiz.

AB yoyini OX o’qi atrofida aylantirish bilan birga siniq chiziqni ham shu o’q atrofida aylantiramiz. Natijada kesik konus sirtlardan tashkil topgan sirt hosil bo’ladi. Bu sirtning yuzi ushbu

$$\begin{aligned} q &= \sum_{k=0}^{n-1} \frac{2\pi f(x_k) + 2\pi f(x_{k+1})}{2} \sqrt{(x_{k+1} - x_k)^2 + [f(x_{k+1}) - f(x_k)]^2} \\ &= 2\pi \sum_{k=0}^{n-1} \frac{2\pi f(x_k) + 2\pi f(x_k)}{2} \sqrt{(x_{k+1} - x_k)^2 + [f(x_{k+1} - f(x_k)]^2} \qquad (1) \\ &= 2\pi \sum_{k=0}^{n-1} \frac{f(x_k) + 2\pi f(x_{k+1})}{2} \sqrt{(x_{k+1} - x_k)^2 + [f(x_{k+1}) - f(x_k)]^2} \\ &= 2\pi \sum_{k=0}^{n-1} \frac{f(x_k) + f(x_{k+1})}{2} \sqrt{(x_{k+1} - x_k)^2 + [f(x_{k+1}) - f(x_k)]^2}; \end{aligned}$$

formula bilan ifodalanadi.

P bo’laklashning diametri $\lambda_p \to 0$ da AB yoyiga chizilgan $\bar{L}$ siniq chiziq peremetri L yoyi AB uzunligiga intiladi. Buni e’tiborga olib $\lambda_n \to 0$ da $\bar{L}$ siniq chiziqni OX o’qi atrofida

aylantirishdan hosil bo'lgan (kesik konus sirtlardan tashkil topgan) sirtning yuzi q ning limitini biz izlayotgan aylanma sirtning yuzi deb qarash tabiiy.

Endi aylanma sirt yuzini aniq integral orqali ifodalash maqsadida $f(x)$ funksiyani $[a,b]$ oraliqda uzluksiz $f'(x)$ hosilaga ega bo'lsin deb qaraymiz. Avval $f(x)$ funksiya $[a,b]$ oraliqda uzluksiz bo'lgani uchun $[x_k,\ x_{k+1}]$ oraliqda ham uzluksiz bo'lib, unda shunday ξ_k nuqta topiladiki,

$$\frac{f(x_k)+f(x_{k+1})}{2}=f(\xi_k) \qquad \xi_k \in [x_k,\ x_{k+1}]$$

tenglik o'rinli bo'ladi. Bu bir tomondan. Ikkinchi tomondan Lagranj teoremasiga ko'ra $[x_k,\ x_{k+1}]$ oraliqda shunday τ_k nuqta topiladiki,

$$f(x_{k+1})-f(x_k)=f'(\tau_k)(x_{k+1}-x_k), \qquad \tau_k \in [x_k, x_{k+1}]$$

tenglik ham o'rinli bo'ladi.

$$2\pi\sum_{k=0}^{n-1} f(\xi_k)\sqrt{(x_{k+1}-x_k)^2+f'^2(\tau_k)(x_{k+1}-x_k)^2}=$$

$$=2\pi\sum_{k=0}^{n-1} f(\xi_k)\sqrt{1+f'^2(\tau_k)}\,\Delta x_k \qquad (\Delta x_k=x_{k+1}-x_k)$$

ko'rinishni oladi.

Bu holda ham yuqoridagi yig'indi

$$f(x)\sqrt{1+f'^2(x)}$$

funksiyaning integral yig'indisini eslatadi. Farqi, $\eta_k \in [x_k,\ x_{k+1}]$ ixtiyoroy nuqta bo'lgan holda, ξ_k va τ_k lar shu $[x_k, x_{k+1}]$ oraliqdagi tayin nuqtalarnikidir.

Modomiki,

$$f(x)\sqrt{1+f'^2(x)}$$

funksiya $[a,b]$ da uzluksiz, binobarin integrallanuvchi ekan,

$$\lim_{\lambda\,\rho\to 0}\sum_{k=0}^{n-1} f(\xi_k)\sqrt{1+f'^2(\tau_k)}\Delta x_k=\lim_{\lambda\,\rho\to 0}\sum_{k=0}^{n-1} f(\eta_k)\sqrt{1+f'^2(\eta_k)}\Delta x_k=$$

$$=\int_a^b f(x)\sqrt{1+f'^2(x)}\,dx$$

bo'ladi.

Demak, aylanma sirtning yuzi

$$Q=2\pi\int_a^b f(x)\sqrt{1+f'^2(x)}dx \qquad (2)$$

Bu formula orqali $f(x)$ funksiyasini OX o'qi atrofida aylantirish natijasida hosil bo'lgan sirtning aniq yuzini hisoblash mumkin. Ish davomida aynan shu formuladan foydalaniladi va masalaning amaliy yechimi ko'rib chiqiladi.

Maxsus misol sifatida zanjir chiziqning quyidagi ko'rinishdagi funksiyasi: zanjir chiziqni OX o'qi atrofida aylantirishdan hosil bo'lgan aylanma sirtning yuzi topilsin.

Misol. $[0;\mathrm{a}]$ $a>0$ oraliqda maxsus misol sifatida zanjir chiziqning quyidagi ko'rinishdagi funksiyasi:

$$y=\frac{16}{2}\left(e^{\frac{x}{16}}+e^{-\frac{x}{16}}\right) \qquad (3)$$

Zanjir chiziqni OX o'qi atrofida aylantirishdan hosil bo'lgan aylanma sirtning yuzi topilsin. Avvalo (3) funksiyaning hosilasini hisoblaymiz:

$$f'(x)=\frac{1}{2}\left(e^{\frac{x}{16}}-e^{\frac{x}{16}}\right)$$

So'ngra, (2) formula dan foydalanib, izlanayotgan alumna sirtning yuzini topamiz.

Bu funksiya fizikada osilgan zanjir yoki simning erkin ilingan holatidagi egri chizig'ini ifodalaydi va zanjir chizig'i deb ataladi. Ushbu funksiyani OX o'qi atrofida aylantirish orqali hosil bo'lgan aylanma sirtning yuzini topish uchun yuqoridagi integral formuladan foydalaniladi.

$$Q = 2\pi \int_0^{16} \frac{16}{2}\left(e^{\frac{x}{16}} + e^{-\frac{x}{16}}\right)\sqrt{1+\frac{1}{4}\left(e^{\frac{x}{16}} - e^{-\frac{x}{16}}\right)^2}\,dx =$$

$$= 16\pi \int_0^{16} \left(e^{\frac{x}{16}} + e^{-\frac{x}{16}}\right)^2 dx$$

$$= 16\pi \int_0^{16} \left[e^{\frac{2x}{16}} + 2 + e^{-\frac{2x}{16}}\right] dx = 16\pi \left(\frac{16}{2}e^{\frac{2x}{16}} + 2\cdot x - \frac{16}{2}e^{-\frac{2x}{16}}\right)\Big|_0^{16}$$

$$= 16\pi \left(8e^{\frac{2\cdot 16}{16}} + 2\cdot 16 - 8e^{-\frac{2\cdot 16}{16}} - 8e^{\frac{2}{16}\cdot 0} - 2\cdot 0 + 8e^{-\frac{2}{16}\cdot 0}\right) =$$

$$= 16\pi(8e^2 + 32 - 8e^{-2} - 8 - 0 + 8) = 128\pi(e^2 + 4 - e^{-2}) = 4525{,}39;$$

Natija analitik shaklda ifodalanadi va kompyuter dasturi yordamida amaliy hisob-kitoblar bajariladi. Matematik formulalar asosida aylanma sirt yuzini hisoblash algoritmini ishlab chiqish va uni dasturiy vosita orqali avtomatlashtirishdan iborat. Ushbu yondashuv nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb bo'lib, grafik tahlil, arxitektura, mashinasozlik, aerodinamika kabi sohalarda qo'llanilishi mumkin.

```
/
/ Zanjir chiziqni aylantirishdan hosil bo'lgan aylanma sirtning yuzini anqlash dasturi
#include <iostream>
#include <math.h>
using namespace std;
int main() {
system ("color f0");
float Q, x1, x2;
float const pi =3.14 ;
  cout << "x1 ga qiymat kiriting = "; cin >> x1;
  cout << "x2 ga qiymat kiriting = "; cin >> x2;
Q = 16 * pi * ((16/2 * exp((2 * x1)/16) + 2 * x1 - 16/2 * exp((-2 * x1)/16)) - (16/2
          * exp((2 * x2)/16) + 2 * x2 - 16/2 * exp((-2 * x2)/16)));
  cout << "Q = " << Q << endl;
  return 0;
}
```

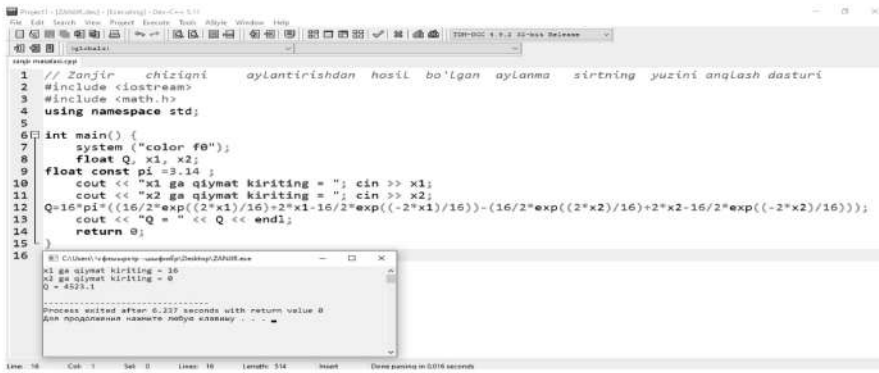

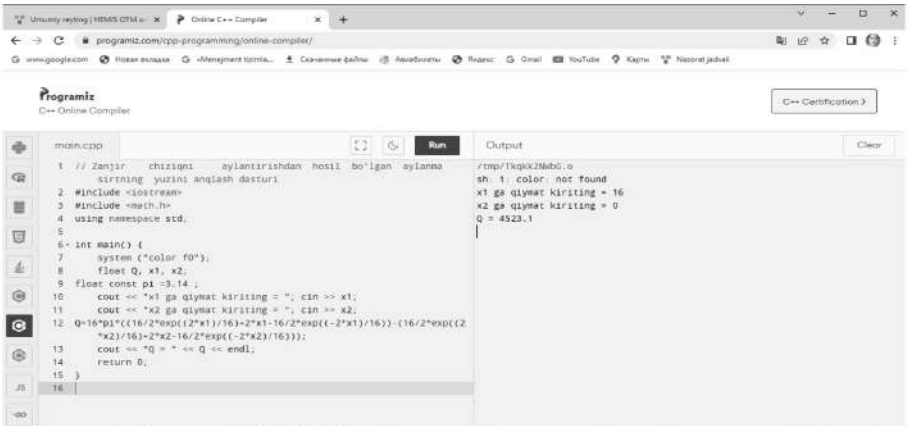

Aylanma sirtning yuzini hisoblash uchun avvalgi matematik usullar va formulalar aniq integral orqali tushuntirildi, shu jumladan zanjir chizig‘ining fizik jarayonni OX o‘qi atrofida aylantirish orqali hosil bo‘lgan aylanma sirtning yuzini hisoblashning batafsil jarayoni ko‘rsatilgan. Shuningdek, dasturiy yechim ishlab chiqilib, konkret misol orqali natijalar hisoblandi. Funksiya bo‘yicha hisoblashlar aniq integralning formulasi yordamida bajarildi va bu natijalar kompyuter dasturi yordamida avtomatlashtirildi.

Aniq integral formulasi va uning dasturiy amalga oshirilishi nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan masalani yanada aniq va tezkor hal qilish mumkin, bu esa ilmiy va muhandislik amaliyotida samarali vosita bo‘lishi mumkin.

Bunday usullar orqali murakkab geometriya va fizik jarayonlarni soddalashtirib, ularni samarali hisoblash va tahlil qilish imkoniyatlari kengayadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sh.R.Xurramov Oliy matematika (masalalar to’plami, nazorat topshiriqlari) 3-qism: o'quv qo'llanma, “Fan va texnologiya” Toshkent-2015 - 279 bet.

2. R.V.Kabulov, Sh. A.Nazirov C va C++ tili, o'quv qo'llanma, “Voris-Nashriyot”, Toshkent-2013, 492 bet.

STOKS TEOREMASI ASOSIDA VEKTOR MAYDON SIRKULYATSIYASINI DASTURIY TATBIQ ETISH

Abdullayeva D.A.
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti,
Oliy matematika va axborot texnologiyalari kafedrasi katta o'qituvchi

Tayanch so'zlar: vektor maydon, chiziqli integral, sirkulyatsiya, Stoks formulasi, kuch maydoni, egri chiziq, C++ dasturlash, integral geometriya, fizik mazmun
Ключевые слова: векторное поле, линейный интеграл, циркуляция, формула Стокса, силовое поле, кривая, программирование на C++, интегральная геометрия, физика.
Key words: vector field, line integral, circulation, Stokes' formula, force field, curve, C++ programming, integral geometry, physics.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada vektor analizining muhim tushunchalaridan biri bo'lgan chiziqli integral, ayniqsa kuch maydonlarida bajariladigan ish, vektor maydon sirkulyatsiyasi va Stoks formulasi nazariy hamda amaliy jihatdan yoritilgan. Vektor maydon bo'yicha egri chiziqli integralning fizik mazmuni tahlil qilinib, yopiq kontur bo'yicha hisoblash Stoks teoremasi yordamida ikki qatlamli integralga keltirildi. Maqolada berilgan masala bosqichma-bosqich yechilib, C++ dasturlash tili yordamida soddalashtirilgan hisoblash algoritmi orqali sirkulyatsiya qiymati aniqlandi. Ushbu yondashuv matematikaning nazariy asoslarini mustahkamlash bilan birga, dasturlash orqali amaliy muammolarni hal qilish ko'nikmasini rivojlantirishga xizmat qiladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье представлено теоретическое и практическое рассмотрение одной из ключевых концепций векторного анализа линейного интеграла, с особым акцентом на работу силового поля, циркуляцию векторного поля и теорему Стокса. Анализируется физический смысл линейных интегралов по векторным полям, а также показано, как циркуляция по замкнутому контуру сводится к поверхностному интегралу с использованием теоремы Стокса. Приводится пример задачи с пошаговым решением, подкреплённый упрощённым вычислительным алгоритмом, реализованным на языке C++ для определения циркуляции. Такой подход не только укрепляет теоретические основы математики, но и повышает способность решать прикладные задачи с помощью программирования.
SUMMARY:
This article provides a theoretical and practical discussion of one of the key concepts in vector analysis the line integral, particularly focusing on the work done by a force field, vector field circulation, and Stokes' theorem. The physical meaning of line integrals over vector fields is analyzed, and the circulation over a closed contour is reduced to a surface integral using Stokes' theorem. A sample problem is solved step by step and supported by a simplified computational algorithm implemented in C++ to determine the circulation. This approach not only strengthens the theoretical foundations of mathematics but also enhances the ability to solve applied problems through programming.

Vektor analizida chiziqli integral tushunchasi fizika va geometriya sohalarida keng qo‘llaniladi. Kuch maydonlarida bajarilgan ish, elektr va magnit maydonlaridagi kuch chiziqlari, suyuqliklar oqimi kabi holatlarni matematik modellashtirishda chiziqli integrallar muhim ahamiyat kasb etadi. Vektor maydon bo‘yicha chiziqli integralni hisoblash orqali maydonning berilgan egri chiziq bo‘ylab qanday ta’sir ko‘rsatishini aniqlash mumkin.

Mazkur maqolada vektor maydonlar ustida bajariladigan egri chiziqli integrallar, xususan, vektor maydon sirkulyatsiyasi tushunchasi va unga oid Stoks formulasi yoritiladi. Vektor maydonning yopiq kontur bo‘yicha sirkulyatsiyasi - ya’ni kuch maydonining yopiq egri chiziq bo‘ylab bajargan ishi - Stoks teoremasi yordamida yuzaga kelgan sirt bo‘yicha karrali integral orqali ifodalanadi.

Faraz qilaylik, ω sohada vektor maydon

$$\vec{a}(M) = P(x,y,z)\vec{\imath} + Q(x,y,z)\vec{\jmath} + R(x,y,z)\vec{k}$$

vektor orqali hosil qilingan bo‘lsin. Bu sohada biror L chiziqni olamiz va unda ma’lum yo‘nalishni tanlaymiz.

Ta’rif. Yo‘nalgan L chiziq bo‘yicha olingan ushbu

$$\int_L P(x,y,z)\,dx + Q(x,y,z)dy + R(x,y,z)dz$$

ikkinchi tur egri chiziqli integral yoki vektor shaklidagi

$$\int_L \vec{a}\,d\vec{r}$$

integral $\vec{a}(M)$ vektorning L chiziq bo‘yicha olingan *chiziqli integrali* deyiladi

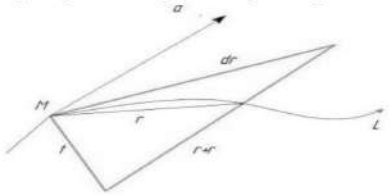

1-chizma.

Agar $\vec{a}(M)$ vektor kuch maydoni hosil qilsa, $\vec{a}$ vektorning L chiziq bo‘yicha chiziqli integrali ma’lum yo‘nalishda L chiziq bo‘yicha bajariladigan ishga teng bo‘ladi.

Ta’rif. Yopiq L kontur bo‘yicha chiziqli integral vektor sirkulyatsiyasi deyiladi va Ц harfi bilan belgilanadi, ya’ni

$$Ц = \oint_L \vec{a}d\vec{r} = \oint P(x,y,z)dx + Q(x,y,z)dy + R(x,y,z)dz.$$

Teorema. Agar $P(x,y,z), Q(x,y,z), R(x,y,z)$ funksiyalar o‘zlarining birinchi tartibli xususiy hosilalari bilan birga σ sohada uzluksiz bo‘lsa, u holda quyidagi formula o‘rinli bo‘ladi:

$$\oint P(x,y,z)dx + Q(x,y,z)dy + R(x,y,z)dz =$$

$$= \iint_\sigma \left[\left(\frac{\partial R}{\partial y} - \frac{\partial Q}{\partial z}\right)cos\alpha + \left(\frac{\partial P}{\partial z} - \frac{\partial R}{\partial x}\right)cos\beta + \left(\frac{\partial Q}{\partial x} - \frac{\partial P}{\partial y}\right)cos\gamma\right]d\sigma =$$

$$= \iint_\sigma \left(\frac{\partial R}{\partial y} - \frac{\partial Q}{\partial z}\right)dydz + \left(\frac{\partial P}{\partial z} - \frac{\partial R}{\partial x}\right)dxdz + \left(\frac{\partial Q}{\partial x} - \frac{\partial P}{\partial y}\right)dxdy \qquad (1)$$

bu yerda $cos\alpha, cos\beta, cos\gamma$ –birlik vektor $\overrightarrow{n_0}$ normalining σ sirtga yo‘naltiruvchi kosinuslari, L –bu sirtning chegarasi.

(1) formula Stoks formulasi deyiladi. Bu formulada L kontur bo‘yicha integrallash yo‘nalishi σ sirtning tanlangan tomoni bilan quyidagi qoida bo‘yicha moslashtiriladi: n_0 normalning oxiridan konturni aylanib o‘tish soat miliga qarshi yo‘nalishda kuzatiladi (aylanib o‘tishning bunday yo‘nalishi musbat yo‘nalish deb atalgan).

Misol. Ushbu

$$\vec{a} = xy\vec{i} + yz\vec{j} + xz\vec{k}$$

vektor maydonning $2x - 3y + 4z - 12 = 0$ tekislikning koordinata tekisliklari bilan kesishish chizig‘i bo‘yicha Ц sirkulyatsiyasini hisoblang.

Yechish. σ tekislikning yuqori tomonini shuningdek, shu tomonga mos kelgan $ABCA$ berk konturni aylanib chiqish yo‘nalishini qarab chiqamiz (2-chizma). Ushbuga ega bo‘lamiz:

$$P = xy, \quad Q = yz, \quad R = xz,$$

xususiy hosilalarni topamiz:

$$P'_y = x,\ P'_z = 0,\ Q'_x = 0,\ Q'_z = y,\ R'_x = z,\ R'_y = 0.$$

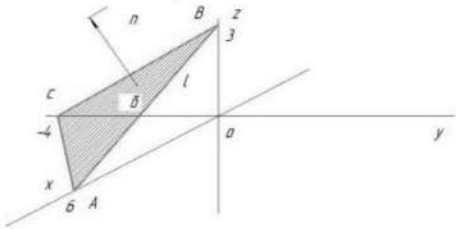

2-chima.

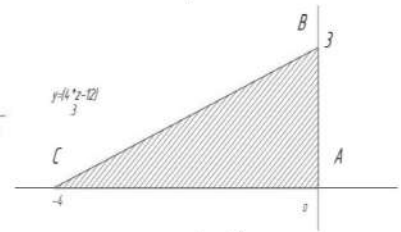

3-chizma.

Bu ifodalarni (1) Stoks formulasiga qo‘yamiz:

$$Ц = \oint_L xy\,dx + yzdy + xzdz = -\iint_\sigma ydydz + zdxdz + xdxdy.$$

σ sirt bo‘yicha olingan integralni bu sirtning koordinata tekisliklaridagi proeksiyalari bo‘lgan karrali integrallar bilan ifodalaymiz:

$$\iint_\sigma ydydz = \iint_{\Delta BCO} ydydz = \int_0^3 dz \int_{\frac{4z-12}{3}}^0 ydy = \int_0^3 \frac{y^2}{2}\Big|_{\frac{4z-12}{3}}^0 dz =$$

$$= -\frac{1}{2}\int_0^3 \left(\frac{4z-12}{3}\right)^2 dz = -\frac{1}{2}\cdot\frac{1}{9}4^2\int_0^3 (z-3)^2\,dz =$$

$$= -\frac{8}{9}\cdot\frac{(z-3)^3}{3}\Big|_0^3 = -\frac{8}{27}\cdot 27 = -8 \text{ (3-chizma).}$$

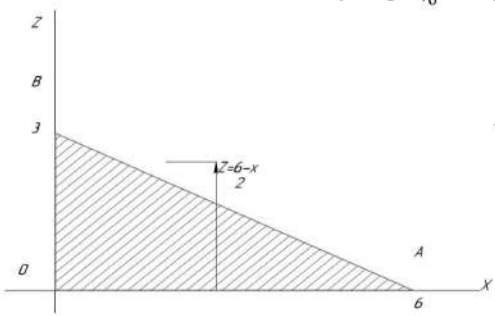

4-chima.

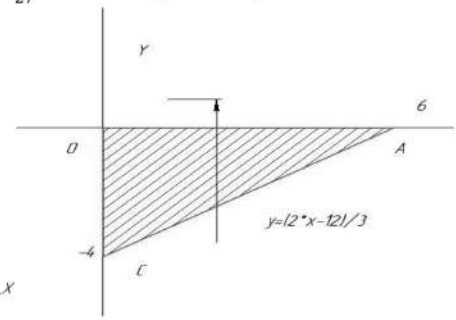

5-chizma.

$$\iint_{\sigma} zdxdz = -\iint_{\Delta ABO} z\,dxdz = -\int_0^6 dx \int_0^{\frac{6-x}{2}} zdz = -\int_0^6 \frac{z^2}{2}\Big|_0^{\frac{6-x}{2}} dx =$$

$$= -\frac{1}{2}\int_0^6 \frac{(6-x)^2}{4} dx = \frac{1}{8}\frac{(6-x)^3}{3}\Big|_0^6 = -\frac{6^3}{8\cdot 3} = -9 \quad \text{(4-chizma)}.$$

$$\iint_{\sigma} x\,dxdy = \iint_{\Delta ACO} x\,dxdy = \int_0^6 dx \int_{\frac{2x-12}{3}}^0 xdy = \int_0^6 xy|_{\frac{2x-12}{3}}^0 dx =$$

$$= -\int_0^6 \frac{x(2x-12)}{3} dx = -\frac{1}{3}\int_0^6 (2x^2 - 12x)dx = -\frac{1}{3}\left(\frac{2}{3}x^3 - 6x^2\right)\Big|_0^6 =$$

$$= -\frac{1}{3}(4\cdot 36 - 36\cdot 6) = 24 \quad \text{(5-chizma)}.$$

Shunday qilib,

$$Ц = -(-8 - 9 + 24) = -7.$$

Misolni zaruriy matematik ifodalarga tayanib, ularning amaliy qiymatlarini C++ dasturi yordamida hisoblab chiqamiz:

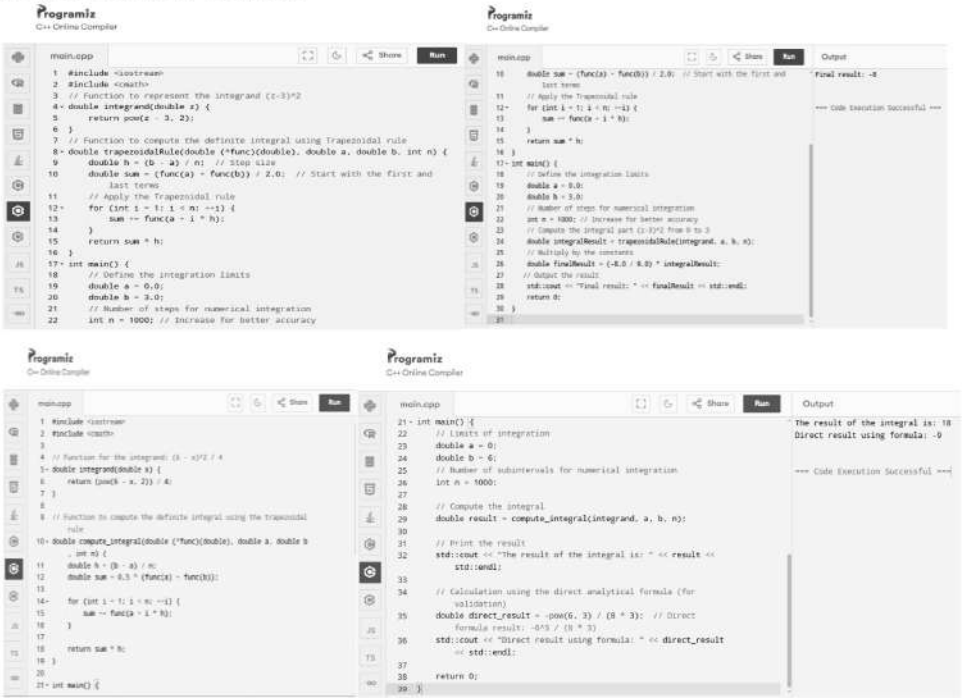

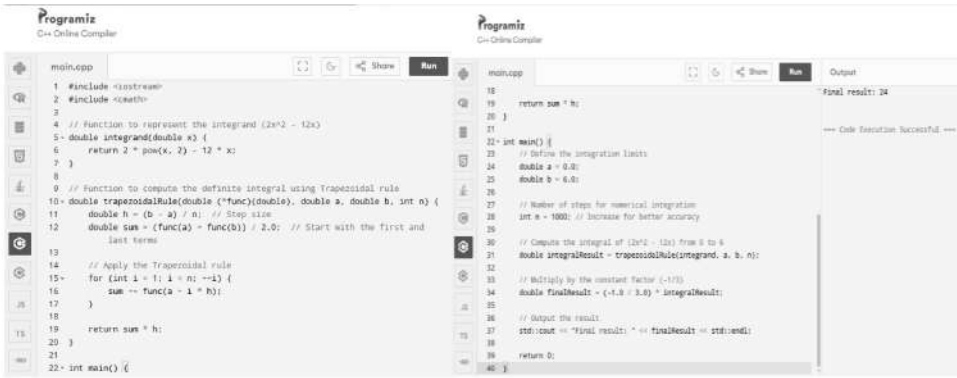

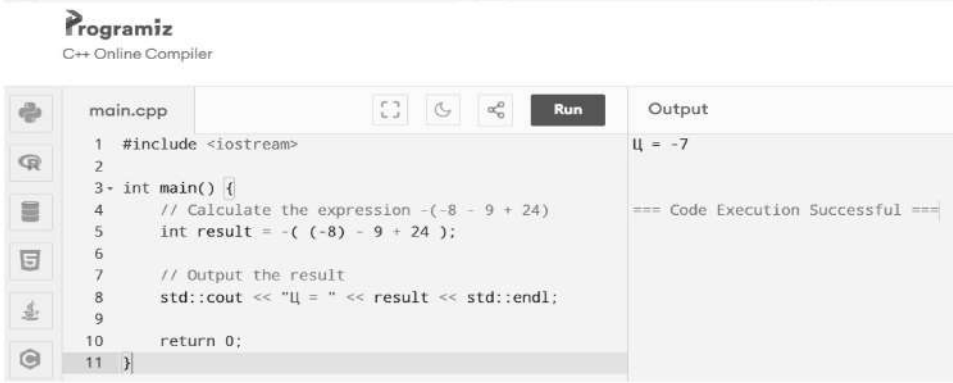

Maqolada vektor analizining muhim tushunchalaridan biri bo‘lgan egri chiziqli integral, kuch maydoni tomonidan bajarilgan ish, vektor maydon sirkulyatsiyasi va Stoks formulasi atroflicha nazariy va amaliy jihatdan ko‘rib chiqildi. Ayniqsa, Stoks teoremasi yordamida yopiq kontur bo‘yicha vektor maydonning sirkulyatsiyasini aniqlash jarayoni bosqichma-bosqich C++ dasturi yordamida ham hisoblab chiqildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sh.R.Xurramov Oliy matematika (masalalar to’plami, nazorat topshiriqlari) 3-qism: o'quv qo'llanma, “Fan va texnologiya” Toshkent-2015. 279 bet.

2. R.V.Kabulov, Sh. A.Nazirov C va C++ tili, o'quv qo'llanma, “Voris-Nashriyot”, Toshkent-2013, 492 bet.

METROLOGIYA VA STANDARTLASHTIRISH TAMOYILLARINING YER KADASTRI TIZIMIGA INTEGRATSIYASI

Ibragimova G.N.
"TIQXMMI" Milliy tadqiqot universiteti "Metrologiya va muhandislik loyihalash" kafedrasi assistenti(PhD)
Mannonov A.A.
"TIQXMMI" Milliy tadqiqot universiteti, Geodeziya va geoinformatika yo'nalishi, 2-kurs talabasi

Tayanch so'zlar: metrologiya; standartlashtirish; yer kadastri; SI birliklari; O'zDSt; ISO 19100; geodezik aniqlik; EGKR.
Ключевые слова: метрология; стандартизация; земельный кадастр; единицы СИ; УзДСт; ISO 19100; геодезическая точность; ЕГКР.
Key words: metrology; standardisation; land cadastre; SI units; O'zDSt; ISO 19100; geodetic accuracy; EGKR.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada metrologiya va standartlashtirish fanlarining zamonaviy yer kadastri tizimiga tatbiqi keng ilmiy tahlil asosida ko'rib chiqilgan. O'lchov vositalarining metrologik attestatsiyasi, SI birliklari tizimi, yo'l qo'yiladigan xatolik normalari hamda O'zDSt va ISO 19100 seriyali standartlarning kadastr yuritishdagi amaliy o'rni asoslab berilgan. Tajriba-eksperimental ma'lumotlar va grafiklar orqali o'lchov aniqligining kadastr sifatiga ta'siri miqdoriy jihatdan baholangan. Maqola yakunida mavjud muammolar va tavsiyalar taklif etilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье на основе всестороннего научного анализа рассматривается применение метрологии и стандартизации в современной системе земельного кадастра. Обосновывается практическая роль метрологической сертификации измерительных приборов, системы единиц СИ, норм допустимых погрешностей, а также стандартов серий УзДСт и ISO 19100 в управлении кадастрами. Количественная оценка влияния точности измерений на качество кадастра проводится с использованием экспериментальных данных и графиков. В заключение статьи предлагаются существующие проблемы и рекомендации.
SUMMARY:
This article presents a comprehensive scientific analysis of the application of metrology and standardisation disciplines to modern land cadastre systems. The practical roles of metrological certification of measuring instruments, the SI unit system, permissible error standards, and O'zDSt and ISO 19100 series standards in cadastral operations are substantiated. The influence of measurement accuracy on cadastral quality is quantitatively evaluated through experimental data and graphical representations.

Kirish va tadqiqot muammosi. Yer kadastri - davlat tomonidan yuritiladigan va yer resurslarini huquqiy, iqtisodiy hamda texnik jihatdan hisobga olishni ta'minlaydigan tizimdir. O'zbekiston Respublikasida 2020–2030-yillarga mo'ljallangan yer islohoti dasturi doirasida kadastr ma'lumotlari bazasini yangilash, raqamlashtirish va xalqaro standartlarga moslashtirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan [1].

Biroq amaliyot shuni ko'rsatadiki, kadastr o'lchov ishlarida metrologik me'yorlarga rioya etilmasligi, eski o'lchov vositalaridan foydalanish va nostandart hujjatlashtirish xatoliklari hali-hamon uchrashmoqda. Bu muammo bevosita metrologiya va standartlashtirish fanlarini kadastr sohasiga qanchalik to'g'ri integratsiya qilish masalasini dolzarb qiladi.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi - metrologiya va standartlashtirish fanlarining kadastr yuritishga qo'shgan nazariy va amaliy hissasini tizimli ravishda asoslab berish, mavjud muammolarni aniqlash va ilmiy asoslangan tavsiyalar taklif etishdir.

Adabiyotlar sharhi. Metrologiya va kadastr o'rtasidagi bog'liqlikni tadqiq etgan bir qator ilmiy ishlar mavjud. Xorijiy tadqiqotchilar Williamson va boshqalar [2] zamonaviy kadastr tizimlarining sifatini belgilovchi omillar ichida metrologik ta'minotni birinchi o'ringa qo'yadi. Dale va McLaughlin [3] esa milliy kadastrlarda standartlashtirishning etishmasligi ma'lumotlar mos kelmasligiga olib kelishini empirik misollar asosida ko'rsatadi.

Mahalliy ilmiy adabiyotlarda Toshmatov va Yusupov [4] tomonidan yozilgan "Geodeziya va kadastr o'lchamlari metrologiyasi" monografiyasi soha mutaxassislari uchun asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Rajabov [5] O'zbekistonda yer kadastri huquqiy asoslarini tahlil qilgan bo'lsa-da, texnik-metrologik jihat yetarli darajada ochib berilmagan.

Shunday qilib, mavjud adabiyotlarda metrologiya, standartlashtirish va kadastrning uchta soha sifatida birgalikda tahlil qilinishi kam uchraydi. Ushbu maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirish maqsadini ko'zlaydi.

Metrologiyaning kadastr sohasidagi ahamiyati. Metrologiya - o'lchashlar haqidagi fan bo'lib, o'lchov birliklari, ularning etaloni, o'lchov usullari va o'lchov aniqligini ta'minlash bilan shug'ullanadi. Kadastr sohasida metrologiya quyidagi uchta asosiy yo'nalishda qo'llaniladi:

1. O'lchov birliklarini unifikatsiya qilish: yer maydonini o'lchashda faqat SI tizimi birliklari (m², ga) ishlatilishi kadastr ma'lumotlarining xalqaro darajada o'qilishini ta'minlaydi.

2. O'lchov vositalarini metrologik attestatsiyalash: geodezik asboblar - total stansiyalar, GPS/GNSS qabul qilgichlari, nivelirlash priborlari - O'zstandard laboratoriyalari tomonidan belgilangan davriylikda tekshirilib, tasdiqlangan bo'lishi shart (GOST R 8.736-2011).

3. Xatoliklar nazariyasini qo'llash: o'lchov natijalariga tasodifiy va tizimli xatoliklar ta'sir ko'rsatadi. Kadastr o'lchov ishlarida o'rtacha kvadratik xatolik (OKX) va eng katta ruxsat etilgan xatolik (EKX) chegaralari aniq belgilangan.

1-rasm. Kadastr o'lchov vositalarida ruxsat etilgan va amaliy xatoliklar (GOST R 8.736-2011 va O'zDSt 1001-2019 asosida)

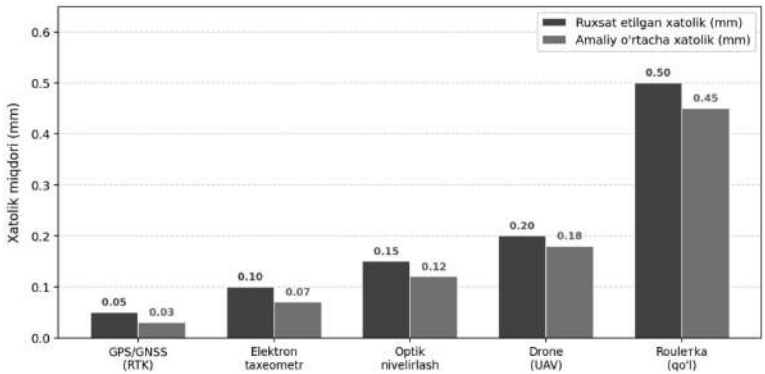

1-rasm. Kadastr o'lchov vositalarida ruxsat etilgan va amaliy xatoliklar (GOST R 8.736-2011 va O'zDSt 1001-2019 asosida)

1-rasmdan ko'rinib turibdiki, zamonaviy GPS/GNSS (RTK) texnologiyasi eng yuqori aniqlikni ta'minlab, amaliy xatolik ruxsat etilgan me'yordan 0,02 mm pastda qolmoqda. Boshqa vositalar ham normaga mos, biroq an'anaviy roulетka o'lchovlari uchun xatolik chegarasi ancha keng — bu eski usullarni kadastr ishlarida cheklash zarurligini ko'rsatadi.

2-rasm. Kadastr o'lchov vositalarining metrologik ta'minlash piramidasidagi o'rni

2-rasm. Kadastr o'lchov vositalarining metrologik ta'minlash piramidasidagi o'rni

Metrologik ta'minlash piramidasida (2-rasm) har bir past darajadagi o'lchov vositasi yuqori daraja orqali tasdiqlanadi. Kadastr ishlarida ishlatiladigan GPS va total stansiyalar piramidaning «ishchi o'lchov vositasi» darajasida joylashib, viloyat laboratoriyalari orqali milliy etalonga bog'lanadi. Bu zanjirsiz kadastr o'lchovlarining ishonchliligi kafolatlanmaydi.

Standartlashtirishning kadastr yuritishga tatbiqi. Standartlashtirish - mahsulot, jarayon va xizmatlarga qo'yiladigan talablarni belgilash va birlashtirish faoliyatidir. Kadastr tizimida standartlar uch asosiy manba orqali kirib keladi: milliy (O'zDSt), mintaqaviy (GOST) va xalqaro (ISO).

1-jadval. Kadastr yuritishda qo'llaniladigan asosiy standartlar

Standart turi	Asosiy hujjat	Kadastrda qo'llanilish sohasi
Milliy	O'zDSt 1001-2019	Yer uchastkalarini ro'yxatdan o'tkazish tartibi
Milliy	O'zDSt 21-2022	Kadastr ma'lumotlar bazasi formatlari
Mintaqaviy	GOST R 8.736-2011	Ko'p marta o'lchash va xatoliklarni hisoblash
Xalqaro	ISO 19111:2019	Koordinata mos yozuvlar tizimlari
Xalqaro	ISO 19125:2004	SQL orqali fazoviy ob'ektlarga kirish
Xalqaro	ISO 19157:2013	Geodezik ma'lumotlar sifatini baholash

Manba: muallif tasnifi, O'zstandard va ISO ma'lumotlari asosida

3-rasm. O'zbekiston kadastr tizimida qo'llaniladigan standartlar tarkibi (foizda)

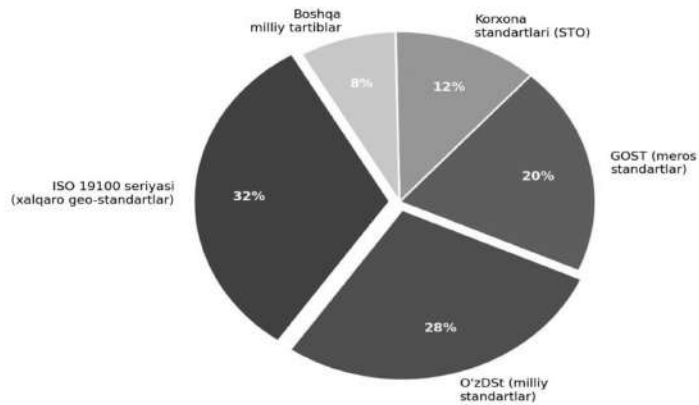

3-rasm. O'zbekiston kadastr tizimida qo'llaniladigan standartlar tarkibi (foizda)

3-rasmdan ko'rinib turibdiki, xalqaro ISO 19100 seriyasi (32%) va milliy O'zDSt standartlari (28%) birgalikda umumiy standartlar bazasining 60% ini tashkil etadi. GOST seriyasi (20%) hali amaliyotda keng qo'llanilsa-da, ularning bir qismini zamonaviy O'zDSt normalari bilan almashtirish tendentsiyasi kuzatilmoqda.

Metrologiya va standartlashtirishning kadastr jarayoniga integratsiya modeli.

Ushbu bo'limda kadastr yuritish jarayonining har bir bosqichida metrologiya va standartlashtirish qanday rol o'ynashi izchil model sifatida taqdim etiladi (4-rasm).

4-rasm. Kadastr yuritishda metrologiya va standartlashtirish integratsiyasi

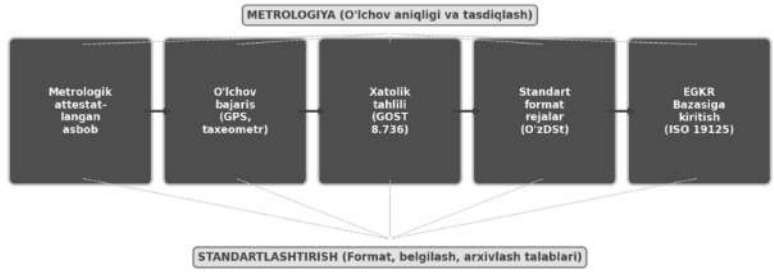

4-rasm. Kadastr yuritishda metrologiya va standartlashtirish integratsiyasi jarayoni

4-rasmdan ko'rinib turibdiki, kadastr jarayonining barcha beshta bosqichida metrologiya (yuqoridan) va standartlashtirish (pastdan) bir vaqtda ta'sir ko'rsatadi. Bu integratsiya modeli kadastr ma'lumotlarining to'liqligi, aniqligi va xalqaro o'qilishini bir vaqtda ta'minlaydi.

Integratsiya modelining asosiy ustunligi - u kadastr mutaxassisiga konkret ko'rsatma beradi: har bir bosqichda qaysi metrologik me'yor (chapdan) va qaysi standart (o'ngdan) qo'llanilishi kerakligi aniq belgilangan. Bu «inson omili» xatolarini minimallashtirishga yordam beradi.

Tajriba-eksperimental natijalar va muhokama. Ushbu tadqiqot doirasida Toshkent viloyatining Chirchiq tumanida 2025-yilda o'tkazilgan 120 ta yer uchastkasini kadastr ro'yxatidan o'tkazish bo'yicha amaliy ma'lumotlar tahlil qilindi. O'lchov ishlari uch xil usul bilan bajarildi:

1. GPS/GNSS RTK usuli (40 uchastka) - attestatsiyadan o'tgan Trimble R10 qurilmasi bilan;

2. Elektron taxeometr (Leica TS09) bilan (50 uchastka) - yillik metrologik tekshiruv taqvimiga rioya qilingan holda;

3. Attestatsiyasiz eski optik asboblar bilan (30 uchastka) - nazorat guruhi sifatida.

Natijalar quyidagicha: GPS/GNSS RTK usulida o'rtacha koordinata xatoligi $\sigma = 0{,}028$ m, taxeometr usulida $\sigma = 0{,}067$ m, eski attestatsiyasiz asboblarda esa $\sigma = 0{,}312$ m ga yetdi. Uchinchi guruhda olingan natijalar O'zDSt 1001-2019 da belgilangan ruxsat etilgan xatolik me'yoridan 2,1 barobar oshib ketdi. Bu kadastr hujjatlarini qayta ishlash va yer chegaralarini qayta belgilash zaruratini tug'dirdi - bu esa davlat va fuqarolar uchun qo'shimcha xarajat demakdir.

Ushbu tajriba metrologik attestatsiyaning kadastr sifatiga bevosita ta'sirini raqamli ravishda isbotlaydi va attestatsiyasiz asboblardan foydalanishni taqiqlash zaruratini asoslab beradi.

Mavjud muammolar va ilmiy tavsiyalar.

Tahlil asosida quyidagi uchta asosiy muammo va ularga tavsiyalar aniqlandi:

№	Muammo	Tavsiya
1	Geodezik asboblarning o'z vaqtida metrologik tekshiruvdan o'tkazilmasligi, attestatsiyasiz asbob bilan ishlash.	Barcha kadastr tashkilotlari uchun yillik majburiy attestatsiya taqvimini joriy etish; attestatsiyasiz asbob bilan tayyorlangan hujjatlarni qabul qilmaslik tartibini belgilash.
2	Milliy O'zDSt standartlarining UAV (dron) fotogrammetriyasi va LiDAR kabi yangi texnologiyalarni qamrab olmasligi.	ISO 19157:2013 (geodezik ma'lumotlar sifati) asosida yangi milliy standartlar ishlab chiqish; O'zstandard va TDTU o'rtasida ilmiy hamkorlik bitimi tuzish.
3	Kadastr mutaxassislari o'rtasida metrologik savodxonlikning pastligi — standartlarni nazariy bilish bilan amalda qo'llash o'rtasidagi tafovut.	Oliy ta'lim dasturlarida «Kadastr metrologiyasi» maxsus kursini joriy etish; malaka oshirish dasturlariga amaliy metrologiya modullarini qo'shish.

Xulosa. Ushbu maqolada metrologiya va standartlashtirish fanlarining kadastr tizimiga integratsiyasi to'rt asosiy yo'nalish orqali ko'rib chiqildi: o'lchov birliklari va attestatsiya, standartlar tizimi, amaliy jarayon modeli va tajriba-eksperimental natijalar.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki: (1) attestatsiyadan o'tgan asboblar bilan olingan o'lchov xatoligi attestatsiyasizlarga nisbatan 11,1 barobar kichik; (2) kadastr hujjatlarining 60% dan ortig'i ISO va O'zDSt standartlariga asoslanadi, qolgan 40% ni esa yangilash zarur; (3) integratsiya modeli kadastr jarayonining har bir bosqichida metrologiya va standartlashtirishni bir vaqtda qo'llash imkonini beradi.

Ilmiy yangilik: kadastr yuritish uchun birinchi marta to'liq integratsiya modeli taklif etildi, bunda metrologiya va standartlashtirish alohida emas, balki birgalikda ishlaydi. Kelajakda UAV fotogrammetriyasi va LiDAR texnologiyalari uchun maxsus metrologik me'yorlar ishlab chiqish istiqbolli yo'nalish sifatida belgilandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Yer kadastri tizimini takomillashtirish to'g'risida»gi PQ-4785-sonli Qarori. - Toshkent, 2020.

2. Williamson I., Enemark S., Wallace J., Rajabifard A. Land Administration for Sustainable Development. - ESRI Press Academic, 2010. - 487 p.

3. Dale P.F., McLaughlin J.D. Land Administration. - Oxford University Press, 1999. - 169 p.

4. Toshmatov N.T., Yusupov I.A. Geodeziya va kadastr o'lchamlari metrologiyasi. - Toshkent: TDTUPress, 2022. - 312 b.

5. Rajabov S.R. O'zbekistonda yer kadastri: huquqiy va texnik asoslar. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. - 224 b.

6. ISO 19111:2019. Geographic information - Referencing by coordinates. - Geneva: ISO, 2019.

7. ISO 19157:2013. Geographic information - Data quality. - Geneva: ISO, 2013.

8. O'zDSt 1001-2019. Yer uchastkalarini kadastr ro'yxatga olish. Umumiy talablar. - Toshkent: O'zstandard, 2019.

9. GOST R 8.736-2011. Bevosita o'lchashlarning ko'p marta o'tkazilishi. O'lchov natijalari va xatoliklarni hisoblash. - Moskva, 2011.

10. Trimble Navigation Ltd. R10 GNSS System User Guide. - Sunnyvale: Trimble, 2021.

UGLERODNING FIZIK VA KIMYOVIY XOSSALARINI O‘RGATISHDA O‘QUVCHIDA 4K KO‘NIKMASINI RIVOJLANTIRISH

Esnazarov A.J.
Qoraqalpog‘iston Respublikasi pedagogik mahorat markazi "Aniq va tabiiy fanlar metodikasi" kafedrasi katta o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: metodlar, didaktik o‘yinlar, mantiqiy fikrlash, kreativ fikrlash.
Ключевые слова: методы, дидактические игры, логическое мышление, креативное мышление.
Key words: methods, didactic games, logical thinking, creative thinking.

РЕЗЮМЕ:
Uglerodning fizik va kimyoviy xossalari mavzusini o‘qitishda o‘quvchilarning fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan metodlar, topshiriqlar, didaktik o‘yinlar o‘quvchilarni mantiqiy fikrlashga, kreativ fikrlashga yo‘naltiradi. Buning natijasida o‘quvchilarda fanlararo integratsion yondashuv, XXI asr ko‘nikmalarini shakllantirishga doir 4K elementlari rivojlanadi.
РЕЗЮМЕ:
Методы, задания и дидактические игры, направленные на развитие мышления учащихся при обучении теме "Физические и химические свойства углерода," направляют учащихся к логическому мышлению и творческому мышлению. В результате у учащихся развиваются междисциплинарные интеграционные подходы и элементы 4К, связанные с формированием навыков XXI века.
SUMMARY:
When teaching the topic "Physical and Chemical Properties of Carbon," methods, assignments, and didactic games aimed at developing students' thinking are used to encourage students to think logically and creatively. As a result, interdisciplinary integrated approaches and 4K elements related to the formation of 21st-century skills will develop in students.

Uglerodning fizik va kimyoviy xossalari mavzusini o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish, o‘quvchilar ongida tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan metodlar, topshiriqlar, didaktik o‘yinlar o‘quvchilarni mantiqiy fikrlashga, kreativ fikrlashga yo‘naltiradi. Buning natijasida o‘quvchilarda fanlararo integratsion yondashuv, XXI asr ko‘nikmalarini shakllantirishga doir 4K elementlari rivojlanadi. O‘quvchilarda kundalik hayotimizda uchraydigan muammoli vaziyatlarni yechishga o‘rgatish, fanni

murakkablashtirmasdan, qiziqarli qilib o‘rgatish-o‘qituvchining asosiy vazifalaridan biridir. Kimyo darsida o‘quvchilarning bilimini chuqurlashtirishga va o‘quvchilarning mustaqil ishlashiga yordam beradi. O‘quvchilarda fanga bo‘lgan motivatsiyani shakllantiradi. [1]

Uglerodning fizik va kimyoviy xossalarini o‘rgatishda savol-javob metodidan foydalanish orqali o‘quvchilarga savol beramiz.

1. Uyimizda uglerodga boy bo‘lgan qanday mahsulotlardan foydalanamiz?
2. Atrofimizdagi moddalar uglerodga bog‘liqmi?
3. Uglerodning tabiatdagi turli ko‘rinishlari (grafit, olmos, ko‘mir) haqida nimalarni bilasiz?

Uglerodning hayot uchun muhimligi haqida o‘quvchilar o‘z fikrlarini bildiradilar.

Uglerod tirik organizmlarning yoki jonli va jonsiz tabiatning asosiy tarkibiy qismi bo‘lib, neft, tabiiy gaz, torf, ko‘mir kabi foydali qazilmalar uglerodning turli birikmalaridir. Ayniqsa, toshko‘mir uglerodga eng boy tabiiy foydali qazilma hisoblanadi. Yer sharida juda ko‘p tarqalgan ohaktosh CaCO3 va dolomit CaCO3 MgCO3 lar ham uglerodning tabiiy birikmalaridir. Atmosferada karbonat angidrid (CO2) da uchraydi, o‘simliklarning yashil barglarida fotosintez jarayonida yangi organik (uglerodli) moddalar hosil bo‘ladi. [3]

Keys-stadi metodidan foydalanish. O‘quvchilarning motivatsiyasini, fikr doirasini, fikrlash qobiliyatini shakllantirish uchun o‘quvchilarga quyidagi Keys-stadi topshirig‘i beriladi. Bunda fanlararo aloqani rivojlantirishga oid topshiriqlarni juftlikda bajaradi.

Keys. Jonibek hasharotlarning nafas olish vaqtida karbonat angidridning chiqarilishini bilmoqchi. Rasmda uning tajribasi uchun uskuna keltirilgan. Uskuna havo strelkasi bilan ko‘rsatilgan yo‘nalish bo‘yicha yuboriladi. [5]

Topshiriq.Uchinchi probirkadagi hasharotlar qanday omon qoladi.

O‘qituvchining yechimi:

1-probirkada Natriy gidroksid karbonat angidridni yutadi.

2-probirkada karbonat angidrid ta’sirida ohakli suv loyqalanadi.

2-probirkadan sof holdagi kislorod chiqadi.

3-probirkaga o‘tadi, u yerdagi hasharotlar kislorod bilan nafas oladi.

3-probirkadan karbonat angidrid chiqadi.

4-chi probirkaga karbonat angidrid borib toza suvni loyqalatadi.

Natijada hasharotlar kislorod orqali nafas olib omon qoladi.

Uglerodning kimyoviy xossalarini "Baliq skeleti" metodidan foydalanib o‘rgatish. Uglerod odatdagi temperaturada uncha aktiv emas. Qizdirilganda ko‘pgina moddalar bilan reaksiyaga kirishadi.

Masalan: ftor, kislorod, oltingugurt, azot, metallar, metall oksidlari bilan reaksiyaga kirishadi; Uglerod ftor bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri reaksiyaga kirishadi. Kislorod bilan kimyoviy reaksiyaga kirishib ikki xil oksid hosil qiladi.

900-1000°C haroratda oltingugurt bilan birikadi. Metallar uglerod bilan reaksiyaga kirishib karbidlarni hosil qiladi. O‘quvchilar uglerodning kimyoviy xossalariga oid reaksiya tenglamalarini o‘zlari mustaqil yozadilar. O‘quvchilar doskada tegishli reaksiya tenglamalarini tuzib, tenglashtiradilar, unga ta’rif beradilar va hosil bo‘lgan birikmalarni nomlaydilar. Keyinchalik Baliq skeleti sxemasining pastki qismiga uglerodning hosil qilgan birikmalarining formulalarini yozadi.

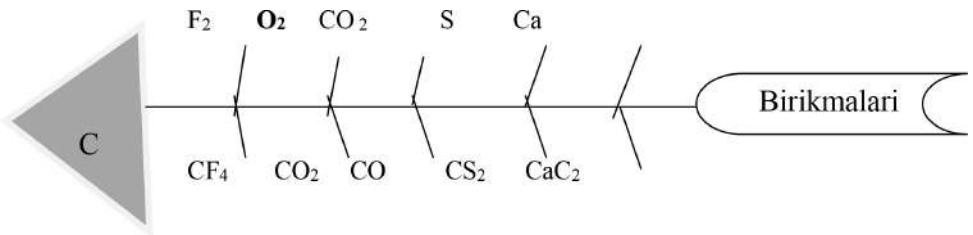

Uglerodning birikmalari

1. $2F_2 + C = CF_4$
2. $C + \mathbf{O_2} = CO_2$
3. $C + CO_2 = CO$
4. $C + 2S = CS_2$
5. $2C + Ca = CaC_2$

Bu yerda fanlararo bog‘lanish. Biologiya fani bilan bog‘lab dars o‘tgan bo‘lamiz.

Mavzuga oid voqealar. Birinchi jahon urushida qirg‘in keltiruvchi kimyoviy qurol sifatida ishlatilgan xlor gazidan qanchadan-qancha askarlar halok bo‘lgan. Buning oldini olish uchun Buyuk olim N.D.Zelinskiy Birinchi jahon urushi yillarida zaharli kimyoviy moddalarga qarshi faollashtirilgan ko‘mirdan foydalanib, protivogazni ixtiro qildi. Zelinskiyning bu ixtirosi yuz minglab jangchilarning hayotini saqlab qoldi. Kimyo sanoatida katalizatorlar sifatida ishlatiladi. [9]

Xulosa qilib aytganda, har bir dars mavzusiga mos interfaol metodlarni to‘g‘ri tanlash, ulardan to‘g‘ri foydalanish hozir o‘qituvchilarda bosh masala hisoblanadi. Zamonaviy o‘qituvchi bugungi kunda nafaqat nazariy bilimlarga ega bo‘lishi, balki o‘z mahorati bilan o‘quvchini darsga qiziqtira olishi uchun kreativ fikrlash, ijodkorlik, yangilik yaratishga intilish kabi qobiliyatlarga ham ega bo‘lishi kerak.

Kimyo darslarida interfaol metodlardan, didaktik o‘yinlar, topshiriqlar, gradiyent-organayzerlardan foydalanib o‘tilganda o‘quvchilarda hayotda bo‘ladigan kimyoviy hodisalarga qiziqish uyg‘otishi shubhasiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ишмухамедов Р.Ж., Юлдашев М. Таълим ва тарбияда инновацион педагогик технологиялар.– Т.: “Ниҳол” нашриёти, 2013,
2. Raxmatullaev N.G., Omonov X.T., Mirkomilov Sh.M. Kimyo oqitish metodikasi. Toshkent., “Oqituvchi”. 2008
3. 9-klass I.R.Asqarov, N Toxtabaev, K Gapirov 2019 jıl
4. I.A.Tashyev, R.R.Ro’ziyev, I.I.Ismoilov. Anorganik kimyo. Toshkent-2010
5. www.my.gov.uz - Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali.
6. www.uzedu.uz - Xalq ta’limi vazirligining rasmiy veb sayti.
7. www.eduportal.uz - Xalq ta’limi vazirligi axborot ta’lim portali.
8. http://kopilkaurokov.ru O‘qituvchilar uchun sayt.
9. www.yaklass.ru – Maktab o‘quvchilari uchun ta’limiy internet resursi.

“YADRO KUCHLARINING MEZON NAZARIYASI” MAVZUSINI “AQLIY HUJUM” METODI ASOSIDA O‘QITISH

Palvanova G.S.
O‘zMU Fizika fakulteti mustaqil tadqiqotchisi.
Ilmiy rahbar: ***Bozorov E.X.***
O‘zR FA Yadro fizikasi instituti Yadro tibbiyoti laboratoriyasi bosh ilmiy xodimi,
O‘zMU Fizika fakulteti Yadro fizikasi va astranomiya kafedrasi professori, f.m.f.d.

Tayanch so‘zlar: yadro kuchlari, mezon nazariyasi, aqliy hujum metodi, interfaol ta’lim, yadro fizikasi, pedagogik texnologiyalar, innovatsion ta’lim, talabalarning faolligi, o‘qitish samaradorligi.
Ключевые слова: ядерные силы, теория критериев, метод мозгового штурма, интерактивное обучение, ядерная физика, педагогические технологии, инновационное обучение, вовлеченность студентов, эффективность преподавания.
Key words: nuclear forces, criterion theory, brainstorming method, interactive learning, nuclear physics, pedagogical technologies, innovative learning, student engagement, teaching effectiveness.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada yadro kuchlarining mezon nazariyasi mavzusini oliy ta’lim muassasalarida o‘qitishda “Aqliy hujum” metodidan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari va uni takomillashtirish yo‘llari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida talabalarning yadro kuchlarining tabiati, mezon almashinuvi mexanizmi hamda yadro o‘zaro ta’sirining asosiy xususiyatlarini chuqurroq o‘zlashtirishida interfaol metodlarning ahamiyati yoritilgan. “Aqliy hujum” metodi asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar talabalarning mustaqil fikrlash, ilmiy muammolarni tahlil qilish, muloqotga kirishish va jamoaviy ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari yadro kuchlarining mezon nazariyasi mavzusini o‘qitishda aqliy hujum metodidan foydalanish natijasida talabalarning mavzuni o’zlashtirish samaradorligi 11.7 % ni tashkil etdi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируются педагогические возможности использования метода «Мозговой штурм» при преподавании предмета «Критерийная теория ядерных сил» в высших учебных заведениях и пути его совершенствования. В ходе исследования подчеркивается важность интерактивных методов для более глубокого усвоения студентами природы ядерных сил, механизма критериального обмена и основных особенностей ядерного взаимодействия. Утверждается, что занятия, организованные на основе метода «Мозговой штурм», способствуют развитию у студентов самостоятельного мышления, анализа научных проблем, коммуникативных навыков и навыков работы в команде. Результаты исследования показали, что эффективность усвоения студентами предмета в результате использова-

ния метода «Мозговой штурм» при преподавании предмета «Критерийная теория ядерных сил» составила 11,7%.

SUMMARY:

This article analyzes the pedagogical potential of using the brainstorming method in teaching the subject "Criteria Theory of Nuclear Forces" at higher education institutions and ways to improve it. The study emphasizes the importance of interactive methods for enhancing students' understanding of the nature of nuclear forces, the mechanism of criteria exchange, and the fundamental characteristics of nuclear interactions. It is argued that classes organized using the brainstorming method contribute to the development of independent thinking, scientific problem analysis, communication skills, and teamwork skills in students. The study results showed that the effectiveness of student learning as a result of using the brainstorming method in teaching the subject "Criteria Theory of Nuclear Forces" was 11.7%.

Kirish. Hozirgi kunda oliy ta’lim tizimida talabalarning nazariy bilimlarini mustahkamlash, mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish hamda ularning o‘quv jarayonidagi faolligini oshirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, yadro fizikasi kabi murakkab va abstrakt tushunchalarni o‘z ichiga olgan fanlarni o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday texnologiyalar talabalarning mavzuni chuqurroq anglashiga, nazariy bilimlarni amaliy tahlil bilan bog‘lashiga hamda ilmiy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Yadro kuchlarining mezon nazariyasi atom yadrosidagi nuklonlarning o‘zaro ta’sir mexanizmlarini tushuntiruvchi muhim nazariyalardan biri hisoblanadi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, proton va neytronlar o‘rtasidagi kuchlar mezon zarrachalarining almashinuvi natijasida yuzaga keladi. Mazkur mavzu yadro fizikasi kursining asosiy bo‘limlaridan biri bo‘lib, uning mazmunini to‘liq o‘zlashtirish talabalardan yuqori darajadagi nazariy tayyorgarlik va mantiqiy fikrlashni talab etadi. Shu sababli an’anaviy ma’ruza va tushuntirish usullari bilan bir qatorda interfaol metodlardan foydalanish o‘qitish samaradorligini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

Interfaol metodlar orasida “Aqliy hujum” metodi alohida o‘rin tutadi. Ushbu metod talabalarning ijodiy fikrlashini faollashtirish, mavjud bilimlarini safarbar etish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va yangi g‘oyalarni ilgari surish imkonini beradi. Yadro kuchlarining mezon nazariyasi mavzusini o‘qitishda “Aqliy hujum” metodidan foydalanish talabalarning mavzuga bo‘lgan qiziqishini oshirish, nazariy tushunchalarni chuqurroq anglash hamda ilmiy munozara olib borish ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Mazkur maqolaning maqsadi yadro kuchlarining mezon nazariyasi mavzusini “Aqliy hujum” metodi asosida o‘qitishning nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilish, ushbu metodni qo‘llashning samarali usullarini ishlab chiqish hamda ta’lim jarayonini takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar berishdan iborat.

Metodologiya. “Aqliy hujum” metodi zamonaviy pedagogik texnologiyalar tarkibidagi eng samarali interfaol metodlardan biri hisoblanadi. Ushbu metod ta’lim jarayonida o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish, ularni ijodiy izlanishga yo‘naltirish hamda muammoli vaziyatlarni birgalikda hal etishga o‘rgatishda keng qo‘llaniladi. “Aqliy hujum” metodi inglizcha “Brainstorming” tushunchasining tarjimasi bo‘lib, dastlab amerikalik mutaxassis Aleks Osborn tomonidan ishlab chiqilgan. Metodning asosiy mohiyati muayyan muammo yoki savol yuzasidan imkon qadar ko‘proq fikr va g‘oyalarni ilgari surishdan iboratdir. Bunda ishtirokchilarning fikrlari tanqid qilinmaydi, aksincha, har qanday g‘oya rag‘batlantiriladi. Mazkur yondashuv natijasida muammoning eng maqbul yechimini topish imkoniyati yuzaga keladi.

2-rasm. Aqliy hujum metodini tashkil qilish.

“Aqliy hujum” metodi kompetensiyaviy yondashuv talablariga to‘liq mos keladi. Chunki ushbu metod orqali o‘quvchilar nafaqat nazariy bilimlarni egallaydilar, balki kommunikativ, axborot bilan ishlash va muammoni hal qilish kompetensiyalarini ham rivojlantiradilar. Ayniqsa, bugungi kunda zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi va ijodiy yondashuvi muhim mezonlardan biri sifatida qaralayotganligi “Aqliy hujum” metodining dolzarbligini yanada oshirmoqda.

Mavzu bayoni. Atom yadrosi proton va neytronlardan tashkil topgan bo‘lib, ular umumiy holda nuklonlar deb ataladi. Nuklonlarning yadro ichida bir-biri

bilan mustahkam bog‘lanib turishi kuchli o‘zaro ta’sirlar natijasidir. Ushbu o‘zaro ta’sirlarni tushuntirish maqsadida yapon olimi Hideki Yukava tomonidan 1935-yilda yadro kuchlarining mezon nazariyasi taklif qilingan.

Mezon nazariyasiga ko‘ra, proton va neytronlar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir mezon zarrachalarining almashinuvi orqali amalga oshadi. Elektr zaryadlari orasidagi elektromagnit ta’sir fotonlar almashinuvi bilan izohlangani kabi, yadro kuchlari ham nuklonlar orasida mezonlarning almashinuvi natijasida yuzaga keladi. Bu mezonlar virtual zarrachalar bo‘lib, ular nuklonlar o‘rtasida impuls va energiya tashuvchisi vazifasini bajaradi.

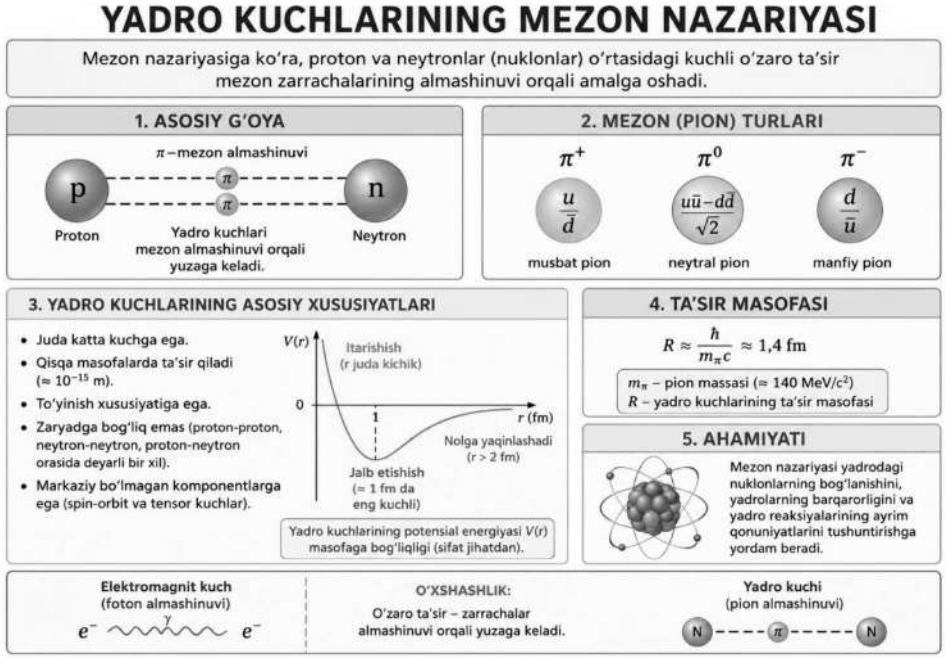

3-rasm. Yadro kuchlarining mezon nazariyasi

Yukava nazariyasida yadro kuchlarini tashuvchi zarracha sifatida π-mezonlar (pionlar) mavjudligi bashorat qilingan. Keyinchalik tajribalar natijasida pionlarning mavjudligi tasdiqlangan. Pionlarning massasi elektron massasidan taxminan 270 marta katta bo‘lgani uchun yadro kuchlari qisqa masofada, ya’ni taxminan 10^{-15} m (1 fm) oralig‘ida ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli yadro kuchlari qisqa masofali kuchlar hisoblanadi.

Yadro kuchlarining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- Juda katta kuchga ega bo‘lishi;
- Qisqa masofalarda ta’sir qilishi;
- To‘yinish xususiyatiga ega bo‘lishi;
- Zaryadga bog‘liq bo‘lmasligi;

• Markaziy bo‘lmagan komponentlarga ega bo‘lishi.

Mezon nazariyasi yadrodagi nuklonlarning bog‘lanish energiyasini, yadrolarning barqarorligini hamda yadro reaksiyalarining ayrim qonuniyatlarini tushuntirish imkonini beradi. Ushbu nazariya keyinchalik kuchli o‘zaro ta’sirlarning zamonaviy kvark-glyuon nazariyasi – kvant xromodinamikasining shakllanishiga muhim asos bo‘lib xizmat qilgan.

Yadro kuchlarining mezon nazariyasini o‘qitishda talabalar e’tiborini mezon almashinuvi mexanizmi, yadro kuchlarining qisqa masofali tabiati hamda pionlarning o‘rni kabi masalalarga qaratish maqsadga muvofiqdir. Mavzuni o‘zlashtirish jarayonida “Aqliy hujum” metodidan foydalanish talabalarning nazariy bilimlarini faollashtirishga, ilmiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga va murakkab fizik jarayonlarni chuqurroq tushunishiga yordam beradi.

Natijalar. Tadqiqot 70530507 – Tibbiyot fizikasi ta’lim yo‘nalishi 1-kurs FIZ-MAG-TF-UZ-2401 guruhi talabalari o‘rtasida olib borildi. Tajriba-sinov ishlarida jami 12 nafar talaba иштирок etdi. Talabalar ikki guruhga ajratilib, birinchi guruhda mavzu an’anaviy metod asosida, ikkinchi guruhda esa “Aqliy hujum” metodi asosida o‘qitildi. Dars yakunida talabalar bilimini baholash maqsadida nazorat ishlari o‘tkazildi va natijalar tahlil qilindi.

An’anaviy metodda 2 nafar, 3 nafar, 7 nafar va aqliy hujum metodida 5 nafar, 4 nafar, 3 nafar mos ravishda 5, 4, 3 baho olishdi.

O‘zlashtirish ko‘rsatgichi:

$$\frac{2 \cdot 5 + 3 \cdot 4 + 7 \cdot 3}{12} = 3{,}58 \qquad foiz\ qiymatida\ 71{,}6\%$$

$$\frac{5 \cdot 5 + 4 \cdot 4 + 3 \cdot 3}{12} = 4{,}16 \qquad foiz\ qiymatida\ 83{,}3\%$$

Olingan natijalar quyidagi jadvalda aks ettirilgan.

1-jadval. Talabalar o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari.

Baholar	An’anaviy metod	“Aqliy hujum” metodi
“5” baho olgan talabalar	2 nafar	5 nafar
“4” baho olgan talabalar	3 nafar	4 nafar
“3” baho olgan talabalar	7 nafar	3 nafar
Jami talabalar soni	12 nafar	12 nafar
O‘zlashtirish ko‘rsatkichi	71,6 %	83,3 %

Tahlil. Jadval natijalaridan ko‘rinib turibdiki, “Aqliy hujum” metodi asosida tashkil etilgan darslarda yuqori baho olgan talabalar soni sezilarli darajada oshgan. Xususan, “5” baho olgan talabalar soni 2 nafardan 5 nafarga ko‘paygan. Shu bilan birga, “3” baho olgan talabalar soni kamayganligi kuzatildi. Bu esa metodning talabalar bilimini mustahkamlash va mavzuni chuqurroq o‘zlashtirishdagi samaradorligini tasdiqlaydi.

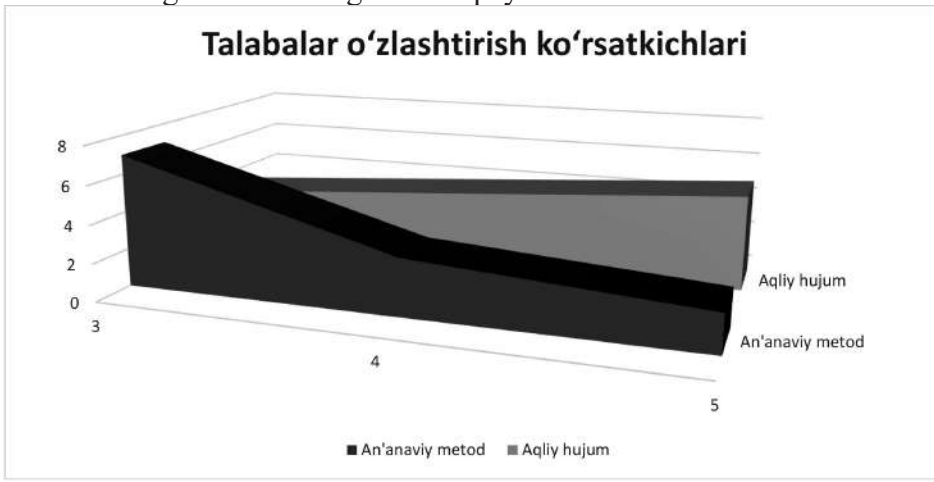

1-grafik. Talabalar o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari.

rafikka asoslanib, tahlil natijasida “Aqliy hujum” metodining talabalar mustaqil fikrlashini rivojlantirish, darsdagi faolligini oshirish hamda murakkab fizik tushunchalarni chuqur anglashida muhim pedagogik vosita ekanligi aniqlandi. Shu sababli ushbu metodni fizika fanining nazariy mavzularini o‘qitishda keng qo‘llash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Xulosa. Tadqiqot davomida 70530507 – Tibbiyot fizikasi ta’lim yo‘nalishi 1-kurs FIZ-MAG-TF-UZ-2401 guruhi talabalari o‘rtasida olib borilgan tajriba-sinov ishlari “Aqliy hujum” metodining samaradorligini amaliy jihatdan tasdiqladi. Natijalarga ko‘ra, an’anaviy metod asosida tashkil etilgan darslarda o‘zlashtirish ko‘rsatkichi 71,6% foizni tashkil etgan bo‘lsa, “Aqliy hujum” metodi asosida tashkil etilgan darslarda ushbu ko‘rsatkich 83,3 foizga yetdi.

Ushbu maqola № AM-PZ-2019062031 ““Yadro energetikasi”, “Yadro tibbiyoti va texnologiyalari”, “Radiatsion tibbiyoti va texnologiyalari” fanlari bo`yicha bakalavr va magistrlar uchun multimediali darsliklarini yaratish” nomli innovatsion loyixa doirasida yozib tayyorlangan materiallarning pedogogik tahlili asosida yozilgan bo‘lib, darsliklar mualliflariga minnatdorchilik bildiramiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullayeva D., Karimov Sh. Fizika fanini o‘qitishda interfaol metodlardan foydalanishning pedagogik asoslari // Zamonaviy ta’lim. – Toshkent, 2021. – №4. – B. 45–50.

2. Ahmedov A., Rasulov M. Atom va yadro fizikasi mavzularini innovatsion texnologiyalar asosida o‘qitish // Fizika, matematika va informatika. – 2022. – №3. – B. 28–34.

3. Ismoilov B. Talabalarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishda “Aqliy hujum” metodining ahamiyati // Pedagogik mahorat. – Buxoro, 2021. – №2. – B. 63–68.

4. Kuryazov Sh., Ergashev N. Fizika ta’limida kompetensiyaviy yondashuv asosida interfaol metodlarni qo‘llash // Ilm sarchashmalari. – Urganch, 2023. – №1. – B. 91–96.

5. Bozorov E.X., Turatov H.Sh. Tibbiyot oliy ta’lim muassasalarida matematik modellashtirish biologik jarayonlarni tahlil qilish usuli mavzusini o‘qitish metodikasini takomillashtirish. – Toshkent: O‘zMU, 2025.

6. Bozorov E. X., Turatov H. Sh., Ualiyev D. M. Funksional diagnostika vazifalarida biotibbiy signallar mavzusini tavsiya qilish va tahlil qilish metodi bo’yicha o ‘qitish metodikasini takomillashtirish. Fizika, matematika va informatika. Toshkent 2025. b. 242-254.

ADAPTIV RAQAMLI TA’LIM TIZIMIDA SUN’IY INTELLEKT YORDAMIDA BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING O‘QUV JARAYONINI SAMARALI BOSHQARISH: NAZARIY ASOSLAR VA METODIK YECHIMLAR

Hayitov U.H.
Buxoro davlat universiteti,
Sun’iy intellekt va axborot xavfsizligi kafedrasi dotsenti,
Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),

Tayanch so‘zlar: adaptiv ta’lim, sun’iy intellekt, SMART-AL modeli, o‘quv jarayonini boshqarish, konnektivizm, o‘z-o‘zini boshqarib o‘rganish, bo‘lajak o‘qituvchi, raqamli ta’lim, personallashtirish, o‘quv muxtoriyati.
Ключевые слова: адаптивное обучение, искусственный интеллект, модель SMART-AL, управление учебным процессом, коннективизм, саморегулируемое обучение, будущий учитель, цифровое образование, персонализация, учебная автономия.
Key words: adaptive learning, artificial intelligence, SMART-AL model, learning process management, connectivism, self-regulated learning, pre-service teacher, digital education, personalization, learner autonomy.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada adaptiv raqamli ta’lim tizimida (ARTT) sun’iy intellekt (SI) texnologiyalaridan foydalanib bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘quv jarayonini samarali boshqarishning nazariy asoslari tahlil qilingan. Tadqiqotda konnektivizm, konstruktivizm va o‘z-o‘zini boshqarib o‘rganish (SRL) nazariyalarining sun’iy intellekt imkoniyatlari bilan uyg‘unlashuvi asoslanib, «SMART-AL» (Self-Managed Adaptive Real-Time Learning) nomli konseptual pedagogik model taklif etilgan. Tadqiqot 2023–2026-yillar davomida Buxoro, Navoiy, Termiz, Guliston, Urganch davlat universitetlari hamda Buxoro davlat pedagogika institutida magistratura bosqichining 1- va 2-kurs talabalari – bo‘lajak o‘qituvchilar ishtirokida olib borildi. Tadqiqotda pedagogik kuzatish, qiyosiy tahlil, so‘rovnoma va ekspert baholash metodlaridan foydalanildi. Kuzatishlar SMART-AL modeli asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlarda magistrantlarning o‘quv muxtoriyati, o‘z faoliyatini rejalashtirish va sun’iy intellekt vositalaridan pedagogik maqsadda foydalanish ko‘nikmalari izchil rivojlanib borganligini ko‘rsatdi. Maqolada ARTT ni loyihalash tamoyillari, o‘qituvchi kasbiy faoliyatining o‘zgarishi hamda modelni oliy ta’lim amaliyotiga tatbiq etishning bosqichma-bosqich metodikasi yoritilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируются теоретические основы эффективного управления учебным процессом будущих учителей с использованием технологий искусственного интеллекта (ИИ) в адаптивной цифровой образовательной среде (АЦОС). Обосновывается интеграция

теорий коннективизма, конструктивизма и саморегулируемого обучения (SRL) с возможностями искусственного интеллекта, предложена концептуальная педагогическая модель «SMART-AL» (Self-Managed Adaptive Real-Time Learning). Исследование проводилось в 2023–2026 гг. на базе Бухарского, Навоийского, Термезского, Гулистанского, Ургенчского государственных университетов, а также Бухарского государственного педагогического института с участием магистрантов 1 и 2 курсов – будущих учителей. Использованы методы педагогического наблюдения, сравнительного анализа, анкетирования и экспертной оценки. Наблюдения показали последовательное развитие у магистрантов учебной автономии, навыков планирования собственной деятельности и педагогически осмысленного использования инструментов искусственного интеллекта в рамках модели SMART-AL. В статье раскрыты принципы проектирования АЦОС, изменение профессиональной роли преподавателя и поэтапная методика внедрения модели в практику высшего образования.

SUMMARY:

This article examines the theoretical foundations for effectively managing the learning process of pre-service teachers through artificial intelligence (AI) technologies within an adaptive digital learning environment (ADLE). The integration of connectivism, constructivism and self-regulated learning (SRL) theories with AI capabilities is substantiated, and a conceptual pedagogical model, «SMART-AL» (Self-Managed Adaptive Real-Time Learning), is proposed. The study was carried out between 2023 and 2026 at Bukhara, Navoi, Termez, Gulistan and Urgench state universities, as well as at Bukhara State Pedagogical Institute, involving first- and second-year master's students – future teachers. Pedagogical observation, comparative analysis, questionnaires and expert assessment were used as research methods. The observations revealed a consistent development of learner autonomy, self-planning skills and pedagogically grounded use of AI tools among master's students within the SMART-AL framework. The article outlines the principles of designing an ADLE, the evolving professional role of the instructor, and a step-by-step methodology for implementing the model in higher education practice.

Kirish. Ta'lim tizimining raqamlashuvi so'nggi o'n yillikda misli ko'rilmagan sur'atlarga erishdi va bu jarayon pedagogik amaliyotning deyarli barcha jabhalariga ta'sir ko'rsatmoqda. Har bir ta'lim oluvchi o'zgacha sur'atda, o'zgacha uslub va motivatsiya bilan bilim egallaydi, biroq an'anaviy, bir xil mazmun va metodikaga asoslangan o'qitish modeli bu individuallikka to'liq javob bera olmaydi. Aynan shu bo'shliqni bartaraf etish maqsadida shakllangan adaptiv raqamli ta'lim tizimlari (ARTT) bugungi kunda ta'lim innovatsiyalarining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda.

UNESCOning 2023-yilgi hisobotiga ko'ra, adaptiv ta'lim texnologiyalari bozori jadal sur'atlarda kengaymoqda va bu tendensiya nafaqat bozor dinamikasini, balki ta'lim tizimlarining fundamental o'zgarishga bo'lgan ehtiyojini ham aks ettiradi [1]. Sun'iy intellekt texnologiyalari – katta til modellari, tavsiya tizimlari va bilim grafiklari – ARTT imkoniyatlarini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'targan. Bloomning klassik tadqiqotlariga ko'ra, individual repetitorlik sharoitida o'quvchilar guruh shaklidagi o'qitishga nisbatan sezilarli yuqori natijalarga erishadi [2]; sun'iy intellekt texnologiyalari esa aynan shu individual yondashuvni kengaytirilgan miqyosda amalga oshirish imkonini bermoqda.

Biroq ARTT ni texnik jihatdan joriy etishning o‘zi yetarli emas. Mustahkam nazariy poydevor va aniq metodik yechimlar bo‘lmasa, tizim samarasiz, hatto zararli ham bo‘lishi mumkin. Siemensning konnektivizm nazariyasi [3], Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy rivojlanish kontseptsiyasi [4] va Bloomning mastery learning yondashuvi [5] ARTT uchun mustahkam nazariy asos yaratadi, ammo bu nazariyalarni sun’iy intellekt texnologiyalari bilan qanday uyg‘unlashtirish kerakligi, ayniqsa bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash kontekstida, hali yetarlicha ishlab chiqilmagan. Bo‘lajak o‘qituvchi nafaqat sun’iy intellekt vositalaridan foydalanadigan, balki ularni o‘z kelajak kasbiy faoliyatida pedagogik maqsadda qo‘llay oladigan mutaxassis sifatida shakllanishi lozim, bu esa mazkur muammoni alohida dolzarblik kasb ettiradi.

Tadqiqotning maqsadi – adaptiv raqamli ta’lim tizimida sun’iy intellekt yordamida o‘quv jarayonini boshqarishning nazariy asoslarini sintez qilish hamda shu asosda bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash amaliyotiga tatbiq etiladigan «SMART-AL» metodik modelini ishlab chiqish va uni oliy ta’lim muassasalari sharoitida sinovdan o‘tkazishdir.

Maqola quyidagi ilmiy savollarga javob berishga qaratilgan: 1) ARTT ni loyihalashda qaysi nazariy paradigmalar ustuvor ahamiyat kasb etadi va sun’iy intellekt ularni qanday kengaytiradi? 2) O‘quv jarayonini sun’iy intellekt orqali boshqarishning optimal pedagogik arxitekturasi qanday ko‘rinishda bo‘lishi lozim? 3) SMART-AL modelining bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash amaliyotidagi qo‘llanilishi qanday natijalarga olib keladi? 4) O‘qituvchi kasbiy faoliyatining mazmuni sun’iy intellekt asosidagi adaptiv tizim sharoitida qanday o‘zgaradi?

Nazariy asoslar va adabiyotlar sharhi. Adaptiv ta’lim nazariyasi uch asosiy pedagogik paradigmaning kesishmasida shakllanadi. Birinchisi – konstruktivizm: bilim tayyor holda uzatilmaydi, balki ta’lim oluvchi tomonidan faol tarzda quriladi. Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi kontseptsiyasiga ko‘ra, pedagogik yordam ta’lim oluvchining hozirgi bilim darajasidan bir muncha yuqoriroq, ammo unga yetib bo‘ladigan darajada tashkil etilganda eng samarali natija beradi [4]. Sun’iy intellekt bu jarayonni ta’lim oluvchining haqiqiy bilim darajasiga mos «qurilish iskaffoti» (scaffolding) yaratish orqali qo‘llab-quvvatlaydi.

Ikkinchisi – konnektivizm: Siemensning fikricha, raqamli asrda bilim tarqoq tugunlar (nodes) o‘rtasidagi bog‘lanishlar sifatida tuzilgan bo‘lib, o‘rganish aynan shu tugunlar o‘rtasida harakatlana olish qobiliyatidir [3]. Sun’iy intellekt asosidagi ta’lim tizimida ushbu tamoyilni amalga oshirish uchun

ta’lim oluvchining bilim grafigi real vaqt rejimida yangilanib, uni kuchsiz bog‘lanishlarga yo‘naltirish mumkin.

Uchinchisi – mastery learning: Bloomning ta’kidlashicha, har bir ta’lim oluvchi materialni to‘liq o‘zlashtirgach, keyingi mavzuga o‘tishi lozim [5]. An’anaviy auditoriya sharoitida bu tamoyilni amalga oshirish texnik jihatdan qiyin bo‘lgan, sun’iy intellekt esa har bir ta’lim oluvchining o‘zlashtirish darajasini uzluksiz kuzatib, oldinga siljish yoki avvalgi mavzuga qaytish bo‘yicha aniq signal berish orqali bu muammoni katta darajada yechishga xizmat qiladi.

Zimmermanning SRL modeli ta’lim oluvchining o‘z o‘rganish jarayonini rejalashtirish, kuzatish va baholash qobiliyatini markazga qo‘yadi [6]. Ushbu model uch bosqichdan iborat: oldindan o‘ylash (forethought), bajarish (performance) va o‘z-o‘ziga aks ettirish (self-reflection). Azevedo va hamkasblarining metakognitiv vositalar (MetaTutor) bo‘yicha olib borgan tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, kompyuter asosidagi o‘quv muhitlarida metakognitiv monitoringni qo‘llab-quvvatlovchi vositalar ta’lim oluvchilarning o‘z bilim darajasini adekvat baholash va o‘rganish strategiyasini o‘z vaqtida o‘zgartirish qobiliyatini kuchaytiradi [7].

Sun’iy intellekt ARTT muhitida SRL ni qo‘llab-quvvatlashning eng samarali usuli – real vaqt metakognitiv monitoring hisoblanadi. Tizim ta’lim oluvchining hozirgi bilimi, xato naqshlari va murojaat qilgan mavzularini doimiy tahlil qilib, unga o‘z holati va keyingi qadamlari haqida aniq ma’lumot beradi. Bu, mohiyatan, o‘qituvchi tomonidan har bir talabaga alohida berilishi imkonsiz bo‘lgan individual pedagogik fikr-mulohaza jarayonini avtomatlashtirib, ko‘lamga chiqaradi.

VanLehn o‘zining keng qamrovli meta-tahlilida 1975–2010-yillar oralig‘ida chop etilgan 28 ta tadqiqot natijalarini umumlashtirib, aqlli repetitorlik tizimlari (Intelligent Tutoring Systems, ITS) samaradorligini o‘rgandi. Tahlil natijalariga ko‘ra, inson-repetitorning ta’siri d=0,79 effekt kattaligiga ega bo‘lsa, aqlli repetitorlik tizimlarining ko‘rsatkichi d=0,76 ni tashkil etib, ular inson-repetitorga deyarli teng samaradorlik ko‘rsatgan [8]. Bu topilma sun’iy intellekt asosidagi tizimlarning ommaviy ta’lim sharoitida individual repetitorlikka yaqin natija bera olish salohiyatini tasdiqlaydi.

Koedinger va hamkasblarining Carnegie Learning platformasi negizida o‘nlab minglab o‘quvchi ishtirokida o‘tkazgan yirik miqyosli tadqiqoti adaptiv matematik dasturlarning o‘zlashtirish sur’atiga sezilarli ijobiy ta’sir ko‘rsatishini, bunda ayniqsa past akademik ko‘rsatkichli o‘quvchilarda foydaning nisbatan yuqoriroq bo‘lishini aniqladi [9]. Bu natijalar sun’iy intellekt asosidagi

adaptiv tizimlarning ta’lim tengsizligini qisman kamaytirishga xizmat qilishi mumkinligidan dalolat beradi.

O‘zbekiston Respublikasining «Raqamli O‘zbekiston – 2030» strategiyasi ta’lim tizimini to‘liq raqamlashtirishni ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida belgilagan [10]. So‘nggi yillarda oliy ta’lim muassasalarining internet infratuzilmasi va masofaviy ta’lim tizimlaridan foydalanish darajasi sezilarli o‘sgan bo‘lsa-da, Xoliqov va hamkasflarining tadqiqotiga ko‘ra, respublikamiz oliy ta’lim muassasalarining aksariyatida adaptiv va sun’iy intellektga asoslangan o‘qitish elementlari hali tizimli tarzda joriy etilmagan [11]. Bu holat, ayniqsa bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlovchi ta’lim yo‘nalishlarida, SMART-AL kabi modellarni ilmiy asoslab, amaliyotga tatbiq etish zaruratini yanada dolzarblashtiradi.

O‘rganilgan ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mavjud tadqiqotlarning aksariyatida shaxsiylashtirish ko‘proq o‘quv materiallari yoki topshiriqlarni moslashtirish bilan chegaralangan, ta’lim jarayonining barcha tarkibiy komponentlarini (o‘quv trayektoriyasi, mazmuni, metodlari, pedagogik qo‘llab-quvvatlash) yagona tizim sifatida, bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash kontekstida integratsiyalashgan holda shakllantirish masalasi yetarli darajada tadqiq etilmagan. Mazkur holat ushbu tadqiqotning ilmiy zaruratini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. SMART-AL (Self-Managed Adaptive Real-Time Learning) – ushbu tadqiqot doirasida muallif tomonidan ishlab chiqilgan hamda yuqorida ko‘rib chiqilgan uch nazariy paradigmani (konstruktivizm, konnektivizm, mastery learning) sun’iy intellekt texnologiyalari bilan integratsiya qiluvchi konseptual model bo‘lib, beshta o‘zaro bog‘liq komponentdan tashkil topadi.

Talaba profilini yaratish va yangilash. Semestr boshidagi diagnostik topshiriqlar, o‘quv faoliyati ma’lumotlari va dastlabki mashg‘ulotlar asosida har bir magistrant uchun dinamik bilim xaritasi shakllantiriladi, u semestr davomida muntazam yangilanib boradi.

Adaptiv kontent tavsiya mexanizmi. Bilim xaritasi ma’lumotlari asosida tizim har bir ta’lim oluvchiga o‘z darajasiga mos material, amaliy topshiriq va muhokama mavzularini tavsiya qiladi.

Real vaqt metakognitiv monitoring. Ta’lim oluvchining topshiriqni bajarish jarayoni, xato turlari va qayta murojaat qilish chastotasi tahlil qilinib, unga o‘z holati haqida tushunarli tarzda ma’lumot beriladi.

Shaxsiylashtirilgan teskari aloqa. Har bir topshiriq va nazorat ishidan so‘ng sun’iy intellekt vositalari yordamida xato sababi va uni bartaraf etish

yo‘llari haqida individual tavsiyalar shakllantiriladi, bu esa o‘qituvchi uchun umumlashtirilgan tahlil sifatida ham taqdim etiladi.

O‘qituvchi boshqaruv paneli. O‘qituvchi barcha magistrantlarning bilim xaritasi, faollik dinamikasi va qo‘shimcha e’tibor talab qiladigan talabalar ro‘yxatini kuzatib borish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Tadqiqot 2023–2026-yillar davomida respublikamizning bir qator yetakchi oliy ta’lim muassasalarida, jumladan Buxoro, Navoiy, Termiz, Guliston, Urganch davlat universitetlari hamda Buxoro davlat pedagogika institutida olib borildi. Tajribada asosan magistratura bosqichining 1- va 2-kurs talabalari – ya’ni bo‘lajak o‘qituvchilar ishtirok etdi. Tadqiqot uzoq muddatli, kuzatuvga asoslangan kvazitajriba tarzida tashkil etilib, SMART-AL modelining alohida komponentlari magistrlik dasturlarining pedagogik-metodik fanlari doirasida bosqichma-bosqich sinovdan o‘tkazildi.

Har bir oliy ta’lim muassasasida magistrantlar shartli ravishda ikki guruhga – SMART-AL modeli elementlari joriy etilgan tajriba guruhi va an’anaviy raqamli ta’lim vositalaridan foydalangan nazorat guruhiga ajratildi. Guruhlar tarkibi kurs yili va mutaxassislik yo‘nalishi bo‘yicha imkon qadar tenglashtirildi.

Tadqiqot davomida quyidagi metodlardan foydalanildi: pedagogik kuzatish – magistrantlarning mashg‘ulotlar davomidagi faolligi, o‘z faoliyatini rejalashtirish va sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish xususiyatlarini aniqlash maqsadida; qiyosiy tahlil – tajriba va nazorat guruhlaridagi umumiy tendensiyalarni solishtirish uchun; so‘rovnoma va suhbat – magistrantlarning o‘quv muxtoriyati, motivatsiyasi va tizimga munosabatini aniqlash uchun Zimmerman modeli asosida moslashtirilgan savolnoma qo‘llanildi [6]; ekspert baholash – tajribada ishtirok etgan o‘qituvchi-metodistlarning modelning pedagogik samaradorligi bo‘yicha xulosalarini to‘plash uchun.

To‘plangan ma’lumotlar sifat tahlili (qualitative content analysis) usulida guruhlashtirilib, asosiy tendensiyalar va takrorlanuvchi naqshlar ajratib ko‘rsatildi. Tadqiqotning joriy bosqichida miqdoriy statistik xulosalar emas, balki magistrantlar va o‘qituvchilarning kuzatuv va so‘rovnoma natijalari asosidagi umumlashgan pedagogik tendensiyalar tahlil qilindi; olingan miqdoriy ma’lumotlarni to‘liq statistik tekshiruvdan o‘tkazish tadqiqotning navbatdagi bosqichi sifatida rejalashtirilgan.

Natija va muhokamalar. Tadqiqot davomida olib borilgan kuzatishlar SMART-AL modeli elementlari joriy etilgan guruhlarda magistrantlarning o‘quv faoliyatida bir qator izchil ijobiy tendensiyalar kuzatilganligini ko‘rsatdi. Birinchi navbatda, magistrantlarning o‘z bilim darajasini mustaqil baholash va keyingi o‘quv qadamlarini rejalashtirish ko‘nikmalari, ya’ni o‘quv muxtoriyati

(learner autonomy) darajasi tajriba guruhlarida nazorat guruhlariga nisbatan sezilarli darajada yuqoriroq bo‘lganligi aniqlandi. Magistrantlarning ko‘pchiligi so‘rovnoma va suhbatlarda sun’iy intellekt tizimi bergan shaxsiylashtirilgan tavsiyalar o‘z o‘quv faoliyatini yanada ongli tarzda boshqarishga yordam berganini ta’kidladi.

Fan yo‘nalishlari kesimida tahlil qilinganda, aniq tuzilishga ega, bosqichma-bosqich o‘zlashtirishni talab qiluvchi mavzular (masalan, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va ma’lumotlarni tahlil qilish bilan bog‘liq mavzular) bo‘yicha adaptiv yondashuvning samaradorligi ayniqsa yaqqol namoyon bo‘ldi, chunki bunday mavzularda bilim iyerarxiyasi va xato tahlili nisbatan aniqroq bo‘lib, tizim keyingi qadamni aniqroq belgilay oldi. Gumanitar-pedagogik yo‘nalishdagi mavzularda esa moslashtirish jarayoni murakkabroq kechdi va bu ko‘proq o‘qituvchining bevosita metodik yo‘naltiruvchi ishtirokini talab qildi.

Tadqiqotga jalb etilgan o‘qituvchi-metodistlar bilan o‘tkazilgan suhbat va so‘rovnomalar natijasiga ko‘ra, SMART-AL modeli joriy etilgandan so‘ng ularning «mazmunni bevosita etkazish»ga sarflagan vaqti qisqarib, bu vaqt magistrantlar bilan chuqur muhokama, individual konsultatsiya va loyiha ishlarini yo‘naltirishga qaratildi. O‘qituvchilarning aksariyati bu o‘zgarishni o‘z kasbiy faoliyati sifatini oshiruvchi omil sifatida baholadi.

Alohida e’tiborga molik jihat shundaki, o‘qituvchi boshqaruv paneli orqali qiynalayotgan magistrantlarni nisbatan erta aniqlash imkoniyati o‘qituvchilar tomonidan tizimning eng qimmatli xususiyati sifatida qayd etildi: bu magistrantlarga nazorat topshirig‘idan ancha oldin qo‘shimcha metodik yordam ko‘rsatish imkonini berdi. Shuningdek, tajriba guruhlarida magistrantlarning kursni to‘liq yakunlash ko‘rsatkichi nazorat guruhlariga nisbatan barqarorroq bo‘lganligi kuzatildi, garchi bu tendensiyaning statistik ahamiyatini aniqlash tadqiqotning keyingi bosqichida maxsus miqdoriy tahlil orqali tasdiqlanishi lozim.

Muhokama. Olingan dastlabki natijalar VanLehn [8] va Koedinger va hamkasflari [9] tomonidan olib borilgan xalqaro tadqiqotlar bilan umumiy yo‘nalish jihatidan mos keladi: sun’iy intellekt asosidagi adaptiv yondashuvlar an’anaviy raqamli ta’limga nisbatan ta’lim oluvchining o‘quv jarayonidagi faolligi va mustaqilligini oshirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Biroq bizning tadqiqotimizning o‘ziga xos hissasi shundaki, u bu topilmalarni bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash kontekstiga, ya’ni magistrantlarning nafaqat foydalanuvchi, balki kelajak pedagog sifatida sun’iy intellekt bilan ishlash kompetensiyasini rivojlantirish nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqadi.

Magistrantlarning kursni yakunlash ko‘rsatkichidagi barqarorlik tendensiyasi xalqaro adabiyotda tilga olinadigan onlayn kurslarning nisbatan past retention ko‘rsatkichi muammosi kontekstida alohida ahamiyat kasb etadi [12]: bu, avvalambor, tizimning ta’lim oluvchini qiynalgan lahzada «yo‘qotmasligi», ya’ni o‘z vaqtida mos pedagogik yordam ko‘rsata olishi bilan izohlanishi mumkin.

At-risk (qiynalayotgan) magistrantlarni nisbatan erta aniqlash imkoniyati pedagogik amaliyot uchun muhim innovatsiya hisoblanadi. An’anaviy sharoitda o‘qituvchi ta’lim oluvchining qiynalib qolganini ko‘pincha yakuniy nazorat natijalaridan bilib qoladi, bu esa intervensiya uchun ancha kech. SMART-AL tizimi esa muammoni oldindan signal berish orqali profilaktik yordamga imkon yaratadi, bu Bloomning mastery learning kontseptsiyasining [5] zamonaviy raqamli ko‘rinishi sifatida baholanishi mumkin.

O‘qituvchi kasbiy rolining o‘zgarishi masalasida muhim xulosaga kelindi: sun’iy intellekt o‘qituvchini almashtirmaydi, balki uning vaqtini «mazmunni takroran etkazish»dan ozod etib, yuqori darajali pedagogik faoliyatga – individual maslahat, reflektiv muhokama va loyiha faoliyatini yo‘naltirishga qaratadi. Biroq bu o‘tish o‘z-o‘zidan sodir bo‘lmaydi: o‘qituvchilarni adaptiv tizimlar pedagogikasi bo‘yicha maxsus tayyorlash va modelni joriy etishning aniq metodik yo‘l xaritasi zarur.

Tadqiqotning cheklovlari sifatida quyidagilarni qayd etish lozim: hozirgi bosqichda olingan natijalar asosan sifat tahlili xarakteriga ega bo‘lib, ularni to‘liq miqdoriy statistik tekshiruvdan o‘tkazish zarur; shuningdek, o‘zbek tilidagi sun’iy intellekt vositalarining pedagogik matn generatsiyasi sifati ingliz tilidagi vositalarga nisbatan hali pastroq bo‘lib, bu magistrantlarga berilgan teskari aloqa sifatiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Ushbu omillar kelgusi tadqiqotlarda alohida o‘rganilishi lozim.

Xulosa. Ushbu tadqiqot adaptiv raqamli ta’lim tizimida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanib o‘quv jarayonini boshqarishning nazariy asoslarini (konstruktivizm, konnektivizm, mastery learning, SRL) sintez qilib, ularni bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash amaliyotiga mo‘ljallangan operatsional metodik yechim – SMART-AL modeliga aylantirdi.

Tadqiqotning asosiy ilmiy hissalari quyidagilardan iborat: birinchidan, uch nazariy paradigmani (konstruktivizm, konnektivizm, mastery learning) sun’iy intellekt texnologiyalari bilan integratsiya qiluvchi hamda O‘zbekistonning bir qator oliy ta’lim muassasalarida sinovdan o‘tkazilgan konseptual model ishlab chiqildi; ikkinchidan, qiynalayotgan magistrantlarni nazorat ishidan oldin aniqlash va o‘z vaqtida pedagogik yordam ko‘rsatish mexanizmining amaliy

samaradorligi kuzatuvlar orqali asoslandi; uchinchidan, o‘qituvchi kasbiy rolining «mazmun etkazuvchi»dan «jarayon yo‘naltiruvchi»ga o‘tishi empirik kuzatishlar asosida tavsiflandi.

Amaliy tavsiyalar sifatida quyidagilarni taklif etish mumkin: O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari, ayniqsa pedagogik yo‘nalishdagi magistratura dasturlari, SMART-AL modeli elementlarini mavjud raqamli ta’lim platformalari bilan bosqichma-bosqich integratsiya qilishi; o‘qituvchilar uchun adaptiv tizimlar pedagogikasi bo‘yicha malaka oshirish dasturlari joriy etilishi; o‘zbek tilidagi pedagogik sun’iy intellekt vositalarini rivojlantirish bo‘yicha institutsional qo‘llab-quvvatlash ko‘rsatilishi lozim. Kelgusi tadqiqotlarda modelning samaradorligini miqdoriy statistik metodlar orqali tekshirish, uni turli fan yo‘nalishlariga moslashtirish hamda uzoq muddatli (3 yildan ortiq) ta’sirini o‘rganish dolzarb yo‘nalishlar sifatida belgilanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. UNESCO. (2023). Technology in education: A tool on whose terms? Global Education Monitoring Report 2023. Paris: UNESCO Publishing.

2. Bloom B. S. (1984). The 2 sigma problem: The search for methods of group instruction as effective as one-to-one tutoring. Educational Researcher, 13(6), 4-16.

3. Siemens G. (2005). Connectivism: A learning theory for the digital age. International Journal of Instructional Technology and Distance Learning, 2(1), 3-10.

4. Vygotsky L. S. (1978). Mind in society: The development of higher psychological processes. Cambridge, MA: Harvard University Press.

5. Bloom B. S. (1968). Learning for mastery. Evaluation Comment, 1(2), 1-12.

6. Zimmerman, B. J. (2000). Attaining self-regulation: A social cognitive perspective. In M. Boekaerts, P. R. Pintrich, & M. Zeidner (Eds.), Handbook of Self-Regulation (pp. 13-39). San Diego, CA: Academic Press.

7. Azevedo R., Johnson A., Chauncey A., & Burkett C. (2010). Self-regulated learning with MetaTutor: Advancing the science of learning with metacognitive tools. In M. Khine & I. Saleh (Eds.), New Science of Learning (pp. 225–247). New York: Springer.

8. VanLehn K. (2011). The relative effectiveness of human tutoring, intelligent tutoring systems, and other tutoring systems. Educational Psychologist, 46(4), 197–221.

9. Koedinger K. R., Carvalho P. F., Liu R., & McLaughlin E. A. (2023). An astonishing regularity in student learning rate. Proceedings of the National Academy of Sciences, 120(13), e2221311120.

10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2020). «Raqamli O‘zbekiston – 2030» strategiyasi to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-6079-sonli Farmoni.

11. Xoliqov A. X., Tursunov B. M., va Rahimova G. S. (2023). O‘zbekiston oliy ta’limida adaptiv o‘quv texnologiyalari: holat tahlili va istiqbollar. Axborot texnologiyalari va ta’lim, 6(4), 12-29.

12. Jordan K. (2014). Initial trends in enrolment and completion of massive open online courses. International Review of Research in Open and Distributed Learning, 15(1), 133-160.

13. Chene A. (1983). The concept of autonomy in adult education: A philosophical discussion. Adult Education Quarterly, 34(1), 38-47.

БАСЛАЎЫШ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТӘРБИЯ

ERKIN PIKIRLEWDE BAYAN JAZIWDIŃ ÁHMIYETI

Abdieva G.
NMPI Pedagogika teoriyası hám tariyxı qanigeligi
1-kurs magistrantı

Tayanch so'zlar: boshlang'ich sinflar, taqdimot, erkin fikrlash, metodologiya, matn tanlash, rejalashtirish, xatolarni tuzatish, ketma-ketlik.
Ключевые слова: начальные классы, изложение, свободное мышление, методика, подбор текста, составление плана, работа над ошибками, последовательность.
Key words: primary school, essay (narration), free thinking, methodology, text selection, planning, correction of mistakes.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada boshlang'ich maktab o'quvchilarining og'zaki va yozma muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda, shuningdek, erkin va mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda hikoya qilish (ketma-ket) ishlarining ahamiyati va metodologik asoslari ko'rsatilgan. Boshlang'ich maktabda biz taqdimot uchun matn tanlash talablarini, darsni tashkil qilish bosqichlarini va "osondan qiyingacha" tamoyiliga asoslangan o'quvchilarning ko'nikmalarini rivojlantirishni tahlil qildik. Shuningdek, hisobotlarni tekshirish, xatolarni bartaraf etish va ularni tahlil qilish usullari ham tavsiflangan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье показано значение и методические основы повествовательной (последовательной) работы в развитии устной и письменной речи учащихся начальных классов, а также в формировании навыков свободного и логического мышления. В начальных классах были проанализированы требования к выбору текста для изложения, этапы организации урока и пути развития навыков учащихся на основе принципа "от лёгкого к трудному." Также раскрыта методика проверки докладов, работы с ошибками и анализа.
SUMMARY:
This article demonstrates the importance and methodological foundations of narrative (sequential storytelling) activities in developing the oral and written language of primary school students and developing their independent and logical thinking skills. The requirements for selecting text for presentations in elementary school, the stages of lesson organization, and ways to develop student skills based on the principle of "from easy to difficult" have been analyzed. Also, a methodology for checking, working with, and analyzing narrative works has been developed.

Baslawısh klass balaların bayan jazıw jumısına kónliktiriw, olardıń sóylewin rawajlandırıwdağı baslı máselelerden biri. Sebebi, sóylew, óz pikirin, ekinshi tárepke beriw, olar ushın eńbir qıyın is bolıp esaplanadı. Usı jağdayda oqıwshılar

menen bayan, bayanlay biliw ústindegi jumıs eńáhmiyetli qural. Bunda balalar ádebiy tildiń normalarınıń eń ápiwayı túrleri menen hám qaharmanlardıń sóylew úlgileri menen tanısadı hám keleshekte shıǵarma jazıwdıń dáslepki tiykarları salınıp barıladı. Bul birinshi mektepke kelgen kúninen-aq baslanıp, birinshi klasstıńekinshi yarımında awızsha bayanlaw menen jazba bayanlaw dawam etip otıradı. II, III, IV klasslarǵa kelgende qáliplesip ketedi. Biraq bunnan keyingi úsh klassta bári normaǵa túsedi degen túsinik kelip shıqpawı tiyis. Hár bir klasstıńprogrammalıq materialına sáykes ózinińqıyınshılıqları ushırasıp otıradı. Sonlıqtan, bayan jazdırıwda hár bir klasstıń jas, bilim ózgesheliklerin esapqa ala otırıp, tema tańlay biliw, tańlanǵan temamızdı durıs, qolaylı jollar menen jazdıra biliw, nátiyjeli jumıs islewdińtiykarı dep esaplanadı.

Birinshi klasstıń balaları ushın qurılısı eńápiwayı, qısqa, mazmunlı hám túsinikli bolǵan gúrrińlerdi tańlap alıw maqsetke ılayıq bolıp esaplanadı.

Bayan ushın tańlanıwǵa tiyisli gúrrińge mınaday talap qoyıladı:

– tańlanǵan gúrrińde epizod kóp bolmawı;

– ondaǵı gápler, sózler oqıwshılarǵa túsinikli bolıwı;

– gúrriń3-4 bólimnen bolıp, bir-biri menen baylanısıp, olardıńbir-birinen ayırılıp turıwı;

– gúrriń qaharmanları oqıwshılardıńtúsine alıwına qolaylı bolıwı:

– gúrriń oqıwshılardı qorshaǵan turmısqa jaqın, úlgi alarlıq sıpatqa iye bolıwı;

– gúrriń balalardıńoqıw kitabında berilgen materiallardan, qosımsha bayan ushın berilgen shıǵarma úlgilerinen, gazeta, balalar ádebiyatı, ertek hám taǵı basqa shıǵarmalardan alınǵan bolıwı tiyis.

Bayan ushın tańlanǵan gúrrińdi dáslep oqıwshı ózinshe oqıydı, keyin muǵallim oqıp, ol ústinde gúrrińlesedi, onnan sońbalalar bayan jazadı. Bılayınsha qaraǵanda bul bir ápiwayı ǵana bolǵanı menen jumıs islewdińbarısında ǵana bunıńqıyınlıǵı seziledi. Sonlıqtan muǵallim klasstıńjaǵdayına qaray otırıp, bayan jazıwdıńbelgili bir variantın tańlap alıwı kerek.

Oqıwshılardıń bayan jazıw isine tómendegi talaplar qoyılıwı talapqa juwap beredi:

– berilgen gúrrińdegi faktlar durıs óz mánisinde beriliwi;

– oqıwshınıńbayanlawı – mazmunı tiykarında qısqa, tolıq, izbe-izlik penen bayanlana biliw;

– oqıwshı tárepinen jazılǵan bayan jumısı orfografiyalıq, stilistikalıq jaqtan normada durıs dúzile biliw;

– oqıwshınıń dúzgen jobası, yamasa soraw tiykarında izbe-izlik penen bere biliwi.

Oqıwshılardı bayan jazıwǵa úyretiwge kónliktiriw isi kópshilik jaǵdayda jumıstı joqarıdaǵı aytılǵanday uyımlastırıwǵa baylanıslı bolǵanı menen bayan

jumısın alıp bolǵanan keyingi onı tekseriw, analizlew isine de kóp nárse baylanıslı ekenligin esten shıǵarmawımız tiyis.

Bayandı analizlew isinde tómendegilerdi esten shıǵarmawımız tiyis.Muǵallim tárepinen oqıwshılardıńjazǵan bayan jumısı tolıq tekserilip, olardıńjumısı baǵdarlamadaǵı talapqa sáykes bahalanıwı tiyis. Tekseriw dáwirinde qátelerin qarap shıǵıp, onı gruppalap, sanın anıqlawı tiyis, gúrrińdi ózinshe bayanlap, pikir júrgiziwi, gáplerdińbaylanıslılıǵı, sózlerdi ornında durıs qollana biliwshiligi, orfografiyalıq, punktuatsiyalıq qáteleri ayırım-ayırım esaplanadı.

Tekserilgen bayan jumısı kelesi sabaqta klassqa alıp kelinip, oqıwshılarǵa taratılıp beriledi. Oqıwshılar bir qatar qarap shıǵıp, muǵallimnińkórsetken kemshiliklerin kórip shıǵadı hám ol ústinde oylanıwǵa múmkinshilik beredi.

Muǵallim oqıwshılardıń jibergen kemshiligi, jetiskenlikleri ústinde analiz ótkeredi. Bunda gáp, sóz ústinde ketken kemshilik taxtaǵa jazıp, oqıwshılardıńqatnası menen dúzetilip, dápterine durısın qayta jazıwǵa tapsıradı. Eger orfografiya menen punktuatsiyadan ketken qáte bolsa, qanday orfogrammaǵa sáykes qáte ekenligin sorawlar arqalı anıqlap, olardı sol orfogrammaǵa sáykes oqıwshılarǵa dúzettiredi. Eger bayan jazıwdıńbarısında ayırım waqıya úzindilerin qaldırıp qoyǵan bolsa yamasa shala islegen bolsa. Onı da sorawlar arqalı tolıqtırıp dúzettiredi, ayırım jaǵdaylarda qayta jazdırıwǵa da boladı. Bunda muǵallim jumıstıńjaǵdayın hár tárepleme oylastırıp islew máselesin oylanıp sheshiwi shárt. Bul jerde jumıs kóbinese muǵallimnińtikkeley basshılıǵında ótedi. Al jumıstı basqa variant boyınsha da alıp barıwǵa boladı. Muǵallim dúzetip kelgen jumısların oqıwshılarǵa taratıp beredi. Oqıwshılar muǵallim tárepinen kórsetilgen kemshiliklerdi kóriw menen ózleri dúzetedi. Bunda oqıwshılarǵa awırmanlıq túsedi. Muǵallim bul jerde oqıwshılardıńmúmkinshiligin este tutıp is etiwi tiyis.

Eńdáslep bayan jazıwǵa tayarlıq isi oqıwshılar menen gúrrińlesiwden baslanadı. Sebebi, muǵallim mektepke bala keliwden olardı sorawǵa juwap beriw, súwretlerge qarap óz turmısınan kórgeni, esitkeni boyınsha qısqa sóylep beriw, sorawlarǵa juwap beriw isleri menen hár kúni shuǵıllanadı. Bul boyınsha hár qıylı jumıs islep, bul baǵdarda jumıs islewdińdáslepki kónlikpesin alıwǵa, tájiriybe toplawǵa múmkinshilik aladı. Bul balalardıńkeleshek jumıs islewinińdáslepki qádemi, keleshekte bayan jazıwdıńtayarlıǵı bolıp esaplanadı. Sebebi, oqıwshınıńkórgenin, esitkenin, oqıǵanın bayanlap beriwi eki baǵdarda islenedi: birinshisi awızsha bayanlaw, ekinshisi jazba bayanlaw. Bunıńjazba túrde bayanlaw túri qospalı bolıp keledi. Buǵan oqıwshılar muǵallim tárepinen tapsırılǵan, úyretilgen kóp ǵana shınıǵıwlardıńnátiyjesinde ǵana jaqsı meńgerip, nátiyjelijuwmaqqa kele aladı. Bul ushın muǵallim izbe-izlik penen turaqlı jumıs isleydi. Bul ushın:

– muǵallim tárepinen berilgen sorawlarǵa juwap beriw;

– oqıǵanın, kórgenin, esitkenin izbe-iz baylanıslı sóylep beriw;

– oqıǵan tekstlerine yamasa onıńayırım bóleklerine óz túsinigi boyınsha at qoya biliw;

– oqıǵan tekstine (gúrrińine) sorawlar túrinde jobalar dúze biliw;

– muǵallim tárepinen usınǵan qısqa tekstlerdi tolıqtıra biliw, onıńdawamın dúze alıw, ayırım úzindilerdi ózinshe qosıp aytıw hám taǵı basqa;

– oqıǵan gúrrińleri boyınsha ózinshe hár qıylı jumıslar islew;

– sorawlar ústinde jumıs islewdińápiwayı túrleri birinshi klass balalarınıńoqıwǵa keliwinen baslanadı da keyin ala tekst ústinde jumıs islewge ótedi.

Mine usınıńdáslepki dáwirinen hám oqıw kitabında berilgen ápiwayı bir jumıs túrinen mısal kóreyik, máselen, álipbedegi «Jazdı qalay ótkerdik» degen temaǵa baylanıslı muǵallim oqıwshılar menen gúrrińlesedi. Muǵallim soraw beredi, balalar súwretke qarap otırıp juwap beredi. Bul oqıwshılardıńeńdáslepki sóylesiw basqıshı. Sońbunday etip, oqıwshılardıńkórgenlerin aytıp beriw, sorawlarǵa juwap berip úyretiw kem-kem qıyınlasıp baradı. 1-klassqa arnalǵan oqıw kitabında «Ǵarrı menen aqlıǵı» gúrrińi berilgen. Bunı oqıw menen olar mınaday sorawlar ústinde jumıs isleydi.

1. Balası ǵarrını ne ushın bólek otırǵızdı?
2. Aqlıǵı ne isledi?
3. Aqlıǵı aǵasına ne dedi?
4. Kimdiki durıs?

Muǵallim usınday sorawlar arqalı oqıwshılar menen gúrrińlesedi, keyin juwmaqlap, balalardıńbul tema boyınsha bilgenlerin bir izbe-izlikke túsiredi. Bunnan keyin bayan jazıw isine kóshiwine múmkinshilik boladı. Bul isler ústinde basqasha qosımsha jumıslar da islewi múmkin, máselen, eger balalarda sóylew tájiriybesi bar bolǵan jaǵdayda sorawǵa juwap beriw menen shuǵıllanıwdan basqa oqıǵanı boyınsha joba dúzip, sol joba boyınsha izbe-izlik penen mazmunın bayanlap beriw ústinde de, ol boyınsha súwretleme islewge de boladı.

Bunnan keyin bayanlawdıńqıyınlaw basqıshı – oqıǵan gúrrińlerine at qoyıw, olardı bóleklerge bólip, olarǵa atlar tabıw, solar ústinde jumıs islew basqıshlarına ótiwge boladı. Bunday jeńilden awırǵa qaray izbe-izlik penen oqıwshılardıńóz túsiniklerin bayanlap úyreniwi – bayan jazıwǵa tayarlawda jaqsı nátiyjege erisiwge alıp keledi.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Ayımbetov M.Q. İnformatsiyalıq texnologiyalar boyınsha bazı bir ma`seleler. O`zRİA QQB «Xabarshısı», No`kis, «İlim»-2011, 7-b.

2. YembergenovaA.A. Ana tilin oqıtıw metodikası sabaqlıq T.,2023

3. A.Tilegenov., N.Bekniyazova. Baslawısh klasslarda ana tilin oqıtıwda izbe-izlik ha`m u`zliksizlikti ta`miyinlew jolları. No`kis, 2004.

BASLAWÍSH KLASLARDA ANA TILIN OQÍTÍWDA SÓYLEW UQÍPLÍLÍǴÍN RAWAJLANDÍRÍWDÍŃ TIYKARǴÍ BAǴDARLARÍ

Abdalieva P.I.
NMPI, Uliwma pedagogika kafedrası
úlken oqıtıwshısı

Tayanch sózlar: нутқ, оғзаки нутқ, ёзма нутқ, нутқ кўникмалари.
Ключевые слова: речь, устная речь, письменная речь, речевые навыки.
Key words: speech, oral speech, written speech, speech skills.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada boshlang'ich sinflarda ona tilini o'qitishda nutq malakalarini rivojlantirishning asosiy yónalishlari muhokama qilinadi .
РЕЗЮМЕ:
В статье обсуждаются основные направления развития речевых навыков при обучении родному языку в начальных классах.
SUMMARY:
The article discusses the main directions for developing speech skills in teaching the mother tongue in primary grades.

Hár bir insannıń qáliplesiwi hám rawajlanıwı onıń tuwılǵanınan baslap belgili bir kónlikpe, epliliklerdi, uqıplılıqlardı ózlestirip barıwın kózde tutadı. Biziń hár birimizdiń ómirimizdegi eń baslı wazıypalarımızdıń biri jámiyettiń basqa aǵzalarınan informaciyanı alıw, saqlaw, qayta islew hám jetkerip beriw ushın awızeki sóylew uqıplılıqların ózlestiriw bolıp tabıladı. Bul komponent ásirese erte balalıqta, sırtqı dúnya menen tanısıw hám tirishiliktiń birlemshi negizlerin biliw dáwirinde, ayrıqsha áhmiyetli bolıp tabıladı.

Progressiv rawajlanıp atırǵan dáwir shárayatlarında til adamnıń ózi hám ózgeler tuwralı túsinikke iye bolıw quralı sıpatında áhmiyetli rol oynaydı. Tildi ózlestiriw modelleri olardıń jasaw principlerin tolıq hám tereń islep shıǵıwdı talap etedi. Kóbinese ótmishte paydalanılǵan sistemalar balalardı oqıtıwda ózleriniń nuqsanları hám kemshiliklerine iye bolıp tabıladı.Usıǵan baylanıslı baslawısh klasslarda awızeki til aspektlerin rawajlandırıw boyınsha sistemalardıń

transformaciyası individtiń biytákirar shaxs sıpatında keyingi sociallasıwınıń mánis-mazmunı bolıp tabıladı.

«Sóylew» túsinigi predmetleraralıq túsinik bolıp tabıladı: ol lingvistikalıq, psixologiyalıq (psixolingvistikalıq), metodikalıq ádebiyatlarda ushırasadı. Lingvistler ádette sóylew tuwralı onı til menen salıstırǵan halda sóz etedi. Olar ushın til – bul «qarım-qatnasıq quralları hám imkaniyatları (potenciyaları)», sóylew – «hárekettegi (ámelge asırılǵan) sol qurallar»

Psixologlar hám psixolingvistler sóylewdi kórsetiwdiń tuwılıwı hám qabıl etiliwi procesi sıpatında, yaǵnıy psixologiyalıq process sıpatında qaraydı. Metodistler bolsa sóylewdi oqıtıw predmeti sıpatında qaraydı, áyne sonıń ushın da oqıw-pedagogikalıq kóz-qarastan «sóylewdi rawajlandırıw» haqqında sóz etiledi. Sóylew – bul til quralların (sózlerdi, sóz dizbeklerin, gáplerdi) paydalanıw arqalı oylaw ámelge asırılatuǵın insan iskerliginiń túri. Sóylew qarım-qatnasıq, xabarlasıw, ózin-ózi emocional ańlatıw hám basqa adamlarǵa tásir ótkeriw funkciyaların atqaradı hám insannıń mádeniyatınıń, onıń intellektiniń dárejesiniń áhmiyetli kórsetkishleriniń biri bolıp tabıladı.

Pikirdi ańlatıw usılına kóre, sóylew awızeki yamasa jazba boladı. Awızeki sóylew jazba sóylewden tómendegishe parıqlanadı: awızeki sóylew dawıs sóylewi, jazba sóylew bolsa grafikalıq sóylew tili. Awızeki sóylewde esitiw, jazba sóylewde bolsa – kóriw hám motor-háreket (qol háreketi) seziwi tiykarǵı orın tutadı. Awızeki sóylew de, jazba sóylew de adamlardıń óz-ara baylanıs quralı sıpatında xızmet etedi, biraq awızeki sóylew anıq turmıslıq shárayatlarda, tikkeley baylanıs procesinde júzege keledi; jazba sóylewden tikkeley, anıq shárayattan ajıratılǵan halda da, adamnıń qatnasıwınsız da paydalanıladı.

Awızeki sóylew kóbinese dialog tárzinde, jazba sóylew bolsa monolog tárzinde boladı. Jazba sóylew logikalıq izshillikke ámel etken halda, ayırım til formaların túsirip qaldırmay, ayrıqsha tákirarlawǵa jol qoymastan bayan etiwdi talap etedi. Sonıń ushın da jazba sóylew bir qansha quramalı hám abstrakt bolıp esaplanadı.

Sóylew pikirdi bayan etiw quralı bolıp ǵana qoymastan, onı qáliplestiriw quralı da bolıp tabıladı. Pikir sóylewdiń psixologiyalıq tiykarı wazıypasın atqaradı, onı rawajlandırıw shárti bolsa pikirdi bayıtıw esaplanadı. Aqılıy iskerlik sistemasın iyelew tiykarında ǵana sóylew uqıplılıǵın tabıslı rawajlandırıw múmkin. Sonıń ushın oqıwshılardıń sóylewin rawajlandırıwda materialdı tayarlaw, jetilistiriw, temaǵa tiyislisin tańlaw, ornalastırıw hám logikalıq pikirlewge baǵdarlaytuǵın jumıs túrlerine úlken áhmiyet beriledi.

Pikirdi sóylew arqalı rawajlandırıw onıń anıq, túsinikli, taza, izshil, logikalıq bolıwın támiyinleydi. Tildi iyelew usı tildiń fonetikasın, sózlik quramın, grammatikalıq qurılısın bilip alıw, pikirdi jetilistiriw ushın, oylawdı ósiriw ushın shárt-shárayatlar tayarlaydı. Bilimler, dáliller, hár qıylı informaciya oylawdıń

da, sóylewdiń de materialı bolıp tabıladı. Sóylew oylaw procesin úyreniwdiń áhmiyetli quralı bolıp xızmet etedi. Sóylewden oqıwshınıń pikirleviniń rawajlanıwı tiykarlarınıń biri sıpatında paydalanıladı. Oqıwshınıń barlıq oqıw predmetleri materialların ózlestiriwi hám ulıwmalıq aqılıy rawajlanıw haqqında pikir júrgizilgende, anaw yaki mınaw temanı oqıwshı óz sóylewinde (jazǵan shıǵarmasında, informaciyasında, qayta gúrriń etiwinde, sorawlarǵa bergen juwaplarında) qalay bayan ete alıwına qaraladı.

Sóylewdi rawajlandırıw degen ne? Eger oqıwshı hám onıń tilden orınlaǵan jumısları kózde tutılsa, sóylewdi rawajlandırıw degende tildi hár tárepleme (aytıw, sózligi, sintaksislik qurılıs, uyqasımlı sóylew) belsendi ámeliy ózlestiriw túsiniledi. Eger oqıtıwshı kózde tutılsa, sóylewdi rawajlandırıw degende oqıwshılardıń tildiń aytılıwın, sózlikti, sintaksislik qurılıstı hám uyqasımlı sóylewdi belsendi iyelewge járdem beretuǵın metod hám usıllardı qollanıw túsiniledi. Sonıń ushın da grammatika hám imlá baǵdarlaması dawıslar hám háripler, sóz, gáp, uyqasımlı sóylew kibi bólimlerdi óz ishine aladı. Ana tili baǵdarlamasınıń bólimleri «Xat-sawat úyretiw hám sóylewdi rawajlandırıw», «Oqıw hám sóylewdi rawajlandırıw», «Grammatika, imlá hám sóylewdi rawajlandırıw» dep atalǵan.

Metodika baslawısh klass oqıwshılarınıń sóylew uqıplılıǵın rawajlandırıwdıń tómendegi metodikalıq shárt-shárayatların anıqlaydı.

1. Adamnıń sóylewin júzege shıǵarıw ushın talap bolıwı kerek. Oqıwshılardıń sóylew uqıplılıǵın rawajlandırıwdıń metodikalıq talabı oqıwshı óziniń pikirin, nenidur awızeki yamasa jazba bayan etiwdi qálewin hám zárúrligin júzege keltiretuǵın jaǵday jaratıw esaplanadı.

2. Hár qanday sóylewdiń mazmunı, materialı bolıwı lazım. Bul material qanshelli tolıq, bay, qunlı bolsa, onıń bayanı sonshelli mazmunlı boladı. Solay eken, oqıwshılardıń sóylewin rawajlandırıwdıń ekinshi shárti sóylewge tiyisli shınıǵıwlardıń materialı haqqında bolıp, oqıwshınıń sóylewiniń mazmunlı bolıwı ushın ǵamxorlıq qılıw esaplanadı.

3. Pikir tıńlawshı túsinetuǵın sóz, sóz dizbegi, gáp, sóylew qatnasları járdeminde ańlatılsa ǵana túsinikli boladı. Sonıń ushın sóylewdi uqıplılıǵın rawajlandırıwdıń úshinshi shárti – sóylewdi til quralları menen qurallandırıw esaplanadı. Oqıwshılarǵa til úlgilerin beriw, olar ushın jaqsı sóylew shárayatların jaratıw lazım. Sóylew tilin esitiw hám onnan óz tájiriybesinde paydalanıw nátiyjesinde baslawısh klass oqıwshılarında oqıtıw metodikasına tiykarlanatuǵın «tildi seziw» qáliplesedi.

Sóylew uqıplılıǵın rawajlandırıwdıń metodikalıq shárti sóylew iskerliginiń keń sistemasın jaratıw, yaǵnıy, birinshiden, jaqsı sóylew tili úlgisin qabıl etiw, ekinshiden, úyrengen til qurallarınan paydalanıp, óz pikirin bayan etiw ushın

shárayat jaratıw esaplanadı. Bala tildi sóylew iskerligi procesinde ózlestiredi. Bunıń ózi jetkilikli emes, óytkeni ol sóylewdi ústirtin ózlestiredi.

Sóylew uqıplılıǵın iyelewdiń bir qatar aspektleri orın alǵan. Bular:

1. Ádebiy til normaların ózlestiriw. Mektep oqıwshılardı ádebiy tildi ápiwayı sóylesiw tilinen, dialekt hám jargonnan parıqlawǵa úyretedi, ádebiy tildiń kórkem, ilimiy, sóylesiw variantları menen tanıstıradı.

2. Jámiyetimizdiń hár bir aǵzası ushın zárúr bolǵan sóylew uqıplılıǵın, yaǵnıy oqıw hám jazıw uqıplılıkların ózlestiriw. Bunıń menen oqıwshılar jazba tildiń ózgesheliklerin, onıń awızeki-sóylesiw tilinen parqın bilip aladı.

3. Oqıwshılardıń sóylew mádeniyatın jetilistiriw. Til jámiyettegi eń áhmiyetli baylanıs quralı bolıp tabıladı. Tildiń mine usı sociallıq áhmiyetinen kelip shıǵıp, mektepte oqıwshılardıń sóylew mádeniyatına ayrıqsha itibar beriledi.

Bul wazıypalardı atqarıw ushın muǵallim oqıwshılar menen jobalı jumıs alıp barıwı lazım. Bunıń ushın bolsa oqıwshılardıń sóylewin rawajlandırıw ústinde islewge neler kiretuǵınlıǵın bilip alıw mańızlı.

Sóylewdi rawajlpandırıwda úsh baǵdar anıq ajıratıladı: 1) sóz ústinde islew; 2) sóz dizbegi hám gáp ústinde islew; 3) uyqasımlı sóylew ústinde islew.

Sóz, sóz dizbegi hám gáp ústinde islew ushın lingvistikalıq baza bolıp leksikologiya (frazeologiya hám stilistikalıq menen birgelikte), morfologiya, sintaksis xızmet etedi; úylesimli sóylew bolsa logikaǵa, ádebiyattanıw hám quramalı sintaksislik pútinlik lingvistikasına tiykarlanadı.

Kórsetilgen úsh baǵdar parallel alıp barıladı: sózlik jumısı gáp ushın material beredi; sóz, sóz dizbegi hám gáp ústinde islew uyqasımlı sóylewge tayarlaydı. Óz gezeginde, uyqasımlı gúrriń hám shıǵarma sózlikti bayıtıw quralı bolıp xızmet etedi.

Oqıwshılardıń sóylew uqıplılıǵın rawajlandırıw óz metodikalıq qurallarına iye, ózinıń shınıǵıw túrleri bar. Bulardan eń áhmiyetlileri úylesimli sóylew shınıǵıwları esaplanadı.

Oqıwshılardıń sóylew uqıplılıǵın rawajlandırıwda izshillik tórt shárti, yaǵnıy shınıǵıwlardıń izshilligi, perspektivası, reń-báreńligi, reń-báreń shınıǵıw túrlerin ulıwmalıq maqsetke boysındırıw kónlikpesin ámelge asırıw menen támiyinlenedi. Hár bir jana shınıǵıw aldıńǵısı menen baylanısadı hám keyingisine oqıwshılardı tayarlaydı, ulıwmalıq maqsetke boysınǵan halda jáne qanday da bir jańalıq qosadı.

Sóylewdi rawajlandırıwdıń birinshi shártine keńirek toqtalıp ótemiz. Bul shárt-shárayat - adamnıń sóylewin júzege shıǵarıw ushın talap – baslawısh klass oqıwshılarınıń sabaqtaǵı sóylew ámeliyatında júzege shıǵıp atır ma?

Klasta oqıw sóylewi tiykarınan stilistikalıq jaqtan neytral til materialına tiykarlanadı, awızeki sóylew tili quralları derlik paydalanılmaydı. Sabaqlıqlardıń

oqıw tili kommunikativlik maqsetler menen motivaciyalanbaǵan. Al baslawısh klass oqıwshıların bolsa sóylesiw mádeniyatına úyretiw, olardıń intellektual dárejesin kóteriw kerek. Bunıń ushın bolsa kúndelikli stereotip sóylesiw jaǵdayları talap etetuǵın sóylesiw kónlikpelerin qáliplestiriw zárúr. Sóylesiw tili kóbinese dialoglıq formada kórinis tabadı.

Lingvistika klassigi L.V.Sherba monolog belgili bir dárejede jasalma til bolıp tabılatuǵınlıǵına, óziniń haqıyqıy kórinisin til tek dialogta júzege shıǵaratuǵınlıǵına dıqqat awdarǵan edi.

Baslawısh klass oqıwshıların awızeki sóylesiw dialogına úyretiw áyne kúndelikli-turmıslıq tarawda qollanılatuǵın sóylesiw tiliniń til materialına qurılıwı kerek, al bul material ulıwmalıq stil, yaǵnıy neytral qurallar menen bir qatarda stilistikalıq boyalǵan sóylesiw qurallarına iye. Al bul birinshi gezekte awızeki soylesiw tiliniń leksikalıq minimumı: kel qáne, máyli, ne boldı? ne xabar? aytsań kúlkili, jeter, rasın aytqanda hám t.b.

Sonday-aq, baslawısh klass oqıwshılarınıń awızeki sóylesiw tiline til birligi sıpatında orın alatuǵın tayar sóz dizbekleri hám gáplerdi kirgiziw de áhmiyetli bolıp tabıladı. mısalı: bolǵanınsha bolar, hesh nárse kórmegendey, qısqasın aytqanda, bir sóz benen aytqanda hám t.b.

Solay etip, baslawısh klass oqıwshılarınıń awızeki sóylesitili materialın tańlaw – bul usı til stiline úyretiw metodikasındaǵı birinshi qádem. Sóylesiw jaǵdayı klasta hár qanday oqıw «sóylesiwin» payda etetuǵın hám baǵdarlap baratuǵın «baslawısh poziciya» bolıwı kerek. Klassta jasalma túrde jaratılatuǵın sóylesiw jaǵdayı, qaǵıyda tárizinde, qıyalıy boladı (oqıwshılardı belgili bir jaǵdaylarǵa túsirip qoyadı). Bunday jasalma jaǵdaylar muǵallimler tarepinen sabaqta kóplep jaratıladı, bunda sońǵı dáwirlerde keń tarqalǵan juplıqlarda islew jumısı jiyi qollanıladı.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Юлдашева Ш.Ш. Давлат тили таълимида ўқувчилар нутқий малакаларини ўстиришнинг илмий-методик асослари. Пед. фан. ном. дисс. –Т.: 2008. –23–24 б.

2. Нажимова А.Д. Она тили дарсларида ўқувчиларнинг нутқини ўстиришга хизмат қилувчи машқлар тизими (таълим қорақалпоқ ва ўзбек тилларида олиб бориладиган бошланғич синфлар мисолида): Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дис. автореф. – Нукус, 2022. – 54 б.;

3. Yembergenova A.A. Boshlang_ich sinf ona tili darslarida o_quvchilarning imloviy savodxonligini takomillashtirish metodikasi (ta‘lim qoraqalpoq tilida olib boriladigan maktablar misolida): Ped. fan. fals. dok. (PhD). … dis. avtoref. – Nukus, 2023. – 52 б

4. Глухов В. П. Основый психолингвистики. Учеб. Пособие для студентов педвузов. –М.: АСТ: Астрель, 2008. -С. 33.

ANA TILINEN KLASTAN TIS JUMISLAR ARQALI OQIWSHILARDIŃ PIKIRLEW HÁM SÓYLEW KÓNLIKPELERIN RAWAJLANDIRIW

Saburova S.
Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti assistent oqıtıwshısı,p.i.f.d. (PhD)

Tayanch sózlar: sinfdan tashqari ishlari, ona tili, psixologiya asoslari, tálim va tárbiya, metodika, sinf, kitob óqish, savodxonlik.
Ключевые слова: внеклассная работа, родной язык, основы психологии, образования и воспитания, методика, класс, чтение, грамотность.
Key words: extracurricular activities, native language, basics of psychology, education and upbringing, methodology, class, reading, literacy.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada boshlanǵich sinflarda ona tilidan sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirishda pixologik asoslari haqida fikr yuritilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются психологические основы совершенствования внеклассной работы по родному языку в начальных классах.
SUMMARY:
The article discusses the psychological foundations of improving extracurricular activities in the mother tongue in primary grades.

Házirgi waqıtta xalıqaralıq baǵdarlama talapları tiykarında bilimlendiriwdi shólkemlestiriw talap etiledi. PIRLS (Progress in Internatıonal Reading Literacy Study) baǵdarlaması bul xalıqaralıq oqıwdı úlgeriw boyınsha izertlew bolıp, dúnya júzinde 4-klass oqıwshılarınıń oqıw hám túsiniw sawatlılıǵın anıqlaydı.

Bul baǵdarlama Xalıqaralıq bilimlendiriwdi bahalaw assocaciyası tárepinen (IEA) shólkemlestiriledi.

2001 jıldan baslap hár 5 jılda ótkerilip eń sońǵısı 2021jılǵa tuwrı keldi.

Oqıw sawatxanlıǵı-jámiyet tárepinen talap etiletuǵın hám insan tárepinen qádirlenetuǵın jazba tildiń formaların túsiniw hám ámeliyatta qollay alıw qábileti.

Usı qarasta, oqıwshılardıń oqıwdan alınǵan maǵlıwmatlardan paydalanıw qábiletine sonday kóp itibar qaratatuǵın zamanagóy jámiyette úlken áhmiyet iye bolmaqta. Tiykarǵı itibar, túsiniwdi ashıp beriwden ózlestirilgen maǵlıwmatlardı qanday qılıp jańa proektler hám jaǵdaylarda qollay alıw qábiletlerin ashıp beriwge qaratılmaqta.

PIRLStiń oqıwdaǵı jetiskenliklerin bahalaw sheńberleri IEA tárepinen 1991-jılda oqıw sawatxanlıǵı boyınsha alıp barılǵan izertlewlerden paydalanǵan halda, eń dáslep 2001-jıldaǵı izertlewler ushın islep shıǵılǵan.

Sonnan berli PIRLStiń bahalaw sheńberleri izertlewdiń hár bir dáwiri ushın, sonıń ishinde, 2021-jıldaǵı izertlew dáwiri ushın da jańalandı.

Házirgi waqıtta PIRLS anıqlaması boyınsha, oqıw sawatxanlıǵı jámiyet tárepinen talap etiletuǵın hám insan tárepinen qádirlenetuǵın jazba til formaların túsiniw hám olardan paydalanıw, sonday-aq, tekstlerden túrli formalarda máni payda ete alıw qábileti bolıpta esaplanadı.

Oqıw sawatxanlıǵınıń bul kórinisi konstruktiv hám interaktiv process sıpatında kóplegen oqıw kóz-qarasların sáwlelendiredi. Oqıwshınıń tekst penen islewi processinde oqıwshı hám tekst arasındaǵı baylanıs arqalı (sonıń ushında bul process interaktiv delinedi) mánini jaratadı(sonıń ushında bul process konstruktiv inglizshe “construct” - jaratıw delinedi). Oqıwshı bul processtiń aktiv qatnasıwshısı bolıp, máni jaratadı, tekst ústinde pikir júritedi, dodalaydı hám nátiyjeli oqıw strategiyaların sanalı ráwishte tańlap qollaydı. Hárbir tekst túri ádetiy forma hám qaǵıydalarǵa ámel qılǵan halda oqıwshıǵa tekstti dodalawǵa járdem beredi. Hárqanday tekst túrli formaǵa iye bolıwı múmkin. Bular ádetiy kitaplar, jurnallar, hújjetler hám gazetalar, sonday-aq, cifrli kórinistegi jazba formalarında óz ishine aladı.

PIRLS jas oqıwshılardıń klassta ham klasstan tıs oqıwınıń eki keń qamrawlı maqsetine qaratılǵan. Bular, kórkemlilik jaqtan tájiriybe arttırıw hám de maǵlıwmat alıw hám olardan paydalanıw ushın oqıw bolıp tabıladı.

Bunnan tıs, PIRLS oqıw maqsetleriniń hár birinde tórt keń túsiniw processin birlestiredi. Bular: dıqqattı jámlew hám anıq kórsetilgen maǵlıwmatlardı tabıw, tuwrıdan-tuwrı juwmaqlar shıǵarıw, ideyalar hám informaciyanı dodalaw hám ulıwmalastırıw, kontent hám tekst elementlerin bahalaw hám kritikalaw.

Oqıw sawatxanlıǵınıń maqseti
Kórkem tájiriybe arttırıw
Informaciya alıw hám onnan paydalanıw
Túsiniw processi
Dıqqattı jámlew hám anıq kórsetilgen maǵlıwmatlardı tabıw
Tuwrıdan-tuwrı juwmaq shıǵarıw

Ideyalar hám informaciyanı dodalaw hám uyǵınlastırıw
Kontent hám tekst elementlerin bahalaw hám kritikalaw

PIRLS hám PIRLSta hárbir oqıw maqsetleri hám túsiniw processleriniń úlesi

Oqıw sawatxanlıǵınıń maqseti	PIRLS	ePIRLS
Kórkem tájiriybe arttırıw	50%	0%
Informaciya alıw hám onnan paydalanıw	50%	100%
Túsiniw processi	PIRLS	ePIRLS
Dıqqattı jámlew hám anıq kórsetilgen maǵlıwmatlardı tabıw	20%	20%
Tuwrıdan-tuwrı juwmaq shıǵarıw	30%	30%
Ideyalar hám informaciyanı dodalaw hám uyǵınlastırıw	30%	30%
Kontent hám tekst elementlerin bahalaw hám kritikalaw	20%	20%

Pútkil dúnya boylap oqıw sawatxanlıǵınıń rawajı adamlardıń ne sebepten oqıwı menen tıǵız baylanısta. Ulıwma alǵanda, bul sebepler zawıqlanıw hám jeke qızıǵıw ushın oqıwdı yaki bilimlendiriw hám jámiyet turmısında múnasip qatnasıwın óz ishine aladı. Kóp ǵana jas oqıwshılardıń dáslepki kitap oqıwı kópshilik jaǵdaylarda gurriń (máselen, gúrriń toplamları yaki súwretli kitaplar) yaki oqıwshılarǵa átirapındaǵı dúnya haqqında maǵlıwmat beretuǵın hám sorawlarǵa juwap beretuǵın maǵlıwmatlı tekstlerden ibarat boladı.

Jas oqıwshı ushın oqıw sawatxanlıǵınıń hár eki maqsetide áhmiyetli esaplanadı. Sonıń ushın PIRLS hár bir oqıw túrin bahalawda tekstlerdi teń úleste bóliwin tiykarǵı maqset qılıp alǵan.

Kórkem tájiriybe arttırıw. Ádebiyattı túsiniw hám bahalaw ushın hár bir oqıwshı tildi túsiniwi hám kórkem formalardı biliwi kerek. Jas oqıwshılar ushın ádebiyat ele dus kelmegen jaǵdaylar hám tuyǵı-sezimlerdi úyreniw imkaniyatın beredi. Kórkem ádebiyatta súwretlengen waqıyalar, háreketler hám aqıbetler oqıwshılarǵa haqıyqıy ómirdi jarıtıp qalmastan, kóz aldıǵa keltiriw múmkin bolǵan jaǵdaylardı seziw hám payda etiw imkanın beredi.

PIRLSta isletiletuǵın kórkem tekstlerdiń tiykarǵı forması-bul kórkem toqımaǵa tiykarlanǵan gurrińler bolıp tabıladı.

Informaciya alıw hám onnan paydalanıw. Informaciya tekstleriniń maqset hám wazıypaları túrli kóriniste boladı. Informaciya tekstiniń tiykarǵı wazıypası informaciyanı jetkizip beriw bolsa-da, avtorlar kóbinese ózleri tańlaǵan temalardı jarıtıwda túrli maqsetlerdi kózde tutadı. Kóp ǵana informaciya tekstleriniń maqseti tuwrıdan tuwrı maǵlıwmat beriw, máselen, biografik maǵlıwmatlar yaki wazıypanı orınlaw basqıshların usınıwdan ibarat, sonıń menen birge, kóp jaǵdaylarda tekstte avtordıń subiektiv qaraslarıda súwretlenedi. Máselen, avtor

fakt yaki túsindiriwlerdiń qısqasha juwmaǵın usınıwı, óz dálillerine oqıwshını isendiriwge háreket etiwi yaki túrli pikirlerdi keltiriwi múmkin.

Jas oqıwshılar ilimiy, tariyxıy, geografik yaki social, sol menen bir qatar maǵlıwmatlardı qamrap alǵan, túrli formadaǵı informaciya tekstlerin oqıwları múmkin.

Túsiniw processleri. PIRLS, ádette, 4-klass oqıwshılarınıń keń kólemli tórt túsiniw processlerin bahalaydı. Bular: dıqqattı jámlew hám anıq maǵlıwmattı tabıw, tuwrıdan-tuwrı juwmaq shıǵarıw, ideyalar hám informaciyanı dodalaw, uyǵınlastırıw, kontekst hám tekst elementlerin bahalaw hám kritikalaw processleri esaplanadı.

PIRLS hám ePIRLSta hár bir tekst bólegi (yaki bólekleri) yaki tekst boyınsha beriletuǵın sorawlar tórt túrli túsiniw processin bahalaw ushın tiykar bolıp xızmet qıladı.

Oqıwshılar tekstten máni payda eter eken, olar anıq túsindirilmegen ideyalar yaki maǵlıwmatlarǵa salıstırılıp túsindiriwler beredi. Juwmaqlaw oqıwshılarǵa tekstten sırtqa shıǵıwǵa imkan beredi. Kóplegen jaǵdaylarda avtor tekstti oqıwshınıń anıq yamasa juwmaq shıǵarıwı ushın jaratadı.

Oqıwshılar ápiwayı juwmaqlar menen bir qatarda, teksttegi ideyalar hám informaciyalardı dodalawda hám uyǵınlastırıwda konkret yamasa ulıwmalıq mánilerge itibar beriwleri yamasa waqıyalar bayanın ulıwma temalar hám ideyalar menen baylanıstırıwları múmkin.

Tolıq juwap beriw ushın oqıwshıdan barlıq tekstti yamasa hesh bolmaǵanda onıń áhmiyetli bólimlerin, sonday-aq, tekstten tısdaǵı pikirlerdi yamasa informaciyalardı túsiniw talap etiledi.

Tekst hám mazmunǵa baylanıslı birliklerdi bahalaw hám kritikalıq dodalaw. Tekst mazmunı oqıwshınıń jeke pikirinen kelip shıǵıp bahalanıwı hám kritikalanıwı múmkin. Bul process oqıwshıdan baha beriw, biykarlaw, maqullaw, tekst mazmunına salıstırǵanda biytáreplikti bildiriw sıyaqlılardı talap etedi. Mısalı, oqıwshı tekstte keltirilgen pikirlerdi tastıyıqlawı, qarsılıq bildiriw yamasa basqa resurslardan alınǵan maǵlıwmatlar menen tekstte berilgen ideyalardı salıstırıwı múmkin.

Tekstti bahalaw hám kritikalıq dodalaw tómendegilerdi óz ishine aladı:

Tekstte berilgen maǵlıwmattıń anıq hám tolıqlıǵın bahalaw;

Súwretlengen waqıyanı haqıyqattan júz beriwi itimallıǵın bahalaw;

Insanlardıń oyları hám orınlaytuǵın islerin ózgerttiriwde avtordıń pikirleri qanshelli anıqlıǵın bahalaw;

Tekst teması tiykarǵı mazmundı qanshelli jarıtıp beriwin bahalaw;Metafora yamasa sóylew dawısı sıyaqlı til qásiyetleri tásirin sáwlelendiriw;

Avtordıń tiykarǵı temaǵa baylanıslı qarasların anıqlaw.

PIRLS izertlewinde paydalanılatuǵın tekstlerdiń qásiyetleri. Tekstler PIRLS baǵdarlamasında quramalılıǵına qarap, ortasha 500 den 800 ge shekem, oqıwshılardıń oqıw sawatxanlıǵı dárejesi pás bolǵan mámleketler ushın 400-500, ePIRLSta bolsa, shama menen, 1000 sózden ibarat boladı. PIRLS tekstleri ushın anıqlıq hám izbe izlilik áhmiyetli kriteriya esaplanadı.

PAYDALANILǴAN ÀDEBIYATLAR:

1. A.Embergenova. Methodology for improving the spelling literacy of students in the lessons of the native language in primary grades (on the example of Karakalpak language schools)

2. Qosimova K., Matchonov S. va b. Ona tili o‘qitish metodikasi. Boshlang‘ich ta’lim fakulteti talabalari uchun darslik. –T.: Noshir, 2009. –352 b.

2. Matchonov S., G‘ulomova X., Suyunov M., Boqiyeva H. Boshlag‘ich sinflarda o‘qish darslarini pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish.–T.: Yangiyo‘l poligraf servis, 2008. –224 b.

3. A. Nauruzbaeva, A.Embergenova Linguodidactic fundamentals of teaching students how to make sentences in karakalpak language lessons

4. Львов М.Р. Методика развития речи младших школьников. Пособие для учителей начальных классов. – Москва. 2005. –42с.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARI TARBIYALANUVCHILARINING NUTQINI O'STIRISH JARAYONINI INNOVATSION YONDASHUVLAR ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISHNING NAZARIY-AMALIY ASOSLARI

Jumasheva G.X.
NDPI p.f.d., professor, Maktabgacha ta'lim kafedrası mudiri,
Uspanova G.B.
Nukus Shahar 11-sonli Umumiy turdagi davlat maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachisi
Paraxatova J.B.
NDPI 2-kurs talabasi

Tayanch so'zlar: muammo, shakllanish, ko'nikma, muloqot, til, asos, ta'lim, innovatsion yondashuv.
Ключевые слова: проблема, формирования, навык, общения, язык, основа, образования, инновационный подход.
Key words: problem, formation, skill, communication, language, base, education, innovative approache.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqola maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqni rivojlantirishni innovatsion yondashuvlar yordamida takomillashtirish masalasini o'rganadi. Unda milliy mustaqillik mafkurasi asosida til o'qitishning nazariy va metodologik asoslarini ishlab chiqish, bolalarning nutqi va tafakkurini faollashtirish, ularni qoraqalpoq xalqining ma'naviy qadriyatlari bilan tanishtirish zarurati o'rganiladi. Unda P.F. Lesgaft, A.A. Leontyev, I.A. Karimov va boshqalarning til asosiy aloqa vositasi va bilim tashuvchisi sifatidagi qarashlari aks ettirilgan.
РЕЗЮМЕ:
Статья посвящена проблеме совершенствование процесса развития речи воспитанников дошкольных образовательных организаций на основе инновационных подходов. В статье расскрывается необходимость разработки теоретических и методических основ обучения языку с опорой на национальную идеологию независимости, активизацию речевой и мыслительной деятельности детей, приобщения их к духовным ценностям каракалпакского народа. Отражаются мысли П.Ф.Лесгафта, А.А.Леонтьева, И.АКаримова и других о том, что язык является основным средством общения и носителем знаний.
SUMMARY:
The article is dedicated to the problem of improving the speech development process of preschool educational organizations based on innovative approaches. The article explores the necessity of

developing theoretical and methodological foundations for teaching a second language based on the national ideology of independence, activating children's speech and thinking activities, and engaging them in the spiritual values of the Karakalpak people. The views of P.F.Lesgaft, A.A. Leontyev, I.A.Karimov and others regarding the fact that language is the primary means of communication and the carrier of knowledge are reflected.

Mustaqillik davri pedagogik amaliyotida o'qituvchi-tarbiyachilar bolalarga tayyor bilimlarni imkon qadar ko'proq berishning yangi-yangi yo'llarini topishga intilmoqdalar. Yosh avlodda shakllanayotgan ma'naviy sifatlarning qandayligi, bolaning ko'ngil istaklari, yoshlar ma'naviyatini shakllantirishning milliy an'analarini hisobga olishga harakat qilinayotir. Lekin hamon bir xil fikrlaydigan, hamma masalada yagona, yaxlit xulosaga keladigan ommani tarbiyalash g'oyasi ustuvorlik qilib turibdi. Ta'lim tizimida, ayniqsa, maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilarining asosiy ish quroli bo'lgan dasturlar, metodik qo'llanma va tavsiyalar hamda soha metodikasi sodda tuzilgan. Shu bois hali ham bolalar juda ko'p ma'lumotlarni o'zlashtirgani holda biror masalada o'z fikrini aytish yoki mustaqil qaror qabul qilishdan cho'chiydigan, har qanday mustaqil fikr talab qilinadigan savolga aytishi kerak bo'lgan javobni beradigan, tarbiyachisining og'ziga qarab, uning tashabbusini kutib turadigan siniq kishilar sifatida shakllantirilmoqda. O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.Karimov kechagi jamiyat haqida: "Bu tizim vataniga, xalqiga, millatiga fidokor, mustaqil fikrlaydigan, biror bir masalani ongli ravishda mas'uliyat bilan hal qiladigan, izlanuvchi, yangilikka intiluvchi kadrlarni emas, asosan, sayoz saviyali kadrlarni, mute kishilarni minglab etishtirdi. Jamiyatimizni yangilash, islohotlarni hayotga tatbiq etishga… o'tar ekanmiz, ana shunday ongi qotib qolgan, azmu shijoatdan yiroq, el-yurt manfaati uchun kuyib-yonmaydigan kadrlar muttasil ravishda ishning "beliga tepib turishi"ni his qildik" [4; 40-41-b.], - degan edi. Lekin bugun, mustaqillikning birinchi choragi o'tgan bo'lsa ham mazkur soha sal kam bir asr davomida shakllantirilgan mohiyatidan uzoqlashib ketolmayapti.

Har qanday mamlakatning taqdirini unda yashaydigan fuqarolar belgilashi ma'lum. Uni yorqin kelajak sari etaklash, tom ma'noda, odamning qo'lida. Mamlakat fuqarolarining, ayniqsa, o'sib kelayotgan yosh avlodning ma'naviy kamoloti, dunyoqarashi, saviyasi, shu ma'noda, o'ta dolzarb masaladir. Ya'ni bunda inson omili, ta'limning insonparvarlashuvi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilarining nutqini o'stirish jarayonini innovatsion yondashuvlar asosida takomillashtirishga etakchilik qiladigan ilk tadbir ularning erkinligi, ya'ni ta'lim sohasini, u maktabgacha

ta’lim muassasasi bo’ladimi, umumiy o’rta yoki oliy maktab bo’ladimi, barchasini uzviylashtirgan holda demokratlashtirishdir. Maktabgacha ta’li muassasasi tarbiyalanuvchilarida mustaqil fikrning shakllanganligi va uning rivojlanishi ko’p jihatdan ularning erkinlik darajasiga bog’liq. Shakllanib kelayotgan shaxsda mustaqil fikrni shakllantirish va uni rivojlantirish uchun bolalar shaxsi va jamoasi erkinligiga erishish zarur.

Tarbiyachi bilishi lozim bo’lgan haqiqatlardan yana biri shuki, bolalik bosqichlaridagi fikrlashning mustaqilligi darajasi unga yaratilgan sharoit tufayli kuchayadi yoki susayadi. Ularning ruhiy taraqqiyoti har xil sharoit va bosqichlarda turlicha amalga oshadi. Shuning uchun bolaning rivojlanishidagi yoshi bilan bog’liq xususiyatlar, tafakkurining mustaqilligi chegarasi va darajasi har bir bolada o’ziga xos, individual tarzda bo’lishi ta’lim jarayonining har bosqichida, maktabgacha ta’lim muassasalaridan tortib oliy ta’limgacha har bir mashg’ulotda qat’iy hisobga olinishi lozim. Bu sog’lom ma’naviyatli shaxsni shakllantirish shartlaridan biridir.

Psixologik adabiyotlarda qayd etilishicha, maktabgacha yoshdagi bola rivojlanish jarayonida ajdodlari tomonidan yaratilgan narsa va hodisalar, olam sir-sinoatlari bilan alohida munosabatga kirishadi. U insoniyat tomonidan qo’lga kiritilgan yutuqlarni faol o’zlashtirib, egallab boradi. Bolada narsa-hodisalar olami, ular yordamida amalga oshiriladigan xatti-harakatlar, ona tili va odamlar orasidagi munosabatlarni anglash, ayni zamonda faoliyat motivlarining rivojlanishi, qobiliyatlarning o’sib borishi kattalarning bevosita yordami asosida amalga oshadi. Bu oilada ota-ona, maktabgacha ta’lim muassasalarida esa tarbiyachilar ko’magida yuz beradi.

Asosan mana shu davrdan boshlab bolaning mustaqil faoliyati kuchaya boshlaydi. Faoliyatdagi mustaqillik, o’z-o’zidan tafakkurdagi mustaqillikka asos bo’ladi. Bundan tashqari, maktabgacha yoshdagi bosqich ularda murakkab harakatlarni takomillashtirish, elementar gigiena, madaniy va mehnat ko’nikmalarini hosil qilish, nutqini o’stirish hamda ijtimoiy axloq va estetik didning dastlabki kurtaklarini yuzaga keltirish davri hamdir. P.F.Lesgaftning fikricha, inson yahayotining ayni shu bosqichida uning kelgusida qanday xarakter-hislatlar sohibi bo’lishi belgilanadi va axloqiy xarakterning asoslari yuzaga chiqadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning ko’zga tashlanib turuvchi xususiyati – serharakatlilik va taqlidchilikdir. Bu yoshdagi bola tabiatiga xos bo’lgan asosiy xususiyat – bolaning uzluksiz tarzda harakatda bo’lishi va u faoliyat natijasidan emas, balki harakatning bir xilligi va bir tomonlamaligidan charchashidir. Maktabgacha yoshdagi bolalar tabiatining asosiy konuniyati bo’lmish

serharakatlilikni cheklamay, uni maqsadli tashkil eta bilish bu yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasida kutilgan samarani beradi.

Kattalar va tengdoshlari bilan muloqot asnosida bola axloqiy-me'yoriy mezonlar, atrofdagilarni anglash, shuningdek, ijobiy va salbiy munosabatlar bilan tanisha boshlaydi. Maktabgacha yoshdagi bola harakatlari uning jismi bilan muvofiqlashtirilgan holda amalga oshadi. Bu davrda bolaning nutqi ham jadal rivojlana boshlaydi. U o'zi bilganlariga qo'shimcha yangiliklarni o'zlashtirishga va ularni mustahkamlashga moyil bo'ladi. O'zi bilgan ertagini qayta-qayta eshitish va bundan zerikmaslik shu davrdagi bolalarga xos xususiyatdir. Ko'rinadiki, mazkur yoshdagi bolani mustaqil fikrlashga yo'naltirish, har qanday hayotiy yoki badiiy hodisaga diqqatini tortish, unga o'z munosabatini bildirishni talab qilish bolada shaxslik sifatlarining shakllanishi garovidir.

Maktabgacha yoshdagi bolalar ehtiyoji va qiziqishlari jadal ravishda ortib boradi. Bu, avvalo, keng davraga chiqish, munosobatda bo'lish, o'ynash ehtiyojlarinig mavjudligidandir. Bu yoshdagi bolalar nutqni ma'lum darajada o'zlashtirganliklari va haddan tashqari harakatchanliklari tufayli ularda o'zlariga yaqin bo'lgan kattalar hamda tengdoshlari bilan munosobatda bo'lish ehtiyoji tug'iladi. Ular kengroq doiradagi munosobatlarga intila boshlaydilar, qo'ni-qo'shnilarning bolalari bilan ham jamoa bo'lib o'ynaydilar. Ularda hamma narsani bilishga bo'lgan ehtiyoj kuchayadi.

Maktabgacha yoshdagi bola tabiatiga xos bo'lgan kuchli ehtiyojlardan yana biri – har narsani yangilik sifatida ko'rib, uni har tomonlama bilib olishga intilish. Bu yoshdagi bolalar hayotida va ularning psixik jihatidan o'sishida qiziqishning roli ham juda katta. Qiziqish huddi ehtiyoj kabi bolani biror faoliyatga undovchi omillardan biridir. Shuning uchun ham psixologlar qiziqishni bilish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan murakkab psixik hodisa deya baholaydilar. Maktabgacha ta'lim muassasalarida nutq o'stirish va badiiy adabiyot bilan tanishtirish mashg'ulotlarida bolalarga xos bo'lgan bu tabiiy xususiyatlar qiziqish va bilishga intilish sifatlaridan ularning o'zlari uchun oqilona foydalanish milliy tarbiyashunoslikning bosh maqsadi – barkamol shaxsni shakllantirish masadiga muvofiq bo'ladi.

Bolaning kamol topishida qiziqishning ahamiyati shundaki, u qiziqqan narsasini imkon qadar chuqurroq bilishga intiladi va binobarin, uzoq vaqt davomida u bilan shug'ullanishdan zerikmaydi. Bu, o'z navbatida, bolaning diqqati hamda irodasi kabi muhim hislatlarni o'stirishga hamda mustahkamlashga yordam beradi. Shu ma'noda maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilarining nutqini o'stirish jarayonini innovatsion yondashuvlar

asosida takomillashtirish avval ularni erkin tafakkur ob'ekti bilan qiziqtirib olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Maktabgacha ta'lim muassasasiyoshidagi bolalarning tafakkuri, asosan, ularning turli-tuman o'yin faoliyatlarida, mashg'ulotlarda rivojlanib boradi. Masalan, maktabgacha ta'lim muassasasiyoshidagi bolalar loy o'ynashni, ya'ni loydan turli narsalar yasashni, qumdan turli narsalar qurib o'ynashni va rasm solishni yaxshi ko'radilar. Bunday mashg'ulotlar bolalar tafakkurining o'sishiga faol ta'sir qiladi. Maktabgacha ta'lim muassasasiyoshidagi bolalar tafakkurining o'sishiga faol ta'sir qiluvchi omillardan yana biri ertaklardir. Bolalar hayvonlar haqidagi turli ertaklarni eshitganlarida shu ertaklardagi obrazlarga nisbatan ma'lum munosabat yuzaga keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni 23 sentyabr 2020 y. № ZRU-637 // Xalq so'zi. – 2020.

2.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-maydagi "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini

3. 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ–4312-son qarori.

4. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. Toshkent 1999 yil.

5. Xasanboeva O.U. va boshq. Maktabgacha ta`lim pedagogikasi. T.: Ilmziyo. 2006.

BOSHLANG‘ICH SINF ONA TILI TA’LIMIDA BOG‘LANISHLI NUTQNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Reyembayeva A.P.
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
tayanch doktoranti

Tayanch so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, ona tili, bog‘lanishli nutq, tafakkur, psixologik asoslar, nutq turlari, psixologik yondashuv.
Ключевые слова: начальное образование, родной язык, связная речь, мышление, психологические основы, виды речи, психологический подход.
Key words: primary education, mother tongue, connected speech, thinking, psychological foundations, types of speech, psychological approach.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf ona tili ta’limida o‘quvchilarning bog‘lanishli nutqini rivojlantirishning psixologik asoslari yoritilgan. Shuningdek, L.S. Vigotskiy, A.N. Leontsev, D.B. Elkonin hamda D.R. Babayevaning tafakkur va nutq taraqqiyoti haqidagi ilmiy-nazariy qarashlari tahlil qilingan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье освещены психологические основы развития связной речи учащихся начальных классов на уроках родного языка. Также проанализированы научные и теоретические взгляды Л.С. Выготского, А.Н. Леонтьева, Д.Б. Эльконина и Д.Р. Бабаевой на развитие мышления и речи.
SUMMARY:
This article highlights the psychological foundations of developing connected speech in primary school mother tongue education. It also analyzes the scientific and theoretical views of L.S. Vygotsky, A.N. Leontiev, D.B. Elkonin, and D.R. Babaeva on the development of thinking and speech.

Kirish. Boshlang‘ich sinf ona tili ta’limining bosh maqsadlaridan biri o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini to‘g‘ri, ravon, mantiqiy izchil va ta’sirchan etib shakllantirishdan iboratdir. Bog‘lanishli nutq o‘quvchining nafaqat o‘quv faoliyatidagi muvaffaqiyati, balki uning shaxs sifatida kamol topishi, o‘z fikrini erkin bayon eta olishi va boshqalar bilan muloqotga kirisha olishining asosiy vositasidir.

Respublikamizda ta’lim sifatini tubdan yaxshilash, boshlang‘ich sinflarda o‘quv jarayonini zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil etish hamda o‘quvchilarning nutqiy savodxonligini oshirish masalasiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni [1], Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi Farmoni [2], boshlang‘ich ta’lim va umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida o‘quv jarayonini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi Qaror [3] hamda Taraqqiyot strategiyasida [4] belgilangan ustuvor vazifalar yosh avlodning og‘zaki va yozma bog‘lanishli nutqini har tomonlama o‘stirish uchun mustahkam huquqiy-me’yoriy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Asosiy qism. Tilshunoslik nuqtai nazaridan o‘rganilgan bu jarayon, o‘z navbatida, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bog‘lanishli nutqini rivojlantirishda chuqur psixologik qonuniyatlarga tayanishni taqozo etadi.

Bolaning tafakkuri va nutqi doimo birgalikda, uzviy ravishda rivojlanadi. Bu jarayonni ilmiy jihatdan asoslashda taniqli psixologlar L.S. Vigotskiy, A.N. Leontsev, D.B. Elkonin hamda nutq o‘stirish nazariyasi olimasi D.R. Babayevaning ilmiy qarashlari muhim nazariy poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Shu bilan birga, bog‘lanishli nutq muammosi lingvistika, psixolingvistika va metodika fanlarining tutashgan nuqtasida joylashgan murakkab hodisa hisoblanadi.

L.S. Vigotskiy fikricha, nutq bola intellektual rivojlanishining ko‘zgusiga emas, balki uning xarakteri va hissiyotlari shakllanishiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi [9, 39-b.].

Olimning “Tafakkur va nutq” nomli fundamental nazariyasida bola tafakkuri va nutqining taraqqiyoti o‘zaro uzviy bog‘liqlikda rivojlanishi ilmiy jihatdan asoslab berilgan [7, 142-b.]. Uning ta’kidlashicha, nutq faqat fikrni ifodalash vositasi bo‘lib qolmay, balki tafakkurning shakllanishi va rivojlanishida faol mexanizm sifatida xizmat qiladi [7, 150-b.]. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda ichki nutqdan tashqi (og‘zaki va yozma) nutqqa o‘tish murakkab psixologik jarayon bo‘lib, ularning o‘z fikrini mantiqiy ketma-ketlikda bayon etishi bevosita tafakkur darajasiga bog‘liqdir [7, 150-b.].

Mazkur psixologik-pedagogik yondashuvlarga tayanib aytish mumkinki, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutqini o‘stirish jarayonida nazariy bilimlar bilan amaliy ko‘nikmalarni uyg‘un olib borish o‘quvchining mustaqil fikrlash doirasini kengaytirib, yozma va og‘zaki nutqining ta’sirchanligini oshiradi. Shu bois, ta’lim jarayonida nutq turlarining o‘ziga xos xususiyatlarini ilmiy-metodik jihatdan to‘g‘ri yoritish muhimdir.

Nutq turlarining o‘ziga xos xususiyatlari va farqlarini quyidagi 1-chizmada yaqqol ko‘rib chiqamiz:

1-chizma.

Nutq turlarining asosiy xususiyatlari va farqlari

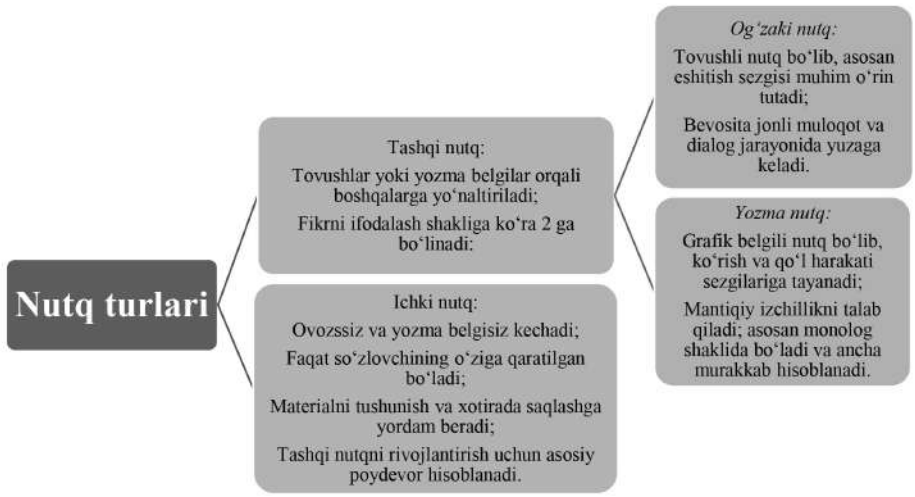

Mazkur yondashuv shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bog‘lanishli nutqini o‘stirish bilan birga, ularning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini ham birdek rivojlantirib borish maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, A.N. Leontsevning faoliyat nazariyasiga ko‘ra, bolaning psixik taraqqiyoti, shu jumladan nutqiy faoliyati uning yetakchi faoliyati - o‘quv faoliyati jarayonida rivojlanadi [10, 98-s.]. O‘quvchi matn tuzish va hikoya qilish jarayonida faol muloqotga kirishadi. Aynan mazkur faoliyat jarayonida bolaning yosh va intellektual imkoniyatlari ham o‘zgarib boradi.

Jumladan, D.B. Elkoninning ta’kidlashicha, kichik maktab yoshi (7-10 yosh) bolaning tafakkuri ko‘rgazmali-obrazli shakldan mantiqiy-tushunchali shaklga o‘tish davri hisoblanadi [11, 110-s.]. Shu bois, bu yoshdagi o‘quvchilarning og‘zaki va yozma bog‘lanishli nutqini rivojlantirishda ularning yosh va psixologik imkoniyatlarini inobatga olish muhim shartlardan biridir [11, 115-s.].

Bu borada professor D.R. Babayevaning ilmiy qarashlari ham alohida ahamiyat kasb etib, unga ko‘ra til tafakkur bilan monand bog‘langan holda ongni shakllantiradi [6, 71-b.]. Nutq va tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlik nafaqat ichki psixologik jarayonlarda, balki ijtimoiy hodisalar darajasida ham namoyon bo‘ladi [6, 71-b.]. Zero, «Tafakkur – obyektiv borliqning intihosi, til esa – ifoda usuli, fikrni boshqa kishilarga berish va mustahkamlash vositasi» ekanligining

bolaning psixologik va nutqiy rivojlanishida asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi [6, 71-b.].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bog‘lanishli nutqini rivojlantirish jarayoni pedagogik va psixologik omillarning o‘zaro uzviy bog‘liqligiga asoslanadi. L.S. Vigotskiy, A.N. Leontsev, D.B. Elkonin hamda D.R. Babayevaning ilmiy-nazariy qarashlari shuni ko‘rsatadiki, tafakkur va nutqning birgalikdagi taraqqiyoti o‘quvchining shaxs sifatida kamol topishida, mantiqiy fikrlash doirasining kengayishida va yozma hamda og‘zaki nutqining ta’sirchanligini oshirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu bois, ta’lim jarayonida nutq turlarining o‘ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda pedagogik yondashuvlarni qo‘llash o‘quvchilarning nutqiy savodxonligini yuksaltirishning asosiy kafolatidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O‘RQ-637-sonli “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020-y., 03/20/637/1313-son.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-sonli “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 30.04.2019-y., 06/19/5712/3034-son.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 6-iyuldagi PQ-5177-sonli “Boshlang‘ich ta'lim va umumiy o‘rta ta'lim muassasalarida o‘quv jarayonini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 07.07.2021-y., 07/21/5177/0663-son.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022-y., 06/22/60/0034-son.

5. Babayeva D.R. Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi: Darslik. – Toshkent: Barkamol fayz media, 2018. – 432 b.

6. Vigotskiy L.S. Tafakkur va nutq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996. – 216 b.

7. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – Москва: Издательство МГУ, 1981. – 584 с.

8. Эльконин Д.Б. Детская психология. – Москва: Академия, 2007. – 384 с.

RAQAMLI TA’LIM PLATFORMALARINING BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARI BILIMIGA TA’SIRI

Narbayeva G.
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
Ellikqa’la fakulteti Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi
3-kurs talabasi

Tayanch so‘zlar: raqamli ta’lim, boshlang‘ich ta’lim, elektron platforma, interaktiv ta’lim, AKT, o‘quv motivatsiyasi, masofaviy ta’lim, multimedia, pedagogik texnologiyalar, bilim samaradorligi.
Ключевые слова: цифровое образование, начальное образование, электронная платформа, интерактивное обучение, ИКТ, учебная мотивация, дистанционное обучение, мультимедиа, педагогические технологии, эффективность знаний.
Key words: digital education, primary education, electronic platform, interactive learning, ICT, learning motivation, distance education, multimedia, pedagogical technologies, learning effectiveness.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada raqamli ta’lim platformalarining boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilim darajasi, o‘quv motivatsiyasi hamda mustaqil fikrlash ko‘nikmalariga ta’siri ilmiy manbalar asosida tahlil qilindi. Dunyo va O‘zbekiston ta’lim tizimida qo‘llanilayotgan raqamli texnologiyalar, xususan, elektron platformalar, multimedia vositalari va interaktiv ta’lim muhiti boshlang‘ich ta’lim samaradorligini oshirishdagi o‘rni ko‘rib chiqildi. Tadqiqot davomida UNESCO, UNICEF, OECD hamda mahalliy olimlarning ilmiy ishlari tahlil qilinib, raqamli platformalardan foydalanish o‘quvchilarning bilimni o‘zlashtirish tezligi va darsga qiziqishini oshirishi aniqlangan. Shu bilan birga, raqamli tengsizlik, internet infratuzilmasi va pedagoglarning AKT kompetensiyasi bilan bog‘liq muammolar ham yoritildi. Maqola natijalari boshlang‘ich ta’limda raqamli platformalardan samarali foydalanish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье на основе научных источников проанализировано влияние цифровых образовательных платформ на уровень знаний учащихся начальных классов, их учебную мотивацию и навыки самостоятельного мышления. Рассмотрена роль цифровых технологий, применяемых в системе образования мира и Узбекистана, в частности электронных платформ, мультимедийных средств и интерактивной образовательной среды, в повышении эффективности начального образования. В ходе исследования были проанализированы научные работы UNESCO, UNICEF, OECD, а также местных ученых, и установлено, что использование цифровых платформ способствует повышению скорости усвоения знаний и интереса учащихся к занятиям. Вместе с тем были освещены проблемы, связанные с цифровым неравенством, интернет-инфраструктурой и ИКТ-компетентностью педагогов.

Результаты статьи служат основой для разработки научно-практических рекомендаций по эффективному использованию цифровых платформ в начальном образовании.

SUMMARY:

This article analyzes, based on scientific sources, the impact of digital educational platforms on the knowledge level, learning motivation, and independent thinking skills of primary school students. The role of digital technologies used in the educational systems of the world and Uzbekistan, particularly electronic platforms, multimedia tools, and interactive learning environments, in improving the effectiveness of primary education is examined. During the research, scientific works by UNESCO, UNICEF, OECD, and local scholars were analyzed, and it was determined that the use of digital platforms increases students' speed of knowledge acquisition and their interest in lessons. At the same time, issues related to the digital divide, internet infrastructure, and teachers' ICT competencies were also highlighted. The results of the article contribute to the development of scientific and practical recommendations for the effective use of digital platforms in primary education.

Kirish. XXI asrda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta'lim tizimiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, raqamli ta'lim platformalarining keng qo'llanilishi boshlang'ich ta'lim jarayonida yangi pedagogik imkoniyatlarni yuzaga keltirdi. Zamonaviy maktablarda elektron darsliklar, masofaviy ta'lim tizimlari, interaktiv ilovalar va multimedia vositalaridan foydalanish o'quvchilarning bilim olish jarayonini samaraliroq tashkil etishga xizmat qilmoqda [1].

UNESCO ma'lumotlariga ko'ra, dunyo bo'yicha maktablarning katta qismida raqamli ta'lim vositalaridan foydalanish o'quvchilarning o'qishga qiziqishini oshirgan va ta'lim sifati yaxshilanishiga olib kelgan [2]. Ayniqsa, COVID-19 pandemiyasi davrida raqamli platformalarning ahamiyati yanada ortdi. 2020-yilda 190 dan ortiq mamlakatlarda an'anaviy ta'lim vaqtincha to'xtatilgani sababli 1,6 milliarddan ortiq o'quvchi masofaviy ta'limga o'tdi [3]. Bu esa ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarni joriy etishning strategik zarurat ekanligini ko'rsatdi.

O'zbekistonda ham "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi asosida ta'lim tizimini raqamlashtirish bo'yicha qator islohotlar amalga oshirilmoqda [4]. Xususan, maktablarda elektron kundalik tizimi, onlayn platformalar, virtual laboratoriyalar va multimedia darslaridan foydalanish bosqichma-bosqich kengaymoqda. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun yaratilgan interaktiv platformalar o'quv materiallarini sodda, qiziqarli va vizual tarzda tushuntirish imkonini bermoqda.

Boshlang'ich ta'lim bolaning intellektual rivojlanishida muhim bosqich hisoblanadi. Shu sababli ushbu bosqichda qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalarining samaradorligini ilmiy jihatdan tahlil qilish muhimdir. Raqamli platformalar orqali ta'lim berish o'quvchilarda mantiqiy fikrlash, mustaqil ishlash va axborotni tez qabul qilish ko'nikmalarini shakllantiradi [5].

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda ilmiy tahlil, qiyosiy tahlil, statistik ma'lumotlarni umumlashtirish va pedagogik kuzatish metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy asosini xalqaro tashkilotlar hisobotlari, ilmiy maqolalar, monografiyalar hamda O'zbekiston Respublikasining ta'limga oid normativ-huquqiy hujjatlari tashkil etdi.

Tadqiqot jarayonida UNESCO, OECD, UNICEF va Jahon bankining raqamli ta'lim bo'yicha hisobotlari tahlil qilindi [2; 6]. Shuningdek, mahalliy pedagog olimlarning boshlang'ich ta'limda AKTdan foydalanishga oid ilmiy ishlari o'rganildi.

Qiyosiy tahlil metodi orqali an'anaviy ta'lim va raqamli platformalarga asoslangan ta'limning afzalliklari hamda kamchiliklari taqqoslandi. Statistik ma'lumotlarni umumlashtirish orqali o'quvchilarning bilim samaradorligiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar aniqlashtirildi.

Natijalar. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, raqamli ta'lim platformalari boshlang'ich sinf o'quvchilarining bilimni o'zlashtirish darajasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. OECD tomonidan o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, interaktiv raqamli vositalardan foydalanilgan darslarda o'quvchilarning fanlarni o'zlashtirish ko'rsatkichlari an'anaviy darslarga nisbatan yuqori bo'lgan [6].

Multimedia vositalari yordamida tashkil etilgan darslar o'quvchilarning diqqatini uzoqroq saqlashga xizmat qiladi. Chunki boshlang'ich yoshdagi bolalar vizual axborotni tezroq qabul qiladi. Rasm, animatsiya, audio va video materiallarning uyg'unligi mavzuni tushunishni osonlashtiradi [7].

UNICEF hisobotlariga ko'ra, raqamli platformalar bolalarda mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantiradi. O'quvchi darsdan tashqari vaqtda ham platforma orqali topshiriqlarni bajarishi, test ishlashi va qo'shimcha materiallardan foydalanishi mumkin [8].

O'zbekistonda joriy etilgan ayrim elektron platformalar, jumladan, Kundalik tizimi va onlayn ta'lim resurslari ota-ona, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlashga xizmat qilmoqda [9]. Elektron nazorat tizimlari orqali o'quvchilarning davomat va baholari monitoring qilinmoqda.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, raqamli platformalardan foydalanish natijasida:

- o'quvchilarning darsga qiziqishi ortadi;
- mustaqil ta'lim olish ko'nikmasi rivojlanadi;
- vizual va eshitish orqali qabul qilish samaradorligi oshadi;
- o'qituvchining vaqt resurslari tejaladi;
- ta'lim jarayonining individuallashuvi ta'minlanadi [10].

Biroq ayrim muammolar ham mavjud. Xususan, barcha hududlarda internet sifati bir xil emasligi, texnik vositalarning yetarli emasligi hamda ayrim pedagoglarning AKT kompetensiyasi pastligi raqamli ta'lim samaradorligiga salbiy ta'sir qilmoqda [11]

Tahlil va muhokama. Raqamli ta'lim platformalarining boshlang'ich sinf o'quvchilari bilimiga ta'siri masalasi zamonaviy pedagogika va ta'lim texnologiyalarining eng dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ta'lim tizimiga jadal kirib kelishi natijasida o'qitish metodlari, o'quv muhitining shakli hamda bilim berish usullari sezilarli darajada o'zgarmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida raqamli texnologiyalarning qo'llanilishi o'quvchilarning psixologik, intellektual va ijtimoiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli raqamli platformalarning pedagogik samaradorligini ilmiy asosda tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Boshlang'ich ta'lim o'quvchilarning asosiy bilim, ko'nikma va kompetensiyalarini shakllantiradigan muhim bosqich hisoblanadi. Ushbu davrda bolaning idrok qilish qobiliyati yuqori bo'lib, vizual va interaktiv axborotlarni tez qabul qiladi. Shu jihatdan raqamli platformalar boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Multimedia texnologiyalari asosida yaratilgan dars materiallari o'quvchilarning mavzuni tezroq tushunishiga yordam beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, matn, rasm, audio va video materiallarning uyg'unligi o'quvchilarning bilimni eslab qolish ko'rsatkichlarini oshiradi [2].

Zamonaviy raqamli platformalarning muhim xususiyatlaridan biri interaktivlikdir. Interaktiv ta'lim o'quvchini faqat tinglovchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida shakllantiradi. An'anaviy darslarda o'qituvchi asosiy axborot manbai bo'lsa, raqamli platformalarda o'quvchi mustaqil ravishda ma'lumot izlaydi, topshiriqlarni bajaradi va natijalarni tahlil qiladi. Bu esa konstruktivistik pedagogika tamoyillariga mos keladi. Konstruktivizm nazariyasiga ko'ra, bilim tayyor holatda berilmaydi, balki o'quvchi tomonidan faol ravishda shakllantiriladi [5].

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida diqqatning tez chalg'ishi kuzatiladi. Shu sababli dars jarayonida qiziqarli metodlardan foydalanish muhimdir. Raqamli platformalar tarkibidagi animatsiyalar, interaktiv o'yinlar, virtual laboratoriyalar va testlar o'quvchilarning diqqatini uzoq vaqt davomida saqlab turishga yordam beradi. Pedagogik tadqiqotlarda gamifikatsiya elementlarining qo'llanilishi boshlang'ich ta'lim samaradorligini oshiruvchi asosiy omillardan biri sifatida qayd etilgan [6]. O'yin asosida tashkil etilgan topshiriqlar o'quvchilarning

darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi hamda bilim olish jarayonini tabiiy faoliyatga aylantiradi.

Raqamli platformalarning yana bir muhim afzalligi individual ta’lim imkoniyatini yaratishidir. Har bir o‘quvchining bilim darajasi, qobiliyati va o‘zlashtirish tezligi turlicha bo‘ladi. An’anaviy sinf sharoitida o‘qituvchi barcha o‘quvchilarga bir xil yondashishga majbur bo‘lishi mumkin. Raqamli platformalarda esa differensial ta’limni amalga oshirish imkoniyati mavjud. Kuchli o‘quvchilar qo‘shimcha murakkab topshiriqlarni bajarishi mumkin bo‘lsa, bilimni qiyin o‘zlashtirayotgan o‘quvchilar uchun soddalashtirilgan materiallar va qo‘shimcha tushuntirishlar taqdim etiladi. Bu esa individual yondashuvni ta’minlash orqali ta’lim samaradorligini oshiradi [7].

Shuningdek, raqamli platformalar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mustaqil ta’lim olish kompetensiyasini shakllantiradi. O‘quvchi darsdan tashqari vaqtda ham platforma orqali mashqlar bajarishi, test ishlashi yoki videodarslarni qayta ko‘rishi mumkin. Bu esa bilimni mustahkamlashga xizmat qiladi. Tadqiqotlarda mustaqil ishlash ko‘nikmasi rivojlangan o‘quvchilarning keyingi bosqichlarda yuqori akademik natijalarga erishishi qayd etilgan [8].

COVID-19 pandemiyasi davrida raqamli ta’lim platformalarining ahamiyati yanada ortdi. Pandemiya sharoitida dunyo bo‘yicha milliardlab o‘quvchilar masofaviy ta’lim tizimiga o‘tdi [3]. Bu holat raqamli texnologiyalarsiz zamonaviy ta’lim tizimini tasavvur qilish qiyin ekanligini ko‘rsatdi. O‘zbekiston ta’lim tizimida ham pandemiya davrida onlayn darslar, videodarslar va elektron platformalardan foydalanish kengaydi. Natijada o‘qituvchilarning AKT kompetensiyasini oshirish, elektron resurslar yaratish va internet infratuzilmasini rivojlantirishga bo‘lgan ehtiyoj kuchaydi.

Raqamli platformalar yordamida tashkil etilgan darslarda o‘quvchilarning bilimni o‘zlashtirish darajasi yuqori bo‘lishi bir qator ilmiy tadqiqotlarda isbotlangan. Masalan, OECD hisobotlariga ko‘ra, interaktiv raqamli vositalardan foydalangan maktablarda o‘quvchilarning o‘qish savodxonligi va matematik ko‘nikmalari yaxshilangan [6]. Chunki raqamli platformalar vizual va amaliy faoliyatni uyg‘unlashtirish imkonini beradi. Boshlang‘ich yoshdagi bolalar aynan ko‘rgazmali va amaliy faoliyat orqali bilimni samarali o‘zlashtiradilar.

Raqamli platformalarning pedagogik imkoniyatlari faqat bilim berish bilan cheklanmaydi. Ular kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Onlayn platformalarda guruhli topshiriqlar, virtual muloqot va hamkorlik asosidagi mashg‘ulotlar tashkil etilishi mumkin. Bu esa o‘quvchilarda jamoada ishlash ko‘nikmasini shakllantiradi. Zamonaviy

ta’limda kommunikativ kompetensiya asosiy tayanch kompetensiyalardan biri hisoblanadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun elektron darsliklarning yaratilishi ham ta’lim sifati oshishiga xizmat qilmoqda. Elektron darsliklar an’anaviy kitoblardan farqli ravishda multimediaviy imkoniyatlarga ega. Masalan, audio materiallar orqali talaffuzni o‘rganish, videolar orqali tajribalarni kuzatish yoki animatsiyalar yordamida murakkab jarayonlarni tushunish mumkin. Shu sababli elektron darsliklar o‘quvchilarning bilimni chuqurroq o‘zlashtirishiga yordam beradi [9].

Biroq raqamli platformalarning ijobiy jihatlari bilan bir qatorda ayrim salbiy tomonlari ham mavjud. Eng avvalo, texnik infratuzilma muammosi dolzarb bo‘lib qolmoqda. Ayrim hududlarda internet tezligining pastligi yoki texnik vositalarning yetishmasligi raqamli ta’limdan samarali foydalanishga to‘sqinlik qiladi. Xususan, qishloq hududlaridagi maktablarda kompyuter texnikasi bilan ta’minlanganlik darajasi yetarli emasligi kuzatiladi [10]. Bu esa ta’lim sifatidagi tafovutlarning ortishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Shuningdek, raqamli tengsizlik muammosi ham mavjud. Barcha o‘quvchilarning uyida planshet, kompyuter yoki internet mavjud emas. Natijada ayrim bolalar raqamli ta’lim imkoniyatlaridan to‘liq foydalana olmaydi. Bu esa ijtimoiy tengsizlikning kuchayishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli davlat tomonidan barcha hududlarda raqamli infratuzilmani rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Boshlang‘ich yoshdagi bolalarning uzoq vaqt ekran qarshisida o‘tirishi sog‘liq uchun ayrim xavflarni yuzaga keltiradi. Mutaxassislarning ta’kidlashicha, ekran qarshisida uzoq vaqt qolish ko‘rish qobiliyatiga, asab tizimiga va jismoniy faollikka salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin [8]. Shu sababli raqamli platformalardan foydalanishda sanitariya-gigiyena me’yorlariga amal qilish zarur. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun dars davomiyligini me’yorlash, tanaffuslarni tashkil qilish va jismoniy mashqlarni qo‘llash tavsiya etiladi.

Raqamli ta’lim samaradorligi ko‘p jihatdan pedagoglarning AKT kompetensiyasiga bog‘liq. Agar o‘qituvchi raqamli vositalardan foydalanishni bilmasa, platformalarning pedagogik samarasi pasayadi. Shu sababli o‘qituvchilar uchun muntazam malaka oshirish kurslarini tashkil etish zarur. Zamonaviy pedagog nafaqat o‘z fanini yaxshi bilishi, balki elektron resurslar yaratish, interaktiv metodlardan foydalanish va raqamli platformalarni boshqarish ko‘nikmalariga ham ega bo‘lishi kerak [11].

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ota-onalarning raqamli savodxonligi ham muhim omil hisoblanadi. Boshlang‘ich yoshdagi bolalar mustaqil ravishda

barcha platformalardan samarali foydalana olmaydi. Shu sababli ota-onalarning nazorati va ko‘magi zarur bo‘ladi. Ayniqsa, masofaviy ta’lim sharoitida ota-onalarning ta’lim jarayonidagi ishtiroki ortadi. Agar ota-ona raqamli platformadan foydalanishni bilmasa, bolaning o‘quv faoliyati samaradorligi pasayishi mumkin.

Raqamli platformalarning ta’limdagi samaradorligi o‘quv materiallarining sifatiga ham bog‘liq. Agar platformadagi materiallar metodik jihatdan to‘g‘ri ishlab chiqilgan bo‘lsa, o‘quvchilar bilimni samarali o‘zlashtiradi. Shu sababli elektron resurslarni yaratishda pedagog, psixolog va dasturchilar hamkorligi muhimdir. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olish zarur.

Bugungi kunda sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi raqamli ta’lim platformalarining imkoniyatlarini yanada kengaytirmoqda. Sun’iy intellekt asosidagi platformalar o‘quvchilarning bilim darajasini tahlil qilib, individual tavsiyalar berishi mumkin. Bu esa shaxsga yo‘naltirilgan ta’limni rivojlantirish imkonini yaratadi. Kelajakda adaptiv ta’lim texnologiyalarining keng qo‘llanilishi boshlang‘ich ta’lim samaradorligini yanada oshirishi kutilmoqda.

Shuningdek, raqamli platformalar orqali inkluziv ta’lim imkoniyatlari ham kengaymoqda. Maxsus ehtiyojga ega bo‘lgan bolalar uchun audio materiallar, subtitrlar, interaktiv dasturlar va maxsus ilovalar taqdim etilishi mumkin. Bu esa barcha bolalarning sifatli ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi.

O‘zbekiston ta’lim tizimida raqamli platformalarni rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlar ijobiy natijalar bermoqda. Elektron kundalik tizimi, onlayn test platformalari, virtual kutubxonalar va masofaviy ta’lim resurslari o‘quv jarayonining zamonaviylashuviga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, mazkur tizimlarni yanada takomillashtirish, o‘zbek tilidagi sifatli elektron resurslar sonini oshirish ham dolzarb vazifa hisoblanadi.

Umuman olganda, raqamli ta’lim platformalari boshlang‘ich ta’lim tizimining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Ular o‘quvchilarning bilim olish imkoniyatlarini kengaytiradi, ta’limni individuallashtiradi, motivatsiyani oshiradi hamda zamonaviy kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, texnik, metodik va ijtimoiy muammolarni bartaraf etish orqali raqamli ta’lim samaradorligini yanada oshirish mumkin. Kelgusida raqamli platformalar va innovatsion texnologiyalarning rivojlanishi boshlang‘ich ta’lim sifatini yangi bosqichga olib chiqishi kutilmoqda.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, raqamli ta’lim platformalari boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilim darajasi va o‘quv motivatsiyasiga

ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Interaktiv va multimedia vositalari yordamida tashkil etilgan ta’lim jarayoni o‘quvchilarning mavzuni tezroq o‘zlashtirishiga xizmat qiladi.

Raqamli platformalar o‘quvchilarda mustaqil ishlash, mantiqiy fikrlash va axborotni tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, ta’lim jarayonining individuallashuvini ta’minlab, pedagog faoliyatini samarali tashkil etishga yordam beradi.

Biroq texnik infratuzilma, internet sifati va pedagoglarning raqamli kompetensiyasi bilan bog‘liq muammolar mavjud. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun:

• maktablarni zamonaviy texnik vositalar bilan ta’minlash;

• pedagoglarning AKT kompetensiyasini oshirish;

• sifatli elektron resurslar yaratish;

• ota-onalar uchun raqamli savodxonlik treninglarini tashkil etish muhim hisoblanadi.

Kelgusida boshlang‘ich ta’lim tizimida raqamli platformalardan samarali foydalanish ta’lim sifati va o‘quvchilar kompetensiyasini oshirishning muhim omillaridan biri bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Fan, 2017. – 45–52-betlar.

2. UNESCO. Education in a Digital World. – Paris, 2021. – pp. 18–27.

3. UNESCO. Global Education Monitoring Report. – Paris, 2020. – pp. 35–41.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risidagi Farmoni. – Toshkent, 2020. – 3–8-betlar.

5. Ishmuhamedov R. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 60–75-betlar.

6. OECD. Students, Computers and Learning. – Paris, 2018. – pp. 50–66.

7. Azizxo‘jayeva N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – Toshkent, 2016. – 88–94-betlar.

8. UNICEF. Remote Learning and Digital Education. – New York, 2021. – pp. 22–39.

9. Xoliqov A. Ta’limda axborot texnologiyalaridan foydalanish metodikasi. – Toshkent, 2021. – 101–117-betlar.

10. Muslimov N. Kasbiy ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018. – 54–68-betlar.

11. World Bank. Digital Skills and Education. – Washington DC, 2022. – pp. 71–84.

12. Saidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Moliya, 2017. – 33–49-betlar.

INTERAKTIV TA'LIM METODLARIDAN FOYDALANISH ORQALI UMUMTA'LIM MAKTAB O'QUVCHILARINING KOGNITIV KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH

Turdimuratova R.X.
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
Pedagogika ta'lim yonalishi 4- bosqich talabasi

Tayanch so'zlar: interaktiv ta'lim, kognitiv kompetensiya, kompetensiyaviy yondashuv, tanqidiy fikrlash, muammoli ta'lim, o'quvchi faolligi, umumta'lim maktabi.
Ключевые слова: интерактивное обучение, когнитивная компетенция, компетентностный подход, критическое мышление, проблемное обучение, активность учащихся, общеобразовательная школа.
Key words: interactive teaching, cognitive competence, competency-based approach, critical thinking, problem-based learning, student activity, secondary school.

РЕЗЮМЕ:
Interaktiv ta'lim metodlari zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish va kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada umumta'lim maktablari o'quvchilarida kognitiv kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirishda interaktiv ta'lim metodlarining pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida nazariy tahlil, pedagogik kuzatish, so'rovnoma hamda taqqoslash metodlaridan foydalanildi. Natijalar interaktiv metodlar o'quvchilarning tanqidiy fikrlashi, muammoli vaziyatlarni hal etishi, mustaqil qaror qabul qilishi va ijodiy yondashuvlarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi. Shuningdek, interaktiv ta'lim jarayonida o'quvchilarning o'quv motivatsiyasi va bilimlarni amaliy qo'llash ko'nikmalari sezilarli darajada oshishi aniqlandi. Tadqiqot natijalari umumta'lim maktablarida kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan ta'lim texnologiyalarini takomillashtirish uchun ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.
РЕЗЮМЕ:
Интерактивные методы обучения считаются одним из эффективных средств активизации познавательной деятельности учащихся и развития когнитивных компетенций в современной системе образования. В данной статье анализируются педагогические возможности интерактивных методов обучения в формировании и развитии когнитивных компетенций у учащихся общеобразовательных школ. В ходе исследования использовались методы теоретического анализа, педагогического наблюдения, анкетирования и сравнительного анализа. Результаты подтвердили, что интерактивные методы положительно влияют на развитие критического мышления учащихся, умения решать проблемные ситуации, принимать самостоятельные решения и творчески подходить к обучению. Также установлено, что в процессе интерактивного обучения значительно повышается учебная мотивация учащихся и навыки

практического применения знаний. Результаты исследования служат научно-практической основой для совершенствования образовательных технологий, направленных на развитие когнитивных компетенций в общеобразовательных школах.

SUMMARY:

Interactive teaching methods are considered one of the most effective tools for activating students' cognitive activity and developing cognitive competencies in modern education systems. This article analyzes the pedagogical opportunities of interactive teaching methods in the formation and development of cognitive competencies among secondary school students. The study employed methods such as theoretical analysis, pedagogical observation, survey, and comparative analysis. The results confirmed that interactive methods have a positive impact on developing students' critical thinking, problem-solving skills, independent decision-making, and creative approaches. It was also found that students' learning motivation and practical application of knowledge significantly increased during the interactive learning process. The research findings serve as a scientific and practical basis for improving educational technologies aimed at developing cognitive competencies in secondary schools.

Kirish. Globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri o'quvchilarni tez o'zgarib borayotgan ijtimoiy-iqtisodiy muhitga moslashishga tayyorlashdan iboratdir. Zamonaviy jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun shaxs nafaqat ma'lum hajmdagi bilimlarga ega bo'lishi, balki axborotlarni mustaqil izlash, tahlil qilish, tanqidiy baholash, muammoli vaziyatlarda samarali qarorlar qabul qilish hamda o'z bilimlarini amaliy faoliyatda qo'llay olish kompetensiyalariga ham ega bo'lishi zarur. Shu sababli dunyo ta'lim tizimlarida bilimga yo'naltirilgan yondashuvdan kompetensiyaga yo'naltirilgan ta'lim modeliga o'tish tendensiyasi kuzatilmoqda.

So'nggi yillarda kompetensiyaviy yondashuv xalqaro ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Mazkur yondashuvning asosiy maqsadi o'quvchilarda real hayotiy vaziyatlarda samarali faoliyat yuritish imkonini beruvchi kompetensiyalarni shakllantirishdan iborat. Kompetensiyalar tarkibida kognitiv kompetensiya alohida o'rin egallaydi, chunki aynan ushbu kompetensiya shaxsning bilimlarni o'zlashtirish, qayta ishlash, tizimlashtirish, tahlil qilish va yangi vaziyatlarda qo'llash qobiliyatlarini belgilaydi. Kognitiv kompetensiya rivojlangan o'quvchi axborotlarni tanqidiy baholay oladi, turli nuqtai nazarlarni solishtiradi, muammolarni mustaqil hal etadi hamda o'z fikrini ilmiy asoslay oladi.

Psixologik-pedagogik adabiyotlarda kognitiv kompetensiya shaxsning intellektual faoliyatini tavsiflovchi murakkab integrativ sifat sifatida talqin qilinadi. Uning tarkibiga bilish jarayonlari, mantiqiy va tanqidiy fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal etish, refleksiv tahlil hamda ijodiy yondashuv elementlari kiradi. Zamonaviy mehnat bozori ham aynan ana shunday kompetensiyalarga ega mutaxassislarga ehtiyoj sezmoqda. Shu sababli umumta'lim maktablaridayoq o'quvchilarning kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirish strategik ahamiyat kasb etmoqda.

Biroq amaliyotda ko‘plab ta’lim muassasalarida o‘quv jarayoni hanuzgacha reproduktiv o‘qitish modeliga asoslanmoqda. Mazkur modelda o‘quvchi ko‘proq tayyor bilimlarni qabul qiluvchi va qayta takrorlovchi subyekt sifatida namoyon bo‘ladi. Natijada bilimlarni yodlab olish darajasi oshgan bo‘lsa-da, ularni tahlil qilish, sintez qilish va amaliy vaziyatlarda qo‘llash ko‘nikmalari yetarli darajada shakllanmaydi. Bu esa o‘quvchilarning kognitiv faolligi va mustaqil fikrlash qobiliyatlarining rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Mazkur muammoni hal etishda interaktiv ta’lim metodlari muhim pedagogik vosita sifatida qaralmoqda. Interaktiv ta’lim o‘quvchi va o‘qituvchi, shuningdek, o‘quvchilarning o‘zaro faol hamkorligi asosida tashkil etiladigan ta’lim jarayonini anglatadi. Interaktiv metodlarning asosiy xususiyati shundaki, ular o‘quvchilarni bilimlarni passiv qabul qiluvchidan faol yaratuvchi va tadqiqotchiga aylantiradi. Aqliy hujum, debat, klaster, case-study, Fishbone, INSERT kabi metodlar o‘quvchilarni muammoli vaziyatlarni tahlil qilishga, dalillarga asoslangan xulosalar chiqarishga va turli yechim variantlarini ishlab chiqishga undaydi. Natijada ta’lim jarayoni nafaqat bilim berish, balki fikrlash faoliyatini rivojlantirish vositasiga ham aylanadi.

Xorijiy tadqiqotlarda interaktiv o‘qitish texnologiyalarining o‘quvchilarning akademik natijalari, tanqidiy fikrlashi va ijodiy salohiyatiga ijobiy ta’siri qayd etilgan. Konstruktivistik ta’lim nazariyasi vakillari bilimlarning o‘quvchi tomonidan faol ravishda qurilishi va o‘zlashtirilishi jarayonida interaktiv faoliyat muhim rol o‘ynashini ta’kidlaydilar. Shuningdek, kooperativ o‘qitish, muammoli ta’lim va loyihaviy faoliyat asosidagi tadqiqotlar ham o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirishda interaktiv metodlarning samaradorligini tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, interaktiv ta’lim metodlarining umumiy pedagogik imkoniyatlari keng o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularning aynan umumta’lim maktabi o‘quvchilarida kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirishga ta’siri, ushbu jarayonning mexanizmlari va samaradorlik ko‘rsatkichlari yetarli darajada tizimli tadqiq etilmagan. Ayniqsa, kognitiv kompetensiyaning tarkibiy komponentlari hamda interaktiv metodlarning ularga ko‘rsatadigan ta’sirini eksperimental jihatdan asoslash zarurati saqlanib qolmoqda. Mazkur holat tadqiqotning ilmiy muammosini belgilaydi va uning dolzarbligini asoslaydi.

Nazariy asoslar. Ta’lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuvning joriy etilishi o‘quvchilarda nafaqat bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirishni, balki ularni real hayotiy vaziyatlarda samarali qo‘llash qobiliyatini rivojlantirishni ham nazarda tutadi. Shu nuqtai nazardan, kognitiv kompetensiyalar shaxsning intellektual rivojlanishida muhim o‘rin tutadi.

"Kognitiv" atamasi lotincha "cognitio" – bilish, anglash, tushunish ma'nolarini anglatadi. Pedagogik va psixologik adabiyotlarda kognitiv kompetensiya shaxsning axborotni izlash, tahlil qilish, qayta ishlash, umumlashtirish, tanqidiy baholash va yangi vaziyatlarda qo'llash qobiliyatlari majmui sifatida talqin etiladi. Mazkur kompetensiya o'quvchining bilim olish faoliyatini tashkil etuvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Kognitiv rivojlanish nazariyasining asoschisi sifatida tanilgan Jean Piaget inson tafakkurining rivojlanishini bosqichma-bosqich jarayon sifatida izohlaydi. Uning fikricha, o'quvchilar faol bilish jarayonida bilimlarni mustaqil ravishda quradilar va yangi tajribalarni mavjud bilimlar tizimiga integratsiya qiladilar. Ushbu yondashuv zamonaviy interaktiv ta'lim metodlarining psixologik asosini tashkil etadi.

Sotsiokonstruktivistik yondashuv vakili Lev Vygotsky esa bilish jarayonining ijtimoiy tabiatiga alohida e'tibor qaratadi. Olimning "yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasiga ko'ra, o'quvchi hamkorlik va muloqot jarayonida yanada murakkab bilimlarni o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa interaktiv metodlarning samaradorligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda kognitiv kompetensiyaning tarkibiy qismlari sifatida quyidagilar ajratib ko'rsatiladi: axborotni qabul qilish va tushunish, tahlil qilish va sintezlash, mantiqiy va tanqidiy fikrlash, muammoni hal qilish, refleksiya va o'z-o'zini baholash, bilimlarni amaliyotga transfer qilish.

Mazkur komponentlarning rivojlanishi ta'lim jarayonida qo'llaniladigan metod va texnologiyalarning xususiyatlariga bevosita bog'liqdir.

Interaktiv ta'lim metodlari ta'lim oluvchilar va ta'lim beruvchilar o'rtasidagi faol hamkorlikka asoslangan metodlar tizimini ifodalaydi. Ushbu metodlar o'quvchilarning bilish faolligini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish hamda o'quv jarayoniga faol jalb etishga xizmat qiladi.

Pedagogik adabiyotlarda interaktiv metodlarning quyidagi turlari keng qo'llaniladi:"Aqliy hujum" (Brainstorming), "Klaster", "Insert", "B-B-B" (Bilaman – Bilishni xohlayman – Bildim), "Case-study", "Debat", "Fishbone", "Sinkveyn", "Loyiha metodi" kichik guruhlarda ishlash texnologiyalari.

Ushbu metodlarning umumiy xususiyati shundaki, ular o'quvchini passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi. Natijada o'quvchilar bilimlarni tayyor shaklda qabul qilmaydi, balki izlanish, tahlil va muhokama jarayonida mustaqil ravishda o'zlashtiradi.

Konstruktivistik ta'lim nazariyasiga ko'ra, bilim o'quvchining faol bilish faoliyati natijasida shakllanadi. Shu sababli interaktiv metodlar konstruktivistik yondashuvning amaliy ifodasi sifatida qaraladi. O'quvchilar muammoli

vaziyatlarni hal qilish, guruhli muhokamalarda qatnashish va o‘z fikrlarini asoslash orqali yuqori darajadagi kognitiv operatsiyalarni amalga oshiradilar.

Xalqaro tadqiqotlar ham interaktiv metodlarning kognitiv rivojlanishga ijobiy ta’sirini tasdiqlaydi. Tadqiqotchilar o‘quvchilarning o‘quv jarayonidagi faol ishtiroki, hamkorlikda o‘qitish va muammoli vazifalardan foydalanish tanqidiy fikrlash, ijodkorlik hamda muammolarni hal qilish kompetensiyalarining rivojlanishiga xizmat qilishini ta’kidlaydilar.

Umumta’lim maktablari sharoitida interaktiv metodlardan samarali foydalanish o‘quvchilarning o‘quv motivatsiyasini oshiradi, bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishga yordam beradi va ularning kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirish uchun qulay pedagogik muhit yaratadi. Shu sababli interaktiv ta’lim metodlarini o‘quv jarayoniga tizimli ravishda joriy etish zamonaviy maktab ta’limining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Nazariy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, interaktiv ta’lim metodlari va kognitiv kompetensiyalar o‘rtasida uzviy bog‘liqlik mavjud. O‘quvchilarning faol bilish faoliyatini tashkil etishga yo‘naltirilgan interaktiv metodlar ularning tanqidiy fikrlash, tahliliy yondashuv, muammolarni hal qilish va mustaqil qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali pedagogik vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot umumta’lim maktab o‘quvchilarida kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirishda interaktiv ta’lim metodlarining samaradorligini aniqlash maqsadida o‘tkazildi. Tadqiqot 12-sonli umumta’lim maktabida amalga oshirildi va unda jami 51 nafar 8-sinf o‘quvchilari ishtirok etdi.

Tadqiqot dizayni kvazi-eksperimental yondashuvga asoslangan bo‘lib, ishtirokchilar ikki guruhga ajratildi:

Tajriba guruhi – 8-“A” sinf, 25 nafar o‘quvchi;

Nazorat guruhi – 8-“B” sinf, 26 nafar o‘quvchi.

Tajriba guruhida o‘quv jarayoni interaktiv ta’lim metodlari asosida tashkil etildi, nazorat guruhida esa an’anaviy (izohli-tushuntirish) ta’lim usullari qo‘llanildi.

Tajriba jarayonida quyidagi interaktiv ta’lim metodlaridan foydalanildi: “Aqliy hujum” (Brainstorming), “Klaster” metodi, “Insert” texnologiyasi, “B-B-B” (Bilaman – Bilishni xohlayman – Bildim) jadvali, “Case-study” (vaziyatli tahlil), “Debat” metodi, “Fishbone” (sabab-oqibat tahlili), “Sinkveyn” metodi, “Loyiha metodi” kichik guruhlarda ishlash texnologiyalari.

Tadqiqot davomida o‘quvchilarning kognitiv kompetensiyalari quyidagi ko‘rsatkichlar asosida baholandi: axborotni tahlil qilish qobiliyati, mantiqiy va tanqidiy fikrlash darajasi, muammoli vaziyatlarni hal qilish ko‘nikmasi, mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish qobiliyati, ijodiy yondashuv darajasi.

Ma’lumotlarni yig‘ish jarayonida testlar, kuzatish varaqalari va o‘quv faoliyati natijalarini tahlil qilish usullaridan foydalanildi. Olingan natijalar tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasida qiyosiy tahlil asosida baholandi.

Tajriba 4–6 hafta davomida amalga oshirildi va har bir dars jarayonida interaktiv metodlar tizimli ravishda qo‘llanildi. Nazorat guruhida esa darslar an’anaviy metodlar asosida olib borildi.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligini ta’minlash maqsadida pedagogik kuzatuv va o‘quvchilarning o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari muntazam ravishda qayd etib borildi.

Natijalar. Tadqiqot davomida 8-“A” (tajriba guruhi) va 8-“B” (nazorat guruhi) o‘quvchilarining kognitiv kompetensiyalarini rivojlanish darajasi qiyosiy tahlil qilindi. Baholash jarayoni oldindan va keyingi test natijalari asosida amalga oshirildi.

Tajriba boshlanishidan oldin ikkala guruh o‘quvchilarining kognitiv kompetensiya darajasi deyarli bir xil ko‘rsatkichda bo‘lgan. O‘rtacha natijalar quyidagicha qayd etildi:

Tajriba guruhi (8-“A”) – 62%

Nazorat guruhi (8-“B”) – 61%

Tajriba yakunida esa sezilarli farq kuzatildi.

Yakuniy natijalar:

Guruh	Boshlang‘ich natija	Yakuniy natija	O‘sish darajasi
8-“A” (tajriba)	62%	86%	+24%
8-“B” (nazorat)	61%	70%	+9%

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, interaktiv ta’lim metodlari qo‘llanilgan tajriba guruhida kognitiv kompetensiyalar sezilarli darajada rivojlangan. Ayniqsa, o‘quvchilarning: mantiqiy fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish, axborotni tahlil qilish, mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarida sezilarli ijobiy o‘zgarishlar qayd etildi.

Tajriba guruhi o‘quvchilarida dars jarayonida faollik darajasi oshgani, guruhda ishlash ko‘nikmalari rivojlangani va o‘quv motivatsiyasi kuchaygani kuzatildi. Nazorat guruhida esa o‘sish mavjud bo‘lsa-da, u asosan an’anaviy o‘qitish jarayonining tabiiy natijasi sifatida baholandi.

Shuningdek, interaktiv metodlar qo‘llanilgan guruhda o‘quvchilarning darsga qiziqishi va mustaqil fikrlash darajasi yuqori ekanligi pedagogik kuzatishlar orqali tasdiqlandi.

Umuman olganda, olingan natijalar interaktiv ta’lim metodlari kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirishda an’anaviy metodlarga nisbatan samaraliroq ekanligini ko‘rsatdi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari interaktiv ta’lim metodlari o‘quvchilarning kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali vosita ekanligini ko‘rsatdi. Olingan natijalar xalqaro va mahalliy pedagog olimlarning ilmiy qarashlari bilan uyg‘unlikda ekanligi aniqlandi.

Xususan, Jean Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasiga ko‘ra, o‘quvchilar bilimni passiv qabul qiluvchi emas, balki uni faol quruvchi subyekt hisoblanadi. Tadqiqot natijalari ham tajriba guruhidagi o‘quvchilar interaktiv metodlar orqali bilimlarni mustaqil tahlil qilgani, umumlashtirgani va amaliy vaziyatlarda qo‘llaganini ko‘rsatdi. Bu Piagetning konstruktivistik qarashlarini amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

Shuningdek, Lev Vygotskyning “yaqin rivojlanish zonasi” nazariyasiga ko‘ra, o‘quvchi hamkorlik va muloqot jarayonida o‘zining mavjud imkoniyatlaridan yuqori darajadagi bilim va ko‘nikmalarga erisha oladi. Tadqiqot davomida qo‘llanilgan kichik guruhlarda ishlash, debat va loyiha metodi o‘quvchilarning aynan hamkorlik orqali yuqori natijalarga erishganini ko‘rsatdi. Bu esa Vygotskiy nazariyasining amaliy tasdig‘idir.

Zamonaviy tadqiqotchilar ham interaktiv metodlarning samaradorligini ta’kidlaydi. Masalan, ko‘plab xalqaro pedagogik izlanishlarda (Johnson & Johnson, 2019; Hattie, 2020) hamkorlikda o‘qitish va muammoli ta’lim o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash va muammoni hal qilish kompetensiyalarini sezilarli darajada oshirishi qayd etilgan. Ushbu tadqiqot natijalari ham shunga mos ravishda tajriba guruhida kognitiv kompetensiyalar 24% ga oshganini ko‘rsatdi.

Nazorat guruhi natijalarida ham o‘sish kuzatilgan bo‘lsa-da, u an’anaviy ta’lim jarayonining tabiiy rivojlanishi sifatida baholandi va interaktiv metodlar qo‘llanilgan guruh bilan solishtirganda sezilarli darajada past bo‘ldi. Bu esa interaktiv metodlarning afzalligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Shuningdek, o‘quvchilarning motivatsiyasi va darsdagi faolligi oshishi ham muhim pedagogik natija sifatida qayd etildi. Bu holat zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvda o‘quvchini ta’lim jarayonining markaziga qo‘yish zarurligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari interaktiv ta’lim metodlari o‘quvchilarning kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishda nazariy asoslangan va amaliy jihatdan samarali yondashuv ekanligini tasdiqlaydi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari umumta’lim maktab o‘quvchilarida kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirishda interaktiv ta’lim metodlarining samaradorligini ilmiy va amaliy jihatdan tasdiqladi.

Tajriba jarayonida 8-“A” sinf o‘quvchilarida interaktiv metodlardan (aqliy hujum, klaster, Insert, BBB, case-study, debat, Fishbone, sinkveyn, loyiha metodi

va kichik guruhlarda ishlash) foydalanish natijasida kognitiv kompetensiyalar sezilarli darajada oshgani aniqlandi. Xususan, o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash, tahlil qilish, muammoli vaziyatlarni hal etish va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalari rivojlangan.

Tajriba guruhi natijalari (86%) nazorat guruhi natijalariga (70%) nisbatan ancha yuqori bo‘lib, bu interaktiv ta’lim metodlarining samaradorligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot quyidagi ilmiy xulosalarga olib keldi: interaktiv ta’lim metodlari o‘quvchilarning kognitiv faolligini oshiradi, hamkorlikda o‘qitish o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi, muammoli vaziyatlar asosida o‘qitish kognitiv kompetensiyalarni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi, kompetensiyaviy yondashuv interaktiv metodlar bilan uyg‘un holda yuqori samaradorlikka ega.

Amaliy tavsiya sifatida umumta’lim maktablarida interaktiv metodlarni tizimli va bosqichma-bosqich joriy etish, o‘qituvchilarning metodik kompetensiyalarini rivojlantirish hamda dars jarayonida o‘quvchini faol subyekt sifatida qarash zarurligi ta’kidlanadi.

Umuman olganda, interaktiv ta’lim metodlari zamonaviy ta’lim jarayonida kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirishning samarali pedagogik vositasi ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Piaget J. The Psychology of Intelligence. Routledge, 2003.
2. Vygotsky L.S. Mind in Society. Harvard University Press, 1978.
3. Bruner J. Toward a Theory of Instruction. Harvard University Press, 1966.
4. Johnson D.W., Johnson R.T. Cooperative Learning. University of Minnesota, 2019.
5. Hattie J. Visible Learning: The Sequel. Routledge, 2020.
6. Dewey J. Experience and Education. Macmillan, 1938.
7. Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives. Longmans, 1956.
8. Shodiyev X. Pedagogik texnologiyalar va interaktiv metodlar. Toshkent, 2021.
9. Karimov I. Ta’lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuv. Toshkent, 2020.
10. Hasanov B. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. Toshkent, 2022.
11. OECD. Teaching and Learning International Survey (TALIS), 2021.
12. UNESCO. Competency-Based Education Framework, 2020.
13. Anderson L.W., Krathwohl D. A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing. 2001.
14. Polya G. How to Solve It. Princeton University Press, 1945.
15. Slavin R.E. Educational Psychology: Theory and Practice. 2018.

MAKTABDAN TASHQARI TA'LIM MUASSASALARI(KELAJAK MARKAZLARI)DA TA'LIM-TARBIYA ISHLARINI TASHKIL ETISH

Yusupov Q.D.
Qoraqalpog'iston Respublikasi Pedagogik mahorat markazi

Таянч сўзлар: мактабдан ташқари таълим муассасалари, таълим-тарбия ишлари, келажак марказлари, касбий компетенциялар,шахс, тарбиялаш, узлуксиз таълим.
Ключевые слова: внешкольные образовательные учреждения, образовательная работа, центры будущего, профессиональные компетенции, личность, воспитание, непрерывное образование.
Key words: out-of-school educational institutions, educational work, centers of the future, professional competences, personality, upbringing, continuous education.

РЕЗЮМЕ:
Ушбу мақолада мактабдан ташқари таълим муассасаларида таълим тарбия ишларини ташкил этиш масалалари ўрганилган.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются вопросы организации образовательной деятельности внешкольных образовательных учреждениях.
SUMMARY:
This article examines the issues of organizing educational activities in non-school educational institutions.

Bugungi globallashuv, raqamli texnologiyalar va axborot oqimining jadal rivojlanishi sharoitida yosh avlodni har tomonlama barkamol, ma'naviy yetuk, mustaqil fikrlaydigan hamda zamonaviy kasbiy kompetensiyalarga ega shaxs sifatida tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda maktab bilan bir qatorda maktabdan tashqari ta'lim muassasalari, xususan, Kelajak markazlari alohida o'rin egallaydi. Mazkur markazlar o'quvchilarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish, qobiliyat va iste'dodini rivojlantirish, kasb-hunarga yo'naltirish hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida tarbiyalashga xizmat qiladi.

So'nggi yillarda mamlakatimizda maktabdan tashqari ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, ta'lim mazmunini xalqaro tajribalar asosida

takomillashtirish hamda innovatsion pedagogik texnologiyalarni keng joriy etishga qaratilgan islohotlar izchil amalga oshirilmoqda. Kelajak markazlarida tashkil etilgan STEAM, robototexnika, dasturlash, xorijiy tillar, san'at, sport va texnik ijodkorlik yo'nalishlaridagi to'garaklar o'quvchilarning ijodiy, intellektual va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi maktabdan tashqari ta'lim muassasalari (Kelajak markazlari)da ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil etishning ilmiy-metodik asoslarini yoritish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llashning samarali usullarini tahlil qilish hamda tarbiyaviy faoliyat samaradorligini oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot davomida tizimli yondashuv, pedagogik tahlil, taqqoslash, umumlashtirish va me'yoriy-huquqiy hujjatlarni o'rganish metodlaridan foydalanildi. Maqola natijalari Kelajak markazlari faoliyatini takomillashtirish, to'garak rahbarlarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish hamda o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasini yanada samarali tashkil etishda ilmiy-metodik manba sifatida xizmat qilishi mumkin.

Kelajak markazlarida ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil etishning nazariy asoslari.

Maktabdan tashqari ta'lim muassasalari, jumladan, Kelajak markazlari uzluksiz ta'lim tizimining muhim bo'g'ini bo'lib, o'quvchilarning qiziqishlari, qobiliyatlari va individual ehtiyojlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu muassasalarda tashkil etiladigan ta'lim-tarbiya jarayoni o'quvchilarning intellektual, ma'naviy-axloqiy, estetik va jismoniy kamolotini ta'minlashga yo'naltirilgan yaxlit pedagogik tizim hisoblanadi. Shuning uchun ta'lim mazmunini zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etish, ta'lim va tarbiya uyg'unligini ta'minlash hamda shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tamoyillariga amal qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Kelajak markazlari faoliyatining nazariy asosini kompetensiyaviy yondashuv, faoliyatga yo'naltirilgan ta'lim, konstruktivizm, hamkorlikda o'qitish hamda innovatsion pedagogik texnologiyalar tashkil etadi. Mazkur yondashuvlar o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarni tahlil qilishi, ijodiy yechimlar ishlab chiqishi va amaliy faoliyat orqali bilimlarni mustahkamlashiga imkon yaratadi. Ayniqsa, loyiha asosida o'qitish, STEAM ta'limi, raqamli texnologiyalar, interfaol metodlar va refleksiv tahlil elementlarini mashg'ulotlarga joriy etish o'quvchilarning XXI asr kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi.

Ta'lim-tarbiya jarayonini samarali tashkil etishda to'garak rahbarining pedagogik mahorati hal qiluvchi o'rin tutadi. Rahbar nafaqat bilim beruvchi, balki motivator, maslahatchi, tarbiyachi va fasilitator sifatida faoliyat yuritishi

zarur. Mashg'ulotlarni rejalashtirish, o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olish, individual yondashuvni qo'llash hamda ijobiy psixologik muhit yaratish ta'lim sifatini oshirishning muhim shartlaridan biridir. Shu bilan birga, ota-onalar, umumta'lim maktablari va mahalla bilan samarali hamkorlikni yo'lga qo'yish tarbiyaviy ishlarning uzluksizligi va natijadorligini ta'minlaydi. Natijada Kelajak markazlari o'quvchilarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etuvchi, iste'dodini rivojlantiruvchi va ularni jamiyatda faol fuqarolik pozitsiyasiga ega barkamol shaxs sifatida shakllantiruvchi muhim ta'lim maskaniga aylanadi.

Kelajak markazlarida ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil etishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish.

Kelajak markazlarida ta'lim-tarbiya ishlarining samaradorligi, avvalo, mashg'ulotlarni zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etishga bog'liq. An'anaviy o'qitish usullarini innovatsion yondashuvlar bilan uyg'unlashtirish o'quvchilarning bilishga bo'lgan qiziqishini oshiradi, mustaqil fikrlash, ijodkorlik, muloqot va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shu bois mashg'ulotlarni loyihalashda shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, kompetensiyaviy yondashuv va faoliyatga asoslangan o'qitish tamoyillariga tayanish muhim hisoblanadi.

Kelajak markazlarida STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) yondashuvini qo'llash o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog'lash imkonini beradi. Robototexnika, dasturlash, 3D modellashtirish, texnik ijodkorlik va tabiiy fanlarga oid loyihalar o'quvchilarda muammolarni tahlil qilish, jamoada ishlash hamda innovatsion yechimlar ishlab chiqish kompetensiyalarini shakllantiradi. San'at va dizayn elementlarining integratsiyasi esa estetik did, kreativ tafakkur va milliy madaniy merosga hurmatni rivojlantiradi.

Loyiha asosida o'qitish (Project-Based Learning) Kelajak markazlari faoliyatida alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur metod orqali o'quvchilar real hayotda uchraydigan muammolarni aniqlaydi, ma'lumotlarni tahlil qiladi, loyiha rejasini ishlab chiqadi, natijalarni amaliyotga tatbiq etadi va yakuniy taqdimot o'tkazadi. Bunday faoliyat ularda tashabbuskorlik, mas'uliyat, tanqidiy fikrlash va o'z faoliyatini baholash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Mashg'ulotlarda interfaol metodlardan foydalanish ham ta'lim sifati va tarbiyaviy ta'sirni oshiradi. "Aqliy hujum", "Klaster", "INSERT", "Baliq skeleti", "Keys-stadi", "Debat", "Sinkveyn" kabi metodlar o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi, erkin fikr almashish va mantiqiy xulosa chiqarish imkoniyatini kengaytiradi. Raqamli ta'lim platformalari, elektron taqdimotlar,

virtual laboratoriyalar va sun'iy intellektga asoslangan ta'lim vositalaridan foydalanish esa ta'lim jarayonining interaktivligini kuchaytirib, o'quvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, mashg'ulotlar yakunida formativ baholash usullaridan foydalanish, refleksiya tashkil etish va individual rivojlanish dinamikasini monitoring qilish o'quvchilarning o'z-o'zini baholash hamda kelgusidagi rivojlanish yo'nalishlarini belgilashga yordam beradi. Natijada Kelajak markazlarida ta'lim-tarbiya ishlari zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilib, o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishi uchun qulay pedagogik muhit yaratiladi.

Kelajak markazlarida ta'lim-tarbiya ishlari samaradorligini oshirish mexanizmlari.

Kelajak markazlarida ta'lim-tarbiya ishlari samaradorligini oshirish tizimli boshqaruv, uzluksiz monitoring va sifatli pedagogik faoliyatni tashkil etish bilan chambarchas bog'liq. Zamonaviy ta'lim tizimida natijadorlik nafaqat o'quvchi larning egallagan bilim va ko'nikmalari, balki ularning ijodiy fikrlashi, ijtimoiy faolligi, ma'naviy-axloqiy fazilatlari hamda hayotiy kompetensiyalarining rivojlanish darajasi orqali baholanadi. Shu sababli Kelajak markazlarida monitoring va baholash tizimini ilmiy asosda tashkil etish muhim vazifa hisoblanadi.

Monitoring jarayoni o'quvchilarning mashg'ulotlarga muntazam qatnashishi, o'zlashtirish darajasi, individual rivojlanish dinamikasi, ijodiy ishlari, loyiha faoliyati hamda tanlov va musobaqalardagi ishtiroki kabi ko'rsatkichlarni qamrab olishi lozim. Olingan natijalar asosida har bir o'quvchi uchun individual rivojlanish yo'nalishlari belgilanadi, mashg'ulotlar mazmuni takomillashtiriladi va pedagogik faoliyatga zarur o'zgartirishlar kiritiladi. Bunday yondashuv ta'lim sifatini oshirish bilan birga, o'quvchilarning qiziqish va ehtiyojlarini to'liq hisobga olish imkonini beradi.

Ta'lim-tarbiya samaradorligini ta'minlashda to'garak rahbarlarining kasbiy kompetensiyalarini muntazam rivojlantirish alohida ahamiyatga ega. Pedagoglarning zamonaviy ta'lim texnologiyalari, sun'iy intellekt vositalari, STEAM metodikasi, raqamli platformalar hamda interfaol o'qitish usullari bo'yicha malakasini oshirish mashg'ulotlar sifatini sezilarli darajada yaxshilaydi. Shuningdek, ilg'or pedagogik tajribalarni ommalashtirish, o'zaro dars kuzatuvlari, metodik seminarlar, mahorat darslari va mentorlik tizimini yo'lga qo'yish pedagoglarning kasbiy o'sishini ta'minlaydi.

Kelajak markazlari faoliyatida ota-onalar, umumiy o'rta ta'lim maktablari, mahalla fuqarolar yig'inlari hamda davlat va nodavlat tashkilotlari bilan

hamkorlikni rivojlantirish tarbiyaviy ishlarning uzluksizligini ta'minlaydi. Hamkorlik asosida o'tkaziladigan ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar, kasbga yo'naltirish uchrashuvlari, ekologik va ijtimoiy loyihalar o'quvchilarning fuqarolik mas'uliyati, vatanparvarlik tuyg'usi hamda jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Kelajak markazlari faoliyatini boshqarishda sifat menejmenti tamoyillarini joriy etish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Strategik rejalashtirish, ichki monitoring, natijalarni tahlil qilish, elektron boshqaruv tizimlaridan foydalanish hamda samaradorlik ko'rsatkichlari (KPI) asosida faoliyatni baholash boshqaruv sifatini oshiradi. Natijada ta'lim-tarbiya jarayoni uzluksiz takomillashib boradi, pedagogik faoliyatning ochiqligi va shaffofligi ta'minlanadi hamda Kelajak markazlarining jamiyatdagi ijtimoiy-pedagogik nufuzi yanada mustahkamlanadi.

Umuman olganda maktabdan tashqari ta'lim muassasalari, xususan, Kelajak markazlari o'quvchilarning intellektual, ma'naviy-axloqiy, ijodiy va kasbiy salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi zamonaviy ta'lim maskanlaridir. Mazkur markazlarda ta'lim-tarbiya ishlarini kompetensiyaviy yondashuv, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, STEAM texnologiyasi, loyiha asosida o'qitish va raqamli pedagogika tamoyillari asosida tashkil etish o'quvchilarning XXI asr ko'nikmalarini samarali shakllantirish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligi to'garak rahbarining kasbiy kompetensiyasi, innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash darajasi, ota-onalar va ijtimoiy hamkorlar bilan hamkorlikning yo'lga qo'yilgani hamda monitoring tizimining samarali tashkil etilishiga bevosita bog'liq. Shu bois Kelajak markazlari faoliyatini uzluksiz takomillashtirish, pedagoglarning malakasini muntazam oshirish va ta'lim sifatini monitoring qilish tizimini kuchaytirish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Kelajak markazlarida zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etilgan ta'lim-tarbiya ishlari o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, ijodkorligi, fuqarolik mas'uliyati, milliy qadriyatlarga hurmati hamda kasbiy yo'nalishini shakllantirishga xizmat qiladi. Natijada ushbu markazlar barkamol, raqobatbardosh va innovatsion fikrlaydigan yoshlarni tarbiyalashda uzluksiz ta'lim tizimining muhim bo'g'ini sifatida o'z ahamiyatini yanada oshiradi.

Amaliy metodik tavsiyalar.

1. Kelajak markazlarida barcha to'garak mashg'ulotlarini kompetensiyaviy yondashuv asosida rejalashtirish.

2. STEAM, robototexnika, sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalarni mashg'ulotlarga bosqichma-bosqich integratsiya qilish.

3. Har bir o'quvchi uchun individual rivojlanish xaritasini ishlab chiqish va yuritish.

4. To'garak rahbarlari uchun muntazam metodik seminarlar va amaliy treninglarni tashkil etish.

5. Ta'lim sifatini baholashda formativ baholash va elektron monitoring tizimidan foydalanishni kengaytirish.

6. Ota-onalar, umumta'lim maktablari, oliy ta'lim muassasalari va mahalla bilan hamkorlikni mustahkamlash.

7. Iqtidorli o'quvchilarni ilmiy-ijodiy loyihalar hamda respublika va xalqaro tanlovlarga tizimli tayyorlash.

8. Milliy qadriyatlar, ekologik madaniyat va media savodxonlikni barcha to'garaklar mazmuniga integratsiya qilish.

9. To'garak rahbarlarining kasbiy kompetensiyasini xalqaro tajribalar asosida rivojlantirish.

10. Kelajak markazlari faoliyatini sifat ko'rsatkichlari (KPI) asosida muntazam tahlil qilish va takomillashtirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi. Toshkent, 2019.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 26-maydagi PF-79-son Farmoni. Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi hamda uning tizimidagi tashkilotlar faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida. Toshkent, 2023.

3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 21-iyundagi 231-son qarori. Maktabgacha va maktab ta'limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. Toshkent, 2024.

4. R. Ishmuhamedov, M. Yo'ldoshev. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. Toshkent: Nihol, 2013.

5. N. Muslimov va boshqalar. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. Toshkent: Sano-standart, 2015.

6. N. Egamberdiyeva. Pedagogika nazariyasi. Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.

7. J. Tolipov, A. Usmonboyeva. Pedagogik texnologiyalar: nazariya va amaliyot. Toshkent: Fan, 2017.

8. M. Ochilov. Yangi pedagogik texnologiyalar. Toshkent: O'qituvchi, 2016.

9. L. S. Vygotsky. Mind in Society. Cambridge: Harvard University Press, 1978.

10. J. Piaget. The Psychology of Intelligence. Routledge, 2001.

11. H. Gardner. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. Basic Books, 2011.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA KREATIV YONDASHUV ASOSIDA TIZIMLI FIKRLASHNI TAKOMILLASHTIRISH MEXANIZMLARI

Ilauatdinova D.
Innovatsion texnologiyalar universiteti “Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim kafedrasi” assistent o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: tizimli fikrlash, kreativ yondashuv, boshlang‘ich ta’lim, pedagogik texnologiya, kreativ kompetensiya, interfaol metod, muammoli ta’lim, refleksiya, innovatsion pedagogika.
Ключевые слова: системное мышление, креативный подход, начальное образование, педагогические технологии, креативная компетентность, интерактивные методы, проблемное обучение, интегративный подход, рефлексия, инновационная педагогика.
Key words: systemic thinking, creative approach, primary education, pedagogical technologies, creative competence, interactive methods, problem-based learning, integrative approach, reflection, innovative pedagogy.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tizimli fikrlashni rivojlantirishning pedagogik asoslari kreativ yondashuv nuqtai nazaridan tahlil qilingan. Tizimli fikrlashning mohiyati, uning tarkibiy komponentlari hamda boshlang‘ich yoshdagi o‘quvchilarning psixologik xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, muammoli ta’lim, interfaol metodlar, integrativ yondashuv va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o‘quvchilarda mustaqil, analitik va kreativ tafakkurni rivojlantirishdagi imkoniyatlari asoslab berilgan. Tadqiqot davomida kreativ muhit yaratish va o‘qituvchining innovatsion kompetentligini rivojlantirish boshlang‘ich ta’lim samaradorligini oshiruvchi muhim omillardan biri ekanligi aniqlangan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются креативные педагогические механизмы совершенствования системного мышления у учащихся начальных классов. Проанализированы сущность системного мышления, его структурные компоненты, а также психолого-педагогические особенности младших школьников. Особое внимание уделено использованию проблемного обучения, интерактивных методов, интегративного подхода и информационно-коммуникационных технологий в развитии самостоятельного, аналитического и творческого мышления учащихся. Обоснована педагогическая значимость создания креативной образовательной среды и развития инновационной компетентности учителя в начальном образовании.
SUMMARY:
This article examines creative pedagogical mechanisms for improving systemic thinking in primary school students. The essence of systemic thinking, its structural components, and the psychological and pedagogical characteristics of primary school learners are analyzed. Particular attention is paid to the use of problem-based learning, interactive methods, integrative approaches,

and information and communication technologies in developing students' independent, analytical, and creative thinking skills. The study also substantiates the pedagogical significance of creating a creative educational environment and developing teachers' innovative competence in primary education.

Bugungi globallashuv va axborotlashuv davrida ta'lim tizimi oldiga qo'yilayotgan talablar tobora murakkablashib bormoqda. Jamiyat taraqqiyoti, ilm-fan va texnologiyaning jadal rivojlanishi natijasida zamonaviy shaxsdan nafaqat bilimli bo'lish, balki mustaqil fikrlash, muammolarni tahlil qilish, kreativ yondashuv asosida qaror qabul qilish va mavjud vaziyatga moslashish kabi kompetensiyalar ham talab etilmoqda. Shu sababli ta'lim tizimida o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirish, ularda analitik va tizimli tafakkurni shakllantirish masalalari ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichi o'quvchilarning keyingi rivojlanishida muhim poydevor vazifasini bajaradi. Chunki aynan shu davrda bolalarda tafakkur faoliyatining asosiy elementlari, dunyoqarash, bilishga qiziqish, mantiqiy va ijodiy fikrlash ko'nikmalari shakllanadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tizimli fikrlashni rivojlantirish zamonaviy pedagogikaning dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Tizimli fikrlash insonning voqelikni yaxlit holda idrok etishi, obyekt va hodisalar o'rtasidagi bog'liqlikni tushunishi hamda muammolarga kompleks yondashuv asosida yechim topish qobiliyatidir. Mazkur tafakkur turi o'quvchilarning bilimlarni chuqur o'zlashtirishiga, sabab-oqibat munosabatlarini anglashiga va mustaqil qaror qabul qilishiga yordam beradi. Boshlang'ich yoshdagi bolalarda tizimli fikrlashni shakllantirish esa ularning keyingi ta'lim bosqichlarida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Kreativ yondashuv ta'lim jarayonida o'quvchilarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik faoliyat hisoblanadi. Kreativlik insonning noodatiy g'oyalar ishlab chiqishi, yangicha fikrlashi va innovatsion qarorlar qabul qilish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Kreativ yondashuv asosida tashkil etilgan ta'lim jarayonida o'quvchi tayyor bilimlarni passiv o'zlashtiruvchi emas, balki faol izlanuvchi va mustaqil fikrlovchi shaxs sifatida shakllanadi. Shu bois zamonaviy pedagogikada kreativ ta'lim texnologiyalaridan foydalanish alohida ahamiyat kasb etmoqda [1].

Pedagogik va psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich yoshdagi bolalarda tafakkur faoliyati asosan kuzatuvchanlik, amaliy faoliyat va bilishga qiziqish orqali rivojlanadi. Shu sababli dars jarayonida o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish muhimdir. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun obrazli tafakkur ustun bo'lganligi sababli vizual materiallar,

muammoli vaziyatlar va interfaol topshiriqlar ta’lim samaradorligini oshiradi. Ayniqsa, kreativ pedagogik texnologiyalar o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi va muammolarga yangicha yondashuvini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi.

Tizimli fikrlashning tarkibiy komponentlari analitik, sintetik, prognostik, refleksiv va kreativ elementlardan iborat. Analitik komponent ma’lumotlarni tahlil qilish va taqqoslash ko‘nikmalarini shakllantirsa, sintetik komponent alohida qismlarni yagona tizimga birlashtirishga xizmat qiladi. Prognostik komponent voqealar rivojini oldindan taxmin qilishni rivojlantiradi. Refleksiv komponent esa o‘quvchilarning o‘z faoliyatini baholash va xulosa chiqarish ko‘nikmasini shakllantiradi. Kreativ komponent esa muammolarga noodatiy yondashish va yangi g‘oyalarni ilgari surish qobiliyatini rivojlantiradi.

Boshlang‘ich ta’limda tizimli fikrlashni rivojlantirishning samarali yo‘llaridan biri muammoli ta’lim texnologiyalaridan foydalanishdir. Muammoli vaziyatlar o‘quvchilarning tafakkur faoliyatini faollashtiradi va ularda mustaqil izlanishga ehtiyoj uyg‘otadi. Masalan, matematika darslarida bir masalani turli usullar bilan yechish topshirig‘i o‘quvchilarning kreativ va analitik tafakkurini rivojlantiradi. Ona tili darslarida hikoyaga yangi yakun topish, matn mazmunini davom ettirish yoki qahramonlarga tavsif berish kabi topshiriqlar esa ijodiy fikrlashni shakllantirishga xizmat qiladi. Bunday topshiriqlar orqali o‘quvchilar mavjud bilimlarni yangi vaziyatlarda qo‘llashni o‘rganadi.

Interfaol metodlardan foydalanish ham boshlang‘ich ta’lim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. “Aqliy hujum”, “Klaster”, “FSMU”, “Insert”, “Baliq skeleti” kabi metodlar o‘quvchilarning erkin fikrlashi va faol ishtirokini ta’minlaydi. “Aqliy hujum” metodida o‘quvchilar qisqa vaqt ichida ko‘plab g‘oyalarni ilgari surishga harakat qiladi, bu esa kreativ tafakkurni rivojlantiradi. “Klaster” metodida esa tushunchalar o‘rtasidagi bog‘liqlik aniqlanib, ma’lumotlarni tizimlashtirish imkoniyati yaratiladi [2].

Fanlararo integratsiya ham tizimli fikrlashni rivojlantirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Turli fanlarni o‘zaro bog‘liq holda o‘qitish o‘quvchilarda voqelikni yaxlit tizim sifatida idrok etish imkonini beradi. Masalan, tabiatshunoslik va ona tili fanlarini integratsiyalash orqali o‘quvchilar tabiat hodisalarini ilmiy hamda badiiy jihatdan tahlil qilishni o‘rganadi. Matematika va texnologiya fanlari integratsiyasi esa amaliy tafakkur va muammolarga kreativ yondashuvni rivojlantirishga yordam beradi.

Boshlang‘ich ta’limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ham o‘quvchilarning tizimli fikrlashini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Multimedia vositalari, interaktiv platformalar va elektron

resurslar o‘quvchilarning darsga qiziqishini oshiradi hamda axborotni tez va samarali o‘zlashtirishga yordam beradi. Ayniqsa, boshlang‘ich yoshdagi bolalarda obrazli tafakkur ustun bo‘lganligi sababli vizual materiallardan foydalanish yuqori natija beradi. Interaktiv dasturlar yordamida tashkil etilgan mashg‘ulotlar o‘quvchilarning mustaqil ishlash ko‘nikmasini rivojlantiradi.

Ta’lim jarayonida kreativ muhit yaratish ham muhim pedagogik shartlardan biri hisoblanadi. O‘qituvchi dars davomida o‘quvchilarning erkin fikr bildirishiga imkon yaratishi, ularni qo‘llab-quvvatlashi va rag‘batlantirishi zarur. Qulay psixologik muhit o‘quvchilarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi hamda ularning ijodiy faolligini rivojlantiradi. Shu bilan birga, o‘qituvchining innovatsion kompetentligini rivojlantirish ham muhim omillardan biridir. Zamonaviy o‘qituvchi pedagogik texnologiyalarni chuqur bilishi, kreativ yondashuv asosida dars tashkil etishi va o‘quvchilarning individual imkoniyatlarini aniqlay olishi lozim [3].

Refleksiya tizimli fikrlashni rivojlantirishning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Dars yakunida o‘quvchilarning o‘z faoliyatini tahlil qilishi, qanday bilim olgani va qanday qiyinchiliklarga duch kelganini baholashi ularda tanqidiy va analitik tafakkurni rivojlantiradi. Refleksiv faoliyat o‘quvchilarning o‘z ustida ishlash ko‘nikmasini shakllantiradi va mustaqil ta’lim olishga tayyorlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, kreativ yondashuv asosida tashkil etilgan darslarda o‘quvchilarning mustaqil fikrlash faolligi sezilarli darajada ortadi. Ular muammoli vaziyatlarga tezkor yechim topishga, mantiqiy bog‘lanishlarni aniqlashga va o‘z fikrini asoslashga intiladi. Shuningdek, kreativ pedagogik texnologiyalar o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyalarini ham rivojlantirib, jamoa bilan ishlash va hamkorlikda faoliyat yuritish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda boshlang‘ich ta’lim jarayonida o‘quvchilarning intellektual rivojlanishini ta’minlashda kreativ yondashuv va tizimli fikrlashning o‘zaro bog‘liqligi alohida ahamiyat kasb etishi ta’kidlanmoqda. Chunki kreativ tafakkur o‘quvchilarning yangi g‘oyalarni ishlab chiqishiga xizmat qilsa, tizimli fikrlash mazkur g‘oyalarni izchil va mantiqiy asosda tahlil qilish imkonini beradi. Shu jihatdan qaraganda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mazkur ikki kompetensiyani parallel ravishda rivojlantirish ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Pedagogik amaliyot shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchilar muammoli vaziyatlarga duch kelganda ularning mavjud bilimlarni tahlil qilishi, sabab-oqibat bog‘lanishlarini aniqlashi va turli variantlarni taqqoslab qaror qabul

qilishi tizimli fikrlashning shakllanishiga xizmat qiladi. Kreativ yondashuv esa ayni jarayonda noodatiy va innovatsion yechimlarni topishga yordam beradi.

Boshlang‘ich ta’lim jarayonida tizimli fikrlashni rivojlantirishning muhim pedagogik mexanizmlaridan biri o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish hisoblanadi. Bilish faoliyati o‘quvchilarning kuzatish, tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish va xulosa chiqarish jarayonlarini qamrab oladi. Darslarda savol-javob, muammoli topshiriqlar, ijodiy mashqlar va amaliy vazifalardan foydalanish o‘quvchilarning bilishga bo‘lgan qiziqishini oshiradi. Ayniqsa, ochiq turdagi savollar o‘quvchilarning mustaqil fikr yuritishini rag‘batlantiradi. Masalan, “Agar tabiatda suv bo‘lmaganida nima bo‘lardi?”, “Nima sababdan daraxtlar kuzda barg to‘kadi?” kabi savollar o‘quvchilarning mantiqiy va tizimli tafakkurini rivojlantirishga yordam beradi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tizimli fikrlashni rivojlantirishda didaktik o‘yinlarning o‘rni ham katta. Didaktik o‘yinlar bolalarning yosh xususiyatlariga mos bo‘lib, ular orqali o‘quvchilar murakkab tushunchalarni oson o‘zlashtiradi. O‘yin jarayonida o‘quvchilar erkin fikr yuritadi, muloqotga kirishadi va muammoli vaziyatlarga yechim topishga harakat qiladi. Ayniqsa, rolli o‘yinlar, mantiqiy o‘yinlar va jamoaviy topshiriqlar o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantiradi. Shu bilan birga, didaktik o‘yinlar o‘quvchilarda jamoa bilan ishlash, boshqalarning fikrini tinglash va o‘z nuqtai nazarini asoslash ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Kreativ pedagogik mexanizmlardan biri sifatida loyiha metodining ahamiyati ham katta. Loyiha asosida tashkil etilgan ta’lim jarayonida o‘quvchilar muayyan mavzu yuzasidan mustaqil izlanish olib boradi, ma’lumot to‘playdi, tahlil qiladi va xulosa chiqaradi. Bu esa ularning tizimli va tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi. Masalan, “Mening oilam”, “Tabiatni asraymiz”, “Sog‘lom turmush tarzi” kabi mavzularda kichik loyihalarni tashkil etish o‘quvchilarning mustaqil ishlash va ijodiy yondashuv ko‘nikmalarini shakllantiradi. Loyiha faoliyati davomida o‘quvchilar o‘z fikrlarini erkin ifodalashga, ma’lumotlarni tizimlashtirishga va taqdimot qilishga o‘rganadi.

Boshlang‘ich ta’limda kreativ topshiriqlardan foydalanish ham o‘quvchilarning tizimli fikrlashini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Kreativ topshiriqlar o‘quvchilarning tasavvurini boyitadi, fantaziyasini rivojlantiradi va yangi g‘oyalarni ishlab chiqishga undaydi. Masalan, “Kelajak maktabi qanday bo‘ladi?”, “Agar men ixtirochi bo‘lganimda...” kabi mavzularda hikoya yoki rasm yaratish topshiriqlari o‘quvchilarning kreativ tafakkurini rivojlantiradi. Shu bilan birga, kreativ topshiriqlar orqali o‘quvchilar mavjud bilimlarni yangi vaziyatlarda qo‘llashni o‘rganadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh xususiyatlarini hisobga olish tizimli fikrlashni rivojlantirishda muhim pedagogik talab hisoblanadi. Chunki kichik yoshdagi bolalarda diqqatning beqarorligi, hissiy ta’sirchanlik va obrazli tafakkur ustun bo‘ladi. Shu sababli darslarda rangli ko‘rgazmali vositalar, multimediya materiallari va interaktiv usullardan foydalanish samarali natija beradi. Vizual materiallar o‘quvchilarning axborotni tez qabul qilishiga va uzoq muddat xotirada saqlab qolishiga yordam beradi. Ayniqsa, animatsion lavhalar, elektron taqdimotlar va interaktiv mashqlar boshlang‘ich yoshdagi bolalarning darsga qiziqishini oshiradi.

Ta’lim jarayonida refleksiv faoliyatni tashkil etish ham o‘quvchilarning tizimli fikrlashini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Refleksiya jarayonida o‘quvchi o‘z faoliyatini tahlil qiladi, erishgan natijalarini baholaydi va kelgusidagi faoliyatini rejalashtiradi. Dars yakunida “Bugun men nima o‘rgandim?”, “Menga qaysi topshiriq qiyin bo‘ldi?”, “Men qanday xulosa chiqardim?” kabi savollardan foydalanish o‘quvchilarda tanqidiy va analitik tafakkurni shakllantiradi. Refleksiya o‘quvchilarning o‘z ustida ishlash ko‘nikmasini rivojlantirib, ularni mustaqil ta’lim olishga tayyorlaydi.

O‘qituvchining pedagogik mahorati va innovatsion kompetentligini rivojlantirish ham boshlang‘ich ta’lim samaradorligini oshirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy o‘qituvchi nafaqat fan asoslarini mukammal bilishi, balki pedagogik texnologiyalarni amaliyotga samarali tatbiq eta olishi ham zarur. Kreativ yondashuv asosida dars tashkil eta oladigan o‘qituvchi o‘quvchilarning qiziqishini oshiradi va ularni faol fikrlashga undaydi. Shu bilan birga, o‘qituvchi o‘quvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olib, differensial yondashuv asosida ishlashi lozim.

Tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, kreativ pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan darslar o‘quvchilarning o‘zlashtirish ko‘rsatkichlariga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Bunday darslarda o‘quvchilar mavzuni chuqurroq anglaydi, bilimlarni amaliyotda qo‘llashga o‘rganadi va mustaqil fikrlashga intiladi. Ayniqsa, interfaol metodlar asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlarda o‘quvchilarning darsdagi faolligi sezilarli darajada ortadi. Bu esa ularning kommunikativ kompetensiyasi va ijtimoiy faolligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tizimli fikrlashni rivojlantirishda ota-onalar bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yish ham muhim omillardan biri hisoblanadi. Ota-onalarning farzand ta’limiga bo‘lgan e’tibori va qo‘llab-quvvatlashi o‘quvchilarning o‘qishga bo‘lgan motivatsiyasini oshiradi. Oilada kitobxonlik muhitini yaratish, bolalar bilan mantiqiy o‘yinlar o‘ynash va ijodiy

mashg‘ulotlarni tashkil etish ularning tafakkur rivojiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois ta’lim jarayonida maktab va oila hamkorligini mustahkamlash muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.

Umuman olganda, kreativ yondashuv asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tizimli fikrlashni rivojlantirish ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiluvchi muhim pedagogik yo‘nalishlardan biridir. Muammoli ta’lim, interfaol metodlar, loyiha texnologiyalari, kreativ topshiriqlar va axborot-kommunikatsiya vositalaridan samarali foydalanish o‘quvchilarning mustaqil, mantiqiy va analitik tafakkurini rivojlantirishga imkon yaratadi. Natijada o‘quvchilar zamonaviy jamiyat talablariga mos ravishda fikrlovchi, ijodkor va tashabbuskor shaxs sifatida shakllanadi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tizimli fikrlashni rivojlantirish zamonaviy ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Kreativ pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar, muammoli ta’lim va integrativ yondashuv o‘quvchilarning mustaqil, analitik va kreativ tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi. Boshlang‘ich ta’lim jarayonida kreativ yondashuvni tizimli ravishda qo‘llash o‘quvchilarning intellektual salohiyatini oshirish bilan bir qatorda ularni innovatsion fikrlovchi, tashabbuskor va raqobatbardosh shaxs sifatida shakllantirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.

2. Ishmuhamedov R., Yo‘ldoshev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Nihol, 2019.

3. Muslimov N.A. Innovatsion ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.

4. Abdullayeva M. Ta’limda kreativ fikrlashni rivojlantirish. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Ta’lim vazirligi, 2020.

5. I.S. Xotamov “Kreativ fikrlash” (o‘quv qo‘llanma) – Toshkent: “Innovatsiya-Ziyo”, 2022.

6. P.X. Jo‘rayev, B.X. Rahimov “Yangi pedagogik texnologiyalar” (o‘quv qo‘llanma) – Toshkent: “Fan”, 2018

7. A. Xoliqov “Pedagogik mahorat” (o‘quv qo‘llanma, qayta nashr) – Toshkent: 2016

ҚАДРИЯТЛАРНИНГ БОЛА ТАРБИЯСИДАГИ ЎРНИ ВА ДУНЁ ТАЖРИБАСИ

Фазилов Дж.К.
Қори Ниёзий номидаги Тарбия педагогикаси миллий институти мустақил тадқиқотчиси, педагогика фанлари номзоди.

Таянч сўзлар: қадриятлар, улуғ бобокалонларимизнинг маънавий қарашлари, дунё тажрибаси, ота-она, жамоатчилик, ахлоқий тарбия, маънавий-ахлоқий сифатлар, қадриятли ёндашув, шахс, таълим муассасаси, жамоатчилик.
Ключевые слова: ценности, духовные взгляды наших великих предков, мировой опыт, родители, общественность, нравственное воспитание, духовно-нравственные качества, ценностный подход, личность, образовательное учреждение, общественность.
Key words: values, spiritual views of our great ancestors, world experience, parents, public, moral education, spiritual and moral qualities, value-based approach, individual, educational institution, public.

РЕЗЮМЕ:
Мазкур мақолада қадриятларимизнинг бола тарбиясидаги ўрни, мазкур масалада дунё мамлакатлари тажрибаси, бола тарбиясида ота-онанинг ўрни ва жавобгарлиги, таълим муассасасининг вазифалари, бола тарбиясида жамоатчиликнинг ўрни, улуғ бобокалонларимиз маърифий асарларда, ҳадисларида қадриятларнинг ва фарзанд тарбиясида ота-онанинг ўрни ва бу борада улар томонидан қилиниши керак бўлган муҳим масалалар, ота-боболаримизнинг бола тарбиясидаги қарашлари ва қадриятларнинг бу борадаги ўрни борасида сўз юритилади. Шунингдек, мақолада ёшларни оилавий қадриятларга таянган ҳолда тарбиялашнинг ўзига хослиги, қадриятларни ҳурмат қилиши ва уларнинг келажак авлодга етказишни онгли равишда қабул қилишлари ва бунинг ижобий натижаларини ҳаётда кўришлари каби масалалар ҳам ўрин эгаллаган.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются роль наших ценностей в воспитании детей, опыт стран мира в этом вопросе, роль и ответственность родителей в воспитании детей, задачи образовательных учреждений, роль общественности в воспитании, роль ценностей в просветительских произведениях и хадисах наших великих предков, роль родителей, а также важные вопросы, которые они должны решить в этом отношении, взгляды наших предков на воспитание детей и роль ценностей в этом отношении. В статье также рассматриваются такие вопросы, как уникальность воспитания молодежи на основе семейных ценностей, уважение к ценностям и их осознанное принятие для передачи будущим поколениям, а также то, как они видят положительные результаты в жизни.
SUMMARY:
This article discusses the role of our values in child upbringing, the experience of countries around the world in this matter, the role and responsibility of parents in child upbringing, the tasks of educational

institutions, the role of the public in child upbringing, the role of values in the enlightenment works and hadiths of our great ancestors, the role of parents in child upbringing, and the important issues they must address in this regard, as well as the views of our ancestors on child upbringing and the role of values. The article also addresses issues such as the uniqueness of raising youth based on family values, respect for values, their conscious acceptance of passing them on to future generations, and seeing positive results in life.

Жаҳон миқёсида тобора чуқурлашиб кетаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар жамиятда кутилмаган ижтимоий босимларнинг кучайиб кетишида асосий омил сифатида намоён бўлмоқда. Инсоният ҳали ўзи англаб етмаган ва назарий таълимотларда ифодасини топмаган хавф-хатарларга рўбару келмоқда. Шунингдек, турли ижтимоий зиддиятлар маънавий руҳиятнинг емирилиши орқали турли хилдаги ёт унсурлар жамиятимиз ва инсонлар ҳаётига кириб, турли таҳликаларни олиб келмоқда. Бу глобаллашув жараёнида “Оммавий маданият” билан ўралган интеграцион жараёнлар таъсирида кўриниш бермоқда. Ҳолбуки, бу каби ҳолатларни тан олишимиз қийин кечаётган бўлсада, уни бартараф этишда, энг аввало жамиятда таълим тизимини ривожлантириш, ота-боболаримиздан мерос бўлиб қолган қадриятларимизни тиклаш орқали эришиш мумкинлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатмоқда.

Ҳар бир халқнинг ҳаёти равнақи шу халқ ва миллатнинг ўз қадриятлари негизида шаклланган таълимнинг мазмуни билан белгиланади. Шу маънода, бугунги Ўзбекистонда таълим давлат ва жамият учун қандай аҳамият касб этади, ёшларимизни онгида юксак ахлоқий фазилатларни синдиришда унинг ўрни қай даражада деган саволларга жавоб излаш миллатнинг келажак истиқболига дахлдор бўлган муҳим масала бўлиб ҳисобланади.

Бизга маълумки, таълим ҳар қандай жамиятда халқ ривожининг устувор йўналишлари сифатида асосий кўрсатгичларидан бирига айланган. Таълим миллатнинг орзу-умидларини, келажак мақсадларини ўзида мужассам этган ягона-яхлит соҳа ҳисобланиб, шу жиҳатдан олиб қараганда, ҳар қайси миллатнинг юксалиш салоҳияти замирида қадриятлар таълимоти ётади. Бир сўз билан айтганда, таълим миллатнинг келажак истиқболини яратишга қодир бўлган ҳалқнинг фалсафий тафаккур маҳсули, миллат келажаги, унинг ривожланиши ва яхлит миллат сифатида шаклланиши ҳамда тараққий этиши асосидир.

Таълим асосида халқнинг маданияти, турмуш тарзи, асрлар давомида шаклланган ҳаётий урф-одатлари ва қадриятлари мужассам. У борлиқни идрок этиш, педагогик фаолият асосларини такомиллаштириш, унинг мақсад ва вазифаларини, ташкилий тузилмаларини таҳлил қилишга қа-

ратилган ғоялар, таълимотлар йиғиндиси. Фалсафий дунёқараш замон ва маконни идрок этиш, мавжуд маънавий ва моддий неъматларни қадрига етиш, эгалик қилиш, фойдаланиш, халқ фаровонлиги йўлида келгуси авлодлар учун асраб-авайлаш, каби мақсадларнинг назарий таълимотини яратади. Жамият ҳаётини такомиллаштириб бориш йўллари ва умумий манфаатларда ҳамоҳангликни таъминлашга хизмат қилади.

Таълимнинг мақсади ва унинг мазмуни бевосита ҳаёт моҳиятини ташкил этувчи азалий қадриятлар ва яхши фазилатларни авлодларга етказиш орқали миллий-замонавий инсоннинг қиёфасини, ақл ва тафаккур, эркинлик ва эътиқод туйғуси, адолат ва ҳақиқатга интилиш, дунё билимларини эгаллаш, ҳаётда шу қадриятларга амал қилиб яшаш маърифатини шакллантиради. Унинг якуний натижаси эса инсон қалбининг маънавий озуқаси сифатида улуғ бобокалонларимизнинг Авесто, Алпомиш, Гурўғли, Қобуснома, Қутадғу-билиг, Гулистон, Зарбулмасал, Ал-Жомеъ ас-сахих, Ҳамса ва бошқа кўплаб шу каби маърифий асарларда, ҳадисларида намоён бўлади.

Ушбу юқорида қайд этилган асарларда адолат, жасорат, садоқат, қадр-қиммат, ор-номус, имон-эътиқод, ҳиммат ва эзгуликлар каби идеал ғоялар янги авлод руҳиятида ўзликни сақлаб қолгувчи маънавий кучга айланади. Шу тариқа мутаффакирларимиз таълимни тарбия билан боғлаш, азалий урф-одатларимизга таяниш орқали юксак ахлоқий қадриятларни ўзлаштирган шахснинг қиёфасини яратишга катта аҳамият қаратишган.

Масалага таълим тизими мутасаддиси сифатида қарайдиган бўлсак бугун замонавий таълим дастурларида азалий урф-одатларимиз, қадриятларимизга, биринчи ва иккинчи ренессас даври мутаффакирлари асарларига, жадидчилик таълимотларига замонавий таълим беришда ушбу масалаларга етарлича эътибор берилаяптими, болани тарихий-миллий қаҳрамонларимиз ҳаётидан сабоқ олишига нечоғлик имконияти мавжуд ёки борлари ҳам биографик таърифу тафсилотлардан нарига ўтмаяптими деган саволга эътибор қартишни жоиз деб топдик.

Агарда таълим муассасаларида юқорида кўрсатилган мавзуларга эътибор берилиб, мазкур масалада соҳа мутахассиларининг билими такомиллаштирилса, қадриятларни юқори ўринда тутадиган хорижий давлатларнинг тажрибаси ўрганилса, ўсиб келаётган ёш авлод онгида миллий ғурур, одоб-ахлоқ, ватанпарварлик ва қадриятларга таянган ҳолда ўзини англаш элементлари пайдо бўлади деб айтиш мумкин.

Мазкур масалада халқаро тажрибага мурожаат қиладиган бўлсак. Масалан, Японияда болага 4 синфгача аниқ фанларнинг ўрнига фақат адо-

латли, жасоратли, инсонпарвар, ватанпарвар бўлиш, табиатни, гўзалликни севиш, ҳис қилиш каби қатор фазилатларни сингдиришга қаратилган фанлар ўқитилар экан. Бунга сабаб ушбу фанларни ўзлаштириш орқали болада адолат туйғуси шаклланиб, унда ғурур ўсар экан. Бунинг натижасида бола ижтимоий ҳаётда ҳам шу сифатларга амал қилиб яшаш маданиятига эга бўларкан. Шу фазилатларга эга бўлмаган бола шахс камолотидан маҳрум бўлиб қоларкан.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин Япония таълимда 25 йил ўтиш даврини бошидан кечирди ва мана шу давр ичида Япон давлатининг ривожланиш омилларидан бири улар ўқитувчига императорнинг обрўйини, вазирнинг маошини, дипломатнинг дахлсизлигини берганлигида дейишади. Худди шундай жараён вайронага айланган Германияда ҳам кечади.

Хитой тажрибасида эса, “Сифатли инсон” концепцияси таълим стандартларига киритилиб, у барча фанлар таркибига мажбурий сингдирилиб борилди. Математика, биология ёки информатика дарсими, “хитойлик – хитой учун” ғояси унинг тафаккурида шаклланиб бориши лозим. “Сифатли инсон” формуласи шахс камолотини шакллантиришда ўзини идора этиш, инстинктларидан устун тафаккурга бўйсуниш, ташқи салбий таъсирларга тушмаслик, бағрикенглик тамойилга амал қилиш кўникмаларини ривожлантиради. Одамлар қандай бўлса, шундайлигича қабул қилинади. Уларнинг камчилик ва нуқсонларига қарамасдан сабр билан қабул қилишга қаратилган сабоқлар ўргатиладики, бундай сифатлар ишлаб чиқариш самарадорлигини оширувчи омиллар қаторида қаралади. Яъни фазилатларга тўйинган сифатли шахс сифатли маҳсулотларни ишлаб чиқаради.

Хитой фалсафасида инсоннинг замонавий коммуникабиллиги эзгулик билан уйғунлашган ва шу қадриятлар билан ўз манфаатларини ифода этишга қаратилган. Унга умуммаданий фазилатларни эгаллаш орқали индивидуал, жамоавий ҳамда миллий манфаатлар устуворлигига содиқ қолиш масъулияти юкланади.

Айниқса, ёшлар даврнинг эзгулик меъзонларини ёвузлик иллатларидан фарқлай олиш қобилияти жамиятнинг барча соҳаларида рағбат тизими сифатида шакллантирилган. Шу сифатлар билан тарбияланган шахс жамиятда ўз қобилиятларини тадбиқ этишдан манфаатдор бўлади. Хитойликлар ўз фарзандлари устидан тажриба ўтказмасдан, оммавий равишда “Хитойлик – хитой учун” ғоясини ёшлигидан унинг онгига сингдириб борадилар.

Бугунги кунда умумий ўрта таълимнинг қуйи бўғинидан бошлаб Олий таълим тизимигача ўқувчи-талабаларга ҳар ҳафтанинг душанба куни “Келажак соати” дарслари ўтилмоқда. Мазкур дарсларни ўтишдан асосий мақсад эса ёшларимизни ўзлигини англаши, уларни азалий қадриятларимиз билан ошно бўлиши ва уларни қадрлаши, буюк алломаларимизниг дунё илм-фани тамаддунига қўшган беқиёс ҳиссасидан хабардор қилиш, ёш авлодга янги Ўзбекистонни барпо этишдан кўзланган мақсад ва ушбу жараёнда унинг ўрни, унинг дахлдорлиги ҳақида тушунча бериб келинмоқда.

Хулоса ўрнида шуни айтиш лозимки, таълим муассасаларимизда олиб борилаётган ҳар бир дарс соатларимиз мазмун моҳияти ва маънавий-маърифий тадбирлар замирида, фарзандларимизга сифатли билим бериш билан бир қаторда уларни жамиятга маънан ва ахлоқан етук шахс сифатида тарбиялаб етказишга нафақат таълим соҳаси мутасаддилари балким бутун жамиятнинг энг биринчи вазифасидир. Ана ўшандагина келажагимиз ворислари, япониянинг энг олди муҳандислари ва хитойликнинг энг илғор ғояларини амалга ошириш эмас, балки ушбу ғояларни асосчиси ва уларни ихтирочисига айланиши, янгилик яратиш ва шу билан биргаликда “Ўзбекистонлик- ўзбекистон учун” деган ғоя билан ҳаётини тасаввур қилишга эришарди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1.Мусурмонова О. Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси. Тошкент, Маънавият, 1996 й.
2.Миллий тарбия. Умумий ўрта таълим мактаблари учун.Тошкент-2025 й.

BOSHLANG'ICH TA'LIM JARAYONIDA SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK ISTIQBOLLARI

Pirnazarova K.B.
Nukus Davlat Pedagogika instituti Pedagogika ta'lim yo'nalishi 1-kurs magistranti

Tayanch so'zlar: sun'iy intellekt, boshlang'ich ta'lim, raqamli ta'lim muhiti, innovatsion texnologiyalar, pedagogik istiqbollar, ta'lim samaradorligi, individual yondashuv, interfaol metodlar, axborot texnologiyalari, zamonaviy ta'lim.
Ключевые слова: искусственный интеллект, начальное образование, цифровая образовательная среда, инновационные технологии, педагогические перспективы, эффективность образования, индивидуальный подход, интерактивные методы, информационные технологии, современное образование.
Key words: artificial intelligence, primary education, digital educational environment, innovative technologies, pedagogical prospects, educational effectiveness, individual approach, interactive methods, information technologies, modern education.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada boshlang'ich ta'lim jarayonida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik istiqbollari tahlil qilinadi. Sun'iy intellekt asosidagi ta'lim vositalarining o'quvchilarning bilim olish jarayoniga ta'siri,individual yondashuvni shakllantirishdagi o'rni hamda ta'lim samaradorligini oshirish imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, raqamli ta'lim muhitida o'qituvchining vazifalari, innovatsion metodlardan foydalanish va zamonaviy texnologiyalarni boshlang'ich ta'limga integratsiya qilishning afzalliklari haqida fikr yuritilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются педагогические перспективы использования технологий искусственного интеллекта в процессе начального образования. Освещается влияние интеллектуальных образовательных технологий на процесс обучения учащихся, их роль в формировании индивидуального подхода и повышении эффективности образования. Также анализируются задачи учителя в условиях цифровой образовательной среды, использование инновационных методов и преимущества интеграции современных технологий в начальное обучение.
SUMMARY:
This article analyzes the pedagogical prospects of using artificial intelligence technologies in the process of primary education. The impact of AI-based educational tools on students' learning processes, their role in developing an individual approach, and opportunities for improving educational effectiveness are highlighted. In addition, the article discusses the role of teachers in a

digital educational environment, the use of innovative methods, and the advantages of integrating modern technologies into primary education.

Bugungi globallashuv va raqamlashtirish jarayonida ta’lim tizimini modernizaciya qilish dolzarb vazifalarda biri hisoblanadi.Axborot-kommunikaciya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida sun’iy intellect texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida sun’iy intellect texnologiyalari inson hayotining barcha sohalariga kirib bormoqda.Xususan,ta’lim tizimida ham sun’iy intelektdan foydalanish imkoniyatlari kengayib,o’quv jarayonining samaradorligiga xizmat qilmoqda.Boshlang’ich ta’lim bosqichi bolaning intellektual,ma’naviy va ijtimoiy rivojlanishida muhim o’rin tutadi.Aynan shu davrda o’quvchilarda mustaqil fikrlash,o’qishga bo’lgan qiziqish va bilim olish ko’nikmalari shakllanadi.Shu sababli boshlang’ich ta’lim jarayoniga zamonaviy pedagogic texnologiyalarni joriy etish muhim ahamiyat kasb etmoqda.Sun’iy intellect texnologiyalari esa ta’limni individuallashtirish,o’quv chilarning qiziqish va ehtiyojlarini aniqlash hamda ularga mos taa’lim muhitini yaratishda samarali vosita bo’lib xizmat qiladi.

Sun’iy intellekt-bu kompyuter tizimlarining inson tafakkuriga xos bo’lgan tahlil qilish,o’rganish,muammoni hal etish va qaror qabul qilish kabi funkciyalarni bajarish qobiliyatidir.Sun’iy intellekt texnologiyalariga quyidagilar kiradi;

-aqlli o’quv dasturlari;

-virtual yordamchilar;

-chatgpt,gemini,gamma,canva,AI;

-avtomatik baholash tizimlari;

-adaptiv o’qitish platformalari;

-ovozli va vizual tanlab olish texnologiyalari.

Mazkur texnologiyalar ta’lim jarayonini yanada interfaol va samarali tashkil etishga yordam beradi.Ayniqsa,boshlang’ich sinf o’quvchilarining yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda,ularning bilim olishga bo’lgan qiziqishini oshirishda muhim vosita hisoblanadi.

Boshlang‘ich ta’limda sun’iy intellektdan foydalanish imkoniyatlari

Individual ta’limni tashkil etish. Har bir o‘quvchining bilim darajasi, qobiliyati va o‘zlashtirish sur’ati turlicha bo‘ladi. An’anaviy ta’lim jarayonida barcha o‘quvchilarga bir xil yondashuv qo‘llanilishi natijasida ayrim bolalar mavzuni tez o‘zlashtirsa, boshqalari qiyinchilikka duch keladi. Sun’iy intellekt asosidagi dasturlar esa har bir o‘quvchining bilim darajasini tahlil qilib, unga mos topshiriqlarni tavsiya etadi. Bu esa o‘quvchilarning o‘z imkoniyatlariga mos ravishda bilim olishiga yordam beradi

Ta’lim samaradorligini oshirish Sun’iy intellekt texnologiyalari yordamida o‘quvchilarning bilimini tezkor baholash, xatolarini aniqlash va individual tavsiyalar berish imkoniyati yaratiladi. Natijada o‘qituvchi vaqtni tejaydi va ko‘proq tarbiyaviy hamda ijodiy faoliyat bilan shug‘ullanish imkoniga ega bo‘ladi.

Interfaol ta’lim muhitini yaratish.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun o‘yin elementlariga asoslangan ta’lim samarali hisoblanadi. Sun’iy intellekt asosidagi o‘yinlar, virtual laboratoriyalar va animatsion dasturlar darslarni qiziqarli tashkil etishga yordam beradi. Bu esa o‘quvchilarning diqqatini jamlash va bilimlarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Mustaqil ta’lim ko‘nikmalarini rivojlantirish.

Sun’iy intellekt texnologiyalari o‘quvchilarda mustaqil ishlash va o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini shakllantiradi. O‘quvchi istalgan vaqtda elektron platformalar orqali topshiriqlar bajarishi, savollariga javob olishi va bilimini mustahkamlashi mumkin.

O‘qituvchining pedagogik faoliyatidagi o‘rni.

Sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi o‘qituvchining o‘rnini kamaytirmaydi, aksincha uning pedagogik faoliyatini yangi bosqichga olib chiqadi. O‘qituvchi endilikda faqat bilim beruvchi emas, balki o‘quvchilarning faoliyatini boshqaruvchi, yo‘naltiruvchi va motivatsiya beruvchi shaxs sifatida namoyon bo‘ladi.

Pedagog quyidagi vazifalarni bajarishi zarur:

raqamli texnologiyalar bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish;

o‘quvchilarning axborot madaniyatini shakllantirish;

internet xavfsizligini tushuntirish;

sun’iy intellekt vositalaridan samarali foydalanishni o‘rgatish;

innovatsion metodlarni dars jarayoniga integratsiya qilish.

Shuningdek, o‘qituvchi o‘quvchilarning texnologiyalarga haddan tashqari bog‘lanib qolishining oldini olishi, ularning jonli muloqot va ijtimoiy faolligini qo‘llab-quvvatlashi lozim.

Sun’iy intellekt texnologiyalarining afzalliklari

Boshlang‘ich ta’limda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish bir qator afzalliklarni beradi:

1. Ta’lim sifatini oshiradi.
2. O‘quvchilarning darsga qiziqishini kuchaytiradi.
3. Individual yondashuv imkonini yaratadi.
4. O‘quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantiradi.

5. O‘qituvchining vaqtini tejaydi.

6. Tezkor baholash tizimini yaratadi.

7. Masofaviy ta’lim imkoniyatlarini kengaytiradi.

8. Raqamli kompetensiyalarni shakllantiradi.

Sun’iy intellekt texnologiyalarini ta’limga joriy etishda ayrim muammolar ham mavjud.

Jumladan:

texnik vositalarning yetishmasligi;

internet sifati pastligi;

ayrim pedagoglarning raqamli savodxonligi yetarli emasligi;

o‘quvchilarning gadjetlarga qaram bo‘lib qolishi;

axborot xavfsizligi bilan bog‘liq muammolar;

sun’iy intellektdan noto‘g‘ri foydalanish holatlari.

Shu sababli sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishda pedagogik nazorat va maqsadga yo‘naltirilgan yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi.

Kelajakda sun’iy intellekt texnologiyalari boshlang‘ich ta’lim tizimining ajralmas qismiga aylanishi kutilmoqda. Aqlli ta’lim platformalari, virtual o‘qituvchilar va adaptiv o‘quv dasturlari o‘quvchilarning individual ehtiyojlariga mos ta’limni tashkil etishga xizmat qiladi.

Shuningdek:

elektron darsliklar yanada takomillashadi;

o‘quvchilarning bilimini avtomatik monitoring qilish tizimlari rivojlanadi;

masofaviy va gibrid ta’lim imkoniyatlari kengayadi;

ta’lim jarayonida virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalaridan foydalanish ortadi.

Bu esa boshlang‘ich ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarning ijodiy va tanqidiy fikrlashini rivojlantirish hamda zamonaviy kompetensiyalarni shakllantirishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich ta’lim jarayonida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish ta’lim tizimini modernizatsiya qilishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Mazkur texnologiyalar o‘quvchilarning bilim olish faoliyatini samarali tashkil etish, individual yondashuvni ta’minlash va o‘qitish sifatini oshirish imkonini beradi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olib tashkil etilgan raqamli ta’lim muhiti ularning bilimga bo‘lgan qiziqishini oshiradi. Shu bilan birga, sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishda pedagogning roli nihoyatda muhimdir. O‘qituvchi nafaqat texnologiyalardan foydalanishni bilishi, balki ularni pedagogik maqsadga muvofiq ravishda qo‘llay olishi

zarur. Chunki texnologiya inson omilini to‘liq almashtira olmaydi. Tarbiya, ma’naviyat va insoniy qadriyatlarni shakllantirishda o‘qituvchining o‘rni doimo ustuvor bo‘lib qoladi.

Sun’iy intellekt texnologiyalari yordamida o‘quvchilarning bilim darajasini tezkor aniqlash, ularning xatolarini tahlil qilish va mos tavsiyalar berish imkoniyati yaratiladi. Natijada o‘qituvchi o‘quvchilarning bilimini chuqurroq nazorat qilish, dars jarayonini samarali tashkil etish hamda vaqtni tejash imkoniga ega bo‘ladi. Shu bilan birga, turli interfaol platformalar, elektron darsliklar, virtual o‘yinlar va aqlli dasturlar o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshirib, mustaqil fikrlash va ijodkorlik ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun vizual va o‘yin elementlariga asoslangan ta’lim samarali bo‘lgani sababli sun’iy intellekt texnologiyalari ularning bilim olish faoliyatida muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Shuningdek, sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarda raqamli savodxonlikni shakllantirishga ham yordam beradi. Hozirgi axborotlashgan jamiyatda raqamli texnologiyalar bilan ishlash ko‘nikmasi har bir inson uchun zarur kompetensiyalardan biri hisoblanadi. Shu sababli boshlang‘ich ta’lim bosqichidanoq o‘quvchilarda zamonaviy texnologiyalardan to‘g‘ri va samarali foydalanish madaniyatini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Bu esa kelajakda ularning raqobatbardosh va bilimli mutaxassis bo‘lib yetishishiga zamin yaratadi.

Biroq sun’iy intellekt texnologiyalarini ta’lim tizimiga joriy etishda ayrim muammolar ham mavjudligini inkor etib bo‘lmaydi. Jumladan, ayrim hududlarda texnik vositalarning yetarli emasligi, internet tarmog‘idagi muammolar, pedagoglarning raqamli kompetensiyalarining pastligi va o‘quvchilarning gadjetlarga haddan tashqari bog‘lanib qolishi kabi holatlar ta’lim samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishda pedagogik nazorat, maqsadga yo‘naltirilgan yondashuv va axborot xavfsizligini ta’minlash muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Sun’iy intellekt texnologiyalari o‘qituvchining o‘rnini egallamaydi, aksincha uning faoliyatini yanada takomillashtirishga yordam beradi. O‘qituvchi har doim ta’lim-tarbiya jarayonining asosiy subyekti bo‘lib qoladi. Chunki texnologiyalar bilim berishda yordamchi vosita bo‘lsa-da, o‘quvchilarda ma’naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish, ularda insoniy qadriyatlarni rivojlantirish va motivatsiya uyg‘otish faqat pedagog orqali amalga oshiriladi. Demak, zamonaviy o‘qituvchi nafaqat o‘z fanini mukammal bilishi, balki

innovatsion va raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish ko‘nikmalariga ham ega bo‘lishi lozim.

Kelajakda sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi boshlang‘ich ta’lim tizimida yangi pedagogik imkoniyatlarni yaratadi. Aqlli o‘quv platformalari, virtual yordamchilar, adaptiv ta’lim dasturlari va avtomatlashtirilgan baholash tizimlari ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, masofaviy va gibrid ta’lim shakllarining rivojlanishi o‘quvchilarning istalgan joyda va istalgan vaqtda bilim olish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Umuman olganda, boshlang‘ich ta’limda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarning bilim olish jarayonini takomillashtirish, ta’lim sifatini oshirish, o‘qituvchilarning pedagogik faoliyatini yengillashtirish va zamonaviy ta’lim muhitini yaratishda muhim omil hisoblanadi.

Shu sababli ta’lim tizimida sun’iy intellekt texnologiyalarini keng joriy etish, pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish hamda innovatsion ta’lim muhitini shakllantirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri bo‘lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR;

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni.
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
3. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent, 2017.
4. Ishmuhamedov R. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2020.
5. Azizxo‘jayeva N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent, 2018.
6. Saidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: “Moliya”, 2003.
7. Begimqulov U. Pedagogik ta’limda axborot texnologiyalaridan foydalanish asoslari. – Toshkent, 2018.
8. Abduqodirov A.A. Ta’limda axborot texnologiyalari. – Toshkent: “Fan”, 2015.
9. Qo’ysinov O. Media savodxonlik va axborot madaniyati. – Toshkent, 2021.
10. Yo’ldoshev J. Globallashuv sharoitida yoshlar tarbiyasi. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2019.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA IJTIMOIY KO‘NIKMALARNI RIVOJLANTIRISHNING AHAMIYATI

Kuvandiqova M.A.
Samarqand viloyati pedagogik mahorat markazi maktabgacha, boshlang`ich va maxsus ta`lim metodikasi kafedrasi o`qituvchisi

Tayanch so‘zlar: maktabgacha ta’lim, ijtimoiy ko‘nikma, muloqot, hamkorlik, empatiya, o‘yin, ijtimoiy-emotsional rivojlanish, tarbiyachi, oila, bola.
Ключевые слова: дошкольное образование, социальные навыки, общение, сотрудничество, эмпатия, игра, социально-эмоциональное развитие, воспитатель, семья, ребёнок.
Key words: preschool education, social skills, communication, cooperation, empathy, play, social-emotional development, educator, family, child.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishning ahamiyati, mazmuni va samarali pedagogik usullari yoritilgan. Erta yosh davrida bola tengdoshlar va kattalar bilan o‘zaro munosabatga kirishish, hamkorlik qilish, navbat kutish, his-tuyg‘ularini ifodalash va nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish kabi ijtimoiy tajribalarni egallaydi. Tadqiqotda tahlil, qiyoslash, kuzatish va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Natijalar ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishda syujetli-rolli o‘yinlar, jamoaviy topshiriqlar, ertak va hikoyalar asosida muhokama, ijobiy namuna ko‘rsatish, rag‘batlantirish hamda oila bilan hamkorlik samarali ekanini ko‘rsatdi. Maqola maktabgacha ta’lim amaliyoti uchun metodik tavsiyalar bilan boyitilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье раскрываются значение, содержание и эффективные педагогические методы развития социальных навыков у детей дошкольного возраста. В раннем возрасте ребёнок осваивает такие формы социального опыта, как взаимодействие со сверстниками и взрослыми, сотрудничество, умение ждать своей очереди, выражать эмоции и мирно разрешать конфликты. В исследовании использованы методы анализа, сопоставления, наблюдения и обобщения. Результаты показали, что сюжетно-ролевые игры, коллективные задания, обсуждение сказок и рассказов, положительный пример, поощрение и сотрудничество с семьёй являются эффективными средствами развития социальных навыков.
SUMMARY:
This article discusses the importance, content and effective pedagogical methods of developing social skills in preschool children. In early childhood, a child acquires social experience such as interacting with peers and adults, cooperating, waiting for a turn, expressing emotions and resolving conflicts peacefully. The study used analysis, comparison, observation and generalization methods. The findings show that role-play, group tasks, discussions based on fairy tales and stories, positive modelling, encouragement and family cooperation are effective tools for developing social skills. The article is supplemented with practical recommendations for preschool education.

Kirish. Maktabgacha yosh davri shaxs kamolotining eng muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Aynan shu davrda bola jamiyatda yashash qoidalarini, tengdoshlar va kattalar bilan muloqot qilish usullarini, o‘z his-tuyg‘ularini boshqarish va boshqalarning kechinmalarini tushunish malakalarini egallay boshlaydi. UNICEF ma’lumotlariga ko‘ra, erta bolalik davri keyingi ta’limiy muvaffaqiyat, sog‘lom rivojlanish va farovonlik uchun mustahkam poydevor yaratadi [1].

Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish bugungi ta’lim siyosatida dolzarb masalalardan biridir. Chunki bola jamoaga moslashishi, hamkorlikda o‘ynashi, nizoli vaziyatlarni zo‘ravonliksiz hal eta olishi, tinglay bilishi va o‘z fikrini madaniyatli ifoda qilishi kelgusidagi maktabga tayyorgarligi va shaxs sifatida kamol topishida katta ahamiyatga ega. OECD tadqiqotlarida ham ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalar o‘qishdagi natijalar, sog‘liq va hayot sifati bilan chambarchas bog‘liqligi ta’kidlanadi [2].

Maqolaning maqsadi - maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishning ahamiyatini yoritish, ularni shakllantirishning samarali usullarini ilmiy-pedagogik jihatdan asoslash hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolani tayyorlashda ilmiy adabiyotlar tahlili, qiyosiy tahlil, pedagogik kuzatish, umumlashtirish va tavsiflash metodlaridan foydalanildi. Xalqaro tashkilotlar va maktabgacha ta’lim amaliyotiga oid manbalarda ijtimoiy-emotsional rivojlanish masalalari o‘rganildi, so‘ng ular maktabgacha ta’lim amaliyoti nuqtayi nazaridan tizimlashtirildi.

Tadqiqot metodologik jihatdan bola shaxsini yaxlit rivojlantirish g‘oyasiga, faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvga hamda o‘yin orqali ta’lim konsepsiyasiga tayanadi. Bu yondashuvlar bolada ijtimoiy xulq-atvor tajribasi sun’iy emas, balki tabiiy faoliyat jarayonida shakllanishini ko‘zda tutadi.

Asosiy qism. Ijtimoiy ko‘nikmalar deganda bolaning boshqalar bilan samarali muloqotga kirishishi, hamkorlik qilishi, navbat kutishi, qoidalarga rioya etishi, o‘z his-tuyg‘ularini tanishi va boshqarishi, boshqalarning holatini anglab, unga mos munosabat bildira olishi tushuniladi. CDC tavsiyalariga ko‘ra, maktabgacha yoshdagi bolalarni birgalikdagi o‘yinlarga jalb etish ularda do‘stlik, bo‘lishish va hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantiradi [3].

Ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishning birinchi muhim usuli - syujetli-rolli o‘yinlardir. ‘Do‘kon’, ‘Mehmon kutish’, ‘Kasalxona’, ‘Bog‘cha’ kabi o‘yinlar orqali bola turli ijtimoiy rollarni bajaradi, vaziyatga mos nutqiy birliklardan foydalanadi, sheriklarini tinglash va ularga mos javob qaytarishni o‘rganadi. O‘yin jarayoni ijtimoiy tajribani egallashning tabiiy muhiti sifatida xizmat qiladi [4].

Ikkinchi samarali yo‘l - jamoaviy va juftlikdagi topshiriqlardir. Umumiy rasm chizish, qurish-yasash ishlari, kichik loyiha yoki sahna ko‘rinishi tayyorlash

jarayonida bolalar vazifani bo‘lib olish, fikr almashish, bir-biriga yordam berish va umumiy natija uchun mas’uliyatni his qilishni o‘rganadilar. Bunday faoliyat hamkorlikni amaliy tajriba sifatida shakllantiradi.

Uchinchi usul - ertak, hikoya va muhokamadan foydalanishdir. Tarbiyachi asar qahramonlari xatti-harakatlarini bolalar bilan tahlil qilsa, bolaning empatiyasi, axloqiy baholash qobiliyati va muloqot madaniyati rivojlanadi. ‘Qahramon nega xafa bo‘ldi?’, ‘Unga qanday yordam berish mumkin?’ kabi savollar bolani boshqalar hissiyotiga befarq bo‘lmaslikka o‘rgatadi.

To‘rtinchi usul - his-tuyg‘ular lug‘atini boyitishdir. NAEYC tavsiyalarida his-tuyg‘ularni nomlash, rasmlar va qo‘g‘irchoqlar orqali ularni muhokama qilish bolaga emotsiyalarni anglash va boshqarishni o‘rgatishi ko‘rsatiladi [5]. Bola ‘xursand’, ‘hafsalasi pir bo‘ldi’, ‘jahli chiqdi’, ‘hayron bo‘ldi’ kabi holatlarni farqlay olsa, tajovuzkor harakat o‘rniga so‘z bilan ifodaga ko‘proq murojaat qiladi.

Beshinchi usul - namuna ko‘rsatish va ijobiy mustahkamlashdir. Tarbiyachining salomlashishi, tinglashi, muloyim ohangda gapirishi, minnatdorchilik bildirishi bolaga bevosita ta’sir qiladi. Katta shaxsning ijobiy xulqi bola tomonidan tez o‘zlashtiriladi. Shu bilan birga, ‘Sen do‘stingga yordam berding, bu juda yaxshi’ kabi rag‘batlantirishlar kerakli xulqni mustahkamlaydi.

Oltinchi usul - oila bilan hamkorlikdir. Bog‘cha va oila talablari bir-birini to‘ldirganda, bolada ijtimoiy ko‘nikmalar barqarorroq shakllanadi. Ota-onalarga bolaning gapini bo‘lmasdan tinglash, uyda umumiy o‘yin vaqtini ko‘paytirish, kechirim so‘rash va minnatdorchilik bildirish madaniyatini ko‘rsatib borish tavsiya etiladi. UNICEF va CDC manbalarida ham mehrli, barqaror kattalar-bola munosabatlari rivojlanishning muhim omili sifatida baholanadi [1; 3].

1-jadval. Ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishning samarali usullari

Ko‘nikma	Usul	Kutiladigan natija
Muloqot	Suhbat, dialogli o‘yin, savol-javob	Tinglash va fikrni ifodalash rivojlanadi
Hamkorlik	Juftlik va jamoaviy topshiriqlar	Birgalikda ishlash va vazifa taqsimoti shakllanadi
Empatiya	Ertak va hikoyalarni muhokama qilish	Boshqalar hissiyotini anglash kuchayadi
O‘zini boshqarish	Qoidali o‘yinlar, navbat kutish	Sabr, intizom va o‘zini tutish rivojlanadi
Ijobiy xulq	Namuna ko‘rsatish va rag‘bat	Muloyim muomala va yordam berish odatga aylanadi

Natijalar va muhokama. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha ta’lim tashkilotida ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish tasodifiy emas, balki maqsadli va izchil tashkil etilgan jarayon sifatida olib borilganda samaradorlik oshadi.

Rivojlantiruvchi muhit, emotsional xavfsizlik, o‘yinli topshiriqlar, ijtimoiy vaziyatlar tahlili va ijobiy baholash tizimi birgalikda qo‘llansa, bolalarda muloqotga kirishish, hamkorlik qilish va muammoli vaziyatlarni boshqarish ko‘nikmalari sezilarli rivojlanadi.

Bunda tarbiyachining kasbiy mahorati alohida ahamiyat kasb etadi. Pedagog faqat nazorat qiluvchi emas, balki ijtimoiy tajriba tashkilotchisi sifatida namoyon bo‘lishi zarur. U bolalarni faol tinglash, sherik fikrini hurmat qilish, bahsli vaziyatda murosa topish va o‘z emotsiyalarini to‘g‘ri ifodalashga yo‘naltiradi.

Shuningdek, bolalarning individual xususiyatlari ham e’tiborga olinishi kerak. Tortinchoq yoki emotsional jihatdan sezgir bolalarga kichik guruhli faoliyat, qo‘shimcha rag‘bat va ko‘proq individual yondashuv zarur bo‘lishi mumkin. Shu sababli ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishda yagona qolip emas, differensial yondashuv muhimdir.

Xulosa. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish ularning shaxsiy kamoloti, maktabga tayyorgarligi va jamiyatga muvaffaqiyatli moslashuvi uchun zarur omildir. Ijtimoiy ko‘nikmalar bolaning muloqotga kirishishi, hamkorlik qilishi, his-tuyg‘ularini boshqarishi, empatiya ko‘rsatishi va nizolarni tinch yo‘l bilan hal eta olishini ta’minlaydi.

Tadqiqot natijalari syujetli-rolli o‘yinlar, jamoaviy topshiriqlar, ertak va hikoyalar asosida muhokama, his-tuyg‘ular lug‘atini boyitish, ijobiy namuna ko‘rsatish va oila bilan hamkorlik ushbu ko‘nikmalarni rivojlantirishda eng samarali usullar ekanini ko‘rsatdi. Demak, maktabgacha ta’lim jarayonida ijtimoiy ko‘nikmalarni kundalik mashg‘ulot va erkin faoliyatlarga tabiiy ravishda singdirish, ularni maqsadli rejalashtirish va natijalarni muntazam kuzatib borish muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. UNICEF. Early childhood development. New York: UNICEF, 2024. URL: https://www.unicef.org/early-childhood-development

2. OECD. Social and emotional skills for better lives. Paris: OECD Publishing, 2024. URL: https://www.oecd.org/en/topics/social-and-emotional-skills.html

3. Centers for Disease Control and Prevention. Positive parenting tips: Preschoolers (3-5 years old). Atlanta: CDC, 2024. URL: https://www.cdc.gov/child-development/positive-parenting-tips/preschooler-3-5-years.html

4. UNICEF. Learning social and emotional skills in pre-school. 2024. URL: https://www.unicef.org/northmacedonia/learning-social-and-emotional-skills-pre-school

5. NAEYC. Building social and emotional skills at home. Washington, DC: NAEYC, 2024. URL: https://www.naeyc.org/our-work/families/building-social-emotional-skills-at-home

6. NAEYC. The power of playful learning in the early childhood setting. Washington, DC: NAEYC, 2022. URL: https://www.naeyc.org/resources/pubs/yc/summer2022/power-playful-learning

7. O‘zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasi rasmiy portali. Ilmiy nashrlar va OAK faoliyati bo‘yicha ma’lumotlar. URL: https://oak.uz/

ТЕХНОЛОГИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Фаязова Д.Т.
преподаватель ЧГПУ, Чирчик, Узбекистан.

Tayanch so'zlar: sun'iy intellekt, professional kompetensiyalar, pedagogik ta'lim, raqamli texnologiyalar, generativ sun'iy intellekt, metodologik tayyorgarlik, ta'limning raqamli transformatsiyasi, raqamli pedagogika, raqamli savodxonlik, sun'iy intellekt etikasi.
Ключевые слова: искусственный интеллект, профессиональные компетенции, педагогическое образование, цифровые технологии, генеративный искусственный интеллект, методическая подготовка, цифровая трансформация образования, цифровая педагогика, цифровая грамотность, этика искусственного интеллекта.
Key words: artificial intelligence, professional competencies, teacher education, digital technologies, generative artificial intelligence, methodological training, digital transformation of education, digital pedagogy, digital literacy, ethics of artificial intelligence.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada kelajakdagi boshlang'ich maktab o'qituvchilarining kasbiy kompetentsiyalarini rivojlantirishda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Unda o'qituvchilarni tayyorlashning raqamli transformatsiyasidagi zamonaviy tendentsiyalar tahlil qilinadi va o'quvchilarning metodologik, fanga asoslangan, kommunikativ va tadqiqotga tayyorgarligini oshirish uchun intellektual tizimlarning imkoniyatlari o'rganiladi. Dars rejalari, o'quv materiallari, testlar va individuallashtirilgan ta'lim yo'llarini ishlab chiqishda generativ sun'iy intellektdan foydalanishga alohida e'tibor qaratiladi. Unda SIning ta'lim jarayoniga oqilona integratsiyalashuvi kelajakdagi o'qituvchilar uchun o'qitish sifatini oshirishga, ularning professional harakatchanligini rivojlantirishga va innovatsiyalarga tayyorligini oshirishga hissa qo'shishi haqida xulosa chiqariladi.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются возможности применения технологий искусственного интеллекта (ИИ) в процессе формирования профессиональных компетенций будущих учителей начальных классов. Анализируются современные тенденции цифровой трансформации педагогического образования, раскрывается потенциал интеллектуальных систем для совершенствования методической, предметной, коммуникативной и исследовательской подготовки студентов. Особое внимание уделяется использованию генеративного искусственного интеллекта при разработке конспектов уроков, дидактических материалов, тестовых заданий и индивидуальных образовательных маршрутов. Делается вывод о том, что рациональная интеграция ИИ в образовательный процесс способствует повышению качества подготовки

будущих педагогов, развитию их профессиональной мобильности и готовности к инновационной деятельности.

SUMMARY:

This article examines the potential of using artificial intelligence (AI) technologies in developing the professional competencies of future primary school teachers. It analyzes current trends in the digital transformation of teacher education and explores the potential of intelligent systems for improving students' methodological, subject-based, communicative, and research preparation. Particular attention is paid to the use of generative artificial intelligence in developing lesson plans, teaching materials, tests, and individualized educational pathways. It concludes that the rational integration of AI into the educational process contributes to improving the quality of training for future teachers, developing their professional mobility, and promoting their readiness for innovative work.

Введение. Современное общество переживает этап стремительной цифровой трансформации, затрагивающей практически все сферы человеческой деятельности, включая образование. Одним из наиболее значимых направлений развития образовательных технологий является внедрение систем искусственного интеллекта, способных анализировать большие объемы информации, генерировать образовательный контент, адаптировать обучение к индивидуальным особенностям обучающихся и оказывать интеллектуальную поддержку педагогической деятельности.

В условиях модернизации системы высшего педагогического образования особую актуальность приобретает проблема формирования профессиональных компетенций будущих учителей начальных классов. Начальная школа является фундаментальным этапом образования, где закладываются основы математической, языковой и функциональной грамотности учащихся. Поэтому современный педагог должен не только обладать глубокими предметными знаниями и методическими умениями, но и эффективно использовать цифровые инструменты для организации образовательного процесса.

Актуальность исследования обусловлена также современными квалификационными требованиями к выпускникам направления 60110400 «Начальное образование». Согласно данным требованиям будущий учитель начальных классов должен владеть современными информационно-коммуникационными технологиями, навыками поиска, обработки и анализа информации, методами научного исследования, средствами цифровой коммуникации, принципами академической честности и цифровой безопасности. В условиях стремительного развития технологий искусственного интеллекта данные требования приобретают особую значимость и требуют переосмысления содержания профессиональной подготовки будущих педагогов.

Технологии искусственного интеллекта открывают новые возможности для совершенствования подготовки будущих учителей. Они позволяют автоматизировать рутинные операции, расширять спектр учебно-методических материалов, создавать персонализированные образовательные среды и развивать исследовательские компетенции студентов.

Теоретические основы формирования профессиональных компетенций будущих педагогов.

Под профессиональными компетенциями будущего учителя начальных классов понимается интегративное качество личности, включающее систему знаний, умений, навыков, ценностных установок и опыта практической деятельности, обеспечивающих успешное выполнение профессиональных функций.

В современной педагогической литературе выделяют следующие ключевые компетенции учителя начальных классов:

- предметную;
- методическую;
- психолого-педагогическую;
- коммуникативную;
- цифровую;
- исследовательскую;
- проектную;
- рефлексивную.

Вместе с тем квалификационные требования направления 60110400 «Начальное образование» позволяют дополнительно выделить медиакомпетентность и компетентность в области цифровой безопасности как важнейшие составляющие профессиональной подготовки современного учителя. Они предполагают способность эффективно использовать цифровые образовательные ресурсы, критически оценивать информацию, соблюдать нормы академической честности и обеспечивать безопасное функционирование в цифровой образовательной среде.

Развитие цифровой компетентности в настоящее время невозможно без освоения технологий искусственного интеллекта. Более того, ИИ постепенно становится не только инструментом обучения, но и самостоятельным компонентом профессиональной культуры современного педагога.

Возможности искусственного интеллекта в подготовке будущих учителей начальных классов.

Современные интеллектуальные системы способны выполнять широкий спектр образовательных задач, существенно повышая эффективность подготовки студентов педагогических вузов.

1. Разработка учебно-методических материалов.

Системы генеративного искусственного интеллекта позволяют студентам быстро создавать:

- конспекты уроков;
- технологические карты занятий;
- презентации;
- рабочие листы;
- тестовые задания;
- математические упражнения различного уровня сложности;
- дифференцированные домашние задания.

Особую ценность представляет возможность оперативной адаптации материалов под возрастные особенности младших школьников и требования образовательных стандартов.

2. Формирование методических компетенций.

Будущие учителя могут использовать ИИ для моделирования различных педагогических ситуаций:

- объяснение нового материала;
- организация групповой работы;
- проведение рефлексии;
- разработка игровых технологий обучения;
- создание нестандартных математических задач.

Например, при изучении методики преподавания математики студент способен за несколько минут получить десятки вариантов заданий на формирование понятия числа, развитие логического мышления или закрепление навыков вычислений.

3. Индивидуализация обучения студентов.

Интеллектуальные системы анализируют уровень подготовки обучающихся и могут рекомендовать:

- дополнительные материалы;
- индивидуальные траектории обучения;
- упражнения для устранения пробелов;
- задания повышенной сложности для одаренных студентов.

Подобный подход способствует реализации принципов личностно-ориентированного образования.

4. Развитие исследовательской компетентности.

ИИ значительно облегчает научно-исследовательскую деятельность студентов:

• помогает анализировать научную литературу;

• структурирует информацию;

• предлагает варианты оформления научных статей;

• способствует генерации исследовательских гипотез;

• помогает в обработке экспериментальных данных.

При этом важным остается формирование у студентов навыков критической оценки результатов, полученных с помощью искусственного интеллекта.

5. Формирование медиакомпетентности и культуры цифровой безопасности

Одним из перспективных направлений использования технологий искусственного интеллекта является развитие медиаграмотности будущих учителей начальных классов. Интеллектуальные системы позволяют осуществлять поиск, анализ и критическую оценку образовательной информации, работать с различными источниками данных и формировать навыки безопасного поведения в цифровой среде.

Использование генеративного искусственного интеллекта требует от студентов умения проверять достоверность информации, выявлять признаки дезинформации, соблюдать требования академической честности и защиты персональных данных. Поэтому формирование медиакомпетентности становится неотъемлемой частью профессиональной подготовки будущего педагога.

Искусственный интеллект в методической подготовке будущих учителей математики начальных классов.

Особое значение технологии ИИ приобретают при изучении дисциплины «Методика преподавания математики в начальной школе».

Использование интеллектуальных систем позволяет студентам:

• составлять планы-конспекты уроков по различным темам;

• генерировать математические диктанты;

• создавать тесты с несколькими уровнями сложности;

• разрабатывать задания на развитие логического и критического мышления;

• моделировать проблемные ситуации на уроках математики;

• формировать творческие задания и проекты.

Например, при изучении темы «Дроби» студент может с помощью ИИ подготовить:

• задания на сравнение дробей;
• упражнения на нахождение части числа;
• практические задачи жизненного содержания;
• игровые математические упражнения;
• диагностические материалы для контроля знаний.

Кроме того, искусственный интеллект способствует развитию педагогического проектирования, позволяя будущему учителю быстро создавать комплексное методическое обеспечение урока.

Преимущества использования искусственного интеллекта в педагогическом образовании.

Практический опыт внедрения ИИ в образовательный процесс позволяет выделить следующие преимущества:

Преимущество	Практический результат
Экономия времени	Быстрая подготовка методических материалов
Персонализация обучения	Индивидуальные образовательные маршруты
Развитие творческого мышления	Генерация новых педагогических идей
Поддержка исследовательской деятельности	Анализ литературы и данных
Повышение цифровой грамотности	Формирование современных профессиональных навыков
Расширение методического инструментария	Создание разнообразных учебных материалов

Проблемы и риски использования искусственного интеллекта.

Несмотря на значительные преимущества, применение технологий ИИ сопровождается рядом ограничений:

• возможность генерации недостоверной информации;
• снижение самостоятельности студентов при некритичном использовании ИИ;
• вероятность формирования зависимости от интеллектуальных помощников;
• недостаточный уровень цифровой компетентности преподавателей;
• отсутствие единых методических рекомендаций по использованию ИИ в педагогическом образовании.

Поэтому одной из важнейших задач высшей школы становится формирование культуры ответственного использования искусственного интеллекта, основанной на принципах академической добросовестности и критического мышления.

Особую актуальность приобретает развитие культуры академической честности. Использование генеративных систем не должно подменять самостоятельную учебно-познавательную деятельность студентов. Будущие учителя должны обладать навыками корректного использования результатов работы искусственного интеллекта, соблюдения авторских прав, проверки достоверности информации и предотвращения плагиата.

Современные исследования свидетельствуют о необходимости перехода от традиционной модели подготовки, ориентированной исключительно на передачу знаний, к модели «компетентность - ответственность». Данный подход предполагает одновременное формирование технологической грамотности, педагогической этики и способности принимать ответственные решения при использовании интеллектуальных технологий [4].

Особое внимание должно уделяться вопросам конфиденциальности персональных данных, соблюдения принципов академической добросовестности, предупреждения алгоритмической предвзятости и сохранения ведущей роли педагога в образовательном процессе.

Современные тенденции развития искусственного интеллекта в подготовке педагогических кадров.

Анализ современных исследований позволяет выделить несколько ключевых тенденций:

1. Интеграция генеративного ИИ в образовательные платформы.

2. Разработка интеллектуальных систем сопровождения педагогической практики студентов.

3. Использование адаптивных обучающих систем для персонализации подготовки.

4. Применение аналитики больших данных для мониторинга формирования компетенций.

5. Развитие цифровых ассистентов преподавателя и студента.

6. Внедрение технологий искусственного интеллекта в разработку электронных учебников и интерактивных образовательных ресурсов.

В ближайшие годы ИИ станет неотъемлемым компонентом профессиональной подготовки будущего учителя, а владение соответствующими технологиями войдет в перечень обязательных профессиональных компетенций педагога.

Педагогические условия формирования готовности будущих учителей к использованию искусственного интеллекта.

Современный этап цифровой трансформации образования предполагает формирование у будущих педагогов не только цифровой грамотности, но и готовности эффективно интегрировать технологии искусственного интеллекта в профессиональную деятельность.

Исследования показывают, что проектирование учебных модулей оказывает непосредственное влияние на формирование готовности студентов к использованию ИИ через три взаимосвязанных этапа: технологическое обеспечение, практическое преобразование и этические ограничения [4].

На основе анализа современных научных работ можно выделить следующие педагогические условия эффективного формирования профессиональных компетенций будущих учителей начальных классов:

• интеграция технологий искусственного интеллекта в содержание профессиональной подготовки;

• увеличение доли практико-ориентированных заданий с использованием интеллектуальных сервисов;

• обеспечение междисциплинарного взаимодействия педагогических и информационных дисциплин;

• включение в содержание подготовки вопросов цифровой этики и безопасности;

• постоянное обновление учебных программ с учетом появления новых технологий генеративного искусственного интеллекта;

• развитие способности студентов к самостоятельному освоению новых цифровых инструментов;

• формирование медиаграмотности, цифровой культуры и навыков безопасного использования информационных технологий.

Реализация указанных условий обеспечивает формирование готовности будущего учителя к использованию интеллектуальных технологий как инструмента профессиональной деятельности.

Таблица 1.

Компоненты готовности будущих учителей начальных классов к использованию технологий искусственного интеллекта

Компонент готовности	Характеристика	Практическое проявление
Техническая квалификация	Владение современными интеллектуальными сервисами	Использование генеративного ИИ при подготовке учебных материалов

Компетентность применения	Способность адаптировать технологии ИИ к педагогическим задачам	Разработка конспектов уроков, тестов, презентаций
Этическая компетентность	Умение принимать ответственные решения при использовании ИИ	Соблюдение принципов академической честности и защиты данных
Способность к самообразованию	Готовность самостоятельно осваивать новые технологии	Постоянное обновление профессиональных цифровых навыков

Представленные компоненты отражают современное понимание готовности будущего педагога к работе в условиях цифровой образовательной среды и могут рассматриваться как структурные элементы формирования его профессиональных компетенций [4].

Заключение. Таким образом, технологии искусственного интеллекта обладают значительным потенциалом в формировании профессиональных компетенций будущих учителей начальных классов. Их использование способствует совершенствованию методической подготовки, развитию исследовательских навыков, повышению уровня цифровой грамотности и готовности к инновационной педагогической деятельности.

Результаты анализа квалификационных требований направления 60110400 «Начальное образование» показывают, что современные технологии искусственного интеллекта могут рассматриваться как эффективный инструмент формирования цифровой, исследовательской, методической и медиакомпетентности будущих педагогов. При этом ключевое значение приобретают вопросы цифровой безопасности, академической честности и ответственного использования интеллектуальных технологий.

Вместе с тем эффективность применения ИИ напрямую зависит от сформированности у студентов навыков критического анализа, способности оценивать достоверность получаемой информации и соблюдать нормы академической этики. Искусственный интеллект не заменяет педагога, а выступает современным интеллектуальным инструментом, расширяющим его профессиональные возможности.

Таким образом, технологии искусственного интеллекта становятся одним из ключевых факторов модернизации педагогического образования и формирования профессиональных компетенций будущих учителей начальных классов. Их эффективная интеграция предполагает создание специальных междисциплинарных модулей цифровой педагогики, объе-

диняющих изучение современных технологий, практику их применения и развитие этической ответственности будущего педагога.

В современных условиях искусственный интеллект следует рассматривать не как альтернативу учителю, а как интеллектуального помощника, расширяющего возможности профессиональной деятельности. Перспективной моделью подготовки педагогических кадров становится взаимодействие человека и интеллектуальных обучающих систем, обеспечивающее персонализацию обучения, повышение качества образования и непрерывное профессиональное развитие будущего учителя.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni. – Toshkent, 2020.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to‘g‘risidagi Farmoni.

3. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. 60110400 – Boshlang‘ich ta’lim. Malaka talablari. – Toshkent, 2025.

4. Чэнь Иминь. Подготовка будущих учителей к использованию искусственного интеллекта: сравнительный анализ учебных программ России и Китая // Концепт. – 2025.

5. Беспалько В. П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. - М.: Педагогика, 2020.

6. Табишев Т. А., Хачетлова С. М. Использование технологий искусственного интеллекта в профессиональной деятельности учителя начальных классов // Бизнес. Образование. Право. – 2025. – № 4(73).

7. Зеер Э. Ф. Компетентностный подход к модернизации профессионального образования // Высшее образование в России. - 2021. - № 4.

8. Полат Е. С. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. - М.: Академия, 2022.

9. Роберт И. В. Теория и методика информатизации образования. - М.: ИИО РАО, 2021.

10. Хуторской А. В. Ключевые компетенции как компонент личностно ориентированного образования // Народное образование. - 2020. - № 2.

11. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. - Paris: UNESCO, 2023.

12. OECD. Digital Education Outlook 2023: Towards an Effective Digital Education Ecosystem. - Paris: OECD Publishing, 2023.

13. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. - Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.

14. Luckin R. Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education for the 21st Century. - London: UCL Institute of Education Press, 2018.

15. Блинов В. И., Сергеев И. С., Есенина Е. Ю. Цифровая дидактика: теория и практика. - М.: Перо, 2023.

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ РЕШЕНИЮ ПРОСТЫХ ТЕКСТОВЫХ ЗАДАЧ В 3 КЛАССЕ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ В КОНТЕКСТЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ УЧЕБНОЙ ПРОГРАММЫ

Сулейманова И.И.
студентка группы БОТ-23/5 (2-ОТМ) факультета
Начальное образование ЧГПУ
Каримова Ш.Ш.
студентка группы БОТ-23/5 (2-ОТМ) факультета
Начальное образование ЧГПУ
Фаязова Д. Т.
Научный руководитель
преподаватель ЧГПУ, Чирчик, Узбекистан.

Tayanch so'zlar: matematika o'qitish metodlari, Milliy o'quv dasturi, oddiy matnli masalalar, grafik modellashtirish, funktsional bog'liqliklar.
Ключевые слова: методика преподавания математики, Национальная учебная программа, простые текстовые задачи, графическое моделирование, функциональные зависимости.
Key words: mathematics teaching methodology, National Curriculum, simple word problems, graphical modeling, functional dependencies.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasining "Milliy o'quv dasturi" Milliy o'quv dasturi doirasida uchinchi sinf boshlang'ich maktab o'quvchilariga oddiy so'zli masalalarni o'qitishning ilmiy va metodologik asoslari o'rganiladi. Amaldagi "Matematika" darsligidan foydalanib, masalalar tipologiyasining mazmunli tahlili o'tkaziladi, infografik va grafik modellashtirishning o'quvchilar bilimidagi formalizmni yengish omili sifatidagi ustuvor roli asoslanadi. Boshlang'ich maktab o'quvchilarida asosiy matematik kompetensiyalar va funksional savodxonlikni rivojlantirishga qaratilgan masalalarni yechishga bosqichma-bosqich yondashuv tasvirlangan.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются научно-методические основы обучения решению простых текстовых задач учащихся третьего класса начальной школы в рамках реализации Национальной учебной программы Республики Узбекистан, «Миллий укув дастур». На основе дествующего учебника «Математика» осуществлен содержательный анализ типологии задач, обоснована приоритетная роль инфографического и графического моделирования, как фактора преодоления формализма в знаниях учащихся. Описана поэтапная технология работы над задачей, направленная на развитие базовых математических компетенций и функциональной грамотности младших школьников.

SUMMARY:
The article examines the scientific and methodological foundations of teaching third-grade primary school students how to solve simple word problems within the framework of implementing the National Curriculum of the Republic of Uzbekistan ("Milliy o‘quv dasturi"). Based on the current "Mathematics" textbook, a substantial analysis of problem typology is carried out, and the priority role of infographic and graphical modeling is substantiated as a factor in overcoming formalism in students' knowledge. A step-by-step problem-solving technology aimed at developing core mathematical competencies and functional literacy of primary school students is described.

Введение. Модернизация системы начального образования Республики Узбекистан и внедрение Национальной учебной программы "Milliy o‘quv dasturi" выдвигают новые требования к формированию функциональной и математической грамотности учащихся [1]. Современный этап начального математического образования переориентирован с репродуктивного усвоения вычислительных алгоритмов на развитие вариативного, логического и абстрактного мышления. Важнейшим инструментом и интегральным показателем успешности этого процесса традиционно выступает текстовая задача.

В третьем классе начальной школы методика работы над простой текстовой задачей, решаемой в одно арифметическое действие, претерпевает качественную трансформацию. Если на пропедевтическом этапе (1–2 классы) простая задача служила преимущественно средством раскрытия конкретного смысла арифметических действий и основывалась на предметно-манипулятивной деятельности, то в 3 классе её дидактическая роль существенно усложняется. Простая задача переходит в категорию **базового структурного модуля**, на основе которого конструируются многошаговые составные математические структуры [3].

Более того, именно в этот период простая задача становится основным средством эмпирического познания и фиксации функциональных зависимостей между величинами (в процессах купли-продажи, работы, измерения массы, расхода и времени).

Актуальность данного исследования обусловлена необходимостью теоретического обоснования и когнитивного анализа методических подходов к обучению решению простых задач в условиях трёхкомпонентной структуры современного учебника «Математика» для 3 класса [2]. Научная новизна работы заключается в раскрытии преемственных связей между текстовым содержанием задач и инфографическим моделированием как фактором развития логического мышления младших школьников в контексте реализации современных образовательных стандартов.

Типология и специфика простых задач в учебном материале 3 класса. Сквозной содержательно-методический анализ учебника «Математика» для 3 класса позволяет утверждать, что авторами реализован принцип концентрического и спиралевидного усложнения текстовых задач. Простые задачи распределены по трём доминирующим группам, каждая из которых направлена на формирование специфических умственных действий и новообразований:

- *Задачи на пропорциональные величины и процессы (функциональные зависимости).*

Данная группа задач вводится преимущественно в 1-й и 2-й частях учебника и выступает мощным дидактическим стимулом развития понятийного аппарата [2]. Сюжетный компонент задач максимально приближен к социальному и бытовому опыту ребёнка (бытовые расчёты, покупки, организация школьного пространства, конструирование). Методическая специфика заключается в одновременном введении троек взаимосвязанных величин, характеризующих определённый процесс [3]:

1. Процесс купли-продажи**:** «Цена-Количество-Стоимость». Специфика обучения здесь требует четкого разграничения понятий «цена» и «стоимость», которые в обыденной речи младших школьников часто синонимизируются.

2. Процесс работы и производства**:** «Производительность-Время работы -Работа.

3. Задачи на нахождение общей массы и ёмкости**:** «Масса/ёмкость одного предмета (сосуда)- Количество предметов- Общая масса/ёмкость».

В 3-й части учебника эти зависимости экстраполируются на простейшие задачи, подготавливающие к изучению элементов движения «Скорость - Время-Расстояние». Математическая суть обучения этим задачам в 3 классе - переход от эмпирического угадывания действия к осознанному оперированию формулами вида:

$$C = a \cdot b; \qquad a = C : b; \qquad b = C : a.$$

• *Задачи на нахождение доли числа и числа по его известной доле*. Эта группа простых задач знаменует собой фундаментальный шаг в математическом развитии учащихся третьего класса — переход от целых чисел к дробным представлениям. В рамках учебного материала задачи делятся на два взаимно-обратных типа:

1. Нахождение доли числа $\left(\frac{1}{n}\right.$ от числа m$\left.\right)$: Ученик должен осознать, что для нахождения доли необходимо целое разделить на равные части (m : n).

2. Нахождение числа по его доле $\left(\right.$если $\frac{1}{n}$ числа a$\left.\right)$: Данный тип требует абстрактного осмысления того, что целое состоит из n частей, каждая из которых равна a, следовательно, применяется действие умножения $(a \cdot n)$.

Методическая трудность этих задач заключается в преодолении формализма: учащиеся часто путают, когда число нужно делить на знаменатель, а когда умножать. Программа 3 класса решает эту проблему посредством обязательного графического сопровождения [4].

• *Задачи на кратное и разностное сравнение величин.* Если в предыдущих классах преобладали задачи на разностное сравнение: «На сколько больше/меньше?», то в 3 классе приоритет переходит к кратному сравнению: «Во сколько раз больше/меньше?». Особое методическое значение в учебнике придаётся задачам в **косвенной форме,** например: «У брата 15 тетрадей, что в 3 раза больше, чем у сестры. Сколько тетрадей у сестры?». Косвенная форма требует от учащихся третьего класса психологической перестройки и совершения ментального «разворота» логики: слово «больше» сигнализирует о необходимости выполнения действия деления [2].

Сочетанию сравнения с внетабличным умножением и делением в пределах 100, что повышает вычислительную культуру учащихся параллельно с развитием логики.

Методический анализ графических моделей и наглядности в действующем учебнике.

Действующий учебник математики для 3 класса реализуют концепцию визуализации математических абстракций [2]. В методической структуре учебного материала прослеживается целенаправленный отказ от традиционных громоздких текстовых кратких записей, которые зачастую заучивались учащимися механически, без глубокого понимания семантики текста. На смену им приходит *инфографическое моделирование*, трансформирующее вербальный сюжет в наглядную знаково-символическую форму.

В рамках учебного материала 3 класса доминируют два вида графических моделей:

1. *Функционально-табличная модель*. Этот вид моделирования является сквозным для первой и второй частей учебника при изучении процессов купли-продажи, работы и изменения массы. Таблица в 3 классе выступает не просто способом фиксации данных, а детерминированной матрицей, визуализирующей функциональную зависимость. Расположение величин в строгой последовательности позволяет учащимся третьего класса наглядно зафиксировать структуру прямо пропорциональной зависимости. При этом пустая ячейка таблицы автоматически сигнализирует о характере искомого компонента. Работа с таблицей развивает способность к абстрагированию от конкретного сюжета и концентрирует внимание на математической сущности процесса: нахождении целого (произведения) или одной из его равных частей (множителя).

2. *Схематический линейный чертеж*. Отрезок как графический эквивалент величины масштабно используется во 2-й и 3-й частях учебника при введении понятия долей и изучении кратного сравнения [2].

При вычислении долей: отрезок демонстрирует геометрическую интерпретацию деления целого на равные части. Визуализируя, что $\frac{1}{3}$ часть — это один из трех равных отрезков, объединенных в один общий, учащийся избавляется от путаницы между действиями умножения и деления.

При кратном сравнении: использование двух параллельных отрезков разной длины позволяет наглядно показать, сколько раз меньший отрезок «укладывается» в большем. Это нивелирует типичную ошибку учащихся третьего класса, связанную с подменой кратного сравнения «во сколько раз», разностным «на сколько».

Поэтапная технология работы над простой текстовой задачей в 3 классе.

Для преодоления вычислительного формализма и формирования устойчивого навыка осмысленного решения задач, автором предлагается детализированная четырехэтапная технология, адаптированная под структуру современных учебных программ [1].

Этап 1. Семантический анализ и критическое чтение текста. Цель этапа — деконструкция текста, отделение математической основы от сюжетного контекста. В 3 классе, учитывая усложнение синтаксических конструкций в учебниках, особое внимание уделяется семантике слов-маркеров: «что в 2 раза больше», «каждая часть», «одинаковые». Эффективен прием «Понятийного вычёркивания» - учащимся предлагается прочитать задачу и назвать только те слова, без которых математический смысл задачи исчезнет.

Этап 2. Перевод вербальной модели в графическую (Собственно моделирование). Учащиеся под руководством учителя (или самостоятельно в парах) осуществляют перевод текста на язык графики. Выбор модели (таблица или отрезок) определяется самим типом текстовой задачи, как это заложено в структуре учебника [2]. Сначала фиксируются известные постоянные или переменные величины, затем условным знаком «?» обозначается область искомого.

Этап 3. Логическое обоснование, выбор действия и вычисление. На данном этапе ученик совершает переход от графической модели к математической формуле. В 3 классе критически важно требовать от учащихся развернутого вербального обоснования: «Мне известна общая масса всех ящиков и масса одного ящика. Чтобы найти количество ящиков, нужно общую массу разделить на массу одного ящика, так как количество — это число равных долей в целом».

Этап 4. Верификация, рефлексия и конструирование взаимно-обратных структур. Данный этап является высшей точкой работы над задачей в 3 классе и напрямую подготавливает учащихся к восприятию составных задач. На основе решенной задачи из учебника учащиеся перестраивают таблицу или чертеж, превращая полученный ответ в известное данное, а одно из условий — в новое искомое. Данное ментальное упражнение развивает обратимость мышления и гибкость познавательных процессов.

Система использования графических моделей при обучении решению задач на пропорциональные величины в 3 классе.

Практическая реализация обновленного содержания математического образования в 3 классе требует от учителя систематического применения знаково-символических средств. Рассмотрим ведущие типы простых текстовых задач на пропорциональные величины, представленные в учебнике «Математика» для 3 класса, и методику работы с графическими моделями к ним [2].

1. *Задачи на процессы купли-продажи : Цена — Количество — Стоимость.* Данный тип задач вводится на начальных этапах изучения внетабличного и табличного умножения и деления. Взаимосвязь величин базируется на понимании стоимости как целого, состоящего из равных частей (аддитивная концепция умножения).

Пример задачи из учебного материала: «Для уроков изобразительного искусства купили несколько одинаковых наборов кистей. Цена одного набора составляет 8 000 сумов. За всю покупку заплатили 24 000 сумов. Сколько наборов кистей было куплено?»

Методическое описание графической модели (Функциональная таблица): Для деконструкции текста задачи учитель организует заполнение трехкомпонентной таблицы. Модель жестко фиксирует позиции величин, где первый столбец — это характеристика единичного объекта - Цена, второй — мера множественности - Количество, третий — интегральный результат – Стоимость [4]

Цена за набор	Количество	Стоимость
8 000 сум	? шт.	24 000 сум

Методический анализ модели: Визуализация данных в табличной форме позволяет третьеклассникам актуализировать схему взаимосвязи компонентов умножения. Учащиеся определяют, что «Цена» выступает в роли известного множителя, «Количество» — в роли неизвестного множителя, а «Стоимость» - в роли произведения. Формируется логическое суждение: «Чтобы найти количество предметов, необходимо общую стоимость разделить на цену одного предмета, так как мы ищем число равных долей (по 8 000 сумов) в общем целом (24 000 сумов)».

Математическая запись: 24 000 : 8 000 = 3 (шт)

2. *Задачи на процессы работы и производства: Производительность — Время работы - Общий объём работы.* Задачи данного класса характеризуются более высоким уровнем абстракции, поскольку понятия производительности и объема работы сложнее поддаются предметной визуализации, чем материальные объекты купли-продажи.

Пример задачи из учебного материала: «Швейный цех выпускает одинаковые детские костюмы. За один час работы мастера изготавливают 6 костюмов (производительность). Сколько всего костюмов сошьет цех за рабочую смену, которая длится 7 часов?»

Методическое описание графической модели (Комбинированная модель: Таблица и Отрезок): При работе с данным сюжетом во второй части учебного комплекса эффективен переход от табличной фиксации к линейному графическому моделированию (схематическому чертежу), который помогает визуализировать непрерывность временного процесса [5].

Шаг 1. Табличная фиксация:

Выработка за 1 час (производительность)	Время работы	Общий объём работы
6 кост.	7 ч.	? кост.

Шаг 2. Построение схемы из отрезков: Учитель предлагает смоделировать временной отрезок. Чертится общий отрезок, символизирующий всё время работы (7 часов). Он разбивается на 7 равных долей (частей). Над каждой частью фиксируется число 6 (выработка за каждый час).

Методический анализ модели: Линейная схема наглядно демонстрирует учащимся операцию многократного увеличения (повторения) величины. Третьеклассник видит, что число 6 повторяется слагаемым 7 раз. Это исключает механическое угадывание действия и подводит к выводу формулы общего объема работы:

Общий объем = Производительность · Время.

Математическая запись: 6 · 7 = 42 (кост.).

3. Задачи на процессы расхода и массы: Масса одного предмета — Количество предметов — Общая масса. Задачи на нахождение массы и емкости (встречающиеся в частности в 3-й части учебника при изучении единиц измерения «килограмм» и «грамм») требуют от учащихся четкого разграничения понятий массы единичного объекта и совокупной массы группы объектов.

Пример задачи из учебного материала: «На склад привезли 5 одинаковых ящиков с сухофруктами. Общая масса всех ящиков составляет 45 кг. Какова масса одного такого ящика с сухофруктами?».

Методическое описание графической модели: Моделирование осуществляется через классическую матричную структуру, где фокус внимания смещается на нахождение значения единичной доли [5].

Масса 1 ящика	Количество ящиков	Общая масса
? кг	5 ящ.	45 кг

Методический анализ модели: В данном случае графическая модель ориентирует мышление ребенка на операцию деления на равные части. Общая масса (45 кг) распределяется поровну между 5 элементами структуры. Ученик формулирует правило: «Чтобы найти массу одного предмета, необходимо общую массу разделить на количество предметов, так как мы делим целое на равные части». Математическая запись: 45 : 5 = 9 (кг).

Заключение. Методическая система обучения решению простых текстовых задач в 3 классе, заложенная в современном трехкомпонентном учебном комплексе в соответствии с Национальной учебной программой, направлена на глубокую интеллектуализацию процесса обучения [1]. Простая задача больше не рассматривается дидактикой как элементарный тренажер для отработки навыков устного счета. Она выступает фундаментальным гносеологическим звеном, связывающим реальный мир с миром математических абстракций.
Освоение третьеклассниками графического и табличного моделирования, понимание функциональных зависимостей между пропорциональными величинами и умение конструировать взаимно-обратные задачи обеспечивают прочный когнитивный фундамент. Это гарантирует успешность последующего перехода младших школьников к деконструкции и решению многошаговых составных задач на заключительном этапе начального математического образования.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «Об утверждении Национальной учебной программы общего среднего образования» - «Milliy o‘quv dasturi». – Ташкент, 2021.

2. Репьёва, И. В. Математика. 3 класс: Учебник для средних общеобразовательных школ с русским языком обучения./ Ташкент/Novda Edutainment, 2023.

3. З.Г. Таджиева Методика преподавания математики: учебник по направлению бакалавриата 5141600- «начальное образование и спортивно-воспитательная работа» / МВ и ССО РУз, Таш. гос. пед. ун-т им. Низами. — Т.: Турон-Икбол, 2011. — 336 с.

4. Бантова, М. А. Методика преподавания математики в начальных классах / М. А. Бантова, Г. В. Бельтюкова. – М.: Просвещение, 2020.

5. Истомина, Н. Б. Методика обучения математике в начальных классах: Развивающее обучение / Н. Б. Истомина. – М.: Академия, 2018.

6. Целищева, И. И. Моделирование текстовых задач в начальной школе / И. И. Целищева // Начальная школа. – 2019. – № 5. – С. 34–39.

7. Шадрина, И. В. Обучение решению текстовых задач в начальных классах / И. В. Шадрина. – М.: Школьная Пресса, 2021.

DEVELOPING DIVERGENT THINKING IN PRESCHOOL CHILDREN

Xolmatova D.Sh.
Master's student in Preschool and Primary Education at Chirchik State Pedagogical University (Uzbekistan)

Tayanch so'zlar: ijodkorlik, o'yin faoliyati, bolaning rivojlanishi, tasavvur, maktabgacha ta'lim, o'zbek an'anaviy o'yinlari.
Ключевые слова: творчество, игровая деятельность, развитие ребенка, воображение, дошкольное образование, узбекские традиционные игры.
Key words: creativity, play activity, child development, imagination, preschool education, Uzbek traditional games.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada maktabgacha va boshlang'ich maktab yoshidagi o'zbek bolalarida ijodkorlikni rivojlantirishda o'yin faoliyatining ahamiyati o'rganiladi. O'zbekiston ta'limini modernizatsiya qilish sharoitida ijodkorlik kelajakdagi muvaffaqiyat uchun muhim ko'nikma sifatida tobora ko'proq e'tirof etilmoqda. Bolalar uchun tabiiy va yoqimli faoliyat bo'lgan o'yin tasavvur, muammolarni hal qilish, muloqot va ijtimoiy-emotsional kompetentsiyani rivojlantirishning asosiy mexanizmi bo'lib xizmat qiladi. Maqolada an'anaviy o'zbek o'yinlari zamonaviy pedagogik usullar bilan birgalikda ijodiy fikrlashni qanday samarali ravishda oshirishi mumkinligi o'rganiladi. Shuningdek, unda o'qituvchining roli, madaniy o'rganish muhiti va ijodkorlikni qo'llab-quvvatlovchi qadriyatlar muhokama qilinadi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматривается важность игровых занятий в развитии творческих способностей у узбекских детей дошкольного и младшего школьного возраста. В контексте модернизации образования в Узбекистане креативность все чаще признается жизненно важным навыком для будущего успеха. Игра, естественное и приятное занятие для детей, служит ключевым механизмом развития воображения, навыков решения проблем, коммуникативных способностей и социально-эмоциональной компетентности. В статье исследуется, как традиционные узбекские игры в сочетании с современными педагогическими методами могут эффективно способствовать развитию творческого мышления. Также обсуждаются роль учителя, культурная среда обучения и ценности, поддерживающие креативность.
SUMMARY:
This article examines the importance of play activities in the development of creativity among Uzbek children in preschool and early school stages. In the context of Uzbekistan's educational modernization, creativity is increasingly recognized as a vital skill for future success. Play, a natural and enjoyable activity for children, serves as a key mechanism for developing imagination, problem solving, communication, and social-emotional competence. The paper explores how

traditional Uzbek games together with modern pedagogical methods can effectively enhance creative thinking. It also discusses the teacher's role, the cultural learning environment, and the values that support creativity.

Introduction: The rapid social and technological development of Uzbekistan demands a generation equipped with creativity, independent thinking, and practical skills. According to the State Curriculum for Preschool Education, play activity is one of the most effective forms of learning and development during early childhood. Play encourages children to freely express their ideas, interact with others, and explore the world through imagination.

In Uzbek culture, play has always been an essential part of growing up. Traditional games like "Chillak," "Arqon tortish," "Aql topish," and "Topishmoq o'yinlari" not only entertain but also enhance physical coordination, quick thinking, and cooperative behavior. When adapted to educational settings, such games become powerful tools for creative learning.

The integration of play-based learning in Uzbekistan's modern educational system reflects an understanding that creativity cannot be taught by instruction alone-it grows through experience, exploration, and emotional engagement.

Main Body. Theoretical Foundations of Play and Creativity. According to leading educational theorists such as Vygotsky and Piaget, play provides a cognitive and emotional space in which children experiment, imagine, and construct meaning. In this process, creativity emerges naturally. For Uzbek educators, this means creating an environment that balances national traditions with modern learning strategies. Creativity is not merely drawing or crafting something new—it also involves the ability to think differently, solve problems, and adapt to new situations. Play encourages these abilities by allowing children to simulate real-life scenarios, make decisions, and take imaginative risks.

The Role of Play in the Development of Creative Thinking. In the preschool environment, play leads to advancements in four main areas of creativity:

- ► Imagination – Pretend play allows children to visualize alternative realities, characters, and outcomes.
- ► Problem-solving – Constructive games help children find creative answers when faced with challenges.
- ► Social communication – Group play builds negotiation and teamwork skills, essential for collective creativity.
- ► Emotional regulation – Through play, children express emotions safely, reducing anxiety and boosting confidence.

Creative play is a developmental process that enhances cognitive, emotional, and social abilities through imagination and interactive activities. It stimulates imagination by improving visualization and creativity, while strengthening

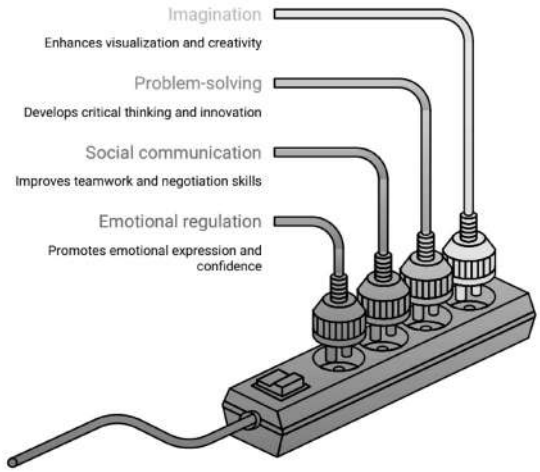

Figure 1. The Cognitive and Social Benefits of Creative Play

problem-solving skills through critical thinking and innovation. Creative play also develops social communication by encouraging teamwork, cooperation, and negotiation among individuals. In addition, it supports emotional regulation by promoting self-expression, confidence, and emotional awareness. The interconnected structure in the illustration symbolizes how these abilities function together as part of holistic human development. Overall, creative play is an essential mechanism for fostering adaptive thinking, emotional intelligence, and effective social interaction in educational and social environments.

For example, when children play "market" or "school," they simulate adult life, experiment with roles, and invent solutions-all of which build creative thinking.

Play-Based Methods in Uzbek Preschool Education. Uzbek educators have begun to incorporate play-based learning into official curriculum. The Republican Center for Preschool Education encourages teachers to use role-playing, story-based games, and project play. These promote curiosity, initiative, and self-expression.

Blending traditional Uzbek games with modern educational technologies also expands opportunities for creativity. For instance:

- "Aql topish" (riddle-solving) develops logical and linguistic creativity.
- "Doira o'yini" (circle games) encourage coordination and group harmony.
- "O'yinlar asosida ertak yaratish" (creating stories through play) combines storytelling with imaginative art skills.

These activities help maintain cultural identity while promoting creative development in line with 21st-century competencies.

The Educator's Role in Supporting Creativity through Play.Teachers must serve not as instructors, but as creative facilitators. Their task is to design an environment rich in sensory materials—blocks, paints, puppets, and real-world objects—that stimulate curiosity. Instead of giving ready-made answers, teachers should ask thought-provoking questions such as: "How else could we build this?" or "What might happen if we change this rule?" In Uzbekistan, ongoing teacher-

training programs emphasize interactive methods, storytelling, and reflective play observation. This shift from discipline-centered to child-centered teaching reflects a broader transformation in the national education philosophy.

Challenges and Future Perspectives. Despite progress, several barriers remain. In some rural areas, kindergartens lack sufficient resources for creative play materials or teacher training. Parental expectations often focus more on early academic skills than on creative development. Nevertheless, with state support and an increasing understanding of creativity's role in human capital formation, attitudes are changing. Collaborations among parents, teachers, and local cultural institutions can further enrich children's experiences through community games, folk art projects, and creative exhibitions. Future advancements in digital learning tools—such as interactive storytelling apps in the Uzbek language-can also bridge tradition and innovation.

Literature Review: The concept of developing creativity through play has been widely studied both internationally and within Uzbekistan. Scholars agree that play serves as a core mechanism for nurturing cognitive, social, and emotional growth—key dimensions of creativity in children.

Research in child psychology and pedagogy identifies play as an essential developmental activity rather than a leisure pursuit. According to Vygotsky (1978), play creates a unique "zone of proximal development" where imagination leads to higher mental processes. Through symbolic roles and creative expression, children internalize cultural meanings and develop independent thinking. Similarly, Piaget (1962) emphasizes that play allows children to reconstruct real-life experiences and form abstract operations through active experimentation.

International studies, such as those by Berk (2018) and Sawyer (2011), highlight that play improves problem-solving, divergent thinking, and innovation. They argue that creativity emerges when children are encouraged to experiment with materials, narratives, and relationships in a flexible environment. Torrance (1974) supports this idea through his creative thinking tests, demonstrating that play-based learning enhances fluency, originality, and elaboration in children's thought processes.

In the Uzbek context, recent research mirrors these global findings while emphasizing the cultural role of traditional play. Khodjieva (2021) notes that national games provide an emotional and social framework that strengthens creative behavior through shared experience, cooperation, and cultural symbolism. Bozorova (2023) and Yuldasheva (2019) explain that integrating folk games—such as "Chillak," "Topishmoq," and "Aql topish"-into early education helps children connect imagination with moral and communal values. These forms

of play not only build creative and cognitive abilities but also sustain heritage transmission among the younger generation.

Uzbek authors such as Abdullayeva (2022) and Rustamova (2020) explore the relationship between pedagogical guidance and creativity. They observe that when teachers act as facilitators—encouraging open-ended tasks and problem-based games-children demonstrate greater creative initiative and confidence. Their findings align with global authors like Guilford (1967), who views creativity as a multidimensional process requiring both intellectual and motivational components.

Furthermore, the State Curriculum for Preschool Education of the Republic of Uzbekistan (2023) highlights creativity as one of the primary competencies to be cultivated during early childhood. It calls for increased use of play-based and project-oriented learning methods that integrate cognitive and cultural development.

Results and Analysis. The study of children's creativity development through play activities in the Uzbek context demonstrates that structured and unstructured play both significantly influence creative growth. Observations and teacher feedback from several preschool groups in Tashkent, Samarkand, and regional centers reveal clear patterns of improvement in imagination, communication, and problem-solving abilities when play is integrated into daily learning routines.

1. Improvement of Imaginative Thinking. Children who regularly engaged in role-playing and story-based games showed a noticeable increase in imaginative expression. They began to invent their own scenarios, use alternative materials creatively (for example, turning sticks into "magic wands" or boxes into "houses"), and demonstrate flexible thinking when faced with challenges during play. This reflects Vygotsky's idea that play acts as a "zone of proximal development," enabling higher mental processes to emerge through imagination and social interaction.

2. Enhancement of Communication and Collaboration Skills. Games that required teamwork-such as "Arqon tortish" (tug-of-war) or "Doira o'yinlari" (circle games)-fostered cooperative behavior, turn-taking, and leadership skills. Children learned to express ideas verbally and nonverbally, negotiate rules, and listen to others. Teachers reported that shy children became more confident and verbally active after consistent engagement in group play.

3. Development of Problem-Solving and Critical Thinking. Creative construction games (e.g., building with cubes, designing craft projects, or solving riddles like "Topishmoq") encouraged children to find multiple solutions rather than one correct answer. This led to a measurable increase in divergent thinking-an essential component of creativity. Teachers observed that students who were given

the freedom to experiment showed stronger initiative and perseverance when facing new challenges.

4. Influence of Traditional Games on Creativity.Traditional Uzbek games provided a culturally familiar and emotionally rich context for creative learning. They helped children connect imagination with national identity, cooperative values, and respect for others. The integration of folk elements such as songs, rhythm, and movement made the creative process more culturally resonant and joyful.

Figure 2. Inventuncle's Creative Play Model for Child Development

5. Teacher's Role in Supporting Outcomes. Analysis showed that groups where teachers participated actively in children's play and encouraged questioning achieved higher creative outcomes. Teachers who allowed flexible rules and child-led initiatives saw stronger engagement and innovative behavior compared to those maintaining a rigid, instructive approach. This confirms the importance of teacher facilitation as a meaningful factor in creativity development.

The Inventuncle's Creative Play Model is an educational concept illustrating how play activities stimulate children's cognitive, emotional, and social development. The model emphasizes imagination, construction, nature exploration, music, questioning, and free play as interconnected pathways to creativity. Through playful experiences, children strengthen problem-solving abilities, critical thinking, emotional expression, communication skills, and self-confidence. The central character, "Inventuncle," symbolizes guidance, curiosity, and innovation, encouraging children to transform ordinary experiences into creative discoveries. This model highlights that creativity is not an isolated talent, but a developmental process nurtured through interactive, exploratory, and enjoyable activities within supportive learning and family environments.

Conclusion: The study highlights that play activities are a powerful and natural means of developing creativity in children within the Uzbek educational context. Through play, children learn to imagine, explore, communicate, and solve problems independently. Both traditional and modern forms of play serve as significant tools for nurturing flexible, innovative, and emotionally balanced personalities.

Integrating play into early education in Uzbekistan aligns with national priorities for fostering critical and creative thinking skills as part of comprehensive child development. Traditional Uzbek games provide a strong cultural foundation, reinforcing values such as cooperation, respect, and collective engagement, while modern pedagogical approaches introduce open-ended inquiry and experimentation.

The results show that when play is guided by supportive teachers and embedded in a stimulating environment, children exhibit higher levels of curiosity, confidence, and creative expression. Therefore, creativity development through play should be recognized not as an optional classroom activity, but as a fundamental educational strategy to prepare children for future learning and participation in a rapidly changing world.

In conclusion, combining national traditions with innovative educational methods ensures that Uzbek children grow into creative thinkers who can contribute meaningfully to the cultural and intellectual advancement of the country.

LITERATURE:

1. Abdullayeva Z. (2022). Bolalar ijodkorligini rivojlantirishda o‘yin faoliyatining o‘rni. Toshkent: O‘zbekiston pedagogika nashriyoti.

2. Alimova N. (2021). The role of play in early childhood development: Uzbek preschools’ experience. Journal of Preschool Education Studies, 4(2), 55–63.

3. Bekmuratova G. (2020). O‘yin texnologiyalari orqali bolalarda mustaqil fikrlashni shakllantirish. Samarqand davlat universiteti ilmiy to‘plami, 3, 87–93.

4. Berk L. E. (2018). Child Development (10th ed.). Boston: Pearson Education.

5. Bozorova D. (2023). Integrating national games into preschool education to foster creativity. Talim va Tarbiya Jurnali, 2(5), 42–50.

6. Guilford J. P. (1967). The Nature of Human Intelligence. New York: McGraw-Hill.

7. Khodjieva F. (2021). Maktabgacha yoshdagi bolalarda kreativ tafakkurni rivojlantirishning psixologik asoslari. Toshkent: TSPU Press.

8. Piaget J. (1962). Play, Dreams and Imitation in Childhood. New York: Norton.

9. Rustamova, N. (2020). O‘yin faoliyati orqali bolalar kompetensiyalarini shakllantirish. O‘zbekiston Pedagogika Axborotnomasi, 1(4), 23–29.

10. Sawyer R. K. (2011). Explaining Creativity: The Science of Human Innovation (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.

11. Bahadirovich R. B. (2026). Emotional Capital Loss and Educational Vulnerability in Transnational Families. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 51, 106-112.

12. Torrance E. P. (1974). Torrance Tests of Creative Thinking. Lexington, MA: Personnel Press.

13. Vygotsky L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press.

14. Yuldasheva N. (2019). Milliy qadriyatlar asosida bolalar ijodkorligini shakllantirish. Buxoro davlat universiteti ilmiy ishlari, 7(2), 115–121.

15. Uzbek Ministry of Preschool and School Education. (2023). State Curriculum for Preschool Education of the Republic of Uzbekistan. Tashkent: Ministry Press.

NURTURING EMOTIONAL SENSITIVITY IN PRESCHOOL CHILDREN THROUGH PLAY ACTIVITIES

Xolmatova D.Sh.
Master's student in Preschool and Primary Education at Chirchik State Pedagogical University (Uzbekistan)

Tayanch so'zlar: empatiya, maktabgacha yoshdagi bolalar, hissiy rivojlanish, sotsializatsiya, maktabgacha ta'lim, O'zbekiston, axloqiy tarbiya, hissiy intellekt, rolli o'yinlar, oilaviy ta'lim, prososial xulq-atvor.
Ключевые слова: эмпатия, дети дошкольного возраста, эмоциональное развитие, социализация, дошкольное образование, Узбекистан, нравственное воспитание, эмоциональный интеллект, ролевые игры, семейное воспитание, просоциальное поведение.
Key words: empathy, preschool children, emotional development, socialization, preschool education, Uzbekistan, moral upbringing, emotional intelligence, role-playing games, family education, prosocial behavior.

РЕЗЮМЕ:
Maktabgacha yoshdagi bolalarda empatiyani rivojlantirish ijtimoiylashuv, hissiy intellekt va prososial xulq-atvorning asosiy asoslaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy O'zbekiston sharoitida yosh bolalar o'rtasida axloqiy tarbiya va shaxslararo muloqotni mustahkamlash muhim pedagogik va psixologik vazifaga aylandi. Ushbu maqolada o'zbek ijtimoiy-madaniy muhitida maktabgacha yoshdagi bolalarda empatiya ko'nikmalarini rivojlantirishning samarali usullari ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda oilaviy tarbiya, maktabgacha ta'lim muassasalari, milliy qadriyatlar, rolli o'yinlar, hikoya qilish, hamkorlikdagi faoliyat va hissiy muloqotning empatik xatti-harakatlarni rivojlantirishdagi roli ta'kidlangan. Maqolada shuningdek, bolalarning hissiy sezgirligi va boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish qobiliyatini shakllantirishda o'qituvchilar va ota-onalarning ta'siri tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, madaniy jihatdan moslashtirilgan pedagogik yondashuvlar O'zbekistondagi maktabgacha yoshdagi bolalar o'rtasida empatiya va ijobiy ijtimoiy o'zaro ta'sirni shakllantirishga sezilarli darajada hissa qo'shadi.
РЕЗЮМЕ:
Развитие эмпатии у детей дошкольного возраста считается одной из ключевых основ социализации, эмоционального интеллекта и просоциального поведения. В контексте современного Узбекистана укрепление нравственного воспитания и межличностной коммуникации среди детей младшего возраста стало важной педагогической и психологической задачей. В данной статье рассматриваются эффективные методы развития навыков эмпатии у детей дошкольного возраста в узбекской социокультурной среде. Исследование подчеркивает роль семейного воспитания, дошкольных образовательных учреждений, национальных ценностей, ролевых игр, рассказывания историй, совместной деятельности и эмоциональной коммуникации в формировании эмпатического поведения. В статье также анализируется

влияние воспитателей и родителей на формирование у детей эмоциональной отзывчивости и способности понимать чувства других. Результаты показывают, что культурно адаптированные педагогические подходы вносят значительный вклад в формирование эмпатии и позитивного социального взаимодействия у детей дошкольного возраста в Узбекистане.

SUMMARY:

The development of empathy in preschool children is considered one of the key foundations of socialization, emotional intelligence, and prosocial behavior. In the context of modern Uzbekistan, strengthening moral education and interpersonal communication among young children has become an important pedagogical and psychological task. This article examines effective methods for developing empathy skills in preschool-aged children within the Uzbek sociocultural environment. The study highlights the role of family upbringing, preschool educational institutions, national values, role-playing games, storytelling, cooperative activities, and emotional communication in fostering empathic behavior. The article also analyzes the influence of educators and parents in shaping children's emotional responsiveness and ability to understand others' feelings. The findings suggest that culturally adapted pedagogical approaches significantly contribute to the formation of empathy and positive social interaction among preschool children in Uzbekistan.

Introduction. Empathy is the ability to understand, share, and respond appropriately to the emotions and experiences of others. It plays a crucial role in the psychological and social development of children, particularly during the preschool period, when emotional sensitivity and interpersonal communication skills rapidly evolve. Researchers in developmental psychology emphasize that empathy serves as a foundation for cooperation, tolerance, kindness, and conflict resolution in later stages of life.

In recent years, the educational reforms implemented in Uzbekistan have increasingly emphasized the importance of holistic child development, including emotional and moral education. Preschool educational institutions are expected not only to provide cognitive knowledge but also to nurture socially responsible and emotionally competent individuals. Within this framework, developing empathy skills among preschool children has become a significant pedagogical priority.

The Uzbek cultural context provides unique opportunities for empathy development through traditional values such as respect for elders, hospitality, collectivism, mutual assistance, and compassion. National folklore, fairy tales, family traditions, and community-based interactions serve as important mechanisms for transmitting emotional and ethical norms to children. However, rapid urbanization, digitalization, and changing family structures have also introduced challenges that may limit children's direct emotional communication and social experiences.

Preschool children learn empathy primarily through observation, imitation, and interactive experiences. Therefore, educators and parents play a central role in organizing emotionally supportive environments. Methods such as

role-playing activities, storytelling, collaborative games, artistic expression, and guided emotional discussions are particularly effective in helping children recognize and respond to the feelings of others.

This article aims to analyze practical and culturally relevant methods for developing empathy skills in preschool children in the Uzbek context. It also seeks to identify the pedagogical conditions necessary for promoting emotional responsiveness and prosocial behavior in early childhood education.

Literature Review. The issue of empathy development in preschool children has increased increasing attention in contemporary pedagogical and psychological research. Empathy is widely recognized as a fundamental component of emotional intelligence, social adaptation, and prosocial behavior. International and Uzbek scholars emphasize that early childhood represents a critical period for the formation of emotional responsiveness, cooperation, and interpersonal sensitivity.

Early theoretical foundations of empathy development were established by scholars such as Daniel Goleman, who discussed that emotional intelligence, including empathy, significantly influences children's future social success and behavioral adjustment. Modern preschool pedagogy increasingly integrates emotional learning into educational practice through Social and Emotional Learning (SEL) frameworks.

Recent international studies have demonstrated a strong relationship between empathy and preschool children's social adaptation. Simon and Nader-Grosbois (2021) found that cognitive and affective empathy positively influence children's communication skills, peer relationships, and emotional adjustment in preschool environments. Similarly, Soliman et al. (2021) concluded that structured SEL programs improve empathy, prosocial behavior, and coping skills among preschoolers through interactive and experiential learning methods.

Research conducted in the field of preschool emotional education also highlights the importance of role-playing and socio-dramatic games. Uzbek researchers Tulyaganova and Botirova (2025) emphasized that pretend play contributes significantly to emotional regulation, communication skills, and social interaction among preschool children. According to their findings, role-playing activities enable children to understand the feelings and perspectives of others, thereby strengthening empathic behavior.

In the context of Uzbekistan, scholarly attention toward emotional intelligence and empathy development has increased particularly after the educational reforms aimed at modernizing preschool education. The "Concept for the Development of Preschool Education until 2030," adopted by the

Cabinet of Ministers in 2020, emphasizes child-centered approaches, emotional well-being, and social competence as essential components of early childhood education.

Uzbek pedagogical studies increasingly focus on adapting international emotional development methodologies to local sociocultural conditions. Abduxamidova (2025) analyzed methods for diagnosing emotional intelligence in preschool children and argued that Uzbek preschool education still relies mainly on observation and teacher evaluation rather than standardized emotional assessment tools. The author also stressed the need to integrate empathy-focused pedagogical practices into preschool curriculum.

Several Uzbek scholars have examined the relationship between empathy and national-cultural values. Baybaeva (2022) noted that traditional Uzbek family upbringing, collective social relations, respect for elders, and mutual assistance create favorable conditions for the development of empathy in early childhood. Likewise, Kholmirzaeva (2023) emphasized that educators' emotional competence directly influences children's communicative behavior and emotional responsiveness in preschool institutions.

Another important direction in the literature concerns the use of creative and artistic methods for emotional development. Sharipova (2022) investigative art therapy practices in preschool education and concluded that storytelling, drawing, music, and dramatization positively affect children's emotional awareness and empathic interaction. International studies also support the effectiveness of art-based and play-centered methods in strengthening emotional competence among preschoolers.

Despite the growing number of studies, several gaps remain in Uzbek preschool pedagogy. First, there is limited empirical research specifically focused on empathy as an independent psychological construct. Second, many studies of emotional address intelligence generally without providing concrete methodologies for empathy assessment and development. Third, insufficient attention has been paid to integrating national traditions, folklore, and family-based educational practices into empathy-oriented preschool programs.

Therefore, the existing literature demonstrates that empathy development in preschool children is both a psychological and pedagogical necessity. At the same time, the Uzbek context requires culturally adapted approaches that combine international SEL practices with national educational values and traditional child-rearing principles.

Results and analysis. The analysis of existing pedagogical practices and theoretical studies demonstrates that the development of empathy skills in

preschool children significantly improves their emotional responsiveness, communication abilities, and social adaptation. In the Uzbek preschool education context, empathy-oriented activities showed positive effects on children's interpersonal behavior, cooperation, and emotional expression.

The findings indicate that preschool children who regularly participated in role-playing games, storytelling sessions, collaborative activities, and emotional dialogue exercises demonstrated higher levels of prosocial behavior compared to children exposed only to traditional instructional methods. These children were more likely to help peers, express sympathy, share materials, and resolve conflicts peacefully.

This colorful infographic presents eight practical and engaging methods to help preschool children develop empathy skills. Through role-playing, children act out real-life situations and learn to understand others' feelings. Storytelling with books and fairy tales enables children to recognize different emotions and perspectives. Emotion conversations teach them to name, express, and understand various feelings using visual aids like emoji cards. Cooperative activities encourage teamwork, caring, and mutual support among peers. Adults modeling positive and kind behavior allows children to learn empathy by observation. Art and creative expression through drawing, music, and drama provide outlets for emotional understanding. Real-life daily situations offer opportunities to practice kindness and compassion. Finally, strong family involvement and open communication greatly strengthen children's empathetic abilities. Empathy grows when children learn to understand feelings, show

kindness, help others, respect differences, and build meaningful relationships. These methods support healthy emotional and social development.

One of the most effective methods identified in the Uzbek preschool environment was role-playing based on family and community situations. Activities reflecting traditional Uzbek social interactions — such as hospitality, respect for elders, helping younger children, and collective celebration rituals — enabled children to better understand emotional experiences and social responsibilities. Such culturally familiar scenarios increased children's emotional engagement and behavioral imitation.

The analysis also revealed that storytelling and national fairy tales had a strong influence on empathy formation. Uzbek folk tales emphasizing kindness, generosity, justice, and compassion encouraged children to emotionally identify with positive characters. Educators reported that children frequently discussed characters' feelings and attempted to evaluate actions from moral and emotional perspectives after storytelling sessions.

Another important result concerns the role of educators and parents. Preschool groups in which teachers maintained emotionally supportive communication environments showed noticeably better emotional interaction among children. Positive teacher behavior — including active listening, emotional encouragement, and conflict mediation — served as a behavioral model for preschoolers. Similarly, family involvement strengthened the continuity of empathy development outside educational institutions.

The study further showed that cooperative games and group-based creative activities contributed to the formation of emotional sensitivity and peer support skills. Children engaged in collective drawing, music, dramatization, and team-based tasks developed stronger communication patterns and greater awareness of others' emotional states.

However, the analysis also identified several limitations within the Uzbek preschool system. First, empathy development activities are often implemented inconsistently and depend heavily on individual educator initiative rather than standardized educational programs. Second, many preschool teachers possess limited methodological training regarding emotional intelligence and empathy-focused instruction. Third, excessive emphasis on academic preparation in some preschool institutions reduces the time allocated for emotional and social development activities.

Digitalization and increased screen exposure among young children were also identified as emerging challenges. Reduced face-to-face interaction and decreased participation in traditional social games may negatively affect

emotional communication and empathic responsiveness in preschool-age children.

Overall, the results confirm that empathy development in preschool children is more effective when educational methods are culturally adapted and integrated with Uzbek national values, family traditions, and collective social practices. The combination of emotional communication, role-playing, storytelling, cooperative activities, and supportive adult interaction creates favorable conditions for strengthening empathy skills during early childhood.

Conclusion. The development of empathy skills in preschool children represents an essential component of emotional, social, and moral education. The findings of this study demonstrate that empathy significantly influences children's communication abilities, prosocial behavior, emotional regulation, and successful social adaptation. In the preschool period, children actively learn to recognize emotions, understand the feelings of others, and build interpersonal relationships through observation, imitation, and interactive experiences.

The analysis confirms that culturally adapted pedagogical approaches are especially effective in the Uzbek context. National traditions, family values, collective social relations, folklore, and community-based interactions create favorable conditions for nurturing empathy among preschool children. Methods such as role-playing games, storytelling, cooperative activities, dramatization, emotional discussions, and creative group tasks contribute positively to the formation of emotional responsiveness and compassionate behavior.

The study also highlights the decisive role of educators and parents in empathy development. Emotionally supportive communication, positive behavioral modeling, and consistent encouragement of kindness and cooperation strengthen children's empathic capacities both inside and outside preschool institutions. At the same time, insufficient methodological preparation of teachers and the growing influence of digitalization remain important challenges for preschool emotional education in Uzbekistan.

Therefore, preschool education systems should integrate empathy-oriented methodologies into educational programs more systematically. Teacher training programs should include practical instruction on emotional intelligence and social-emotional learning strategies. In addition, greater cooperation between families and preschool institutions is necessary to ensure continuity in children's emotional development.

In conclusion, empathy development in preschool children should be regarded not only as a psychological process but also as a strategic pedagogical

objective that contributes to the formation of socially responsible, emotionally competent, and morally mature individuals in Uzbek society.

LITERATURE:

1. Daniel Goleman (1995). Emotional Intelligence. New York: Bantam Books.
2. Martin L. Hoffman (2000). Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice. Cambridge University Press.
3. Jean Piaget (1965). The Moral Judgment of the Child. New York: Free Press.
4. Lev Vygotsky (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.
5. Nancy Eisenberg & Fabes, R. A. (1998). Prosocial development. In W. Damon (Ed.), Handbook of Child Psychology. New York: Wiley.
6. Simon, R., & Nader-Grosbois, N. (2021). Preschoolers' empathy profiles and social adjustment. European Journal of Developmental Psychology, 18(5), 715–730.
7. Soliman M., Peachey A., & Ghazal H. (2021). Enhancing empathy in preschoolers through social-emotional learning activities. Early Childhood Education Journal, 49(4), 589–601.
8. Bahadirovich R. B. (2026). Emotional Capital Loss and Educational Vulnerability in Transnational Families. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 51, 106-112.
9. Hyson M. (2004). The Emotional Development of Young Children: Building an Emotion-Centered Curriculum. Teachers College Press.
10. Berk L. E. (2013). Child Development (9th ed.). Boston: Pearson Education.
11. Tulyaganova D., & Botirova, M. (2025). The role of socio-dramatic games in preschool emotional development. European International Journal of Pedagogics, 5(2), 44–49.
12. Abduxamidova N. (2025). Methods for diagnosing emotional intelligence in preschool children in Uzbekistan. Innovative Science and Technology Journal, 3(1), 55–61.
13. Baybaeva M. (2022). National values and emotional upbringing in Uzbek families. Uzbek Journal of Pedagogical Studies, 7(3), 112–118.
14. Sharipova G. (2022). Art therapy methods in preschool education and emotional development. Pedagogical Sciences Review, 4(6), 88–94.
15. UNESCO (2020). Social and Emotional Learning for Early Childhood Education. Paris: UNESCO Publishing.

СУЎРЕТЛЕЎ ӨНЕРИ ҲӘМ МУЗЫКА

SURXONDARYO VILOYATIDA CHOLG‘U IJROCHILIGI SAN’ATINING RIVOJLANISHI

Nazarov X.A.
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
“Maktabgacha ta’lim” kafedrasi o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: san’at, musiqa, madaniyat, cholg‘u, folklor, iste’dod, g‘ijjak, nay, chang, dutor, qashqar rubobi, afg‘on rubobi.
Ключевые слова: искусство, музыка, культура, музыкальные инструменты, фольклор, талант, гиджак, флейта, чанг, дутор, кашкар рубоби, афганский рубоби.
Key words: art, music, culture, instrument, folklore, talent, gijjak, pipe, chang, dutor, Kashgar rubobi, Afghan rubobi.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada “Surxondaryo viloyatida cholg‘u ijrochiligi san’atining rivojlanishi” mavzusi bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borildi va yetarlicha ma’lumotlar berildi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье проведено научное исследование по теме «Развитие исполнительства на музыкальных инструментах в Сурхандарьинской области» и предоставлено достаточно информации.
SUMMARY:
In this article, scientific research was carried out on the topic "Development of musical instrument performance in Surkhandarya region" and sufficient information was provided.

O‘zbekistonning chekka viloyatlaridan bo‘lmish Surxondaryoning markazi Termiz shahrida musiqa bilim yurtining tashkil etilishi XX asrning ikkinchi yarmiga to‘g‘ri keladi. 1961-yilda tashkil etilgan musiqa bilim yurtiga Toshkent davlat konservatoriyasining xalq cholg‘u bo‘limining qashqar rubobi bo‘yicha bitirgan buxorolik Muhammadi Islomovich Muhammadiev direktor etib tayinlandi. U musiqa bilim yurtini tashkil etish va iste’dodli yosh mutaxassislar bilan ta’minlashda ko‘p mashaqqatlar ila jonbozlik ko‘rsata boshladi. Bunday qiyin vaziyatlarda yosh mutaxassis ustozi Ashot Ivanovich Petrosyans maslahatlariga quloq tutar, uning o‘gitlariga amal qilar edi: - “Sen shahar aylan, ko‘p odam yig‘ilib turgan joylarga rubobing bilan bor va senga qiziqib qaragan kishi kim bo‘lishidan qat’iy nazar unga

sozingda chiroyli asarlar chalib ber. Ko‘rasan yosh bo‘lsa o‘zi, keksa bo‘lsa bolasini yetaklab keladi va natijada sen maqsadingga erishasan”.

Muhammadi Muhammadiev xuddi shunday qildi. Begona shaharda doim o‘z cholg‘usini yonida olib yurdi va birinchi shogirdlarini tasodifan jamoat joylarida uchratdi. U direktorlik vazifasi bilan bir qatorda qashqar rubobi sinfini olib borgan. Surxondaryoda qashqar rubobi sinfini tashkil etgan va uning rivojlanishiga munosib hissasini qo‘shgan mutaxassis pedagog hisoblanadi.

O‘sha davrda Termiz musiqa bilim yurtiga yo‘llanma orqali kelgan yoki direktor Muhammadi Muhammadiyev tomonidan chaqirtirilgan mutaxassis pedagoglar fortepiano sinfi, xor dirijyorligi, xalq cholg‘ularining g‘ijjak, nay, chang, dutor va ma’lum vaqt o‘tgach rubob prima, bayan sinflarini tashkil etdilar. Shunday mutaxassis pedagoglardan biri Abdurahmon Zavqiyev xalq cholg‘ulari orkestri sinfini tashkil etdi va sakkiz yil mobaynida ham naychi mutaxassis, ham orkestr rahbari sifatida faoliyat ko‘rsatdi. 1972-yili Toshkent shahrida o‘tkazilgan “Marhabo talantlar” festivalida Abdurahmon Zavqiyev rahbarligidagi xalq cholg‘ulari orkestri jamoasi faol ishtirok etib faxrli birinchi o‘rinni qo‘lga kiritdi.

Keyinchalik Termiz musiqa bilim yurtiga buxorolik g‘ijjakchi sozanda, ustoz murabbiy Amin Karimovich Karimov rahbarlik qildi. U ham Termiz musiqa bilim yurtida ijrochilik yo‘nalishlarini kengaytirish maqsadida skripka sinfini tashkil etdi. Bu sinfni yosh o‘qituvchi Baxromov Farrux Anvarovich boshqardi, ammo sharoit taqozosi bilan qisqa vaqt ichida boshqa shaharga ko‘chib ketdi. Natijada skripka sinfi o‘z faoliyatini to‘xtatdi va Surxondaryo viloyatida bu musiqiy cholg‘usi bo‘yicha mutaxassislar yetishmasligi mavjud. Bunday eng zarur bo‘lgan musiqiy cholg‘uning yetishmasligi orkestr sinflarining ijrosi talab darajasida emasligiga sabab bo‘lmoqda.

Shunday qiyin vaziyatlarda ham o‘z maqsadidan voz kechmagan xalq cholg‘ulari orkestrlari sinflarida mehnat qilgan fidoyi murabbiylar mavjud bo‘lgan. Masalan, Amin Karimov o‘tgan asrning 70-yillarida g‘ijjak sinfini yo‘lga qo‘ygan. Musiqa bilim yurtida xalq cholg‘ulari orkestri rahbarligini olib borgan va shu bilan birga Surxondaryo viloyati musiqali drama teatrida orkestr jamoasini tashkil qilgan. Asli buxorolik bu ustoz murabbiy Surxondaryo musiqa madaniyatiga munosib hissa qo‘shgan shaxslardan biri hisoblanadi. U ko‘p yillar Surxondaryo viloyati Mannon Uyg‘ur nomidagi musiqali drama teatri direktori va orkestr rahbari, qariyb 10 yildan ziyodroq vaqt mobaynida Termiz musiqa bilim yurti direktori vazifasida faoliyat ko‘rsatgan.

Surxondaryo viloyatida ilk bor afg‘on rubobi sinfining ochilishiga sababchi bo‘lgan yana bir ustoz pedagog Klara Abdurasulovna Mardayevadir. Dastlab musiqa bilim yurtida qashqar rubobida tahsil olgan, Toshkent davlat konservatoriyasida esa ustoz murabbiy G‘ulomqodir Ergashevdan afg‘on rubobi sinfida tahsil oldi.

U talabalik davrida xalq cholg‘ulari orkestriga qatnashib, tajribali, jonkuyar ustozi A.I.Petrosyans harakatlarini zimdan kuzatar va ustoz malakasini sinchiklab o‘rganib orkestr mashg‘ulotlariga kun sayin mehr qo‘yardi. U 1978-yilda o‘qishni bitirib Termizga qaytdi, afg‘on rubobdan birinchi o‘qituvchilik faoliyatini va xalq cholg‘ulari orkestri sinfini boshqardi. Klara Mardayeva avvaliga bir qator qiyinchiliklarga duch keldi. Orkestr mashg‘ulotlari uchun mo‘ljallangan sinfning yo‘qligi, ijro uchun muhim sanalgan ba’zi bir sozlarning tanqisligi kabi kamchiliklar yosh pedagogni bir muddatga esankiratib qo‘ydi. Ammo u maqsadidan voz kechmadi. Goh ochiq havoda, gohi sport maydonida ochiq darslar tashkil etdi. Orkestrning bas guruhiga rubobchi sozandalarni jalb etish bilan barcha muammolarni hal etdi. Orkestr repertuarini A.I.Petrosyans, M.Liviyev kabi ustozlarining asarlari bilan boyitdi.

Klara Mardayeva talabalik davrlaridanoq juda faol, a’lochi va yaxshi tashkilotchi edi. Uning bu xislatlari pedagogik mahoratida juda asqotdi. Afg‘on rubobi sinfini qisqa vaqt ichida yo‘lga qo‘ydi va ko‘p ovozli ansambllar tashkil etdi. Uning shogirdlari viloyatdagi barcha tadbir va konsertlarda o‘z asarlari bilan ishtirok etishib olqishlarga sazovor bo‘lishgan.

Bir necha shogirdlari Respublika yosh ijrochilar ko‘rik-tanlovlarida ishtirok etishgan, oliy dargohlarda o‘qishlarini davom ettirish baxtiga muyassar bo‘lishgan. Shulardan Hakim Mamatqulov, Abdug‘ani Samadov, Adolat Mamatova, Orif Xakimovlar shular jumlasidandir.

Termiz musiqa bilim yurtida xalq cholg‘ulari orkestrini boshqargan mutaxassis pedagoglardan yana biri Xo‘jamberdiev Xamza Nazarovichdir. U Toshkent davlat konservatoriyasida nay mutaxassisligi bo‘yicha ta’lim olgan, shu bilan birga cholg‘ulashtirish va dirijyorlik sir-asrorlarini puxta o‘rganganligi bois orkestr sinfini bemalol boshqardi. Orkestrda yaxshi jaranglamagan xalq cholg‘ulari ijrosi o‘rnini puflama cholg‘ular goboy va klarnet bilan to‘ldirdi. Shu bilan bir qatorda bir necha asarlarni orkestr imkoniyatini hisobga olgan holda cholg‘ularga moslashtirdi shulardan: S.Pirov “Gulshan”, “Surxondaryomsan” va boshqalar.

Keyinchalik yana bir malakali mutaxassis ustoz Normurod Mirzayevich Bakarov xalq cholg‘ulari sinfini boshqardi. U iste’dodli sozanda, pedagogik mahorati yuksak murabbiy sifatida tanilgan, talabalik davrida O‘zbekiston teleradiokompaniyasi qoshidagi D.Zokirov nomli xalq cholg‘ulari orkestrida qashqar rubobi sozandasi bo‘lib ishlagan.

N.Bakarov orkestr jamoasini kengaytirish va ijro sifatini yaxshilashni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ydi. Shu sabab avval ishni o‘rta qobiliyatli o‘quvchilardan kichik orkestr tashkil qilish bilan boshladi, so‘ngra katta orkestr ijrochilari safini kengaytirdi. Orkestrga quyi registr ohanglarini beradigan sozlar qo‘shdi. N.Bakarov talabalar orkestri ijro sifatini yaxshilash bilan cheklanib qolmadi, balki

orkestr repertuarini boyitishga harakat qildi. Q.Komilovning “Yoshlar syuitasi”, M.Bafoevning “Bayram marshi” va shunga o‘xshash faqat orkestr ijrosi uchun mo‘ljallangan asarlar ustida ishlab, madaniyat uylari, musiqa maktablari, musiqa bilim yurti hisobot konsertlarida muvaffaqiyatli chiqishlar qildi.

Termiz musiqa bilim yurti xalq cholg‘ulari orkestrining ravnaq topishi uchun bir qancha ustoz o‘qituvchilar imkoni yetguncha mehnat qildilar. Ularning barchasi oliy dargohlarda yetuk mutaxassislar qo‘lida ta’lim olishgan tajribali sozandalardir. Baxtiyor Haqberdiev orkestr sozandasi sifatida, Maxmud Gulliyev orkestr rahbari, Adolat Mamatova orkestr rahbari sifatida faoliyat olib borishgan. Ayniqsa, Sabohat Alimova orkestr rahbari bo‘lgan yillarda orkestr ijodi yanada gullab yashnadi. “Navro‘z sadolari” ko‘p ovozli ansambllar va orkestrlar festivalida ishtirok etib, ikki marta uchinchi darajali diplom bilan taqdirlangan.

Ammo shunga qaramay, orkestr rahbarlari doim noqulay vaziyatlarga duch kelishardi. Ba’zan cholg‘ularning torlari yetishmasa, ba’zida talab darajasidagi musiqiy cholg‘ularning yo‘qligi, gohida orkestrning asosiy poydevori sanalmish baslar guruhining kamligi pand berardi. Bu ham yetmagandek, viloyatda musiqiy cholg‘ularni ta’mirlovchi ustalarning yo‘qligi, bo‘lsa ham chang kabi murakkab cholg‘ularni ta’mirlay olmasligi va ba’zi cholg‘ular simlarini viloyatdan topib bo‘lmasligi ahvolni yanada jiddiylashtirardi. Hech kimga sir emas, Surxon vohasi markaz shaharlardan ancha olis hududda joylashgan. Bizdan fidoyilik, izlanish, doimiy ijod kerak bo‘ladi va har qanday sharoitda ham markaz hududlar bilan uzilmas aloqada bo‘lishimiz lozim.

Xulosa o‘rnida shuni aytmoqchimizki, xalqimizga cholg‘ularimizni targ‘ibot qilish uchun yaxshi mutaxassislarga, xalq cholg‘ularini ta’mirlash uchun malakali ustalarga ehtiyoj mavjud. Ma’lumingizki, ko‘p ovozli orkestrda kontrabas yoki dutor bas cholg‘ularining o‘rnini hech bir soz ijrosi to‘ldira olmaydi. Shu bois xalq cholg‘ulari orkestrining ijro sifatini yaxshilash uchun esa sifatli bas cholg‘ulari va uning ijrochilari ham bo‘lishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti I.A.Karimovning “ Yuksak ma’naviyat yengilmas kuch” asaridan.

2. Internet saytlari: O’zbekiston Respublikasi prezidenti Shavkat Mirziyoyev Miromonovichning “O’zbekistonni rivojlantirish bo’yicha harakatlar strategiyasi” http//uzavtoyul.uz

3. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2019-yil 19-mart kuni yoshlarga e’tiborni kuchaytirish masalalariga bag’ishlangan videoselektor yig’lishidan http/uzembassy.kz

4. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo’q T. “Sharq” nashryoti-matbaa konsern bosh tahririyati 1998. -32-bet.

5. Musurmonova O. Ma’naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996. – B. 5-6.

6. Musiqa. 6-sinf uchun darslik. Begmatov S., Mamirov Q., Mansurov A., Karimova D., Ro‘ziev I. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 2001. – B. 13-17.

СОЦИАЛЛЫҚ ПЕДАГОГИКА

ER JETPEGENLERGE BAYLANISLI JINAYIY JUWAPKERSHILIKTIŃ ÓZINE TÁN QÁSIYETLERI

Tilewov E.
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı docenti, pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD)

Tayanch so'zlar: voyaga yetmaganlar jinoyati, voyaga yetmaganlar jinoyati, jinoyat, jinoiy javobgarlik, aqldan ozish, jinoyat sabablari, jazo, yengillashtiruvchi holatlar.
Ключевые слова: преступность несовершеннолетних, преступность несовершеннолетних, преступление, уголовно-правовая ответственность, невменяемость, причины преступления, наказание, смягчающие обстоятельства.
Key words: juvenile delinquency, crime, criminal law, insanity, causes of crime, punishment, mitigating circumstances.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada voyaga yetmaganlarga nisbatan jinoiy javobgarlikning xususiyatlari, ularning oldini olish masalalari va jinoiy-huquqiy oqibatlari tahlil qilinadi.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируются особенности уголовной ответственности в отношении несовершеннолетних, вопросы их предупреждения и уголовно-правовые последствия.
SUMMARY:
The article analyzes the specific characteristics of criminal liability for minors, issues of their prevention, and criminal-legal consequences.

Jámiyette huqıqıy tártipti támiyinlew, puqaralardıń huqıqları menen erkinliklerin qorǵaw, ásirese, jas áwladtı nızamǵa húrmet, sociallıq juwapkershilik hám huqıqıy mádeniyat ruwxında tárbiyalaw hár qanday huqıqıy demokratiyalıq mámlekettiń tiykarǵı wazıypalarınan biri bolıp esaplanadı. Usı kóz qarastan, jas óspirimler jınayatshılıǵı máselesi tek ǵana jınayat huqıqı tarawınıń emes, al pedagogika, psixologiya, sociologiya, kriminologiya hám huqıqbuzarlıqlar profilaktikası sistemasınıń da áhmiyetli izertlew obekti bolıp esaplanadı.

Jas óspirimler tárepinen islenip atırǵan jınayatlar óziniń sociallıq qáwipliligi menen birge, keleshek áwlad táǵdiri, jámiyettiń ruwxıy-ádep-ikramlılıq ortalıǵı hám huqıqıy turaqlılıǵına tikkeley tásir kórsetedi. Sebebi, óspirimlik dáwirinde

shaxstıń sanası, dúnya qarası, minez-qulqı hám sociallıq qatnasıqlarga bolgan kóz qarası qáliplesip baradı. Sol sebepli er jetpegen shaxs tárepinen islengen jınayatqa tek jazalaw kóz qarasınan emes, al onı qayta tárbiyalaw, jámiyetke beyimlestiriw, jámiyetlik qáwipli minez-qulıq sebeplerin saplastırıw kóz qarasınan qatnas jasaw zárúr.

Jas óspirimlerge baylanıslı jınayıy juwapkershilik máselesi jınayat huqıqınıń eń názik hám sociallıq jaqtan áhmiyetli institutlarınan biri bolıp esaplanadı. Sebebi, er jetpegen shaxs tárepinen jınayat islengende mámleket bir waqıttıń ózinde eki wazıypanı orınlawı kerek boladı: birinshiden, jınayat islegen shaxsqa nızamlı hám ádalatlı huqıqıy tásir ilajın qollanıw; ekinshiden, ele tolıq sociallıq hám ruwxıy jaqtan qáliplespegen shaxstıń keleshekte salamat turmısqa qaytıwı, tárbiyalanıwı hám jámiyetke paydalı puqara sıpatında kamalǵa keliwi ushın imkaniyat jaratıw. Sol sebepli jas óspirimlerge baylanıslı jınayıy juwapkershilik ulıwma jınayıy juwapkershilikten bir qatar áhmiyetli ózgeshelikleri menen parıq qıladı.

Jınayat huqıqı teoriyasında jınayıy juwapkershilik degende shaxstıń jınayat nızamı menen qadaǵan etilgen sociallıq qáwipli qılmıstı ayıplı túrde islegenligi ushın mámleket atınan ayıplanıwı hám ogan jınayıy-huqıqıy tásir sharaları qollanılıwı túsiniledi. Biraq er jetpegenlerdiń jınayıy juwapkershiliginde bul túsinik tek ǵana jazalaw mazmunı menen sheklenbeydi. Onda tárbiyalıq tásir, qayta sociallastırıw, jınayatqa alıp kelgen sebeplerdi saplastırıw hám balanıń huqıqların qorǵaw sıyaqlı maqsetler ayrıqsha áhmiyetke iye.

Ózbekstan Respublikası Jınayat kodeksinde jınayıy juwapkershiliktiń ulıwma tiykarları hám er jetpegenlerge qollanılatuǵın arnawlı qaǵıydalar belgilengen. Jınayat kodeksiniń 17-statyasına bola, jınayat islegenine shekem on altı jasqa tolǵan, aqılı pútin fizikalıq shaxslar jınayıy juwapkershilikke tartıladı. Sonıń menen birge, ayırım awır hám jámiyetlik qáwipi joqarı qılmıslar ushın jınayıy juwapkershilik jası tómenirek belgileniwi múmkin. Bul jaǵday er jetpegen shaxstıń hár qanday huqıqbuzarlıǵı jınayat esaplanbaytuǵının, jınayıy juwapkershilik tek ǵana nızamda belgilengen jas hám basqa shártler bar bolǵanda júzege keletuǵının kórsetedi.

Jınayat islegenine shekem on altı jasqa tolgan, aqılı pútin fizikalıq shaxslar juwapkershilikke tartıladı.

Jınayat islegenine shekem on tórt jasqa tolǵan shaxslar Jınayat kodeksi 97, 98, 104 - 106, 118, 119-statyaları, 1261-statyasınıń tórtinshi - segizinshi bólimleri, 137, 164 - 166, 169-statyaları, 173-statyasınıń ekinshi hám úshinshi bólimleri, 220, 222, 247, 252, 263, 267, 271-statyaları, 277-statyasınıń ekinshi

hám úshinshi bólimlerinde názerde tutılǵan jınayatlar ushın juwapkershilikke tartıladı.

Jınayat kodeksiniń 122, 123, 1251-statyalarında, 1261-statyasınıń birinshi hám ekinshi bólimlerinde, 127, 1271, 1281, 144, 146, 193 - 195, 205 - 210, 225, 226, 230 - 232, 234, 235, 279 - 302-statyalarında názerde tutılǵan jınayatlar ushın jınayat islegenge shekem on segiz jasqa tolǵan shaxslar juwapkershilikke tartıladı.

Jas óspirimlerge qarata jınayıy juwapkershiliktiń birinshi ózine tán tárepi - jınayıy juwapkershilik jasınıń ayrıqsha belgilengenligi. Jınayat huqıqında shaxstıń jası jınayıy juwapkershilik subektin anıqlawda tiykarǵı ólshemlerden biri esaplanadı. Er jetpegen shaxs belgili bir jasqa jetpegen bolsa, ol islegen jámiyetlik qáwipli qılmıs ushın jınayıy juwapkershilikke tartılmaydı. Bul jaǵday nızam shıǵarıwshınıń adamgershilik principine tiykarlanǵan qatnasın bildiredi. Sebebi belgili bir jasqa jetpegen bala óz qılmısınıń sociallıq qáwipliligin tolıq ańlay almawı yamasa óz háreketlerin jeterli dárejede basqara almawı múmkin.

Ekinshi áhmiyetli tárepi - aqılı pútinlik hám ruwxıy rawajlanıw dárejesin esapqa aliw. Er jetpegen shaxs nızamda belgilengen jasqa jetken bolsa da, onıń aqılı durıslıǵı, ruwxıy jaǵdayı, intellektuallıq rawajlanıwı hám óz háreketleriniń aqıbetin ańlaw qábileti tekseriliwi lazım. Jınayıy juwapkershilik tek ǵana jas penen emes, al shaxstıń óz qılmısın ańlaw hám onı basqarıw qábileti menen de baylanıslı. Sol sebepli jas óspirimler jınayatların kóriwde psixologiyalıq, pedagogikalıq hám ayırım jaǵdaylarda sud-psixiatriya ekspertizası juwmaqları úlken áhmiyetke iye boladı.

Ózbekstan Respublikası Joqarı sud Plenumınıń "Jas óspirimlerdiń jınayatları haqqındaǵı isler boyınsha sud ámeliyatı haqqında"ǵı qararında sudlar iste jas óspirim shaxstıń tuwılıw gúwalıǵı yamasa pasportınan foto kóshirme bar ekenligine itibar qaratıwı zárúr ekenligi kórsetilgen. Eger iste bunday húJjetler bolmasa, sudtıń ózi bul kemshilikti saplastırıwı zárúr. Sonday-aq, shaxstıń jası sud-medicinalıq ekspertiza arqalı anıqlanǵanda, ekspertler belgilegen jıldıń aqırǵı kúni tuwılǵan kúni sıpatında qabıl etiliwi, jas eń kem hám eń kóp jıllar aralıǵında belgilengende bolsa sud eń kem jastan kelip shıǵıwı kerek ekenligi atap ótilgen. Bul qaǵıyda er jetpegen shaxstıń mápin qorǵawǵa qaratılǵan áhmiyetli kepillik bolıp esaplanadı.

Úshinshi ózine tán tárepi - jas óspirimlerge jaza sistemasınıń sheklengenligi hám jumsartılǵanlıǵı bolıp esaplanadı. Jınayat huqıqında jaza jınayat islegen shaxsqa qarata mámleketlik májbúrlew shara sıpatında qollanıladı. Biraq er jetpegenlerge qarata jazanıń maqseti tek ayıpkerdi jazalaw emes, al onı tárbiyalaw, dúzetiw hám qayta jınayat islewdiń aldın alıwdan ibarat bolıwı

kerek. Sol sebepli nızamshılıqta jas óspirimlerge qollanılıwı múmkin bolǵan jaza túrleri hám olardıń múddetleri úlken jastaǵılarǵa qaraǵanda ádewir sheklengen.

Jas óspirimlerge qarata jınayıy juwapkershilik institutında jazanı individuallastırıw principi ayrıqsha áhmiyetke iye. Sud jaza tayınlawda tek ǵana islengen jınayattıń ózgesheligi hám sociallıq qáwiplilik dárejesin emes, al er jetpegen shaxstıń jası, shańaraq sharayatı, tárbiyası, oqıw yamasa jumıs ornı, minez-qulqı, ruwxıy jaǵdayı, jınayat islewdegi roli, úlken jastaǵılar tásirinde bolǵan-bolmaǵanı, jetkerilgen zıyandı qaplaǵanı, pushaymanlıǵı hám dúzeliw imkaniyatın da esapqa alıwı lazım.

Tórtinshi tárepi - jas óspirimge qamaqqa alıw sıyaqlı awır processual ilajlardı qollanıwda abaylılıq talap etiledi. Ózbekstan Respublikası Joqarı sud Plenumınıń "Jas óspirimlerdiń jınayatları haqqındaǵı isler boyınsha sud ámeliyatı haqqında"ǵı qararında sudlar jas óspirimlerdiń jınayat islerin sudta kóriw ushın tayınlaw waqtında ayıplanıwshıǵa qollanılǵan qamaqqa alıw túrindegi qáwipsizlik ilajınıń tiykarlılıǵın puqta tekseriw zárúrligi belgilengen. Bunday shara sudlanıwshınıń shaxsı hám islengen jınayattıń sociallıq qáwiplilik dárejesi sonı talap etken jaǵdaylarda ǵana qollanılıwı kerek.

Besinshi tárepi - jas óspirimlerge baylanıslı jınayıy juwapkershilikti liberallastırıw tendenciyası bolıp tabıladı. Ózbekstan Respublikasında sońǵı jılları jınayat-huqıqıy siyasatta insanıylıq, jazanı individuallastırıw hám jas óspirimlerdi qayta sociallastırıwǵa qaratılǵan qatnas kúsheymekte. 2025-jıl 23-oktyabrdegi 1092-sanlı «Jas óspirimlerge qarata jınayıy juwapkershilik jáne de liberallastırılıwı múnásibeti menen Ózbekstan Respublikasınıń Jınayat kodeksine qosımshalar hám ózgerisler kirgiziw haqqında»ǵı Ózbekstan Respublikası Nızamı áyne jas óspirimlerge qarata jınayıy juwapkershilikti jáne de liberallastırıwǵa qaratılǵan bolıp, onda on segiz jasqa tolǵanǵa shekem islegen jınayatı ushın jazanı ótep bolǵan shaxsqa ómirin sudlanǵanlıq tamǵasınan jıraq tárizde dawam ettiriwi ushın sharayat jaratılatuǵını atap ótilgen.

Bul ózgeristiń huqıqıy hám sociallıq áhmiyeti sonda, jas óspirimlik dáwirinde islengen jınayat shaxstıń pútkil keleshegin belgilep qoymawı kerek. Eger shaxs jazanı ótep, dúzeliw jolına ótken bolsa, ol bilim alıw, jumısqa jaylasıw, shańaraq qurıw hám jámiyette múnásip orın iyelew imkaniyatına iye bolıwı kerek. Sudlanǵanlıq tamǵası jas óspirim shaxstıń keyingi sociallıq beyimlesiwine tosqınlıq bolmawı kerek.

Altınshı tárepi - jaza hám tárbiyalıq tásir ilajlarınıń óz-ara qatnası. Jas óspirimlerge jaza tayınlawda mámlekettiń jazalaw funkciyası menen tárbiyalaw funkciyası óz ara úylesiwi kerek. Eger er jetpegen shaxsqa tek jaza qollanılıp,

onıń tárbiyası, bilimlendiriwi, shańaraq ortalıǵı hám psixologiyalıq jaǵdayı menen islenbese, jınayıy juwapkershiliktiń maqseti tolıq ámelge aspaydı. Sonıń ushın jas óspirimlerge jınayıy-huqıqıy tásir ilajları profilaktika, sociallıq járdem hám reabilitaciya menen birge alıp barılıwı maqsetke muwapıq.

Yuridikalıq ádebiyatlarda er jetpegenlerge qarata jınayıy juwapkershiliktiń mánisin belgilewde "jazanıń tárbiyalıq maqseti" ayrıqsha atap ótiledi. Bul jantasıw boyınsha jaza er jetpegen shaxstıń jeke qádir-qımbatın joq etiwge emes, al onda nızamǵa húrmet, sociallıq juwapkershilik, jábirleniwshige degen tilekleslik hám keleshekte huqıqqa qarsı háreket islemew kónlikpesin qáliplestiriwge xızmet etiwi kerek.

Jetinshi tárepi - jınayıy juwapkershiliktiń profilaktikalıq wazıypası bolıp tabıladı. Jas óspirimlerge qarata jınayıy juwapkershilik tek ǵana ótmishte islengen qılmıs ushın jaza beriw emes, al keleshekte jańa jınayatlardıń aldın alıw quralı bolıp tabıladı. Bul profilaktikalıq wazıypa eki baǵdarda kórinedi: birinshiden, jınayat islegen er jetpegen shaxstıń qaytadan huqıqbuzarlıq islewiniń aldın alıw; ekinshiden, basqa er jetpegenlerge huqıqıy tásir kórsetiw hám olarda nızamǵa húrmet sezimin qáliplestiriw.

Jas óspirimlerge baylanıslı jınayıy juwapkershiliktiń ózine tán táreplerin talqılaw sonı kórsetedi, bul institut jınayat huqıqındaǵı ulıwma juwapkershilik qaǵıydalarınan ózgeshe túrde kóbirek adamgershilik, tárbiya, qorǵaw hám qayta sociallastırıw maqsetlerine baǵdarlanǵan. Onda jınayat islegen shaxstıń jası, ruwxıy jaǵdayı, shańaraqlıq hám sociallıq ortalıǵı, jınayatqa kirip qalıw sebepleri hám keleshekte dúzeliw imkaniyatı tiykarǵı ólshemlerden biri esaplanadı.

Usı kóz qarastan, jas óspirimlerge jınayıy juwapkershilikti qollanıwda tómendegi talaplarǵa qatań ámel etiw zárúr: jınayıy juwapkershilik jasın anıq belgilew; shaxstıń aqıl-estiń durıslıǵı hám ruwxıy rawajlanıwın esapqa alıw; qorǵawshı hám nızamlı wákildiń qatnasıwın támiyinlew; qamaqqa alıw sıyaqlı awır ilajlardı tek zárúr jaǵdaylarda qollanıw; jazanı individuallastırıw; tárbiyalıq hám reabilitaciyalıq ilajlarǵa ústinlik beriw; sudlanǵanlıq aqıbetlerin jumsartıw; bala huqıqları menen máplerin qorǵaw.

Juwmaqlap aytqanda, jas óspirimlerge qarata jınayıy juwapkershiliktiń ózine tánligi onıń eki tárepleme tábiyatında kórinedi. Bir tárepten, er jetpegen shaxs islegen jınayatı ushın nızam aldında juwap beriwi lazım. Ekinshi tárepten, ol ele tolıq qáliplespegen, tárbiya hám qollap-quwatlawǵa mútáj shaxs sıpatında mámleket hám jámiyettiń ayrıqsha qorǵawına mútáj. Sol sebepli jas óspirimlerge qarata jınayıy juwapkershilik jazalawdan kóre kóbirek tárbiyalaw, dúzetiw,

sociallıq beyimlestiriw hám keleshekte jınayat islewdiń aldın alıw maqsetlerine xızmet etiwi kerek.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Jinoyat va jinoyat-protsessual qonunchiligini takomillashtirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PQ-3723-son Qarori. – 2018 yil 14 may.

2. O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. T.. Yuridik adabiyotlar publish, 2024 yil.

3. O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat protsessual kodeksi. T.. Yuridik adabiyotlar publish, 2024 yil

4. O‘zbekiston Respublikasining «Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida»gi Qonuni. 2008 yil 7-yanvar

5. O‘zbekiston Respublikasining «Voyaga yetmaganlarga nisbatan jinoiy javobgarlik yanada liberallashtirilishi munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksiga qo‘shimcha va o‘zgartirishlar kiritish to‘g‘risida»gi O‘RQ 1092-sonli Qonuni. 2025 yil 23-oktabr

6. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Sud Plenumining «Voyaga yetmaganlarning jinoyatlari haqidagi ishlar bo‘yicha sud amaliyoti to‘g‘risida»gi 21-sonli qarori. 2000 yil 15-sentabr

TALABALARDA SOG‘LOM TURMUSH TARZINI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK YONDASHUVLARI

Sirojiddinova S.M.
Andijon davlat chet tillari instituti
Ijtimoiy gumanitar fanlar, pedogokika
va psixologiya kafedrasi v.b dotsenti

Tayanch so’zlar: sog‘lom turmush, samarali muloqot shakllari, tarbiyaning murakkab tabiati, ijtimoiy muhit, psixologik omillar.
Ключевые слова: здоровый образ жизни, эффективные формы общения, сложный характер воспитания, социальная среда, психологические факторы.
Key words: healthy life, effective forms of communication, complex nature of upbringing, social environment, psychological factors.

РЕЗЮМЕ:
Zamonaviy jamiyatda sog‘lom turmush tarzi madaniyatini shakllantirish, ayniqsa talabalar yoshida, strategik ahamiyatga ega. Talabalar davri - bu shaxsning psixologik, ijtimoiy va jismoniy jihatdan shakllanishining eng faol bosqichi hisoblanadi. Ushbu maqolada talabalarda sog‘lom turmush tarzi madaniyatini shakllantirishga ta'sir etuvchi asosiy ijtimoiy va psixologik omillar tahsil etiladi, ularning o'zaro bog'liqligi va samarali shakllantirish yo‘llari yoritiladi.
РЕЗЮМЕ:
Формирование культуры здорового образа жизни в современном обществе, особенно в студенческом возрасте, имеет стратегическое значение. Студенческий период считается наиболее активным этапом психологического, социального и физического становления личности. В данной статье рассматриваются основные социально-психологические факторы, влияющие на формирование культуры здорового образа жизни у учащихся, освещается их взаимосвязь и пути эффективного формирования.
SUMMARY:
The formation of a healthy lifestyle culture in modern society, especially at the age of students, is of strategic importance. The student period is the most active stage in the formation of an individual psychologically, socially and physically. In this article, students are educated on the main social and psychological factors that affect the formation of a healthy lifestyle culture, their interdependence and ways of effective formation are highlighted.

Kirish. Salomatlik har qanday jamiyatning, xususan, Oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talaba yoshlarning asosiy ijtimoiy va shaxsiy

qadriyatlaridan biri hisoblanadi. Sog‘lom turmush tarzi shaxsning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy farovonligini ta’minlashga xizmat qiluvchi faoliyat uslubi bo‘lib, millat genofondini asrash va barkamol avlodni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Talabalik davri shaxs hayotida o‘zgarishlar, o‘quv yuklamalari, stress va turmush sharoitlarining yangilanishi bilan tavsiflanadi, bu esa sog‘lom turmush tarzi ko‘nikmalarini maqsadli va ilmiy-asoslangan usullar orqali shakllantirishni talab qiladi. Sog‘lom turmush tarzi tushunchasi va uning ahamiyati jamiyatimizda yosh avlodni tarbiyalash va kamol toptirishda alohida ahamiyat kasb etib kelmoqda. Sog‘lom turmush tarzi nafaqat jismoniy salomatlikni, balki ma'naviy, psixologik va ijtimoiy farovonlikni ham o'z ichiga olgan kompleks tushunadir. Talaba yoshida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi: Jismoniy faollik va muntazam mashqlar; Muvozanatli ovqatlanish odatlari; Zararli odatlardan saqlanish; Psixologik barqarorlik va stressni boshqarish; Ijtimoiy moslashuvchanlik va kommunikativlik. Talaba yoshlarida sog‘lom turmush tarzini shakllantirishning pedagogik-psixologik shartlari. Talabalik davri shaxsning shakllanishi uchun eng qulay davr bo‘lib, bunda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish quyidagi pedagogik va psixologik asoslarga tayanadi:

Motivatsiyani oshirish: Talabalarda salomatlikning shaxsiy ahamiyati va qadrini anglatish orqali mustaqil jismoniy mashg‘ulotlar va sog‘lom odatlarga nisbatan ichki motivatsiyani shakllantirish. Bu, Abu Ali ibn Sinoning sog‘liqni saqlashga oid ilmiy merosini o‘rganish va targ‘ib qilish orqali ham amalga oshirilishi mumkin.

Axborot-targ‘ibot faoliyati: Talabalarga sog‘lom turmush tarziga oid tibbiy-gigiyenik bilimlarni zamonaviy metodlar yordamida berish (mobil ilovalar, onlayn platformalar, interaktiv dasturlar orqali innovatsion texnologiyalarni qo‘llash).

Amaliy ko‘nikmalarni singdirish: Faqat nazariy bilim berish bilan cheklanmasdan, talabalarda gigiyenik qoidalarga amal qilish, jismoniy mashg‘ulotlarni kun tartibiga kiritish kabi kundalik odat va ko‘nikmalarni shakllantirishga e’tibor qaratish.

Ijtimoiy-madaniy muhitni yaratish: Oliy ta’lim muassasalarida va turar joylarda (yotoqxonalarda) sport turlari, madaniy tadbirlar orqali faol ijtimoiy muhitni yaratish, jamoatchilik va ijodiy faoliyatga jalb qilish.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. G‘oziyev, V.Karimova, D.Muhammedova, Z.Nishonova, Sh.Barotov, A.Jabborov singari tadqiqodchilar yoshlar muammosining psixologik jihatlari, shaxsning individual-psixologik xususiyatlari, yoshlar psixologiyasida sog‘lom turmush tarzini belgilovchi

omillarni tadqiq qildilar. Sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda shaxsning individual psixologik xususiyatlari (masalan, iroda, stressga chidamlilik) va motivatsiyaning hal qiluvchi ahamiyatini ta'kidlashgan. T.Mahmudov, S.Otamurodov, A.Ochildiyev, J.Tulenov, S.Shermuhamedov singari mutaxassislar yetuk shaxsning falsafiy jihatlari, shaxsiy axloq, axloq asoslari va sog‘lom turmush tarzi muammolarini falsafiy tahlil qilishgan. Sog‘lom turmush tarzini shakllantirish ma'naviyat va madaniyat bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan falsafiy va ijtimoiy qadriyat ekanligini asoslashgan. Ijtimoiy omillarning ta'siri ham muhim ahamiyat kasb etadi. Talabalarning sog‘lom turmush tarzini shakllantirishga ijtimoiy omillarning ta'siri juda kuchli bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Oilaning ta'siri: Bolalikdan qo'yilgan asosiy odatlar va qadriyatlar; Ota-onalarning shaxsiy namunalari; Oilaviy qadriyatlar tizimi

2. Ta'lim muassasalari muhiti: O'quv dasturlarining mazmuni; Sport va sog‘lomlashtirish infratuzilmasi; Pedagogik xodimlarning shaxsiy namunalari

3. Tengdoshlar guruhining ta'siri: Do'stlar va sinfdoshlarning xatti-harakatlari; Talabalar o'rtasidagi moda va tendensiyalar; Moslashish mexanizmlari. Ommaviy axborot vositalari va internet; Sog‘lom turmush tarzi kontenti; Ijtimoiy tarmoqlardagi ta'sirchan shaxslar; Raqamli platformalardagi axborot oqimi o‘z ta’sirini o‘tkazadi. Innovatsion texnologiyalarning sog‘lom turmush tarzini shakllantirishdagi o‘rni. Zamonaviy sharoitlarda innovatsion texnologiyalar talabalarning sog‘ligini yaxshilashda va ularning motivatsiyasini oshirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Mobil Ilovalar: Jismoniy faollikni kuzatish (qadam o‘lchagichlar), ovqatlanishni nazorat qilish va uyqu rejimini boshqarish bo‘yicha eslatmalar berish. Onlayn Platformalar: Sog‘lom ovqatlanish retseptlari, virtual sport mashg‘ulotlari (masalan, Workout mahalla va ko‘cha fitnesi), psixologik maslahatlar kabi resurslarni taqdim etish. Interfaol Dasturlar: Sog‘lomlashtirish bo‘yicha testlar, o‘yinlar va tanlovlar orqali bilim va ko‘nikmalarni mustahkamlash. Talaba yoshlarida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish – bu nafaqat ularning shaxsiy salomatligini mustahkamlash, balki akademik muvaffaqiyat va jamiyatning barkamol rivojlanishi uchun ham asosdir. Ushbu jarayon Oliy ta’lim muassasasi, talabaning o‘zi, oila va ijtimoiy tashkilotlar (masalan, "Sog‘lom avlod uchun", mahalla) o‘rtasidagi uzviy hamkorlikni, shuningdek, ilmiy-uslubiy yondashuvlarni talab qiladi.

Psixologik omillar quyidagilar: Talabaning ichki holati, ehtiyojlari va o‘zini anglash darajasi sog‘lom turmush tarzi madaniyatining poydevorini tashkil etadi. Motivatsiya va ehtiyojlar: Sog‘lom turmush tarzi madaniyatini shakllantirishning asosiy psixologik omili – bu salomatlikka bo‘lgan ehtiyoj va

uni saqlashga qaratilgan ichki motivatsiya. Bu motivatsiya nafaqat kasallikdan qochish, balki akademik muvaffaqiyatga erishish, o‘z-o‘zini hurmat qilish va shaxsiy rivojlanish kabi yuqori maqsadlar bilan bog‘liq bo‘lishi kerak. O‘z-o‘zini samarali boshqarish (O‘zboshqaruv): Talabalik davridagi yuqori o‘quv yuklamalari va erkinlik sharoitida vaqtni taqsimlash, kun tartibiga rioya qilish va stressni samarali yengish kabi ko‘nikmalar sog‘lom turmush tarzining ajralmas qismidir. Ushbu ko‘nikmalar psixologik yetuklikni talab qiladi. Vol faoliyati (Iroda): Sog‘lom odatlarni shakllantirish va yomon odatlardan voz kechish (chekish, noto‘g‘ri ovqatlanish) doimiy irodaviy zo‘riqishni talab qiladi. Shaxsning mustahkam irodasi bu jarayonda asosiy psixologik tayanch hisoblanadi. Salomatlikka munosabatning ratsionalligi: Salomatlikni shunchaki "kasallikning yo‘qligi" deb emas, balki "jismoniy, ruhiy va ijtimoiy farovonlik holati" sifatida anglash. Ushbu ratsional yondashuv talabani faol, doimiy va ongli ravishda o‘z salomatligi uchun javobgarlikni olishga undaydi.

Tahlil va natijalar. Talabalarda sog‘lom turmush tarzi madaniyatini shakllantirish — ijtimoiy-psixologik ta’sir va individual o‘zboshqaruvning o‘zaro uyg‘unlashuvidir. Bu jarayonda OTM lar nafaqat o‘quv maydoni, balki ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash markazi bo‘lishi, talabalarda faol fuqarolik pozitsiyasini, jismoniy va ruhiy qobiliyatlarni ro‘yobga chiqarishga bo‘lgan intilishni rivojlantirishi lozim. Madaniyatni mustahkamlash uchun ijtimoiy normalar (sportga e’tibor) va shaxsiy qadriyatlar (salomatlik ustuvorligi) bir xil darajada muhimdir. Sog'lom turmush tarzini shakllantirishda ijtimoiy va psixologik omillarning o'zaro ta'siri murakkab tizimni tashkil etadi. Talabalarda sog'lom turmush tarzi madaniyatini shakllantirishning samarali usullari:

1. Ta'lim va tarbiya tizimini takomillashtirish: Sog'lom turmush tarziga oid fanlarni joriy etish; Amaliy mashg'ulotlar va treninglarni tashkil etish; Sport va jismoniy tarbiyani rag'batlantirish

2. Muhitni qulaylashtirish: Sog'lom ovqatlanish imkoniyatlarini yaratish; Sport inshootlari va dam olish joylarini rivojlantirish; Psixologik qo'llab-quvvatlash xizmatlarini tashkil etish

3. Psixologik qo‘llab-quvvatlash: Konsultatsiya markazlarini faollashtirish; Grup treninglari va master-klasslarni o'tkazish; Shaxsiy rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish

4. Ijtimoiy loyihalar va tashabbuslar: Sog'lom turmush tarzi bo'yicha loyihalarni qo'llab-quvvatlash; Talabalar klub va jamiyatlarini faollashtirish; Hamkorlik dasturlari va hamkorlikni rivojlantirish

Xulosa. Talabalarda sog'lom turmush tarzi madaniyatini shakllantirish - bu murakkab, ko'p qirrali jarayon bo'lib, u ijtimoiy va psixologik omillarning o'zaro

ta'siriga asoslanadi. Ushbu jarayonning muvaffaqiyati ta'lim muassasalari, oila va jamiyatning birgalikdagi sa'y-harakatlariga bog'liq. Zamonaviy yondashuvlar nafaqat tashqi sharoitlarni yaxshilash, balki har bir talabaning ichki motivatsiyasini, qadriyatlar tizimini va psixologik barqarorligini shakllantirishni nazarda tutadi. Talabalarning sog'lom turmush tarzini qabul qilishlari nafaqat ularning shaxsiy salomatligi, balki butun jamiyatning farovonligi uchun ham muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kimsanova G.A., Alieva R.A. Influence of turkesterone and ecdysterone on alpha-amylase activity in growing rats. Molodoy Ucheny, 2020.

2. Alieva R.A., Usmanov U., Alieva F. Health risks associated with mobile phone use. Germany: Modern Scientific Research, 2023.

3. Saidbaeva L.M. et al. Morphofunctional characteristics of young swimmers' health status. American Journal of Social Sciences and Humanity Research, 2022.

4. Alieva R.A. et al. Speech features of fairy tale assimilation in preschool children with cerebral palsy. Science and Education, 2024.

5. Alieva R.A. Clinical issues of rabies and neurological complications of antirabies vaccination. Science and Education, 2024.

6. Alieva R.A. The impact of tourism on children's physiological features. Science and Education, 2024.

TALABALARDA KASBIY REFLEKSIYA VA DEONTOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

Kabulov A.I.
Ellikqal'a Abu Ali ibn Sino nomidagi
Jamoat salomatligi texnikumi

Tayanch so'zlar: kasbiy refleksiya, deontologik madaniyat, kompetensiya, pedagogik texnologiya, kasbiy tayyorgarlik, oliy ta'lim, reflektiv yondashuv, kasbiy axloq, innovatsion ta'lim.
Ключевые слова: профессиональная рефлексия, деонтологическая культура, компетенция, педагогическая технология, профессиональная подготовка, высшее образование, профессиональная этика.
Key words: professional reflection, deontological culture, competence, pedagogical technology, professional training, higher education, professional ethics.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada talabalarda kasbiy refleksiya va deontologik madaniyatni shakllantirishning nazariy-pedagogik asoslari, zamonaviy texnologiyalari hamda ularning oliy ta'lim tizimidagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, talabalarning kasbiy faoliyatga tayyorgarligi jarayonida reflektiv yondashuv, axloqiy qadriyatlar, kasbiy mas'uliyat va pedagogik deontologiyani rivojlantirishning samarali mexanizmlari tahlil qilingan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье освещаются теоретико-педагогические основы формирования профессиональной рефлексии и деонтологической культуры у студентов, а также современные технологии их развития в системе высшего образования. Проанализированы эффективные механизмы развития профессиональной ответственности, нравственных ценностей и педагогической деонтологии в процессе профессиональной подготовки студентов.
SUMMARY:
This article explores the theoretical and pedagogical foundations for developing professional reflection and deontological culture in students, as well as modern technologies for their development in higher education. Effective mechanisms for developing professional responsibility, moral values, and pedagogical deontology in student professional training are analyzed.

Bugungi globallashuv va axborotlashuv sharoitida oliy ta'lim tizimi oldiga nafaqat raqobatbardosh mutaxassis tayyorlash, balki yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlarga ega, kasbiy faoliyatida mas'uliyat bilan yondasha oladigan shaxsni shakllantirish vazifasi qo'yilmoqda. Shu nuqtai nazardan talabalarda kasbiy

refleksiya va deontologik madaniyatni rivojlantirish zamonaviy pedagogikaning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Kasbiy refleksiya insonning o‘z faoliyati, kasbiy imkoniyatlari, xatti-harakatlari va qarorlarini tahlil qila olish qobiliyatini ifodalaydi. Deontologik madaniyat esa kasbiy faoliyat davomida axloqiy me’yorlar, burch va mas’uliyat tamoyillariga amal qilishni anglatadi. Ushbu ikki tushuncha bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, bo‘lajak mutaxassisning professional kompetentligini belgilovchi asosiy omillardan biri sanaladi.

Oliy ta’lim muassasalarida olib borilayotgan islohotlar, kompetensiyaviy yondashuvning joriy etilishi hamda innovatsion ta’lim texnologiyalarining keng qo‘llanilishi talabalarda reflektiv fikrlash va deontologik madaniyatni rivojlantirishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, pedagogik, psixologik va ijtimoiy yo‘nalishdagi mutaxassislarni tayyorlash jarayonida mazkur sifatlarni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Jamiyat taraqqiyotining zamonaviy bosqichida mutaxassislarning nafaqat bilim va ko‘nikmalari, balki kasbiy etikasi, muloqot madaniyati va mas’uliyat darajasi ham muhim mezon sifatida baholanmoqda. Talabalarda kasbiy refleksiya va deontologik madaniyatni shakllantirish orqali ularning mustaqil fikrlashi, o‘z faoliyatini baholay olishi hamda kasbiy muammolarni axloqiy mezonlar asosida hal etish kompetensiyalari rivojlanadi. Shuningdek, oliy ta’lim tizimida uchrayotgan ayrim muammolar - kasbiy mas’uliyatning sustligi, pedagogik etikaga yetarlicha amal qilinmasligi, kommunikativ muammolar va kasbiy stress holatlari talabalarda deontologik yondashuvni kuchaytirishni talab etmoqda. Shu sababli mazkur mavzuni ilmiy-pedagogik jihatdan tadqiq etish dolzarb hisoblanadi.

Kasbiy refleksiya tushunchasining pedagogik mohiyati nimadan iborat? Refleksiya tushunchasi pedagogika va psixologiya fanlarida insonning o‘z ichki dunyosi, faoliyati va xatti-harakatlarini anglash hamda tahlil qilish jarayoni sifatida talqin etiladi. Kasbiy refleksiya esa mutaxassisning o‘z kasbiy faoliyatini baholashi, mavjud muammolarni aniqlashi va ularni bartaraf etish strategiyalarini ishlab chiqishi bilan tavsiflanadi. Talabalarda kasbiy refleksiyaning rivojlanishi avvalo ularning o‘z bilim va ko‘nikmalarini tahlil qila olishida namoyon bo‘ladi. Reflektiv yondashuv asosida tahsil olayotgan talabalar kasbiy faoliyat davomida uchraydigan xatolarni anglash, ularni tahlil qilish hamda kelgusida bunday kamchiliklarni bartaraf etishga intilish ko‘nikmalarini shakllantiradilar. Shu bilan birga, ularda mustaqil qaror qabul qilish, kasbiy o‘sishga intilish hamda tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi.

Kasbiy refleksiya bo‘lajak mutaxassisning o‘z ustida ishlashi, o‘zini rivojlantirishi va kasbiy faoliyatni takomillashtirishi uchun muhim omil

hisoblanadi. Reflektiv yondashuv asosida ta'lim olgan talaba kelajakda kasbiy faoliyatga moslashuvchan, ijodkor va mas'uliyatli mutaxassis sifatida shakllanadi.

Deontologiya tushunchasi esa, ilk bor axloqiy burch va majburiyatlar haqidagi ta'limot sifatida shakllangan bo'lib, keyinchalik turli kasbiy faoliyat sohalarida qo'llanila boshlagan. Pedagogik deontologiya esa o'qituvchi va talaba o'rtasidagi munosabatlar, pedagogik etikaga rioya qilish, kasbiy odob hamda ma'naviy qadriyatlarga asoslangan faoliyatni o'z ichiga oladi. Deontologik madaniyatning mazmuni kasbiy etik me'yorlarni bilish va ularga amal qilish bilan chambarchas bog'liqdir. U pedagogik odob, muomala madaniyati, kasbiy mas'uliyat hamda insonparvarlik tamoyillariga asoslangan faoliyatni o'z ichiga oladi. Shuningdek, deontologik madaniyat tolerantlik, empatiya va turli pedagogik vaziyatlarda axloqiy jihatdan to'g'ri qaror qabul qilish ko'nikmalarining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Talabalarda deontologik madaniyatni rivojlantirish ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatida samaradorlikni oshiradi. Ayniqsa, pedagog, psixolog va tibbiyot yo'nalishidagi mutaxassislar uchun mazkur sifatlar kasbiy muvaffaqiyatning asosiy omillaridan biri sanaladi.

Talabalarda kasbiy refleksiya va deontologik madaniyatni shakllantirish murakkab pedagogik jarayon bo'lib, u maqsadli va tizimli yondashuvni talab qiladi. Ushbu jarayonni samarali tashkil etishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar muhim ahamiyatga ega. Mazkur texnologiyaning asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat:

-Motivatsion bosqich- bu bosqichda talabalarda kasbiy faoliyatga nisbatan ijobiy munosabat, kasbiy qadriyatlarga hurmat hamda reflektiv fikrlashga ehtiyoj shakllantiriladi. Bunda motivatsion suhbatlar, muammoli vaziyatlar va treninglardan foydalanish samarali natija beradi.

-Mazmuniy bosqich- bu bosqichda talabalar kasbiy refleksiya va deontologik madaniyatga oid nazariy bilimlarni o'zlashtiradilar. Kasbiy etika, pedagogik deontologiya, kommunikativ madaniyat va reflektiv faoliyat bo'yicha ma'ruzalar hamda seminar mashg'ulotlari tashkil etiladi.

-Amaliy bosqich- talabalarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog'lash maqsadida interfaol metodlar qo'llaniladi. Xususan, "Case-study" texnologiyasi, rolli o'yinlar, reflektiv kundalik yuritish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, bahs-munozaralar hamda trening mashg'ulotlari orqali talabalar amaliy faoliyatga faol jalb etiladi. Ushbu metodlar ularning mustaqil fikrlashi, kasbiy vaziyatlarni chuqur tahlil qilishi va axloqiy qarorlar qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Mazkur metodlar talabalarda mustaqil fikrlash, kasbiy vaziyatlarni tahlil qilish hamda axloqiy qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

-Reflektiv-tahliliy bosqich- bu bosqichda talabalar o‘z faoliyatini baholaydi, o‘zgarishlarni tahlil qiladi hamda kelgusidagi kasbiy rivojlanish strategiyalarini belgilaydi. Reflektiv esse, o‘z-o‘zini baholash va portfoliolar ushbu jarayonda muhim vosita hisoblanadi.

Talabalarda kasbiy refleksiya va deontologik madaniyatni shakllantirishda innovatsion pedagogik texnologiyalar katta imkoniyatlarga ega. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalari, raqamli platformalar va multimedia resurslari ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Masofaviy ta’lim platformalari orqali talabalar mustaqil reflektiv topshiriqlarni bajarish, virtual muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va kasbiy etikaga oid muhokamalarda ishtirok etish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bundan tashqari, elektron portfoliolar talabalarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishini monitoring qilish imkonini yaratadi.

Innovatsion texnologiyalar ta’lim jarayonining interfaolligini oshirish bilan bir qatorda talabalarning mustaqil faoliyatini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Bunday texnologiyalar reflektiv fikrlashni faollashtirib, turli kasbiy vaziyatlarni modellashtirish imkoniyatini yaratadi. Natijada talabalar kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish, muloqot madaniyatini shakllantirish hamda kasbiy muammolarga ijodiy yondashish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Xulosa qilib aytganda, talabalarda kasbiy refleksiya va deontologik madaniyatni shakllantirish bugungi oliy ta’lim tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy ta’lim jarayonida bo‘lajak mutaxassislarning nafaqat nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish, balki ularda kasbiy mas’uliyat, axloqiy qadriyatlarga sodiqlik, muloqot madaniyati hamda reflektiv fikrlashni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki reflektiv yondashuv talabaning o‘z faoliyatini tahlil qilishi, mavjud muammolarni anglab yetishi va kasbiy jihatdan o‘z ustida muntazam ishlashiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Belkin D. M. O‘quvchilarda ilmiy izlanishlar tashkil etish: Motivatsiya va shaxsiy qiziqishlar. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. 2014.

2. Dewey, J. P. Ilmiy izlanishlarda intellektual va amaliy yondashuvlar. Pedagogika va ilmiy faoliyat. 2004.

3. Nishonova Z. T. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. Oliy pedagogik o‘quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent:.2013. – 364 b.

4. Nishonova Z. T., Abdullayeva D., Baykunusova G. O‘smirlik davri psixodiagnostikasi va psixokorreksiyasi. Uslubiy qo‘llanma. – Toshkent:... 2015.

5. Кобякова В.Н., Куровский В.Н. Исследовательская компетенция обучающихся как компонент современного содержания общего среднего образования // Вестник ТГПУ. 2017. №8 (185).

MADANIY-GUMANISTIK TA'LIM KONSEPSIYASINING ILMIY MANBALARI

Alimova G.F.
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
mustaqil izlanuvchisi

Tayanch so'zlar: madaniyat, gumanizm, insonparvarlik, madaniy-gumanistik yondashuv, shaxs kamoloti, ijtimoiylashuv, kasbiy kompetentlik, ma'naviy barkamollik.
Ключевые слова: культура, гуманизм, человечность, культурно-гуманистический подход, развитие личности, социализация, профессиональная компетентность, духовная зрелость.
Key words: culture, humanism, humanity, cultural-humanistic approach, personal development, socialization, professional competence, spiritual maturity.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada ta'limga madaniy-gumanistik yondashuvning tarixiy hamda ilmiy-nazariy asoslari tahlil qilingan. Shuningdek, madaniyat, insonparvarlik va gumanizm tushunchalarining pedagogik mazmuni yoritilib, ularning shaxs kamolotidagi o'rni ochib berilgan. Sharq va G'arb mutafakkirlarining ta'lim-tarbiya haqidagi qarashlari asosida madaniy-gumanistik yondashuvning metodologik imkoniyatlari tadqiq etilgan. Maqolada zamonaviy oliy ta'lim tizimida talabalarning shaxsiy va kasbiy ijtimoiylashuvini rivojlantirishda madaniy-gumanistik yondashuvning ahamiyati asoslab berilgan. Shuningdek, mazkur yondashuvning bo'lajak mutaxassislarning ma'naviy yetukligi, kommunikativ kompetentligi hamda ijtimoiy faolligini shakllantirishdagi pedagogik imkoniyatlari yoritilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье проанализированы исторические и научно-теоретические основы культурно-гуманистического подхода к образованию. Также раскрыто педагогическое содержание понятий культуры, гуманизма и человечности, а также их значение в формировании личности. На основе взглядов восточных и западных мыслителей на обучение и воспитание исследованы методологические возможности культурно-гуманистического подхода. В статье обоснована значимость данного подхода в развитии личностной и профессиональной социализации студентов в современной системе высшего образования. Кроме того, освещены педагогические возможности культурно-гуманистического подхода в формировании духовной зрелости, коммуникативной компетентности и социальной активности будущих специалистов.
SUMMARY:
This article analyzes the historical, scientific, and theoretical foundations of the cultural-humanistic approach to education. It also explains the pedagogical essence of the concepts of culture, humanism, and humanity, as well as their role in personal development. Based on the views of Eastern and Western thinkers on education and upbringing, the methodological possibilities of

the cultural-humanistic approach are explored. The article substantiates the importance of this approach in developing students' personal and professional socialization within the modern higher education system. Furthermore, the pedagogical potential of the cultural-humanistic approach in fostering spiritual maturity, communicative competence, and social activity of future specialists is highlighted.

Bugungi globallashuv jarayonlari, axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi hamda ijtimoiy-ma'naviy o'zgarishlar ta'lim tizimini yangi mazmun asosida tashkil etishni talab etmoqda. Zamonaviy pedagogik jarayonda inson omiliga ustuvor ahamiyat berish, ta'limni insonparvarlik tamoyillari asosida rivojlantirish va uni milliy hamda umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirish muhim pedagogik zarurat sifatida namoyon bo'lmoqda. Chunki bugungi ta'limning asosiy maqsadi nafaqat bilim berish, balki ma'naviy yetuk, mustaqil fikrlaydigan va ijtimoiy faol shaxsni shakllantirishdan iboratdir. Shu jihatdan madaniy-gumanistik ta'lim konsepsiyasi zamonaviy pedagogikaning muhim metodologik yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Madaniy-gumanistik ta'lim mohiyatini anglash uchun "madaniyat", "gumanizm" va "insonparvarlik" tushunchalarining ilmiy mazmunini aniqlashtirish muhimdir. Ilmiy manbalarda madaniyat insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklar majmui, insonning ijodiy faoliyati hamda jamiyat taraqqiyotining muhim ko'rsatkichi sifatida talqin qilinadi. Shu bois madaniyat inson tafakkuri, qadriyatlari, axloqiy mezonlari va hayotiy tajribasini o'zida mujassamlashtiruvchi murakkab ijtimoiy-falsafiy hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

Tarixiy manbalarda "madaniyat" atamasi turli ma'nolarda qo'llanilgan. G'arb tafakkurida u lotincha "cultura" so'zidan kelib chiqib, dastlab "ishlov berish" va "parvarish qilish" ma'nolarini anglatgan bo'lsa, Sharq tafakkurida "tamaddun", "komillik" va "ma'naviy yetuklik" tushunchalari bilan bog'liq holda talqin etilgan. Bu esa madaniyatning inson kamoloti va jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi.

Pedagogik tadqiqotlarda madaniyat shaxsning ma'naviy shakllanishi va ijtimoiy rivojlanishini belgilovchi muhim omil sifatida qaraladi. Shu sababli ta'lim jarayonida yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, ularda ma'naviy immunitet va madaniy tafakkurni rivojlantirish zamonaviy pedagogikaning ustuvor vazifalaridan biri sanaladi. Ayniqsa, oliy ta'lim tizimida talabalarning shaxsiy va kasbiy ijtimoiylashuvini rivojlantirishda madaniy-gumanistik yondashuv muhim pedagogik imkoniyatlarga ega.

Madaniy-gumanistik ta'lim konsepsiyasining nazariy asoslari Sharq va G'arb mutafakkirlarining inson, jamiyat va tarbiya haqidagi qarashlarida o'z

aksini topgan. Sharq allomalari Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy va Bahouddin Naqshband inson kamoloti, ma'naviy poklik va axloqiy barkamollik masalalariga alohida e'tibor qaratganlar. G'arb pedagogik tafakkurida esa Ya.A.Komenskiy, J.J.Russo, I.G.Pestalotssi va K.D.Ushinskiy kabi pedagoglar ta'limning insonparvarlik mohiyatini ilmiy jihatdan asoslab berganlar. Keyingi davrlarda A.Maslou va K.Rodjers tomonidan ilgari surilgan gumanistik qarashlar shaxsning ichki imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish va erkin rivojlanishini ta'minlash g'oyalarini yanada boyitdi.

Madaniy-gumanistik ta'lim konsepsiyasi shaxsni faqat bilim oluvchi subyekt sifatida emas, balki mustaqil fikrlovchi, ma'naviy barkamol va kasbiy jihatdan yetuk inson sifatida shakllantirishni nazarda tutadi. Bunday yondashuv talabaning individual imkoniyatlarini rivojlantirish, uning ijtimoiy moslashuvchanligini ta'minlash hamda kasbiy faoliyatga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, zamonaviy oliy ta'lim tizimida bo'lajak mutaxassislarning kommunikativ madaniyati, ijtimoiy faolligi va ma'naviy qadriyatlarga sodiqligini rivojlantirishda ushbu yondashuvning amaliy imkoniyatlari kengdir.

Demak, madaniy-gumanistik ta'lim konsepsiyasining ilmiy manbalari insonni oliy qadriyat sifatida e'tirof etishga asoslangan bo'lib, u shaxsning ma'naviy, ijtimoiy va kasbiy rivojlanishini uyg'unlashtirishga xizmat qiluvchi muhim pedagogik konsepsiya sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur yondashuv zamonaviy ta'lim tizimida barkamol, raqobatbardosh va ijtimoiy faol mutaxassislarni tayyorlashning muhim metodologik asosi hisoblanadi.

Madaniy-gumanistik ta'lim konsepsiyasining ilmiy manbalari insoniyatning ko'p asrlik ma'naviy-falsafiy tafakkuri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, unda insonni oliy qadriyat sifatida e'tirof etish g'oyasi ustuvor o'rin egallaydi. Mazkur yondashuvning nazariy asoslarini anglashda "madaniyat", "madaniylik", "insonparvarlik" va "gumanizm" tushunchalari muhim metodologik tayanch vazifasini bajaradi. Chunki ushbu tushunchalar shaxsning ma'naviy shakllanishi, ijtimoiylashuvi va kasbiy kamolotini belgilovchi asosiy omillar hisoblanadi.

Sharq xalqlari ma'naviy merosining eng qadimiy manbalaridan biri bo'lgan "Avesto"da ezgulik, haqiqat, tinchlik va komillik g'oyalari ulug'lanib, insonning ma'naviy barkamolligi va axloqiy pokligiga alohida e'tibor qaratilgan [9,375]. Ushbu manbada inson va tabiat uyg'unligi, ruhiy poklanish hamda ezgulikka intilish g'oyalari ilgari surilgani bugungi madaniy-gumanistik ta'lim tamoyillari bilan hamohangdir. Zardushtiylik ta'limotida ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash g'oyasining falsafiy asoslab berilishi esa keyingi davrlardagi axloqiy va pedagogik qarashlar rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan [96,30]. Ayniqsa, ushbu

ta’limotda insonning ichki kamoloti, ruhiy poklanishi va jamiyat oldidagi mas’uliyatiga alohida urg‘u berilishi uni madaniy-gumanistik pedagogikaning muhim tarixiy ildizlaridan biriga aylantiradi [4,32].

Madaniy-gumanistik ta’lim konsepsiyasining shakllanishida xalq og‘zaki ijodi namunalarining ham alohida o‘rni mavjud. Markaziy Osiyo hududida yozma adabiyot shakllanishidan avval yaratilgan folklor namunalarida insonparvarlik, erkinlik, adolat va vatanparvarlik g‘oyalari keng yoritilgan. Doston, rivoyat va afsonalarda ezgulik, sadoqat, matonat hamda qahramonlik fazilatlari badiiy talqin qilinib, ular yosh avlodning ma’naviy-axloqiy tarbiyasida muhim vosita bo‘lib xizmat qilgan. Shu jihatdan xalq og‘zaki ijodi nafaqat badiiy-estetik hodisa, balki muhim ma’naviy-tarbiyaviy manba sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik tadqiqotlarda madaniyat shaxsning ma’naviy shakllanishi va ijtimoiy rivojlanishini belgilovchi muhim omil sifatida qaraladi. Madaniyat insonning ehtiyojlari, qadriyatlari, qiziqishlari va hayotiy pozitsiyasini shakllantirib, uning jamiyat bilan munosabatini belgilaydi. Shu bois ta’lim jarayonida yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, ularda ma’naviy immunitet hamda mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish zamonaviy pedagogikaning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, bugungi globallashuv sharoitida madaniy-gumanistik yondashuvning dolzarbligi yanada ortib bormoqda.

Madaniy-gumanistik ta’limning nazariy asoslari Sharq va G‘arb mutafakkirlarining ilmiy-falsafiy qarashlarida ham o‘z aksini topgan. Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy kabi Sharq allomalari komil inson tarbiyasi, ma’naviy poklik va ilm-ma’rifatning inson kamolotidagi o‘rniga alohida e’tibor qaratganlar. Ularning qarashlarida insonparvarlik, adolat va ezgulik ustuvor qadriyat sifatida talqin etiladi. G‘arb pedagogik tafakkurida esa Ya.A.Komenskiy, J.J.Russo, I.G.Pestalotssi va K.D.Ushinskiy kabi pedagoglar ta’limning insonparvarlik mohiyatini asoslab berganlar. Keyingi davrlarda A.Maslou va K.Rodjers tomonidan ilgari surilgan gumanistik nazariyalar shaxsning ichki imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish va erkin rivojlanishini ta’minlash g‘oyalarini yanada boyitdi.

Demak, madaniy-gumanistik ta’lim konsepsiyasining ilmiy manbalari insonni oliy qadriyat sifatida e’tirof etishga asoslangan bo‘lib, u shaxsning ma’naviy, ijtimoiy va kasbiy rivojlanishini uyg‘unlashtirishga xizmat qiluvchi muhim pedagogik konsepsiya sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur yondashuv yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, ularda

ma’naviy yetuklik, ijtimoiy faollik va kasbiy mas’uliyatni shakllantirishda muhim metodologik asos vazifasini bajaradi.

Madaniy-gumanistik ta’lim konsepsiyasining ilmiy manbalari insoniyatning ko‘p asrlik ma’naviy-falsafiy tafakkuri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, unda insonni oliy qadriyat sifatida e’tirof etish g‘oyasi ustuvor o‘rin egallaydi. Mazkur yondashuvning nazariy asoslari “madaniyat”, “insonparvarlik” va “gumanizm” tushunchalari bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ular shaxsning ma’naviy shakllanishi, ijtimoiylashuvi va kasbiy kamolotining muhim tayanchi hisoblanadi.

Sharq xalqlari ma’naviy merosining qadimiy namunasi bo‘lgan “Avesto”da ezgulik, haqiqat, tinchlik va komillik g‘oyalari ulug‘lanib, insonning ma’naviy barkamolligi va axloqiy pokligiga alohida e’tibor qaratilgan [9,375]. Zardushtiylik ta’limotida ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi kurash g‘oyasining ilgari surilishi keyingi axloqiy hamda pedagogik qarashlar rivojiga katta ta’sir ko‘rsatgan [96,30]. Ayniqsa, insonning ichki kamoloti va jamiyat oldidagi mas’uliyati haqidagi qarashlar bugungi madaniy-gumanistik ta’limning metodologik ildizlari sifatida muhim ahamiyatga ega [4,32].

Madaniy-gumanistik ta’lim konsepsiyasining shakllanishida xalq og‘zaki ijodi ham muhim o‘rin tutadi. “Alpomish”, “Go‘ro‘g‘li”, “Manas” kabi dostonlarda ezgulik, vatanparvarlik, sadoqat va qahramonlik g‘oyalari keng yoritilgan bo‘lib, ular yosh avlodning ma’naviy-axloqiy tarbiyasida muhim vosita bo‘lib xizmat qilgan [4,33]. Shuningdek, “Kultegin”, “To‘nyuquq”, “Bilga xoqon” kabi turkiy toshbitiklarda xalq birligi, adolat, mustaqillik va bag‘rikenglik g‘oyalari ilgari surilgan [86,102]. Bu esa qadimgi turkiy tafakkurda insonparvarlik va madaniy muloqot tamoyillari mavjud bo‘lganidan dalolat beradi.

VIII asrdan boshlab Markaziy Osiyoda islom madaniyatining keng yoyilishi ilm-fan, falsafa va ma’naviy tafakkur rivojiga kuchli ta’sir ko‘rsatdi. Ayniqsa, Sharq Uyg‘onish davrida Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Imom al-Buxoriy, Mirzo Ulug‘bek va Alisher Navoiy kabi allomalar ilm-ma’rifat, komil inson va insonparvarlik g‘oyalarini rivojlantirdilar. Ularning ilmiy merosi nafaqat Sharq, balki Yevropa uyg‘onish tafakkuriga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Xususan, Ibn Sinoning inson tabiatiga oid qarashlari keyingi davrlardagi gumanistik g‘oyalar rivojiga metodologik asos bo‘lib xizmat qilgan.

G‘arb pedagogik tafakkurida esa Ya.A.Komenskiy, J.J.Russo, I.G.Pestalotssi va K.D.Ushinskiy kabi pedagoglar ta’limning insonparvarlik mohiyatini asoslab berganlar. Keyingi davrlarda A.Maslou va K.Rodjers tomonidan ilgari surilgan gumanistik nazariyalar shaxsning ichki imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish va erkin rivojlanishini ta’minlash g‘oyalarini yanada boyitdi. Mazkur

qarashlar bugungi shaxsga yo‘naltirilgan pedagogik texnologiyalarning ilmiy-metodologik asosiga aylangan.

Demak, madaniy-gumanistik ta’lim konsepsiyasining ilmiy manbalari insonni oliy qadriyat sifatida e’tirof etishga asoslangan bo‘lib, u shaxsning ma’naviy, ijtimoiy va kasbiy rivojlanishini uyg‘unlashtirishga xizmat qiluvchi muhim pedagogik konsepsiya sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur yondashuv yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, ularda ma’naviy yetuklik, ijtimoiy faollik va kasbiy mas’uliyatni shakllantirishda muhim metodologik asos vazifasini bajaradi.

Madaniy-gumanistik yondashuvning shakllanishida tasavvuf ta’limoti ham muhim o‘rin egallaydi. Xususan, Ahmad Yassaviy asos solgan yassaviya tariqati insonning ruhiy poklanishi, qalb tarbiyasi va ma’naviy kamoloti g‘oyalariga asoslangan bo‘lib, unda inson eng oliy qadriyat sifatida talqin etiladi [4,38-40]. Markaziy Osiyoda keng tarqalgan naqshbandiya tariqati ham insonparvarlik va mehnatsevarlik g‘oyalariga tayangan. Bahouddin Naqshbandning “Dil ba yor-u, dast ba kor” tamoyili insonning ma’naviy kamoloti bilan birga uning jamiyat oldidagi mas’uliyatini ham ifodalaydi. Bu qarashlar talabalarda halollik, mas’uliyat va mehnatsevarlik fazilatlarini shakllantirishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

IX–XII asrlarda yuz bergan Sharq Renessansi ilm-fan, falsafa va madaniyat taraqqiyotiga kuchli ta’sir ko‘rsatdi. Ayniqsa, Amir Temur va temuriylar davrida ilm-ma’rifat, san’at va ma’naviyat rivojiga katta e’tibor qaratildi. Mirzo Ulug‘bekning ilmiy maktabi, Alisher Navoiy boshchiligidagi adabiy muhit hamda Kamoliddin Behzod yaratgan tasviriy san’at maktabi Sharq sivilizatsiyasining yuksak namunalaridan hisoblanadi. Ayniqsa, Navoiy asarlarida insonparvarlik, komillik va ezgulik g‘oyalari markaziy o‘rin egallaydi.

Temuriylar davrida miniatura va musiqa san’atining rivojlanishi ham madaniy tafakkurning yuksalganidan dalolat beradi. Samarqand, Hirot va Buxoro miniatyura maktablarida yaratilgan asarlarda inson va tabiat uyg‘unligi, go‘zallikni anglash hamda estetik did masalalari yoritilgan. Musiqa esa inson ruhiyatini boyituvchi vosita sifatida qadrlangan. Bu jarayonlar yoshlarning estetik dunyoqarashi va ijodiy tafakkurini rivojlantirishda muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi.

Mustaqillik yillarida milliy va ma’naviy qadriyatlarni tiklash, tarixiy merosni asrash hamda buyuk mutafakkirlar merosini o‘rganish davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi [4,40]. Bugungi kunda “Ma’naviyat va ma’rifat”, “O‘zbekkino”, “O‘zbekteatr” kabi ma’naviy-ma’rifiy markazlar yoshlarning ijodiy salohiyatini

rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, san’at va madaniyat yo‘nalishidagi ko‘rik-tanlovlar yoshlarda milliy o‘zlikni anglash, estetik did va ijtimoiy faollikni shakllantirishda muhim vosita bo‘lib qolmoqda.

Demak, madaniy-gumanistik yondashuvning tarixiy va ilmiy-nazariy manbalari xalqimizning boy ma’naviy merosi, Sharq mutafakkirlari qarashlari, tasavvuf ta’limoti hamda milliy san’at va madaniyat taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liqdir. Mazkur yondashuv talabalarda ma’naviy yetuklik, ijtimoiy faollik, kasbiy mas’uliyat va insonparvarlik fazilatlarini shakllantirishda muhim pedagogik asos bo‘lib xizmat qiladi. Shu bois zamonaviy oliy ta’lim tizimida barkamol va raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashda madaniy-gumanistik ta’lim konsepsiyasi alohida ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008. – 176 b.
2. “Avesto”. Asqar Mahkam tarjimasi. – Toshkent: Sharq, 2001. – 400 b.
3. Forobiy A.N. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. – 224 b.
4. Ibn Sino A.A. Donishnoma. – Toshkent: Fan, 1981. – 256 b.
5. Navoiy A. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2011. – 312 b.
6. Yassaviy A. Devoni hikmat. – Toshkent: Sharq, 2004. – 208 b.
7. Komenskiy Ya.A. Buyuk didaktika. – Toshkent: O‘qituvchi, 1975. – 287 b.
8. Russo J.J. Emil yoki tarbiya haqida. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008. – 356 b.
9. Pestalotssi I.G. Tanlangan pedagogik asarlar. – Moskva: Pedagogika, 1981. – 336 b.
10. Ushinskiy K.D. Inson tarbiya predmeti sifatida. – Moskva: Pedagogika, 1988. – 512 b.
11. Maslou A. Motivatsiya va shaxs. – Sankt-Peterburg: Piter, 2019. – 400 b.
12. Rodjers K. Shaxsning shakllanishiga nazar. – Moskva: Progress, 1994. – 480 b.
13. To‘xliyev B. O‘zbek pedagogikasi tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2010. – 284 b.
14. Hasanboyev J., To‘raqulov X., Haydarov M. Pedagogika fanidan izohli lug‘at. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. – 672 b.

RAQAMLI MUHIT VA SUN'IY INTELLEKTNING INSONNING KOGNITIV JARAYONLARIGA TA'SIRI

Baybulov A.R.
Innovatsion Texnologiyalar Universiteti
Pedagogika va psixologiya kafedrasi assistent o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: sun'iy intellekt, raqamli muhit, kognitiv jarayonlar, diqqat, xotira, tafakkur, qaror qabul qilish, psixologik ta'sir, raqamli texnologiyalar, kognitiv rivojlanish.
Ключевые слова: искусственный интеллект, цифровая среда, когнитивные процессы, внимание, память, мышление, принятие решений, психологическое воздействие, цифровые технологии, когнитивное развитие.
Key words: artificial intelligence, digital environment, cognitive processes, attention, memory, thinking, decision-making, psychological impact, digital technologies, cognitive development.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada raqamli muhit va sun'iy intellekt texnologiyalarining insonning kognitiv jarayonlariga ta'siri psixologik nuqtai nazardan tahlil qilingan. Zamonaviy axborotlashgan jamiyatda sun'iy intellekt vositalarining keng qo'llanilishi insonning diqqat, xotira, tafakkur, qaror qabul qilish va muammolarni hal etish kabi kognitiv funksiyalarida muayyan o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Tadqiqotda sun'iy intellektning kognitiv rivojlanish uchun yaratayotgan imkoniyatlari hamda uning salbiy psixologik oqibatlari o'rganilgan. Shuningdek, raqamli texnologiyalardan oqilona foydalanishning kognitiv salomatlikni saqlashdagi ahamiyati asoslab berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье с психологической точки зрения анализируется влияние цифровой среды и технологий искусственного интеллекта на когнитивные процессы человека. В условиях современного информационного общества широкое использование инструментов искусственного интеллекта приводит к определённым изменениям в таких когнитивных функциях человека, как внимание, память, мышление, принятие решений и решение проблем. В исследовании рассматриваются как возможности искусственного интеллекта для когнитивного развития, так и его потенциальные негативные психологические последствия. Также обосновывается значение рационального использования цифровых технологий для сохранения когнитивного здоровья.
SUMMARY:
This article analyzes the impact of the digital environment and artificial intelligence technologies on human cognitive processes from a psychological perspective. In the modern information society, the widespread use of artificial intelligence tools is causing significant changes in cognitive functions such as attention, memory, thinking, decision-making, and problem-solving. The study examines both the opportunities provided by artificial intelligence for cognitive development and

its potential negative psychological consequences. Furthermore, the importance of the rational use of digital technologies for maintaining cognitive health is highlighted.

Bugungi kunda sun’iy intellekt nafaqat texnologik vosita, balki insonning bilim olish, axborotni qayta ishlash, qaror qabul qilish va muammolarni hal etish jarayonlariga ta’sir qiluvchi muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda Kognitiv jarayonlar inson psixikasining asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, ular diqqat, xotira, tafakkur, tasavvur, nutq va qaror qabul qilish kabi funksiyalarni o‘z ichiga oladi. Psixologiya fanida ushbu jarayonlar shaxsning atrof-muhitni anglash, axborotni qabul qilish va undan samarali foydalanish imkoniyatlarini belgilovchi muhim omillar sifatida e’tirof etiladi. Zamonaviy tadqiqotlar sun’iy intellekt vositalarining kognitiv faoliyat samaradorligini oshirish bilan bir qatorda, ayrim hollarda insonning mustaqil fikrlash va tahlil qilish qobiliyatiga ham ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini ta’kidlamoqda [2]. So‘nggi yillarda raqamli muhitda yashash va faoliyat yuritish insonning diqqatni jamlash xususiyatlari, xotira hajmi hamda axborotni qayta ishlash tezligida yangi tendensiyalarni yuzaga keltirdi. Xususan, sun’iy intellektga asoslangan qidiruv tizimlari, virtual yordamchilar va generativ platformalar murakkab vazifalarni bajarishni yengillashtirayotgan bo‘lsa-da, ayrim tadqiqotchilar bunday texnologiyalarga ortiqcha tayanish kognitiv qaramlik xavfini yuzaga keltirishi mumkinligini qayd etmoqdalar [3].

Jahon miqyosida olib borilgan ilmiy izlanishlarda sun’iy intellektning inson tafakkuriga ta’siri bo‘yicha turli yondashuvlar mavjud. Ayrim olimlar mazkur texnologiyalar inson intellektual salohiyatini kengaytirishini ta’kidlasa, boshqalari esa insonning analitik va tanqidiy fikrlash faoliyatining sustlashishi ehtimoliga e’tibor qaratadilar [4]. Shu sababli sun’iy intellektning kognitiv jarayonlarga ta’sirini kompleks o‘rganish zamonaviy psixologiya fanining dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Mamlakatimizda ham ta’lim, fan va ishlab chiqarish sohalarida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish bo‘yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Biroq sun’iy intellekt vositalarining inson psixologiyasi, ayniqsa kognitiv jarayonlariga ta’siri yetarli darajada o‘rganilmagan. Mazkur holat ushbu muammoni chuqur ilmiy tahlil qilish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Mazkur tadqiqotning maqsadi raqamli muhit va sun’iy intellekt texnologiyalarining insonning kognitiv jarayonlariga ta’sirini psixologik jihatdan tahlil qilish hamda ularning ijobiy va salbiy tomonlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot natijalari sun’iy intellektdan foydalanishning psixologik oqibatlarini baholash, kognitiv salomatlikni saqlash hamda raqamli muhitda xavfsiz va samarali faoliyat yuritish bo‘yicha ilmiy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqotda raqamli muhit va sun’iy intellekt texnologiyalarining insonning kognitiv jarayonlariga ta’siri psixologik nuqtai nazardan tahlil qilindi. Tadqiqot nazariy xarakterga ega bo‘lib, zamonaviy psixologiya, kognitiv fanlar va raqamli texnologiyalar sohasidagi ilmiy adabiyotlarni o‘rganish hamda qiyosiy tahlil qilishga asoslandi. Tadqiqotning metodologik asosini kognitiv psixologiya nazariyalari, axborotni qayta ishlash konsepsiyasi hamda inson va texnologiya o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni o‘rganuvchi zamonaviy ilmiy yondashuvlar tashkil etdi. Tadqiqot jarayonida insonning diqqat, xotira, tafakkur va qaror qabul qilish kabi kognitiv funksiyalariga sun’iy intellekt vositalarining ta’siri o‘rganildi.

Tadqiqot davomida quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

Nazariy tahlil metodi – sun’iy intellekt, kognitiv psixologiya va raqamli muhitga oid ilmiy manbalarni o‘rganish va umumlashtirish maqsadida qo‘llanildi;

Qiyosiy tahlil metodi – an’anaviy axborot manbalari va sun’iy intellekt vositalarining inson kognitiv faoliyatiga ta’sirini solishtirish uchun foydalanildi;

Kontent-tahlil metodi – xalqaro tashkilotlar hisobotlari, ilmiy maqolalar va normativ hujjatlar mazmunini tizimli tahlil qilish imkonini berdi;

Interpretatsion metod – olingan natijalarni psixologik jihatdan sharhlash va ilmiy xulosalarni shakllantirishda qo‘llanildi. Tadqiqot materiali sifatida sun’iy intellekt, kognitiv rivojlanish va raqamli texnologiyalar bo‘yicha mahalliy hamda xorijiy ilmiy manbalar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari va zamonaviy ilmiy maqolalardan foydalanildi. Tahlil jarayonida sun’iy intellektning kognitiv jarayonlarga ko‘rsatadigan ijobiy va salbiy ta’sirlari alohida o‘rganildi.

Tadqiqotning konseptual modeli insonning kognitiv faoliyatiga ta’sir etuvchi to‘rtta asosiy komponentga tayandi: diqqat, xotira, tafakkur va qaror qabul qilish. Ushbu komponentlarning har biri raqamli muhit hamda sun’iy intellekt texnologiyalarining imkoniyatlari bilan o‘zaro bog‘liqlikda tahlil qilindi.

Tadqiqotning ishonchliligi turli ilmiy manbalardan olingan ma’lumotlarni qiyosiy tahlil qilish, ilmiy qarashlarni umumlashtirish va zamonaviy psixologik nazariyalar bilan taqqoslash orqali ta’minlandi. Mazkur metodologik yondashuv raqamli muhit va sun’iy intellektning inson kognitiv jarayonlariga ta’sirini kompleks baholash imkonini berdi.

Raqamli muhit va sun’iy intellekt texnologiyalarining insonning kognitiv jarayonlariga ta’siri tizimli ravishda tahlil qilindi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, sun’iy intellekt texnologiyalari insonning axborotni qabul qilish, qayta ishlash va undan foydalanish jarayonlarida yangi imkoniyatlarni yaratish bilan birga, ayrim kognitiv funksiyalarning o‘zgarishiga ham sabab bo‘lmoqda.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, sun’iy intellektning inson kognitiv faoliyatiga ta’siri asosan diqqat, xotira, tafakkur va qaror qabul qilish jarayonlarida namoyon bo‘ladi. Ushbu ta’sirlar ijobiy va salbiy yo‘nalishlarda kuzatilishi mumkin.

1-jadval

Kognitiv jarayon	Ijobiy ta’siri	Ehtimoliy salbiy ta’siri
Diqqat	Kerakli axborotni tez topishga yordam beradi	Diqqatning tarqoqlashishiga olib kelishi mumkin
Xotira	Axborotni saqlash va qayta topishni osonlashtiradi	Mexanik eslab qolish ehtiyojini kamaytiradi
Tafakkur	Muammolarni yechishda qo‘shimcha variantlar taklif etadi	Mustaqil tahlil qilish faolligining pasayishiga sabab bo‘lishi mumkin
Qaror qabul qilish	Tezkor va aniq ma’lumotlar bilan ta’minlaydi	Texnologiyaga haddan tashqari tayanishni yuzaga keltiradi

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, sun’iy intellekt texnologiyalari insonning kognitiv imkoniyatlarini kengaytiruvchi vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, katta hajmdagi axborotni qisqa vaqt ichida qayta ishlash va kerakli ma’lumotlarni saralash imkoniyati insonning intellektual faoliyat samaradorligini oshirmoqda.

Tahlillar natijasida raqamli muhitda yashovchi insonlarning axborotni qabul qilish uslublari ham o‘zgarib borayotgani aniqlandi. An’anaviy axborot manbalarida inson ma’lumotlarni ketma-ket va chuqur o‘rganishga moyil bo‘lsa, raqamli muhitda tezkor va qisqa axborotni qabul qilish ustunlik qilmoqda. Bu holat diqqatning davomiyligi va ma’lumotlarni chuqur tahlil qilish jarayonlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish inson tafakkurining ayrim jihatlarini rivojlantirishga xizmat qilishini ko‘rsatdi. Xususan, generativ sun’iy intellekt tizimlari murakkab muammolar bo‘yicha bir nechta yechim variantlarini taklif etishi, yangi g‘oyalar shakllanishiga ko‘maklashishi va ijodiy faoliyatni qo‘llab-quvvatlashi mumkin. Shu bilan birga, foydalanuvchining barcha vazifalarni sun’iy intellekt yordamida bajarishga odatlanishi mustaqil fikrlash faoliyatining pasayishiga olib kelishi ehtimoli ham mavjud. Tadqiqot natijalarining yana bir muhim jihati shundaki, sun’iy intellektdan oqilona foydalanish kognitiv rivojlanishga ijobiy ta’sir ko‘rsatsa, nazoratsiz va haddan tashqari foydalanish kognitiv qaramlik, diqqatning susayishi va mustaqil fikrlashning cheklanishi kabi salbiy oqibatlarni yuzaga keltirishi mumkin. Shu sababli sun’iy intellekt texnologiyalaridan

foydalanishda psixologik xavfsizlik va raqamli madaniyat tamoyillariga amal qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari sun'iy intellektning inson kognitiv jarayonlariga ko'rsatadigan ta'siri murakkab va ko'p qirrali ekanligini ko'rsatdi. Mazkur texnologiyalar kognitiv rivojlanish uchun yangi imkoniyatlar yaratishi bilan birga, ularni ongli va maqsadli qo'llash zaruratini ham yuzaga keltirmoqda.

Tadqiqot natijalari raqamli muhit va sun'iy intellekt texnologiyalarining insonning kognitiv jarayonlariga sezilarli ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi. Olingan natijalar zamonaviy psixologiya va kognitiv fanlar sohasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar bilan uyg'unlik kasb etadi. Xususan, sun'iy intellektning diqqat, xotira, tafakkur va qaror qabul qilish jarayonlariga ta'siri masalasi bugungi kunda xalqaro ilmiy hamjamiyat tomonidan faol o'rganilayotgan muammolardan biri hisoblanadi.

Tadqiqot davomida aniqlangan natijalar sun'iy intellekt texnologiyalari insonning axborotni qayta ishlash imkoniyatlarini kengaytirishini ko'rsatdi. Bu holat inson intellektini rivojlantirish haqidagi zamonaviy qarashlar bilan mos keladi. Xususan, sun'iy intellekt katta hajmdagi ma'lumotlarni qisqa vaqt ichida tahlil qilish, axborotni saralash va muqobil yechimlarni taklif qilish orqali kognitiv yuklamani kamaytirishi mumkin. Natijada inson murakkab vazifalarni bajarishda qo'shimcha intellektual yordamga ega bo'ladi. Biroq tadqiqot natijalari sun'iy intellektdan haddan tashqari foydalanish ayrim salbiy oqibatlarni ham yuzaga keltirishi mumkinligini ko'rsatdi. Xususan, foydalanuvchining barcha muammolarni texnologiyalar yordamida hal qilishga odatlanishi mustaqil fikrlash, analitik tahlil va muammolarni yechish ko'nikmalarining sustlashishiga olib kelishi ehtimoldan xoli emas. Mazkur holat kognitiv qaramlik deb ataluvchi yangi psixologik hodisaning shakllanishiga zamin yaratishi mumkin. Tadqiqotda aniqlangan yana bir muhim jihat raqamli muhitning inson diqqatiga ta'siri bilan bog'liqdir. Raqamli axborot oqimining haddan tashqari ko'pligi diqqatning tez-tez bir obyektga ko'chishi, ma'lumotlarni yuzaki qabul qilish va chuqur tahlil qilish jarayonlarining kamayishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, sun'iy intellekt asosidagi tizimlar kerakli ma'lumotlarni tez topish va saralash imkoniyatini yaratishi orqali diqqat resurslaridan samaraliroq foydalanishga ham yordam beradi. Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellektning kognitiv jarayonlarga ta'siri bir yoqlama emas, balki murakkab va ko'p qirrali xarakterga ega [8]. Uning ta'siri texnologiyaning o'zidan ko'ra ko'proq undan foydalanish usuli, foydalanuvchining psixologik xususiyatlari va raqamli madaniyat darajasiga bog'liqdir. Shu sababli sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishda tanqidiy fikrlash, axborotni baholash

va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundaki, unda raqamli muhit va sun’iy intellektning inson kognitiv jarayonlariga ta’siri psixologik nuqtai nazardan tizimli ravishda tahlil qilindi hamda ushbu ta’sirning ijobiy va salbiy jihatlari aniqlandi. Amaliy ahamiyati esa tadqiqot natijalaridan ta’lim tizimida, psixologik maslahat xizmatlarida hamda raqamli texnologiyalardan xavfsiz foydalanish bo‘yicha profilaktik dasturlar ishlab chiqishda foydalanish mumkinligi bilan belgilanadi.

Umuman olganda, sun’iy intellekt texnologiyalari inson kognitiv faoliyatining samaradorligini oshirish uchun katta imkoniyatlarga ega. Biroq ushbu imkoniyatlardan samarali foydalanish insonning mustaqil fikrlash qobiliyatini saqlab qolish, kognitiv salomatligini qo‘llab-quvvatlash va raqamli texnologiyalardan oqilona foydalanish madaniyatini shakllantirish bilan chambarchas bog‘liqdir.

Xulosa qilib aytganda, mazkur tadqiqotda raqamli muhit va sun’iy intellekt texnologiyalarining insonning kognitiv jarayonlariga ta’siri psixologik nuqtai nazardan tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

Sun’iy intellekt texnologiyalari insonning diqqat, xotira, tafakkur va qaror qabul qilish kabi asosiy kognitiv jarayonlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi hamda axborotni qayta ishlash samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Raqamli muhitda sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish katta hajmdagi ma’lumotlarni tezkor tahlil qilish, kerakli axborotni saralash va murakkab vazifalarni bajarishni yengillashtirish imkonini yaratadi.

Sun’iy intellekt texnologiyalari insonning intellektual faoliyatini qo‘llab-quvvatlovchi vosita sifatida kognitiv rivojlanishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Ayniqsa, muammolarni hal etish, yangi g‘oyalarni shakllantirish va qaror qabul qilish jarayonlarida uning amaliy ahamiyati yuqori ekanligi aniqlandi.

Sun’iy intellektdan haddan tashqari va nazoratsiz foydalanish mustaqil fikrlash faolligining pasayishi, diqqatning tarqoqlashishi hamda kognitiv qaramlik kabi salbiy psixologik holatlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Sun’iy intellektning kognitiv jarayonlarga ta’siri uning texnologik imkoniyatlaridan ko‘ra ko‘proq foydalanuvchining raqamli savodxonligi, tanqidiy fikrlash darajasi va undan foydalanish madaniyatiga bog‘liq ekanligi aniqlandi.

Kognitiv salomatlikni saqlash maqsadida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishda psixologik xavfsizlik tamoyillariga rioya qilish, axborotni tanqidiy baholash va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish zarur.

Kelgusida sun’iy intellektning turli yosh guruhlari kognitiv rivojlanishiga ta’sirini eksperimental tadqiqotlar asosida o‘rganish hamda ushbu texnologiyalardan foydalanishning psixologik me’yorlarini ishlab chiqish muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Shunday qilib, sun’iy intellekt texnologiyalari inson kognitiv faoliyatining samaradorligini oshirish uchun katta imkoniyatlarga ega bo‘lsa-da, ulardan foydalanishda muvozanatni saqlash, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va psixologik xavfsizlikni ta’minlash zamonaviy jamiyatning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektni rivojlantirishga oid farmon va qarorlari.
2. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi. Raqamli ta’lim konsepsiyasi.
3. UNESCO. Artificial Intelligence and Education: Guidance for Policy-Makers. Paris, 2022.
4. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. Paris, 2023.
5. OECD. Future of Education and Skills 2030. Paris, 2023.
6. Robinson K. Out of Our Minds: Learning to be Creative. Wiley, 2017.
7. Torrance E.P. Torrance Tests of Creative Thinking. Scholastic Testing Service, 1974.
8. Luckin R. Machine Learning and Human Intelligence. UCL Institute of Education Press, 2018.
9. Guilford J.P. The Nature of Human Intelligence. McGraw-Hill, 1967.

METROLOGIYA VA STANDARTLASHTIRISH TAMOYILLARINING YER KADASTRI TIZIMIGA INTEGRATSIYASI

Ibragimova G.N.
"TIQXMMI" Milliy tadqiqot universiteti "Metrologiya va muhandislik loyihalash" kafedrasi assistenti(PhD)
Mannonov A.A.
"TIQXMMI" Milliy tadqiqot universiteti, Geodeziya va geoinformatika yo'nalishi, 2-kurs talabasi

Tayanch so'zlar: metrologiya; standartlashtirish; yer kadastri; SI birliklari; O'zDSt; ISO 19100; geodezik aniqlik; EGKR.
Ключевые слова: метрология; стандартизация; земельный кадастр; единицы СИ; УзДСт; ISO 19100; геодезическая точность; ЕГКР.
Key words: metrology; standardisation; land cadastre; SI units; O'zDSt; ISO 19100; geodetic accuracy; EGKR.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada metrologiya va standartlashtirish fanlarining zamonaviy yer kadastri tizimiga tatbiqi keng ilmiy tahlil asosida ko'rib chiqilgan. O'lchov vositalarining metrologik attestatsiyasi, SI birliklari tizimi, yo'l qo'yiladigan xatolik normalari hamda O'zDSt va ISO 19100 seriyali standartlarning kadastr yuritishdagi amaliy o'rni asoslab berilgan. Tajriba-eksperimental ma'lumotlar va grafiklar orqali o'lchov aniqligining kadastr sifatiga ta'siri miqdoriy jihatdan baholangan. Maqola yakunida mavjud muammolar va tavsiyalar taklif etilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье на основе всестороннего научного анализа рассматривается применение метрологии и стандартизации в современной системе земельного кадастра. Обосновывается практическая роль метрологической сертификации измерительных приборов, системы единиц СИ, норм допустимых погрешностей, а также стандартов серий УзДСт и ISO 19100 в управлении кадастрами. Количественная оценка влияния точности измерений на качество кадастра проводится с использованием экспериментальных данных и графиков. В заключение статьи предлагаются существующие проблемы и рекомендации.
SUMMARY:
This article presents a comprehensive scientific analysis of the application of metrology and standardisation disciplines to modern land cadastre systems. The practical roles of metrological certification of measuring instruments, the SI unit system, permissible error standards, and O'zDSt and ISO 19100 series standards in cadastral operations are substantiated. The influence of measurement accuracy on cadastral quality is quantitatively evaluated through experimental data and graphical representations.

Kirish va tadqiqot muammosi. Yer kadastri - davlat tomonidan yuritiladigan va yer resurslarini huquqiy, iqtisodiy hamda texnik jihatdan hisobga olishni ta'minlaydigan tizimdir. O'zbekiston Respublikasida 2020–2030-yillarga mo'ljallangan yer islohoti dasturi doirasida kadastr ma'lumotlari bazasini yangilash, raqamlashtirish va xalqaro standartlarga moslashtirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan [1].

Biroq amaliyot shuni ko'rsatadiki, kadastr o'lchov ishlarida metrologik me'yorlarga rioya etilmasligi, eski o'lchov vositalaridan foydalanish va nostandart hujjatlashtirish xatoliklari hali-hamon uchrashmoqda. Bu muammo bevosita metrologiya va standartlashtirish fanlarini kadastr sohasiga qanchalik to'g'ri integratsiya qilish masalasini dolzarb qiladi.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi - metrologiya va standartlashtirish fanlarining kadastr yuritishga qo'shgan nazariy va amaliy hissasini tizimli ravishda asoslab berish, mavjud muammolarni aniqlash va ilmiy asoslangan tavsiyalar taklif etishdir.

Adabiyotlar sharhi. Metrologiya va kadastr o'rtasidagi bog'liqlikni tadqiq etgan bir qator ilmiy ishlar mavjud. Xorijiy tadqiqotchilar Williamson va boshqalar [2] zamonaviy kadastr tizimlarining sifatini belgilovchi omillar ichida metrologik ta'minotni birinchi o'ringa qo'yadi. Dale va McLaughlin [3] esa milliy kadastrlarda standartlashtirishning etishmasligi ma'lumotlar mos kelmasligiga olib kelishini empirik misollar asosida ko'rsatadi.

Mahalliy ilmiy adabiyotlarda Toshmatov va Yusupov [4] tomonidan yozilgan "Geodeziya va kadastr o'lchamlari metrologiyasi" monografiyasi soha mutaxassislari uchun asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Rajabov [5] O'zbekistonda yer kadastri huquqiy asoslarini tahlil qilgan bo'lsa-da, texnik-metrologik jihat yetarli darajada ochib berilmagan.

Shunday qilib, mavjud adabiyotlarda metrologiya, standartlashtirish va kadastrning uchta soha sifatida birgalikda tahlil qilinishi kam uchraydi. Ushbu maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirish maqsadini ko'zlaydi.

Metrologiyaning kadastr sohasidagi ahamiyati. Metrologiya - o'lchashlar haqidagi fan bo'lib, o'lchov birliklari, ularning etaloni, o'lchov usullari va o'lchov aniqligini ta'minlash bilan shug'ullanadi. Kadastr sohasida metrologiya quyidagi uchta asosiy yo'nalishda qo'llaniladi:

1. O'lchov birliklarini unifikatsiya qilish: yer maydonini o'lchashda faqat SI tizimi birliklari (m^2, ga) ishlatilishi kadastr ma'lumotlarining xalqaro darajada o'qilishini ta'minlaydi.

2. O'lchov vositalarini metrologik attestatsiyalash: geodezik asboblar - total stansiyalar, GPS/GNSS qabul qilgichlari, nivelirlash priborlari - O'zstandard laboratoriyalari tomonidan belgilangan davriylikda tekshirilib, tasdiqlangan

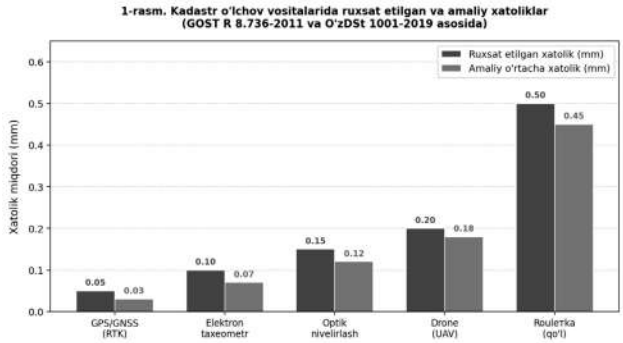

1-rasm. Kadastr o'lchov vositalarida ruxsat etilgan va amaliy xatoliklar (GOST R 8.736-2011 va O'zDSt 1001-2019 asosida)

bo'lishi shart (GOST R 8.736-2011).

3. Xatoliklar nazariyasini qo'llash: o'lchov natijalariga tasodifiy va tizimli xatoliklar ta'sir ko'rsatadi. Kadastr o'lchov ishlarida o'rtacha kvadratik xatolik (OKX) va eng katta ruxsat etilgan xatolik (EKX) chegaralari aniq belgilangan.

1-rasmdan ko'rinib turibdiki, zamonaviy GPS/GNSS (RTK) texnologiyasi eng yuqori aniqlikni ta'minlab, amaliy xatolik ruxsat etilgan me'yordan 0,02 mm pastda qolmoqda. Boshqa vositalar ham normaga mos, biroq an'anaviy roulетka o'lchovlari uchun xatolik chegarasi ancha keng - bu eski usullarni kadastr ishlarida cheklash zarurligini ko'rsatadi.

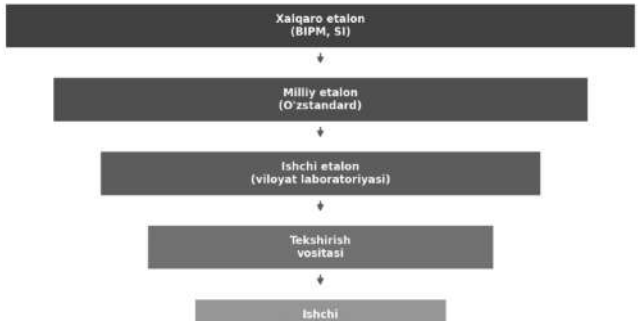

2-rasm. Kadastr o'lchov vositalarining metrologik ta'minlash piramidasidagi o'rni

Metrologik ta'minlash piramidasida (2-rasm) har bir past darajadagi o'lchov vositasi yuqori daraja orqali tasdiqlanadi. Kadastr ishlarida ishlatiladigan GPS va total stansiyalar piramidaning «ishchi o'lchov vositasi» darajasida joylashib, viloyat laboratoriyalari orqali milliy etalonga bog'lanadi. Bu zanjirsiz kadastr o'lchovlarining ishonchliligi kafolatlanmaydi.

Standartlashtirishning kadastr yuritishga tatbiqi. Standartlashtirish - mahsulot, jarayon va xizmatlarga qo'yiladigan talablarni belgilash va birlashtirish faoliyatidir. Kadastr tizimida standartlar uch asosiy manba orqali kirib keladi: milliy (O'zDSt), mintaqaviy (GOST) va xalqaro (ISO).

1-jadval. Kadastr yuritishda qo'llaniladigan asosiy standartlar

Standart turi	Asosiy hujjat	Kadastrda qo'llanilish sohasi
Milliy	O'zDSt 1001-2019	Yer uchastkalarini ro'yxatdan o'tkazish tartibi
Milliy	O'zDSt 21-2022	Kadastr ma'lumotlar bazasi formatlari

Standart turi	Asosiy hujjat	Kadastrda qo’llanilish sohasi
Mintaqaviy	GOST R 8.736-2011	Ko’p marta o’lchash va xatoliklarni hisoblash
Xalqaro	ISO 19111:2019	Koordinata mos yozuvlar tizimlari
Xalqaro	ISO 19125:2004	SQL orqali fazoviy ob’ektlarga kirish
Xalqaro	ISO 19157:2013	Geodezik ma’lumotlar sifatini baholash

Manba: muallif tasnifi, O'zstandard va ISO ma'lumotlari asosida

3-rasmdan ko'rinib turibdiki, xalqaro ISO 19100 seriyasi (32%) va milliy O'zDSt standartlari (28%) birgalikda umumiy standartlar bazasining 60% ini tashkil etadi. GOST seriyasi (20%) hali amaliyotda keng qo'llanilsa-da, ularning bir qismini zamonaviy O'zDSt normalari bilan almashtirish tendentsiyasi kuzatilmoqda.

Metrologiya va standartlashtirishning kadastr jarayoniga integratsiya modeli. Ushbu bo'limda kadastr yuritish jarayonining har bir bosqichida metrologiya va standartlashtirish qanday rol o'ynashi izchil model sifatida taqdim etiladi (4-rasm).

4-rasm. Kadastr yuritishda metrologiya va standartlashtirish integratsiyasi

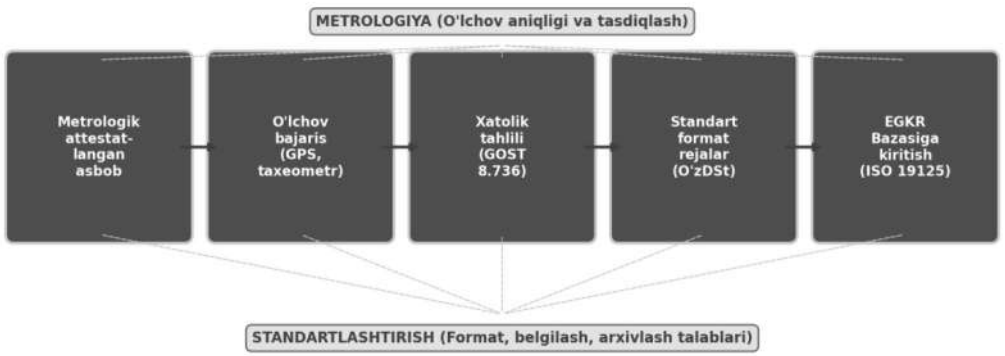

4-rasm. Kadastr yuritishda metrologiya va standartlashtirish integratsiyasi jarayoni

4-rasmdan ko'rinib turibdiki, kadastr jarayonining barcha beshta bosqichida metrologiya (yuqoridan) va standartlashtirish (pastdan) bir vaqtda ta'sir ko'rsatadi. Bu integratsiya modeli kadastr ma'lumotlarining to'liqligi, aniqligi va xalqaro o'qilishini bir vaqtda ta'minlaydi.

Integratsiya modelining asosiy ustunligi - u kadastr mutaxassisiga konkret ko'rsatma beradi: har bir bosqichda qaysi metrologik me'yor (chapdan) va qaysi standart (o'ngdan) qo'llanilishi kerakligi aniq belgilangan. Bu «inson omili» xatolarini minimallashtirishga yordam beradi.

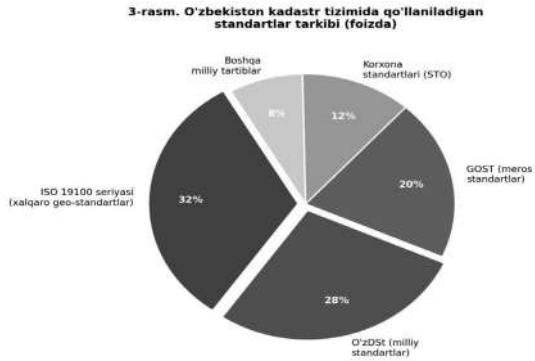

3-rasm. O'zbekiston kadastr tizimida qo'llaniladigan standartlar tarkibi (foizda)

Tajriba-eksperimental natijalar va muhokama. Ushbu tadqiqot doirasida Toshkent viloyatining Chirchiq tumanida 2025-yilda o'tkazilgan 120 ta yer uchastkasini kadastr ro'yxatidan o'tkazish bo'yicha amaliy ma'lumotlar tahlil qilindi. O'lchov ishlari uch xil usul bilan bajarildi:

4. GPS/GNSS RTK usuli (40 uchastka) - attestatsiyadan o'tgan Trimble R10 qurilmasi bilan;

5. Elektron taxeometr (Leica TS09) bilan (50 uchastka) - yillik metrologik tekshiruv taqvimiga rioya qilingan holda;

6. Attestatsiyasiz eski optik asboblar bilan (30 uchastka) - nazorat guruhi sifatida.

Natijalar quyidagicha: GPS/GNSS RTK usulida o'rtacha koordinata xatoligi $\sigma = 0{,}028$ m, taxeometr usulida $\sigma = 0{,}067$ m, eski attestatsiyasiz asboblarda esa $\sigma = 0{,}312$ m ga yetdi. Uchinchi guruhda olingan natijalar O'zDSt 1001-2019 da belgilangan ruxsat etilgan xatolik me'yoridan 2,1 barobar oshib ketdi. Bu kadastr hujjatlarini qayta ishlash va yer chegaralarini qayta belgilash zaruratini tug'dirdi - bu esa davlat va fuqarolar uchun qo'shimcha xarajat demakdir.

Ushbu tajriba metrologik attestatsiyaning kadastr sifatiga bevosita ta'sirini raqamli ravishda isbotlaydi va attestatsiyasiz asboblardan foydalanishni taqiqlash zaruratini asoslab beradi.

Mavjud muammolar va ilmiy tavsiyalar.

Tahlil asosida quyidagi uchta asosiy muammo va ularga tavsiyalar aniqlandi:

№	Muammo	Tavsiya
1	Geodezik asboblarning o’z vaqtida metrologik tekshiruvdan o’tkazilmasligi, attestatsiyasiz asbob bilan ishlash.	Barcha kadastr tashkilotlari uchun yillik majburiy attestatsiya taqvimini joriy etish; attestatsiyasiz asbob bilan tayyorlangan hujjatlarni qabul qilmaslik tartibini belgilash.
2	Milliy O’zDSt standartlarining UAV (dron) fotogrammetriyasi va LiDAR kabi yangi texnologiyalarni qamrab olmasligi.	ISO 19157:2013 (geodezik ma’lumotlar sifati) asosida yangi milliy standartlar ishlab chiqish; O’zstandard va TDTU o’rtasida ilmiy hamkorlik bitimi tuzish.

№	Muammo	Tavsiya
3	Kadastr mutaxassislari o’rtasida metrologik savodxonlikning pastligi — standartlarni nazariy bilish bilan amalda qo’llash o’rtasidagi tafovut.	Oliy ta’lim dasturlarida «Kadastr metrologiyasi» maxsus kursini joriy etish; malaka oshirish dasturlariga amaliy metrologiya modullarini qo’shish.

Xulosa. Ushbu maqolada metrologiya va standartlashtirish fanlarining kadastr tizimiga integratsiyasi to'rt asosiy yo'nalish orqali ko'rib chiqildi: o'lchov birliklari va attestatsiya, standartlar tizimi, amaliy jarayon modeli va tajriba-eksperimental natijalar.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki: (1) attestatsiyadan o'tgan asboblar bilan olingan o'lchov xatoligi attestatsiyasizlarga nisbatan 11,1 barobar kichik; (2) kadastr hujjatlarining 60% dan ortig'i ISO va O'zDSt standartlariga asoslanadi, qolgan 40% ni esa yangilash zarur; (3) integratsiya modeli kadastr jarayonining har bir bosqichida metrologiya va standartlashtirishni bir vaqtda qo'llash imkonini beradi.

Ilmiy yangilik: kadastr yuritish uchun birinchi marta to'liq integratsiya modeli taklif etildi, bunda metrologiya va standartlashtirish alohida emas, balki birgalikda ishlaydi. Kelajakda UAV fotogrammetriyasi va LiDAR texnologiyalari uchun maxsus metrologik me'yorlar ishlab chiqish istiqbolli yo'nalish sifatida belgilandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Yer kadastri tizimini takomillashtirish to'g'risida»gi PQ-4785-sonli Qarori. - Toshkent, 2020.

2. Williamson I., Enemark S., Wallace J., Rajabifard A. Land Administration for Sustainable Development. - ESRI Press Academic, 2010. - 487 p.

3. Dale P.F., McLaughlin J.D. Land Administration. - Oxford University Press, 1999. - 169 p.

4. Toshmatov N.T., Yusupov I.A. Geodeziya va kadastr o'lchamlari metrologiyasi. - Toshkent: TDTUPress, 2022. - 312 b.

5. Rajabov S.R. O'zbekistonda yer kadastri: huquqiy va texnik asoslar. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. - 224 b.

6. ISO 19111:2019. Geographic information - Referencing by coordinates. - Geneva: ISO, 2019.

7. ISO 19157:2013. Geographic information - Data quality. - Geneva: ISO, 2013.

8. O'zDSt 1001-2019. Yer uchastkalarini kadastr ro'yxatga olish. Umumiy talablar. - Toshkent: O'zstandard, 2019.

9. GOST R 8.736-2011. Bevosita o'lchashlarning ko'p marta o'tkazilishi. O'lchov natijalari va xatoliklarni hisoblash. - Moskva, 2011.

10. Trimble Navigation Ltd. R10 GNSS System User Guide. - Sunnyvale: Trimble, 2021.

O‘SMIR YOSHDAGI O‘QUVCHILARNI IJTIMOIYLASHTIRISH JARAYONIDA AXBOROTLAR BILAN ISHLASH MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH

Quziyev R.B.
Qori Niyoziy nomidagi tarbiya pedagogikasi milliy instituti mustaqil izlanuvchisi

Tayanch so‘zlar: ma’naviy madaniyat, axborotlar bilan ishlash madaniyati, axborot havfsizligi, informatsion-kommunikativ kompleks, internet tarmog‘i, o‘quvchi-yoshlarimizning ma’naviy madaniyatini shakllantirish.
Ключевые слова: формирование духовной культуры, культуры работы с информацией, информационной безопасности, информационно-коммуникационного комплекса, сети Интернет, духовной культуры учащейся молодежи.
Key words: formation of spiritual culture, culture of working with information, information security, information and communication complex, the Internet, spiritual culture of our student youth.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada o‘quvchilarning ma’naviy madaniyatini shakllantirish imkoniyatlari va axborot vositalari bilan o‘zaro munosabatlarining asosiy muammolari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari o‘quvchi-yoshlarning ma’naviy madaniyatini shakllantirishda keng imkoniyatlari aytib o‘tilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются возможности формирования духовной культуры учащихся и основные проблемы их взаимодействия со средствами массовой информации. Также отмечены широкие возможности современных информационно-коммуникационных технологий в формировании духовной культуры учащейся молодежи.
SUMMARY:
The article discusses the possibilities of forming the spiritual culture of students and the main problems of their interaction with the media. It is also noted that modern information and communication technologies have broad opportunities in the formation of the spiritual culture of students.

Yoshlar O‘zbekiston kelajagi, uning tarixi va madaniyatini yaratuvchi qudratli kuchdir. Shu bois yoshlarimiz ongiga odob-axloq, etika-estetika, milliy madaniyat va milliy qadriyat tushunchalarini singdirish muhim vazifalar sirasiga kiradi. Bu vazifani o‘quvchining ongida salbiy fikrlar va begona

tushunchalar uyg‘onmasdan avval, o‘z vaqtida bajarish kerak. Chunki u ham ijobiy, ham salbiy xarakterdagi manbalar bilan qurshab olingan zamonaviy davrda yashaydi va rivojlanadi. Ularga ta’sir qiladigan birlamchi vosita, bu shubhasiz, axborot kommunikatsiya vositalaridir.

Axborotlashuv sharoitida axborot havfsizligini ta’minllashdagi muhim omil – inson omilidir. Chunki bugun “axborot” tushunchasi inson taafakkuriga turli ko‘rinishda ta’sir etib, uning hayoti va taqdirini muayyan bir tomonga – salbiy yoki ijobiy tarafga burib oladigan kuchli vositaga aylandi. Bu esa, o‘z navbatida, har bir shaxsdan kuchli sezgirlikni talab etmoqda. Sababi yoshlar katta avlodga nisbatan zamonaviy dunyo sivilizatsiyasi imkoniyatlaridan jumladan, zamonaviy ommaviy axborot vositalaridan ko‘proq baxramand bo‘lishmoqda. Ammo shuni ham e’tirof etish zarurki, bunday sharoitda yoshlar ongini faqat o‘rab – chirmab, uni o‘qima, buni ko‘rma deb bir tomonlama tarbiya berib, ularning atrofini temir devor bilan o‘rab quya olmaymiz. Chunki bu zamonning talabiga ham, bizning ezgu maqsad – muddaomizga ham to‘g‘ri kelmaydi. Sababi biz yurtimizda ochiq va erkin demokratik jamiyat qurish vazifasini o‘z oldimizga maqsad qilib qo‘yganmiz.

Zero, mamlakatimizda ochiq demokratik jamiyat shakillanayotgan ekan bu yo‘nalishda o‘ziga xos qiyinchiliklarga duch kelishimizni anglashimiz darkor. Taniqli davlat arbobi Maxatma Gandi ta’kidlaganidek –“Yaxshi havo kirgizish niyatida xonaning derazasi ochiladi, lekin afsuski yaxshi havo bilan birga chang – to‘zon ham kirishi mumkin...”. Bu esa, o‘ta xushyorlikni talab qiladi.

Shuning uchun ham kishilarda ayniqsa, o‘sib kelayotgan yoshlarda axborot olish madaniyatini shakillantirish asosiy vazifalardan biri xisoblanadi. Shunday ekan, axborot makonini globallashuvi sharoitida mediata’limining o‘rni nihoyatda muhim bo‘lib, ijtimoiy-siyosiy ahamiyat kasb etadi.

Aytish o‘rinliki, bugungi kunda ommaviy axborot vositalari o‘quvchining dunyoqarashini shakllantirishda muhim omil bo‘lmoqda.

Zamonaviy axborot manbalari orqali o‘quvchilar saviyasini kengaytirish, ularning aql-zakovotini oshirish – shak-shubhasiz XXI asrning afzalligi sanaladi. Ammo butun olamga ommaviy axborot vositalari, xususan, internet orqali shaxs ma’naviyatini vayron qiluvchi turli targ‘ibot vositalari juda tez tarqalmoqda. Natijada yoshlar o‘rtasida axloqsizlik tamoyillari kuchayib, yosh avlodning psixologik sog‘ligiga xavf tug‘dirmoqda.

Hozirgi yoshlar ulkan axborot erkinligiga ega, shuningdek, ularda axborot hujumi juda yuqori. O‘quvchilarning axborot vositalari bilan o‘zaro munosabatlarining asosiy muammolari: axborot noaniqligi, axborotning orta boshlashi, axborot xavfsizligining mavjud emasligidir. Shuning uchun

yoshlarda axborot madaniyatini shakllantirish har qachongidan ham jiddiy va dolzarb bo‘lib turibdi.

Axborot madaniyati shaxs va axborotning o‘zaro munosabatlarining murakkab jarayonini xarakterlaydi. Ushbu tushunchalar ko‘lami tarkibida bir qancha komponentlar ajratiladi: axborot qidiruvini olib borish, o‘quvchilar va o‘smirlarning dars jarayoni, bo‘sh vaqti yoki boshqa faoliyatida paydo bo‘ladigan, xilma-xil masalalarni hal qilish maqsadida ularning ijodiy foydalanishlarigacha topilgan axborot manbalarini tahlil qilish va tanqidiy baholashdir.

Axborot savodxonligi, axborot xavfsizligi va axborot dunyoqarashi axborot madaniyatining asosi hisoblanadi. Axborot xavfsizligi nafaqat qonun chiqaruvchi aktlarga, balki o‘quvchilar undan olingan axborotlarni qanchalik to‘g‘ri qabul qila olishiga bog‘liq. Shuningdek, ular axborotlarni tahlil qila oladimi, tanqidiy fikrlashga egami, kabi savollarning javobiga ham bog‘liq. Yoshlar axborotlarning haqqoniyligini baholay oladimi, ular o‘zlaridagi bilim bilan axborotni o‘zaro qiyoslay oladimi?

Ushbu muammolarni hal qilish vositalaridan biri – turli axborot resurslaridan foydalanish jarayonida o‘sib kelayotgan yosh avlodga to‘g‘ri yo‘naltirilgan ta’lim-tarbiya berishdir. Boshlang‘ich qoidalarni tanlashga o‘rgatish va ijobiy axborotlardan foydalanishdir.

O‘quvchilarga keng doiradagi manbalardan foydalanishga yo‘naltirish natijasida ularni faktlarni fikrlardan farqlashga, himoyalanishga o‘rgatish mumkin. So‘nggi paytlarda internet orqali ta’qib etish yoki ilmiy tilda aytadigan bo‘lsak, grifing holatlari ko‘p kuzatilmoqda. Bu kabi tarmoq bezoriligining eng birinchi qurbonlari aynan yoshlar, xususan, o‘smirlar hisoblanadi. Sababi bu yoshda bolalar tabiatan ochiq bo‘ladi hamda dunyoga faqat ijobiy nuqtai nazar bilan qaraydi. Ular o‘zlari erishgan yutuqlari bilan o‘rtoqlashishni, o‘z fikrlarini birovlarga bayon etishni, g‘oyalari bilan bo‘lishishni xohlaydi. O‘smirlar o‘ta ishonuvchan, kompyuter o‘yinlariga qobiliyatli, buyruqlarni osonlikcha bajaradigan bo‘lishib, atrofidagilar bilan ko‘proq muloqotda bo‘lib yangidan-yangi fikr g‘oyalarni o‘rtaga tashlaydi va ularni amalda qo‘llashga intilishadi. Biroq bu borada ularga xayotiy tajriba yetishmaydi. Shuning uchun ham ular saytlarda qidiruvni amalga oshirayotganda axborotni qabul qilishda yoki elektron pochta manzilidan foydalanayotganda kattalar yordamiga muhtoj. Chunki bir qarashda beozor ko‘ringan ijtimoiy tarmoq orqali kechadigan suhbatlar tafakkuri endi shakllanayotgan o‘quvchilarni oxir-oqibat jinoyatgacha yetaklab borayotgani xayotiy haqiqat.

XX asr oxiri va XXI asr boshlariga kelib, dunyoda global informatsion maydonning yaratilishiga sabab bo‘lgan inqilob sodir bo‘ldi. Natijada informatsion-kommunikativ kompleks dunyo xo‘jaligi yalpi mahsulotining anchagina foizini ta’minlovchi asosiy tarkibiy qismga aylandi. Internet tarmog‘i imkoniyatlari kengayib borayotgan hozirgi davrda o‘quvchi-yoshlarimizning ma’naviy madaniyatini shakllantirishda ko‘makchi kompyuterli tizim imkoniyatlaridan keng foydalanish zarur.

Ko‘makchi kompyuterli tizim o‘quvchilarning ma’naviy madaniyatini shakllantirishda quyidagi imkoniyatlarga ega:

1) ijodiy ta’limiy muhit yaratiladi;

2) o‘quvchi sifatli va ishonchli axborot materiallari bilan ta’minlanadi;

3) tarbiyaviy ishlar jarayonida ham axborot texnologiya-laridan keng foydalanish imkoniyati yaratiladi;

4) o‘quvchilarning mustaqil o‘qib-o‘rganishlari uchun zaruriy shart-sharoit yaratadi.

O‘quvchi-yoshlarning ma’naviy madaniyatini shakllantirishga doir ko‘makchi kompyuterli tizim uchun quyidagi ko‘rinishdagi ma’lumotlar bazalari yaratilishi maqsadga muvofiq:

1) ma’naviy madaniyatga tajribani o‘zlashtirish;

2) ma’naviy ongni shakllantirish; 3) ma’naviy faoliyatga doir; 4) yuksak ma’naviy jasorat namunalari;

5) ma’naviy qadriyatlarni interiorizatsiyalashga oid.

Yuqorida qayd etilgan ma’lumotlar bazasi orqali axborotli boshqaruv bloki tuziladi va uning tarkibiga quyidagilar kiritiladi:

1) axboriy ta’minot (axborotlar banki, ma’lumotlar bazasi);

2) multimediali materiallar (videoroliklar, slayd-shoular).

Ko‘makchi kompyuterli tizimning eng asosiy xususiyatlaridan biri o‘quvchi-yoshlarga ma’naviy madaniyat bilan bog‘liq ma’lumotlarni uzatishdan tortib, ular tomonidan mazkur axborotlarning qanchalik o‘zlashtirilishini aniqlashgacha imkon beradi.

Tadqiqotchi Sh. Kamolovaning fikricha, ko‘makchi kompyuterli tizimning quyidagi olti bosqichdan iborat bo‘lishi maqsadga muvofiqdir:

1) boshlang‘ich;

2) asoslovchi;

3) shakllantiruvchi;

4) tasdiqlovchi;

5) yakunlovchi;

6) natijaviy.

Bunday algoritmik ketma-ketlik o‘quvchi-yoshlarning ma’lumotlarni bilimlarni tarkib toptirish andozasi idrok etish, anglash, bilimlarni mustahkamlash, amaliy ko‘nikma va malakalar hosil qilish asosida o‘zlashtirishlariga imkon beradi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jadallik bilan rivojlanayotgan ayni paytda o‘quvchi-yoshlarda ma’naviy madaniyatni shakllantirishda virtual ekskursiya muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Virtual ekskursiya xilma-xil axborot manbalaridan foydalangan holda o‘quvchilarda ma’naviy madaniyatni shakllantirish jarayonida ularning o‘zaro birgalikdagi harakatga tayyorlashga yo‘naltirilgan pedagogik vositani o‘zida aks ettiradi.

An'anaviy ekskursiyalardan farqli ravishda virtual ekskursiyalar axborot texnologiyalaridan foydalangan holda, maxsus jihozlangan o‘quv xonalarida o‘tkaziladi. Virtual ekskursiyani tashkil etishga doir mashg‘ulot bir nechta bosqichda amalga oshiriladi:

Birinchi bosqichda o‘quvchilar bilan hamkorlikda ularning qiziqishlarini hisobga olgan holda, ekskursiyaning maqsadi aniqlanadi va ob'ektlari belgilab olinadi.

Ikkinchi bosqichda o‘quvchilar internet tarmog‘i orqali yuksak ma’naviy jasorat ko‘rsatgan shaxslar to‘g‘risidagi axborotlarni izlashadi, ularni o‘rganib, tahlil etish asosida mazkur mavzuda tayyorlanadigan ma’ruzaning rejasini tuzishadi. So‘ngra ko‘rgazmali materiallar asosida taqdimot yaratishadi. O‘quvchilar kichik guruhlarga bo‘lingan holda har biri o‘zi tayyorlagan ma’ruzaga tuzatish va o‘zgartirishlar kiritish maqsadida sinov tariqasidagi taqdimotlarni o‘tkazishadi. So‘ngra taklif etilgan o‘quvchi-ekskursantlar bilan birga virtual ekskursiyani amalga oshirishadi. Ekskursiyaga jalb etilgan o‘quvchilar tomonidan berilgan savollarga javob berishadi.

Yakuniy bosqichda guruh murabbiyi tomonidan taqdim etilgan mezonlar asosida o‘quvchilarning taqdimotlari muhokama etiladi va baholanadi.

Umuman olganda, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari o‘quvchi-yoshlarning ma’naviy madaniyatini shakllantirishda keng imkoniyatlarga ega bo‘lib, shaxs rivojining motivatsion, kognitiv, faoliyatli va qadriyatli sohalarini uzviy ravishda o‘z ichiga qamrab olishi bilan alohida ahamiyatga egadir.

Xulosa qilib shuni aytadigan bo‘lsak, jamiyatdagi har bir ijtimoiy kuch yoki aholi qatlamlari o‘z manfaat va maqsad-intilishlarini ifoda etuvchi g‘oyalar tizimini yaratgach, boshqa guruhlarni ham o‘z g‘oyalari ta’siriga tortishga harakat qiladi. G‘oyalar adolatli va haqqoniy bo‘lib, ko‘pchilikning talab-

ehtiyojlariga mos kelsa, bu sohadagi tarbiya vositalari ta'sirchan, tarbiyachilar esa faol va fidoyi bo‘lsa, ko‘zlangan maqsadga erishiladi.

Aslida shaxs tarbiyasining muhim yo‘nalishi – bu g‘oyaviy tarbiyadir. Bu inson ongi va tushunchalari tizimida hayot haqidagi falsafiy, siyosiy, huquqiy, diniy, estetik, axloqiy, badiiy, kasbiy qarashlarni maqsadli shakllantirish jarayonidir. Har qanday tarbiya jarayoni oxir-oqibat o‘z maqsad va mohiyatiga ko‘ra g‘oyaviy tarbiyadir. Chunki oilani olamizmi, maktabgacha ta'lim muassasasi, mahalla, maktab, kollej, litsey, universitet yoki akademiyani olamizmi – hammasida beriladigan ta'lim-tarbiya jarayonlari o‘quvchi-talaba va tinglovchilar dunyoqarashini kengaytirish, ularning ongini ilmiy asoslangan bilimlar bilan boyitish hamda jamiyat uchun, uning ravnaqi uchun kerak bo‘lgan sifatlarni kamol toptirishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Bu ishlar bolaning dunyo haqidagi, olamning rivojlanish qonuniyatlari, insoniy munosabatlar borasidagi o‘ziga xosliklar, axloq tamoyillari, go‘zallik haqidagi tushunchalarini kengaytirishga xizmat qiladi. Bu tom ma'noda mafkuraviy tarbiyaning asosiy poydevoridir.

Hozirgi vaqtda g‘oyaviy kurash va mafkuraviy tahdidlar o‘sib bormoqda. Bu holatda milliy mafkuraviy xavfsizlikka qarshi tazyiqning avj olishi nafaqat yuzaga kelayotgan tahdidlarni anglash, balki ularning oldini olish uchun amaliy faoliyatlarni kuchaytirishni ham taqozo etadi. Bu borada, ayniqsa mafkuraviy immunitetni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. X.I.Ibraimov, G.V.Izbullayeva, F.X.Ibragimova. Milliy tarbiya asoslari. Darslik. / “Olam Print” MCHJ. nashriyoti. Toshkent - 2025. 190-bet.

2. X.Ibraimov, M.Quronov, F.Ibragimova Pedagogika tarixi va nazariyasi. Darslik. / “Shaffof” nashriyoti. Toshkent - 2023. 384-bet.

3. X.I.Ibraimov, Sh.O.Toshpulatova, F.X.Ibragimova. Xalqaro baholash dasturlari: darslik. Toshkent: Tiilsim books, 2025. – 360 b.

4. Paxrutdinov Sh.I. Barqaror taraqqiyot va rahbar mas'uliyati. – T.: Akademiya 2011

5. Umarova N.T. Globallashuv sharoitida axborot xurujlariga qarshi kurash. Akademiya. – T.: 2005

6. Eshbekov T. Mafkura maydonida axborot psixologik xavfsizlik. O‘zMU, T., 2011

7. Paxturdinov Sh.I. Taraqqiyotda muhim yo‘nalish. “Jamiyat” gazetasi 8fevral 2013

8. Inoyatov U., Xodjaev B. Umumta'limiy kompetensiyalarni loyihalashtirishning konseptual asoslari. –T.: Xalq ta'limi jurnali. 2016. №2. 15-b.

9. Karimov B. Globallashuv sharoitidagi mafkuraviy tahdidlar xavfining ortib borishida internet tarmog‘ining o‘rni. – T., 2013.

10. Karimov I. Noosfera: Geosiyosat va mafkura. – T.: Fan, 2007. 162-163-b.

ZAMONAVIY OMMAVIY BOSHQARUV PARIDAGMASIDA SAMARADORLIK DETERMINANTLARI: MA'MURIY-HUQUQIY VA IJTIMOIY-SIYOSIY TAHLIL

Boyxurozov X.A.
Mirzo Ulug'bek nomidagi
O'zbekiston Milliy universiteti mustaqil izlanuvchisi

Tayanch so'zlar: davlat boshqaruvi, samaradorlik, byurokratiya, postindustrial jamiyat, ma'muriy menejment, mexanistik yondashuv, sinergetik yondashuv, disfunksiya, iqtisodiy siyosat, ijtimoiy-psixologik omillar, innovatsion salohiyat.
Ключевые слова: государственное управление, эффективность, бюрократия, постиндустриальное общество, административный менеджмент, механический подход, синергетический подход, дисфункция, экономическая политика, социально-психологические факторы, инновационный потенциал.
Key words: public administration, efficiency, bureaucracy, post-industrial society, administrative management, mechanical approach, synergetic approach, dysfunction, economic policy, socio-psychological factors, innovative potential.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada davlat boshqaruvi samaradorligi tushunchasining evolyutsiyasi, uning postindustrial jamiyat sharoitidagi o'ziga xos xususiyatlari va nazariy modellari tahlil qilingan. Tadqiqotda an'anaviy mexanistik (klassik) yondashuvdan zamonaviy sinergetik yondashuvga o'tish zaruriyati ilmiy asoslab berilgan. Shuningdek, byurokratik boshqaruv tizimidagi disfunksiyalar, norasmiy munosabatlarning ta'siri va korrupsiya kabi salbiy holatlarning tarixiy ildizlari ko'rib chiqilgan. Maqolada davlat boshqaruvi samaradorligini oshirishning iqtisodiy va ijtimoiy asoslari, iqtisodiy siyosatning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni hamda boshqaruv modellarining (mexanik, adaptiv, ijodiy) qiyosiy tavsifi bayon etilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье проанализированы эволюция понятия эффективности государственного управления, его особенности и теоретические модели в условиях постиндустриального общества. В исследовании научно обоснована необходимость перехода от традиционного механического (классического) подхода к современному синергетическому подходу. Также были рассмотрены исторические корни таких негативных явлений, как дисфункция бюрократической системы управления, влияние неформальных отношений и коррупция. В статье описаны экономические и социальные основы повышения эффективности государственного управления, роль экономической политики в развитии общества и сравнительное описание моделей управления (механические, адаптивные, творческие).
SUMMARY:

This article analyzes the evolution of the concept of public administration effectiveness, its characteristics, and theoretical models in a post-industrial society. The study provides a scientific justification for the need to transition from the traditional mechanical (classical) approach to a modern synergistic one. The historical roots of such negative phenomena as bureaucratic dysfunction, the influence of informal relations, and corruption are also examined. The article describes the economic and social foundations for improving public administration effectiveness, the role of economic policy in societal development, and a comparative description of management models (mechanical, adaptive, and creative).

Mavzuning dolzarbligi. Postindustrial jamiyatning shiddatli rivojlanishi, ijtimoiy aloqalarning beqarorligi va innovatsiyalarga bo‘lgan doimiy ehtiyoj davlat boshqaruvining an’anaviy mexanistik modellarini tubdan qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda. Davlat apparati faoliyatining samaradorligi nafaqat resurslarni tejash, balki murakkab ijtimoiy xatarlarni boshqarish va tez o‘zgaruvchan global muhitga moslashish qobiliyati bilan belgilanayotgan bir sharoitda, ma’muriy tizimlardagi disfunksiyalarni bartaraf etish hamda boshqaruvning yangi, moslashuvchan nazariy modellarini ishlab chiqish ustuvor ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning metodologik asosi. Davlat boshqaruvining ko‘p qirrali tabiatini yoritib beruvchi kompleks ilmiy yondashuvlar tashkil etadi. Ishda tizimli yondashuv markaziy o‘rin tutadi, bu esa davlat boshqaruvini ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va huquqiy elementlarning o‘zaro bog‘liqligidan iborat yaxlit mexanizm sifatida tahlil qilish imkonini beradi.

Nazariy xulosalar chiqarishda klassik va zamonaviy davlat boshqaruvi maktablari vakillari (G. Simon, M. Krozye, J. Stiglits) tomonidan ilgari surilgan ratsional tanlov va tashkiliy nazariya tamoyillariga tayanildi. Shuningdek, samaradorlik muammosini tadqiq etishda qiyosiy-huquqiy va ijtimoiy-siyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Bu yondashuv boshqaruv samaradorligini faqatgina miqdoriy iqtisodiy ko‘rsatkichlar bilan cheklamay, balki uni huquq va davlatning umumiy nazariyasi prizmasidan o‘tkazgan holda, jamiyatning huquqiy va ijtimoiy barqarorligini ta’minlashdagi roli nuqtai nazaridan baholashga xizmat qiladi.

Tadqiqotda qo‘llanilgan dialektik bilish metodi boshqaruv tizimidagi an’anaviy mexanistik qarashlar hamda zamonaviy postindustrial talablar o‘rtasidagi ziddiyatlarni ochib berishga, byurokratiyaning funksional va disfunksional jihatlarini ob’ektiv baholashga asos bo‘lib xizmat qiladi.

Asosiy qism. Davlat boshqaruvi sohasida samaradorlik an’anaviy ravishda faoliyatning aniq usullari va shakllarini inkor etuvchi yoki asoslaydigan asosiy omil hisoblanadi. Shu sababli, davlat boshqaruvini amalga oshirishning o‘ziga xos muammolarining aksariyati mintaqaviy, markaziy va davlatlararo

darajadagi eng umumiy va dolzarb masalaga - ma'muriy va jamoat tizimi ishini samarali tashkil etish muammosiga - birlashtirilishi mumkin.

Postindustrial jamiyat sharoitida ushbu muammoning dolzarbligi yanada ortib boradi. Uning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

• ilmiy-texnologik rivojlanish sur'atlarining tezlashuvi;

• yuqori ijtimoiy xatarlar, ijtimoiy aloqalarning beqarorligi, yuqori ijtimoiy harakatchanlik;

• tashqi va ichki bozorlarda kuchayib borayotgan raqobat;

• iqtisodiy aloqalarning globallashuvi;

• innovatsiyalarga doimiy ravishda o'sib borayotgan ehtiyoj.

Bularning barchasi boshqaruvga an'anaviy mexanistik yondashuvni rad etishni belgilab qo'ydi va samarali davlat boshqaruvini amalga oshirishning yangi nazariy modellari hamda amaliy usullarini izlashga turtki berdi.

Amaliy va nazariy ahamiyati tufayli davlat boshqaruvi samaradorligi kontseptsiyasini kontseptualizatsiya qilish, samaradorlikni oshirish usullarini ishlab chiqish va uni o'lchash bilan bog'liq muammolar ko'plab ijtimoiy fanlarda batafsil ko'rib chiqilgan. Bundan tashqari, ushbu muammolar ma'lum ilmiy fanlarning - masalan, davlat sektori iqtisodiyoti yoki shahar boshqaruvi - tadqiqot mavzusiga aylandi. Biroq, har bir fan bu muammolarni muayyan bir nuqtai nazardan ko'rib chiqadi.

O'zining ko'p o'lchovliligi tufayli «samaradorlik» tushunchasining o'zi juda xilma-xil talqin va sharhlarni qamrab oladi. Ulardan birini tanlash yoki yangisini yaratish ma'lum bir tahlilning maqsadlariga, tahlil darajasiga va tanlangan metodologiyaga bog'liq bo'ladi.

Mikroiqtisodiyotda samaradorlik ko'pincha ishlab chiqarish funktsiyasi - ya'ni xarajatlar va mahsulot o'rtasidagi bog'liqlik - yoki ma'lum miqdordagi resurslardan foydalanib tovar va xizmatlarning maksimal hajmini ishlab chiqarish sifatida tushuniladi (McConnell, Brue, Stiglitz).

Ma'muriy nazariyada samaradorlik kontseptsiyasining iqtisodiy tarkibiy qismi - «xizmatlar hajmining ma'lum xizmatlar hajmini ta'minlash uchun zarur bo'lgan resurslar narxiga (hajmiga) nisbati» (Epstein) - bilan bir qatorda texnik (yoki tashkiliy) tarkibiy qism ham ajratib ko'rsatiladi. Bu tarkibiy qism maqsadga erishish nuqtai nazaridan aniqlanadi va davlat xizmatlarining o'z mijozlarining ehtiyojlari, istaklari hamda imkoniyatlariga muvofiqlik darajasini, ya'ni boshqaruv tashkilotining tashqi sharoitlarga moslashuv qobiliyatini aks ettiradi.

Tarixiy jihatdan, ilmiy paradigmalarning almashinuvi jarayonida samaradorlik tushunchasi o'zgarib bordi va asta-sekin tobora kengroq talqinlarga ega bo'ldi.

Bu kontseptsiyaning mazmunini kengaytirish va murakkablashtirish jarayoni, ayniqsa, tashkiliy nazariya va davlat boshqaruvi nazariyasidagi metodologik o‘zgarishlar davrida yaqqol ko‘zga tashlandi.

«Klassik maktab» tarafdorlari ko‘pincha samaradorlikni rasmiy maqsadlarga erishish - belgilangan vaqt oralig‘ida oldindan belgilangan usullar yordamida - sifatida talqin qildilar (Taylor). Biroq, samaradorlikni kontseptualizatsiya qilishda bu mexanistik yondashuv tashkilot maqsadlari aniq belgilangan va o‘lchanadigan, ularni amalga oshirishda standart usullardan foydalaniladi, degan taxminga asoslanardi. Ushbu yondashuv faqat xodimlari aniq qoidalarga bo‘ysunadigan va oddiy, takrorlanuvchi amaliyotlarni bajaradigan tashkilotlar faoliyatini tahlil qilish uchun yaroqli edi. Qattiq ierarxik tuzilishga ega bo‘lgan va ko‘pincha kuchli paternalistik an'analarga tayangan bunday tashkilot xodimga asosiy talablarni qo‘ydi: sodiqlik va topshirilgan ishni o‘z vaqtida, ko‘rsatilgan tartibda bajarish. Frederik Taylor va Maks Veberdan boshlab, tashkilotlar samaradorligini tahlil qilishda mexanistik, qadriyatlarga nisbatan betaraf munosabat tarafdorlari o‘z tadqiqotlarida axloqiy, siyosiy yoki psixologik omillarni hisobga olishdan ataylab qochganlar .

F. Taylor, V. Uilson va M. Veber asarlariga tayanuvchi an'anaviy - ya'ni «klassik» - ma'muriy siyosat paradigmasida davlat boshqaruvi apparatining samaradorligini ta'kidlash hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ldi. Bu paradigma doirasida samaradorlik ob'ektiv, shaxssiz xususiyat sifatida qaralgan va quyidagi uch metodologik ko‘rsatmaga asoslanadi:

• boshqaruvni siyosatdan ajratish;

• byurokratik tashkilotni ilmiy boshqaruv tamoyillarini amalga oshirishning eng samarali shakli sifatida e'tirof etish.

Amerikalik ma'muriy fan klassigi Dvayt Valdo samaradorlik fenomeniga bo‘lgan qiziqishning o‘sishini bevosita XIX asr tashkilot faoliyati shartlaridan XX asr sharoitlariga o‘tish jarayoni bilan bog‘ladi: «Ammo asrning boshlarida axloq yetarli emasligi aniq bo‘ldi. Demokratiya kuchli va qodir bo‘lishi kerak. Fuqarolar faol va hushyor bo‘lishlari shart... Agar yaxshi niyatlarimiz samarasizlik tufayli barbod bo‘lsa, demak, samarasizlik asosiy kamchilikdir» (Waldo).

XX asrning o‘rtalarida ma'muriy nazariyaning vazifasi «tashkilot qanday qilib samarali ishlashga mo‘ljallangan bo‘lishi kerakligini» aniqlash edi (Simon). Bu yondashuv tashkilotlarni takomillashtirishning asosiy vositalari - va shunga muvofiq, ish samaradorligini oshirish usullari - sifatida ma'muriy buyruq va xodimlar harakatlarini ratsionalizatsiya qilishga qodir tartibni (masalan, «samarali» tuzilmani yaratish yoki «samarasiz» tuzilmani tugatish) belgiladi.

Shaxslar harakatlarining oldindan aytib bo‘lmas va tasodifiy tomonlarini cheklab, boshqaruvning direktiv usuli - texnokratik yoki mexanistik yondashuv tarafdorlarining fikricha - «miqdoriy ratsionalizatsiya»ni ishlab chiqarishning eng yaxshi yo‘li edi; bu esa samaradorlikni o‘lchash jarayonini «kirish/chiqish» tizimidagi oddiy ko‘rsatkichlar yordamida osonlashtirdi. Biroq, miqdoriy ko‘rsatkichlarni tahlil qilish va raqamlarni boshqarishga qaratilgan pozitivistik harakatda tashkiliy o‘zgarishlarning ijtimoiy sifati deyarli har doim tadqiqot doirasidan tashqarida qolardi.

Shunday qilib, kadrlarning samarali ishini tashkil etish nazariyasi va amaliyotiga mexanistik yondashuv doirasida samaradorlikning psixologik, ijtimoiy va siyosiy jihatlari deyarli e'tiborsiz qoldi. (Siyosiy jihat ataylab chiqarib tashlandi, zero vakolatni aniq taqsimlash printsipi an'anaviy ma'muriy modellarning poydevori edi.) Barcha diqqat tashkilot ichidagi boshqaruv jarayonining texnik tomoniga qaratildi; tashqi muhit omillarining ahamiyati esa ikkinchi o‘rinda qoldi.

Asta-sekin ideal byurokratik modellar va real boshqaruv amaliyoti o‘rtasidagi, ya'ni davlat boshqaruvi faoliyatining belgilangan va haqiqiy natijalari o‘rtasidagi ziddiyatlar shunchalik ravshan bo‘ldiki, bu hol boshqaruv paradigmasini kengaytirish - unga faoliyatning yanada ko‘proq jihatlarini kiritish - zaruriyatini yuzaga keltirdi.

Inson munosabatlari maktabi maqsadlarga rasmiy erishish orqali aniqlangan samaradorlikning mexanistik talqinini haddan ortiq soddalashtiruvchi va amaliyotga zid deb rad etdi. Samaradorlik bir qator mezonlar asosida belgilanadigan murakkab va ko‘p qirrali hodisa sifatida talqin etila boshlandi:

- tashkilot xodimlarining o‘z ishidan va uning natijalaridan qoniqish darajasi;
- tashkilotdagi xodimlar almashinuvi ko‘rsatkichi;
- xodimlarni rag‘batlantirish mexanizmlari va boshqa omillar.

Bu holda samaradorlik shartlari qatoriga - sodiqlik, bo‘ysunish va operatsiyalarni bajarish tartibi to‘g‘risidagi aniq ko‘rsatmalardan tashqari - mehnat va ish sharoitlaridan ongli qoniqish, hamda jamoada shakllangan shaxslararo munosabatlar ham kiritildi.

Boshqacha aytganda, samaradorlikni o‘rganish tashkilot ichidagi ijtimoiy-psixologik omillarni va norasmiy aloqalarni ham qamrab ola boshladi. Biroq, bu yondashuvda ham o‘z xavfi bor edi: psixologik omillarning haddan ortiq ustuvorligi va ehtiyojlar ierarxiyasiga asoslangan samaradorlik kontseptsiyasining qurilishi uni tashkilot ichidagi shaxslararo munosabatlar sohasiga bog‘lab qo‘ydi va natijada real boshqaruv jarayonlarini baholashni haddan tashqari soddalashtirdi.

Tashkilotlar faoliyatining rasmiy tomonlarini - hokimiyat ierarxiyasi muammolarini - e'tiborsiz qoldirish (bu avvalgi texnokratik yondashuvni rad etishning bir shakli edi) murakkab tizimlarni tahlil qilishda ushbu yondashuvning cheklanganligiga olib keldi. Shu nuqtada M. Krozierning pozitsiyasiga to‘liq qo‘shilish joiz: u ikkala yondashuvning konstruktiv sintezini himoya qilib, faoliyatni tahlil qilishda tashkilot hayotining faqat bitta tomonini - rasmiy yoki norasmiy - mutlaqlashtirishning asossiz ekanligini ko‘rsatdi .

Kibernetik, so‘ngra sinergetik yondashuvlar vakillari samaradorlik kontseptsiyasini yanada murakkablashtirdi va individualizm hamda tarkibiy determinizmdan qochishga harakat qildi. Ularning metodologiyasining asosini tashkilotlarning ochiqligi va murakkabligi, ularning atrof-muhit bilan faol o‘zaro aloqasi hamda teskari aloqa mexanizmi tashkil etdi. Ular mexanistik modellarga xos - tashkilotlarning soddaligi, yopiq tabiati, chiziqli tuzilishi - hamda inson munosabatlari maktabiga xos individualizm, atomizm va haddan ortiq psixologizmni rad etdilar.

Tashkiliy tizimlar modellarini ishlab chiqish prizmasidan samarali boshqaruv shartlarini tahlil qilishda yondashuvlarning o‘zgarishini ko‘rib chiqsak, quyidagi uch model turini ajratib ko‘rsatish mumkin:

• Mexanik tur - tashqi muhit o‘zgarishiga o‘ta kuchsiz tarkibiy munosabat bilan tavsiflanadi. Bunday tashkiliy tizimlar kichik innovatsion salohiyat va uni amalga oshirish uchun cheklangan imkoniyatlarga ega. Bu turdagi tizimlarda byurokratiya va o‘zgarish (yangilik) o‘rtasidagi ziddiyat yaqqol seziladi.

• Adaptiv tur - tashqi muhit o‘zgarishlariga moslashish qobiliyati bilan tavsiflanadi. Bunday tizimlar tashkiliy tuzilishini yangi sharoitlarga moslashtirish maqsadida post factum tarzida munosabat bildiradilar. Bu holatda teskari aloqa turi salbiydir.

• Ijodiy tur - atrof-muhitni o‘zgartirishda faol rol o‘ynash va moslashuvchan tashkiliy tuzilishga ega bo‘lish bilan tavsiflanadi. Bunday tashkilotlar tashkilot ichidagi rivojlanishga ham, tashqi muhitni rivojlantirishga ham yo‘naltirilgan; ular faoliyatning maqsadlarini ham, tuzilishini ham tez o‘zgartira oladi. Bu holatda teskari aloqa turi ijobiydir.

Kibernetika va keyinchalik sinergetik yondashuv samaradorlikning yangi shartlarini belgilab berdi:

• murakkab tizimlarni rivojlantirish yo‘nalishlarini sun'iy ravishda belgilashdan voz kechish zaruriyati;

• boshlang‘ich shartlarga «sezgirlik»ni aktualizatsiya qilish - bu tashkilotning genezisi va rivojlanish jarayonidagi o‘ziga xos xususiyatlarni ajratib ko‘rsatishni anglatadi (tashkilotning «shaxsiy» tarixiga alohida e'tibor qaratiladi);

• boshqaruv faoliyati samaradorligini sarflangan resurslar miqdorini tahlil qilish orqali emas, balki boshqaruv ta'sirining sifatli taqsimlanishini - ya'ni ma'muriy ta'sir konfiguratsiyasini - o‘rganish orqali aniqlash;

• murakkab tizimlarni rivojlantirishda potentsial stsenariylarning ko‘pligi va xilma-xilligini tan olish (samarali boshqaruv uchun bunday stsenariylarning maksimal sonini hisobga olish muhimdir);

• tizimning jadal sifat o‘sishi ijobiy teskari aloqa mexanizmlarini kiritish bilan ta'minlanadi va «kuchayib boradigan rivojlanish rejimlariga» olib keladi.

Shunday qilib, yangi tizimli samaradorlik ko‘rsatkichi tobora murakkablashdi: u tarixiy, iqtisodiy, psixologik (motivatsion) hamda tarkibiy-kommunikativ tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi.

Byurokratiya: rasmiy va norasmiy tuzilmalar. Sotsiologlar «byurokratiya» atamasini neytral ma'noda ishlatadilar. Ammo bu ularning byurokratiyaning ijobiy va salbiy tomonlarini e'tiborga olmasligini anglatmaydi - aksincha, ular yuzaki hukmlardan chetlashib, byurokratiyani chuqur tahlil qilishga intiladilar. Bu yo‘nalishda dastlab Karl Marks, so‘ngra Maks Veber muhim hissa qo‘shgan. Veber jahon byurokratiya sotsiologiyasining asoschisi hisoblanadi: u rasmiy tashkilotning anatomiyasini, maxsus ijtimoiy institut sifatida byurokratiya evolyutsiyasining tarixiy xususiyatlarini ochib berdi; ammo byurokratiyaning norasmiy tuzilishiga chuqur kirmadi.

Norasmiy tuzilma funktsiyalarini E. Mayo tadqiq etdi. Uning tadqiqotlari shuni ko‘rsatdiki, aslida odamlar bir-birlari bilan nafaqat mansabdor shaxslar sifatida, balki o‘zaro birlamchi va ishonchli munosabatlar o‘rnatadigan, ko‘pincha huquqiy me'yorlar va qoidalarni chetlab o‘tadigan, ierarxik maqomlarni e'tiborga olmayan shaxslar sifatida muomala qiladi. Mansabdor shaxslar ko‘pincha shaxsiy, norasmiy munosabatlarni ustun qo‘yib, rasmiy vazifalarini ikkinchi o‘ringa suradi va o‘zlariga yoqimli kishilarga yordam ko‘rsatish maqsadida huquqiy normalarni buzishga boradi.

Byurokratik tashkilot mexanizmida yuzaga keladigan bunday og‘ishlar sotsiologlar tomonidan disfunktsiyalar deb ataladi. F. Selznik, R. Merton, E. Shils, V. Tompson, R. Mishels o‘z tadqiqotlarini shu masalaga bag‘ishladilar. Byurokratiya samaradorligini yo‘qotgan har bir holatda disfunktsiya namoyon bo‘ladi; ideal byurokratiyada bunday holat mavjud emas. Inson omilining aralashuvi - his-tuyg‘ular, hamdardlik, shaxsiy afzalliklar, norasmiy me'yorlar va qadriyatlar - disfunktsiyaning asosiy turlaridan birini tashkil etadi.

Byurokratik tashkilot mansabdor shaxsi lavozimini rasmiy qoidalar talqin etganidek bajarishi shart emas. Poraxo‘rlik byurokratik tashkilotning eng qadimiy elementlaridan biri hisoblanadi: bu hodisa lavozim, mansabdor

shaxslar va ijtimoiy ne'matlarni taqsimlash tizimi mavjud bo‘lgan har qanday jamiyatda uchraydi. Tarixiy dalillarga ko‘ra, mansabdor shaxslarga pora berish Qadimgi Misr davridan beri ma'lum.

Misr amaldorlari orasida suiiste'molliklar keng tarqalgan bo‘lgan. Fir'avn apparati amaldorlari mahalliy zodagonlarni shaxsiy maqsadlar uchun qullar, asbob-uskunalar va transport vositalaridan foydalanishga majbur qilar, kambag‘allardan soliq yig‘ish bahonasida mahsulot tortib olar va xazina hisobvaraqlarini soxtalashtirar edi. Xokim Yanhamu to‘g‘risida qirolga yuborilgan shikoyatda uning bitta shahar aholisini 2 ming shekel to‘lashga, xotini va bolalarini berishga majbur qilgani va rad etgan taqdirda o‘lim bilan tahdid qilgani bayoni keltirilgan. Biroq, bunday suiiste'molliklar o‘z obro‘siga zarar etkazganligi bois fir'avnlarning o‘zlari tomonidan bostirilib turilgan: jinoyatchilar jazolanib, lavozimidan chetlatilgan yoki mulklari musodara qilingan. Misr byurokratik apparati o‘z mavjudligiga tahdid yuzaga kelganda oddiy amaldorlarni qurbon qilishdan tortinmagan.

Byurokratiyaning asosini rasmiy tashkilot – ya’ni belgilangan rollar, maqsadlar, maqomlar, funktsiyalar va faoliyat standartlari tizimi - tashkil etadi. Robert Dubinning ta'kidlashicha, rasmiy tashkilot poydevorini mansabdor shaxslar uchun maxsus axloq qoidalari: me'yorlar, qoidalar va protseduralar tashkil etadi. Har bir mansabdor shaxs o‘z vazifalari, huquqlari va majburiyatlarini, ish joyida nima va qanday bajarish kerakligini biladi yoki bilishi kerak. Tashkiliy ierarxiyada ma'lum o‘rinni egallagan mansabdor shaxs yuqori va quyi darajalar bilan muomala tartibini, boshqaruv tizimidagi o‘z o‘rnini va ijtimoiy ahamiyatini anglashga intiladi .

Boshqacha aytganda, mansabdor shaxs o‘zining tashkiliy maqomi haqidagi savolga javob topishi kerak. Maqom uning boshqa mansabdor shaxslarga nisbatan shaxsiy ustunligini namoyon etadi hamda mansabdor shaxslar o‘rtasidagi munosabatlarni tenglik va ustuvorlik nuqtai nazaridan farqlaydi. Muayyan mansabdor shaxsning yuqori yoki quyi maqomga ega bo‘lishiga qarab, tashkiliy xatti-harakatning rasmiy shakllari belgilanadi: kimni birinchi navbatda kutib olish, rahbariyatga qanday murojaat qilish va hokazolar.

Muomala va muloqot qoidalari ko‘rsatmalar deb ataluvchi maxsus hujjatda mustahkamlanadi. Tashkilotda ular xatti-harakatning barcha sohalarini qamrab olmagan umumiy qoidalar yoki amaliy tavsiyalar minimal to‘plamiga tushiriladi. Ko‘rsatmalarga qo‘shimcha ravishda - ya'ni rasmiy qoidalar yig‘indisidan tashqari - norasmiy qoidalar ham mavjud bo‘lib, ular «yozilmagan xulq-atvor qoidalari», odat yoki an'anaviy me’yorlar deb ataladi. Masalan, rahbar bilan

muomala marosimi yoki Yangi yil tabriklarini imzo va muhr bosilgan rasmiy qog‘ozga yo‘llash odobsizlik belgisi sifatida qabul qilinadi.

Iqtisodiy nazariya va iqtisodiy siyosat. Iqtisodiy nazariya va iqtisodiy siyosat mohiyatan guruhlar, shaxslar va umuman jamiyat iqtisodiy hayotini o‘rganuvchi, doimiy rivojlanib boradigan fanlar hisoblanadi. Garchi ular uzoq evolyutsiya, bir-biriga zid ilmiy maktablar o‘rtasidagi bahslar va nizolarni bartaraf etish natijasida shakllangan bo‘lsa-da, real iqtisodiy ob'ektlar, hodisalar va jarayonlarning ishlashini tushuntirib beruvchi va oldindan bashorat qiluvchi yaxlit bilimlar tizimini tashkil etadi.

Iqtisodiy nazariya, qoida tariqasida, bir vaqtning o‘zida ikki darajada tadqiqot olib boradi: birinchi darajada - alohida iqtisodiy birlik (uy xo‘jaligi, korxona) hamda ishlab chiqarish va ayirboshlash jarayonida yuzaga keladigan inson munosabatlarini o‘rganadi; ikkinchi darajada - jahon va milliy iqtisodiyot miqyosidagi iqtisodiy hodisalarni tahlil qiladi. Iqtisodiy siyosat keng ma'noda davlat tomonidan milliy iqtisodiyot tarmoqlarini muvofiqlashtirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar majmuidir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida siyosat iqtisodiyotni milliylashtirish darajasi va davlatning milliy iqtisodiyot holati uchun javobgarlik o‘lchovi bilan belgilanadi. Iqtisodiy jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solish zaruriyati shundan kelib chiqadiki, bozorning nisbatan o‘z-o‘zidan rivojlanishi sharoitida barqarorlikning buzilishi va eng muhim makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarning muvozanati izdan chiqishi muqarrardir.

«Iqtisodiy nazariya» va «iqtisodiy siyosat» tushunchalarining mazmuniga eng puxta va asosli yondashuvlardan biri taniqli rus iqtisodchisi va davlat arbobi L. I. Abalkinra tegishli. Uning ta'rifiga ko‘ra, keng ma'noda iqtisodiy nazariya - bu takror ishlab chiqarishning bosqichma-bosqich dinamikasi, ehtiyojlarni qondirish maqsadida cheklangan resurslardan foydalanib iqtisodiy o‘sishni ta'minlashning qonuniyatlari va omillari, ishlab chiqarish, ayirboshlash va tirikchilik faoliyatining turli shakllari, hamda jamoat boyligi haqidagi fan. Iqtisodiy siyosat esa boshlang‘ich tarixiy davrga mos ravishda turli maqsadlar yo‘lida amalga oshiriladigan davlat iqtisodiy tadbirlari tizimidir; uning ijtimoiy mazmuni mavjud ijtimoiy tizimning tabiati va ishlab chiqarish vositalariga egalik munosabatlari bilan belgilanadi .

Iqtisodiy nazariyaning quyidagi asosiy funktsiyalari ajratib ko‘rsatiladi: empirik, nazariy, uslubiy, amaliy, tanqidiy, bashorat qiluvchi funktsiyalar va iqtisodiy eksperiment.

Empirik funktsiyaning mohiyati shundan iboratki, iqtisodiyotda qo‘llaniladigan barcha ilmiy usullar amaliy tajribaga tayanadi. Tadqiqotchi-

iqtisodchilar olingan iqtisodiy ma'lumotlarni doimiy ravishda to‘playdi va qayta ishlaydi, real iqtisodiy jarayonlarni - ishlab chiqarishning o‘sishi yoki pasayishini, narxlar va xarajatlarning o‘zgarishini, kapital, tovar, pul va boshqa hodisalarni - kuzatib boradi.

Nazariy funktsiya olimlarning empirik ma'lumotlarni tizimlashtirishida va umumlashtirishida, iqtisodiyot tamoyillari va qonuniyatlarini aniqlashtishida, olingan bilimlarni atamalar, tushunchalar ta'riflari, ta'limotlar, kontseptsiyalar yoki nazariyalar shaklida taqdim etishida namoyon bo‘ladi. Bunday ishlov berilmasa, olingan bilimlar tartibsiz faktlar to‘plami bo‘lib qoladi.

Uslubiy funktsiya iqtisodiy munosabatlarni, ishlab chiqaruvchi kuchlarni va umuman iqtisodiy hodisalarni o‘rganadi. Bu funktsiya boshqa iqtisodiy fanlar uchun uslubiy asos vazifasini bajaradi, chunki u boshqa fanlarda qo‘llaniladigan umumiy iqtisodiy qonuniyatlarni belgilaydi.

Amaliy funktsiyaning (pragmatik yoki prakseologik funktsiya ham deyiladi) maqsadi davlatning iqtisodiy siyosatini ilmiy asoslash, korxonalar va davlat uchun muayyan sharoitlarda oqilona boshqaruv tamoyillari hamda usullarini aniqlashdan iborat.

Tanqidiy funktsiya shundan iboratki, ijtimoiy fanlar, jumladan iqtisodiy nazariya nafaqat narsalarning mavjud tartibini ochib beradi, balki unga ma'lum baho ham beradi. Iqtisodiy tushunchalar, xususan, nafaqat bozor iqtisodiyotini tavsiflaydi, balki unga munosabatni ham belgilaydi: bu iqtisodiy tizim adolatlimi, uni takomillashtirish yoki tubdan o‘zgartirish kerakmi?

Bashorat qiluvchi funktsiya iqtisodiy hodisalarning rivojlanish yo‘nalishini prognoz qilish, iqtisodiy yo‘qotishlarni oldini olish, salbiy jarayonlar oqibatlarini yumshatish, iqtisodiy inqirozlarni engishga, inflyatsiyani pasaytirishga va ishsizlikni kamaytirishga yordam beradigan harakatlarni belgilash uchun zarurdir. Bu funktsiya muhim iqtisodiy hodisalar, qonuniyatlar va nazariy xulosalar asosida ishlab chiqarishni rivojlantirish hamda bozor iqtisodiyotini shakllantirishga doir ilmiy prognozlarni ishlab chiqishni o‘z ichiga oladi.

Iqtisodiy eksperiment ilmiy asoslangan tajriba sifatida ta'riflanadi. Uni amalga oshirishda sun'iy yaratilgan yoki tabiiy, ammo nazorat ostidagi muhitda sodir bo‘layotgan iqtisodiy jarayonlarga faol aralashish va natijalarni kuzatish amalga oshiriladi. Olingan ma'lumotlar asosida ilmiy farazlar sinovdan o‘tkaziladi va o‘rganilayotgan jarayonning nazariy modellari shakllantiriladi. Iqtisodiy eksperimentning muhim vazifasi iqtisodiy tizimlarni boshqarish bo‘yicha amaliy tavsiyalarni sinab ko‘rishdan iborat. Iqtisodiy nazariyada tajriba o‘tkazish ko‘pgina tabiat fanlariga - masalan, fizikaga - nisbatan qiyinroq, chunki iqtisodchi hodisani sof shaklda ajratib, tasodifiy tashqi ta'sirlardan

mavhumlashishga deyarli muvaffaq bo‘lolmaydi. Tabiatshunosliklarda tadqiqot ob'ekti passiv, ya'ni uning natijalarga ta'siri yo‘q; iqtisodiyotda esa vaziyat teskari: ham tadqiqotchi, ham tadqiqot ob'ekti - o‘zlarining qiziqishlari va manfaatlari bor tirik insonlar. Biroq, maxsus metodika qo‘llanilganda real sharoitda ilmiy iqtisodiy tajribani tashkil etish nafaqat mumkin, balki maqsadga muvofiq ham hisoblanadi.

Iqtisodiyotda namunaviy eksperiment usuli ham qo‘llaniladi. Soddalashtirilgan tajribalar real iqtisodiy rivojlanishni ideallaştirilgan shaklda aks ettiradi; ularning afzalligi - ma'lum iqtisodiy vaziyatlarni takroran modellashtirish imkoniyatida. Eksperimental usullarni iqtisodiyotni o‘rganishda keng tatbiq etish iqtisodiy eksperimentlarning ilmiy asosda tashkil etilishini talab qiladi .

Iqtisodiy nazariya amaliyot ko‘targan savollarga javob izlash jarayonida rivojlandi; biroq u faqat iqtisodiy haqiqatni anglash va uning dinamikasini bashorat qilish vositasi bo‘lib qolmay, amaliy iqtisodiy siyosatni takomillashtirish uchun ham faol ishlatiladi. Ko‘pgina taniqli iqtisodchilarning davlat idoralarida maslahatchi va ekspert sifatida doimiy talabda bo‘lishi bejiz emas. Iqtisodiy tadqiqotlar doimiy iqtisodiy siyosatni amalga oshirishga, strategik prognozlarni ishlab chiqishga va mamlakatning asosiy rivojlanish tendentsiyalarini belgilashga yo‘naltirilgan dasturlarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Iqtisodiy siyosat iqtisodiy muammolarga yechim izlash va ularni amalga oshirish mexanizmlari bilan shug‘ullanadi. Iqtisodiy siyosatning asosiy maqsadlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

• iqtisodiy o‘sishni ta'minlash va buning asosida turmush darajasini yuksaltirish;

• to‘liq bandlikni ta'minlash - mehnatga qodir va ish izlayotgan har bir fuqaroga ish imkoniyatini yaratish;

• iqtisodiy samaradorlik - minimal xarajatlar bilan maksimal samara olish;

• narx darajasining barqarorligi, inflyatsiya sur'atlarini nazoratda ushlab turish;

• ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarning iqtisodiy erkinligi;

• daromadlarni adolatli taqsimlash;

• aholining mehnatga qodir bo‘lmagan qismini moddiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash;

• savdo balansining muvozanati - import va eksport operatsiyalarining mutanosibligi.

Shuni ta’kidlash kerakki, iqtisodiy siyosat mutanosib bo‘lishi shart. U iqtisodiy nazariyaning nazariy yutuqlariga tayanmasa, o‘zboshimchalikka asoslangan bo‘lib, samarasiz bo‘lib qoladi. Shu bilan birga, iqtisodiy siyosat sub'ektiv va ob'ektiv omillar ta’siri ostida o‘zini namoyon etuvchi iqtisodiy haqiqatni hisobga olgan holda amalga oshirilishi, faqat nazariy postulatlardan kelib chiqmasligi kerak. Iqtisodiy amaliyot tavsiyalarning to‘g‘riligini va iqtisodiy fan ma'lumotlari bilan muayyan siyosatning muvofiqligini tekshiradi.

Xulosa. Shunday qilib, iqtisodiy nazariya bir-biri bilan uzviy bog‘liq bir qator funktsiyalarni bajaradi; ularning o‘zaro aloqasi iqtisodiy siyosat, iqtisodiy amaliyot va fan o‘rtasidagi munosabatda yaqqol namoyon bo‘ladi. Iqtisodiy nazariya funktsiyalarini tahlil qilish uning boshqa fanlar tizimidagi o‘rnini aniqlashtirish imkonini beradi.

Iqtisodiy siyosat - ijtimoiy ishlab chiqarish, tovarlarni taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish sohasidagi davlat tadbirlarining maqsadli tizimidir. U jamiyat va uning barcha ijtimoiy guruhlarining manfaatlarini aks ettirish hamda milliy iqtisodiyotni mustahkamlash maqsadida shakllantiriladi. Iqtisodiy siyosatga, o‘z navbatida, nafaqat ishlab chiqarish jarayonlari, balki iqtisodiy fan ham ta'sir ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Государственное управление зарубежных странах. Пронкин С.В. - М. 2019.

2. Tuxtaboyev A.T. Ma’muriy menejment. Toshkent, «Moliya» nashriyoti, 2020. -172 b.

3. Abulqosimov X. P., Vahobov A. V., Rahimova D. N., Narbaev B. I. 0’zbekistonda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish va iqtisodiyotni erkinlashtirish yoMlari. Qo‘llanma. T.,TDTU. 2019.

4. Sigankov D. B. “Davlat boshqaruvi sifatini, shu jumladan tartibga solishni baholashning uslubiy yondashuvlari”, Fundamental tadqiqotlar dasturi, Rossiya Federatsiyasi Oliy iqtisodiyot maktabi, 2011 yil.

5. Yakubov Sh.U. O’zbekiston huquqiy tizimida huquqiy qadriyat va tamoyillarning shakllanishi. Yurid.fan.nomzodi… Avtoref. – Toshkent, 2008. – 25 b.

SHAXSNING MA'NAVIY-AXLOQIY KAMOLOTIDA TOLERANTLIKNING O'RNI VA AHAMIYATI

Aytbayeva G.Ye.
Guliston davlat pedagogika instituti O'zbek tili va tillarni o'qitish kafedrasi dotsenti, qozoq tili va adabiyoti o'qituvchisi.

Tayanch so'zlar: ma'naviy-axloqiy tarbiya, tolerantlik, shaxs kamoloti, bag'rikenglik madaniyati, pedagogik muhit, oila tarbiyasi, millatlararo totuvlik, dinlararo bag'rikenglik, kommunikativ madaniyat, umuminsoniy qadriyatlar, kompetensiyaviy ta'lim, fuqarolik madaniyati, ijtimoiy barqarorlik, axloqiy qadriyatlar.
Ключевые слова: духовно-нравственное воспитание, толерантность, развитие личности, культура толерантности, педагогическая среда, семейное воспитание, межнациональное согласие, межрелигиозная толерантность, коммуникативная культура, общечеловеческие ценности, компетентное образование, гражданская культура, социальная стабильность, нравственные ценности.
Key words: spiritual and moral education, tolerance, personal development, culture of tolerance, pedagogical environment, family upbringing, interethnic harmony, interreligious tolerance, communicative culture, universal human values, competency-based education, civic culture, social stability, moral values.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada shaxs kamolotida tolerantlikni rivojlantirishning pedagogik omillari tahlil qilinadi. Tolerantlikning mazmun-mohiyati, ma'naviy-axloqiy tarbiyadagi o'rni hamda uni shakllantirishda oila, ta'lim muassasasi, ijtimoiy muhit va pedagogik muloqotning ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, yoshlarda bag'rikenglik va o'zaro hurmat madaniyatini rivojlantirishning samarali pedagogik yondashuvlari ko'rib chiqiladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируются педагогические факторы развития толерантности в развитии личности. Освещается сущность толерантности, ее роль в духовно-нравственном воспитании, а также значение семьи, образовательного учреждения, социальной среды и педагогического общения в ее формировании. Также рассматриваются эффективные педагогические подходы к развитию культуры толерантности и взаимного уважения у молодежи.
SUMMARY:
This article analyzes the pedagogical factors of developing tolerance in personal development. The content and essence of tolerance, its role in spiritual and moral education, and the importance of the family, educational institution, social environment, and pedagogical communication in its formation are highlighted. It also examines effective pedagogical approaches to developing a culture of tolerance and mutual respect among young people.

Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar va taraqqiyot strategiyasining ustuvor yo‘nalishlaridan biri jamiyatda tinchlik, barqarorlik, millatlararo totuvlik hamda fuqarolar o‘rtasidagi ijtimoiy hamjihatlikni yanada mustahkamlashdan iboratdir. Zero, tinchlik hukm surgan yurtda taraqqiyot barqaror bo‘ladi, barqarorlik mavjud bo‘lgan jamiyatda esa bunyodkorlik va farovonlik uchun mustahkam zamin yaratiladi. Shu ma’noda mamlakatimizda inson qadri, uning huquq va erkinliklarini ta’minlash bilan bir qatorda bag‘rikenglik madaniyatini rivojlantirishga ham alohida e’tibor qaratilmoqda.

O‘zbekiston azaldan turli millat va elatlar, turli din va madaniyat vakillari tinch-totuv yashab kelgan diyor sifatida dunyoga tanilgan. Bugungi kunda ham ana shu ezgu an’analar yangi mazmun va zamonaviy yondashuvlar bilan boyitilib, davlat siyosatining muhim tarkibiy qismiga aylangan. Mamlakatimizda olib borilayotgan tinchliksevar siyosatning negizida insonparvarlik, o‘zaro hurmat, bag‘rikenglik, millatlararo hamjihatlik va dinlararo muloqot tamoyillari mujassamdir. Bu tamoyillar nafaqat qonunlarda, balki kundalik hayotda, jamiyatning turli qatlamlari o‘rtasidagi munosabatlarda ham o‘zining amaliy ifodasini topmoqda.

Bugungi kunda yurtimizda yuzdan ortiq millat va elat vakillari, turli diniy konfessiyalarga mansub fuqarolar bir Vatan, bir taqdir va bir maqsad atrofida birlashib, ahillik va hamjihatlik muhitida yashamoqda. Ular mamlakatning siyosiy, iqtisodiy, ilmiy, ma’naviy va madaniy taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shib, Yangi O‘zbekiston bunyodkorlari sifatida faol ishtirok etib kelmoqda. Millati, tili, dini va e’tiqodidan qat’i nazar barcha fuqarolar uchun teng imkoniyatlar yaratilgani, vijdon erkinligi va inson huquqlari qonuniy jihatdan kafolatlangani mamlakatimizdagi bag‘rikenglik siyosatining amaliy samarasidir.

Ayniqsa, bugungi globallashuv sharoitida turli madaniyat va qadriyatlar o‘rtasida o‘zaro hurmat va muloqotni rivojlantirish, yosh avlodni bag‘rikenglik ruhida tarbiyalash, millatlararo va dinlararo totuvlikni yanada mustahkamlash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki bag‘rikenglik – bu faqatgina sabr-toqat yoki murosaning o‘zi emas, balki boshqalarning fikri, dunyoqarashi, tili, dini va madaniyatiga hurmat bilan munosabatda bo‘lish, xilma-xillikni boylik sifatida qabul qilish demakdir.

Shu bois mamlakatimizda bag‘rikenglik madaniyatini yuksaltirish, fuqarolar o‘rtasida o‘zaro ishonch va hurmat muhitini mustahkamlash, millatlararo totuvlik hamda dinlararo hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar izchil davom ettirilmoqda. Bu sa’yharakatlar nafaqat jamiyat barqarorligini ta’minlashga, balki Yangi O‘zbekistonning demokratik, ochiq va insonparvar davlat sifatida xalqaro maydondagi nufuzini yanada oshirishga xizmat qilmoqda.

XXI asrda globallashuv, integratsiyalashuv va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida insoniyat o‘rtasidagi madaniy,

ijtimoiy va ma’naviy aloqalar yangi bosqichga ko‘tarilmoqda. Turli millat, din, madaniyat va dunyoqarash vakillarining o‘zaro hamkorligi kengayib borayotgan bir paytda jamiyatda tinchlik, barqarorlik va hamjihatlikni ta’minlash masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bunday sharoitda tolerantlik nafaqat shaxsning axloqiy fazilati, balki ijtimoiy taraqqiyotning muhim omili sifatida namoyon bo‘ladi.

Tolerantlik (bag‘rikenglik) – nafaqat shaxsiy, balki sog‘lom jamiyatning poydevori hisoblanadigan muhim fazilatdir. U o‘zaro tushunish, tinch-totuv yashash va insoniy munosabatlarni mustahkamlashga xizmat qiladi. Tolerantlik (lot. Tolerantia – sabr-toqat), bag‘rikenglik – o‘zgalarning turmush tarzi, xulq-atvori, odatlari, his-tuyg‘ulari, fikr-mulohazalari, g‘oyalari va e’tiqodlariga nisbatan toqatli bo‘lish. Hozirgi dunyoda tolerantlik kundalik hayotda, jamiyatda, iqtisodiy rivojlanishda, shuningdek, ish joyida o‘ta muhim ahamiyat kasb etadi [10]. Tolerantlik – bu insonning o‘zgacha fikr, qarash, e’tiqod va qadriyatlarga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo‘lishi, xilma-xillikni tabiiy holat sifatida qabul qilishi hamda turli ijtimoiy guruhlar bilan samarali muloqot qila olish qobiliyatidir. Mazkur sifat shaxsning ma’naviy-axloqiy yetukligi, fuqarolik pozitsiyasi va ijtimoiy faolligini belgilovchi muhim mezonlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, yosh avlod qalbida bag‘rikenglik, insonparvarlik va o‘zaro hurmat tuyg‘ularini qaror toptirish orqali jamiyatda millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglik muhitini mustah-kamlash mumkin.

Bugungi kunda dunyoning ayrim hududlarida kuzatilayotgan ziddiyatlar, murosasizlik holatlari, ekstremistik qarashlarning tarqalishi hamda axborot makonidagi turli salbiy ta’sirlar yoshlarning dunyoqarashi va ma’naviy kamolotiga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Shuning uchun ham, yoshlarni mustaqil fikrlaydigan, umuminsoniy qadriyatlarga hurmat bilan qaraydigan, turli qarashlarga nisbatan xolis va adolatli munosabat bildira oladigan shaxs sifatida tarbiyalash pedagogika fanining ustuvor vazifalaridan biriga aylanmoqda.

Shaxsda tolerantlik fazilatlarini shakllantirish va rivojlantirish uzluksiz hamda maqsadli pedagogik jarayon hisoblanadi. Bu jarayonda oila, ta’lim muassasasi, ijtimoiy muhit, pedagog va tengdoshlar jamoasi muhim o‘rin tutadi. Mazkur omillarning o‘zaro uyg‘un ta’siri natijasida shaxsda bag‘rikenglik, o‘zaro hurmat, hamkorlik, muloqot madaniyati va sabr-toqat kabi ijobiy sifatlar qaror topadi.

qatorda, yuksak ma’naviyatga ega, tolerant va ijtimoiy mas’uliyatli shaxslarni tarbiyalash vazifasi ham turibdi. Chunki jamiyat taraqqiyoti, fuqarolik birdamligi va ijtimoiy barqarorlik ko‘p jihatdan yosh avlodning bag‘rikenglik madaniyati, o‘zaro hurmat va hamjihatlik tamoyillariga sodiqligiga bog‘liqdir. Shu nuqtai nazardan, tolerantlikni rivojlantirish bugungi ta’lim-tarbiya jarayonining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Shu bois tolerantlikning shakllanishiga ta’sir etuvchi pedagogik omillarni aniqlash, ularning mazmun-mohiyatini ilmiy asosda yoritish hamda ta’lim amaliyotiga samarali tatbiq etish dolzarb pedagogik masalalardan sanaladi. Tolerantlikni rivojlantirish yoshlar orasida uchrashi mumkin bo‘lgan murosasizlik, stereotip qarashlar va ijtimoiy ziddiyatlarning oldini olishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, u o‘quvchilarda hamkorlik, muloqot madaniyati, empatiya va o‘zaro hurmat kabi muhim ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantirib, ularning ma’naviy-axloqiy kamolotini ta’minlaydi.

Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti va ijtimoiy institutlarning rivojlanishi ilm-fan oldiga yangi tushuncha va kategoriyalarni ilmiy muomalaga kiritish vazifasini qo‘ymoqda. Pedagogik voqelikning uzluksiz yangilanib borishi esa mavjud tushunchalarning mazmunini qayta ko‘rib chiqish va ularni zamon talablari asosida boyitishni talab etadi. Ayniqsa, xalqaro ilmiy tajriba va xorijiy pedagogik yondashuvlar ta’sirida shakllanayotgan “tolerantlik” tushunchasi bugungi kunda alohida ahamiyat kasb etmoqda.

“Tolerantlik” atamasining ilmiy va amaliy jihatdan keng qo‘llanilishi dunyo miqyosida migratsiya jarayonlarining jadallashuvi, madaniyatlararo aloqalarning kengayishi hamda turli etnik va diniy guruhlar o‘rtasidagi munosabatlarning murakkablashuvi bilan bevosita bog‘liqdir. Global miqyosda aholi migratsiyasining ortib borishi natijasida jamiyatlarning ijtimoiy tarkibi o‘zgarib, an’anaviy ijtimoiy munosabatlar yangi mazmun kasb etmoqda. Bu jarayon esa turli dunyoqarash, qadriyatlar tizimi, urf-odat va xulq-atvor me’yorlariga ega bo‘lgan insonlarning bir makon va bir jamiyat doirasida o‘zaro hamkorlik qilishi zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Demak, jamiyatning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va ma’naviy hayotida turli qarashlarga ega bo‘lgan shaxslar hamda guruhlarning o‘zaro munosabatlari tobora murakkablashib bormoqda. Ayrim hollarda qarama-qarshi dunyoqarashlar, madaniy tafovutlar yoki diniy farqlar asosida kelib chiqishi mumkin bo‘lgan ziddiyatlar xavfi ham ortmoqda. Ayniqsa, etnik, irqiy va diniy omillar bilan bog‘liq nizolar jamiyat barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli ham, bugungi kunda tolerantlikni shakllantirish va rivojlantirish nafaqat ijtimoiy zarurat, balki barqaror taraqqiyotning muhim shartlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu nuqtai nazardan, ta’lim tizimida yoshlarni bag‘rikenglik, o‘zaro hurmat, madaniyatlararo muloqot va hamkorlik ruhida tarbiyalash, ularda tolerantlik madaniyatini shakllantirish pedagogika fanining eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Turli etnik va madaniy guruhlar vakillari o‘rtasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan ziddiyatlarning oldini olishning eng samarali yo‘llaridan biri yosh avlodda atrofdagi olamga nisbatan bag‘rikeng va tolerant munosabatni shakllantirishdan iboratdir. Bunday fazilatlarni rivojlantirishda ta’lim tizimi muhim ijtimoiy institut

sifatida alohida ahamiyat kasb etadi, chunki, aynan, ta’lim-tarbiya jarayonida shaxsning dunyoqarashi, qadriyatlari va boshqalar bilan munosabat madaniyati shakllanadi. Shu bilan birga, “tolerantlik” tushunchasining mazmun-mohiyatini pedagogik nuqtai nazardan chuqurroq yoritish va uni ta’limning maqsad hamda qadriyatlari bilan uyg‘unlashtirish zarurati mavjud. Zero, tolerantlik nafaqat ijtimoiy hodisa, balki shaxsning ma’naviy-axloqiy kamolotini ta’minlovchi muhim pedago-gik qadriyat sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Bag‘rikenglik – insonlarning bir-biriga nisbatan hurmat, sabr-toqat va tushunish hissi bilan yondashish. Bu tushuncha, asosan, jamiyatda tinchlikni saqlash, ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash va insonlar o‘rtasida do‘stlikni rivojlanti-rishda muhim ahamiyatga ega [9].

Bag‘rikenglik, avvalo, turli xil fikrlar, e’tiqodlar va hayot tarzlariga nisbatan ochiqlikni anglatadi. Har bir insonning o‘ziga xos fikrlash tarziga ega ekanligini tan olish, ularni hurmat qilish va ularning farqliligini qabul qilish bag‘rikenglikning asosiy tamoyillaridan biridir. Bu, o‘z navbatida, ijtimoiy muhitda ziddiyatlarni kamaytirishga yordam beradi [7].

Bag‘rikenglik ta’lim-tarbiya jarayonida ham muhim pedagogik qadriyat sifatida namoyon bo‘ladi. Ta’lim muassasalarida o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasida o‘zaro hurmat va tolerant munosabatlarning qaror topishi sog‘lom ma’naviy-psixologik muhitni yaratadi. Bunday muhitda o‘quvchilar erkin fikr bildirish, turli nuqtai nazarlarni qabul qilish va tahlil etish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Demak, ularda mustaqil fikrlash, muloqot madaniyati, hamkorlik ko‘nikmalari va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat kabi muhim sifatlar shakllanadi. Shu bois, bag‘rikenglikni rivojlantirish zamonaviy ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Bir tomondan, “tolerantlik” tushunchasi G‘arb pedagogikasi va gumanitar fanlarida shakllanib, keyinchalik boshqa mamlakatlar qatori pedagogika nazariyasi va amaliyotida ham keng qo‘llanila boshladi. Ikkinchi tomondan esa, mazkur tushunchaning mazmun-mohiyatini har bir xalqning milliy qadriyatlari, tarixiy tajribasi, madaniy an’analari va tarbiyaviy qarashlari asosida talqin etish zarurati mavjud. Chunki har qanday ilmiy kategoriya ma’lum bir ijtimoiy-madaniy muhitda o‘ziga xos mazmun kasb etadi va shu muhitning ehtiyojlari hamda qadriyatlari bilan uyg‘unlashgandagina amaliy ahamiyatga ega bo‘ladi.

Pedagogik tushunchalarni milliy ilmiy madaniyat va ta’lim an’analarini hisobga olmagan holda qabul qilish ularning asl mohiyatini to‘liq anglashga to‘sqinlik qilishi mumkin. Demakki, pedagogik nazariya va amaliyot o‘rtasida nomuvofiqlik yuzaga kelishi, ta’lim jarayonida esa tushunchalarning mazmunini noto‘g‘ri talqin qilish holatlari kuzatilishi ehtimoldan xoli emas. Shu sababli ham, tolerantlik tushunchasining mazmunini milliy pedagogik meros, xalqimizning ma’naviy

qadriyatlari va tarbiyaviy tajribasi bilan uyg‘un holda o‘rganish muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik ma’noda bag‘rikenglik – bu insonning atrofidagi dunyoga bo‘lgan faol munosabati bo‘lib, u boshqa shaxsning mavjudligi uchun uning sabablari va ahamiyatini tushunish orqali boshqasining mavjud bo‘lish huquqini tan olishga asoslangan. Bundan tashqari, atrofdagi dunyo hodisalariga nisbatan bag‘rikeng munosabat an’anaviy qadriyatlar doirasi bilan belgilanadigan o‘z chegaralariga ega va ularni kaltaklamaslik kerak. Ko‘pmadaniyatli jamiyatda bag‘rikeng munosabat va xulq-atvor chegaralarini aniqlash zamonaviy pedagogik tadqiqotlarning dolzarb vazifalaridan biridir.

Xulosa qilib aytganda, shaxs kamolotida tolerantlikni rivojlantirish muhim pedagogik va ijtimoiy vazifalardan biridir. U shaxsning ma’naviy-axloqiy yetukligini ta’minlab, o‘zga fikr va madaniyatlarga hurmat asosida jamiyatda barqarorlik va hamjihatlikni mustahkamlaydi. Tadqiqotlar tolerantlikning shakllanishi maqsadli pedagogik ta’sirga bog‘liqligini, bunda oila, ta’lim muassasasi va ijtimoiy muhit muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi. Shu sababli tolerantlikni rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvlar barkamol avlod tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Асмолов А.Г., Солдатова Г.Ч., Шайгерова Л.А. О смыслах понятия «толерантность» // Век толерантности: науч.-публицист. вестн. М.: МГУ, 2001. Вып. 1. – С. 8-18.

2. Всеобщая декларация о культурном многообразии. Принята 31-й сес-сией Генеральной конференции ЮНЕСКО. Париж, 2 ноября 2001 г. URL: https://docviewer.yandex.ru/view/89298446 (Murojaat sanasi: 31.05.2026).

3. Декларация принципов толерантности Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 года. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_ conv/declarations /toleranc (Murojaat sanasi: 30.05.2026).

4. Иванова О.А. Конфликты в школьной среде. СПб., 2003. – С. 193.

5. Кораблева А.А. Научно-педагогический анализ категории «толерантность» // Ярослав. пед. вестн. 2013. № 3. Т. 2. – С.14-20.

6. Попов М. Полный словарь иностранных слов, вошедших в употребление в русском языке. М.: издание Товарищества И.Д. Сытина, 1907.

7. O‘rozov J. «Ko‘kaldosh» o‘rta maxsus islom bilim yurti talabasi. (Murojaat sanasi: https://kukaldosh.uz/28/05/2026/13901

8. Улдаринова Л.М. Научные подходы к определению толерантности. Вестник Карагандинского университета. Серия «Педагогика». № 4(60)/2010. – С. 78-83.

9. https://kukaldosh.uz/13/11/2024/13901 (Murojaat sanasi: 02.06.2026)

10. https://uz.wikipedia.org/wiki/Tolerantlik (Murojaat sanasi: 01.06.2026)

11. https://docviewer.yandex.ru/view/89298 (Murojaat sanasi: 31.05.2026)

http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc. (Murojaat sanasi: 30.05.2026).

MAHALLA - IJTIMOIY INSTITUT SIFATIDA

Pirniyazova M.
NDPI
Umumta'lim fanlari va masofaviy o'qitish kafedrasi
assistent-oqituvchisi

Tayanch so'zlar: mahalla, institut, jamiyat, oila, qonun, fuqaro, yosh avlod, muhit, muammo, zamonaviy tizim.
Ключевые слова: махалла, институт, общество, семья, закон, гражданин, молодое поколение, окружающая среда, проблема, современная система.
Key words: mahalla, institution, society, family, law, citizen, young generation, environment, problem, modern system.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada "Mahalla" ijtimoiy institut sifatida uning ahamiyati, funksiyalari va jamiyatdagi roli tahlil qilinadi. Mahalla, an'anaviy ravishda, o'zaro yordam, qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash orqali jamoa hayotida muhim o'rin egallaydi. Maqolada mahallaning ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashdagi, madaniy merosni saqlashdagi va yosh avlodni tarbiyalashdagi roliga e'tibor qaratiladi. Shuningdek, zamonaviy sharoitlarda mahalla institutining o'zgarishi va uning yangi ijtimoiy muammolarni hal qilishdagi imkoniyatlari ko'rsatiladi. Mahalla, nafaqat ijtimoiy birlikni mustahkamlovchi muhim omil, balki fuqarolik jamiyatini rivojlantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Maqola, mahallaning jamiyatdagi ahamiyatini tushunish va uni yanada rivojlantirish uchun zarur bo'lgan amaliy tavsiyalarni taklif etadi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируются значение, функции и роль «махаллы» как социального института в обществе. Традиционно махалла занимает важное место в жизни общины, оказывая взаимопомощь, поддержку и укрепляя социальные связи. В статье рассматривается роль махаллы в обеспечении социальной стабильности, сохранении культурного наследия и воспитании молодого поколения. Также показаны изменения института махаллы в современных условиях и его потенциал в решении новых социальных проблем. Махалла является не только важным фактором укрепления социального единства, но и играет важную роль в развитии гражданского общества. В статье предлагаются практические рекомендации, необходимые для понимания значения махаллы в обществе и ее дальнейшего развития.
SUMMARY:
This article analyzes the significance, functions and role of the "Mahalla" as a social institution in society. The mahalla traditionally occupies an important place in the life of the community through mutual assistance, support and strengthening social ties. The article focuses on the role of the mahalla in ensuring social stability, preserving cultural heritage and educating the younger generation. It also shows the changes in the mahalla institution in modern conditions

and its potential for solving new social problems. The mahalla is not only an important factor in strengthening social unity, but also plays an important role in the development of civil society. The article offers practical recommendations necessary for understanding the significance of the mahalla in society and its further development.

Bugungi kunda yurtimizda Mahallalarga e'tibor kuchli xususan Mahalla institutining jamiyatdagi rolini tubdan oshirish va uning aholi muammolarini hal etishda birinchi bo‘g‘in sifatida ishlashini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar to‘g‘risida" gi PF-209-son O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonida Mahallalarni qo‘llab-quvvatlashni yanada takomillashtirish, mahallabay ishlashga mas'ul bo‘lgan shaxslar faoliyatini samarali tashkil etish va ularning hamkorligini ta'minlash hamda O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 127-moddasiga muvofiq fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari faoliyatini amalga oshirishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish maqsadida qator qonun loyihalari va vazifalar ishlab chiqilmoqda[5]

Mahalla - Sharq tamadduni, xususan, Markaziy Osiyo xalqlari turmush tarzi, tafakkuri va qadriyatlariga xos bo‘lgan jamiyat hayotini tashkil etadigan an'anaviy ijtimoiy institut. "Mahalla" so‘zi (محلة) arab tilidan tarjima qilinganda "turar joy", "lager", "qo‘nalg‘a", "shaharning bir qismi" degan ma'nolarni anglatadi.

Mahalla lokal parlamentarizm, o‘zini o‘zi boshqarishni amalga oshiruvchi tuzilma sifatida chuqur tarixiy ildizlarga ega. Qadimda mahalla nafaqat ijtimoiy, balki ma'muriy-hududiy tuzilma tarzida ham e'tirof etilgan.

Mahalla – ijtimoiy-madaniy qadriyatlarni saqlovchi, aholining o‘zaro yordami va ijtimoiy nazoratni ta'minlovchi o‘ziga xos demokratik boshqaruv shaklidir. U jamiyatning asosiy ijtimoiy instituti sifatida ma'naviy-axloqiy tarbiya, sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, muammolarni "mahallabay" ishlash tizimi orqali hal etish va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda muhim o‘rin tutadi.

Mahalla tizimi nafaqat ma'muriy boshqaruv bo‘g‘ini, balki aholining maishiy, ijtimoiy, ma'naviy va ma'rifiy ehtiyojlarini qondiradigan maskan sifatida ham namoyon bo‘ladi. O‘zbek olimi M.Valiyevning tadqiqotida mahalla institutining tarixiy ildizlari, uning milliy urf-odatlarni saqlash va uzviy ravishda rivojlantirishdagi o‘rni alohida e'tirof etilgan. Unga ko‘ra, mahalla ichida hamjihatlik, qon-qardoshlik, hamkorlik va hurmat kabi qadriyatlar tarbiyaviy jarayonning poydevoridir[6]. Shuningdek, har bir mahallaning o‘ziga xos an'analari, marosimlari va ijtimoiy tadbirlari mavjud bo‘lib, ular orqali oila va jamiyat o‘rtasidagi aloqalar mustahkamlanadi

Mahallaning ijtimoiy institut sifatidagi asosiy vazifalari:

• **Ijtimoiy yordam va nazorat:** Mahallada kam ta’minlangan oilalarni qo‘llab-quvvatlash, ijtimoiy ko‘mak ko‘rsatish va huquqbuzarliklarning oldini olish tizimi mavjud.

• **Ma’naviy-axloqiy tarbiya:** Milliy urf-odatlar, an’analar va qadriyatlarni avloddan-avlodga o‘tkazish, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash.

• **Aholi muammolarini hal etish:** Mahallabay ishlash orqali fuqarolarning muammolarini, bandlik masalalarini va obodonlashtirish ishlarini bevosita joyida hal qilish.

• **Ijtimoiy barqarorlik:** Jamiyatda osoyishtalikni, o‘zaro hamjihatlikni va jamoaviy salomatlikni ta’minlash.

Mahalla tizimi O‘zbekistonda fuqarolik jamiyatining poydevori sifatida qaralib, uning nufuzini oshirish va huquqiy asoslarini takomillashtirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Hozirgi kunda mamlakatimizda 9400 ta mahalla fuqarolar yig‘inlari faoliyat olib bormoqda.

Yangi tahrirdagi Konstitutsiyada[1] ham mahalla institutini chinakam xalq dardi va tashvishi bilan yashayotgan mamlakatdagi yirik fuqarolik jamiyati instituti sifatida islohotlarning faol ishtirokchisiga aylantirish, davlat organlarini mahalla bilan yaqindan ijtimoiy sheriklikni o‘rnatish maqsadida uning maqomi Konstitutsiya darajasiga ko‘tarildi.

Mahalla fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish shakli sifatida davlat va jamiyat munosabatlarida muhim rol o‘ynaydi. Yurtimizning ijtimoiy to‘qimasini bog‘lab turuvchi, tarixiy va zamonaviy qadriyatlarni uyg‘unlashtiruvchi muhim tuzilma sifatida maxalla institti fuqarolarni jamiyatdagi ishtirokini oshiradi, davlat va jamiyat o‘rtasida ko‘prik vazifasini o‘taydi. Huquqiy asoslari mustahkam, tashkiliy jihatdan aniq tuzilgan va ijtimoiy ahamiyati yuqori bo‘lgan bu institutni yanada rivojlantirish O‘zbekistonning barqaror ijtimoiy taraqqiyotining kafolatida muxim ahamiyatlidir.

Mahalla institutini tashkil etishning huquqiy, tarixiy, tashkiliyamaliy va ijtimoiy-psixologik asoslari mavjud. Mahalla instituti Sharq jamiyatlarida yuzlab yillik tarixga ega. U o‘z-o‘zini boshqarish va birdamlikka asoslangan an’anaviy jamoa tizimining ifodasi bo‘lib, asosan qo‘shnichilik munosabatlari, o‘zaro yordam, to‘y va marosimlarni tashkil etishda faol ishtirok etgan.

1) Mahalla institutini tashkil etishning huquqiy asoslari O‘zbekiston Respublikasida qonunchilik bilan qat’iy tartibga solingan bo‘lib, quyidagi huquqiy hujjatlar uning tashkil etish asosini belgilab beradi: 1993 yil 2 sentabrda qabul qilingan «Fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari to‘g‘risida»gi[3] Qonun mahallaning tashkiliy-huquqiy asoslarini belgilab bergan. Qonunga ko‘ra, mahalla raisi fuqarolar yig‘ilishi tomonidan taklif etiladi va tuman

(shahar) hokimi tomonidan tasdiqlanadi. U mahallaning ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy rivojiga mas'ul hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mahalla institutiga fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi sifatida huquqiy maqom berilgan.Yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida mahalla institutiga oid bir qator muhim o'zgarishlar kiritilgan. Bu o'zgarishlar mahallaning fuqarolik jamiyatidagi o'rnini mustahkamlash va uning davlat boshqaruvidagi rolini kuchaytirishga qaratilgan. Yangi Konstitutsiyaning 69-moddasida[1]

"Fuqarolik jamiyati institutlari, shu jumladan mahallalar, jamoat birlashmalari, nodavlat notijorat tashkilotlari va ommaviy axborot vositalari fuqarolik jamiyatining asosini tashkil etadi. Fuqorolik jimiyati institutlarining faoliyati qonunga muvofiq amalga oshiriladi - deb belgilangan. Bu orqali mahalla fuqarolik jamiyatining muhim instituti sifatida konstitutsiyaviy maqomga ega bo'ldi. 1999 yilda qabul qilingan "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi[3] Qonunga asosan, mahallaning maqomi, vakolatlari va faoliyat sohalari belgilangan. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga ko'ra: – Fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlari mustaqil faoliyat yuritish huquqiga ega. – Mahalla - davlat organlaridan mustaqil fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish shakli sifatida e'tirof etilgan. "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi Qonunida (yangi tahrir, 2023) Mahallaning vazifalari, tuzilishi, raisi (oqsoqoli), faollari va komissiyalar haqida aniq ko'rsatmalar beriladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlarida (PQ-4954, PQ-60-son, 2022)"Mahallabay ishlash" tizimini joriy qilish orqali mahallaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishdagi roli yanada mustahkamlandi.[4]

2) Tarixiy asoslarida mahalla institutini an'anaviy o'zini o'zi boshqarish tizimi mavjud.

- Mahalla instituti o'zbek xalqining tarixiy madaniyatida yuzlab yillardan buyon mavjud bo'lib kelgan. – Ilgarilari "qishloq oqsoqoli", "aravkashlar kattasi", "xokimul mahalla" kabi shaxslar mahallani boshqargan. – Islom va ma'naviy qadriyatlar ta'siri ostida mahalla nafaqat ma'muriy birlik, balki ma'naviy va diniy tarbiya o'chog'i sifatida ham xizmat qilgan (jome masjid, maktab, kutubxona markazlashgan hududlar).

3) Tashkiliy-amaliy asoslariga asosan Mahalla raisi (oqsoqol) – fuqarolar umumiy yig'ilishida saylanadi.Faollar guruhi – xotin-qizlar, yoshlar, ma'naviyat, bandlik, tadbirkorlik kabi yo'nalishlarda ishlaydi. Komissiyalar – nodavlat organ sifatida fuqarolar manfaatlarini himoya qilishda faol ishtirok etadi.

Asosiy vazifalari:

-Aholining ijtimoiy muhofazasi;

-Kam ta’minlanganlarga yordam;

-Tartib-intizom va ma’naviy tarbiya ishlari;

-Mahalladagi muammolarni aniqlash va yechishda davlat organlari bilan hamkorlik;

-Mahalla faoliyati mahalliy budjet, homiylar va jamoatchilik yordami orqali moliyalashtiriladi.

Mahalla institutini ijtimoiy-psixologik asoslari mahallada fuqarolar o‘rtasidagi ishonch, hurmat va o‘zaro yordam munosabatlari mustahkamligida namoyon bo‘ladi. Bu esa jamoatchilik asosida muammolarni hal etishga qulay muhit yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent, 2023.

2 “Mahalliy davlat hokimiyati to‘g‘risida”gi Qonun. – 1993

3 “Fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari to‘g‘risida”gi Qonun (yangi tahrir) 1999 yil.

4 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori (PQ-4954-son, 2021 yil) “Mahallabay ishlash” tizimi, joylardagi muammolarni aniqlash va hal etish mexanizmi.

5. Mahalla institutining jamiyatdagi rolini tubdan oshirish va uning aholi muammolarini hal etishda birinchi bo‘g‘in sifatida ishlashini ta’minlashga qaratilgan chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 21.12.2023 yildagi PF-209-son

6. M.Valiyev. Mahalla va qadriyatlar. Toshkent: Fan, 2018. 45–46-betlar.

7. Ahmedov J. “Mahalla institutining ijtimoiy rolini oshirishda innovatsion yondashuvlar”. Toshkent, 2022.

8. Karimov Sh. “O‘zbekistonda mahalla institutining shakllanishi va rivojlanishi”, Ilmiy nashr, 2021.

AQLIY RIVOJLANISHIDA MUAMMOLARI BO‘LGAN BOLALARDA KONFLIKTLI VAZIYATLARNI BOSHQARISH KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

Abdunazarov A.O.
Jizzax davlat pedagogika universiteti,
Maxsus pedagogika kafedrasi dotsenti

Tayanch so‘zlar: aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalar, konfliktli vaziyatlar, konfliktlarni boshqarish, konfliktologik kompetensiya, ijtimoiy ko‘nikmalar, kommunikativ kompetensiya, emotsional intellekt, korreksion-pedagogik texnologiyalar, ijtimoiy moslashuv, hamkorlik, muloqot madaniyati, maxsus pedagogika, inklyuziv ta’lim, nizolarni hal etish, emotsional-irodaviy rivojlanish.
Ключевые слова: дети с проблемами умственного развития, конфликтные ситуации, управление конфликтами, конфликтологическая компетентность, социальные навыки, коммуникативная компетентность, эмоциональный интеллект, коррекционно-педагогические технологии, социальная адаптация, сотрудничество, культура общения, специальная педагогика, инклюзивное образование, разрешение конфликтов, эмоционально-волевое развитие.
Key words: children with mental development problems, conflict situations, conflict management, conflictological competence, social skills, communicative competence, emotional intelligence, correctional and pedagogical technologies, social adaptation, cooperation, culture of communication, special pedagogy, inclusive education, conflict resolution, emotional and volitional development.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarda konfliktli vaziyatlarni boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirishning pedagogik va psixologik asoslari tahlil qilingan. Tadqiqotda mazkur toifadagi bolalarning emotsional-irodaviy rivojlanish xususiyatlari, tengdoshlari bilan o‘zaro munosabatlari hamda konfliktli vaziyatlarda namoyon bo‘ladigan xulq-atvor shakllari o‘rganilgan. Konfliktlarni konstruktiv hal etish, muloqot madaniyatini rivojlantirish va ijtimoiy moslashuvni ta’minlashda korreksion-pedagogik texnologiyalarning ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot davomida pedagogik kuzatish, suhbat, qiyosiy tahlil va tajriba-sinov metodlaridan foydalanildi. Natijalar konfliktlarni boshqarishga yo‘naltirilgan maxsus mashg‘ulotlar bolalarda o‘z his-tuyg‘ularini nazorat qilish, muammoni tinch yo‘l bilan hal etish va hamkorlikda qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishini ko‘rsatdi. Maqolada konfliktologik kompetensiyani shakllantirishning korreksion-pedagogik modeli taklif etilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируются педагогические и психологические основы формирования навыков управления конфликтами у детей с проблемами умственного развития. В исследовании изучаются характеристики эмоционально-волевого развития детей этой катего-

рии, их взаимоотношения со сверстниками и модели поведения в конфликтных ситуациях. Подчеркивается важность коррекционно-педагогических технологий в конструктивном разрешении конфликтов, развитии культуры общения и обеспечении социальной адаптации. В исследовании использованы методы педагогического наблюдения, интервьюирования, сравнительного анализа и экспериментальные методы. Результаты показали, что специальные занятия, направленные на управление конфликтами, развивают у детей навыки контроля эмоций, мирного разрешения проблем и принятия совместных решений. В статье предлагается коррекционно-педагогическая модель формирования конфликтной компетентности.

SUMMARY:

This article analyzes the pedagogical and psychological foundations of the formation of conflict management skills in children with mental development problems. The study studies the characteristics of the emotional-volitional development of children in this category, their relationships with peers, and behavioral patterns in conflict situations. The importance of correctional and pedagogical technologies in constructively resolving conflicts, developing a culture of communication, and ensuring social adaptation is highlighted. The research used pedagogical observation, interview, comparative analysis, and experimental methods. The results showed that special classes aimed at conflict management develop children's skills in controlling their emotions, peacefully resolving problems, and collaborative decision-making. The article proposes a correctional and pedagogical model for the formation of conflict competence.

Kirish. Dunyoda ta’lim tizimining insonparvarlik tamoyillari asosida rivojlanishi imkoniyati cheklangan bolalarning ijtimoiy integratsiyasini ta’minlash, ularning hayotiy kompetensiyalarini rivojlantirish hamda mustaqil hayotga tayyorlash masalalarini ustuvor vazifalardan biriga aylantirmoqda. Ayniqsa, aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarning ijtimoiylashuvi jarayonida uchraydigan konfliktli vaziyatlarni boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirish zamonaviy maxsus pedagogika va inklyuziv ta’limning dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Chunki mazkur toifadagi bolalarda emotsional-irodaviy jarayonlarning yetarli darajada rivojlanmaganligi, muloqot madaniyatining sustligi hamda ijtimoiy vaziyatlarni to‘g‘ri baholashdagi qiyinchiliklar turli nizoli holatlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi. So‘nggi yillarda xalqaro miqyosda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarda konfliktlarni konstruktiv boshqarish ko‘nikmalarining shakllanmaganligi ularning ijtimoiy moslashuvi, ta’limdagi muvaffaqiyati va tengdoshlari bilan munosabatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Xususan, konfliktli vaziyatlarda o‘z his-tuyg‘ularini nazorat qila olmaslik, agressiv yoki passiv xulq-atvorni namoyon etish, muammoni muloqot orqali hal etish malakasining yetishmasligi ularning jamoadagi mavqei va psixologik farovonligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Konfliktologiya fanida konflikt shaxslar yoki guruhlar manfaatlari, ehtiyojlari, qarashlari va maqsadlari o‘rtasidagi qarama-qarshilik sifatida talqin etiladi. Zamonaviy pedagogik yondashuvlarda esa konflikt faqat salbiy hodisa emas, balki shaxs rivojlanishi va ijtimoiy tajriba orttirishning muhim vositasi sifatida ham

qaraladi. Shu bois aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarda konfliktlarni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish ularning ijtimoiy kompetensiyalarini shakllantirishning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Mamlakatimizda inklyuziv ta’lim tizimini takomillashtirish, maxsus ehtiyojli bolalarning huquqlarini himoya qilish va ularni jamiyat hayotiga integratsiyalashga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu jarayonda aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarda konfliktologik kompetensiyani shakllantirish, ularni nizoli vaziyatlarni tinch yo‘l bilan hal etishga o‘rgatish hamda emotsional intellektini rivojlantirish muhim pedagogik vazifa sifatida namoyon bo‘lmoqda. Mazkur maqolaning dolzarbligi aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarda konfliktli vaziyatlarni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslari va amaliy mexanizmlarini takomillashtirish zarurati bilan belgilanadi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarda konfliktli vaziyatlarni boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirishning emotsional-intellektual, kommunikativ va xulq-atvor komponentlarini o‘zida mujassamlashtirgan integrativ korreksion-pedagogik modeli ishlab chiqilganligi hamda uning amaliy samaradorligi asoslab berilganligi bilan tavsiflanadi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, ishlab chiqilgan metodik tavsiyalar maxsus maktablar, inklyuziv ta’lim muassasalari, psixologik-pedagogik markazlar hamda ota-onalar faoliyatida aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarning konfliktologik kompetensiyasini rivojlantirishda samarali foydalanish imkonini beradi.

Metodologiya. Aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarda konfliktli vaziyatlarni boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirish muammosi maxsus pedagogika, rivojlanish psixologiyasi, konfliktologiya va inklyuziv ta’lim sohalarining kesishgan nuqtasida joylashgan murakkab ilmiy muammolardan biri hisoblanadi. Mazkur masala bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, konfliktlarni konstruktiv boshqarish kompetensiyasi bolalarning ijtimoiy moslashuvi, kommunikativ rivojlanishi va jamiyatga integratsiyalashuvining muhim shartlaridan biridir.

Bolaning ijtimoiy rivojlanishi va konfliktli vaziyatlarga munosabatining shakllanishi haqidagi dastlabki ilmiy qarashlar L.S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasida o‘z ifodasini topgan. Olimning ta’kidlashicha, har qanday psixik funksiya avval ijtimoiy munosabatlarda, keyinchalik esa shaxsning ichki psixik tizimida shakllanadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, konfliktlarni hal qilish ko‘nikmalari ham bolalarda avvalo kattalar va tengdoshlari bilan bo‘ladigan o‘zaro munosabatlar jarayonida rivojlanadi. Vigotskiyning “yaqin

rivojlanish zonasi” konsepsiyasi aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarni konfliktli vaziyatlarda pedagogik qo‘llab-quvvatlash zarurligini ilmiy asoslaydi.

A.N.Leontyev va S.L.Rubinshteyn tomonidan ishlab chiqilgan faoliyat nazariyasi konfliktlarni boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirishda amaliy faoliyatning ahamiyatini ochib beradi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, shaxsning ijtimoiy tajribasi faoliyat jarayonida shakllanadi. Shuning uchun konfliktologik kompetensiyani rivojlantirishda rolli o‘yinlar, guruhli mashg‘ulotlar va amaliy vaziyatlardan foydalanish yuqori samaradorlikka ega.

J.Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasida bolalar o‘rtasidagi nizolar tafakkurning rivojlanishiga xizmat qiluvchi omillardan biri sifatida talqin qilinadi. Olimning fikricha, qarama-qarshi fikrlar va nuqtayi nazarlar bilan to‘qnashuv bolalarda refleksiya, mantiqiy fikrlash va ijtimoiy qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Mazkur yondashuv aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarda ham konfliktlarni faqat salbiy hodisa sifatida emas, balki rivojlantiruvchi pedagogik resurs sifatida ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Konfliktologiya fanining asoschilaridan biri hisoblangan Morton Deutsch konfliktlarni boshqarish nazariyasida hamkorlik va raqobat munosabatlarining shaxslararo munosabatlarga ta’sirini chuqur o‘rgangan. Uning tadqiqotlari konfliktlarni konstruktiv va destruktiv shakllarga ajratish hamda hamkorlikka asoslangan yondashuv konfliktlarni samarali hal etishga xizmat qilishini ko‘rsatadi. Keyinchalik D.W.Johnson va R.T.Johnson tomonidan ishlab chiqilgan “Conflict Resolution Education” modeli maktab yoshidagi bolalarda nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish kompetensiyasini rivojlantirishning samarali pedagogik texnologiyasi sifatida e’tirof etilgan.

Aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarning emotsional rivojlanishi va konfliktli vaziyatlardagi xulq-atvor xususiyatlari M.S.Pevzner, V.V.Lebedinskiy, T.A.Vlasova, K.S.Lebedinskaya va G.M.Dulnevlarning ilmiy tadqiqotlarida atroflicha yoritilgan. Ularning fikricha, intellektual rivojlanishdagi cheklanishlar bolalarda emotsiyalarni boshqarish, vaziyatni adekvat baholash va ijtimoiy qaror qabul qilish mexanizmlarining shakllanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli konfliktologik kompetensiyani rivojlantirish korreksion-pedagogik ishlarning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. So‘nggi yillarda xorijiy tadqiqotlarda konfliktlarni boshqarish muammosi emotsional intellekt nazariyasi bilan bog‘liq holda o‘rganilmoqda. Daniel Goleman emotsional intellektni shaxsning o‘z his-tuyg‘ularini anglash, boshqarish va boshqalarning emotsiyalarini tushunish qobiliyati sifatida talqin qiladi. Tadqiqotchining fikricha,

emotsional intellekti yuqori rivojlangan bolalar konfliktli vaziyatlarda agressiv xatti-harakatlarga kamroq moyillik bildiradilar va muammolarni muzokara orqali hal qilishga intiladilar. P.Salovey va J.Mayer tomonidan olib borilgan tadqiqotlar ham emotsional intellekt va konfliktlarni konstruktiv boshqarish o‘rtasida kuchli bog‘liqlik mavjudligini tasdiqlaydi. Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasiga ko‘ra, bolalar konfliktli vaziyatlardagi xulq-atvor modellarini kuzatish va taqlid qilish orqali egallaydilar. Bu esa oila, pedagog va tengdoshlarning xulq-atvori konfliktologik kompetensiyaning shakllanishida muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Mahalliy olimlarning tadqiqotlari ham mazkur muammoning ayrim jihatlarini yoritib beradi. Jumladan, L.R.Muminova maxsus pedagogika tizimida ijtimoiy moslashuv va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish masalalarini o‘rganib, bolalarni mustaqil hayotga tayyorlashda ijtimoiy ko‘nikmalarning ahamiyatini asoslab bergan. M.Y.Ayupova korreksion ta’lim jarayonida kommunikativ faoliyatni rivojlantirish metodikasini ishlab chiqqan bo‘lsa, G‘.B.Shoumarov maxsus psixologiya doirasida aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarning emotsional va shaxsiy rivojlanish xususiyatlarini tahlil qilgan.

P.M.Po‘latova va D.A.Nurkeldiyevalarning ilmiy izlanishlarida inklyuziv ta’lim muhitida bolalarni ijtimoiylashtirish, hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirish va korreksion texnologiyalarni qo‘llash masalalari yoritilgan. Shuningdek, N.M.Yusupova, D.R.Babayeva, M.H.Hamidova va boshqa tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda maxsus ehtiyojli bolalarda ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishning zamonaviy pedagogik mexanizmlari tahlil qilingan.

O‘rganilgan ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mavjud tadqiqotlarning aksariyatida konfliktologik kompetensiyaning umumiy psixologik va pedagogik jihatlari o‘rganilgan bo‘lsa-da, aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarda konfliktli vaziyatlarni boshqarish ko‘nikmalarini korreksion-pedagogik texnologiyalar asosida shakllantirish masalasi yetarli darajada kompleks tadqiq etilmagan. Ayniqsa, konfliktologik kompetensiyaning emotsional, kommunikativ va xulq-atvor komponentlarini integratsiyalashgan holda rivojlantirish metodikasi bo‘yicha ilmiy izlanishlar kam uchraydi. Mazkur holat ushbu tadqiqotning ilmiy zaruratini va dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqotning metodologik asosini shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv, faoliyatga asoslangan yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv, inklyuziv ta’lim tamoyillari hamda korreksion-rivojlantiruvchi pedagogika nazariyalari tashkil etdi.

Tadqiqot davomida quyidagi metodlardan foydalanildi: ilmiy-pedagogik, psixologik va metodik adabiyotlar tahlili; pedagogik kuzatish; diagnostik suhbat; konfliktli vaziyatlarni modellashtirish; ekspert baholash; qiyosiy-taqqoslash metodi; pedagogik tajriba-sinov ishlari; matematik-statistik tahlil metodlari.

Tajriba-sinov ishlari davomida konfliktologik kompetensiyaning uchta asosiy komponenti – emotsional, kommunikativ va xulq-atvor komponentlari mezon sifatida tanlandi. Mazkur mezonlar asosida bolalarning konfliktli vaziyatlarda o‘z his-tuyg‘ularini boshqarish, tengdoshlari bilan muzokara olib borish, muammoni tinch yo‘l bilan hal etish va ijtimoiy jihatdan maqbul qaror qabul qilish darajalari baholandi. Shuningdek, tadqiqotda syujetli-rolli o‘yinlar, konfliktli vaziyatlarni modellashtirish, trening mashg‘ulotlari, art-terapiya elementlari, hamkorlikka asoslangan topshiriqlar hamda emotsional intellektni rivojlantiruvchi mashqlar majmuasidan foydalanildi. Mazkur metodlar aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarda konfliktlarni konstruktiv boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qildi.

Tahlil va natijalar.Tadqiqotning tajriba-sinov ishlari aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarda konfliktli vaziyatlarni boshqarish ko‘nikmalarining shakllanganlik darajasini aniqlash hamda ishlab chiqilgan korreksion-pedagogik metodikaning samaradorligini baholash maqsadida amalga oshirildi. Tajriba jarayonida bolalarning konfliktli vaziyatlarda o‘zini tutishi, emotsiyalarini boshqarishi, tengdoshlari bilan muloqotga kirishishi va muammolarni konstruktiv hal etish qobiliyatlari kompleks o‘rganildi. Tadqiqotda maxsus maktab va inklyuziv ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan 8–14 yoshdagi aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan 88 nafar o‘quvchi ishtirok etdi. Shundan 44 nafari tajriba guruhini, 44 nafari nazorat guruhini tashkil etdi. Dastlabki diagnostika natijalari shuni ko‘rsatdiki, aksariyat bolalarda konfliktli vaziyatlarni boshqarish bilan bog‘liq ko‘nikmalar yetarli darajada shakllanmagan. Ayniqsa, emotsiyalarni nazorat qilish, tengdoshlar fikrini qabul qilish va nizoli vaziyatlarda murosaga kelish ko‘rsatkichlari past darajada ekanligi kuzatildi. Tajriba guruhi bilan olti oy davomida maxsus ishlab chiqilgan korreksion-rivojlantiruvchi dastur asosida ish olib borildi. Dastur quyidagi yo‘nalishlarni qamrab oldi: konfliktli vaziyatlarni modellashtirish; syujetli-rolli o‘yinlar; kommunikativ treninglar; emotsional intellektni rivojlantiruvchi mashqlar; hamkorlikka asoslangan jamoaviy faoliyatlar; art-terapevtik mashg‘ulotlar; muammoli vaziyatlarni birgalikda tahlil qilish.

Mashg‘ulotlar davomida bolalarga nizoli vaziyatlarni aniqlash, konflikt sabablarini tushunish, o‘z his-tuyg‘ularini nazorat qilish, suhbatdosh fikrini tinglash va murosaga kelish usullari bosqichma-bosqich o‘rgatildi.

Pedagogik kuzatishlar shuni ko‘rsatdiki, dastlab mashg‘ulotlarda bolalar o‘z hissiyotlarini ifodalashda qiyinchilikka duch kelgan bo‘lsalar, keyinchalik trening va rolli o‘yinlar yordamida ular o‘z fikrlarini erkinroq bayon qila boshladilar. Tengdoshlari bilan hamkorlik qilish holatlari soni ortdi, agressiv reaksiyalar esa sezilarli kamaydi. Tajriba yakunida qayta diagnostika o‘tkazildi.

Natijalar tajriba guruhida sezilarli ijobiy o‘zgarishlar yuz berganligini ko‘rsatdi. Yuqori darajadagi ko‘rsatkich 12,5 foizdan 45,8 foizga oshgan bo‘lsa, past darajadagi ko‘rsatkich 54,2 foizdan 12,5 foizga kamaydi. Nazorat guruhida esa o‘zgarishlar nisbatan sust bo‘ldi. Shuningdek, konfliktologik kompetensiyaning alohida komponentlari bo‘yicha ham ijobiy dinamikalar kuzatildi.

Tahlillar natijasida eng katta o‘sish muloqot madaniyati va hamkorlikda qaror qabul qilish ko‘rsatkichlarida kuzatildi. Bu holat trening mashg‘ulotlari va syujetli-rolli o‘yinlarning samarali ta’siri bilan izohlanadi. Tadqiqot davomida olingan natijalar konfliktologik kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan korreksion-pedagogik dastur aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarning ijtimoiy moslashuvi va kommunikativ rivojlanishiga sezilarli ijobiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqladi. Tajriba-sinov natijalari asosida ishlab chiqilgan korreksion-pedagogik model aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarda konfliktli vaziyatlarni boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirishning samarali pedagogik mexanizmi sifatida tavsiya etilishi mumkin.

Muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarda konfliktli vaziyatlarni boshqarish ko‘nikmalarini maqsadli korreksion-pedagogik faoliyat asosida samarali rivojlantirish mumkinligini ko‘rsatdi. Olingan natijalar zamonaviy maxsus pedagogika, konfliktologiya va rivojlanish psixologiyasi sohasidagi ilmiy qarashlar bilan uyg‘unlikda tahlil qilindi. Tadqiqot davomida aniqlangan eng muhim holatlardan biri shundan iborat bo‘ldiki, aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarda konfliktli vaziyatlarning aksariyati kommunikativ qiyinchiliklar, emotsional o‘zini boshqarishning sustligi hamda ijtimoiy vaziyatlarni to‘liq anglay olmaslik bilan bog‘liq ekanligi kuzatildi. Tajriba-sinov natijalari shuni ko‘rsatdiki, syujetli-rolli o‘yinlar, kommunikativ treninglar va hamkorlikka asoslangan mashg‘ulotlar bolalarning konfliktologik kompetensiyasini rivojlantirishda alohida samaradorlikka ega. Tadqiqotimizda ham rolli o‘yinlar bolalarning murosaga kelish, tinglash va hamkorlik qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qildi.

Olingan natijalar L.S. Vigotskiyning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasi nuqtayi nazaridan ham izohlanishi mumkin. Vigotskiy ta’lim va rivojlanishning ijtimoiy tabiatini asoslab bergan hamda bolaning yaqin rivojlanish zonasida tashkil etilgan pedagogik yordam uning yangi kompetensiyalarni egallashiga

xizmat qilishini ta’kidlagan. Tadqiqot jarayonida pedagog tomonidan tashkil etilgan konfliktli vaziyatlarni modellashtirish va yo‘naltirilgan muloqot bolalarning mustaqil ravishda konfliktlarni hal qilish ko‘nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantirdi.

Mahalliy olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan qiyosiy tahlil ham muhim ilmiy xulosalarni chiqarish imkonini berdi. Jumladan, L.R.Muminova, M.Y.Ayupova va P.M.Po‘latova tomonidan maxsus ta’lim muassasalarida ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish bo‘yicha ilgari surilgan ilmiy g‘oyalar tadqiqotimiz natijalari bilan mos tushadi. Biroq mazkur tadqiqotning farqli jihati shundaki, unda konfliktologik kompetensiya alohida pedagogik fenomen sifatida o‘rganilib, uning emotsional, kommunikativ va xulq-atvor komponentlari o‘zaro integratsiyada rivojlantirildi.

Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan korreksion-pedagogik modelning samaradorligi bir necha omillar bilan izohlanadi. Birinchidan, mashg‘ulotlar bolalarning yosh va individual xususiyatlariga moslashtirildi. Ikkinchidan, konfliktlarni boshqarish ko‘nikmalari nazariy tushuntirish emas, balki amaliy faoliyat orqali shakllantirildi. Uchinchidan, pedagogik ta’sir jarayonida o‘yin texnologiyalari, trening metodlari va hamkorlik faoliyatidan kompleks foydalanildi. Aynan ushbu integrativ yondashuv olingan natijalarning yuqori bo‘lishini ta’minladi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarda konfliktli vaziyatlarni boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirishning ilmiy asoslangan korreksion-pedagogik modeli mavjudligini va uning amaliy samaradorligini tasdiqladi. Mazkur model bolalarning ijtimoiy moslashuvini kuchaytirish, tengdoshlari bilan sog‘lom munosabatlar o‘rnatish va jamiyat hayotida faol ishtirok etishiga xizmat qiluvchi muhim pedagogik mexanizm sifatida baholanishi mumkin.

Xulosa. Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan metodik tavsiyalar maxsus maktablar, inklyuziv ta’lim muassasalari, psixologik-pedagogik markazlar va oilalarda qo‘llash uchun amaliy ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Konfliktologik kompetensiyaning rivojlanishi bolalarning umumiy ijtimoiy kompetensiyasi, kommunikativ madaniyati va jamoadagi faol ishtirokini sezilarli darajada yaxshilaydi. Aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarda konfliktlarni boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirish ularning ijtimoiy integratsiyasi, shaxsiy farovonligi va hayot sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Shunday qilib, aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarda konfliktli vaziyatlarni boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan korreksion-pedagogik faoliyat ularning ijtimoiy moslashuvi, kommunikativ kompetensiyasi,

emotsional barqarorligi va jamiyat hayotida faol ishtirokini ta’minlashning muhim omili hisoblanadi. Ishlab chiqilgan integrativ model va metodik tavsiyalar maxsus hamda inklyuziv ta’lim tizimini takomillashtirishga xizmat qilishi bilan ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ayupova M. Y. (2020). Maxsus pedagogika. Toshkent: Fan va texnologiyalar.
2. Bandura A. (1986). Social foundations of thought and action: A social cognitive theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
3. Dulnev G. M. (1988). Osnovy trudovogo obucheniya vo vspomogatelnoy shkole. Moskva: Pedagogika.
4. Elkonin D. B. (1989). Psixologiya igry. Moskva: Pedagogika.
5. Goleman D. (1995). Emotional intelligence. New York: Bantam Books.
6. Johnson D. W., & Johnson R. T. (1996). Conflict resolution and peer mediation programs in elementary and secondary schools: A review of the research. Review of Educational Research, 66(4), 459–506.
7. Karimova V. M. (2018). Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent: Fan.
8. Lebedinskiy V. V. (2012). Narusheniya psixicheskogo razvitiya u detey. Moskva: Akademiya.
9. Leontyev A. N. (2005). Deyatelnost. Soznaniye. Lichnost. Moskva: Smysl.
10. Luriya A. R. (2006). Osnovy neyropsixologii. Moskva: Akademiya.
11. Mayer J. D., Salovey P., & Caruso D. R. (2004). Emotional intelligence: Theory, findings and implications. Psychological Inquiry, 15(3), 197–215.
12. Muminova L. R. (2019). Maxsus pedagogika asoslari. Toshkent: O‘qituvchi.
13. Nurkeldiyeva, D. A. (2022). Inklyuziv ta’lim sharoitida maxsus ehtiyojli bolalarni ijtimoiylashtirish texnologiyalari. Xalq ta’limi, 5(3), 48–55.
14. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. (2020). Toshkent.
15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi PF–6084-son Farmoni. Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida.
16. Pevzner M. S. (2002). Deti-oligofreny. Moskva: Akademiya.
17. Piaget J. (1977). The development of thought: Equilibration of cognitive structures. Oxford: Basil Blackwell.
18. Po‘latova P. M. (2021). Inklyuziv ta’limning pedagogik asoslari. Toshkent: Tafakkur.
19. Rubinshteyn S. L. (2003). Osnovy obshchey psixologii. Sankt-Peterburg: Piter.
20. Shoumarov G‘. B. (2017). Maxsus psixologiya. Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU nashriyoti.
21. Vlasova T. A., & Pevzner M. S. (1973). O detyax s otkloneniyami v razvitii. Moskva: Prosveshcheniye.
22. Vigotskiy L. S. (1983). Osnovy defektologii. Moskva: Pedagogika.
23. Vygotsky L. S. (1978). Mind in society: The development of higher psychological processes. Cambridge, MA: Harvard University Press.
24. Yusupova M. A. (2021). Maxsus ehtiyojli bolalarda ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishning pedagogik omillari. Uzluksiz ta’lim, 4(2), 35–42.
25. Zokirova M. T. (2023). Aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarda kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish texnologiyalari. Pedagogik mahorat, 2(1), 61–68.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARDA IJTIMOIY JAVOBGARLIKNI SHAKLLANTIRISHDA VIRTUAL O‘QUV MUHITINING TARBIYAVIY SALOHIYATI

Kalmuratov I.P.
Ajiniyoz nomidagi NDPI Jismoniy tarbiya va sport kafedrasi assistenti

Tayanch so‘zlar: ijtimoiy javobgarlik, virtual o‘quv muhiti, raqamli ta’lim, bo‘lajak o‘qituvchi, pedagogik texnologiya, kommunikativ kompetensiya, refleksiya, virtual ta’lim.
Ключевые слова: социальная ответственность, виртуальная среда обучения, цифровое образование, будущий учитель, педагогические технологии, коммуникативная компетентность, рефлексия, виртуальное образование.
Key words: social responsibility, virtual learning environment, digital education, future teacher, pedagogical technology, communicative competence, reflection, virtual education.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarda ijtimoiy javobgarlikni shakllantirishda virtual o‘quv muhitining tarbiyaviy salohiyati yoritilgan. Shuningdek, raqamli ta’lim platformalari, virtual pedagogik texnologiyalar va interaktiv muhit orqali talabalarda kommunikativ kompetensiya, refleksiv fikrlash, kasbiy mas’uliyat hamda ijtimoiy faollikni rivojlantirish masalalari tahlil qilingan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье освещается образовательный потенциал виртуальных учебных сред в формировании социальной ответственности у будущих учителей. Также анализируется развитие коммуникативной компетентности, рефлексивного мышления, профессиональной ответственности и социальной активности у учащихся посредством цифровых учебных платформ, виртуальных педагогических технологий и интерактивных сред.
SUMMARY:
This article explores the educational potential of virtual learning environments in fostering social responsibility in future teachers. It also analyzes the development of communicative competence, reflective thinking, professional responsibility, and social engagement in students through digital learning platforms, virtual pedagogical technologies, and interactive environments.

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta’lim tizimini modernizatsiya qilish hamda bo‘lajak pedagoglarni zamonaviy talablarga mos tayyorlash muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, bo‘lajak o‘qituvchilarda ijtimoiy javobgarlik sifatlarini shakllantirish pedagogik

ta’limning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Chunki zamonaviy pedagog nafaqat kasbiy bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishi, balki jamiyat oldidagi mas’uliyatni chuqur his qiluvchi, yosh avlodni ma’naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalay oladigan shaxs bo‘lishi zarur. Virtual o‘quv muhiti esa ushbu jarayonni samarali tashkil etishda muhim pedagogik vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Virtual o‘quv muhiti ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalar, elektron platformalar, videokonferensiya tizimlari, virtual seminarlar va interaktiv pedagogik dasturlar asosida tashkil etilgan ta’lim makoni hisoblanadi. Zamonaviy virtual muhit talabalarning mustaqil fikrlashi, axborot bilan ishlash kompetensiyasi va kommunikativ madaniyatini rivojlantirish imkonini beradi. Tadqiqotlarda qayd etilishicha, virtual ta’lim muhiti talabalarning motivatsion, kognitiv va faoliyat komponentlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarda ijtimoiy javobgarlikni shakllantirishda virtual o‘quv muhitining tarbiyaviy salohiyati birinchi navbatda talabalarning mustaqil faoliyatini rivojlantirish bilan bog‘liq. Masofaviy ta’lim sharoitida talabalar o‘z vaqtini rejalashtirish, topshiriqlarni mustaqil bajarish va ta’lim natijalari uchun javobgarlikni his qilishga o‘rganadilar. Bu esa ularda mas’uliyatlilik, intizom va o‘zini boshqarish ko‘nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, virtual o‘quv muhiti bo‘lajak pedagoglarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda ham muhim ahamiyatga ega. Forumlar, onlayn muhokamalar, virtual loyihalar va guruhli topshiriqlar orqali talabalar jamoada ishlash, fikr almashish va hamkorlik qilish ko‘nikmalarini egallaydilar. Bunday faoliyat esa ularda tolerantlik, ijtimoiy faollik va jamoaviy javobgarlik sifatlarini shakllantiradi . Tadqiqotlarda virtual platformalar orqali tashkil etilgan hamkorlik faoliyati talabalarning ijtimoiylashuv jarayoniga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi alohida ta’kidlangan.

Virtual o‘quv muhitining tarbiyaviy salohiyati refleksiv fikrlashni rivojlantirishda ham namoyon bo‘ladi. Elektron portfoliolar, onlayn baholash tizimlari va reflektiv topshiriqlar yordamida talabalar o‘z faoliyatini mustaqil tahlil qilishga o‘rganadilar. Refleksiya jarayoni esa pedagogik faoliyatni takomillashtirish, kasbiy kamchiliklarni aniqlash va o‘z ustida ishlash ehtiyojini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu sababli refleksiv yondashuv ijtimoiy javobgarlikning muhim tarkibiy qismlaridan biri sifatida qaraladi.

Bugungi kunda virtual ta’lim muhiti pedagogik ta’limda shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvni amalga oshirish uchun ham qulay imkoniyat yaratmoqda. Raqamli platformalar yordamida individual ta’lim trayektoriyasini ishlab chiqish, talabalarning qiziqish va ehtiyojlariga mos topshiriqlarni tashkil

etish mumkin bo‘ladi. Bu esa bo‘lajak o‘qituvchilarning mustaqil qaror qabul qilish kompetensiyasini rivojlantirib, ularni ijtimoiy mas’uliyatli faoliyatga tayyorlaydi [6].

Kiberijtimoiylashuv jarayoni ham virtual o‘quv muhitining tarbiyaviy imkoniyatlarini kengaytiradi. Raqamli makonda faoliyat yuritish pedagogdan axborot madaniyati, internet etikasi, raqamli xavfsizlik va virtual kommunikatsiya qoidalariga amal qilishni talab etadi. Shu sababli virtual muhit bo‘lajak pedagoglarda nafaqat kasbiy bilim va ko‘nikmalarni, balki raqamli madaniyat va ma’naviy mas’uliyatni ham shakllantiradi [7].

MDH davlatlari olimlarining ilmiy tadqiqotlarida ham virtual o‘quv muhitining pedagogik salohiyati keng yoritilgan. Jumladan, Ukraina tadqiqotchilari virtual o‘quv muhiti bo‘lajak o‘qituvchilarning professional kompetensiyasini rivojlantirishga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini ilmiy asoslab berganlar. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, virtual muhit talabalarning motivatsion va faoliyat komponentlarini rivojlantirib, ularni uzluksiz ta’lim jarayoniga tayyorlaydi.

O‘zbekistonlik olimlarning ilmiy ishlarida ham virtual pedagogik texnologiyalar orqali bo‘lajak pedagoglarni kasbiy va ma’naviy jihatdan tayyorlash masalalari alohida o‘rin egallaydi. Tadqiqotlarda virtual ta’lim muhiti pedagogik jarayon samaradorligini oshirish, kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish hamda talabalarni ijtimoiy faol shaxs sifatida shakllantirishning muhim vositasi sifatida talqin etiladi [9].

Xulosa qilib aytganda, virtual o‘quv muhiti bo‘lajak o‘qituvchilarda ijtimoiy javobgarlikni shakllantirishda samarali tarbiyaviy vosita hisoblanadi. Virtual pedagogik texnologiyalar orqali talabalarda mustaqillik, kommunikativ faollik, refleksiv fikrlash, raqamli madaniyat va kasbiy mas’uliyat sifatlarini rivojlantirish mumkin. Shu bois pedagogik oliy ta’lim tizimida virtual o‘quv muhitining tarbiyaviy salohiyatidan samarali foydalanish va uning metodik asoslarini takomillashtirish zamonaviy pedagogika fanining dolzarb yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Egamberdiyeva N.M. Talabalarni shaxsiy va kasbiy ijtimoiylashtirish nazariyasi va amaliyoti. O‘quv qo‘llanma. Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. 184 b.

2. Karabin O., Hladun T., Romaniuk V., Vitchenko A., Hrytsenko V. The impact of virtual learning environment on future teachers’ professional competence in lifelong learning // Revista Eduweb. 2024. Vol.18. №1. 81–92-betlar. Ssilka: Research Gate maqola havolasi

3. Abduqodirov A.A., Pardaev A.X. Masofali o‘qitish nazariyasi va amaliyoti. O‘quv qo‘llanma. Toshkent: Fan, 2009. 145 b.

4. Nurassyl K. Virtual learning: possibilities and realization // International Journal of Engineering Pedagogy. 2013. Ssilka: Arxiv ilmiy maqola

5. UNESCO. The role of social and emotional learning in creating interactive classrooms. 2025.

Ssilka: UNESCO rasmiy maqolasi

6. Abduqodirov A.A., Toshtemirov D.E. Ta'lim muassasalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish metodikasi. O'quv qo'llanma. Guliston, 2019. 210 b.

7. Po'latov R.Z. Bo'lajak o'qituvchilarda kiber ijtimoiylashuv jarayonining pedagogik mexanizmini rivojlantirish yo'llari // Science and Education Scientific Journal. 2025. №3. 214–220-betlar.

Ssilka: Cyberleninka ilmiy maqola

8. Codreanu E., Michel C., Bobillier-Chaumon M. Assessing the Adoption of Virtual Learning Environments in Primary Schools // International Conference Research Article. 2019.

Ssilka: Arxiv ilmiy maqola

9. Makhamatova F.S. Development of the intellectual potential of future teachers in a digital educational environment // Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal. 2026. №1.

Ssilka: Mental Journal maqola havolasi

ОСОБЕННОСТИ ВОВЛЕЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ В ВОЛОНТЕРСКУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ: СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Жамолдинова О.Р.
Доктор педагогический наук, профессор
Профессор кафедры Психологии и социологии государственного университета узбекского языка и литературы имени А.Навои

Tayanch so‘zlar: talabalar jamoasi, ko‘ngillilik, yoshlar harakati, ijtimoiy toifa, madaniy qadriyatlar, faoliyat, mas’uliyat, mustaqillik, bag‘rikenglik, vositachi, muvofiqlashtiruvchi, tarbiyachi, ekspert
Ключевые слова: студенчество, волонтёрство, молодежное движение, социальная категория, культурные ценности, деятельность, ответственност, самостоятельност, толерантност, посредник, координатор, учитель, эксперт.
Key words: students, volunteering, youth movement, social category, cultural values, activity, responsibility, independence, tolerance, mediator, coordinator, teacher, expert.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada talabalar jamoasi uning jamiyatd tutgan o‘rni, madaniy hayotda faol ishtirok etishi va yuqori darajadagi kognitiv motivatsiyasi bilan ajralib turishi, oliy oliy ta’lim muassasalari tomonidan ttalabalarning bandligini ta’minlash, ijtimoiy foydali faoliyatga jalb qilish borasida yaratiladigan sharoitlar haqida fikr yuritiladi. Jumladan, talaba-yoshlarni ko‘ngillilik harakatiga jalb qilish, ko‘ngillilikning asosiy tamoyillari va o‘ziga x‘os xususiyatlari yoritiladi. Ko‘ngillilik faoliyatida ishtirok etish talabalarda mas’uliyat, hamdardlik, hissiy barqarorlik va ijodkorlik kabi shaxsiy fazilatlar va ko‘nikmalarni rivojlantirishga xizmat qilishi ochib beriladi.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматривается студенчество - характеризующееся своей ролью в обществе, активным участием в культурной жизни и высоким уровнем познавательной мотивации, - а также условия, создаваемые высшими учебными заведениями для обеспечения занятости студентов и их вовлечения в общественно полезную деятельность. В частности, рассматривается вопрос вовлечения студентов в волонтерское движение, а также выделяются основополагающие принципы и отличительные черты волонтерства. Показано, что участие в волонтерской деятельности способствует развитию у студентов таких личностных качеств и навыков, как ответственность, эмпатия, эмоциональная устойчивость и креативность.
SUMMARY:
This article examines students-characterized by their role in society, active participation in cultural life, and high levels of cognitive motivation-as well as the conditions created by higher education institutions to ensure student employment and their involvement in socially beneficial activities.

Specifically, it examines student involvement in volunteering, highlighting the fundamental principles and distinctive features of volunteerism. It demonstrates that volunteering contributes to the development of personal qualities and skills such as responsibility, empathy, emotional resilience, and creativity.

Студенчество - это «особая социальная категория, специфическая общность людей, организационно объединенная высшим учебным заведением. Ведущей для этой группы является учебно-профессиональная деятельность, направленная на приобретение социально профессионально значимых знаний, умений и качеств личности. В социально-психологическом аспекте студенчество отличается от других групп населения достаточно высоким образовательным уровнем, активным потреблением культуры и высоким уровнем познавательной мотивации».

Большую роль в становлении современных представлений о молодежи сыграли работы социологов А.И.Запесоцкого, С.Н.Иконниковой, В.Т. Лисовского, Т.Э.Петровой, Е.Г.Слуцкого и др. Современная работа с молодёжью во многом базируется на существующих концепциях молодёжи. Согласно гуманистической концепции молодёжи (И.М. Ильинский), следует не столько поделиться субъектностью с молодёжью, сколько опереться на ее субъектность с целью последующего развития общества. Концепция социализационной нормы (А.И.Ковалева) направлена на сосредоточение внимания на вопроизводстве молодёжью социальных связей, культурных ценностей общества. Социализационная норма представляется устоявшейся совокупностью правил передачи социальных норм и культурных ценностей от поколения к поколению. Концепция В.И.Чупрова ориентирует специалистов по работе с молодёжью на ее восприятие как социально-демографической группы, основными функциями которой являются воспроизводственная, инновационная, трансляционная.

Рискологическая концепция (Ю.А.Зубок) центральной характерной чертой молодёжи признает риск, возникающий в результате действия различных факторов (социокультурные общественные изменения, трансформация механизма взросления и др.). Концепция Е.Л.Омельченко, построенная на основе структурностатусного и культурно-психологического подходов, предполагает, что социализация современной молодёжи определяется взаимовлиянием досуговой, рабочей, свободной и контролируемой активностью данной социально-демографической группы. Таким образом, основные концепции молодёжи можно объединить одной идеей, а именно: за молодёжью закрепляется потенциал, который определяет настоящее и будущее государства. Однако проблемы, которые затрагивают

современную молодёжь, провоцируют рассмотрение ее сквозь призму трудной жизненной ситуации. Обобщая проблемы, свойственные молодёжи, исследователь В.Н.Ярская выделяет проблемы, связанные с трудоустройством и экономическим положением молодёжи, состоянием ее здоровья, проблему девиантного поведения молодёжи и др.

Один из основателей социологии молодёжи, В.Т.Лисовский в работе с молодежью предлагает учитывать следующие ее особенности: молодежь выбирает жизненный путь; для нее большое значение приобретает поиск интересного дела, профессии, стремление к осо¬бым формам досуга, потребность в общении со сверстниками, формирование ценностных ориентаций и т. д. Для успешной социализации молодёжи необходимо формировать у нее социальную и политическую позицию, мировоззрение, гражданственность, чувство ответственности. В характеристике молодёжи, по А.Инкелесу, выделена «модерность», проявляющаяся в активной позиции, социальной ответственности, интеллектуальной самостоятельности, толерантности.

В русле современных образовательных реформ подобные черты в характеристике молодёжи становятся основанием для их развития с помощью ряда образовательных технологий. Указанные особенности молодежи выступают предпосылкой для ее успешной жизнедеятельности и во многом определяются уровнем образования молодёжи. На основе теоретического анализа педагогических, психологических, социологических работ (Р.А. Войко, И.М.Ильинский, В.М.Маркина, Р.И.Михайлова, М.А. Ядова и др.) выделяем основные особенности студенчества как самостоятельной социально-демографической группы: - студенческий период сензитивен для обучения, когда преобладающее значение закреплено за абстрактным мышлением, формируется обобщенная картина мира, устанавливаются взаимосвязи между различными областями знаний; формируются специальные способности; развиваются нравственные и эстетические чувства становления и стабилизации характера, происходит овладение полным комплексом социальных ролей взрослого человека и усиление сознательных мотивов поведения; составляет основную часть молодёжных движений; свойственен прагматизм. Прокомментируем выделенные особенности. Во-первых, результаты исследований показывают, что интеллектуальные операции (определение, сравнение, классификация) у многих студентов оказываются невысокими. Так, по данным В.М.Маркиной, Е.Г.Прудниковой, Н.Л.Хилковой, у первокурсников наблюдается низкий уровень школьной подготовки, отсутствие мотивации к профессиональ-

но-личностному совершенствованию, низкая культура поведения, отсутствие гражданской позиции. Вместе с тем именно от молодежи ожидают творческого мышления, наличия инновационного потенциала.

Следовательно, среди задач профессиональной подготовки следует выделить развитие у студентов способности самостоятельного поиска знаний. Во-вторых, выход студентов на рынок труда позволяет им сформировать индивидуальный стиль деятельности. Однако студенческий статус в настоящее время не означает завершения выбора будущей профессии. Лишь к середине-концу обучения наблюдается своеобразный переход от неопределенности своего положения на рынке труда к некоторой уверенности в нем. Не исключается, что выбор профессии в процессе подготовки может быть переосмыслен. «Одни студенты разочаровываются в правильности выбора уже на первом году обучения, другие - в начале своего профессионального роста по специальности, третьи - после 3-5 лет работы по профессии».

В контексте проблемы занятости студентов следует указать на характер трудовой занятости; для студентов занятость носит вторичный характер. По данным социологических исследований (Е.Д.Вознесенская Д.Л.Константиновский, Г.А.Чередниченко), студенты, как правило, работают в профессиях мало специализированных, но позволяющих улучшить материальное положение, что не способствует развитию специальных (профессиональных) компетенций. Профессиональная подготовка может базироваться на интенсивном подходе (Н.В.Кошман), предполагающем информационную перегрузку студентов. Сочетание учебной загруженности и вторичной занятости может негативным образом сказаться на состоянии здоровья студентов. С учетом того, что вторичная занятость студентов может быть не связана с получаемой в ВУЗе специальностью, возрастает значение практической подготовки студентов в вузе. Вместе с тем у студентов наблюдается прагматичный подход к получению образования, что предполагает демотивацию обучения и формальное отношение к нему. В этом случае актуализируется проблема депрофессионализации кадров социальной сферы. Это указывает на важность, с одной стороны, соотношения теории и практики, с другой стороны, использования средств обучения, которые активизируют образовательный потенциал студентов. В-третьих, социальная активность студентов приводит к развитию профессионально значимых качеств (целеустремленность, решительность, инициатива, самостоятельность, умение владеть собой и др.).

Однако наряду с наличием социальной активности наблюдается задержка социального становления студентов. Это связано с тем, что учеба в вузе требует больших временных затрат и энергии. Наряду с этим современные исследователи отмечают недоверие молодёжи к государству, отсутствие зависимости от мер государственной поддержки, что приводит к некоторому отчуждению от государства и отсутствию потребности вносить значимый вклад в развитие социальных институтов , . Это свидетельствует о необходимости создания в ВУЗе условий, способствующих формированию социальной активности личности студентов, их вовлечение в молодёжные движения. В-четвертых, заявленный у студентов прагматизм, как признание в качестве ценности практически полезных результатов, предполагает наличие у студентов профессиональных (потребность получить профессию), прагматических (усвоить ученый материал, чтобы в дальнейшем выстроить успешную карьеру), личных (получить одобрение от преподавателей, однокурсников) мотивов.

Так, психолог В.Н.Мясищев указывает на то, что результаты деятельности достигаются человеком в своей жизненной ситуации на 70-80 % мотивами, которые у него есть и которые побеждают его к успеху, и только 20-30 % зависят от его интеллекта . Указанные мотивы, связанные с прагматизмом, приводят, с одной стороны, к самоактуализации и направленности действий на последующее самосовершенствование и положительное преобразование действительности в результате этих действий.

С другой стороны, способствуют решению меркантильных задач, формальному отношению студентов к выполняемой деятельности. Актуализировать положительную сторону студенческого прагматизма, по нашему мнению, способна специально спроектированная система обучения и воспитания в ВУЗе. Анализ специальной литературы свидетельствует о вовлечении студенчества в волонтёрство как молодёжное движение. Этому способствует созданная законодательная база; наличие учреждений, организаций, поддерживающих это движение; наличие инициаторов, координаторов волонтёрства; популяризация данного вида деятельности в средствах массовой информации; привлечение к пропаганде волонтёрства авторитетных для молодёжи личностей; учет работодателями волонтёрского опыта при трудоустройстве; соблюдение на практике основных принципов волонтёрства и т.п.

В результате участия в волонтёрских акциях у студентов развиваются определенные качества личности (ответственность, эмоциональное сопереживание, эмоциональная устойчивость, креативность и др.), а также

умения и навыки, к числу которых можно отнести: аналитические умения и навыки, способствующие анализу проблемы, активизировавшей волонтёрство; диагностические умения и навыки, необходимые на начальном этапе организации волонтёрства; коммуникативные умения и навыки, определяющие успешность общения и взаимодействия в процессе организации волонтерства; координационные умения и навыки, позволяющие вырабатывать комплексную программу действий (выбирать средства социальной помощи, поддержки, активизации ресурсов); методические умения и навыки, важные при изучении опыта деятельности социальных служб и общественных организаций, систематизации полученных результатов, распространении опыта; организационные умения и навыки, необходимые для осуществления управленческой деятельности в процессе организации волонтёрства, привлечения дополнительных ресурсов; прогностические умения и навыки, обеспечивающие прогнозирование реализации определенных технологий на разных уровнях волонтёрства; экспертные умения и навыки, направленные на систематизацию достигнутого в ходе волонтёрства результата, оценку эффективности, определение дальнейшей стратегии действий, проведение самодиагностики и т.д. Однако при организации волонтёрства (особенно на начальном этапе) особое внимание все же обращается на изучение мотивов волонтёров.

Исходя из мотивов, по нашему мнению, волонтёров можно условно разделить на следующие группы: - «альтруисты». Деятельность этих волонтёров подчинена потребности оказания помощи по причинам гражданской ответственности, сопереживания, чувства жалости и т. п. В прошлом они могли быть в ситуации, аналогичной той, в которой оказались люди, нуждающиеся в помощи волонтёров.

Для данного типа волонтёров потребность в общении с другими людьми, знакомствах с известными личностями, организации своего свободного времени, а также значимость участия в популярных, массовых акциях, отмечаемых средствами массовой информации, являются приоритетными. А также «карьеристы». Это волонтёры, чьи мотивы участия во многом связаны с потребностью в профессиональном росте. Подчеркнем, что представленная классификация носит условный характер.

Вместе с тем она позволяет продемонстрировать разнообразную мотивационную «палитру» волонтёров. Также выделим, по нашему мнению, парадокс, заявленный в классификации: признавая за волонтёрством деятельность, направленную на безвозмездное оказание услуг нуждающим-

ся, в классификации отмечены две группы, чьи мотивы явно не соответствуют изначальным ориентирам волонтёрства.

Подобная дифференциация подтверждает результаты зарубежных психологов о том, что причины помогающего поведения (альтруизм) можно назвать «замаскированным эгоизмом» (желание лучше понимать других людей, расширение перспектив получения работы, получение одобрения в группе, избавление от личных проблем, повышения собственного достоинства, выражение заботы о других как общечеловеческой ценности и др.).

Кроме этого классификация учитывает разнообразие направлений волонтёрства, которые не сводятся лишь к оказанию помощи нуждающимся, а распространяются на досуговую, профессиональную и другие сферы. Также учтено, что социально-психологический портрет современной молодёжи создается под влиянием различных внешних факторов (социальных, экономических, политических, культурных и т.д.), определяющих в итоге ведущие мотивы ее деятельности.

Наряду с заявленной классификацией собственный опыт позволяет выделить несколько уровней готовности студентов к организации волонтёрства: начальный уровень характерен для волонтёров, имеющих общую базовую подготовку или специальную подготовку для решения конкретных задач в роли помощника, посредника, аниматора. Для этого уровня стаж волонтёрства не принципиален, но важен интерес к волонтёрству, отдельным направлениям; эпизодическое или системное участие в волонтёрстве. На этом уровне у волонтёра существует потребность в координаторе. Средний уровень включает специальную подготовку для решения конкретных задач, участие в специализированных летних школах, семинарах, тестовых мероприятиях и пр. Для достижения этого уровня важно систематическое участие в волонтёрстве на протяжении нескольких лет. Это становится основанием для возможности выступления волонтёра в качестве помощника, посредника, учителя, консультанта.

Итак, для данного уровня характерна специализация на выполнение определенных ролей и отдельных функций; готовность к организации волонтёрства при участии координатора. Высокий уровень предусматривает наличие специальной подготовки в качестве координатора, тренера волонтёров.

Опыт волонтёрства при этом может составлять свыше четырех лет. Волонтёр выступает в качестве посредника, координатора, учителя, эксперта.

Характеризуя готовность к организации волонтёрства на этом уровне, отмечаем профессионализм в работе с волонтёрами, готовность выполнять разнообразные роли и многообразный функционал на высоком качественном уровне, а также высокую ответственность за результаты своей деятельности. Таким образом, рассмотрение студентов в качестве потенциальных волонтеров предполагает одновременный учет их потенциала как молодежи и специфической молодёжной группы.

Характер же участия в волонтёрстве определяется, прежде всего, мотивационными установками студентов. При этом организация волонтёрства основана на филантропических практиках прошлого, учитывает зарубежный опыт и становится ресурсом работы с молодежью, а также ресурсом формирования гражданина, профессионала.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Гуляихин В.Н., Галкин А.П., Васильева Е.Н. Молодёжные и детские общественные объединения как субъекты вторичной социализации:опыт регионального исследования // Социс. 2012. № 6. С. 127-132.

2. Зеер Э.Ф. Психология профессий. - М.: Академический Проект, 2005. - С. 5.

3. Зеер Э.Ф., Хасанова И.И. Социально-профессиональное воспитание в вузе. Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф. пед. ун-та, 2003. 158 с.

4. Емельянова И.Н. Воспитательная функция в процессе развития системы классического университетского образования: автореф. ... д-ра пед. наук. Тюмень, 2008. URL:http://famous-scientists.ru/ (дата обращения 15.10.2015).

5. Лисовский В.Т. Методология и методика изучения идеалов и жизненных планов молодёжи: автореф. дис. ... канд. философ, наук. Л.,1968. - С. 4.

6. Inkeles A., Smith D.H. Becoming modern. Cambridge,MA: Harvard University Press, 1974. P. 289-302.

7. Масленникова О.Н., Ссадина С. С. Прагматизм в высшем образовании. Pro et Contra // Интеллигенция и мир. 2010. № 3. - С. 29-43.

8. Мухина Г.А. Формирование профессионализма у курсантов юридических вузов МВД-будущих следователей: дис. ... канд. пед. наук.Калининград, 1998. - С. 63.

9. Мясищев В.Н. Личность и неврозы. Л., 1960.

10. Пронина Е.И. Особенности воспитания гражданственности и патриотизма школьников старших классов // Социс. 2011. № 5. - С. 97-103.

11. Савельев И.Л. Государственная молодежная политика в отношении студенчества в условиях современных социально-политических трансформаций российского общества (федеральный и региональный аспекты): автореф. дис.... канд. соц. наук. Казань, 2000. 24 с.

12. Социология молодежи в контексте социальной работы /В.Н.Ярская, Л.С. Яковлев, А.Ю. Слепухин и др. Саратов: Сарат. гос. техн.ун-т, 2004. 300 с.

13. Чупров В.И., Зубок Ю.А., Уильямс К. Молодёжь в обществе риска. - М.: Наука, 2003. - 231 с.

14. Янушкявичене О.Л. Проблема целостности в определении целей воспитания // Вестник ПСТГУ. 2010. Вып. 4 (19). С. 18-25.

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ҲӘМ СПОРТ

JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA TALABA QIZLARNING JISMONIY TAYYORGARLIGINI ANIQLASH METODIKASI

Qodirova N.
Turon universiteti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: talaba qizlar, jismoniy faollik, jismoniy tayyorgarlik darajasi, pedagogik metodika, funksional diagnostika, harakat faolligi, sog'lom turmush tarzi, differensial yuklama, monitoring, testlash tizimi.
Ключевые слова: студентки, физическая активность, уровень физической подготовленности, педагогическая методика, функциональная диагностика, двигательная активность, здоровый образ жизни, дифференцированная нагрузка, мониторинг, система тестирования.
Key words: female students, physical activity, level of physical fitness, pedagogical methodology, functional diagnostics, motor activity, healthy lifestyle, differentiated load, monitoring, testing system.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya darslari jarayonida talaba qizlarning jismoniy tayyorgarlik darajasini aniqlash masalalari yoritilgan. Tadqiqot davomida talabalar jismoniy rivojlanishini baholashda qo'llaniladigan test mashqlari, ularning natijalarini tahlil qilish hamda jismoniy sifatlarni rivojlantirishning samarali usullari ko'rib chiqildi. O'tkazilgan tadqiqot natijalari talaba qizlarning jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirishda muntazam mashg'ulotlar va to'g'ri tashkil etilgan jismoniy tarbiya darslari muhim ekanligini ko'rsatadi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются вопросы определения уровня физической подготовленности студенток в процессе занятий по физической культуре в высших учебных заведениях. В ходе исследования были изучены тестовые упражнения, применяемые для оценки физического развития студенток, проанализированы полученные результаты, а также рассмотрены эффективные методы развития физических качеств. Результаты проведённого исследования показали, что регулярные занятия и правильно организованные уроки физической культуры играют важную роль в повышении уровня физической подготовленности студенток.
SUMMARY:
This article discusses the issues of determining the level of physical fitness of female students during physical education classes in higher educational institutions. During the research, test exercises used to assess the physical development of students were analyzed, the obtained results were evaluated, and effective methods for developing physical qualities were examined. The results of the study show that regular training sessions and properly organized physical education classes play an important role in improving the level of physical fitness of female students.

Zamonaviy oliy ta’lim tizimida yoshlarning, ayniqsa talaba qizlarning jismoniy faolligini oshirish hamda ularning jismoniy tayyorgarlik darajasini ilmiy asosda baholash muhim pedagogik va ijtimoiy muammolardan biri hisoblanadi. Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar davrida talaba-yoshlarning kundalik hayot tarzida harakat faolligining kamayib borayotgani kuzatilmoqda. Axborot texnologiyalarining keng qo‘llanilishi, o‘quv yuklamalarining ortishi hamda ko‘p vaqtni kompyuter va mobil qurilmalar bilan o‘tkazish natijasida talaba-yoshlar orasida gipodinamiya holatlari ortib bormoqda. Bu esa inson organizmining funksional imkoniyatlariga, sog‘liq ko‘rsatkichlariga hamda umumiy ish qobiliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, jismoniy faollik yetishmasligi yurak-qon tomir, nafas olish va tayanch-harakat tizimi faoliyatining susayishiga olib keladi. Shu bilan birga, jismoniy faollikning pastligi psixo-emotsional barqarorlikning pasayishi, tez charchash va o‘quv jarayonidagi samaradorlikning kamayishi bilan ham bog‘liq. Ayniqsa, talaba qizlar orasida jismoniy faollik darajasining yetarli emasligi ko‘plab ilmiy izlanishlarda qayd etilgan. Shu sababli talaba qizlarning jismoniy rivojlanishini monitoring qilish, ularning jismoniy sifatlarini rivojlantirish hamda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari talabalarning jismoniy rivojlanishini ta’minlashda, sog‘lig‘ini mustahkamlashda hamda jismoniy sifatlarini rivojlantirishda muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Mazkur mashg‘ulotlar orqali talabalarda kuch, tezkorlik, chidamlilik, chaqqonlik va moslashuvchanlik kabi muhim jismoniy sifatlar shakllantiriladi. Jismoniy tarbiya darslarining samaradorligi esa ko‘p jihatdan talabalarning jismoniy tayyorgarlik darajasini to‘g‘ri aniqlash hamda mashg‘ulot yuklamalarini individual xususiyatlarga mos ravishda rejalashtirishga bog‘liq.

Hozirgi vaqtda talaba qizlarning jismoniy tayyorgarligini aniqlashda qo‘llanilayotgan nazorat-me’yoriy testlar va baholash tizimlari ko‘p hollarda umumlashtirilgan bo‘lib, talabalarning individual funksional imkoniyatlari hamda organizmning moslashuv darajasini to‘liq aks ettira olmaydi. Natijada jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida yuklamalarni optimal darajada rejalashtirish hamda pedagogik ta’sir samaradorligini oshirish imkoniyati cheklanadi. Shu sababli talaba qizlarning jismoniy tayyorgarlik darajasini aniqlashda kompleks diagnostika usullaridan foydalanish hamda individual yondashuvni qo‘llash muhim ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, yosh avlodni har tomonlama sog‘lom, jismonan barkamol va ijtimoiy faol shaxs sifatida tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan yoshlarning jismoniy rivojlanishi, ularning sog‘lig‘ini mustahkamlash va jismoniy faolligini oshirish jamiyat taraqqiyoti uchun muhim omillardan biri hisoblanadi. Jismoniy tarbiya darslari talabalarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, sportga qiziqishni oshirish hamda ularning jismoniy imkoniyatlarini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Talaba qizlarning jismoniy tayyorgarligi, avvalo, ularning kuch, chidamlilik, tezkorlik, chaqqonlik va moslashuvchanlik kabi jismoniy sifatlari bilan belgilanadi. Ushbu sifatlarni aniqlash maqsadida jismoniy tarbiya darslarida turli test mashqlari qo‘llanilib, ularning natijalari asosida talabalarning jismoniy rivojlanish darajasi baholanadi. Bunday baholash natijalari esa mashg‘ulotlarni samarali tashkil etish, yuklamalarni to‘g‘ri taqsimlash hamda talabalarning jismoniy rivojlanishini nazorat qilish imkonini beradi.

Shuningdek, milliy qadriyatlar va xalq og‘zaki ijodi namunalarida ham jismoniy barkamollik, jasurlik va epchillik kabi fazilatlar muhim o‘rin egallagan. «Avesto», «Alpomish», «Go‘ro‘g‘li», «To‘maris», «Qirq qiz» kabi tarixiy asarlar va xalq og‘zaki ijodi namunalarida jismonan barkamol inson timsoli yuksak qadriyat sifatida tasvirlangan. Mazkur an’analarni davom ettirish maqsadida jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida milliy va harakatli o‘yinlardan foydalanish talaba qizlarning jismoniy hamda texnik tayyorgarligini rivojlantirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur yo‘nalishda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar natijalari ko‘plab olimlarning ishlarida o‘z aksini topgan. Jumladan, T.S. Usmonxo‘jayev, A.A. Po‘latov, Sh.A. Po‘latov, D.X. Abdullayev, M.A. Qurbonova, M.U. Qosimovalarning ilmiy izlanishlarida ta’lim muassasalarida jismoniy tarbiya jarayonida milliy va harakatli o‘yinlardan foydalanishning nazariy hamda metodik asoslari yoritilgan. Shuningdek, F.A. Kerimov, R.S. Salomov va Yu.M. Yunusovalarning ilmiy-uslubiy ishlarida talaba-yoshlarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish hamda sport mashg‘ulotlari samaradorligini oshirish masalalari keng tadqiq etilgan.

Shundan kelib chiqib, mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi jismoniy tarbiya darslari jarayonida talaba qizlarning jismoniy tayyorgarlik darajasini aniqlash hamda ularning jismoniy rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillarni ilmiy jihatdan o‘rganishdan iborat.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqot jarayonida pedagogik kuzatuv, jismoniy tayyorgarlik testlari hamda natijalarni tahlil qilish usullaridan foydalanildi. Tadqiqot oliy ta'lim muassasasining talaba qizlari o'rtasida o'tkazildi.

Talabalarning jismoniy tayyorgarlik darajasini aniqlash uchun quyidagi test mashqlari qo'llanildi:

30 metrga yugurish – tezkorlik darajasini aniqlash uchun;

1000 metrga yugurish – umumiy chidamlilikni baholash uchun;

Joyidan uzunlikka sakrash – oyoq mushaklarining kuchini aniqlash uchun;

Oldinga egilish mashqi – moslashuvchanlik darajasini baholash uchun;

30 soniyada o'tirib-turish mashqi – mushak kuchi va chidamliligini aniqlash uchun.

Olingan natijalar maxsus baholash mezonlari asosida tahlil qilindi va talabalarning jismoniy tayyorgarlik darajasi aniqlab chiqildi.

Biz tadqiqot davomida tajriba nazorat guruhi sportchilarining jismoniy tayyorgarlik darajasini aniqladik. Olingan natijalar 1-2 jadvallar orqali berildi. Olingan pedagogik tajriba natijalariga ko'ra tajriba va nazorat guruhi Jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanuvchi talaba qizlarning jismoniy tayyorgarlik darajasi tajribadan oldin quyidagicha farqlanadi.

100 metr masofaga yugurish bo'yicha yugurishda tajriba guruhi qizlari o'rtacha natijasi 15,4 sek, nazorat guruhi qizlari 15,2 sek ni tashkil etdi.

3x10 m Mokisimon yugurish bo'yicha yugurishda tajriba guruhi qizlari o'rtacha natijasi 10.40 sek, nazorat guruhi qizlari 10.41 sek ni tashkil etdi.

Joydan turib uzunlikka sakrash bo'yicha yugurishda tajriba guruhi qizlari o'rtacha natijasi 178 sm, nazorat guruhi qizlari 176 sm natija ko'rsatishdi.

Yugurib kelib uzunlikka sakrash bo'yicha yugurishda tajriba guruhi qizlari o'rtacha natijasi 341 sm, nazorat guruhi qizlari 340 sm natija ko'rsatishdi.

Yugurib kelib uzunlikka sakrash bo'yicha yugurishda tajriba guruhi qizlari o'rtacha natijasi 541 sm, nazorat guruhi qizlari 537 sm natija ko'rsatishdi.

Natijalar. Tadqiqot davomida olingan natijalar talaba qizlarning jismoniy tayyorgarlik darajasi turlicha ekanligini ko'rsatdi. Ayrim talabalar tezkorlik va chaqqonlik bo'yicha yuqori natijalar ko'rsatgan bo'lsa, ba'zi talabalarda chidamlilik va mushak kuchi ko'rsatkichlari nisbatan past ekanligi aniqlandi.

Natijalar tahlili shuni ko'rsatdiki, muntazam sport mashg'ulotlari bilan shug'ullanadigan talaba qizlarning jismoniy tayyorgarlik darajasi boshqalarga nisbatan yuqoriroq bo'ladi. Shu bilan birga jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining tizimli ravishda tashkil etilishi talabalar jismoniy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Olingan natijalar jismoniy tarbiya darslarining samarali tashkil etilishi talaba qizlarning jismoniy rivojlanishiga sezilarli darajada ta’sir ko’rsatishini tasdiqlaydi. Talabalar jismoniy tayyorgarlik darajasini muntazam nazorat qilish orqali ularning jismoniy imkoniyatlari aniqlanadi va individual mashg’ulotlar rejalashtiriladi.

Shuningdek, jismoniy tarbiya mashg’ulotlarida yugurish, gimnastika mashqlari, sport o’yinlari hamda umumrivojlantiruvchi mashqlardan foydalanish jismoniy sifatlarning rivojlanishiga yordam beradi. Talaba qizlarning jismoniy faolligini oshirish uchun ularni sport mashg’ulotlariga keng jalb etish muhim ahamiyatga ega.

Jismoniy tarbiya darslarida talaba qizlarning jismoniy tayyorgarligini aniqlash ularning sog’lig’ini mustahkamlash va jismoniy rivojlanishini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Muhokama. Tadqiqot natijalari muntazam jismoniy mashg’ulotlar talabalarning jismoniy sifatlarini rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko’rsatishini ko’rsatdi. Shu sababli jismoniy tarbiya darslarini zamonaviy metodlar asosida tashkil etish hamda talabalarni sport faoliyatiga faol jalb qilish zarur.

Olib borilgan izlanishlarimiz va adabiyotlar tahlili shuni ko’rsatdiki, talaba qizlarning jismoniy tayyorgarligi asosiy omil bo’lib hisoblanadi. Jismoniy tayyorgarlik ko’rsatkichlarini maxsus testlar yordamida rivojlantirish va baholash mumkin bo’ladi. Talaba qizlarning musobaqalarda bellashuvlarni olib borishlarida jismoniy tayyorgarlik ko’rsatkichlari bo’yicha tafovutlarning mavjudligini qayd etish mumkin.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, talaba qizlarning jismoniy tayyorgarlik darajasi ularning umumiy jismoniy rivojlanishi hamda harakat faoliyati samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Olingan natijalar asosida aniqlandiki, jismoniy tayyorgarlik ko‘rsatkichlarining rivojlanganligi talabalarning harakat tezligi, chaqqonligi va umumiy jismoniy imkoniyatlarini oshirishga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, tezlik va chaqqonlikni talab qiluvchi sport mashqlari hamda musobaqalarda yuqori natijalarga erishishda jismoniy tayyorgarlik darajasi muhim rol o‘ynaydi.

Tadqiqot davomida o‘tkazilgan pedagogik kuzatuvlar hamda tajriba natijalari muntazam jismoniy mashg‘ulotlar talaba qizlarning jismoniy sifatlarini rivojlantirishda samarali vosita ekanligini tasdiqladi. Mashg‘ulot jarayonida hamda mashg‘ulotlardan bo‘sh vaqtlarida harakatli o‘yinlardan foydalanish talaba qizlarning texnik hamda jismoniy tayyorgarligini oshirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Bu esa talabalarda jismoniy faollikni oshirish, sportga qiziqishni

kuchaytirish hamda ularning optimal sport formasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari jarayonida milliy va harakatli o‘yinlardan samarali foydalanish talaba qizlarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish bilan bir qatorda, mashg‘ulotlarni qiziqarli va samarali tashkil etish imkonini beradi. Bunday yondashuv sport mashg‘ulotlari jarayonida ortiqcha yuklama hamda shikastlanish va jarohatlanishlarning oldini olishga ham yordam beradi.

Shu bilan birga, jismoniy tayyorgarlik darajasini muntazam monitoring qilish hamda individual yondashuv asosida mashg‘ulot yuklamalarini rejalashtirish jismoniy tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Olingan natijalar oliy ta’lim muassasalarida jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarini takomillashtirish, talaba qizlarning jismoniy faolligini oshirish hamda sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “O’zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi PF-5924-sonli Farmoni. 2020 yil 24 yanvar.

2. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “Gimnastika bo’yicha Oksana Chusovitina sport mahorati maktabini tashkil etish chora-tadbirlari to’g’risida”gi PQ-163-son Qarori. 2022 yil 14 mart.

3. F.A.Kerimov “Sportda ilmiy tadqiqotlar” Darslik. T. 2020.-263 b.

4. Р.С.Саламов. Jismoniy tarbiya va uslubiyati. 1,2 jild.T.ITA-press. 2018 yil.

5. Юнусова Ю.М. “Теория и методики физической культуры.” Учебник Т. 2007 год.

6. T.S.Usmonxo’jayev, A.A.Pulatov, Sh.A.Pulatov, D.X.Abdullayev. “Xalq harakatli o’yinlari nazariyasi va amaliyoti”. Darslik. T., 2014 yil.

7. T.S. Usmanxodjayev, Sh.X. Isroilov, A.A. Pulatov, Sh.A. Pulatov. Milliy va harakatli o’yinlar. Darslik. T.: «Iqtisod-Moliya», 2015. yil.

8. M.A.Qurbonova, M.U.Qosimova. Milliy va harakatli o’yinlar: O’quv-uslubiy qo’llanma. T., 2009. – 66 b.

9. Berdiyev F. O. Erkin kurashchilarning musobaqa oldi tayyorgarlik bosqichida tezkor-kuch sifatlarini takomillashtirish //Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS). – 2022. – T. 2. – №. 3. – C. 61-67.

10. Yusupova M.Y. Sport takomillashuv guruhlarida dzyudochilarning kuch va tezkor kuch qobiliyatlarini rivojlantirish. //Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS). – 2022. – T. 2. – №. 3. – C. 78-82.

11. Yuldashevich T. J. Methodological Features of The Application of Unconventional Means of General Physical Training in The Teaching and Training Process of Young Greco-Risk Style Wrestlers // Texas Journal of Multidisciplinary Studies. – 2022. – T. 4. – C. 58-62.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHI-MURABBIYLARNING KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASH JARAYONINI MODERNIZATSIYALASH

Allanazarova A.B.
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch so‘zlar: jismoniy tarbiya o‘qituvchisi, innovatsiya, modernizatsiya, mexanizm, g‘oya, pedagog, intulektual, bilim, ko‘nikma, malaka, model, raqobat.
Ключевые слова: учитель физкультуры, инновации, модернизация, механизм, идея, педагог, интуиция, знания, умение, компетентность, модель, конкуренция.
Key words: physical education teacher, innovation, modernization, mechanism, idea, pedagogue, intuitive, knowledge, skill, competence, model, competition.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashning parametrlarini takomillashtirish borasida asosli fikrlar keltirilgan bo‘lib, unda bugungi kunning jismoniy tarbiya o‘qituvchisini tayyorlash yuzasidan bajarilishi lozim bo‘lgan ma’lumotlar bayon etilgan.
РЕЗЮМЕ:
Эта статья дает хорошее представление об улучшении параметров профессиональной деятельности будущих учителей физкультуры, в которой излагается информация, которая должна быть сделана для подготовки учителя сегодняшнего физического воспитания.
SUMMARY:
This article gives a good idea of the improvement of the parameters of the professional activities of future physical education teachers, which outlines the information that must be made to prepare the teacher of today's physical education.

Dunyo miqyosida oliy ta’lim muassasalari tahsil oluvchilarining bilim, ko‘nikma, malaka egallashlarini takomillashtirish, intellektual va jismoniy kamolotini rivojlantirish, ta’lim sifatini oshirish, uni insonparvarlashtirish, o‘quv predmetlariga sog‘lomlashtiruvchi texnologiyalarni joriy etish, uzviyligi va uzluksizligi, rivojlantiruvchi va ijtimoiylashtiruvchi maqsadlarini ta’minlash, mutaxassislarni, shu jumladan jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kreativligi, ijodkorligini oshirish vazifalari qo‘yilmoqda.

Mamlakatimizda o‘qituvchi ta’lim va tarbiya jarayonini tashkil qilar ekan, uni boshqaradi, davlat ahamiyatiga molik vazifalarni amalga oshiradi, davlat maqsadlari asosida yangi avlodni jamiyat uchun shakllantiradi[1]. Shunga ko‘ra, o‘qituvchi o‘z faoliyatini yangi uslubda tashkil qilishga tayyor bo‘lsagina, hali kashf qilinmagan kashfiyotlarga boy bo‘lgan kasbiy pedagogik jarayonni tashkil qiladi hamda har tomonlama barkamol shaxs shakllanishi uchun zarur pedagogik shart-sharoitni yaratadi. Demak, ta’lim tizimida sifat va samaradorlikni oshirishda ilk qadamlaridan biri bu – o‘qituvchilarni kasbiy pedagogik jarayonga tayyorligini ta’minlashdir.

Respublikamizda ta’lim sohasida faoliyat yuritayotgan jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining ish uslubini takomillashtirishda optimal-pedagogik usullar izlanmoqda. Ammo bu urinishlar quyidagi kamchiliklar tufayli natijasiz bo‘lib qolmoqda:

- bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda mutaxassislik fanlari blokiga kiruvchi “Jismoniy tarbiya” darslari zamonaviy modifikatsiyalashtirilmayapti;

- tadqiqot doirasida pedagogik jarayon talabalar ta’lim ehtiyojlarini qondirishga moslashtirilmagan;

- jismoniy tarbiya o‘qituvchilari talabalarga zamonaviy bilim berishda jismoniy mashqlarni loyihalash texnologiyasidan foydalanish imkoniyatlariga yetarlicha baho berishmayapti; talabalar ta’lim ehtiyojlarini shakllantirishga, uni qoniqtirish uchun sharoitlar yaratishga intilish yetarli darajada emas;

- talabalarga jismoniy yo‘nalishdagi didaktik vaziyatli topshiriqlaridan foydalanish tartibli va muntazam ravishda olib borilmayapti; bu mazmundagi auditoriyadan tashqari jismoniy -madaniy-oqartuv ishlarining olib borilishi talab darajasida emas;

- talabalarga kelgusi mutaxassisliklari bo‘yicha jismoniy madaniyat sohasiga oid loyihalash texnologiyasi ko‘pincha, tasodifiy mashqlardan foydalanish evaziga amalga oshirilmoqda (ularning mazmuni shaklidan tashqarida qaraladi, o‘zaro bog‘liq holda ifodalanmaydi, shakli esa - mazmunidan alohida olib borilishi kuzatiladi);

- bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilari – ertangi kun umumiy o‘rta ta’lim maktab o‘qituvchilari mazkur muammoning zamonaviy metodologik hamda nazariy asoslari (ayniqsa, - nazariy-pedagogik) bo‘yicha tavsiyalarga ehtiyoj sezadilar[3].

Yuqoridagilardan kelib chiqib, bugungi kunda bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini tayyorlashda kasbiy faoliyatni tashkil qilish texnologiyasi alohida tadqiqot predmeti sifatida o‘rganilmaganligini ko‘rsatib o‘tish mumkin.

Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchisini kasbiy faoliyatga tayyorlash quyidagicha kechadi: mo‘ljallangan yangilikni yalpi va uning alohida bosqichlari muvaffaqqiyatini bashorat qilish; yangilikni boshqa innovatsiyalar bilan qiyoslash, ulardan samaradorini tanlab olish, ularning eng ahamiyatli va aniqlik darajasini aniqlash; yangilikni tatbiq etishning muvaffaqiyatlilik darajasini tekshirish. O‘qituvchilarning kasbiy faoliyatga tayyorgarligi uch bosqichda amalga oshiriladi:

1 Yangilikni pedagogik faoliyatda qo‘llashdan oldingi davrdagi o‘qituvchi faoliyatini tahlil qilish.

2. Kasbiy faoliyatning faol shakllanish davrini tahlil qilish.

3. Pedagogik jarayonga yangilik kiritilib bo‘lgandan keyingi davrdagi faoliyatni tahlil qilish[2].

Kasbiy faoliyatda o‘qituvchi ilg‘or, sermaxsul ijodiy shaxs, keng qamrovli qiziqish, ichki dunyosi boy, pedagogik yangilikka o‘ch bo‘lishi lozim. Kasbiy faoliyat motivatsion, texnologik va refleksiv qismlardan tashkil topadi[4]. Mazkur jarayon ikki yo‘nalishda amalga oshiriladi: yangilikni idrok qilishga kasbiy tayyorgarlikni shakllantirish va yangicha harakat qilishga o‘rgatish. Kasbiy faoliyatni tashkil etishda tahsil oluvchilarningg bilish faoliyati va uni boshqarish alohida ahamiyatga ega.

Jismoniy tarbiya o‘qituvchisining kasbiy faoliyati natijasida talabalarning jismoniy tayyorligi, individual-psixologik xususiyatlari, ularning motivlar sohasi atroflicha o‘rganilib chiqiladi, maktab va sinfdan tashqari tadbirlarda jismoniy chiniqishga mo‘ljallangan uzluksiz didaktik tizimni ta’minlaydigan metodik majmualar yaratiladi; turli musobaqalar, sog‘lom turmush tarzini reklama qiluvchi tarbiyaviy tadbirlar: suhbatlar, kechalar, sport-shoular uyushtirilib, o‘kuvchilarning sport turlariga qiziqishlari inobatga olinadi, sport to‘garaklariga jalb qilinadi, tahsil oluvchilarning jismoniy, ruhiy hamda intellektual qobiliyatlari o‘stiriladi; oiladagi, sinf va maktabdagi pedagogik hamda psixologik muhit atroflicha o‘rganilib, ularning hamkorligi rivojlantiriladi.

Jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashdan maqsad – o‘qituvchining yangilikka intiluvchanligini, mustaqil o‘z ustida ishlash ko‘nikmasi va malakasini shakllantirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlardan foydalanib, dars va darsdan tashqari mashg‘ulotlarni o‘tkazish malakasini takomillashtirishdan iborat ekan unda jismoniy tarbiya o‘qituvchisi kasbiy faoliyatda quyidagi qobiliyatlarini namoyon etishi lozim:

-dars mashg‘ulotlarida ijodiy motivatsiyani qo‘llaydi, kasbiy faoliyatni baholaydi;

-talabalarning ijodiy o‘zaro faoliyatiga hamkorlik qiladi;

-qat’iyatlik, mas’uliyatlik va halollik bilan ishini tashkil etadi;

- kasbiy faoliyatga bo‘lgan zaruratni aniqlaydi;

- ijodiy faoliyatga jalb qilishga tayyorgarlik ko‘radi;

- shaxsiy maqsadlarni kasbiy faoliyat bilan moslashtiradi va boshqalar.

Shuningdek, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchisini kasbiy faoliyatga tayyorlashda quyidagi funksiyalarni amalga oshirish nazarda tutiladi:

- milliy g‘oya, umummilliy qadriyatlarga oid tushunchalarni jismoniy tarbiya darslari tarkibiga singdirish;

- bo‘lajak kasbiy faoliyatga ongli yondashuv tahlili, meyorlarga nisbatan tanqidiy yondashuv;

- kasbiy yangiliklarga nisbatan ishtiyoqmandlik; ijodkorlikni shakllantirish;

- o‘z imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish, sog‘lom turmush tarzi va intilish¬larini kasbiy faoliyatida mo‘jassam qilish;

- samarali va ahamiyatli meyorlarni belgilaydigan yangi texnologiyalarni topish; shaxsning o‘z taqdirini o‘zi belgilash va o‘zini o‘zi namoyon qila olishi asosida o‘z rivojlanishini ta’minlash;

-ta’lim va tarbiyani uyg‘un olib borish, yoshlarni nafaqat jismonan, balki, ma’naviy, ahloqiy jihatdan yetuk shaxs sifatida voyaga yetkazish bo‘yicha ta’sirchan pedagogik choralarni belgilash;

- ta’lim muassasalarida sog‘lom ijodiy muhitni yaratish, ta’lim va tarbiya jarayoniga ilg‘or kasbiy, pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy etish orqali o‘qitish sifatini yangi bosqichga ko‘tarish;

- yoshlarning dunyoqarashi, tafakkuri, mustaqil mushohada qilish qobiliyatlarini rivojlantirish;

- yoshlarni diniy-ekstremistik g‘oyalar, turli axborot hurujlari ta’siridan himoya qilish, ularda vatanparvarlik, yurtga sadoqat va uning taqdiriga daxldorlik tuyg‘ularini tarbiyalash;

- maktabdan tashqari ta’limning shakllari va mazmunini tubdan yangilash, hududlarning xususiyatlari, tahsil oluvchilarning qiziqishlari, xohish-istaklari asosida bilimlarni o‘zlashtirishga yo‘naltirish;

- pedagogika sohasidagi innovatsiyalar ko‘lamini kengaytirish, pedagogik diagnostika, talaba shaxsiga individual yondashishga doir tadqiqotlarga keng yo‘l ochish, ularni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash mexanizmini joriy etish;

- pedagogik (ta’lim, tarbiya) jarayonida talaba faoliyatini boshqarish uchun loyihalangan jismoniy tarbiya darslarining barkamol shaxs tarbiyasiga yo‘naltirish tendensiyasining kuchaytirish.

Ushbu faoliyatni amaliyotda qo‘llash parametrlarini modernizatsiyalash, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini kasbiy faoliyatini samaradorligi oshishiga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ш.М. Мирзиёевнинг 2016 йил 8 октябрдаги фармойиши. Lex.uz

2. Мишагин В.Н., Личностно-ориентированный подход к организации профессиональной подготовки будущего учителя физической культуры. Кан.пед.наук. Дисс. Автореф. Саратов, – 2001. – 190 с.

3. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. Теория и методика физического воспитания и спорта: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М., Академия, 2000. – 480 с.

4. Эргашев Р.Н. Педагогик техниканинг эстетик хусусиятлари. // Узлуксиз таълим тизимида инновацион технологиялар: муаммолар ва ечимлар. Республика илмий-амалий материаллари. – Гулистон: 2010. – 43–44-б.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING HARAKAT MALAKALARINI SPORT GIMNASTIKASI VOSITALARI ORQALI SHAKLLANTIRISH

Eshpo‘latov F.R.
Qarshi davlat universiteti “Jismoniy madaniyat va sport turlari kafedrasi” katta o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: boshlang‘ich sinf o‘quvchilari, harakat ko‘nikmalari, jismoniy tarbiya, sport gimnastikasi, harakatlarni muvofiqlashtirish, harakat ko‘nikmalari.
Ключевые слова: младшие школьники, двигательные умения, физическое воспитание, спортивная гимнастика, координация движений, моторные навыки.
Key words: primary school students, motor skills, physical education, sports gymnastics, movement coordination, motor skills.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining harakat ko‘nikmalarini sport gimnastikasi vositalari yordamida shakllantirish xususiyatlari ko‘rib chiqilgan. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini jismoniy tarbiyalash tizimiga gimnastika mashqlarini kiritishning pedagogik jihatdan maqsadga muvofiqligi asoslangan. Muvofiqlashtirish, egiluvchanlik va kuch chidamliligini rivojlantirishga qaratilgan asosiy harakat amallarini o‘rgatishga uslubiy yondashuvlar aniqlandi. Sport gimnastikasi elementlarini tizimli qo‘llash boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida harakat tayyorgarligi darajasini oshirish va barqaror harakat ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam berishi ko‘rsatilgan. Olingan qoidalardan umumta’lim muassasalarida jismoniy tarbiya dasturlarini ishlab chiqishda foydalanish mumkin.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются особенности формирования двигательных умений младших школьников средствами спортивной гимнастики. Обоснована педагогическая целесообразность включения гимнастических упражнений в систему физического воспитания детей начальных классов. Определены методические подходы к обучению базовым двигательным действиям, направленным на развитие координации, гибкости и силовой выносливости. Показано, что систематическое применение элементов спортивной гимнастики способствует повышению уровня двигательной подготовленности и формированию устойчивых моторных навыков у младших школьников. Полученные положения могут быть использованы при разработке программ физического воспитания в общеобразовательных учреждениях.
SUMMARY:
The article examines the features of forming motor skills in younger schoolchildren through sports gymnastics. The pedagogical expediency of including gymnastic exercises in the system of physical education of primary school children has been substantiated. Methodological approaches to teaching basic motor actions aimed at developing coordination, flexibility, and strength endurance

have been identified. It has been shown that the systematic application of sports gymnastics elements contributes to improving the level of motor preparedness and the formation of stable motor skills in younger schoolchildren. The obtained provisions can be used in the development of physical education programs in general education institutions.

Kirish. Boshlang‘ich maktabda jismoniy tarbiyaning zamonaviy tizimi nafaqat bolalar salomatligini mustahkamlashga, balki jismoniy faoliyatning turli xillarini yanada muvaffaqiyatli o‘zlashtirishni ta’minlaydigan asosiy harakat ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. Kichik maktab yoshida asab-mushak koordinatsiyasi, fazoviy yo‘nalganlik va harakatlarning plastikligi jadal rivojlanadi, bu esa harakat ko‘nikmalarini maqsadli shakllantirish uchun qulay shart-sharoit yaratadi [4].

Bolalarning harakat sohasini rivojlantirishning samarali vositalaridan biri sport gimnastikasidir. Uning mashqlari harakatlarning yuqori o‘zgaruvchanligi, bajarishning aniqligi, tananing fazodagi holatini muvofiqlashtirish va nazorat qilishni talab qilishi bilan ajralib turadi. Bu gimnastikani boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining harakat madaniyatini shakllantirishning universal vositasi sifatida ko‘rib chiqishga imkon beradi [3].

Shu bilan birga, maktab jismoniy tarbiya amaliyoti tahlili shuni ko‘rsatadiki, gimnastika vositalari ko‘pincha bolalarning yosh xususiyatlari va harakat ko‘nikmalarini shakllantirish qonuniyatlarini hisobga olmagan holda, qisman qo‘llaniladi. Ilmiy asoslangan uslubiy yondashuvlarning yo‘qligi o‘quv jarayonining samaradorligini pasaytiradi va gimnastikaning rivojlantiruvchi imkoniyatlarini cheklaydi [2].

Shu munosabat bilan jismoniy tarbiya nazariyasi va yoshga oid pedagogikaning zamonaviy g‘oyalariga asoslangan sport gimnastikasi vositalari bilan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining harakat ko‘nikmalarini shakllantirish metodikasini izlash va asoslash dolzarb hisoblanadi [5,7].

Tadqiqotning maqsadi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida harakat ko‘nikmalarini shakllantirishda sport gimnastikasi vositalarini qo‘llash samaradorligini asoslash va tajribada tekshirishdan iborat.

Adab1yotlar tahlili va metodologiya. Maktab yoshida harakat ko‘nikmalarini shakllantirish masalalari ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan. Jismoniy tarbiya nazariyasi qoidalariga ko‘ra, bolalik davrida harakat ko‘nikmalarini rivojlantirish shaxsning keyingi jismoniy takomillashuvining poydevoridir. L.P.Matveevning ko‘rsatishicha, aynan kichik maktab yoshida harakatlarga o‘rgatishning muvaffaqiyatini belgilovchi sensor va harakat tuzilmalari o‘rtasida barqaror aloqalar shakllanadi [2].

(V.I.Lyax, 2019)ning tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, koordinatsion murakkab mashqlarni jismoniy tarbiya dasturiga kiritish bolalarning harakat tayyorgarligi darajasini sezilarli darajada oshiradi. Bunda sport gimnastikasi vositalari harakatlarning aniqligi, ritmikligi va uyg‘unligini rivojlantirish uchun eng maqbul vositalar sifatida qaraladi [1].

Bir qator mualliflarning ta’kidlashicha, gimnastika mashqlari tayanch-harakat apparatiga, vestibulyar barqarorlikka va harakatlarni o‘z-o‘zini nazorat qilish qobiliyatiga kompleks ta’sir ko‘rsatadi. Bu gimnastikadan nafaqat jismoniy rivojlanish vositasi sifatida, balki maktab o‘quvchilarining harakat madaniyatini shakllantirishning pedagogik vositasi sifatida ham foydalanish imkonini beradi [5,6,9,10].

Tadqiqotlarning sezilarli miqdoriga qaramay, umumiy o‘rta ta’lim maktablari sharoitida sport gimnastikasi vositalari bilan harakat ko‘nikmalarini bosqichma-bosqich shakllantirishning uslubiy masalalari yetarlicha ishlab chiqilmaganligicha qolmoqda, bu esa keyingi eksperimental tadqiqotlar zarurligini belgilaydi.

Materiallar va usullar. Tadqiqot umumta’lim maktabi bazasida o‘tkazildi. Pedagogik tajribada jismoniy tarbiya mashg‘ulotlariga tibbiy qarshi ko‘rsatmalarga ega bo‘lmagan 7-8-9 yoshdagi 48 nafar 2-3-sinf o‘quvchilari ishtirok etdi.

Barcha ishtirokchilar jismoniy tayyorgarlik darajasi bo‘yicha ikkita taqqoslanadigan guruhga bo‘lingan:

- nazorat guruhi (NG) - mashg‘ulotlar an’anaviy jismoniy tarbiya dasturi bo‘yicha o‘tkazildi;
- tajriba guruhi (TG) - o‘quv jarayoniga qo‘shimcha ravishda sport gimnastikasi vositalari kiritildi.

Tajriba 12 hafta davom etdi. Tajriba guruhida maxsus tanlangan gimnastika mashqlari: tayanib sakrash, muvozanat saqlash, dumalash, akrobatika elementlari va koordinatsion mashqlar qo‘llanildi.

Tadqiqot usullari. Pedagogik usullar:

- harakatlarga o‘rgatish jarayonini kuzatish;
- gimnastika elementlarini bajarish sifatini ekspert baholash;
- harakat ko‘nikmalarining shakllanganlik darajasini tekshirish.

Jismoniy tarbiya testlari:

- harakatlarni muvofiqlashtirish testi;
- egiluvchanlik testi;
- asosiy gimnastika elementlarining bajarilishini nazorat qilish.

Ma’lumotlarni qayta ishlash usullari:

- o‘rtacha qiymatlarni hisoblash;
- NG va TG ko‘rsatkichlarining qiyosiy tahlili;
- Styudent t-mezoni p<0,05 ahamiyatlilik darajasida.

Natijalar. Pedagogik tajriba-sinov natijalari ikkala guruh o‘quvchilarida jismoniy tayyorgarlik ko‘rsatkichlarining ijobiy dinamikasini ko‘rsatdi. Biroq, o‘quv jarayoniga sport gimnastikasi vositalari kiritilgan tajriba guruhida ko‘rsatkichlarning o‘sishi statistik jihatdan aniqroq bo‘ldi (p<0,05).

1-jadval ma’lumotlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, tajriba guruhi o‘quvchilarida koordinatsion qobiliyatlar darajasi 61 balldan 75 ballgacha, nazorat guruhida esa 60 balldan 65 ballgacha oshgan. Egiluvchanlik, kuch chidamliligi va gimnastika elementlarini bajarish sifati ko‘rsatkichlarida ham sezilarli farqlar qayd etildi.

1-jadval. Jismoniy tayyorgarlik ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkich	NG tajribadan oldin	NG tajribadan so‘ng	TG-tajribadan so‘ng	TG tajribadan so‘ng
Koordinatsiya (ballar)	60	65	61	75
Egiluvchanlik (sm)	12	14	13	18
Kuch chidamliligi (marta)	8	10	9	14
Madhiya elementlarini ijro etish sifati (ballar)	65	70	66	82

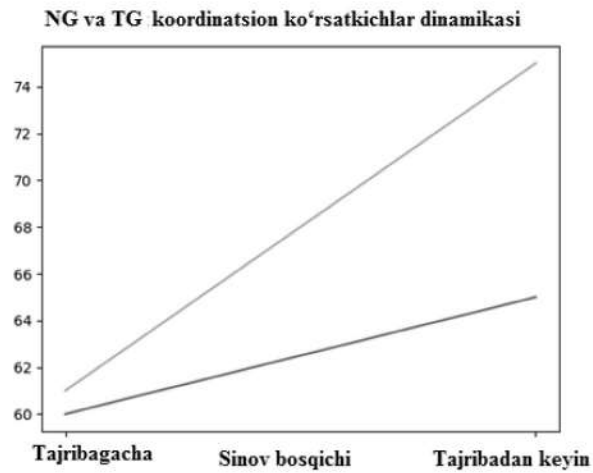

1-rasm. koordinatsion ko‘rsatkichlar dinamikasi

Tajriba guruhida gimnastika elementlarini bajarish sifatining oshishi (66 dan 82 ballgacha) akrobatik va koordinatsion murakkab mashqlarni tizimli qo‘llashda harakat ko‘nikmalarining yanada samarali shakllanishini ko‘rsatadi.

Koordinatsion ko‘rsatkichlar dinamikasining grafik ko‘rinishi (1-rasm) tajriba guruhi o‘quvchilarida harakat qobiliyatlarini yanada jadal rivojlantirishga bo‘lgan barqaror tendensiyani tasdiqlaydi.

Olingan natijalar harakatga o‘rgatish nazariyasi qoidalariga mos keladi, unga ko‘ra kichik maktab yoshida barqaror harakat ko‘nikmalarini shakllantirish turli

xil koordinatsion-to‘yingan mashqlardan foydalanganda eng samarali bo‘ladi. Sport gimnastikasi vositalari harakatlar aniqligi, muvozanat va fazoda mo‘ljal olishni rivojlantirish uchun optimal sharoitlarni ta’minlaydi, bu esa ularning yuqori pedagogik samaradorligini tasdiqlaydi.

Xulosa. O‘tkazilgan tadqiqotlar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining harakat ko‘nikmalarini shakllantirishda sport gimnastikasi vositalarini qo‘llash samaradorligini tasdiqladi. Jismoniy tarbiya darslari tuzilmasiga gimnastika mashqlarini kiritish koordinatsion qobiliyatlarni, egiluvchanlikni, kuch chidamliligini va harakat amallarini bajarish sifatini yanada yaqqolroq rivojlantirishga yordam berishi tajribada aniqlangan.

Tajriba guruhining barcha o‘rganilgan ko‘rsatkichlar bo‘yicha an’anaviy dastur bo‘yicha shug‘ullangan nazorat guruhiga nisbatan statistik jihatdan sezilarli ustunligi aniqlandi. Bu esa boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini jismoniy tarbiyalashda sport gimnastikasi vositalaridan tizimli foydalanish maqsadga muvofiq degan xulosaga kelish imkonini beradi.

Olingan natijalardan umumta’lim maktablarida jismoniy tarbiya dasturlarini ishlab chiqishda va jismoniy tarbiya o‘qituvchilari uchun uslubiy tavsiyalar tayyorlashda foydalanish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Лях В.И. Двигательные способности школьников: основы теории и методики развития. – М.: Просвещение, 2019. – 215 с.

2. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. – М.: Спорт, 2020. – 544 с.

3. Виленский М.Я., Соловьёв Г.М. Физическое воспитание младших школьников. – М.: Академия, 2018. – 240 с.

4. Назаров О.К. Теория и методика физического воспитания детей школьного возраста. – Ташкент: O‘zbekiston, 2017. – 310 с.

5. Юсупов Б. Дене тарбия назарияси ва методикаси. – Ташкент: O‘qituvchi, 2016. – 285 с.

6. Бальсевич В.К. Онтокинезиология человека. – М.: Физкультура и спорт, 2018. – 368 с.

7. Шахов А.В. Методика обучения элементам гимнастики в начальной школе // Теория и практика физической культуры. – 2021. – № 9. – С. 41–45.

8. Жукова Л.А. Формирование двигательных умений у детей младшего школьного возраста средствами гимнастики // Педагогико-психологические и медико-биологические проблемы физической культуры и спорта. – 2020. – № 2. – С. 58–63.

9. European Gymnastics Federation. Fundamentals of School Gymnastics. – Lausanne, 2022. – 96 p.

10. Gallahue D., Ozmun J., Goodway J. Understanding Motor Development. – New York: McGraw-Hill, 2019. – 412 p.

MAKTABDA JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA O‘QUVCHILAR FAOLIYATINI TASHKILLASHTIRISH USLUBIYATI

Xaitmetov F.R.
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: jismoniy tarbiya darsi, maktab o‘quvchilari, jismoniy mashqlar, aylanma mashq uslubiyati.
Ключевые слова: урок физкультуры, школьники, физические упражнения, методика круговых тренировок.
Key words: physical education lesson, school students, exercise, rotation exercise methodology.

РЕЗЮМЕ:
Jismoniy tarbiya darslarini to‘g‘ri tashkil etish va o'quvchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirishni tadqiqot asosida isbotlab berish dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Maktab o‘quvchilarini aylanma mashq uslubiyatidan foydalanib kuch qobiliyatlarini rivojlantirishni tadqiqotlar asosida o‘rgansh va uni joriy etish maktab o„quvchilarining jismoniy qobiliyatlarini samarali rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.
РЕЗЮМЕ:
Одной из актуальных проблем является правильная организация уроков физкультуры и развитие физических качеств учащихся на основе научных исследований. Научно обоснованное изучение и внедрение методов развития силовых способностей школьников с использованием круговых тренировок оказывает положительное влияние на эффективное развитие физических способностей школьников.
SUMMARY:
Proper organization of physical education classes and research-based evidence of the development of students' physical qualities is one of the most pressing issues. The research-based study of the development of strength skills of schoolchildren using the method of rotational exercise and its introduction has a positive impact on the effective development of physical abilities of schoolchildren.

Kirish. Mamlakatimizda zamonaviy ta’lim tizimini amaliyotga tatbiq etish asosida bilim berish jarayonining potentsial imkoniyatlarini yuzaga chiqarish bosqichi davom etmoqda. Pedagoglar ayni paytda innovatsion texnologiyalarni ta‘‘lim-tarbiya jarayoniga kiritish orqali o‘quv samaradorligi va sifatini oshirishni ko‘zlamoqdalar.

Respublikamizda ta‘‘lim sohasida butunlay yangilanish, yangi jarayonga tom ma’noda o’tish va unga moslashish davrini boshimizdan kechirmoqdamiz. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni (2020 yil 23 sentabr), O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6 noyabrdagi “Ta’lim tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo’shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4884 sonli Qarori takomillashgan davlat ta‘‘lim standartlari, o‘quv dasturlari, davlat talablari, yangi o‘quv darsliklarini har tomonlama zamon talablariga mos jihozlangan o‘quv muassasalarida, zamonaviy o‘quv xonalarida amaliyotga joriy etish imkoniyatlarini keng ochib berdi. Yoshlarni tarbiyalash va ularga zamonaviy bilimlar berishning sifatini oshirish hamda jamiyatimiz uchun barkamol shaxsni shakllantirish ta‘lim tizimining eng asosiy maqsadlardan hisoblanadi. Uzluksiz ta’lim jarayonida olib borilayotgan barcha harakatlar shu maqsadni amalga oshirishda muhimdir. O‘quvchilarni jismoniy tarbiya darslarini tashkil etish yo„llari va shartsharoitlari tadqiq etish muammosini o„rganilishi milliy tarbiya muamosiga yanada chuqurroq kirib borishga va bu muammoga ilmiy-amaliy jihatdan oydinlik kiritishga asos bo‘la oladi. Jismoniy tarbiya darslarini to’g’ri tashkil etish va o‘quvchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirishni tadqiqot asosida isbotlab berish dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Maktab o‘quvchilarining jismoniy tarbiya darslarida kuch qobiliyatlarini rivojlantirish bo‘yicha ilmiy tadqiqot ishlari kam yoritilgan bo‘lib faqat yosh sportchilarni yoshi, jinsi, jismoniy tayyorgarligi bo‘yicha ishlarga e’tibor qaratilgan. Jismoniy tarbiya darslarida kuch kuch qobiliyatlarini rivojlantirish bo‘yicha ishlar yetarli darajada emas. Ta’lim muassasalarida jismoniy tarbiya darslarining sifatini yaxshilash, maktabdan tashqari ishlarni tashkil qilish va ularni samaradorligini oshirish, sport turlarini rivojlantirish va ommaviyligini oshirish, iqtidorli sportchilarni tanlash va tarbiyalash muhim hisoblanadi. Ishning maqsadi. Umum ta’lim maktablarining jismoniy tarbiya darslarida o‘quvchilarni aylanma mashq uslubiyaidan foydalanib kuch qobiliyatlarini rivojlantirishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari:

1. Maktabda jismoniy tarbiya darslarida o‘quvchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasini o‘rganish va tahlil qilish.

2. Jismoniy tarbiya darslari jarayonida o„quvchilarning aylanma mashq uslubiyatidan foydalanib kuch qobiliyatlarini kompleks mashqlar orqali rivojlantirish. Tadqiqot uslublari: maxsus ilmiy-uslubiy adabiyotlarning nazariy tahlili, anketa so‘rovi, pedagogik kuzatuvlar, pedagogik tajriba, matematik statistika uslublari foydalanildi. F.A.Kerimov, M.N.Umarovlarning (2005), fikriga ko‘ra sportdagi yuklamalar ta‘‘siridagi o„zgarishlar inson skeletida, mushaklarida, ichki organlarida va umumiy morfologik maqomida yuzaga keladi. Shuning uchun

shug‘ul-lanuvchilarning morfologik xususiyatlarini, shuningdek, yo‘naltirilgan mashg‘ulot yuklamalari ta’sirida ularning dinamikasini o‘rganish hamda hisobga olish zarurati muhim ahamiyatga ega. jismoniy tarbiya ta‘limi sifatini oshirish. “Jismoniy tarbiya” maktab kursi maktabning o‘quvchilar sog‘lig‘ini saqlash va mustahkamlash, asosiy jismoniy sifatlarini rivojlantirish, hayotiy zarur harakatlar malaka va ko„nikmalarini shakllantirish, o‘z-o‘zini jismoniy takomillashtirish istak va ehtiyojlarini shakllantirish, jismoniy madaniyat sohasida ijobiy qiziqishlarni o‘stirish faoliyatida asosiy bo‘g‘in hisoblanadi. Mashg‘ulotlarning barcha shakllari va turlari haftasiga boshlang‘ich sinf o„quvchilari uchun 8-10 soat, 5-11-sinf o„quvchilari uchun 10-12 soat harakat rejimini ta’minlab berishi kerak. A.Abdullaev, Sh.Xonkeldievlarning (2005), fikricha belgilangan hajm o‘quvchilarning ko„rsatilgan guruhlari uchun yetarli darajada zarur va minimal darajada majburiydir. Nosog‘lom, jismoniy rivojlanish va tayyorgarligi past darajali o‘quvchilar uchun maxsus (individual-differentsial) rejim o‘rnatiladi. O‘quvchi yoshlarni jismoniy tarbiyalash muammosini o‘rganadigan tadqiqotchilarning takidlashicha, ularning o‘qishi va kasb tayyorgarligida jismoniy tarbiya munosib o‘rin egallashi lozim . Bolalar sportida yuqorida qayd qilingan ikkala belgi shunday ifodalanganki, o‘quvchilarning sport faoliyati darsdan tashqari hisoblanib, o‘quv fani sifatida umumta’lim maktablari o‘quv rejalari va dasturlariga qisman kiritilgan va sinfdan tashqari ishlar, maktabdan tashqari muassasalaridagi mashg‘ulotlar shaklida alohida ahamiyat, e’tibor bilan ko‘ngilli tarzda yo‘lga qo‘yiladi

Muhokama. Maktab yoshidagi bolalarda jismoniy tarbiya jarayoni pedagoglardan maktabda ishlash uchun jismoniy tarbiyaning asosi nimalardan iboratligi, uning mazmuni, tashkil qilinishini, bolalarni harakatga o‘rgatish metodikasini bilishni talab qiladi. Maktab yoshidagi bolalarda jismoniy tarbiya jarayonining maqsadi asta-sekinlik bilan ularni jismoniy kamolotga erishishi va shu asnoda hayotga, ijodiy mehnatga va vatan mudofaasiga tayyorlashni nazarda tutadi. Maktab yoshi harakatga o„rgatish uchun eng qulay yoshdir. Xuddi mana shu yillarda bolalar yuqori egiluvchanlikga, kuchli va tez nerv qo„zg„olishiga ega bo„ladilar va shunga ko‘ra harakatlarning shartli reflekslarini yengil hosil bo„lishi bilan ajralib turadilar. 14-15 yoshda harakat analizatorlarining rivojlanganligi me’yoriga etadi. Maktabni tugallash davriga kelib o„quvchilar xilma-xil darajadagi harakat malakalariga ega bo„ladilar. Bu o‘z navbatida jismoniy mashqlarni, mehnat faoliyatida va ijtimoiy hayotda turmushda, o‘zlarining sog‘ligini mustahkamlashga, jismoniy tayyorgarlikni oshirishga qo‘llay oladilar. Darsni yuqori saviyada o‘tkazish, dars davomida o‘quvchilar faolligini ta’minlash, beriladigan vazifa, ko‘rsatma va mashqlar ijrosiga ularni ongli yondoshishlariga erishish, jismoniy tarbiya darsiga mehr va hurmat

uyg‘otish o‘qituvchining nafaqat kasbiy mahorati va sifatli ishlab chiqilgan dars bayonnomasiga, balki uning shaxsi va insoniy fazilatlariga ham bevosita bog„liqdir. Maxsus jismoniy tayyorgalikka umumiy vaqtning 10% ajaratilib, u asosan umumiy mashqlanaganlikni saqlab turish va maxsus mashqlanganlik va ish qobiliyatini o‘stirishga erishish bilan uzviy bog„liqdir. Bunda asosiy e’tiborni ish qobiliyatini tez va to„liq tiklab olishga yordam beruvchi vositalarga qaratish lozim. Jismoniy sifatlarni rivojlantirishda asosan e’tibor tezkorlik, tezkor-kuchlilik va maxsus chidamkorlikni (ayniqsa sakrashda va zarbali harakatlarda) sifatlarini rivojlantirishga yo‘naltirilishi kerak . O‘rgatish uslublari yordamida, bilim, ko‘nikma va malakalarni egallash, harakat qobiliyatlrini, irodaviy va ahloqiy sifatlarni rivojlantirish vazifalari amalga oshiriladi. Murabbiy mashg‘ulotlarda u yoki bu harakat faoliyatini o‘rgatadi, tushuntiradi va ko‘rsatadi, shug‘ullanuvchilar esa uni egallab oladilar. Mashg‘ulotlarda o‘rgatish uslublarini tanlashda, pedagogik vazifa, material mazmuni va o„quvchilar tayyorgarligini e’tiborga olish lozim. Jismoniy tarbiya darslari va sport mashg‘ulotlari jaryonida asosan uchta o„rgatish uslublari mavjud bular: so‘z uslubi, ko‘rgazmali uslub va amaliy uslublar. So‘z va ko‘rgazmalilk uslublari bevosita harakatlarni amalda qo‘llash, ya’ni mashqlarni bajarish uchun zamin yaratadi. Barcha uslublar o‘zaro bir-biri bilan bog‘liq holda kompleks qo‘llaniladi

Jismoniy mashqlarni to„g„ri qo‘llash, ularni bolalar qanday o‘zlashtirayotganligini nazorat qilib borish, shu bolalardagi jismoniy sifatlarni, uning qaddiqomati, jismoniy va funksional taraqqiyoti to‘g‘ri yo„nalishda tarbiyalanib borishiga imkon yaratadi . Ma‘‘lumki, insonning jismoniy sifatlari uning tug‘ilishidan boshlab shakllana boradi. Lekin, uning bolaligida shu sifatlar qanday darajada shakllanishi, oddiy yoki murakkab harakatlarni o„zlashtirib olishi nafaqat uni o‘sib, yashab kelayotgan muhitga bog‘liq, balki bolaning muayyan sifatini qanday vositalar yordamida rivojlantirilishi bilan belgilanadi. Shu bilan bir qatorda harakatni turi, yo„nalishi va qanday maqsadga qaratilganligiga (kasb, ro‘zg‘or ishi, sport, harbiy faoliyat va h.k.) qarab, har bir jismoniy sifatni shu harakat ijrosidagi o‘rni turlicha bo„ladi. Shunday bo„lsada, turli kasb faoliyatlarida yoki sport turlarida shu jismoniy sifatlarning integral ahamiyati o„ziga xos ulushga ega bo‘ladi. Ammo qanday bo‘lmasin, ko„pgina tadqiqotchilarning fikricha, barcha harakat faoliyatida ayrim jismoniy sifatlarning ustuvorligi darhol ko‘zga tashlanadi.

Olingan natijalar. Mazkur ishning maqsadiga muvofiq 2 ta sinf o‘quvchilaridan ya’ni 20 nafar 13-14 yoshli o‘quvchilarda kuch qobiliyatining rivojlanganlik darajasini aniqlash bo’yicha test o’tkazildi. Test natijalariga asosan 1 kgli to‘ldirma to‘pni otish testi bo‘yicha eng past natija 7 ga teng bo‘lgan bo‘lsa, yeng yaxshi natija 10 ga teng bo’ldi. Farq esa 3 ga teng bo’ladi. O‘rtacha natida 8,3 ga

teng bo'ladi. Qo'llarni bukib yozish testi bo'yicha esa eng past natija 8 ga teng bo'lib, eng yaxshi natija 15 ga teng bo'ladi. Farq esa 7 dan iborat bo'ldi. O'rtacha natija 11,5 ga teng bo„ldi. O'tirib turish testi bo'yicha esa eng kam natija 18 ga teng bo'lgan bo'lsa, eng yaxshi natija 30 ni tashkil qildi. Bundagi farq esa 12 dan iborat bo'ladi. O'rtacha natija 23,4 ga teng bo'ladi 13-14 yoshli bolalarda kuch qobiliyatining rivojlanganlik darajasi (n=20)

Ko'rsatkichlar 1 kgli to'ldirma to'pni otish Qo'llarni bukib yozish marta O'tirib turish marta 1. Σ xi 165 230 468 2. Min-max 7-10 8-15 18-30 3. X ± δ 8,3±0,4 11,5±0,9 23,4±0,7

Pedogogik tadqiqotdan so'ng har ikkala guruhdagi natijalar berilgan. To'ldirma to'pni otishda tadqiqot guruhda o'rtacha natija 8,2 dan 10,2 ga yaxshilandi, o'sish esa 20% ga teng bo'ladi. Nazorat guruhida bu test bo'yicha o'rtacha natija 8,3 dan 9,0 ga yaxshilanib, o'sish 7% ga bo„ladi. Qo'llarni bukib yozish testida tadqiqot guruhida o'rtacha natija 11,6 dan 14,7 ga yaxshilanib, o'sish 22% ga teng bo'lgan bo'lsa, nazorat guruhida bu ko'rsatgich 11,4 dan 12,0 ga yaxshilanib o'sish 6 % ga teng bo'ldi. O'tirib turish testida tadqiqot guruhida o'rtacha natija 23,7 dan 29,0 ga yaxshilanib, o'sish 18% ga teng bo'lgan bo'lsa, nazorat guruhida bu test bo'yicha o'rtacha natija 23,0 dan 25,0 ga yaxshilanib o'sish 7% ga teng bo'ldi. Ma'lum bo'ladiki, tadqiqot guruhida o'sish yuqori ekan Olib borilgan tadqiqot samaradorligi o'z isbotini topdi. Shuni ham aytish zarurki, harakat texnikasini o'zlashtirish muddati bolaning oilaviy sharoitiga, uning ijtimoiy va iqtisodiy imkoniyatiga hamda ruhiy holatiga bog'liqdir. Dastlabki o'rgatish jarayoni bir necha bosqichlarda amalga oshiriladi va bu bosqichlarni xar biri o'ziga xos uslub va vositalarni o'z ichiga oladi. Umumiy rivojlantiruvchi mashqlar o'yinchida jismoniy barkamollik va o'yinchi uchun zarur bo'lgan harakat ko'nikmalari va malakalarini sayqallash uchun foydalaniladi

FOYDANALIGAN ADABIYOTLAR:

1. Usmonov B.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. Darslik. – Toshkent: "O'qituvchi", 2021.
2. Kerimov F.A. Sport ilmiy tadqiqot usullari. O'quv qo'llanma. – Toshkent: "Zar qalam", 2018.
3. To'ychiev A.M. Maktabda jismoniy tarbiya darslarini tashkil etish. O'quv qo'llanma. – Toshkent: "Fan va texnologiya", 2019.
4. Ahmedov K.Sh. O'quvchilarning jismoniy tarbiya darslariga qiziqishini oshirish usullari. – Toshkent: "Pedagog", 2022.
5. Salimov M.I. Jismoniy tarbiya darslarida xavfsizlik texnikasi va gigiena. O'quv qo'llanma. – Toshkent: "Fan", 2017.
6. Ziyodullaev A.X. Jismoniy tarbiya darslarida pedagogik nazorat va o'z-o'zini baholash. Metodik tavsiyalar. – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2021.
7. Sodiqov A.A. Gimnastika mashqlari va ularni o'rgatish metodikasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: "Cho'lpon", 2019.

JISMONIY TARBIYA O‘QITISH METODIKASIDA BOKS SPORTINING AHAMIYATI VA UNI O‘QITISH TEXNOLOGIYALARI

Axmedov E.M.
Z.M.Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti,
“Sport nazariyasi va metodikasi” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Tayanch so'zlar: jismoniy tarbiya, boks, metodika, texnika, taktika, mashg'ulot, sport pedagogikasi, jismoniy sifatlar, jangovar holat, footwork, zarba texnikasi, himoya, qarshihujum, umumjismoniy tayyorgarlik, maxsus jismoniy tayyorgarlik.
Ключевые слова: физическое воспитание, бокс, методика, техника, тактика, тренировка, спортивная педагогика, физические качества, боевая стойка, работа ног (footwork), техника удара, защита, контратака, общая физическая подготовка, специальная физическая подготовка.
Key words: physical education, boxing, methodology, technique, tactics, training, sports pedagogy, physical qualities, fighting stance, footwork, punching technique, defense, counterattack, general physical training, special physical training.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada jismoniy tarbiya o'qitish metodikasida boks sport turining o'rni, uning texnik-taktik asoslari hamda talabalarga o'qitish jarayonining ilmiy-metodik xususiyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda boks texnikasi, jismoniy sifatlarni rivojlantirish metodlari va o'quv jarayonini samarali tashkil etish usullari yoritilgan. Shuningdek, mashg'ulot jarayonini optimallashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan. Boks sportining inson organizmining funktsional tizimlariga ta'siri, psixofiziologik xususiyatlari va pedagogik shartlari ilmiy asosda yoritilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируется роль бокса в методике преподавания физического воспитания, его технико-тактические основы, а также научно-методические особенности процесса обучения студентов. В исследовании освещены техника бокса, методы развития физических качеств и способы эффективной организatsii учебного процесса. Также разработаны рекомендatsii по оптимизatsii тренировочного процесса. На научной основе раскрыты влияние бокса на функциональные системы организма человека, его психофизиологические особенности и педагогические условия.
SUMMARY:
This article analyzes the role of boxing in the methodology of teaching physical education, its technical and tactical foundations, as well as the scientific and methodological features of the teaching process for students. The research highlights boxing techniques, methods of developing physical qualities, and ways to effectively organize the educational process. Furthermore, recommendations for optimizing the training process have been developed. The impact of

boxing on the functional systems of the human body, its psychophysiological characteristics, and pedagogical conditions are explained on a scientific basis.

Zamonaviy jismoniy tarbiya tizimida sport turlarini ilmiy asosda o'qitish muhim ahamiyat kasb etadi. Boks sporti o'zining murakkab texnikasi, yuqori darajadagi jismoniy va psixologik tayyorgarlikni talab qilishi bilan ajralib turadi. Bu sport nafaqat jismoniy rivojlanishni, balki tezkor fikrlash, koordinatsiya va stressga chidamlilikni shakllantiradi [1].

Boks sporti insoniyat tarixida eng qadimiy va ayni paytda eng murakkab sport turlaridan biri hisoblanadi. U nafaqat jismoniy kuch va tezlikni, balki yuqori darajadagi koordinatsiya, taktik fikrlash, psixologik barqarorlik hamda intellektual yondashuvni talab etadi. Zamonaviy boks texnik-taktik jihatdan yuqori darajada rivojlangan sport tizimi bo'lib, unda har bir harakat ilmiy asoslangan mashg'ulot metodikasi, biomexanik qonuniyatlar va fiziologik imkoniyatlar bilan chambarchas bog'liqdir [1].

Shu sababli boksni jismoniy tarbiya fanida o'qitish metodikasini takomillashtirish dolzarb masalalardan biridir. Mazkur tadqiqot boks sportini o'qitishning nazariy-metodik asoslarini yoritishga qaratilgan bo'lib, unda sport mashg'ulotlarini rejalashtirish, o'tkazish va nazorat qilishda zarur bo'lgan asosiy bilimlar mujassamlashtirilgan.

Mazkur tadqiqot quyidagi metodlar asosida olib borildi:

- ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish;
- pedagogik kuzatuv;
- taqqoslash va umumlashtirish;
- tajriba-sinov usullari;
- biomexanik tahlil.

Tadqiqot ob'ekti sifatida oliy ta'lim muassasalarida boks sportini o'qitish jarayoni olindi. Tadqiqot davomida boks texnikasining tarkibiy qismlari, mashg'ulot jarayonining bosqichlari va jismoniy sifatlarni rivojlantirish usullari tahlil qilindi.

Asosiy qism.

Boks sportining jismoniy tarbiyadagi o'rni

Boks sporti quyidagi jismoniy sifatlarni rivojlantiradi: kuch, tezkorlik, chidamlilik, koordinatsiya. Bokschining jismoniy tayyorgarligi umumjismoniy va maxsus jismoniy tayyorgarlikdan iborat bo'lib, bu jarayon sportchining funksional imkoniyatlarini oshirishga xizmat qiladi [1].

Umumjismoniy tayyorgarlikning maqsadi — bokschining umumiy ish qobiliyatini oshirish va barcha mushak guruhlarini garmonik rivojlantirishdir. Ushbu bosqichda quyidagi vositalardan foydalaniladi:

- Yugurish (kross): Aerob imkoniyatlarni kengaytiradi va yurak-qon tomir tizimini mustahkamlaydi.

- Gimnastika va akrobatika: Bo'g'imlar harakatchanligini (egiluvchanlikni) va harakatlar koordinatsiyasini yaxshilaydi.

- Sport o'yinlari: Futbol, basketbol va regbi kabi o'yinlar bokschida chaqqonlik va kutilmagan vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantiradi.

Maxsus jismoniy tayyorgarlik (MJT) bevosita boksning spetsifikatsiyasiga yo'naltirilgan bo'lib, uning yordamida jangovar harakatlarni ta'minlovchi maxsus sifatlar shakllantiriladi:

A. Kuch sifatlarini rivojlantirish: Boksda kuch "portlovchi" xarakterga ega bo'lishi shart. Vzrivnoy (portlovchi) kuch zarba paytida maksimal tezlanishni ta'minlaydi. Bunga erishish uchun to'ldirma to'plar (meditsinbol), toshlar va engil vaznli shtangalar bilan "vaznni uloqtirish" kabi mashqlar bajariladi [1].

B. Tezkorlik: Tezkorlik uchta ko'rinishda namoyon bo'ladi: latent reaksiya vaqti (signalni sezish), yakka zarba tezligi va harakatlar sur'ati. Pnevmatik noklar, punktbol va tennis to'plari bilan ishlash ko'z va qo'l koordinatsiyasini hamda reaksiya tezligini oshiradi [1].

C. Maxsus chidamlilik: Bu sifat bokschining jang oxirigacha yuqori sur'atda (temp) harakat qilish qobiliyatidir. Interval usuli orqali rivojlantiriladi: 3 daqiqalik raundni 1 daqiqalik o'ta intensiv "portlashlar" (spurts) va qisqa dam olish intervallariga bo'lib ishlash [1].

Boks texnikasini o'qitish metodikasi

Boks texnikasi quyidagi asosiy komponentlardan iborat: jangovar holat (stoyka), oyoq harakatlari (footwork), zarba berish texnikasi, himoya usullari, qarshi hujumlar [1].

Jangovar holat (Stoyka)

Jangovar holat - bu bokschining ringdagi universal boshlang'ich pozitsiyasi bo'lib, u hujum, mudofaa va tezkor manyovr qilish uchun maksimal qulaylik hamda barqarorlikni ta'minlashi lozim. O'quv-mashg'ulot jarayonida stoykani uslubiy jihatdan to'g'ri shakllantirish uchun dastlab "sminor" holatidan boshlash tavsiya etiladi [1].

Bunda chap oyoq (o'ng qo'li dominant bo'lgan bokschilar uchun) bir qadam oldinga va biroz chapga chiqariladi, tana esa raqibga nisbatan qisman (taxminan 45 gradus) o'ng tomonga buriladi. Oyoq kaftlari bir-biriga parallel holda joylashishi kerak, bunda chap oyoq butun yuzasi bilan, orqa (o'ng) oyoq esa asosan barmoq uchi (nosok) bilan tayanadi. Orqa oyoqning tovoni poldan taxminan 2-3 sm (ba'zi manbalarda 3-5 sm gacha) ko'tarilgan bo'lishi zarur, bu esa harakatlanishda o'ziga xos "prujina" effektini yaratadi [1].

Oyoqlar harakati (Footwork).

Boksda oyoqlar harakati nafaqat ring bo'ylab siljish vositasi, balki sportchi mahoratini belgilovchi eng muhim texnik-taktik elementdir. Professional va

havaskor boks nazariyasida oyoqlar ishi hujumni tashkil etish, masofani boshqarish va ishonchli himoyani ta'minlashning asosi hisoblanadi [1].

Harakatlanishning asosiy usullari:

- Bokscha (sirpanuvchi) qadamlar (pristavnoy shag): Bu manyovr qilishning asosiy usuli bo'lib, unda bokschi har doim jangovar holatni saqlaydi. Harakat yo'nalishiga yaqin turgan oyoq birinchi qadamni bosadi, so'ng ikkinchi oyoq uning ortidan dastlabki masofani saqlagan holda tortiladi.

- Oddiy qadamlar: Odatda raqib bilan masofa 3 qadamdan ortiq bo'lganda tezkor harakatlanish uchun qo'llaniladi.

- Sakrashlar va podskoklar: Masofani keskin qisqartirish yoki kutilmagan hujum uchun ishlatiladi.

Zarba berish texnikasi

Boksda zarba berish texnikasi - bu oyoqlar qismlaridan boshlanib, tana orqali o'tib, musht bilan yakunlanadigan, ma'lum bir maqsadga yo'naltirilgan, portlovchi va murakkab kinematik harakatlar majmuidir [1].

Zarbalarning tasnifi:

- To'g'ri zarbalar (jab va kross): Asosan uzoq va o'rta masofada qo'llaniladi. Jab - tezkor, qisqa zarba bo'lib, hujumni boshlash va masofani nazorat qilishda qo'llaniladi. Kross - orqa qo'l bilan bajariladigan kuchli zarba bo'lib, hujumni yakunlash uchun ishlatiladi.

- Yon zarbalar (xuk): Yon tomonga, yarim doira shaklida bajariladigan zarba. U yaqin va o'rta masofada samarali bo'lib, tana aylanishi hisobiga katta kuchga ega.

- Pastdan beriladigan zarbalar (apperkot): Pastdan yuqoriga yo'naltirilgan zarba bo'lib, yaqin masofada jag' yoki quyosh chigaliga qarshi qo'llaniladi.

- Yonbosh zarba (Sving): Uzoq masofadan katta aylana bo'ylab yo'llanadigan kuchli zarba.

Himoya texnikasi

Himoya nafaqat zarbadan saqlanish, balki qarshihujum uchun qulay pozitsiya yaratish vositasidir [1].

Himoya usullari:

- Qo'llar bilan himoya: "To'sish" (podstavka - kaft, yelka yoki tirsak bilan), "urib tushirish" (otbiv - raqib mushtini yo'nalishidan chetlatish) va "to'xtatib qolish" (ostanovka/nakladka).

- Gavda/tana bilan himoya: Sho'ng'ish (nyrok - yon zarbalardan), egilish (uklon - to'g'ri zarbalardan) va gavdani orqaga olish (otklon).

- Oyoqlar orqali himoya: Masofani uzaytirish (otxod) yoki yon tomonga chiqib ketish (sayd-step).

Qarshi hujum texnikasi

Qarshi hujum - bu raqibning hujumini neytrallash va uning muvozanati buzilgan yoki himoyasi ochilgan lahzada darhol o'z zarbasini berish san'atidir. Qarshi hujumlar ikki asosiy shaklda amalga oshiriladi: qarshi (vstrechniy) zarba va javob (otvetniy) zarbasi [1].

Mashg'ulot jarayonini tashkil etish

Mashg'ulotlar quyidagi bosqichlarda olib boriladi [1]:

1. Umumjismoniy tayyorgarlik bosqichi: Aerobik va anaerobik imkoniyatlarni rivojlantirish, umumiy kuch va chidamlilikni oshirishga qaratilgan mashqlar.

2. Maxsus jismoniy tayyorgarlik bosqichi: Portlovchi kuch, tezkorlik va maxsus chidamlilikni rivojlantirish.

3. Texnik-taktik mashg'ulotlar: Jangovar holat, oyoqlar harakati, zarba berish va himoya texnikalarini o'rgatish.

4. Nazorat va tahlil: Video tahlil, pedagogik kuzatuv va test sinovlari orqali natijalarni baholash.

Mashg'ulotlarda interval usuli, aylanma mashg'ulot va sparringlar muhim o'rin tutadi. "Aylanma mashg'ulot" (krugovaya trenirovka) usuli o'ta samarali hisoblanib, u bir vaqtning o'zida kuch, tezlik va chidamlilikni rivojlantiradi [1].

Boksda jismoniy sifatlarni rivojlantirish

Jadval 1. Jismoniy sifatlar va ularni rivojlantirish vositalari

Jismoniy sifat	Mashqlar turi	Natija
Kuch	Meditsinbol, shtanga, toshlar, to’ldirma to’plar	Zarba kuchi oshadi
Tezkorlik	Nok, tennis to’pi, punktbol, pnevmatik qoplar	Reaksiya tezligi oshadi
Chidamlilik	Yugurish, interval mashqlar, og’ir qoplarda ishlash	Ish qobiliyati ortadi
Koordinatsiya	Sakrash arqoni, «soya bilan jang», lapalar bilan ishlash	Harakat aniqligi oshadi

O'qitishda zamonaviy yondashuvlar

Zamonaviy metodlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Interaktiv o'qitish: Talabalar faol ishtirokini ta'minlovchi mashg'ulotlar.
- Vizual (infografik) metodlar: Texnik harakatlarning sxemalari va animatsiyalari.
- Raqamli texnologiyalar: Video tahlil dasturlari, elektron hakamlik tizimlari.
- Individual yondashuv: Har bir talabaning individual xususiyatlarini hisobga olgan mashg'ulotlar.

Bu usullar talabalar motivatsiyasini oshiradi va bilimlarni samarali o'zlashtirishga yordam beradi. Shuningdek, "soya bilan jang" (boy s tenyu) va murabbiy bilan "lapada" ishlash maxsus taktik-texnik sifatlarni jismoniy yuklama bilan uyg'unlashtiradi [1].

Natijalar va muhokama.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki:

1. Boks mashg'ulotlari talabalarning jismoniy rivojlanishini sezilarli oshiradi. Mashg'ulotlar davomida yurak-qon tomir tizimi, nafas olish tizimi va mushak-skelet tizimi mustahkamlanadi.

2. Texnik mashqlarni bosqichma-bosqich o'rgatish samaradorlikni oshiradi. "Oddiydan murakkabga" va "yengildan og'irga" tamoyiliga asoslangan o'qitish metodikasi natijalarni yaxshilaydi.

3. Metodik yondashuv mashg'ulot sifatiga bevosita ta'sir qiladi. Ilmiy asoslangan mashg'ulotlar rejasi va to'g'ri tanlangan vositalar sportchining tezroq rivojlanishini ta'minlaydi.

4. Boks mashg'ulotlari psixologik barqarorlik, irodaviy sifatlar va stressga chidamlilikni oshiradi.

5. Masofani his qilish (chuvstvo distansii) va vaqtni his qilish (chuvstvo vremeni) kabi maxsus idrok sifatlari rivojlanadi.

Xulosa. Boks sporti jismoniy tarbiya tizimida muhim o'rin egallaydi. Uni ilmiy asosda o'qitish:

- jismoniy sifatlarni (kuch, tezkorlik, chidamlilik, koordinatsiya) rivojlantiradi;
- sport mahoratini oshiradi;
- sog'lom turmush tarzini shakllantiradi;
- psixologik barqarorlik va irodaviy sifatlarini tarbiyalaydi;
- tezkor fikrlash va qaror qabul qilish qobiliyatini oshiradi.

Boks texnikasini o'qitishda quyidagi tamoyillarga amal qilish zarur: o'rgatishni "soddadan murakkabga" olib borish, har bir harakatning biomexanik to'g'riligini nazorat qilish, himoya va hujumning uzviy bog'liqligini ta'minlash. Shu sababli boksni o'qitish metodikasini takomillashtirish va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ahmedov E.M. Ixtisoslikka kirish "Sport turlari bo'yicha" (boks). 61010200-Sport faoliyati (Boks) ta'lim yo'nalishi uchun o'quv qo'llanma. Andijon, 2026. 89 b.

2. Xalmuxamedov R.D., Umarov Q.A. Boks atamalari. Toshkent, 2014.

3. Achilov A.M., Xalmuxamedov R.D., Shin V.N., Tajibaev S.S., Rajabov G'.Q. Yosh bokschilarni tayyorlash asoslari. Toshkent, 2012.

4. Karimov M.A., Xalmuxamedov R.D., Shamsematov I.Yu., Tajibaev S.S. Bokschilarning sport-pedagogik mahoratini oshirish. Toshkent, 2011.

5. Xalmuxamedov R.D. Boks. O'quv qo'llanma. Toshkent, 2008.

6. Алимов А. Бокс. Пособие по применению, или Путь мирного воина. Ростов н/Д: Феникс, 2008. 188 с.

7. Балакшин Г. Анатомия бокса. М.: PressPass, 2014. 232 с.

8. Бэкман Б. Бокс: тренировки чемпионов. Ростов н/Д: Феникс, 2006. 160 с.

9. Гаракян А.Н., Меньшиков О.В., Хусяйнов З.М. Бокс. Техника и тренировка акцентированных и точных ударов. М.: Физкультура и спорт, 2007. 192 с.

10. Осколков В.А. Бокс: обучение и тренировка. Волгоград: ВГАФК, 2003. 116 с.

MALAKALI KURASHCHILARNI TEZKOR-KUCH QOBILIYATLARI DARAJASINI RIVOJLANTIRISH

Qayumov Sh.B.
O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti talabasi
Bobomurodov F.I.
Ilmiy rahbar, P.f.b.f.d.(PhD),
O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti dotsenti

Tayanch so‘zlar: tezkor-kuch qobiliyati, tiklanish, ish qobiliyati, jismoniy yuklama, sportchilarni tayyorlash.
Ключевые слова: скоростно-силовые способности, восстановление, работоспособность, физическая нагрузка, тренировка спортсменов.
Key words: quick-strength ability, performance, work capacity , physical activity, training athletes.

РЕЗЮМЕ:
Malakali kurashchilarning tezkor-kuch qobiliyatlarini yillik siklda mashg‘ulot jarayonlaridagi harakat tezkorligi yuqori bo‘lgan ma’lum bir mushak guruhlarini rivojlantirishga qaratilgan kuchni rivojlantiruvchi mashqlar majmumosini ishlab chiqilgan.
РЕЗЮМЕ:
Разработан комплекс силовых упражнений, направленный на развитие отделных групп мышс с высокой скоростью движения в ходе годового цикла быстросиловых навыков квали-фитсированных курашистов.
SUMMARY:
A set of strength exercises has been developed aimed at developing individual muscle groups with high speed of movement during the annual cycle of fast-strength skills of qualified kurashs.

Dolzarbligi: Respublikamizda kurashni aholi o‘rtasida ommaviy sport turlaridan biriga aylantirish, iqtidorli sportchilarni aniqlash, tanlash va saralash hamda ularni professional sportchilar sifatida tayyorlashning yangi tizimini yo‘lga qo‘yish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Kurashning olimpiya sport turi sifatida tan olinishida ommaviyligini oshirish, yoshlar orasidan iqtidorli sportchilarni saralab olish tizimini takomillashtirish, milliy terma jamoalarimizning nufuzli sport musobaqalarida yuqori natijalarga erishishini ta’minlash kabi vazifalar amalga oshirilmoqda. Hozirda, sport amaliyotida ko‘p yillik tayyorgarlikning maqbul

tizimini ishlab chiqish, musobaqa faoliyatida yuqori natijalarni qo‘lga kiritish va o‘quv-mashg‘ulot jarayonini bellashuv faoliyati talablariga muvofiqlashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar ishlab chiqishni talab etmoqda. Bu, mashg‘ulotlarga samarali vosita va uslublarni kiritish muammosini ko‘lamdorligidan darak beradi, o‘smir yoshdagi kurashchilarning maxsus qobiliyatlarini rivojlantirish asosiy jihatlardan biri bo‘lib, musobaqalarda yuqori natijalarni qo‘lga kiritishning muhim vazifasi hisoblanadi. Sport takomillashuv guruhidagi sportchilar jismoniy tayyorgarligini hisobga olgan holda o‘quv-mashg‘ulot jarayonini tashkil etish hamda aynan shu bosqichda kuch va tezkor-kuch qobiliyatlarini rivojlantirish masalalarining ilmiy o‘rganilmaganligi soha olimlari va mutaxassislari oldida turgan muhim vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlarni tayyorlash hamda ilmiy tadqiqotlar tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi 2022-yil 3-noyabrdagi PQ-414-son qarori va “Kurash milliy sport turini rivojlantirish va ommalashtirishni yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi 2024-yil 20-dekabrdagi PQ-450-son qarori ijrosini ta'minlash hamda sohadagi bir qator me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu maqolamiz muayyan darajada xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, sport amaliyotiga muvaffaqiyatli joriy qilinayotgan bir qator muhim tadqiqot ishlarida kurashchilarning o‘quv-mashg‘ulotlarini tashkil etish bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borilgan bo‘lsada, ularni jismoniy tayyorgarligini va maxsus jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish yoki kuch va tekor-kuch qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy izlanishlar yetarlicha olib borilmagan. Malakali kurashchilarni tayyorlash tizimida maxsus jismoniy qobiliyatlarini rivojlantiruvchi ishlanmalar yetarli darajada amalga oshirilmagan.

Tadqiqotning maqsadi: sport takomillashuv guruhidagi turli vazn toifalaridagi 15-17 yoshli malakali kurashchilar kuch va tezkor-kuch qobiliyatlarini rivojlanganlik darajasini aniqlashan iborat.

Tadqiqot usullari: maxsus ilmiy va uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish, so‘rovnomalar, pedagogik kuzatuvlar, pedagogik test, pedagogik tajriba, matematik statistika tahlili va tadqiqot natijalarini qayta ishlash kabi usullardan foydalanilgan.

Tadqiqotni tashkillashtirish: Kurashchilarning yo‘qori imkoniyatlarini katta ehtimollik bilan aniqlash uchun nafaqat ularni tayyorgarligining boshlang‘ich darajasini, balki o‘rganilayotgan ko‘rsatkichlarning o‘sish sur’atlarini ham aniqlash maqsadga muvofiqdir. Shunday qilib, kuchning turlicha namoyon bo‘lishini inobatga olgan holda, eng muhimi tezkor-kuch qobiliyatlari bo‘lib, uning

yordamida raqibning sezilarli qarshiligida yuqori samarali hujum harakatlarini amalga oshirishning asosiy mazmunli vazifalaridan biri hal qilinadi.

Kurash bo‘yicha ilmiy va uslubiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, kuch va tezkor-kuch tayyorgarligini rejalashtirish masalalari, ayniqsa, sport takomillashuvi bosqichida kuch sifatlarining yanada intensiv rivojlanishi kuzatilgan vaqtda tezkor-kuch tayyorgarligini rejalashtirish yetarlicha o‘rganilmagan. Birobarin, ushbu yoshdagi kurashchilarning yillik mashg‘ulotida tezkor-kuch tayyorgarligi markaziy o‘rinda bo‘lishi lozim.

Keltirilgan va tavsiflangan 15 ta nazorat me’yorlari bo‘yicha dastlabki natijalar bo‘yicha nazorat guruhi va tajriba guruhi kurashchilari o‘rtasida sezilarli statistik farqlar aniqlanmadi. Bu tadqiqot guruhlariga jismoniy tayyorgarligi bir xil bo‘lgan shug‘ullanuvchilar tanlanganligini ko‘rsatadi.

O‘tkazilgan tahlil natijasida pedagogik tajriba yakunida tajriba va nazorat guruhlarining malakali kurashchilarida o‘rganilayotgan parametrlar o‘rtasida sezilarli statistik farqlar aniqlandi. Ikkala guruhdagi nazorat me’yorlarining o‘rtacha ko‘rsatkichlarini qiyosiy statistik tahlil natijalari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Pedagogik tajriba yakunida nazorat va tajriba guruhidagi malakali kurashchilarining UJT va MJT ko‘rsatkichlarining qiyosiy tahlili (n=21)

№	UJT va MJT ko‘rsatkichlari	Nazorat guruhi		Tajriba guruhi		t	P
		$\bar{X} \pm \sigma$	V%	$\bar{X} \pm \sigma$	V%		
1	30 m ga yugurish (soniya)	4,7±0,4	8,51	4,5±0,3	6,66	2,42	<0.05
2	20 soniya davomida ustunda tortilish (marta)	12,2±1,3	10,65	15,3±1,4	9,15	9,15	<0.05
3	20 soniya davomia qo‘llarga tayyanib yotgan holatda qo‘llarni bukish va yozish (marta)	25,2±2,1	8,33	28,4±1,8	6,33	2,27	<0.05
4	20 soniya davomida ustunda qo‘llarda osilib turgan holatda oyooqlarni ko‘tarish (marta)	12,3±1,2	9,75	15,2±1,3	8,55	2,39	<0.05
5	Joyidan turib uzunlikka sakrash (sm)	197,4±18,3	9,27	214,7±16,4	6,78	3,01	<0.05
6	Joyidan turib balandlikka sakrash (sm)	49,6±3,8	6,04	56,8±4,1	7,21	2,87	<0.05
7	3×10 m ga mokkissimon yugurish (soniya)	6,9±0,7	10,14	6,7±0,5	8,95	2,19	<0.05
8	Oldinga 10 marta umbaloq oshish (soniya)	17,1±1,6	9,35	16,2±1,4	8,64	1,92	>0,05
9	Ko‘prik holatiga turish va istalgan tomonga joyidan yugurish bilan ketish 5 marta (soniya)	11,8±0,9	7,62	10,4±0,8	7,69	1,84	>0,05
10	Ko‘prik holatida 5 marta chapga va 5 marta o‘ng tomonga yugurish (soniya)	16,8±1,4	8,33	16,0±1,2	7,5	1,75	>0,05
11	Ko‘prik holatida burilishlar 10 marta (soniya)	25,2±2,4	9,52	23,3±2,1	9,01	2,22	<0.05

12	Beldan oshirib uloqtirish 10 marta	24,5±2,3	9,38	22,1±2,1	9,50	2,28	<0.05
13	10 marta yelkadan oshirib tashlash	26,6±2,2	8,27	24,1±2,3	9,54	2,21	<0.05
14	10 marta old tomondan chalish bilan uloqtirish	21,8±2,4	11,0	18,7±1,9	10,16	2,42	<0.05
15	10 marta orqadan chalish bilan uloqtirish	22,5±2,2	9,77	17,3±1,5	8,67	2,33	<0.05

1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, tajriba oxirida 30 m ga (soniya) yugurishdagi ko‘rsatkichlar o‘rganilayotgan guruhlarning kurashchilarida sezilarli o‘zgarishlarni namoyon etdi. Nazorat guruhidagi kurashchilarning o‘rtacha ko‘rsatkichlari 4,7±0,4 soniyani, tajriba guruhida esa 4,5±0,5 soniyani (t=2,42; P<0,05) tashkil etdi.

Ushbu ko‘rsatkichda sezilarli statistik farqlar aniqlandi. 20 soniya davomida ustunda tortilishda nazorat guruhi kurashchilarida ko‘rsatkichlar 12,2±1,3 marta, tajriba guruhida esa 15,3±1,4 martani tashkil qildi (t=2,33; P<0,05). 20 soniya davomida qo‘llarga tayangan holatda yotib qo‘llarni bukish va yozish ko‘rsatkichlari nazorat guruhi kurashchilarida 25,2±2,1 marta, tajriba guruhida esa 28,4±1,8 martani tashkil etdi (t=2,27; P<0,05). 20 soniya davomida ustunga qo‘llar bilan osilgan holatda oyoqlarni ko‘tarish me’yoori natijalariga ko‘ra, nazorat guruhi kurashchilarida 12,3±1,2 marta, tajriba guruhida esa 15,2±1,3 martani tashkil etdi (t=2,39; P<0,05). Joyidan turib uzunlikka sakrash me’yoorida guruhlar o‘rtasida sezilarli statistik farqlar aniqlandi.

Nazorat guruhi kurashchilarining natijalari 197,4±18,3 sm, tajriba guruhida esa 214 ,7±16,4 sm (t=3,01; P<0,05) ni tashkil etdi. Joyidan turib balandlikka sakrash me’yorida quyidagi ma’lumotlar olindi: nazorat guruhining kurashchilarida 49,6±3,8 sm, tajriba guruhida – 56,8±4,1 sm (t=2,87; P<0,05).

Ushbu ko‘rsatkichda sezilarli statistik farqlar aniqlandi. 20 soniya davomida ustunda tortilishda nazorat guruhi kurashchilarida ko‘rsatkichlar 12,2±1,3 marta, tajriba guruhida esa 15,3±1,4 martani tashkil qildi (t=2,33; P<0,05). 20 soniya davomida qo‘llarga tayangan holatda yotib qo‘llarni bukish va yozish ko‘rsatkichlari nazorat guruhi kurashchilarida 25,2±2,1 marta, tajriba guruhida esa 28,4±1,8 martani tashkil etdi (t=2,27; P<0,05). 20 soniya davomida ustunga qo‘llar bilan osilgan holatda oyoqlarni ko‘tarish me’yori natijalariga ko‘ra, nazorat guruhi kurashchilarida 12,3±1,2 marta, tajriba guruhida esa 15,2±1,3 martani tashkil etdi (t=2,39; P<0,05). Joyidan turib uzunlikka sakrash me’yorida guruhlar o‘rtasida sezilarli statistik farqlar aniqlandi. Nazorat guruhi kurashchilarining natijalari 197,4±18,3 sm, tajriba guruhida esa 214,7±16,4 sm (t=3,01; P<0,05) ni tashkil etdi. Joyidan turib balandlikka sakrash me’yorida quyidagi ma’lumotlar olindi: nazorat guruhining kurashchilarida 49,6±3,8 sm, tajriba guruhida – 56,8±4,1 sm (t=2,87; P<0,05).

3×10m ga mokkissimon yugurishda, nazorat guruhi kurashchilarining o‘rtacha ko‘rsatkichlari 6,9±0,3 soniyani, tajriba guruhida esa 6,7±0,6 soniyani tashkil etdi (t=2,19; P<0,05). 10 marta oldinga o‘mbaloq oshish me’yorida ko‘rsatkichlar nazorat guruhi kurashchilari 17,1±1,6 soniyani, tajriba guruhi esa 16,2±1,4 soniyani tashkil etdi, sezilarli farqlar aniqlanmadi (t=1,92; P>0,05). Dastlabki holatdan qo‘prik holatida turish va istalgan tomonga joyidan yugurish bilan ketish 5 marta me’yorida, dastlabki ma’lumotlar guruhlar o‘rtasida sezilarli farqlar yo‘qligini ko‘rsatdi. Nazorat guruhi kurashchilarining natijalari 11,8±0,9 soniyani tashkil etdi va tajriba guruhida – 10,4±0,8 soniyani tashkil etdi (t=1,84; P>0,05).

Ko‘prik holatida 5 marta chapga va 5 marta o‘ngga yugurish me’yorida nazorat guruhi kurashchilarining o‘rtacha ko‘rsatkichlari 16,8±1,4 soniyani, tajriba guruhida esa - 16,0±1,8 sek (t=1,76; R>0,05) ni tashkil etib, dastlabki ma’lumotlar guruhlar o‘rtasida sezilarli farqlar yo‘qligini ko‘rsatdi.

Vaqtni belgilagan holda 10 marta ko‘prik holatida burilishlar me’yorida nazorat guruhi kurashchilarida ko‘rsatkich – 25,2±2,4 soniyani, tajriba guruhida esa – 23,3±2,1 sek (t=2,22; R<0,05) soniyani tashkil etdi va guruhlar o‘rtasida sezilarli statistik farqlar aniqlandi. Keyingi kurashchilarning texnik tayyorgarligini tavsiflovchi to‘rtta nazorat mashqlarida dastlabki ma’lumotlar ham guruhlar o‘rtasida sezilarli statistik farqlar aniqlanganligini ko‘rsatdi. 10 marta beldan oshirib uloqtirish me’yorida natijalar nazorat guruhida 24,5±2,3 soniyani, tajriba guruhida esa 22,1±2,1 soniyani (t=2,28; R<0,05) tashkil etdi. 10 marta yelkadan oshirib tashlash me’yorida quyidagi ko‘rsatkichlar aniqlandi: nazorat guruhida – 26,6±2,2 soniya, tajriba guruhida esa – 24,1±2,3 soniya (t=2,21; R<0,05). 10 marta old tomondan chalib uloqtirish me’yorida nazorat guruhi kurashchilarining o‘rtacha ko‘rsatkichlari 21,8±2,4 soniyani, tajriba guruhida esa 18,7±1,9 soniyani tashkil etdi (t=2,42; R<0,05).

Orqadan chalish bilan 10 marta uloqtirish oxirgi nazorat me’yorida o‘rtacha ko‘rsatkichlarning qiyosiy tahlili nazorat guruhi kurashchilarida 22,5±2,9 soniyani, tajriba guruhida esa 17,3±1,5 soniyani tashkil etdi (t=2,33; P<0,05).

Pedagogik tajriba ishlari yakunida o‘tkazilgan statistik tahlil natijasida yuqorida keltirilgan va tavsiflangan 15 ta nazorat standartidan 12 tasida nazorat guruhi va tajriba guruhi kurashchilarida sezilarli statistik farqlar aniqlandi. 10 marta oldinga o‘mbaloq oshish, turish holatidan orqaga egilib qo‘llarga tayanib turish (ko‘prik holati), 5 marta istalgan tomonga yugurish bilan joyidan ketish, ko‘prik holatida chap tomonga 5 marta va o‘ng tomonga 5 marta yugurish nazorat me’yorlarida sezilarli statistik farqlar aniqlanmadi. Bu kuch va tezkor-kuch sifatlarini rivojlantirish bo‘yicha taklif qilingan metodika tajriba guruhi kurashchilarining kuch sifatlarini rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi, deb xulosa qilish imkonini beradi.

O‘tkazilgan pedagogik tajriba natijalari 1-rasmda keltirilgan bo‘lib, unda nazorat va tajriba guruhlari kurashchilarida o‘rganilayotgan ko‘rsatkichlari yaxshilanishi

foizining qiyosiy diagrammalari ko‘rsatilgan. Grafikdan ko‘rinib turibdiki, tajriba guruhi kurashchilari nazorat guruhi kurashchilaridan sezilarli darajada ustun keldi va ko‘rsatkichlar foizi oshdi.

Sportchida mavjud harakat salohiyatini oshirish bo‘yicha ilmiy-uslubiy va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish va uni takomillashtirish va uning rivojlanishi uchun yangi yondashuvlarni izlash, hozirgi bosqichda sport nazariyasining asosiy muammolaridan biridir. Bu, yuqori malakali sportchilarning funksonal imkoniyatlari chegara qiymatlaridan oshgani va natijalarning keyingi o‘sishida faqat ularga tayanib qolmaslik bilan bog‘liq.

Xulosa. Tadqiqotda 12 nafar oliy ma’lumotli, 5 yil va undan ortiq ish tajribasiga ega bo‘lgan, ulardan 12 nafari kurash bo‘yicha sport ustasi toifasiga ega bo‘lgan malakali murabbiylar o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovnoma hamda 14 ta mahalliy, MDH va chet el mutahassislarini ilmiy ishlarini o‘rganish natijasida tezkor-kuch tayyorgarligi bo‘yicha o‘quv-mashug‘ulotlarini tashkil etish va o‘tkazish bo‘yicha hali ham umumiy bir fikr mavjud emasligi aniqlandi. Shu sababli ushbu muammoni o‘rganish dolzarb hisoblanib, yanada keng qamrovli tadqiqotlarni talab qiladi. Oliy o‘quv yurtlarida kurash bo‘yicha murabbiylarni tayyorlash tizimi ham kelgusida takomillashtirishni talab qiladi.

Pedagogik eksperiment yakunida nazorat va eksperimental guruhlardagi malakali kurashchilarning umumiy jismoniy tayyorgarligi va maxsus jismoniy tayyorgarligi ko‘rsatkichlarining qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatdiki, tezkor-kuch qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan mashg‘ulot usulidan foydalanish tufayli bu boradagi malakali kurashchilarning jismoniy tayyorgarligi va maxsus jismoniy tayyorgarligi ko‘rsatilgan. 30 m yugurishda natijalarning oshishi, bunda tajriba guruhining o‘rtacha ko‘rsatkichi 4,5±0,5 soniya, tirgakda 20 soniya ichida ustunda tortinishlar, o‘rtacha 15,3±1,4 marta, qo‘llar bilan to‘singa osilgan holda va oyoqlarni to‘singa ko‘tarish, tajriba guruhining o‘rtacha ko‘rsatkichi 15,2±1,3 martaga oshgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullaev A., Xonkeldiev Sh.X. Jismoniy tarbiya nazariyasi va usuliyati. Darslik. T., 2005. 34-b
2. Kerimov F.A. Spor kurashi nazariyasi va usuliyati. -T: LIDER-PRESS, 2009, 263 b.
3. Керимов Ф.А. Теория и методика спортивной борбы //Учебник. Т., 2001, - 245 с.
4. Mirzaqulov Sh.A. Belbog‘li kurash nazariyasi va uslubiyati //O‘quv qo‘llanma T.: 2014 - 216 b
5. Мирзанов Ш.С., Ишмухамедов Т.Р. Методика силовой подготовки юных белбогли курашистов //Фан - спортга , 2014, №3, стр. 3-9
6. Axmatov M.S. Uzluksiz ta’lim tizimida ommaviy kurashning -sog‘lomlashtirish ishlarini samarali boshqarish. T., 2005. 35-b
7. Abdullaev Sh.A. Yosh kurashchilarni tayyorlashning ilmiy-uslubiy asoslari. / O‘quv-uslubiy qo‘llanma. T., 2012, b.32-35
8. Timility D. Protocols for Physiological assessment of male and tamale soccer players. In Physiological tests for Yelite Athletes, Human Kinetics, 2000, 17, 356-362.

FUTBOLCHILARDA KUCH QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI

Davrambekov B.Dj.
TAQU., o'qituvchi

Tayanch so'zlar: futbol, kuch qobiliyati, maksimal kuch, tezkor kuch, kuch chidamliligi, mushak rivojlanishi, plyometrika, og'irlik bilan mashqlar, jismoniy tayyorgarlik, texnik-taktik tayyorgarlik, sport mashg'ulotlari, kuch mashg'ulotlari.
Ключевые слова: футбол, силовые способности, максимальная сила, быстрая сила, силовая выносливость, развитие мышц, плиометрия, упражнения с отягощениями, физическая подготовка, технико-тактическая подготовка, спортивные тренировки, силовые тренировки.
Key words: football, strength abilities, maximum strength, speed strength, strength endurance, muscle development, plometry, weightlifting, physical training, technical and tactical training, sports training, strength training.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada futbolchilarda kuch qobiliyatini rivojlantirishning nazariy va amaliy asoslari yoritilgan. Kuchning futbolchining texnik, taktika va jismoniy tayyorgarligiga ta'siri, uning turlari hamda rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar tahlil qilingan. Amaliy qismda yoshga doir tavsiyalar, futbolga xos kuch mashqlari, og'irlik bilan bajariladigan mashqlar va plyometrik mashqlar tizimi ko'rib chiqilgan. Shuningdek, mashg'ulot jarayonini rejalashtirish tamoyillari, kuchni rivojlantirishning individual yondashuv asoslari hamda kuch tayyorgarligining futbol o'yinidagi samaradorlikka ta'siri asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari futbolchilarda kuch qobiliyatini ilmiy asoslangan metodlar orqali rivojlantirish o'yin sifatini, chidamlilikni va musobaqaviy ustunlikni oshirishga yordam berishini ko'rsatadi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье освещены теоретические и практические основы развития силовых способностей у футболистов. Проанализировано влияние силы на техническую, тактическую и физическую подготовку футболиста, его виды и факторы, влияющие на его развитие. В практической части рассматриваются возрастные рекомендации, силовые упражнения, характерные для футбола, упражнения с отягощениями и система плиометрических упражнений. Также обоснованы принципы планирования тренировочного процесса, основы индивидуального подхода к развитию силы и влияние силовой подготовки на эффективность футбольной игры. Результаты исследования показывают, что развитие силовых способностей у футболистов с помощью научно обоснованных методов способствует повышению качества игры, выносливости и соревновательного превосходства.
SUMMARY:
This article covers the theoretical and practical foundations of strength development in football players. The influence of strength on the technical, tactical, and physical preparedness of a football player, its types, and the factors influencing its development are analyzed. In the practical part, age-related recommendations, strength exercises characteristic of football, weight exercises, and the system of plometric exercises are considered. The principles of planning the training process, the

basics of an individual approach to strength development, and the influence of strength training on the effectiveness of football are also substantiated. The research results show that the development of strength in football players using scientifically based methods contributes to improving the quality of the game, endurance, and competitive advantage.

Kirish. Futbol zamonaviy sport turlaridan biri bo‘lib, unda o‘yinchilarning jismoniy, texnik, taktik va psixologik tayyorgarligi yuksak darajada bo‘lishi talab etiladi. Futbolchilarning o‘yindagi samaradorligi ko‘p jihatdan ularning jismoniy sifatlari, ayniqsa kuch qobiliyatining rivojlanganlik darajasiga bog‘liq. Kuch - futbolchining tezlik, sakrash qobiliyati, zarba kuchi, to‘p uchun kurashlarda ustunlik, muvozanatni saqlash va o‘yin davomida barqarorlik kabi ko‘rsatkichlarini belgilovchi asosiy jismoniy sifat hisoblanadi.

Zamonaviy futbolning o‘zgarib borayotgan talablari futbolchilarda kuch sifatlarini yanada samarali rivojlantirishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, maksimal kuch, tezkor kuch va kuch chidamliligi o‘yinning barcha bosqichlarida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Futbolga xos tezkor vaziyatlar, keskin to‘xtash va tezlanishlar, yuqori intensivlikdagi kurashlar kuch tayyorgarligini ilmiy asoslangan metodlar bilan rivojlantirishni zarur qiladi.

Bu borada nazariy yondashuvlar bilan bir qatorda amaliy tajribaga tayangan holda mashg‘ulotlarni to‘g‘ri rejalashtirish, yosh davrlariga mos mashqlarni qo‘llash, mushak guruhlari o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash va jarohatlarning oldini olish futbolchilar tayyorgarligining muhim jihatlaridan biridir. Shuning uchun futbolchilarda kuch qobiliyatini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslarini o‘rganish, samarali amaliy metodlarni tanlash va ularni mashg‘ulot jarayoniga to‘g‘ri tatbiq etish zamonaviy murabbiylar oldida turgan dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Natijalar: Tadqiqot davomida futbolchilarda kuch qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan maxsus mashqlar, plyometrik mashqlar, og‘irlik bilan bajariladigan mashqlar hamda futbolga xos kuch mashqlarining samaradorligi tahlil qilindi. Amaliy mashg‘ulotlar 8-10 haftalik kuzatuv davomida olib borildi va natijalar quyidagi ko‘rsatkichlar bo‘yicha baholandi: maksimal kuch, tezkor kuch, kuch

Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, kuch tayyorgarligi futbolchilarning o‘yin samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Kuchning oshishi sprint tezligi, zarba kuchi, havodagi kurashlar samaradorligi, pressing va qarshi pressingdagi ustunlik kabi muhim o‘yin elementlarida aniq natijalar beradi. Bu jihatlar zamonaviy futbolning yuqori intensiv talablariga to‘liq mos keladi.

Muhokama jarayonida shuningdek quyidagi omillar muhim ekani aniqlandi:

yosh futbolchilarda mashg‘ulot yuklamalarining yoshga mos tarzda oshirilishi zarur;

tiklanish jarayoni kuch mashqlarining samaradorligini belgilaydi;

mashg‘ulotlar individual yondashuv asosida tuzilganda natija sezilarli darajada oshadi;

kuch mashqlari futbolga xos harakatlar bilan uyg‘unlashtirilganda mashqning o‘yinchiga beradigan foydasi ko‘payadi.

Ushbu tadqiqot amaliy jihatdan shuni ko‘rsatadiki, maksimal samaraga erishish uchun kuch mashqlari izolyatsiya qilingan holda emas, balki plyometrik mashqlar, koordinatsion mashqlar va futbolga xos texnik harakatlar bilan birgalikda olib borilishi lozim. Murabbiylar uchun bu yondashuv mashg‘ulotlarni yanada maqsadga yo‘naltirilgan va samarali qilish imkonini beradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari futbolchilarda kuch qobiliyatini rivojlantirish jarayoni sport tayyorgarligining ajralmas va muhim tarkibiy qismi ekanini ko‘rsatdi. Kuchning maksimal, tezkor va chidamli shakllarini kompleks tarzda rivojlantirish futbolchining texnik va taktik mahoratini samarali amalga oshirishga imkon yaratadi. Og‘irlik bilan bajariladigan mashqlar maksimal kuchni, plyometrik mashqlar esa tezkor kuchni sezilarli darajada oshirishi tasdiqlandi. Kuch chidamliligiga qaratilgan intervalli mashqlar o‘yinning oxirgi bosqichlarida futbolchining barqaror harakatini ta’minlaydi.

Amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatdiki, kuch qobiliyatining oshishi o‘yin samaradorligi — kurashlarda ustunlik, zarba kuchi, havodagi duelni yutish, sprintlar soni va sifatiga bevosita ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Kuch mashqlarini futbolga xos harakatlar bilan uyg‘unlashtirish mashg‘ulotlar samaradorligini yanada oshiradi, sportchilarning jarohatlardan himoyalanish darajasini kuchaytiradi va mushaklar barqarorligini ta’minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, futbolchilarda kuch qobiliyatini rivojlantirish ilmiy asoslangan metodlar, muntazam mashg‘ulotlar, individual yondashuv va yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda olib borilganda yuqori natijalarga erishish mumkin. Kuch tayyorgarligi murabbiylar tomonidan to‘g‘ri tashkil etilganda futbolchining umumiy jismoniy tayyorgarligi, o‘yin sur’ati va musobaqaviy ustunligi sezilarli darajada oshadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bompa T., & Buzzichelli C. (2022). Periodization of Strength Training for Sport. Human Kinetics.
2. Reilly T., Williams A. M., Nevill A., & Franks A. (2020). A Science and Football: An Interdisciplinary Approach. Routledge.
3. McGuigan M. (2019). Developing Power. Human Kinetics.
4. Stølen T., Chamari K., Castagna C., & Wisløff U. (2020). “Physiology of Soccer: Strength, Speed, and Endurance Components.” Sports Medicine.
5. Ivanovic M., & Kondric M. (2021). Strength Training in Team Sports. Springer.
6. Mujika I. (2018). Team Sports Training: The Science and Practical Aspects. Sports Performance Series.
7. O‘zbekiston Respublikasi Jismoniy tarbiya va sport ilmiy-metodik markazi. (2021). Futbolchilar jismoniy tayyorgarligi bo‘yicha metodik qo‘llanma. Toshkent.
8. Mirzayev R. R. (2020). Sport trenirovkasi nazariyasi va metodikasi. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti.
9. Yuldashev A. (2022). “Futbolchilar kuch tayyorgarligining zamonaviy yondashuvlari.” Sport va ilm jurnali, 3(7), 45–52.

VOLEYBOL O`YINI TEXNIKASINI O‘RGANISHDA O`YINCHILARGA QO`YILGAN TALABALAR

Xidirov D.Q.
TAQU., o‘qituvchi

Tayanch so’zlar: voleybol, sport, texnika, o`yin, malaka, harakat, hujum, himoya, to`p, usul, jamoa.
Ключевые слова: волейбол, вид спорта, техника, игра, мастерство, действие, атака, защита, мяч, прием, команда.
Key words: volleyball, sport, technique, game, skill, action, attack, defense, ball, method, team.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada voleybol o`yini texnikasini o‘rganishda o`yinchilarga qo`yilgan talabalar haqida qisqacha mazmuni bayon etilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье описывается конспект, который дается игрокам при обучении технике игры в волейбол.
SUMMARY:
In this article, a summary of the students who are given to the players in learning the technique of the volleyball game is described.

Voleybol sport o`yinlari turlariga mansub bo`lib, o`z mohiyati mazmuni va hususiyati bilan ulardan farq qiladi. Voleybol o`yini nisbatan kichik bo`lgan, ya`ni o`rtasidan teng ikkiga bo`lingan 18x9 metrli tug`ri burchakli to`rtburchak shaklidagi maydonchada amalga oshiriladi. 6 kishidan iborat bo`lgan ikki jamoani maydoncha o`rtasidan o`tgan o`rta chiziq va to`r chegaralab turadi, o`yin shu to`r ustida to`p bilan o`ynaladi. Zamonaviy voleybol turli o`yin malakalari va taktik kombinatsiyalarga nihoyatda boy bo`lib, o`ta katta shiddat va tezlikda o`tadi. Musobaqa o`yinlarida texnik mahorat kanchalik keng va tashqi ta`sirlarga nisbatan mukammal shakllangan bo`lsa, shunchalik g`alabani qo`lga kiritish imkoni ko`p bo`ladi.

O`yin texnikasi - bu bir vaqtning o`zida ketma ket va muayyan maqsadli tartibda ijro etiladigan iqtisoslashgan harakat yoki harakatlar majmuasidir. O`yin texnikasi harakatni aniq, tez engil, vaziyatga qarab, kam kuch sarf etib

yuqori samarada bajarishga mo`ljallangan bo`lishi lozim. “Texnika” atamasi yunoncha “texnik” so`z bo`lib, juda keng ma`noda foydalaniladi va o`zbek tilida {san`at} tushunchasini anglatadi. Sportda muayyan harakat malakasining o`ziga xos texnik ko`rsatkichlari, o`lchamlari va uni ijro etishda shakllangan texnik tartibi mavjuddir.

Voleybol o`yini texnikasi o`ziga xos tasnifga ega bo`lib, u bir necha turkumdan tarkib topadi. O`yin texnikasining tasnifi «Xujum texnikasi» va “Himoya texnikasi” kabi turkumlarga bo`linadi. Ular esa o`z navbatida yuqoridan pastga qarab bir-biriga bo`ysindirilgan kichik turkumlardan tashkil topadi.

Hujum texnikasiga holat va harakatlanish, uzatish, to`pni o`yinga kiritish va zarba texnikasi kiradi.

Himoya texnikasi esa holat va harakatlanish, to`pni qabul qilish va to`siq qo`yish texnikasidan iborat.

Holat va harakatlanish o`yinda ro`y beradigan vaziyatlarga qarab o`yinchining holati turlicha bo`lishi mumkin. «Jangavor» holat - har qanday yo`nalishdagi harakatlanishga yoki vaziyatga munosib o`yin malakasini darhol bajarishga qaratilgan bo`ladi. Bunda o`yinchi oyoqlarining tayanch satxi deyarli katta bo`lmaydi, ya`ni salgina oyoq uchida turuladi, oyoqlar tizza bug`umlarida birozgina egilgan bo`lib, tana hiyol oldinga intilgan bo`ladi. Vaziyatga qarab {jangavor} holat uch turda ijro etilishi mumkin. (1-rasm) 1-rasm. O`yinchining to`pni qabul qilishdagi xolatlari Turg`un holat - bir oyoq ikkinchi oyoqdan biroz oldinga joylashadi, tizzalar bukilgan, gavda biroz oldinga egilgan, qo`llar tirsak-egin sathigacha ko`tarilgan bo`ladi.

Asosiy holat - ikki oyoq bir-biridan 20 - 30 sm oralig`ida paralel joylashgan bo`lib, o`yinchi og`irligi tizzalar bo`kilgan ikki oyoqqa teng taqsimlangan bo`lib, gavda oldida joylashgan bo`ladi.

O`zgaruvchan holat - yuqoridagi qayd etilgan u yoki bu holatlarning texnik nusqasini o`zida mujassamlashtirgan bo`ladi.

Harakatlanishlar - turli usullarda amalga oshiriladi` yurish, yugurish, sakrash, hatlash, yiqilish.

To`pni uzatish. To`p uzatish voleybolda asosiy o`yin malakalaridan biri bo`lib, shu o`yin bilan bog`liq bo`lgan barcha texnik va taktik faoliyatni amalga oshirishda imkon yaratuvchi yagona vositadir.

Uzatish hujum texnikasiga mansub bo`lib,uni ma`lum vaziyatda taktik mahorat bilan to`g`ridan to`g`ri ijro etilishi ochko olish imkonini berishi mumkin.

Uzatish bir necha turlardan iborat bo`ladi` tayanch holatda ikki qo`llab yuqoridan uzatish, ikki qo`llab pastdan uzatish, bir qo`l bilan yuqoridan va pastdan uzatish, sakragan /tayanchsiz/ holatda ikki qo`l yoki bir qo`l bilan yuqoridan uzatish.

Uzatish vertikal, gorizontal yoki dioganal ravishda baland, past, uzoq yaqin yo`nalishlarida ijro etilishi mumkin.

Ikki qo`llab yuqoridan uzatish texnikasi {Jangavor} holat bir oyoq ikkinchisiga nisbatan oldinda, ikkala oyoq ham tizza qismidan egilgan bo`ladi~ kelayotgan to`pni yo`nalishiga, baland pastligiga va tezligiga qarab halat yoki harakatlanish, joy tanlash munosib mazmunga ega bo`lishi lozim~to`p yaqinlashganda to`pga nisbatan qarshi harakat oyoqlari tizza qismidan yozilishi bilan boshlanadi~qo`llarini ko`rsatkich, katta barmoqlari uch burchak shaklida bo`lib, uni orasidan to`pni yaqinlashishi ko`zatilinadi, bilaklar salgina orqaga egilgan bo`lib, barmoq panja-kaftlar cho`mich shaklida bo`ladi, to`p bilan qo`llarni {Uchrashuvi} arafasida oyoqlarni tizza qismidan yozilishi, qo`llarni tirsak qismidan yozilishi bilan davom etib, to`pning uzatilish yo`nalishi maqsadga muvofiq ta`minlanishi lozim.

Texnik tayyorlash - bu sport turida texnika harakatlarini o`rgatish va chuqurroq o`zlashtirish protsessi bo`lib hisoblanadi. Buning asosiy vazifasi voleybol texnikasini mukammal o`rganish, harakatning biomexanik qonunlarini o`zlashtirish, bularning hammasini o`yin amaliyotida mukammal darajada qo`llay bilishi demakdir.

Yoqori sport ko`rsatkichlariga erishish uchun voleybolchi har tomonlama texnik tomondan tayyorlangan bo`lishi va bu texnik usullarini jamoada taktik tomondan qullanib bilishi kerak. Buning uchun quyidagilarga amal qilish kerak bo`ladi. 1. Texnik usullarni yaxshi egallagan va uni bajara oladigan bo`lishi kerak. Bu usullarni bajarishda o`yinchining texnikaviy ustaligi hamda uning har tomonlama tayyorgarligi ko`zga tashlanadi. 2. O`yinchining har bir texnik usulini yuqori darajada egallagan bo`lishi va bu texnik usullarni o`yin davomida jamoaning konkret taktik harakatlarida ishlata bilishi kerak bo`ladi. Mana shundagina o`yinchining texnik usullarni mukammal o`zlashtirgani va uning ko`rsatkichi ko`zga tashlanadi. 3. Texnika usullarini o`yinchi har hil o`yin situatsiyalarida taktik tarafdan sifatli /jamoaga foydali tarzda/ qo`llay bilsa va qiyin hollardan o`zining mahorati bilan chiqib keta olsa, bunda o`yinchining harakati bir hil tarzda kechishi ko`zga tashlanadi. O`yinchining texnik usullarni yaxshi egallashi uning yakka /o`zining/ holda texnika elementlarini bajara bilishida, hamda bu elementlarni ketma-ketlikta o`rgana borishida o`sib boradi.

O`yin texnikasiga o`rgatish va chuqurroq, mukammalroq o`zlashtirish bu ko`p yillik protsess bo`lib, bu o`z ichiga 3 etapni oladi: - boshlang`ich o`rgatish, - chuqurroq va mukammallashtirilgan o`zlashtirish, - yuqori sport cho`qqilarini egallash.

Boshlang`ich o`rgatish etapi - bu etapning asosiy ahamiyati shundaki texnik ustalikka mana shu etapda fundament qo`yiladi. Bu etapga birinchi bor asosiy harakat holatlarini bajara bilishni paydo qilish va etapning asosiy vazifasi biror bir texnik harakatni o`rganishda, keragi bo`lmagan muskul qisqarishlarni olib tashlab texnik usullarni mukammal bajarilishini o`rgatish bo`lib hisoblanadi. Shu bilan birga voleybol o`yinining asosiy texnik usullarini o`rganish bilan birga ularni o`yin davomida bajarib borishi kiradi.

Oldin biror bir texnik usulni alohida keyinchalik esa boshqasi bilan birgalikda o`rganiladi.

Bu o`rgatishning izma-izlik printsipi shundan iboratki; bunda oddiydan murakkabga tamon o`rganilib boriladi.

O`rgatish - harakatlanish texnikasidan boshlanadi /yugirish, sakrash va hakozo/.

Keyinchalik to`pni egallash texnikasini oddiy usullarda o`rgatishga o`tiladi. Bunda asosan quyidagi elementlarni egallashga ko`proq e`tibor beriladi. - dastlabki holatning to`g`riligi, - ish bajariladigan to`g`ri holat, - texnik usulni harakat strukturasini fazaga bo`lgan holda va jipslashgan holdagi harakati.

Har bir texnik usullarni bajarishda /egallashda/ o`yinchining tanasidagi barcha qatnashadigan zvenolari bir-biri bilan kelishilgan holda kerakli ritmda ishlashi kerak.

Keyingi o`rgatishlarda sharoit qiyinlashtira boriladi, sekin asta o`yin protsessida o`rgatilgan barcha usullarni bajara borish zarur protsessga aylanadi. Bu mukammallashtirish quyidagicha amalga oshiriladi; - dastlabki holatni o`zgartirish, - dastlabki harakatlanish natijasida biror bir texnik usulni bajarish, - harakatlanish maydonini kengaytirish.

**Chuqurroq va mukammalroq o`zlashtirish etapi** - bu etapning asosiy vazifasi voleybol texnikasining barcha variantlarini chuqurroq va mukammalroq o`rganish va o`yinchining ongiga singdirish kerak bo`ladi. Buning uchun asosan quyidagilarni bajarishga to`g`ri keladi. 1. Texnik usullarni bajarishda aniqlik ko`rsatkichini oshirish. 2. Texnik usullarni bajarishda harakat strukturasini optimallashtirish /amplitudani, tempni va ritmni aniqlash, zvenolar harakatining kelishilganligi/.

Bu etapda usullarni egallash qiyin sharoitlarda olib boriladi; - biror bir texnik usulni boshqa bir texnik usul bilan birga bajarish, - biror bir texnik

usulni qiyinlashgan sharoitda bajarish, - biror bir texnik usulni bajarishda uning effektivligiga va sifatiga bo`lgan talabning oshirilishi, - o`yin situatsiyasida vaqtni kamaytirgan holda biror bir usulni bajarish. - o`yin tempini pasaytirish faktorlari.

O`yin texnikasini chuqur o`zlashtirish musobaqaga yaqinlashtirilgan holda o`rgatilishi kerak. Shuning uchun bu texnik harakatlar maksimal tezlikda aniq, qo`lay emas sharoitda, raqib qarshiligiga nisbatan, charchagan hollarda, psixologik qiyin hollarda oldindan qo`yilgan maqsad bo`yicha olib boriladi. O`yin texnikasini o`zlashtirish uchun har hil usullarni izma-izlikda, o`zgartirilgan holatlarda olib borish kerak bo`ladi. Buning uchun o`quv va o`rtoqlik uchrashuvlari o`tkazib borish kerak bo`ladi.

Sport malakalariga dastlabki o`rgatish jarayoni ko`p yillik sport tayyorgarligi tizimining poydevori bo`lib hisoblanadi. Dastlabki o`rgatish o`z tashkiliy, ilmiy va moddiy texnika nuqtai nazaridan qanchalik puxta asoslangan bo`lsa, sifatli bo`lsa, shunchalik sport o`rinbosarlarini tayyorlash yo`li qisqaroq va osonroq bo`ladi. Ammo, bu albatta, mutaxassisning bilimiga, kasbiy ko`nikma va malakasiga bevosita bog`lik. SHuning uchun mutaxassislarni tayyorlashga mo`ljallangan o`quv dasturining eng e`tiborli va asosiy bo`limlaridan biri boshlang`ich o`rgatish uslubiyati (texnologiyasi) bo`lib hisoblanadi.

Mazkur ma`ruzada boshlang`ish o`rgatish jarayonining maqsad vazifalari, uslub va vositalari hamda shu mavzuga oid bo`lgan ma`lumotlar talqin etiladi.

Musobaqa jarayonida samarali natijaga erishishning asosiy shart sharoitlaridan biri bu voleybolchining texnik tayyorgarligi va texnik mahorati takomillashgan darajada bo`lishidir. Demak, o`rgatish jarayonining dastlabki va asosiy maqsadi bu o`yin texnikasini mukammal o`zlashtirishdir.

O`rgatish jarayoni - bu pedagogik jarayon bo`lib, murabbiydan katta maxorat, kasbiy tayyorgarlikni talab qiladi. O`quvchining o`yin malakasini oshirish va ijro etish texnikasiga o`rgatish boshqa ahamiyatli sabablarga ham bog`liqdir` bolaning faolligi, mashg`ulotlar soni va sifati, davom etish muddati, erdamchi texnik uskunalar, mashg`ulot o`tkaziladigan joy sharoitlari, bolaning qiziqishi, harakat (boyligi) tajribasi va hakoza.

Shuni ham aytish zarurki, harakat texnikasini o`zlashtirish muddati bolaning oilaviy sharoitiga, uning ijtimoiy va iqtisodiy imkoniyatiga xamda ruhiy holatiga bog`likdir.

Dastlabki o`rgatish jarayoni bir necha bosqichlarda amalga oshiriladi va bu bosqichlarning har biri o`ziga hos uslub vositalarni o`z ichiga oladi.

Umumiy rivojlantiruvchi mashqlarni o`yinchida jismoniy barkomallik va o`yinchi uchun zarur bo`lgan harakat kechinmalari va malakalarini rivojlantirish uchun foydalanishadi.

Barcha mashqlar o`z yo`nalishiga mos ravishda birlashgan holda mashq qilishning maxsus tayyorgarligining asosiy qismlarini tashkil etadi` umumiy jismoniy, maxsus jismoniy, texnik-taktik, o`yin tayyorgarligi, har bir tayyorgarlik turida o`zining etakchi omillari borki, ular yordamida ko`zlangan maqsadga erishiladi. SHu bilan birga barcha turdagi tayyorgarliklar bir-biri bilan uzviy bog`lik. Misol uchun agar o`quvchi jismoniy yaxshi tayyorlanmagan bo`lsa, u hujumda zarba berish texnik mashqini yaxshi bajara olmaydi. Bunday holda o`quvchini jismoniy tomonidan chiniqtirish, zarba berish usulini ko`p marta takrorlashdan ko`ra foydaliroqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullaeva M. Bolalar o'yinlarida o'z-aro munosabatlar.//Boshlangich ta'lim.- Toshkent.2000-№3.-b.47-48.

2. Solomov R.S. Sport mashg`ulotining nazariy asoslari Toshkent, 2005 3.Ayrapet`yants L.R., Voleybol. «Учебник для высших учебник заведений". ZAR QALAM, T. 2006 y. 239 b

4. O`zbekiston Respublikasining "Jismoniy tarbiya va sport to`g`risida"gi 394-sonli Qonuni (yangi tahriri). 2015 yil 5 sentabr. "Xalq so`zi" gazetasi 174-son.

5.L.R. Pulatov A.A. Voleybol nazariyasi va uslubiyati. Darslik. T.: O`zDJTI.2011,-280b. 3. Masharipov F.T., Ro`zmetov N.Q., Ro`zmetov R.T. Voleybol mashg`ulotlarini olib borish va boshqarishning pedagogik asoslari. O`quv-uslubiy qo`llanma. Urganch.:2012,- 72b.

6. Masharipov F.T., Ro`zmetov A.T., Ro`zmetov R.T. Voleybol va uni o`rgatishning pedagogik asoslari. O`quv-uslubiy qo`llanma. Urganch.:2018,80-b.

7. Isroilov Sh.X. Voleybol. Olimpiya zaxiralari talabalari uchun o`quv qo`llanma. T.:Tasvir, 2008. – 144 b.

ISSN 2181-7138

Қары Ниязий атындағы Тәрбия педагогикасы миллий институты
Қарақалпақстан филиалы

«МУҒАЛЛИМ ҲӘМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ»
№ 3/4
Нөкис — 2026

Басып шығыўға жуўапкер:
А. Тилегенов, С. Нуржанов

Баспаға таярлаған:
А. Тилегенов

Компьютерде таярлаған:
П. Реймбаев, З. Ниязымбетова

Мәнзил: 230105 Нөкис қаласы, Әмир Темур көшеси, 179[а] жай
Тел.: +998 61 224-01-34, факс: ***+998 61 224-23-00***
e-mail: uzniipnkkf@umail.uz,
mugallim-pednauk@umail.uz
www.mugallim-uzliksiz-bilim.uz
www.KRTEACH.UZ

Журналға келген мақалаларға жуўап қайтарылмайды, журналда жәрияланған мақалалардан алынған үзиндилер «Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў» журналынан алынды, деп көрсетилиўи шәрт. Журналға 5-6 бет көлеминдеги материаллар еки интервалда TIMES NEW ROMAN шрифтинде электрон версиясы менен бирге қабыл етиледи. Мақалада келтирилген мағлыўматларға автор жуўапкер.

Оригинал-макеттен басыўға рухсат етилди 29.06.2026. Форматы 70x100$^{1}/_{8}$
«Таймс» гарнитурасында офсет усылында басылды.
Шәртли б.т. 31. Нашр. т. Нусқасы _____ Буйыртпа №